

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Malatya Ermenileri
Coğrafya, Tarih, Etnografya

Arşag Alboyacıyan

INCİ

Malatya Ermenileri

Coğrafya, Tarih, Etnografya

ARŞAG ALBOYACIYAN

Ermeniceden çeviren: Sirvart Malhasyan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ARŞAG ALBOYACIYAN

Tarihçi, filolog, eğitimci ve aktivist. 17 Haziran 1879'da Üsküdar'da doğdu. Berberyan ve Getronagan okullarında okudu. Yazı hayatına 1897'de günlük *Püzantiyon* gazetesinde başladı. S. Ankeğya ve Şavarş takma adlarıyla *Hantes amsorya* (Aylık Mecmua), *Goçnag* (Çan), *Püragn* (Binbir Kaynak), *Masis* ve *Dzağig* (Çiçek) gibi süreli yayınlara yazdı. Teotig'in yıllıklarında yazıları yayımlandı. 1910-1922 arasında İstanbul Patrikhanesi'nin sekreterliğini yaptı. 1922'de Mısır'a göç etti, orada uzun süre öğretmenlik yaptıktan sonra Kahire'deki Ermen Kilisesi Ruhani Önderliği'nde başkâtiplik görevini üstlendi. *Azad midk* (Özgür Akıl, 1936-1937) haftalık gazetesini, *Kraseri araçnortu* (Edebiyatseverin Rehberi, 1938-1949) adlı süreli yayımı ve T. Şahlamyan ile *Geank yev kir* (Hayat ve Yazı, 1948) yıllığını yayımladı. 24 Haziran 1962'de Kahire'de hayatını kaybetti.

Ünlü Ermeni şahsiyetlerin hayatını ve faaliyetlerini konu alan eserleriyle öne çıkar: *Usumnasirutyun Sirpuhi Düsapi* (Sirpuhi Düsap İncelemesi, 1901), *Krikor Zohrab* (1919), *Krikor Gesaratsi Badriark yev ir jamanagi* (Kayserili Krikor Badriark ve Dönemi, 1936), *Torkom Badriark Kuşagyan* (1940), *Hay yebisgobosi mı arakelutyuni i Habeşistan - 17rt tar* (Bir Ermeni Piskoposun Habeşistan'daki Misyonu - 17. Yüzyıl, 1946). İlk basımı yayımlanmış olan *Anhedatsoğ temker* (Yok Olan Simalar) serisi, dönemin önemli Ermeni aydınları hakkında özgün bir ansiklopedidir. Ermeni araştırmaları alanında en büyük katkısı Ermeni yerleşim bölgelerinin tarihine adanmış hacimli eserleridir. Bu çalışmalarından ilki olan *Hayk i Rumeli* (Rumeli'de Ermeniler) 1905'te İzmirli Edebiyat Ödülü'nü kazandı. *Badmutyun hay Gesaryo* (Kayseri Ermeni Tarihi, 2 cilt, 1937), *Badmutyun Yevtogyo hayots* (Tokat Ermenilerinin Tarihi, 1952), *Arapagan Miyatsyal Hanrabedutyun*, *Yekibdosi nahankı yev Hayen* (Arap Birleşik Cumhuriyeti, Mısır Eyaleti ve Ermeniler, 1960), *Badmutyun Malatyo hayots* (Malatya Ermenileri Tarihi, 1961), *Huşamadyan Gudinahayeru* (Kütahya Ermenileri Anı Kitabı, 1961) çalışmalarını kaleme aldı. Bu eserler ele aldıkları yörenin coğrafi, kültürel, toplumsal ve iktisadi tarihini, Ermenilerin tehirci ve dünyaya yayılma hikâyelerini, önemli kişilerin biyografilerini, günlük hayat ve âdetler ile folkloru kapsar. Alboyacıyan ayrıca, Ermeni göçlerinin ilk bütünsel tarihini yazdı (*Badmutyun hay kağtaganutyan*, 3 cilt, 1941-1961) ve aynı zamanda Ermeni eğitim tarihinin kapsamlı bir anlatısını oluşturmak için ilk adımları attı (*Badmutyun hay tbrotsi*, 1946). Ölümünden sonra kütüphanesi ve arşivi Ermenistan'daki Mesrob Maştot's Kitaplığı'na taşındı.

Bu kitap
Malatya Hayırsever Ermeniler
Kültür ve Dayanışma Derneği'nin (Malatya HayDer)
desteğiyle yayımlanmıştır.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Arşag Alboyacıyan'ın *Badmutyun Malatyo hayots* (Malatya Ermenileri Tarihi, Beyrut: Sevan Matbaası, 1961) kitabının çevirisidir. Türkçe basımda, 1536 sayfalık Ermenice basımdaki bazı tekrarlar, uzunca ele alınan bilgileri eskimiş kimi bölümler, 1920'lerden sonra dünyanın farklı yerlerine yerleşen Malatyalı Ermenilerle ilgili pasajlar vb. dışarıda bırakıldı, günümüz Türkçe okurunun ilgisini çekeceği düşünülen bölümlere ağırlık verilerek kitabın özet bir çevirisi gerçekleştirildi. Ermenice kişi ve yer adlarının yazımında telaffuz ağırlıklı bir transliterasyon tercihi edildi. Gerekli görüldüğü yerlerde yer adlarının bugünkü kullanımları köşeli parantez içinde gösterildi. Ermenicede basımda kaynakça verilmediğinden ve tutarlı bir referans sistemi gözetilmediğinden, kitabın sonunda verilen seçilmiş kaynakça tarafımızca oluşturuldu.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Malatya Ermenileri

Coğrafya, Tarih, Etnografya

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS - UĞU 245

Malatya Ermenileri
Coğrafya, Tarih, Etnografya
Arşag Alboyacıyan

Çeviri
Sirvart Malhasyan

Yayıma Hazırlayan
Rober Koptaş - Onur Koçyiğit

Düzeltili
Günnur Aksakal

Kapak Tasarımı ve Mizanpaj
Melisa Arsenyan

Kapak Fotoğrafı
Ön Kapak: Malatyalı Kazoryan (Gezuryan) ailesi
Arka kapak: Surp Yerortutyun Ermeni Kilisesi

© 2019, Aras Yayıncılık

ISBN 9786052100547

Baskı

Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Birinci Baskı: Kasım 2019, İstanbul
İkinci Baskı: Mart 2020, İstanbul
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Malatya Ermenileri

Coğrafya, Tarih, Etnografya

ARŞAG ALBOYACIYAN

ERMENİCEDEN ÇEVİREN
SİRVART MALHASYAN

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՄԱԼԱԹԻՈՅ ՀԱՅՈՑ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՄԱԳՐԵՑ՝
ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱԶԵԱՆ

1961
ՏՊ ՍԵՒԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹ

Badmutyun Malatyo hayots (Malatya Ermeniler Tarihi)
Coğrafi, Tarihi ve Etnografik
Derleyen: Arşag Alboyacıyan
1961, Sevan Matbaası, Beyrut

Teşekkür

Anadolu'nun kadim halklarından Ermenilerin Malatya ve civarındaki yaşamlarını tarihsel süreçte inceleyen bu kitabın yazarı, ayrıca pek çok önemli çalışmanın sahibi Arşak Alboyacıyan'ı saygı ve rahmetle anıyoruz.

Malatya Hayırsever Ermeniler Kültür ve Dayanışma Derneği (Malatya HayDer) olarak, yok sayılan veya unutturulmaya çalışılan tarihi gerçekler ve yaşanmışlıkların geniş çevreler tarafından bilinmesine, öğrenilmesine yönelik çabalara bir katkıda bulunmak ve toplumsal hafızanın canlanması için bir ışık yakabilmek adına bu değerli kitabın Türkçeye çevrilmesine öncülük ettik.

Özgün baskısı 1500 sayfayı aşan bu kitabın Türkçe yayımlanması uzun, yorucu ve meşakkatli bir süreçti. Kitabın Ermeniceden Türkçeye çevirisini yapan Sirvart Malhasyan'a ve kitabın tüm editoryal yükünü üstlenen Aras Yayıncılık'a teşekkür ediyoruz. Kitabın yayımlanması fikrinin derneğimizde ilk dile getirildiği günden bu yana emek veren tüm yönetim kurulu ve dernek üyelerimize teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Bu değerli kitap, anlattığı gerçeklerle, yaşadığımız topraklarda huzur ve barış ortamına bir damla da olsa katkı sağlarsa amacımıza ulaşmış olacağız.

Bu vesileyle, geçmişte çok büyük acılar ve felaketlere rağmen ayakta kalıp bizlerin bugünlere ulaşmamızı sağlayan değerli büyüklerimize, tüm kuşaklardan Malatyalılara şükranlarımızı sunuyor, hatıraları önünde saygıyla eğiliyoruz.

Malatya HayDer

İÇİNDEKİLER

I.	
COĞRAFİ BİLGİLER.....	9
II.	
EN ESKİ TARİHLERDEN GÜNÜMÜZE MELİDİNE'DE ERMENİLER.....	47
III.	
MALATYA ve MALATYA MARHASALIĞINA BAĞLI BÖLGELER.....	93
IV.	
TOPLUMSAL YAPI.....	177
V.	
FİKİR HAYATI.....	241
VI.	
CEMAAT YAŞAMI.....	293
VII.	
SİYASİ GELİŞMELER.....	303
VIII.	
EKONOMİ.....	393
IX.	
ETNOGRAFİ.....	425
FOTOĞRAFLAR.....	456
KAYNAKÇA.....	465
DİZİN.....	470

I. BÖLÜM

COĞRAFİ BİLGİLER

1. Malatya ve Çevresi

Malatya, Kapadokya ile Fırat'ın [nehirin akış yönüne göre] sağ kıyısı arasında yer alır. Kuzey kısmında Kommagene, kuzeydoğu kısmında Katavonya bulunuyordu. Bazıları tarafından tarihi Ermenistan sınırları dahilinde gösterilmiş olsa da bu görüş doğru değildir, zira Ermenistan'ın batı sınırı her zaman Fırat olarak kabul edilmiş, Fırat'ın batısındaki topraklar tarihi Ermeni yurdunun dışında sayılmıştır.

Malatya, eski zamanlarda Kapadokya'nın bir bölümünü oluşturmaya karşın onunla coğrafi olarak bir birlik teşkil etmiyordu. Roma, Küçük Asya'ya hâkim olup Fırat sınır boyuna ulaştığında, Fırat'ın batı kısmına yayılan Ermeni nüfusa sahip oldukça geniş bir alan "Pokr Hayk" adını almıştır. Bu bölge, Büyük Ermenistan ile Roma arasındaki siyasi sorunlar nedeniyle Birinci, İkinci ve Üçüncü Hayk (Ermenistan) olarak üç bölgeye ayrılmıştır.

Üçüncü Hayk'ın başkenti Melidine'ydi. Zengin ve nüfusça kalabalık bir merkez olan ve Fırat'ın batı kısmında kurulmuş günümüz Malatya'sı ondan yaklaşık üç kilometre uzaklıkta, Melas ırmağının (Tokma/Tohma çayı) Fırat ile birleştiği yere kurulmuştur. Üçüncü Hayk'ın sınırları dahilinde, Samosdia (Samosat), Kesun, Hüsn-ü Mansur, Raban, Behesni ve diğer şehirler bulunuyordu (Toprakları sabit olmayıp sürekli değişime uğramıştır). Fırat'a yakın kısımları Kommagene veya Gommak diye adlandırılmış, Roma işgali esnasında ise "Yepradatsik" adını almıştır. Gerek Kommagene gerek Yepradatsik'in sınırları değişkendi, ikisinin de başlıca kenti Kermanig (Maraş) idi. Sınırları dahilinde ayrıca Antep, Gargar [Gerger], Guris, Tılbaşar [Oğuzeli, Gaziantep] ve başka kentler bulunuyordu. Bölge Osmanlı idaresine girip onun idari bölümlerinden birini oluşturan kadar sınırları çok değişken olmuş, ayrıca birçok devlet ve millet tarafından idare edilmiştir.

* Buradan itibaren metin boyunca Pokr/Medz Hayk [Küçük/Büyük Ermenistan] kullanımları, bağlamına göre Armenia Minör/Armenia Majör, Küçük/Büyük Ermenistan tabirleriyle karşılandı. —ed.n.

2. Coğrafi Konum

Malatya, kuzeyden Sarıççek ve Dersim, batıdan Ağçadağ [Akçadağ], güneyden Beydağı,* doğudan Harput ovasını ayıran dağlarla çevrelenmiştir. Kevork Melidineti'si'ye göre "Melidine ortalama sekiz saatlik uzunluk ve genişliğe sahip, verimli toprakları ve zengin kaplıcaları olan, yüksek ve sık ormanlarla kaplı, üç taraftan yüksek dağlarla, bir taraftan ise suyla çevrili bir manzaraya sahiptir" (Melidineti, s. 13-14). Düz bir zemin üzerine yayılmış olduğundan ova şehri görünümündedir. Civarında, etrafı yüksek dağlarla çevrili, işlenmiş geniş topraklar bulunmaktadır.

Papaz Garabed Benneyan'ın çalışmasında** bu sancağın sınırları şu şekilde verilmiştir: Doğudan Fırat nehri, kuzeyden Melas ırmağı (Tohma çayı), güneydoğudan Akçadağ ve Halikan dağları, güneyden Abdülharab gölü, güneybatıdan Sürgü ve Harapşehir, batıdan Sultan Su.

3. Jeoloji

Malatya ve çevresinde tarih öncesi dönemlerden itibaren yerleşim vardır. Şehrin çevresinde bulunan ovanın çeşitli yerlerinde yükselen tepe, kaya ve geniş kireç katmanlarında bulunan su canlılarına ve hayvanlara ait fosiller, ayrıca çeşitli yerlerde yükselen kil ve kum katmanları, tarih öncesi dönemde Malatya ovasının bir göl olduğunu düşündürmektedir. Belki de Fırat ile Tohma bu göle dökülüp, güneydoğu köşesinden geçip gitmekteydiler. Mıgırdiç S. Vorperyan, şehirden otuz kilometre doğudaki İzolu ırmağı yakınına gelip tamamen kumla kaplı ovayı ve biraz aşağıda dağın eteğinden akıp giden ırmağı görünce bu kanaati daha da sağlamlaştırmıştır. Zira katman katman çamuru ve sel taşlarını, ancak 150 metre aşağıdan geçen bir nehir getirebilirdi. Bu yükseklikte akan bir nehir de tabii ki arkasındaki ovada bir göl yapmış olacaktı (Vorperyan, s. 70).

Vorperyan, şehir ve çevresinin tabanının kırık bir kireç tabakası olduğunu tahmin etmekte, depremde inanılmaz görüntüler ortaya çıkmasını da buna bağlamaktadır. Ancak 1893'te gerçekleşen büyük depremde şehrin tüm semtleri aynı şekilde etkilenmemiştir. Kimi yerde evler yerle bir olurken, bazı yerlerde sadece çatlaklar oluşmuş, bazıları ise hiç

* Toros sıradağlarının bir bölümünü oluşturur.

** Papaz Garabed Benneyan'ın Kudüs Manastırı Kütüphanesi'nde bulunan kapsamlı el yazmasından söz ediliyor. ed.n.

hasar görmemiştir. Bu farklılıkları Vorperyan tabakanın dengesiz kırılışına bağlamaktadır.

Malatya civarındaki topraklar, hiç kuşkusuz çok eski tarihlerde volkanlar sebebiyle değişimler yaşamıştır. Malatya civarında geniş kraterler bulunmaktadır. Papaz Garabed Benneyan, Malatya civarındaki pek çok dağın sönmüş volkanlar olduğunu iddia etmektedir. Mesela Melidine'nin doğu kısmındaki Mağrab tepesi, Kündübeg dağı, Porğa dağları, Asipınar dağı, Canbek dağı vs. gibi.

4. Dağlar

Küçük Asya'nın büyük kısmında olduğu gibi Malatya ovası da dağlıktır, yani şehrin inşa edilmiş olduğu ova dağlarla çevrilidir. Ovanın kuzey kısmında Sarıçiçek ve Dersim dağları, batı kısmında Akçadağ, güneyinde Beydağı ve doğusunda ise Malatya Ovası'nı Harput ovasından ayıran sıradağlar bulunmaktadır. Papaz Benneyan topografya çalışmasında şu bilgileri verir:

Şimdiki Melidine şehrinin tam yanı başında ve güney tarafında, Toros sıradağlarından Beydağları yer almakta ve bu dağlar batıya doğru bir saatlik mesafeye uzanarak, Surp Lusavoriç Manastırı'nın karşısına rastlayan yerde Felaskine ovasının güney kısmına yönelerek Akçadağ'ı selamlamaktadır. Doğuya doğru da aynı şekilde bir saatlik mesafede uzandıktan sonra Der Mesih dağının tepesinden başlayan Kahtamal vadisi boyunca devam eder ve Abdülharab gölü yakınında kesilir.

Bu dağ dizisinin başka bir kolu da güneybatıdan Sultan Su ovasını önüne alarak Sürgü'ye kadar uzanır. Orada da Kösten diye anılan dağ uç verip batıdan gelir ve Akçadağ'a kavuşur. Akçadağ ise Polat ovasından başlayarak kuzeye doğru uzanıp Melas'a da yol verdikten sonra Hekimhan'da son bulur. Hekimhan'dan da (kuzey tarafından) Sarıçiçek Arğavan dağları sıra sıra gelerek Fırat'ın sağ kıyısında son bulurlar.

Fırat'ın diğer tarafında ise Aziz Arfen (Aharon) veya Türkçe Abdülvahab adıyla bilinen dağ başlar. Adı geçen dağ Kömürhan'a kadar, hatta daha da ileriye kadar uzanır. İzolu ve Halikan dağları ise etraflarını dolanarak kendilerini seyreden Beydağı'na kavuşurlar.

Malatya'yı çevreleyen bu dağ sıralarını dolaşabilmesi için bir insanın aralıksız 10-12 gün yürümesi gerekir. Çok geniş olan bölgenin her tarafında verimli ovalar yer almaktadır. Doğuda İzolu, Kırca, Çiftlik ve Düldilol ovaları, kuzeyde Tohma'ya kadar, merkezde eski şehirde, Cu-

das, Hatun Su ve diğer ovalar, Melas'tan ötede de Fırat'tan Akçadağ'a kadar Yazılı Han adlı ova uzanmaktadır. Batıdan Arğa, Ören, Balian, Çiftlik, Elementik [Duruldu] ve Çerkez Yazısı denilen ovalar ile Hacı Abdi, Sülük, Haricizadelerin geniş tarlaları yer almaktadır.

Malatya dağları, Toros sıradağlarının bir bölümünü teşkil eder. Akçadağ'ın bir bölümü Maraş'a ulaşır ve orada Gâvur dağı adını alır.

Sırvantzyants'a göre Akçadağ ile Sev Lerner (Kara Dağlar) aynı dağlardır (Toros I, s. 321). Bu dağlar Surp Lerink (Kutsal Dağlar) adıyla da bilinmektedir. Bilindiği üzere bir zamanlar buralar çok sayıda Ermeni, Rum ve Süryani manastırıyla doluydu.

5. Su Kaynakları

Malatya'da dağların bolluğu yörenin sulak bir arazi olmasını sağlamıştır. Sulaklığın temelini, Malatya ovasının kuzeydoğu köşesinden girip yılan misali kıvrılarak doğusundaki dağ sıralarının eteklerinden güneydoğu ucuna inen Fırat oluşturmaktadır.

Kevork Melidineti, *Nakhcirner (1915-1918) [Cinayetler]* adlı eserinde Malatya'nın sularına (s. 7, 18-22) oldukça geniş yer ayırmıştır:

Malatya'nın en önemli ve yararlanılabilir su kaynağı Fırat'tır. Ortalama bir hesapla sekiz saatlik bir mesafede Malatya'yı Harput'tan ayırarak doğu sınırını çizer [...] İkinci önemli su kaynağı, Elbistan'ın taşlı bağrından doğan ve şehrin kuzey tarafından üç saatlik mesafede akıp giden Tohma çayıdır. Bu ırmak zikzak çizerek ilerleyip Sultan Su ve diğer önemli dereleri de içine alarak Koran köyünden yaklaşık yarım saat uzaklıkta Fırat'a karışır. Tohma çayı, Fırat'ın önemli kollarından biridir ve coğrafyada Alis [Halys, Kızılırmak] olarak tanınır.

Kendisi de bir ırmak sayılabilecek Dermesi [Derme] ise şehrin güneybatı kısmını çevreleyen Beydağı'nın uzaktaki kayalık bağrından doğar. Küçük bir alanda kaynayan binlerce kaynağın birleşmesiyle zenginleştikten sonra ikiye ayrılır. Kollardan ilki Aşağı Banazi, Çırmıkdi ve Barğuzi ve diğer yerlerdeki tarım alanlarını sulayarak Sultan Suyu'na karıştıktan sonra Tohma'ya dökülür. Daha yüksek bir konumda bulunan ikinci kol ise bu özelliği sayesinde Kündübeg, Yukarı Banazi, Tecde, Adafi, Çeknuge ovalarını ve ağaçlık alanları sular. Daha birçok ince kollarıyla şehre girerek yoluna devam eder ve Karnak önünden kuzeye kıvrılarak Hüseyin Bey, Körpe Su, Cingenlik, Gamurç Peran [Köprü Ağız], Alma Su, Aşağı Şehir'den geçer ve Tohma'ya dökülür. Şehre dağılan birçok

kol, temizleme görevini yaptıktan sonra birbirleriyle birleşerek şehrin uç noktasını sularlar [...] Şehrin kuzey kısmındaki bağlardan doğan Yukarı ve Aşağı Babukhdi sularını da hatırlamak gerekiyor. Sözü edilen sular çok sayıda tarlayı suladıktan sonra, özellikle kışın diğer sularla birleşerek Tohma'ya dökülürler.

Papaz Garabed Benneyan'ın Malatya suları hakkında verdiği geniş bilgi ise şöyledir:

Melidine nahiyesinden geçen ırmak Fırat'tır. Nehrin bir kolu Erzurum'un güneydoğusundaki Khaçapayd [Türkçede Kâvi -y.n.] adlı dağın içinde bulunan Dumlu gölü ve civarından başlar,* Tercan, Erzincan ve Kemah'tan geçerek Eğin nahiyesine ulaşır, oradan da Gaban Maden'e girer. O mevkide Daron [Muş] tarafından gelen Aradzani [Murat Suyu] ile birleşerek Korucuk köyü önünde Melas'ı da içine alarak sakın sakın Kömürhan'a kadar akar gider. Kömürhan'ın güney tarafında Körhane adlı dar vadiye girdiğinde ise üç saatlik bir süre kayalıklar arasındaki *khokhom*larda** dolanarak Çeho ve Gerger dağlarını ardında bırakır, tarihi Samosat'ı selamladıktan sonra Basra yakınlarındaki Kürne şehrine ulaşır. Orada Dicle ile beraber Şattülarab nehrini oluşturarak Acem diyarına girer.

Fırat'ın cennetteki bahçeden getirdiği su, mavi ve ılıktır ama harika bir tadı vardır. Fırat'ın kıyılarında ekim yapılır ancak bu nahiyede bir avuç toprak bile sulanmaz. Zira ırmak toprak yüzeyinden oldukça derinden akar. Bu su yoluyla ihracat-ithalat da yapılmaz. Bazen Palulu kayıkçılar soğanın küçük bir cinsi olan kızğa ve testi naklederken urganlarını kayığın ardına salar, oldukça lezzetli balıklar tutarak bunları Malatya ve civarına satarlar.

Fırat'ta yolculuk etmenin üç yolu vardır: Kayık ya da sal, dıgalast (kelek) veya geçidi kullanmak. Kayıklar üç yerde bulunur: Şeyh Hasan, Hardik ve İzolu'nun Pirot köyü önünde. Kavak ağacının sert tahtalarından yapılan sallarda iki kürek kullanılır. Kayıkların her biri 40-50 adam veya 20 at ya da 3-4 araba taşıyabilir. Kayıklar içinde en çok iş yapan ve kâr sağlayanlar Pirolu'dakilerdir. Zira Samsun-Bağdat şosesi buradan geçmektedir.

Kayıkların "gün içindeki sefer sayısı en fazla 10'dur. Bunun sebebi karşılıklı gidip gelemeyişleridir. Zira akıntının paralelinde yol almak zorundadırlar. Kayıklar her yıl belediye tarafından ihaleye çıkarılarak 20-25 bin kuruş arasında bir fiyatla kiraya verilir.

* Başlangıçta, Erzurum taraflarında Sev Çur [Kara Su] diye adlandırılır.

** Dağlar arasındaki dar su geçitlerine verilen addır.

Dıgalast (Kelek): Irmak kıyısında yaşayan her köylünün dıgalastı (kelek) vardır. Dıgalast, 15-20 ila 30 kadar fıçıdan yapılır. Bu fıçılar kalaslar üzerine yerleştirilir. 2000-2500 kaş [1 kaş, yaklaşık 1 litre] ağırlığa kadar dayanırlar. Daha önce bahsettiğimiz üzere, özellikle ırmağın taşıdığı zamanlarda veya akıntıdan geçerken bunlarla gidiş geliş biraz tehlikelidir. En küçük rüzgârda bile dengesini yitirir ve devrilir.

Geçit: Biri Şeyh Hasan'da diğeri Kilisik'in önünde olmak üzere iki geçit vardır. Geçitler her zaman sığ yerlerde bulunur ve iki-üç yılda bir geçit verirler, o da yazın. Geçitlerden develerle, atlarla veya yaya olarak geçilir. En tehlikeli yolun bu olduğunu söylemeye sanırız hacet yok.

Melas-Melos (Tohma) Irmağı

Melas ya da Tohma çayı, şehirden dört saat uzaklıkta bulunan bir ovanın içinden geçip Fırat'a kavuşur. Bazıları onu Toros (Davros) ırmağı olarak da adlandırır. Türkler onu Tohma çayı olarak bilirler.

Adını Rumcada "bal" anlamına gelen *melas* kelimesinden alan Melas'ın iki kolu vardır. Bunlardan biri Darende taraflarında İsbekçor [Isbidak çur, Ermenicede Ak Su] ve Viranşehir'den doğar ve Darende'nin içinden geçerek Akçadağ nahiyesine girer. Diğeri ise Gürün'ün içinden gelen dere ile karışarak Kürne ve Kürecik dağlarının ve Şoğul'daki dar vadinin içinden Kürt Abdal'ın karşısında bulunan Karapınar gölünün suyunu da kendisine katarak sürekli doğuya doğru Yazılı Han'ın kıyısını yalayıp Kırkgöz'ün altından akar ve Koruncuk önünde Fırat'ın sularına karışır.

Melas'ın sağladığı yararlar ve özellikleri hakkında, halk arasında "Melas'ın kıyısında altın da eksen biter" sözü yaygındır. Evet, doğrudur, Melas'ın suladığı kıyılarda bol ve lezzetli pirinç, bol taneli buğday ve arpa yetişir. Bu Melas'ın bir lütfudur. Özellikle kıyılarında tatlı ve büyük kavun ve karpuz yetişir. O kadar büyüktürler ki, bir yük hayvanı bunlardan ancak iki tanesini taşıyabilir.

Melas, en azgın zamanlarında bile sakince akarak yolculara geçit verir. İçinde ağırlığı 20 kiloyu bulan tatlı balıklar barınır.

Eski şehirden iki saat aşağıda Melas'ın üstüne Kırkgöz adında ünlü bir köprü vardır. Sivas-Malatya yolunu (şosesini) birleştiren bu köprüdür. Yazılı Han'ın geniş ovası* tam da buradan başlar. Bu ovayı sulamak

* Bu ova, Melas'ın sağ tarafında Gaban-Maden nahiyesinde bulunan köyler grubu içinde yer alan 20.000 dönümlük verimli bir ovadır.

için Melas'tan bir hat çekilip çiftlik yapılması için gerekli harita uzun zaman önce hazırlanmıştır ancak ne yazık ki konu yine kâğıt üzerinde kalmıştır.

Sultan Su (Kedag)

Sultan Su Akçadağ'ın Polat ve Fındık köylerinin üst tarafındaki dağlardan doğar ve iki saat aşağıda Meled deresine karışarak ve sürekli kuzeye doğru ilerleyerek Ören, Arğa ve Örüşgü ovalarının önünden geçer, geçerken de altında kalan köylere su dağıtarak, bağlar ve bahçeleri suladıktan ve değirmenleri döndürdükten sonra Melas'la birleşir. Bol ve taşkın suya sahip olan bu ırmağın kaynağı ovoidan 100 metre yüksek kireçli bir yığının altındadır ve şehrin güney kısmındaki yerleri sular.

Bu ırmağın üzerine iki büyük köprü inşa edilmiştir: Biri Malatya-Antep yolundaki Meled köprüsüdür, diğeri ise Malatya-Arğa yolunda yapılmıştır. Birinci köprüden altı saat aşağıda bulunan köprü Çiftlik köprüsü diye adlandırılır. Bu iki köprü haricinde ırmağın üstünde "Heküke" ve "Yağmurlu" önünde iki yıkık köprü bulunmaktadır. Bu ırmakta da tatlı balıklar bulunur. Malatya ve Akçadağ nahiyeleri arasında sınır teşkil ederek onları birbirinden ayırır.

19. yüzyılın ilk yarısında, Sabri Mustafa Paşa, adı geçen ovaları sulamak amacıyla bu ırmaktan bir hat ayırmış, ancak gerekli yerlere su indiremeyince proje yarım kalmıştır. Ova Akçadağ yakınında bulunduğundan, orada ikamet edenler Akçadağlıların baskılarından sıkılırlar ve dağılırlar. Böylece dere de yüzüstü kalır. Ancak 1866'da ünlü binbaşı Rahmi Bey bölgeye gelmiş, adı geçen Kürtleri bastırarak eski hattı onartıp yönünü değiştirtmiş, böylece 18 saatlik mesafeye su indirebilmiş ve çeşitli yerlerden adamlar toplayarak birçok köy inşa etmiştir. Rahmi Bey ayrıca şehrin batı tarafında altı saatlik mesafede geniş bir kışla inşa ettirmiştir. Kışla, Meşrutiyet'in ilanı [1876] sırasında IV. Ordu tarafından Çiftlik-i Hümayun veya Harra-i Hümayun adıyla idare edilmekteydi. Sözü edilen çiftlik, yetiştirdiği pirinç ve hububat sayesinde Malatya'ya büyük hizmette bulunmuştur.

Ebemendik: Bu su da şehirden kuzeye doğru dört saat mesafedeki aynı adı taşıyan tepenin altından doğar ve iki-üç değirmen çevirecek

* Papaz Benneyan çalışmasında büyük ihtimalle yanlış okuma sonucu birkaç kez Ebemendik diye zikretmiştir (Benneyan, s. 39).

güçtedir. Bataklik yerden doğan Ebemendik'in suyu ılık ve tatsızdır. Ancak içindeki minik balıklar çok lezzetlidir. Bu da alt tarafında bulunan tarlaları suladıktan sonra Melas'a dökülür.

Şahna Suyu ve Begler Deresi [Beylerderesi]: İlki şehirden güneybatıya doğru iki buçuk saat mesafedeki Khazoba yolu üzerinde Seyduşağı dağının altından İnek Pınar' denilen yerden, iki kaynaktan doğar; iki saat aşağıda Der Mesih'ten ayrılarak önce kendisine doğru ilerleyen suya, sonra da Melas'a karışır. Bu ırmağın sağ kıyısına özel bentler yapılmıştır ve buradan ayrılan su, İskele denen ve köprü vazifesi gören bir vadi vasıtasıyla şehrin Türk zenginlerinden Harici ve Hacı Abdizadelerin" geniş pirinç tarlalarını sular. Bentler sebebiyle her ne kadar yukarıda suları azalsa da, derin bir vadiden geçerken, aşağıda, çeşitli kaynaklardan gelen sularla zenginleşir. Bu ırmağın üzerinde More Gedik ve Işıklar denilen mevkilerde yıkılmış köprü ayakları hâlâ durmaktadır. Şahnahan köyünün üst tarafında ise büyük bir köprü bulunmaktadır. Köprünün batı tarafında kâgir bir han inşa edilmiştir.

Ballı, Şişman ve Beskiran dereleri: Üçü de şehrin doğu tarafındaki dağlardan doğarlar (Şişman 7 saat, Beskiran 9 saat, Ballı Çay 2 saat mesafede) ve çeşitli kaynaklardan beslenerek, sürekli kuzeye doğru ilerler, alt taraflarındaki yerleri sulayıp değirmenleri çevirerek Fırat'a karışırlar.

Şişman Mamukan Deresi: Bu dere de şehirden 7-8 saat uzaklıkta doğu tarafında bulunan tarlaları suladıktan ve değirmenleri çevirdikten sonra Fırat'a karışır.

Beskiran Deresi: Bu da aynı şekilde şehirden doğuya doğru 9 saatlik uzaklıkta İzolu-Kozluk denilen köyün içinden ve çevresinden birkaç su topladıktan, birkaç değirmen çevirip tarlaları suladıktan sonra aşağıda bir buçuk saatlik mesafede Fırat'a karışır.

Yukarıda adı geçen dereler kaza merkezinin iki tarafındaki köylere ve tarlalara su sağlamaktadır. Ancak aşağıda zikrettiklerimiz şehre ve civarındaki yerlere su vermektedir. Onları da sırasıyla anlatalım:

* Yöredeki söylenceye göre, kışın uzun sürdüğü bir sene, baharda eriyen karlar ve yağmur suları sebebiyle dereler kabarmış ve her yanı su başmış. Taşkın suların arasından büyükçe bir inek ve minik bir buzağı çıkınca su "İnek Pınarı" adıyla anılmaya başlanmış. Herhalde kaynakların büyük ve küçük olarak anılması da buradan ileri gelmektedir (Benneyan).

** Papaz Benneyan çalışmasında Hacı Zade ve Sülük Zade adlı Türk ailelerini de zikretmiştir.

Der Mesih: Melidine'nin bu en nadide suyu şehrin güneybatı kısmında, dört saatlik mesafede, Kündübeg'in üst tarafında ve Kayır Uşağı adlı dağın eteği yakınındaki kaynaklardan doğar. Su henüz bir kayalığa varamadan eklenen pek çok kaynakla beraber o kadar gürleşir ki, geçit vermez hale gelir.

Der Mesih'in bir kısmı Kapuluk denilen yerde bir çeşme ile ayrılır ve İnek Pınar ile beraber pirinç tarlalarını sular. Diğer kısmı ise Kündübeg ve Çırmıktı üzerinden kuzeydeki Keleyik'e kadar, oradan da Tecde, Barguzi [Bostanbaşı] ve Adafi civarlarından Karnak'a kadar doğuya doğru akar. Her bir adımda kendisinden ayrılan çeşmelerle altı saatlik mesafedeki sayısız bahçe ve bağı sulayıp değirmenleri çevirdikten ve evlere su temin ettikten sonra tekrar kuzeye dönerek eski Melidine'nin alt tarafındaki Pınarbaşı deresini de içine katarak Kırkgöz ile Fırat arasında Melas'a katılır. Kaynağından iki saatlik uzaklığa kadar suyun yüzeyinde asa şeklinde beyaz bir hat görülür. Sanki ırmağın ortasından bir süt deresi akıyor gibi bir manzara oluşur.

Der Mesih, Melidine'deki tüm suların anasıdır ve o olmadan Melidine'nin de var olamayacağını söyleyebiliriz. Zira her yıl baharda suları temizlenmek için akış yönünü başka tarafa çevirdiklerinde şehrin tüm kuyuları ve kaynakları kurur. Öyle ki, bazen her tür ihtiyaç için su getirmeye kilometrelerce uzağa gitmek zorunda kalırlar.

Biri Kündübeg'in üst tarafında Yel Köprü, diğeri ise Bargudi'de Çatal Köprü adında iki büyük köprü inşa edilmiştir. Tavşan deresi ve Horata'yı çaprazlama kestigi için Der Mesih bu köprülerin altından geçer. Bu köprülerin haricinde Der Mesih'in üstünde taş ve tahtadan yapılmış 50-60 kadar köprü yer almaktadır.

Horata Deresi: Der Mesih'ten sonra ikinci önemli su Horata deresidir. Şehrin güney kısmında bir saatlik mesafede, Yukarı Banazi'nin üst tarafındaki tarlaların içinden doğar. Sularının bir kısmı "Ziyaret" denilen bir yapının altındaki bir kaynaktan, kalanı da dört bir taraftan

* Der Mesih, Arapça veya Süryanicede "İsa'nın Kilisesi" veya "İsa'nın Evi" anlamını taşır. Su, adını üzerine inşa edilmiş bu kutsal mekândan almıştır (şimdilerde harabe). Türkler ise suyu birçok kaynaktan fışkırdığı için Derme deresi diye adlandırmışlar. Söylenceye göre, Hz. İsa'nın talebelerinden biri (büyük ihtimalle Aziz Tateos) bu yörelere seyahat ettiği zaman çok susamış ama yakınlarda su bulamayınca bir taşın gölgesine uzanmış. Uykusunda kalkmasını ve asasını yere vurmasını söylemişler. Hemen kalkıp asasını vurunca su fışkırmış ve mucizevi bir şekilde suyun yüzeyinde onun asasının şekli kalmış (Benneyan).

gelir. Horata'nın suyu baharda Der Mesih'inki kadar boldur, ancak yazın azalır.

Köyün biraz aşağısında, dağın eteğinde, şehrin güney kısmındaki tarla ve bahçeleri sulamak için bu sudan birkaç dere ayrılır. Kalan kısım güle oynaya Çatal Köprü'ye kadar gider, orada Der Mesih'e selam verdikten sonra onun altından geçer ve aşağıda "Top Söğüt" denilen yerde aynı adı taşıyan suyla birleşip Melas'a karışır. Aktığı zemin üzerinden çok kolay kayıp gittiği için Horata'nın suyu için çok hafiftir derler. Su yukarı kısımlarda soğuk ve tatlıdır, ancak alt kısımlarda bu özelliğini kaybeder.

Pınarbaşı: Şehrin doğu kısmında bir saat uzaklıkta Surp Lusavoriç ve Surp Pırgiç manastırlarının merkezinde "Andzanot Pijiş (Meçhul Tabip)" denilen manastırın harabelerinin altından oldukça gür olarak doğar, alt tarafında bulunan birkaç değirmeni döndürür ve geniş tarlaları sular, Orduzi köyünün su ihtiyacını da karşıladıktan sonra aynı köyün içinden kuzeye doğru akarak eski Melidine'nin altında Der Mesih'le birleşir.

Ebemendik gibi suyu ılık ve tatsızdır. Ama küçük, tatlı balıkların bulunduğu dereleri de vardır. Ancak bu balıkların avlanması hükümet tarafından yasaklanmıştır. Üzerinde birkaç taş köprü yer almaktadır. Surp Pırgiç Manastırı'nın suyu da bu dereleden gelir. Denir ki 18. yüzyıla kadar bu manastıra tahsis edilmek üzere Pınarbaşı'nın suladığı tarlalardan özel bir vergi alınmış.

Karnag-Karnak: Baharda suyu olup yazın kuruduğu için Karnag (Karnanag) [Bahar çeşme], kırk kadar kaynağı olduğu için de Karnak [Kırklık] diye anılmıştır. Şehrin güneydoğu köşesinden Der Mesih'e yakın doğar ve Beydağı eteklerinde birçok kaynaktan beslenerek hemen Der Mesih'e kavuşur.

Ağpınar: Bu su Şuga (Çarşı) içinde Gebeşoğlu Hanı'nın önünde iki kaynaktan akar. Temiz, soğuk ve beyazdır. Üzerinde kemerli bir çeşme vardır.

Hoşluk Suyu: Hükümet konağının arkasındaki evlerin birinin içinden, bir değirmeni çevirecek güçte doğar. Serin ve temizdir. Çarşının merkezinden ve camiler arasından geçip, temizliğe de hizmet edip üç

* Çamazak adlı tepenin karşısında, Der Mesih'in sağ kıyısında aynı adı taşıyan bir kaynak bulunmaktadır. Vücudunda bir nevi deri hastalığı olan "Khoşruk" bulunanları oraya götürürler.

dört değirmeni çevirdikten ve Çarmuzuk [Çarmuzu] ve Ermeni Mahallesi'ndeki bahçe ve tarlaları suladıktan sonra Hatun Suyu'na karışır.

Kaç Libarid: Ermenilere ait Ana Kilise'nin yakınındaki Sarafyanların yaşadığı sokağın alt tarafında, evin kenarında, şehrin Yeni Hamam semtindeki çeşmenin kıyısında bulunur. Suyu soğuk ve lezzetlidir. Suyu verilmiş olan "Kaç [Yiğit] Libarid" adı tarihi bir isimden gelir. Söyleneye göre Kilikya'nın mitolojik kahramanlarından Libarid, Malatya'ya geldiğinde bu suya rastlamış, susuzluğunu gidermiş, o yüzden de su "Kaç Libarid" olarak anılmıştır.

Altun Kaşık: Tecde'deki bağların içinden doğar, temiz ve soğuktur. Bu suyun sahip olduğu özellikten dolayı "Altın Kaşık" adı son derece yerindedir.

Davullu Pınar: Keleyik'in kuzeybatısının alt tarafında Kilise Bayırı denilen yerde (kalıntıları vardır) taşların altından oldukça güçlü bir şekilde temiz ve tatlı suyuyla akar. Adını kaynaktan çıktığı anda çıkarttığı sestten almıştır.

Kaynarca: Aşağı Zarmuği'nin kuzeydoğu ucunda serin ve temiz bir kaynaktır. Çıktığı anda sanki kaynıyor gibidir. Yakınlarda ikamet eden Türk kadınlar çamaşırlarını ağartmak için buraya gelirler.

Babukhdi veya Şugoni: Şehrin kuzeybatı ucunda bulunan Babukhdi, aynı adı taşıyan mesire yeri ile oldukça dikkat çekicidir. Yukarı ve Aşağı Babukhdi olmak üzere ikiye ayrılır. Su, Yukarı Babukhdi'nin içinde taşların arasından, şırıldayarak, köpürerek ve çevresinde bulunan tarlaların içindeki çeşitli kaynaklarla birleşerek akar ve Aşağı Babukhdi'ye ulaştığında Şugoni denilen kaynağı ve başkalarını da içine alarak dere oluşturur. 10-12 kadar değirmeni çevirdikten ve 5 saatlik mesafedeki tarlaları suladıktan sonra aynı adı taşıyan köyün önünde Hatun Suyu adını alarak Melas'a karışır.

* Bu isim, Kürtçe Şir-koni (süt pınarı) kelimesinin ve Ermenice "Şugauni" [çarşısı var] kelimesinin değişiminden meydana gelmiştir. Günümüzde bile sütü az olan kadınlar yıkanmak üzere bu suya girerler. Malatya, Boztepe üzerindeyken çarşı bu suya çok yakın inşa edilmiş. Eski şehirden taşındıktan sonra, yeni şehre gelindiğinde halk yaşadığı yeri unutmamış ve "Gidelim atalarımızın yaşadığı yeri de ziyaret edelim" demeye başlamış. Sonraki nesiller de buradan hareketle buraya "Babukhdi" diye adlandırmışlar [Ermenicede "bab" ata, "ukhd" ise "ziyaret, hac, adak" anlamında gelmektedir -ed.n.].

6. Bitki Örtüsü

Harput-Malatya arasındaki topraklar bitki örtüsü bakımından çok zengindir. Dağlar burada yer yer ağaçlarla kaplıdır. Zira kış bu kısımda çok şiddetli değildir. Otlar burada daha rahat serpilir çünkü kar azdır ve çabuk erir. Dağların yüksek yerleri düzdür, kayalık görüntüsü yoktur.

Halikan ve Alikan Dağları, Kazoba ve Balian (Tatar Ovası) dağlarının da vadilerinde geniş alanlar sık bir bitki örtüsüyle kaplıdır.

Meşe ağaçları köylüler için, bir nevi toplu mülkiyet olan “kori” haline dönüştürülerek paylaştırılmıştır. Ağaçlardan, koyunları için kışlık yiyecek olarak yaprak toplar, odununu da şehre getirip satarlardı. Meşeden kömür ve inşaat için kalas yaparlardı. Bazı yerlerdeki ağaçlardan da sakız ve sumak elde edilir. Dağlarda orman bulunmayan yerleri ve çorak arazileri keven denilen dikenli otlar kaplamıştır. Bunların üstünden oldukça bol miktarda kitre toplarlar. Dağlarda yabani çiriş, bol miktarda mantar, Mahmudiye kökü ve sapı, ayrıca mantar, çalı, enginar bulunur.

Ovalara ılıman iklimde yetişen her tür bitki ve tahıl ekilir. Ağaçlar, sebzeler ve hububat yetişir. Şehir ve civarındaki bahçeler ve bağları ürünlerinden ziyade, ağaçlarıyla ünlüydü.

Harutyun Kürdyan, yaklaşık 1000 yıl önce, 982’de yazılmış bir coğrafya eserinde şu bilgiye rastlamıştır:

Malatya, Lukam dağının bu tarafındaki en büyük sınır koruyucusudur. Meyveleri bedavadır ve sahibi yoktur” (*Hudud Alam*, Londra, 1937, s. 149). 1340 tarihinde ise Kazvinli Hama Allah Mustafa, coğrafyasında Malatya’nın dördüncü bölgesinin 71 derece boylam ve 39 derece enlemde bulunduğunu yazmıştır. Burada Arkaludia denilen sağlam bir kale var. *Almagest*’in yazarı Bıdgemeos [Ptolemaios, Türkçesi Batlamyus] Malatyalı idi. Nadide iklimi, çağlayan suları ve geniş otlakları ile büyük bir şehirdir. Ürünleri arasında buğday, pamuk, üzüm, bol meyve bulunur.

Yaklaşık 150 yıl önce Rahip Ğugas İnciciyan, Malatya’nın bitki örtüsünden övgüyle bahsetmiştir (*Coğrafya I*, s. 321).

Malatya tarım açısından dikkat çekici bir merkezdir zira çevresinde geniş ovalar, tarlalar, otlaklar, birçok bağ ve bahçe bulunmaktadır. Yeni şehirde meyve ağaçları çoktur, bağlarda inanılmayacak büyüklükte asmalar vardır. Strabon bu üzümlerden hazırlanan Monarit adlı şaraptan bahsetmiştir (Vorperyan, s. 398).

Malatya çiçeklerin en kokulusunu ve en cezbedicisini, meyvelerin en güzeli ve lezzetlilerini, afyonun en kıymetlisini üretecek zenginliktedir.

Surp Pirgiç Manastırı'na yakın, gövdesinde büyük delik bulunan bir akkavak ağacı vardır. Ağaçtaki deliğin iç çapı 12 ayak, dış çapı ise 45 ayak kadardır. Ovanın sürülmemiş yerlerinde ve dağlarda yetişen otlar sayesinde ünlü bir peynir üretilmekte, en zor beğenen damakları bile tatmin edebilecek ete sahip hayvanlar yetiştirilmektedir.

Sıcak iklim kuşağı bitkilerinin haricinde ılıman iklim kuşağının her çeşit ağacı bulunmaktadır. Malatya büyük miktarda tahıl, buğday, arpa, afyon, tütün, ipek böceği, meyve üretmektedir. Strabon'un da zikrettiği üzere Malatyalılar rakı ve şarap içmeyi sevdiklerinden şarapları iki bin yıldır ünlüydü. Malatya üzümlerinden hazırlanan beyaz ve kara kuru üzümlerin de ünlü olduğunu ekleyelim.

Malatya'da türlü üzümler yetişir. Teotig'den (*Amenun Daretsuytsı*, 1926, s. 26-170) ve Papaz Benneyan'ın elyazmasındaki kapsamlı topografya çalışmasından faydalanan bu üzümleri takdim edeceğim:

Hacı Kıran: Teotig bunun Ermenice konuşulan çeşitli kazalardaki, mesela Araratyan vilayetindeki öküzgözü, danagözü, devegözü denen üzümlerle aynı olduğunu yazmıştır (bkz. s. 71). Bu üzümlerin açık kırmızı bir rengi ve hurmadan daha iri taneleri vardır. Teotig, Hacı Kıran adının Hacı Kerim adının değişiminden ileri geldiğini tahmin etmektedir (s. 79).

Hatun Mat: Hüsn-ü Mansur [Hısn-ı Mansur, Adıyaman], Eğin ve Hacı'nın [Saimbeyli] kazalarına has beyaz, hurma büyüklüğünde, uzun taneli, çekirdekli ve ince zarlı bir üzüm cinsidir. Teotig, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde yetiştirilen kadınparmağı ve parmak üzüm ile aynı olduğunu yazmıştır (s. 74). Papaz Benneyan bu üzümleri kadınparmağı olarak adlandırmış, kırmızımtırak ve iri taneli olarak tanıtmıştır.

Gurez: Yabani üzüm. Beyaz, yuvarlak, geç olgunlaşan ve ticari getirisi olmayan bir cinstir. Teotig, "gurez" kelimesinin "koruk" kelimesinin değişiminden meydana geldiğini tahmin etmektedir (s. 78).

Anlı: Hüsn-ü Mansur'da yetişir. Beyaz, yuvarlak ve geç yetişen bir üzüm cinsidir.

Mikerin: Malatya'ya özgü Tahannebi' denilen sarımsı ve kara renkte nadide üzüm cinsinin beyazıdır ve yenilebilir. Türkçede "Atmalin" ve "Şam" adıyla anılan cinsler mikerinden sonra yetişir (s. 92).

Maçul: Yuvarlak ve sıkı etli bir üzümdür.

Şam: Geç yetişen bir cinstir (s. 82). Papaz Benneyan yuvarlak ve sulu olduğunu zikretmiştir (s. 82).

* Papaz Benneyan bunu "Tahin habı" [Tahin tanesi?] diye adlandırmakta, tahin renğinde ve uzun olduğunu söylemektedir.

Kara Üzüm: Uzunca ve tatlıdır, yerli şarap bu üzümünden üretilir. Bundan kuru üzüm de hazırlanır ki eşi benzeri az bulunur (s. 82).

Benneyan Malatya'nın üzüm haricindeki meyveleri hakkında da ayrıntılı bilgi verir, hepsinden tek tek bahseder. Bu bilgiler ilginçtir ve Malatya'nın özellikle meyve açısından ne kadar zengin olduğunu anlatır:

Armut: Küçük sarı armut en evvel yetişir. Büyük sarı armut tatlı ve sıkıdır, sonbaharın sonlarında toplanır. Yazbeg yaz başında, Güzbeg yaz sonunda, Kılbeg ise sonbahar sonunda yetişir. Üçü de sulu ve ekşidir. Kışlık armut küçük ve tatlıdır. Çelem armudu büyüklüğü ve yassı şekliyle şalgama benzeyen, yumuşak, sulu ve bal gibi tatlı bir armuttur. Hacı Hamze en büyük armut cinsidir, uzun, yumuşak ve bal gibi tatlıdır. Bal Armudu ise yuvarlak, bal gibi tatlı ve yumuşaktır. Bunlardan bazıları herhangi bir bozulmaya ve tat kaybına uğramadan bir yıl kadar dayanabilmektedirler.

Elma: Pullu elma sarımtırak, yumuşak ve tatlıdır. Şıgışıklı kırmızımtırak, uzun ve tatlıdır. El içinde çevrildiğinde "şıgışığ" diye ses çıkartır. Kâvi elması kırmızı, uzun ve çok tatlıdır. En kıymetlisi bu elmadır, ancak çok dayanıklı değildir. Elmanın daha birçok çeşidi vardır. Ama onların içinden en ilginç olanı "Yazılı" denilendir. Bu elma henüz iyice olgunlaşmadan dalından kopartılıp üstüne mürekkeple bir şiir veya vecize yazılır ve 8-10 gün kadar kabuğu iyice kızarsın diye bırakılır. Kabuk iyice kızarıncaya sadece yazılı yerler yeşil kalır ve insanlar bunu birbirlerine hediye ederler.

Kayısı: İki çeşittir: aşılı ve normal olan. Aşılı olanlar arasında Gâvur Aşısı, Hacı Kız, Hacı Haliloğlu ve Yeğen denilen cinsler ünlüdür. Bunların tazesinin yanı sıra kuruşu da yapıp satılır. Kabukları gibi çekirdeği de tatlıdır ve satılır. İçlerinde en ünlüsü Gâvur Aşısı denilen cinstir, çok etli ve çok tatlı olduğundan insan ancak on beş tane kadar yiyebilir. Aşılılarda olduğu gibi normal kayısıların da birkaç cinsi hem taze yenir hem kurutulur. Normal cinslerin çekirdekleri genellikle acı olur.

Çum (Kızılçık): Sultani ve Hüdai olmak üzere iki çeşittir. Bundan reçel, şurup ve rakı hazırlanır.

Ayva: Ayvanın da birkaç çeşidi vardır. Birkaç kilogram gelecek büyüklükte olanları vardır. Ayvanın tazeşi ekşi olduğundan pek yenilesi değildir. Ancak iyi hazırlanmış yemeği çok kıymetli olduğundan sofrada önemli bir yer tutar.

* Malatya, kayısının vatanı kabul edilir ve Ermenistan'dan diğer bölgelere dağılmış olma ihtimali yüksektir.

** Aşılama bir Ermeni'nin ağacından yapıldığı için bu isim verilmiştir.

Vişne: Vişnenin tek bir cinsi bulunduğundan sadece taze yenir ve vişne rakısı hazırlanır.

Şeftali: Şam, Hint ve Kündebeg şeftalisi olmak üzere üç çeşittir. Kündebeg denilen normal şeftalidir ve küçüktür, Şam iri ve tüylü, Hint ise tüysüzdür. Şam denilen cinsin 100 dirhem [yaklaşık 210 gram] çekenleri bile vardır. Şeftaliden de hoşaf ve kurusunu hazırlarlar.

Erik: Çeşidi çoktur. Mesela boldik (küçük erik), susuz olduğundan yardığınızda çekirdeği içinden hemen ayrılır. Bu cins hiç kurtlanmaz. İstanbul eriği ise iri, sulu ve tatlıdır. Can erik ise kızılımsı ve tatlıdır. Kırmızı erik sulu, tatlı, tamamıyla kırmızıdır. Mınçık erik ise minik ve tatlıdır. Sonbahar sonunda çıkan ise kış eriğidir. Beyaz erik yeşil, uzun ve tatlı; kara erik uzun ve tatlı; keçe meşesi ise kara, yumurta iriliğindedir ve tatlıdır. Erikler taze tüketildiği gibi kurusu da hazırlanır. Son zamanlarda erikten pestil ve başka şeyler de hazırlanmaktadır.

Dut: Malatya'daki meyve ağaçlarının neredeyse yarısı dut ağacıdır. Dolayısıyla ürünü diğerleriyle aynı ölçüde kıymetlidir. Dutu yemek ve rakı hazırlamak üzere kuruturlar. Yaş duttan ise bolca pekmez, pestil ve kesmece hazırlanır. Kırmızı dut nadidedir.

Kavun, Karpuz: Yerli çeşitlerin yanı sıra son yıllarda Rus ve Tekirdağ denilen çeşitleri de bulunmaktadır. Önceleri kavun cinsi olarak sadece Şamam denen cins varken şimdilerde Amid denilen cinsten veya başka iyi cinslerden çokça ekilmektedir.

Domates ve Patates: Malatya'ya girişi sadece 40-50 yıl öncesine dayanmaktadır. Ama her ikisi de kendi açısından çok fayda sağlamıştır.

Çiçekler: Gül, mürver, karanfil, yasemin, zambak, mor menekşe, *babılıg* (mavi menekşe), reyhan, sümbül, lale, ayçiçeği, gelincik, hatun kirpiği, sarmaşık gibi çiçekler bulunmaktadır.

Ayrıca Malatya'da ceviz, fındık, kiraz, nar, badem ve incir ağaçları da boldur. Denizden uzak ve yüksekte bulunduğu için Malatya'da zeytin ağacı yetişmemektedir.

7. Hayvan Çeşitleri ve Hayvancılık

Malatya kazasının merkezinde Beydağı yer almaktadır. Ararat Vilayeti için Ararat dağının veya Kapadokya için Arkeos [Erciyes] dağının anlamı ne ise Malatya için de Beydağı'nın anlamı odur.

Beydağı'nın eteğinde bulunan Malatya şehrinin tarıma uygun toprak azdır. Ancak Bırnazallılar, Karagözlüler ve diğerleri her tarafta bağlar kurmuşlardır.

Bu dağ, otlakları, çimenleri, sık meşe ormanları, rengârenk ve çeşitli kokulu çiçekleri ve otlarıyla ünlüdür. Baharda karlar erimeye başladığında otlar başlarını topraktan çıkarır. Alekan, Molukan, Taşekan ve Khdrasor adlı göçebe Kürt soyları ve köylüleri bu dağda dört-beş ay kalıp serin ve sağlıklı havayı teneffüs ettikten, temiz ve buz gibi sulu kaynaklardan ve derelerden su içtikten, davar ve koyunlarını otlattıktan sonra sonbaharın sert rüzgârları esmeye ve kar yağmaya başlayınca kışlıklarına göç ederler. Papaz Benneyan çalışmasında Malatya'daki hayvanları tek tek zikretmiştir (s. 70-71):

Malatya kazasının her tarafı davar ve koyunlarla doludur. Nadide cins binek atları, yük atları ve katır cinsleri mevcuttur. İnek cinsleri pek övülesi değildir. Otlaklarda koyun, dağlarda ise keçi makbuldür. Vahşi hayvanlardan kurt, ayı, domuz, kirpi, tavşan, tilki, porsuk, sansar, yaban kedisi vs. bulunmaktadır.

Kümes hayvanları arasında tavuk, ördek, kaz, tavuskuşu, hindi, güvercin, kumru vs. bulunurken vahşi kuşlar arasında yaban ördeği, yaban kazı, keklik, kuğu, kartal, şahin, karga, saksagan, çavuş kuşu, ağaçkakan, ispinoz, bülbül, kırlangıç, serçe, baykuş vs. bulunmaktadır.

Manda ve deve az bulunur. Sadece Sinanlılar ve Örenliler tarafından yetiştirilir. Otlaklarda yaşayanlar yük için eşek, dağlılar ise katır besler. Eşek ve katırın yaptığı işi dağlarda sık sık öküzler yapar (Benneyan s. 77).

Malatya'ya has faaliyetlerden biri de Beydağı'nın her tarafında yapılan arıcılıktır. Bu faaliyet sadece dağlı Kürtler tarafından değil, şehirli taraflardan da yapılmaktadır. Zira damlara sıra serilince, arılardan rahatsız olan şehirli onları kovalamak için kendi kovanlarını da oraya nakleler. Arılar bal yapıcı çiçeklerden bolca bal hazırlar. Buradaki balın tadı hem güzel hem lezzetlidir, bu sebeple dağda veya ovada üretilen hiçbir bal onunla kıyas edilemez (Benneyan, s. 28-29).

Beydağı'nın civarındaki otlaklar bitkisel zenginliği ile sadece bala tat ve koku vermekle kalmaz, koyunların etini, yağı, peyniri ve kaymağı da lezzetlendirir.

Malatya bir ova şehri olmasına karşın halkı balıktan mahrum kalmış değildir. Balıklar, özellikle vilayetin batı sınırını çizen Fırat'tan tutulur. Palulu salcılar kızğa (bir soğan cinsi) ve testi naklederken salın arkasına urgan salar, nadide ve lezzetli balıklar tutarak Malatya ve civarında satarlar.

Fırat haricinde, Melas (Tohma) ırmağında da bol balık bulunmaktadır. Burada 20 kilograma ulaşan iri ve lezzetli balıklar tutulur.

Suları Melas'a dökülen Sultan Su ve Edemenedik'te de lezzetli balıklar bulunmaktadır.

Der Mesih ırmağı Karants Ayd yakınlarında, yılın sulak mevsiminde balık açısından oldukça zengindir. Irmak yılda sadece 11 gün, 7-18 Nisan arasında bol balık avlama fırsatı vermektedir. Bu 11 gün dolduğunda, anlaşılmaz bir şekilde sanki bir yılan sularla beraber balıkları yutuyormuş gibi birden hayvanlar ortadan kaybolur. Ve bu garip tabiat olayı her yıl aynı bölgede, aynı mevsim ve aynı günlerde garip bir düzenle tekrarlanıp durur (Dzotsikyan, s. 373).

Papaz Benneyan son paragrafta zikredilen olaya dair daha gerçekçi bir açıklama vermiştir (*a.g.e.*, s. 49-50). Buna göre Şahnahan kaynağı yılın her mevsiminde aynı bollukla taşların arasından fışkırır, ancak içinde tek bir balık dahi bulunmaz. Ancak baharın ortasına rastlayan 8-10 günde 28-30 santim uzunluğunda aynı cins balıkların akını başlar ve sonra da son bulur. Yeraltındaki geniş havuzlarda veya göllerdeki balıkların yer değiştirdiği ve o esnada küçük balıkların bu deliklerden dışarı çıktığı söylenir.

8. İklim

Malatya'nın iklimi hakkında yazanlar farklı görüşler ifade etmişlerdir, ancak yörenin ikliminden genellikle şikâyetle değil, övgüyle söz edilir. Dolayısıyla birbirine muhalif bu bilgileri örtüştürmek biraz zordur. Yine de, yorumu okuyucuya bırakarak bilgileri iletmekle yetineceğiz.

Doğduğu memlekete büyük sevgi besleyen Şehit Papaz Garabed Benneyan, ilki 1899'da, ikincisi ise önemli eklemeler ve tashihlerle beraber 1912'de yayımlanmış olan iki rapor hazırlamıştır. İlk raporunda şöyle yazar: "Melidine nahiyesinin gerek merkezinde (şehir) gerek köylerinde iklim ılıman, güzel ve sağlıklıdır." İklimin bu yapısının başlıca sebebi kuzeyden esen serinletici meltem ve tüm nahiyei çevrelemiş olan Toros sıradağlarıdır. Bu dağlar sert rüzgârları engellemektedirler. Burada ne yaz çok sıcak olur ne de kış çok soğuk.

Ancak unutmamak gerekir ki, şehir ve civarındaki yerleşim yerleri, Tilig, Ororkri, Yukarı Banazi vb. yerlerin havası diğer yerlere kıyasla nemli ve ağırdır. Dolayısıyla buralar oldukça sık ağaçlarla kaplı ve nemlidir. Bu sebeple buralarda romatizma, mayasıl, sıtma, göz iltihabı eksik olmaz. Kevork Melidinetsi anlatıyor:

Malatya coğrafi olarak Akdeniz'e yakın olmasına karşın iklimi ılımandır. Yılın dört mevsimi, sadece isimleriyle ve takvimdeki tarihleriyle tespit edilmez, mevsim değişiklikleri insana bunu doğal olarak hissettirir. Armenia Minör'deki bu cennet şehirde, bahar geldiği zaman insanlar baharı hisseder ve yaşarlar. Zira mevsimin başlamasıyla beraber istisnasız tüm otlaklar yeşerir. Güneşin sıcak ışınları altında gebe tabiatın içinden binlerce bitki fışkırır, meyve bahçeleri rengârenk gömlekler giyer, dağ-tepe çiçek kokularıyla dolar, kısacası tüm tabiat muhteşem bir görüntüye bürünür. Hayat bahşeden baharın şenliğidir bu.

Prof. Mıgırdiç Vorperyan da Malatya yöresinin nemli olduğunu tasdik eder ve farklı bilgiler de verir:

Ağaçların çokluğu ve suların bolluğu havayı sürekli nemli tutuyor. Temmuz ayında dahi açık alanda yatan kişi sabah yorganın üzerinde kırağı bulur. Şunu söylemek gerekir ki, iklimin olumsuzluklarına karşın, soğuk pınarlar yazı, yakacak bolluğu da kışı çekilir hale getirmektedir. Havası sağlıklıdır. Gerçi dağ havası gibi hareketli değildir ancak ağaçlar, hayvanların ve yeşilliklerin oluşu ve onların devinimi doğa yasası gereği insanların ve hayvanların sağlıklı, iri olmasına sebep olmaktadır. Nitekim ağaçlar da aynı şekilde heybetlidir.

Hayvanların kötü kokusu havada hissedilmez, zira alan geniştir ve evler birbirinden uzaktır. Günümüzden yarım asır kadar önce iri iri kar yağması gayet doğalmış, şimdilerde ise çok nadir. Yılın dört mevsimi birbirlerinin sınırını ihlal etmeden kendilerine has özelliklerle gelir ve giderler (Vorperyan, s. 69-70).

Malatyalılar tarafından verilmiş olan ve ufak tefek farklarla olsa da birbirine benzer bu tanıklıklar Malatya'nın iklimi ve ona bağlı olarak sağlık durumuyla ilgili çok olumsuz şeyler söyleyen Srvantsdyants'ın anlattıklarıyla çelişir:

Ben ki, ne denizden ne karadan, ne Çerkes'ten ne Kürt'ten, ne yorulmaktan ne terlemekten yıldıım, Malatya'da günden güne, bir saatten diğerine bir ağırlık ve yorgunluk hissediyorum. Tüm kent hasta, ağaçların sıklığı sebebiyle hava hareket etmiyor, suların bolluğu ve şehrin dağın eteğine inşa edilmiş olmasından dolayı nem var. Hayvanlar hastalıktan kınıldığı için her taraf leş dolu ve hiç kimse onları gömmüyor. Kızgın güneş, çöp, otların meyvelerin kokuşmuş hali her tarafa zehir saçıyor. Halk çeşitli hastalıklara yakalanmış durumda, sıtma olmayan neredeyse yok gibi, verem yerel hastalıklar arasında. Bunlara sağlık tedbirlerini ve kurallarını kim anlatabilir ki? Allah'a karşı gelmek gibi algılıyorlar.

Memlekette hekim de var ancak adam, söylediklerini asla kaale almadıklarından şikâyet ediyor. Kaçmaya karar verdim ve raporumu tamamlamak için acele ettim (Toros I, s. 315).

Sırvantsdyants'ın beyanının, memlekete sevgileri nedeniyle zaaf göstererek gerçeği söyleyemeyen Malatyalı topograflara göre daha gerçeğe yakın olduğunu sanıyorum.

Malatya her şeyden önce sıcaktır ve bu durum iklimin sağlıklı olmadığını söylemek için yeterlidir. Kazası, verimli bitki örtüsünü suların bolluğuna borçludur. Sular her ne kadar toprağı bereketli kılsa da bir taraftan da insan sağlığı için tehlike arz eden neme neden olmaktadır. Ayrıca yaz ve kış arasındaki ısı farkı da insan sağlığını sarsıcı niteliktedir.

Papaz Benneyan, hava ısının yazın 25-30 derece, kışın ise sıfırın altında 18-24 derece olduğunu ifade etmektedir. Prof. Mıgırdiç Vorperyan ise ısıyı yazın 33 derece, kışın ise eksi 15 derece olarak zikretmiştir. Her iki durumda da 40-50 derecelik bu ısı farkı dikkate değer bir durumdur.

9. Ulaşım

Malatya, coğrafi konumu nedeniyle önemli yolların kesişim noktasında bulunmaktadır. Küçük Asya'nın tarihi coğrafyası konusunda tanınmış olan Prof. W. M. Ramsey, *The Historical Geography of Asia Minor* adlı ünlü eserinde Küçük Asya'daki ulaşım yolları hakkında şunları söylemektedir (s. 46):

Küçük Asya genel olarak sakin bir yerdi ve yollar büyük çoğunlukla ticaret göz önüne alınarak, malların İtalya'ya naklini kolaylaştırmak amacıyla inşa edilmişti. Ancak bu yollar hakkında çeşitli açıklamalar bulunmaktadır. Doğu Kapadokya ve Armenia Minör'deki yollar sınırların korunması için yapılmıştı. Melidine büyük bir askeri istasyondur. Melidine'ye ulaşan yollar üzerinde mesafeleri gösteren kilometre taşları döşenmişti. Dağ Ovası'nın güney istikameti boyunca, ovada yaşayan İsavria ve Besidia adlı asi dağlılardan korunmak için bazı yollar da yapılmıştı.

Bu yollar İmparator Augustus zamanında inşa edilmişti. İmparator, Toros dağlarının etekleri boyunca kaleler inşa ettirmiş, onların çevresine cemaatler oluşturmuş ve onları Antakya Besidia'daki merkez topluluğa bağlamıştı.

Bu yolların inşa edilmiş olması, Augustus'un Roma topluluklarını ve kalelerini askeri korumaya alma konusunda bir plan yaptığını ortaya koymaktadır. Ancak bunu ispat edecek açık delil yok. Vakanüvislerden hiçbiri bu yollardan bahsetmemiş, hiçbir yazar onlara atıfta bulunmamıştır. Nitekim kilometre taşları hakkındaki bilgiyi de tek bir yabancı kaynakta buldum. MÖ 6 tarihini, Augustus ve onun vekilinin ismini taşıyan taş, askeri merkezden Antakya Besidia'ya [Akşehir yöresi] olan mesafeyi gösteren bir araç olabilirdi ancak. Dolayısıyla da bu taş, bir yolun var olduğunu ve sözü edilen topluluğu Antakya ile birleştirmek için inşa edildiğini ispatlar. Aynı yıl İmparator Augustus kendi topluluklarını oluşturdu. Benzer başka bir yol diğer toplulukların varlığını gösterir. Malatya, Roma'nın tüm gücüyle Küçük Asya'ya hükmettiği ve İslam dünyasının da Fırat'ın doğu kıyısına kadar ulaşmış orayı aşmaya çalıştığı tarihe kadar coğrafi konumu itibarıyla Fırat'ın başında, hem Ermenistan ovası-Küçük Asya hem de Küçük Asya-Suriye arasındaki nöbetçi konumunu korudu.

Episkopos Sahak Gokyan'ın da dikkat çektiği üzere, “eski dünyanın en önemli askeri yolları Malatya'dan geçiyordu.” Efes'ten gelen yol, Malatya üzerinden Babil'e ve Hindistan'a kadar uzanıyordu. Karadeniz'den Akdeniz'e kadar bir yol iniyor ve yolun tam kalbinde de Malatya yer alıyordu (Gokyan, s. 9).

Roma ordularının Acemlere karşı akınları esnasında “Ermenistan'a geçip Ermenilere senatonun kararları karşısında diz çöktürmek için Malatya yolunu inlettikleri” inkâr edilemez tarihi bir gerçektir (Gokyan, s. 12).

Daha eski tarihlerde ise başlıca savaş alanı Kuzey Suriye olmuştur. Nitekim Ermeniler ile Mısırlılar, Urartular ile Hititler ülkeye hâkim olmak için mücadele etmişlerdir. Daha sonra Malatya tarihinden bahsedilirken de görüleceği üzere Araplarla Bizanslılar aynı bölgeye hâkim olabilmek için mücadele etmişlerdir.

Dolayısıyla Malatya'dan doğuya doğru, yani Ermenistan ve İran'a giden savaş yolları kadar, hatta belki onlardan bile önemli olan yol, bu kentten geçip Amanos dağlarına uzanan yoldur. Buradaki bir dağ geçidi aşılmış Suriye'ye girilebilmekteydi.

Urartu Kralı Sarduris'in MÖ 751'de Kuzey Suriye seferine Malatya yoluyla gittiği anlatılmaktadır. Oradan öteye yol ikiye ayrılarak “biri Kapadokya üzerinden Sis yakınlarında Kilikya ovasına, diğeri ise Doğu

Toros dağlarındaki vadilerden Kommagine'ye [Kommagene] inmek-teydi" (Kasuni, s. 406). Kasuni'ye göre bu yol "Yüksek Ermenistan ile Kuzey Suriye arasında binlerce yıldır tek irtibat yolu olmuştur."

Malatya'dan Gölbaşı, Pazarcık ve Amanos'a inen demiryolu, Ama-nos'tan Malatya'ya giden eski kervan yolunu izlemektedir. Bu kervan yolu, Malatya'nın batı tarafındaki Sultan Suyu'nun akışına paralel Sür-gü'ye kadar uzanır.

Dr. N. Bağdoyan tabip olarak gerçekleştirdiği iki ziyaret esnasında –kendisine sorulan soruya cevap niteliğinde 1952'de kaleme aldığı özel mektupta– Viranşehir-Zubadra'nın konumunu tespit etmek konusun-da Malatya-Amanos yolunun çeşitli noktalarını tarif etmiştir.

Manuel Kasuni'nin bize sunma nezaketinde bulunduğu mektubun bir bölümünde şu ilginç satırlar yer almaktadır:

Hatırladığım kadarıyla 1907'de, sonbahar sonlarında, henüz yağmurlar başlamamışken, Akçadağ'dan indim, Polat'taki Derbent'ten indim ve iki gün Viranşehir'de kaldım. Sürgün, Kösten, Erkenek ve Tut üzerin-den Behesni [Besni] ve Adıyaman'a indim. Bozdağ'daki geçitleri gayet iyi bilirim. Yeğya'nın yorumları doğrudur (...) Kommagene Torosları bölgesinde en alçak nokta Kösten'dir. Deniz seviyesinden 4000 ayak yüksekliğindedir. Gerçek su, bu geçitten kuzeye, Sürgü vadisine in-mektedir. Sürgü deresi daha önceleri Erkenek Meydanı tepelerinde ve Şahin Kayası geçidinin arasından Göksu'ya dökülmekteydi. Sürgü'nün suyunu, Arga'da Sultan Abdülhamit'e ait Çiftlik-i Hümayun'un kuzey kısımlarını sulamak üzere 1907'de yeni kazılan bir su kanalıyla Sultan Suyu'na döktüler.

Dr. Bağdoyan aynı konuyla ilgili Mayıs 1954'te yazdığı bir mektupta daha önce söylemiş olduklarını şu cümlelerle tekrarlamıştır:

1907'de Akçadağ'dan (Malatya bölgesi) Behesni ve Adıyaman'a kadar sürekli dağlardan ilerleyerek gittim. Başyazı'dan sonra Polat Derben-ti'nin altından Viranşehir'e, tarihi Sezopetra'ya indik. Buraya Kafkas-ya'dan gelmiş olan muhacirler yerleşmişti. Ben harabelerle ilgilendim. Güzene ve Sürgü otlaklarını geçerek Kösten düzlüğüne vardık. Kösten çok eski bir yoldu. Mühendisler tarafından inşa edilmemişti. Yüzyıllar-dır kullanıla kullanıla aşınmış ve oldukça da alçalmıştı. Toroslar üzerin-deki Kösten geçidinin en alçak geçit olduğunu söylemek mümkün. Bu dar geçit Ermeni Platosu'nu kuzeydeki Suriye'ye bağlar. Dolayısıyla bü-yük fatihlerin yoludur. Eğer Kösten dağ geçidine devam etmiş olsaydık, Göksu ırmağı üzerindeki Perveri Köprüsü'ne inmiş olacaktık (Roma

zamanına ait). Ancak biz doğruya doğru gittik, Erkenek ve Singa köyleri üzerinden Tut köyüne doğru ilerledik.

Tut köyü dışında geceledik ve haydutlara karşı dikkatli olmak zorunda kaldık. Tut köyünden sonra Göksu'yu geçtik ve Romalıların köprüsü sayesinde Behesni'ye ulaştık.

Halifelik dönemindeki Araplar, ki atlılarla (süvari) savaşmışlardı, genellikle yazları Beylan-Gülek boğaz yolunu görmezden gelerek "Kağrı Yolu"nu tercih etmişlerdir. Bu yol 14. ve 18. yüzyılların ikinci yarısı arasında Arap, Kürt ve Türk göçerler tarafından Uzun Yayla'ya gitmek için sürekli kullanılmıştır. Ancak bu yol kış aylarında kesinlikle geçit vermez.

Tüm bu bilgiler Malatya'nın yol kesişimlerinde yer aldığını, Küçük Asya'yı bir taraftan Ermenistan'a bir taraftan da Suriye'ye bağlayan kervan yollarının oradan geçtiği görüşünü tasdik eder niteliktedir.

Malatya kazasını batıdan Fırat gibi büyük ve önemli bir su damarı suluyor olsa da, eski dünyanın bu önemli bölümünde nehir yoluyla ulaşım yoktu. Ne yazık ki Fırat, Malatya kazasına hiçbir yarar sağlamamaktaydı. Zira ırmağın yatağı toprağın oldukça derininde olduğundan toprağı sulamadığı gibi, geniş bir su akıntısı olmasına karşın kıyısındaki yerleşimler arasında bir iletişim yolu olarak da işe yaramamaktaydı. Hatta bu açıdan Malatya'ya ulaşımında kolaylık sağlamak şöyle dursun, onu geçme yönünden de zorluk çıkarmamaktaydı.

Sadece kervanların değil orduların bile Fırat'ı rahatça aşabileceği tek yer Malatya'dır. Dolayısıyla Ermenistan ile Armenia Minör, Suriye ile Küçük Asya ve Mezopotamya arasında irtibat için köprü elzemdi.

Darius ve Kserkes zamanında, Acemler Huniagan [İon/Yunan/Ege] denizine kadar ulaştıklarında, geniş Acem İmparatorluğu dahilinde seyahat sıklığı ve kolaylığı olduğu tarihi bir gerçektir. İki saray yolu uzak yerlere bağlantı sağlıyordu.

Sözü edilen yollara çok ihtimam gösterilirdi. Üç-beş fersahta bir düzenli hanlar kondurulmuştu. Saray ulakları buralarda at değişimi yaparlardı. Her ne kadar bu hanlarda mola verseler de, yolun önemli mevkilerine kaleler de inşa edilmiş ve koruyucular görevlendirilmişti. Kral yolunu Darius inşa ettirmiş olmalıdır.

Herodot (I.75, V.52) zaten Gresos döneminde Kızılırmak üstünde köprüler olduğundan bahsetmiştir. Kral yolunun inşası esnasında Fırat'ın üstüne de bir köprü yapılmış olmalıdır. Kayseri-Komana-Melidi-

ne hattından geçen bu kral yolu, Binboğa dağının etrafını güneyden değil kuzeyden dolanmaktaydı. Orada kesilmiş olması mümkün değildi. Uluslararası ticarete önemli bir kanal olan bu yol, Büyük İskender'den sonraki yüzyıllarda da Melidine'den gelip Fırat'ı aşır Amid'e (Diyarbakır) kadar uzanıyordu. Aynı şekilde buradan geçmekte olan büyük Roma yolu da Fırat önünde kesintiye uğramış olamaz. Nitekim bugün de izlerden anlaşıldığı üzere yol Fırat'tan öteye uzanıyordu.

Özellikle dikkat çeken şey, Malatya kazasını ikiye böldükten sonra Fırat'la birleşen Melas ırmağının şehirden iki saatlik uzaklıktaki yerine Kırkgöz adlı 40 kemeri olan bir köprü yapılmış olmasıdır. Kırk gözden sadece 20-25 tanesinden su geçmektedir (Benneyan, VIII, s. 39-40). Köprünün üzerinde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Söylenceye göre Sultan IV. Murat (hükümdarlığı 1623-1640) tarafından yaptırılmıştır. Osmanlı devletine karşı ayaklanma halindeki asileri bastırmak için hareket eden sultanın, ordularının geçişini kolaylaştırmak için Sivas-Malatya yolunu birleştiren bu köprüyü yapmış olması muhtemeldir. Şayet bu köprü 17. yüzyılda yapılmışsa, hiç kuşku yok ki eskiden var olan bir köprünün üzerine inşa edilmiştir. Zira gelenekçi doğuda en fazla muhafaza edilmiş olan şey, eski hatların üzerinde faaliyet gösteren ticaret yollarıdır. Atlar, develer, eşekler ve arabalar hâlâ yüzyıllar öncesinde kullanılmakta olan yollardan gidip gelmektedirler.

Malatya en eski devirlerden beri oldukça iyi yollar vasıtasıyla Sivas ve Harput ile bağlantılıydı. Sivas yolu, şehirden kuzeye doğru uzanır. Eski Malatya'nın tam yanından, kuzeybatıya ulaşmak isteyen Melas (Tohma) ırmağı ilerler. Fırat üzerinde de Harput'a uzanan başka bir yol daha vardır. Srvantsdyants, Malatya'nın Halep, Maraş, İskenderun, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve civar küçük şehirlerle irtibat halinde olduğunu, İstanbul ile Bağdat arasında "önemli bir bağ" olduğunu ifade etmiştir (Toros I, s. 324).

Doğudan batıya başlıca yol Ararat'ın güneyinden ve Ermeni-İran sıradağlarından geçmekte, Bayezid üzerinden Erzurum yaylasına, oradan Fırat'ın batısındaki Erzincan'a ve oradan da Küçük Asya'ya ait ilk ve en önemli şehir olan Sivas'a ulaşmaktadır. Güneydeki bir yol Urmiye gölünden Van gölüne doğru uzanır. Van gölünün batı tarafının sonuna doğru yol ikiye ayrılır. Yollardan biri Bitlis kayalıkları arasından kolayca geçerek Toros'u aşır Dicle vadisine ulaşır. İkinci yol ise Muş ovasından geçip ıssız kayalıkların arasından Palu'yu aşarak, Harput-Ergani Maden

vadisinden geçerek Toros yoluyla Diyarbakır (Dicle üzerinde), Malatya'ya uzanır. Malatya'dan başka bir yol da batıdan Kayseri üzerinden gelir ve böylece Küçük Asya yollar ağı birleşmiş olur.

Osmanlı ordusunda görev yapan von Moltke, 1838 tarihinde Küçük Asya'ya bir seyahat yapmış, aynı yılın Kasım ayında yazdığı bir mektubunda ifade ettiği üzere Konya ve Kayseri taraflarında gezdiği esnada dağların arasından Malatya'ya giden direkt bir yol bulmayı arzu etmiştir. Ancak kendisine öyle bir yol olmadığı ve tüm yolların Avşarlar tarafından tutulmuş olduğu söylenmiştir. Yol o kadar emniyetsizdir ki, Develi mutasarrıfı, ordunun kumandanı Hacı Ali Paşa'nın arzusunun karşın Prusyalı askerin can güvenliği konusunda sorumluluğu almamış ve Tomarza'daki Ermeni manastırı başrahibine başvuruları tavsiyesinde bulunmuştur. Nitekim başrahip Avşarlar üzerindeki etkisi sayesinde Moltke'nin istediği geçişi sağlamıştır (Alboyacıyan, *Gesaryo*, s. 662-663).

Eski dönemlerde Anadolu'da hüküm süren bu güvensiz ortama karşın, Malatya askeri ve ticari açıdan her zaman önemli bir merkez olmuş ve civar şehirlerle hep irtibat içinde bulunmuştur.

10. İdari Bölümler

Çok eski devirlerden itibaren çeşitli asırlarda Malatya bölgesinin hangi devlete ait olduğunu ve idari açıdan hangi bölümlere bağlı olduğunu tespit etmek güçtür. Zira o dönemlere ait bilgiler aydınlatılmaya muhtaçtır. Ancak büyük Acem İmparatorluğu kurulduktan sonra Doğu'nun tarihi artık ortaya çıktığından Melidine'nin tarihini takip etmek ve hangi idari bölümlerden oluştuğunu söylemek mümkün olmuştur.

Acem hâkimiyeti döneminde Melidine onun satraplıklarından birinin merkezi olmuş ve Dripaz adlı satrap tarafından yönetilmiştir. Büyük İskender'in fetihlerinden sonra Melidine, Selevgos Krallığı'na tabi olmuş ve daha sonra da Kapadokya Krallığı'nın bir bölümünü teşkil etmiş, onun güney kısmında yer almıştır. Strabon ve Ptolomeos da Melidine'yi aynı yerde göstermektedirler. Ne yazık ki tüm bu idari bölümler süreklilik arz etmemiştir. Kapadokyalı olan Strabon, Kapadokya'nın birçok bölüme ayrıldığını ve bölümlerin sürekli değişime uğradığını ifade etmiştir. Strabon'un bu bölgeyle ilgili bazı açıklamaları tam olarak bir fikir vermese de Melidine'nin Kapadokya idari bölgesindeki konumunu aşağı yukarı tespit etmeye yardımcı olmaktadır. Strabon,

“Ülke on vilayete ayrıldığından beri Melidine, Kapadokya’nın onuncu bölümüdür” demektedir. Herodor’ dan (I.72 ve V.54) da bildiğimiz üzere Katavonya, Kilikya’nın bir bölümü idi. O zaman Melidine de Kilikya’dan ayrılmış ve Kapadokya’ya bağlanmıştı ve Melidine ile Katavonya beraberce Kapadokya’nın on eyaletinden birini teşkil etmişti. MÖ 63-19 tarihleri arasında yaşamış olan Strabon, “Benim zamanımda bu ikisinin (Kapadokya ve Katavonya) ayrı ayrı valileri bulunuyordu. Ancak bunlarla Kapadokyalılar arasından ne dil ne de alışkanlıklar açısından bir fark vardı, ırklarıyla ilgili ayırt edici özellikler şaşırtıcı şekilde yok olmuştu” demektedir.

Melidine’yi Armenia Minör bölgesinin bir parçası olarak gösteren görüş ise kabul edilemezdir, zira Armenia Minör sınırları kesin olarak belli bir ülke değildi. Bazıları Armenia Minör derken tarihi Armenia Minör Krallığı’nın sınırları içindeki küçük toprak parçasını anlamaktadır. Gibbert ise farklı bir sınırlama çizmektedir. Armenia Minör’ün bu sınırlandırma şekli tarihi veriler üzerine inşa edilmiş gerçeğe de uygundur. Ancak bazıları onu daha büyük gösterme çabasındalar. Onlar Fırat’ın batı tarafında uzanan ve Roma idaresi döneminde Hayk adıyla çeşitli eyaletlere ayrılmış olan büyük toprak parçalarını yanlışlıkla Armenia Minör olarak kabul etmektedirler.

Eski Ermeni tarihçiler “Armenia Minör” adıyla bir yer tanıımıyordu. Ermeni vakanüvisler için Fırat’ın batısında bulunan ülkeler genel olarak “Rum Diyarı” [*Hunats aşkharh*] olarak bilinirdi. Ptolomeos, Armenia Minör ile ilgili olarak kesin bilgi veren ilk kişi olmuş ve bu ülkeyi beş kazaya ayırmıştır:

1. Vorbalisine (Karahisar civarı)
2. Desdukana (Akşehirabat civarı)
3. Edionika (Gercan civarı)
4. Horseon (Eğin civarı)
5. Orpisine (Arapgir ve Argua [Akçadağ?] civarı)

Bu tasnif içinde yer almayan Malatya’nın Armenia Minör’ün içinde olmadığını anlaşıyor.

Erken tarihte Kapadokya tarafından işgal edilmiş ve adı geçen devletin on eyaletinden biri haline gelmiş olan Melidine, Büyük Ermeni Kralı II. Dikran (MÖ 95-56) Fırat’ı geçtiği esnada Ermenilerin hâkimiyetine girmiştir. Büyük Dikran, Melidine’yi alarak Kapadokya Krallığı’nın sınırlarına ulaşmıştı. Dikran, 77 tarihinde sadece Melidine’yi

değil, tüm Kapadokya'yı işgal etmiş durumdaydı. Ancak Malatya'yı Kapadokya'dan ayırmamış ve onu Fırat'ın sol tarafında, Malatya'nın tam karşısında denk gelen Dzopk'a bağlamamıştır (Manantyan I, s. 154).

Gerek 77 gerek 67 tarihindeki işgaller kısa süreli olmuştur. Ancak Büyük Dikran, Diyarbakır'ın düşmesinden sonra (69), zafer kazanmış olan Lugullos'u yeniden teşkil ettiği ordusuyla Aradzani yakınlarında yenebilmiş ve Kapadokya'yı, Malatya da dahil olmak üzere, tekrar işgal etmiştir (Manantyan, s. 225).

Pompeus 64 tarihinde sadece Malatya ve Kapadokya'daki Ermeni hâkimiyetine son vermekle kalmamış, Ermeni devletini tamamen silmiştir (Gokyan, s. 12). Büyük Dikran ve Büyük Mihrtad'ın düşmesinden sonra Romalılar, Pontus'un elinden aldıkları Armenia Minör'ü ve Ermeni Krallığı tarafından hâkimiyet altına alınmış Kapadokya'yı yeniden teşkil ettiler.

Roma, sınırlarına yakın devletlere önce dost görünüp sonradan iç işlerine müdahale etmeyi alışkanlık haline getirmişti. Böl ve yönet taktiğini uygulayarak, en sonunda onları imparatorluk topraklarına katardı. Asya'daki küçük devletçikler, Pontus ve Ermenistan'daki Büyük Mihr-tad ile Büyük Dikran bu şekilde yok olmuşlardır. Onların yenilgisinden sonra Roma, o yerlerdeki halkın sempatisini kazanmak adına Armenia Minör ve Kapadokya'yı tekrar oluşturmuştur.

Armenia Minör'ün varlığı çok kısa sürmüştür ve birkaç kez yıkılıp tekrar teşkil edildikten sonra sonunda Roma İmparatorluğu'na katılmıştır. Bu imparatorluğun yıkılışıyla beraber Romalıların kullandığı "Armenia Minör" terimi kullanımdan kalkmış, ancak bu isimle tanınan ülkenin Ermeni yapısı unutulmamıştır. Artık Armenia Minör, Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Armenia [Hayk] adıyla idari bölgelerden birine dahil olmuştur (Alboyacıyan, *Yevtogyo*, s. 4).

Pompeus'un Dikran ile yaptığı Ardaşat Anlaşması ile Melidine sadece tekrar Kapadokya krallığına tabi olmakla kalmamış (Gesaryo, s. 184) Dzopk dahi Roma himayesindeki Kapadokya kralına verilmiştir. Böylece Kapadokya Krallığı, Roma'nın bağışladığı topraklarla Kilikya Krallığı'nın bazı bölümlerini birleştirerek genişlemiştir.

Kapadokya'nın Roma'nın geleneksel metotları nedeniyle yok olduğu tarihe kadar Melidine, onun bir bölümünü teşkil etmiş olmalıdır. Kapadokya'ya zorla ve doğal olmayan bir şekilde birleştirilmiş olan Dzopk ise bir Ermeni yurduydum, o yüzden öyle kalması mümkün de-

gildi. Tekrar Ermenistan'ın bir bölümü olmuştur. Ancak Melidine bir daha Ermeni hükümdar yüzü görmemiştir. Ermeni hâkimiyeti çok kısa sürmüş ve Melidine, Roma'nın eline geçmiştir.

Böylece Ermeni hâkimiyetinin hemen ardından Roma, Malatya ve Kapadokya'da hâkim olmuştur. Oysa Antonius 36 tarihinde oradan geçtiği esnada Melidine henüz Roma eyaleti değildi ve onu MÖ 17 tarihinde bir Roma eyaletine dönüştüren kişi Germanikos olmuştur (Manantyan, s. 308).

MS 61 ve 64 tarihlerinde Roma tarafından Kapadokya valisi olarak atanmış olan Gorgopon ile Bedos ve Partlara karşı savaşan Romalı komutanlar Ermenistan'a akın etmek için Malatya'yı istasyon olarak kullanmışlardır. Uzun süren bu savaşlar sonucunda iki güçlü devlet arasında 66 tarihinde tampon olarak Arşaguni Hanedanlığı doğmuştur. Birinci Arşaguni Kralı Dırtad da Roma'ya gitmek için Malatya'dan geçmiştir (Gokyan, s. 13). O tarihten sonra Melidine, sınır ordularının ordugâhı olma özelliğini kazanmıştır.

İmparator Diocletianus (284-305) yeni bir idari sistem kurmuş ve yeni taksimatlar yapıp doğudaki valiliği beş bölgeye ayırmıştır: 1. Doğu 2. Mısır 3. Asya 4. Pontus 5. Trakya.

Kapadokya Pontus'a tabi kılınmıştır. Armenia Minör ise Kapadokya'dan ayrılarak ayrı eyalet haline gelmiş, Melidine de onun başkenti olmuş ve bredorla yönetilmeye başlamıştı (Ramsey, s. 313).

İmparator Diocletianus'un sistemindeki ilk değişimi Konstantin (306-337) yapmış ve Roma İmparatorluğu idari olarak yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Topraklar eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar da livalara bölünmüştür. Bu yeni bölünmeye göre iki livaya ayrılmış bulunan Armenia Minör, Doğu Eyaletine bağlı Pontus Sancağı dahilinde yer alıyordu. Her iki livanın başında da birer bredor bulunuyordu.

Bu iki liva, Birinci Armenia veya Birinci Hayk, diğeri ise İkinci Armenia veya İkinci Hayk adlarıyla biliniyordu. Birinci Armenia'nın merkezi Sivas'tı. Melidine, İkinci Armenia'nın merkeziydi.

İmparator Konstantin, 335 tarihinde Küçük Asya'da yeni bir idari yapılanmaya giderek Kapadokya, Pontus ve Armenia Minör'ü birleştirdi, bir krallık oluşturarak, başına da kardeşinin oğlu ve aynı zamanda da damadı olan Anniballianus'u getirdi. Ancak sözü edilen kişi sadece ismen kral oldu, Konstantin'in ölümünden sonra sadece üç yıl (335-338) resmen hükümdarlık yapabildi (Aleksantryan, s. 48).

Romalıların yaratmış olduğu Armenia Minör ise yavaş yavaş genişlemiştir. Strabon'un zikretmiş olduğu on eyaletten yedisi zamanla Kapadokya yerine Armenia Minör'ün parçaları olarak kabul edilmişlerdir. Bunların ilki, yani Melidine de eyaletti. Sonradan bu eyalet de Birinci, İkinci, Üçüncü Hayk isimleriyle üçe bölünmüştür. Melidine bunlardan birinin veya bir diğerrinin başkenti olmuştur. Mesela 378'de İkinci Hayk'ın başkentiydi.

Roma, Armenia Minör'ü çabucak topraklarına katmış ve halkına Roma vatandaşlık haklarını tanıyarak Roma kanunlarına tabi kılmıştır. Fırat'tan Doğu Roma'ya kadar Roma hâkimiyetine tabi olan Ermenistan toprakları *nakhararagan** sistemiyle kendi milli teşkilatlanmasını korumaktaydı.

384 tarihinde Roma ile İran, Ermenistan'ı aralarında paylaşma konusunda anlaşınca İmparator Theodoros, Roma hâkimiyetindeki topraklarla ilgili yeni bir düzenlemeye gitmiştir. Şöyle ki, 378 tarihinden 386'ya kadar Armenia Minör'ü Birinci Hayk ve İkinci Hayk olarak ikiye bölmüştü ve bu kısım Roma Ermenistanı'ndan ayırdı. Roma Ermenistanı ise Armenia Minör'e komşu Yegegyats [Erzincan] sancağı, Tercan, Khortsyan, Erzurum ve eski Roma satraplıklarından oluşmaktaydı ve bir komiser aracılığıyla yönetilmekteydi. İmparator tarafından atanan bir vali olan bu idareci *Comes Armeniae* [Ermenistan Kontu] unvanını taşımaktaydı. Ülke eski kanunlarını muhafaza etmekteydi. Birinci ve İkinci Hayk ise imparatorluğun genel idari teşkilatı dahilinde yer almışlardır. Bu teşkilatlanma düzenine göre artık "Armenia Minör" ismi ortadan kalkmış ve burası Birinci Hayk'ın (Goğopine=Sivas civarı) bir bölümü olmuştur.

İmparator Justinanos ise 15 Nisan 536'da bir ferman ile Ermenistan'ın tüm ayrıcalıklarını ortadan kaldırmıştır (*Gesarya*, s. 346). Ermenistan'ın eski kraliyet topraklarını ve Hayk olarak adlandırılan ülkeleri dört idari bölgeye ayırmıştır. Bu kez Melidine, Fırat'ın batı sınırı dışındaki dört eyaletten Üçüncü Hayk'ın başkenti olmuştur.

Ancak bu düzenleme uzun sürmemiştir. Zira İmparator Mavrikus devrinde (587-603), daha net olarak söylersek 591 tarihinde Ermeni nüfuslu topraklar sekiz eyalete ayrılmıştır. Bunlardan ilki Birinci Hayk,

* Bir vilayetin ya da bölgenin yerel yöneticisi. Eski Ermenistan'da büyük bir mülke sahip asil kişi; kendi mülkünü bağımsızca yönetip vergi alıyordu, kendi askeri gücünü bulunduruyordu ve hakları miras yoluyla devredilebiyordu. —ed.n.

başkenti de Melidine olmuştur. Armenia Minör ise tamamıyla yok olmuş, Büyük Ermenistan'ın içinde erimiştir.

7. yüzyıldan sonra Melidine'yle ilgili her şey muallaktır. Zira o tarihten sonra Melidine Bizans İmparatorluğu ile Arap Halifeliği arasında kızıl elma durumuna düşmüştür. Yöreye bazen Araplar bazen Bizanslılar hâkim olmuştur. Arapların tarih sahnesine çıkışından yüz yıl sonra İmparator İsavralı Leon (717-741) siyasi yönetimleri ortadan kaldırarak onları askeri komutanlıklar altında birleştirmek zorunda kalmıştır. Böylece ülke sürekli bir savaş alanı haline dönüşmüş ve askeri ihtiyaçlar önem kazanmıştır.

1021'den, 1315'te şehrin Osmanlılar tarafından fethine kadar, Malatya asla sakin ve kesin bir konuma sahip olamamış, sürekli değişimler yaşamıştır. Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Malatya, Anadolu'nun bir parçası olmuş ve eski taksimatlara göre Maraş vilayetine tabi olmuştur. Vilayetin başında bir beylerbeyi bulunmaktaydı ve dört sancağa ayrılmıştı. Bunlardan ikisi, Malatya ile Samosat idi. Daha sonra bunlar birbirine bağlanmıştır. Samosat, Malatya sancağının bir bölümü olmuştu ve çevresiyle beraber bu vilayetin bir sancağını veya livasını (*kavar*) oluşturmuştur (İnciciyan, *Aşkharhakrutyun* I, s. 320).

Malatya sancağı bir dönem Harput, bir dönem de Diyarbakır valiliği ile birleştikten sonra Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) padişahlığı döneminde Harput livası ile beraber Mamuretülaziz adıyla yeni bir vilayet haline gelmiştir. Malatya, Mamuretülaziz vilayetini teşkil eden üç livadan biriydi.

Mutasarrıflık diye de adlandırılmış olan Malatya livası veya sancağı beş kazaya veya kaymakamlığa ayrılmıştı:

1. Malatya (merkez), 2. Arga veya Akçadağ, 3. Kahta, 4. Hüsn-ü Mansur, 5. Behesni [Besni]

Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar Malatya ve ona bağlı beş liva bu teşkilatlanma şekliyle yönetilmiştir. Şemseddin Sâmî'nin kaleme almış olduğu *Kâmûsü'l A'lâm'a* göre (1898) 27 nahiye ve 1240 köyden oluşuyordu.

1903'te yayımlanmış başka bir istatistiğe göre ise Malatya mutasarrıflığının beş kazası vardı:

1. Malatya, 66 köy; 2. Hüsn-ü Mansur, 174 köy; 3. Behesni, 115 köy; 4. Akçadağ, 122 köy; 5. Kahta, 146 köy

11. Arkeolojik Kalıntılar ve Tarihi Anıtlar

Malatya tarihi eserler açısından çok zengin bir merkezdir. Bu eserlerin bulunduğu dört büyük istasyonu Rahip Yeprem Boğosyan şu şekilde sıralamıştır:

1. Kahta, 2. Eski Malatya, 3. Aslantepe, 4. Kömürhan-İzolu (Yazıhan)

Sözü edilen tarihi eserler özel kazılarla çıkartılıp bilimsel metotlarla incelenmiş değildir. Vilayetdeki tüm eski eserleri gün yüzüne çıkarmak için gerekli araştırmalar yapılmamıştır. Papaz Benneyan, Malatya'yla ilgili çalışmasında, çok derin tahlillere girişmeden, tarihi eserlerin yerlerini ve ne olduklarını tespit etmekle yetinmiştir. Konuyla ilgili satırları, arkeolojik olarak değer taşımasa bile, en azından Malatya'da ne kadar çok tarihi eser bulunduğunu göstermesi açısından ilginçtir. Malatya'da arkeologların ilgisini çekecek birçok doğal tepe ve toprak yığını bulunuyor. Bunları sayalım:

1. *Arslan Tepe*: Orduzi'nin kuzey tarafından bulunan 70-80 metre yükseklikte bir toprak yığındır. Taşlarındaki kayıtlar okunamayacak duruma gelmiş bir mezarlıktır. Buradaki toprak nitrat karışımı olduğundan köylüler damlarını sıvamak için sürekli olarak buradan gelip toprak almaktalar. Kazıldığı zaman, eski toprak kaplar, daire şeklinde demirler, aletler, taş heykelcikler ortaya çıkıyor. Bundan 18-20 yıl önce bu tepenin etrafındaki tarlaların birinde bir metre uzunluğunda ve 3 çeyrek genişliğinde bir taş bulundu. Taşın üzerine, atın önündeki aslanın kalbine nişan alıp attıktan sonra yayını tekrar hazırlayan bir okçu figürü işlenmiş. Atın karnının altına bir köpek kendisini saklamış (pek tabii ki aslanın korkusundan oraya girmiş). Taş ertesi yıl İstanbul'daki Arkeoloji Müzesi'ne konmuştur.

2. *Yazılı Han* [Yazıhan]: Harput şosesi ile Orduzi arasında bulunan hayli yüksek bir tepedir. Malatya'nın en eski yerleşim zamanında halkın yazlık olarak kullandığı yermiş. Şimdi ise güney kısmı hariç her tarafı bağ olmuş durumda. Adından da anlaşılacağı üzere tepenin üstünde 80 ayak uzunluğunda ve 40 ayak genişliğinde bir yapının yıkılmış duvarları bulunuyor. Bu bir rasathane ya da kale olmalı. Civarında, üzerinde oymalar bulunan taşlar ve insan kemikleri vs. var. Tepenin üzerinde içecek su olmadığından Surp Lusavoriç Manastırı'nın suyunu kilden yapma borularla buraya taşımışlar. Yer yer hâlâ bu boruların izleri duruyor.

3. *Höyük Tepesi*: Şehirden üç saat uzaklıkta Balıçay kıyısında, yolun sağ tarafında, 100-110 ayak yüksekliğinde konik bir yığma tepedir. 19.

yüzyılın başlarında bazıları define bulmak amacıyla kazıp deşmişlerse de elleri boş dönmüşler. Bundan yaklaşık 30 yıl önce bu kez devletin izniyle aynı amaçla kazı yapılmış, köşe bucak yapılan araştırmada zemine kadar inilmiş. Ancak onlar da bir şey bulamamış. Temelinde bir dolu insan kemiği olduğunu söylüyorlar. Keveke taşından heykelcikler, demir parçaları varmış.

4. *Saman Kalesi*: 70-80 ayak yüksekliğine, aynı adı taşıyan köyün önünde bulunan bir toprak yığınıdır. Ön tarafından, Sıtma Pınar adlı verilen hayli temiz ve soğuk suyu olan bir dere geçmektedir. Adı geçen tepenin yan taraflarından ve tepesinden delikler açılarak şehrin damları için toprak alınmıştır.

5. *Tileg-Telag* (Türkçe Telek): Aynı adı taşıyan köyün yukarı tarafında oldukça büyük bir tepedir. Üzerinde evler, eteğinde ahırlar vs. inşa edilmiştir. Çevont Alişan, Melas ırmağının bu tepenin ortasından geçtiğini söylemektedir. Ancak bu bilgi yanlış olmalıdır. Çünkü bu kasaba Melas'tan güneye doğru iki saatlik mesafede bulunuyor. Belki asırlar önce Der Mesih ile Horata dereleri birleşip buradan akmış olabilirler.

6. *Akseki*: Çırmıktı'nın karşısında sivri ve yüksekçe doğal bir tepedir. Adını, bulunduğu yerin doğal renginden almıştır. Çobanlar koyunların ölümüne sebep olan bir otun bulunması sebebiyle sürülerini orada otlatmaktan imtina ederler. Akseki'nin sağ tarafında, köyün yukarısında, Mezarlık denen bir yer vardır. Buradaki bir tür kumla karışık toprak kireç derecesinde beyaz olduğundan Malatyalılar evlerinin duvarlarını onunla boyarlar.

7. *İmam Tepesi*: Eski kentin kuzeydoğusunda, iki saatlik mesafede, Fırat kıyısında, Ballicay'ın Fırat'a karıştığı yerde oldukça yüksek bir höyüktür. Yerel söylenceye göre bu tepenin eteğinde, derenin altında, bu tepeyi inşa eden kralın mezarı gömülüymüş.

8. *Kuş Doğa Tepesi*: Aynı adı taşıyan köyün üst tarafında bulunmaktadır. Etrafında pek çok yapı kalıntısı var. Yıllar önce tepe ve etrafında yapılan kazılarda zincirler, toprak kaplar, döşeme taşı, bir haç vs. bulunmaktadır.

9. *Boztepe*: Bir dizi doğal tepenin birleşiminden oluşmuştur. Şehrin aşağısından Samanköy, Mezere ve Telek'e kadar uzanmaktadır.

10. *Çamaçang veya Çemeçenk*: Boztepe gibi şehrin aşağı kısmından başlayarak birçok tepenin birleşmesi ile beraber eski kente ve Melas ırmağına kadar uzanır (Benneyan, s. 29-33).

Mağaralar ve Önemli Yerler

1. *İndara veya İndere*: Şehrin doğu tarafından bir vadi içindedir. Kuzey tarafında birkaç mağara bulunmaktadır. Bu mağaralara girmek için insanın ölümü göze almış olması gerekir. Bu mağaralara giden yol oldukça yüksek bir kaya yüzeyinde yer aldığı için dar ve tehlikeli bir yolu aşmak gerekiyor. Bu geçiş yerini yerli halk Maze Gamurç (Kıldan Köprü) diye adlandırmıştır. Bu köprüyü geçip büyük mağaraya girebilenler ise Aziz Krikor Lusavoriç'ten muratlarını almış olurlar. Ermeniler Paskalya'nın ertesi pazar günü kalabalık halde burayı ziyaret ederler. Çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar hamile kalma umuduyla bu köprüyü aşmaya çalışırlar.

2. *Hoşruk Mağarası*: Bu mağara ölüm vadisinin güney tarafında bir dağın yamacında yer almaktadır. Yolu kolay, girişi de geniştir. Etrafında ziyaretgâhlar vardır. Tavanından killi su akmaktadır. Yüzünde ve elinde hoşruk (sıraca) olanlar bu su ile yıkandığında hastalık geçmektedir. Bu sebeple adını Hoşruk Mağarası koymuşlar. Zamanında bazıları define bulmak için mağarada kazı yapmışlar ancak bir şey bulamamışlar.

3. *Tepe Mağarası*: Sultan Su'nun sağ tarafında yokuş üzerinde hayli ilginç bir mağara bulunmaktadır. Bu mağarada doğal sebeplerden kene yaşayamaz. Bu yüzden tüm çobanlar sürülerini oraya sokabilmek için birbirleriyle kavga ederler.

4. *Eğrice*: Doğanın en harika eserlerinden biridir ve Haçoba yolu üzerinde bulunmaktadır. Eğrice, her iki tarafı 200-300 metre yüksekliğinde tek parça kayadan oyulmuş, 2-3 metre genişliğinde ve üç saatlik uzunlukta, yılan şeklinde kıvrılan muhteşem dar bir mağaradır. O kadar dardır ki, eğer yüklü iki beygir karşılaşacak olursa biri geri çekilerek diğerine yol vermek zorunda kalır. Bu yüzden yolcular mağaraya girdiğinde ya ısıklı çalarlar ya da şarkı söylerler.

5. *Su Batan*: Malatya'dan Hüsn-ü Mansur'a giden yolun önünden merkezine inilir. Dağların ortasında suların oluşturduğu bir deliktir, tüm sular içine sızar. Bu suların sonradan nereden dışarı çıktığı ve nereye aktığı ise bilinmiyor. Bazıları Pınarbaşı veya Ebemendik derelerinin buradan doğduğunu söylemekte. Ancak bu pek olası değildir çünkü her ikisi de derin vadilerle Su Batan'dan ayrılmış durumdadır.

Taşınmaz Eski Eserler, Hanlar ve diğerleri

Malatya sancağının her tarafında hâlâ ayakta veya yarı yıkık durumda olan ve zamanın hükümdârları tarafından inşa edilmiş hanlar görülmektedir. Bu hanların yakınlarında da taştan yollar görmekteyiz. Hanlar arasında Yazılı Han [Yazıhan], Ballı Çay'la aynı adı taşıyan köyün arkasındaki Yarımca Han, Mamuraki dağının eteğinde Ballı Çay kenarındaki Çifte Han, Kalekan dağları arasındaki Hane Kurukan (Kürtçe Oğlan Hanı), aynı adı taşıyan köyün yakınındaki derenin kıyısındaki Şişman Han, İzolu'da Cafılar denen yerdeki Hayırsız Han'ı sayabiliriz.

Yıkık veya Sağlam Kutsal Mekânlar

Surp Garabed Kilisesi: Şehrin üst tarafından aynı adı taşıyan vadinin ağzında, düz zemin üzerinde yan yana olan iki kilisenin temelleri hâlâ durmaktadır. Sözü edilen kiliseler günümüzden sadece 200 yıl önce yıkılmışlar. Şehirdeki Surp Harutyun Kilisesi'nin inşası esnasında halk bu iki kilisenin duvarlarının önemli taşlarını buraya taşımıştır.

Şehrin kuzey tarafında Der Mesih'in kıyısında kazı yapılırken hayli geniş bir kilisenin temeli ve duvarları bulunmuştur. Kilise taşlarının önemlileri, şu anda mevcut kışlanın yakınındaki bir müessesenin inşasında kullanılmış. Bu taşların etrafında Rumca yazılı bir haçkar da var.

Balyani Kilise ise köyün yukarı tarafındaki taşların üstünde yarı yıkık halde duran bir kilisedir. Köylüler şimdilerde büyük baş hayvanlarını ve koyunlarını burada otlatıyorlar.

Meled deresi denilen vadinin kuzey tarafında, Melid Başı denilen yerde ise bir kilisenin sadece duvarları kalmıştır.

Hoçaba köyünün doğu tarafında, dağın eteğinde bir tepe üzerinde ve çevresinde Hristiyan mezarlarının haricinde, bir şehrin harabe tepelikleri görülmektedir.

Aynı köyün sırtındaki dağın ardında ve şimdilerde köylülerin ziyaretgâh olarak kullandıkları Fadıl denilen yerde de bir kilisenin temelleri vardır.

Yukarı Masdikan'ın (İzolu) üst tarafında Sekiler denilen yerde bir kilisenin temelleri bulunmaktadır.

İzolu'nun Gâvurhan köyünde eski bir kilise ve büyükçe bir mezarlık görüyoruz. Gâvurhan adından da anlaşılacağı üzere, XVI. yüzyılın sonlarına kadar Ermeni nüfuslu bir yer olmuştur. Ancak o tarihten sonra

komşu Kürtlerin rahatsızlık vermesi yüzünden şehre veya başka yerlere taşınmaya başlamışlar. Şehre göç etmiş olanlar arasında Emrigyanlar ve Dzernikyanlar biliniyor.

Cubas nahiyesi Kelesik köyünde (Fırat kıyısında) bahçeler içinde eski bir kilise bulunuyor. Köyün şimdiki sakinleri Cuma günleri ve namaz vakitleri bir mum yakarak kilisenin içine koyuyorlar.

Şimdiki kentte Ermeni mezarlığının doğu tarafında Surp Ovannes adında bir kilisenin izleri görülüyor. Ermeni nineler henüz birkaç yıl önce muratlarını istemek üzere burada toplanarak mum yakarlardı. Aynı yerin yakınında (mezarlığın kenarında) 1889'da yeraltında bir lahit bulunmuştur. Mezar kapağının üstünde Rumca harflerle bir kayıt bulunmaktadır. Taşı değersiz bularak Surp Yerortutyun Kilisesi'nin duvarının içine koymuşlar. Ören denilen Ermeni mezarlığında da buna benzer bir lahit bulunmuştur. Bu lahit bir öncekinden daha geniş ve gösterişlidir, ancak üstünde hiçbir kayıt bulunmamaktadır.

Papaz Garabed Benneyan'ın verdiği bu bilgilerden haberdar olmayan Dr. Mikayel Keşişyan Malatya'daki tarihi eserlerle ilgili başka bir liste vermiştir (*Bab Ukhdi*, sayı 25, s. 9). Listede yedi grupta toplanmış olan tarihi eserler şunlardır:

1. Kahta'daki Nemrut dağı, köprü, kale. Hüsn-ü Mansur yolu üzerinde bulunan suni tepelikler vs.
2. Arga'da yeraltındaki mozaikli kilise.
3. Hititlerden kalma Arslantepe.
4. Lenktimur [Timurlenk] zamanında yıkılmış olan Eski Kent (Aşağı Şehir). 40 Şehitler Mezarlığı, Usta-Şakirt kubbesi, Ulu Cami, Büyük Han, Surlar, Surp Toros (Zıddıroğ diye telaffuz ederler).
5. Dersim Kilisesi ve muhteşem suyu, aynı adı taşıyan dağdaki anıtlar, Dikili Taş vs.
6. Kırkgöz Köprüsü.
7. Anardzat Pıjiş Kilisesi. Aziz Tateos ile Aziz Partoğimeos'un Hıristiyanlığı yaydıkları esnada, Melidine kentinden bir saatlik mesafede doğuya doğru Pınarbaşı yakınına inşa edilmiş ve harabeleri hâlâ görülebilen 40 şapelli kilisedir.

Kevork Melidinetzi ise eserinde "Tarihi Yerler" başlığı altında şunları yazmıştır (s. 24-27):

1. *Arslantepe*: Şehirden üç saat uzaklıkta Aşağı Şehir'in doğu tarafında bulunmaktadır. Orta yükseklikte bir tepedir. Eteklerinde toprağın çok

derininde olmayan bir taşın üstüne oyulmuş çeşitli resimler (büyük kısmı hayvan figürü) ve hiyeroglifler görülmektedir.

2. *İncirlik Tepesi*: Aşağı şehrin yine doğu kısmında öncekinden 40 dakika uzaklıkta bulunmaktadır. Eteklerinde taş ve toprak kaplar bulunmuştur.

3. *Aşağı Şehir*: Öncekilere kıyasla daha yenidir. Kilise, sur vs. yapıların yarı yıkık harabeleri bulunmaktadır. Yapılar Ermeni'den ziyade Bizans tarzını yansıtmaktadır. Surları Timurlenk yıkmıştır. Sur boyunca açılan uzun hendek (içine su doldurmak için) şehrin uzun zaman kuşatma altında kaldığını gösteriyor. Başlıca yerler Alacakapı, Zod Dı Doz [Ziddiroğ?], Ulu Cami, Surp Isdepanos Kilisesi, Top Kapı vs. Geçmişte Rum kilisesi olan Ulu Cami, Osmanlı hâkimiyeti esnasında camiye dönüştürülmüştür. Caminin duvarları, yeşil, kırmızı, beyaz, üçgen ve dörtgen şeklinde ince işçiliğe sahip taşlarla döşenmiştir. Taşlar renklerini hâlâ korumaktadır.

4. *Orduzi*: I. Dünya Savaşı'na kadar tamamen Ermeni imzası taşııyordu. Geçmişten kalan tek hatıra Kurtarıcı İsa'ya ithaf edilmiş kilisedir. Atalarımız Pınarbaşı suyunun kaynağının yukarısına Anardzat Pijışg Kilisesi'ni inşa etmişler (temelleri hâlâ toprak yüzeyinde görülebiliyor). Kırk azize ithaf edilmiş kırk mihrabı varmış. Timurlenk bu kutsal mekânın halk üstündeki etkisini görünce temelinden yıkmış. Anısını da tümünden yok etmek için sayısız köle ve işçi çalıştırarak kilisenin taşlarını Fırat'a döktürmüş. Eski tarihlerde Orduzi Surp Pırgıç Kilisesi ile Anardzat Pijışg Manastır'nın birbirine bitişik olduğu söylenmektedir.

Başepiskopos Arslanyan murahhaslığı döneminde Malatya'daki tarihi eserlerle ilgilenen kişilerden biri olmuş ve araştırmalarını yayımlamıştır. Başepiskopos Arslanyan'ın bu araştırmalarını, Rahip Yeprem Boğosyan (*Bab Ukhdı*, "Malatyo hnutyunneri" [Malatya'daki Tarihi Eserler], sayı 61) biraz daha toparlamış ve tarihi eserleri dört önemli bölgeye ayırarak anlatmıştır. Ancak Boğosyan da eserlerin hangi milletlere veya devirlere ait olduğunu tespit etmemiştir (a.g.e., s. 61).

Arslanyan 1905'te Kahta'yı ziyaret etmiş ve izlenimlerini yazdığı makalede aktarmıştır:

Kahta'nın doğu kısmında, dağın eteğinde, büyükçe bir hamamın harabeleri var. Hamamın dörtte biri hâlâ ayakta. Hatta suyun aktığı yerler ve kurnaların yeri dahi görülüyor. Duvarların içinde iki su arkının boruları asırlardır sağlam duruyor. Bu yapıdan bir tek taş bile koparmak mümkün değil, kaya gibi sağlam. Öylesine ustalıkla inşa edilmiş ki ye-

nilerde böyle bir sağlamlık, dayanıklılık bulmak zor. Dörtte bir kısmı dediğimiz yer beş salondan oluşuyor, geriye kalan dörtte üçlük kısmın her biri beş *gankun* uzunlukta, beş *gankun* genişlikte ve bir *gankun* yükseklikte. Çukurun içine düşmüş buna benzer on beş parça sayılabiliyor. Zamanında büyük bir sel olmuş, hepsini alıp götürmüştü.

Hamamın önünde düz bir zemin var. Atların talimi için kullanılıyor-muş. Şimdilerde büyük bir vadiye dönüşmüş. Korkunç büyüklükte bir taş da gelip toprak tepenin üstüne konmuş.

Yol üstünde bir çeşme var. Bu da eski dönemlere ait harika bir mimari eser. Asırlar içinde toprağa gömülmüş ama görevini yapmaya devam etmiş.

Dağın altında bir geçit var, buz gibi soğuk, hiçbir şeye zarar vermeden oradan akıp gidiyor. İnsan eğilerek bir saat kadar ilerleyebilirse orada tandır ve bina kalıntıları görebilir. En göze çarpan yapı ise kale. Kale hükümet binasının arka tarafından granit bir kaya üzerinde yükseliyor (*Püzantion*, sayı 2593).

Eski Malatya Şehrinin Tarihi Kalıntıları

O zamanlar henüz rahip olan Başepiskopos Arslanyan şunları yazıyor:

Eski Melidine'de (yenisine Asbuzi [Asbuzu] diyorlar) birçok tarihi kalıntı, daha doğrusu kalıntı parçacıkları, dağılmış tepecikler bulunmaktadır. Belli başlı tarihi kalıntılardan Ali Baba, Ahmet Buran, Kara Baba, Sarğılın, Seydi Kale dikkat çekmektedir. Surlarda dört kapı vardı. 1. Alaca Kapı, 2. Aziz Toros, 3. Muşar, 4. Bazar. Dört de semt bulunuyordu. 1. Alaca Kapı 2. Top Taş, 3. Kharakhan [Kırıkhan?], 4. Meydan Başı.

Eski Melidine'de daha birçok tarihi eser ve ziyaretgâh mevcuttur. Surp Isdepanos Manastırı'ndaki kilise de çok eskidir. Orada burada, resimlerin altında ve kemerin kenarlarının hemen altında Süryanice, Rumca, Ermenice harflerle yazılar var. Kaba veya narin *haçkarlar* [haç şeklinde oyulmuş taş anıtlar] bulunuyor. Taşların işleniş şekli Ermeni işi olduklarını gösteriyor.

Bu kutsal mekâna yakın yaşayan 130 yaşındaki bir Türk, Surp Isdepanos'un ününü, mucizelerini, Ermeni, Türk, Kürt, Sünni, Alevi, Süryani ve Rum her miletten akın akın gelen ziyaretçileri huşu içinde anlattı. Şen ve parlak halinden bahsetti ve şimdiki harap durumundan acıyla söz etti.

Aslantepe: Malatya'nın doğu tarafında Orduzi adında Türk nüfuslu bir köy bulunmaktadır. Köy eskiden kalabalık bir nüfusa sahipti ve muhtemelen de büyük çoğunluğu Ermeni'ydi. Böyle olduğunun delili de yukarı kısmında bulunan Surp Pırgiç adlı Ermeni manastırındır. Halk söylencesine göre inşa tarihi Havariler dönemine kadar gitmektedir.

Aslantepe denilen tepe de sözü edilen Orduzi köyünün altında yer almaktadır. Tepenin eteklerinde genişçe bir düzlük bulunmaktadır. Yüzyılımızın başında tepenin böğürleri kazılmıştı. Tepenin en üst kısmında Ermeni mezar taşları duruyordu, ancak yazılar neredeyse okunmayacak haldeydi. Tepe bağrından arkeolojik hazine taşıyordu.

Başepiskopos Arslanyan'a göre sözü edilen taşlar 1907'de bulunmuş ve özensiz bir şekilde hükümet konağının avlusuna bırakılmıştı. Taşlar bir metre yüksekliğinde ve bir arşın genişliğindeydiler. Başepiskopos yazıların Hititçe olduğunu zannetmiştir ki doğru olması muhtemeldir. Ancak Urartu da olabilir çünkü Malatya bölgesi dahilinde Urartu'ya ait önemli arkeolojik bulgular bulunmuştur. Mesela Fırat'ın yukarısında, ırmağın doğu kısmında İzolu köyü ve Kömür Hanı'nın [Kömürhan] ortasında bulunan ve köylülerin Yazılı Taş adını verdikleri çivi yazılı taş buna örnektir. 40 satırdan oluşan kayıt, Urartu Kralı I. Arkisdis'in (MÖ 778-750) oğlu III. Sardur'a (MÖ 750-733) aittir (bkz. *Inscriptions ourartiennes et Annales de rois d'Assyrie: Recueillies et commentées par N. E. Vrouyr*, s. 15). Bu kayıt ilk kez von Moltke ve von Mültach[?] tarafından bulunmuş ve 1839'da kopyalanmıştır.

II. BÖLÜM

EN ESKİ TARİHLERDEN GÜNÜMÜZE MELİDİNE'DE ERMENİLER

Tarihi Ermenistan dışında bulunmasına karşın hatırlanamayacak kadar eski tarihlerden beri Ermeni nüfusuna sahip olması, çeşitli devletlerin hâkimiyetine girmesine, yaşadığı tüm göçlere, uğradığı değişimlere, iniş çıkışlara rağmen burada daima Ermeni nüfusu bulunmasından dolayı Ermeni tarihçi Giragos Kantsagetsi ile Süryani Mikayel burayı “Ermeni Melidine” olarak adlandırmıştır.

Bu yüzden Melidine ve civarının tarihini anlatırken, Ermenilerin her dönemde oynadığı rolü ayrı ayrı bölümlerde anlatacağım.

1. Eski Dönemlerden İskender’e Kadar

Melidine çok eski tarihlerden itibaren nüfusun yoğun olduğu bir yerleşimdi. Göçlerin ve soy karışımlarının etkisi altında yeni milletler doğdu. Ermeniler de, Hayasdan-Armenia denilen yüksek bölgede bugünkü Hay-Armen soyu oluşana kadar, MÖ 4000 öncesinden MÖ 6.-7. yüzyıla kadar uzanan zaman diliminde farklı gruplarla karışmak suretiyle onlardan çok şey miras aldılar.

Bilindiği üzere dağlık Ermenistan’da Ermenilerden önce de birçok kadim halk yaşamıştır. Bu halkların MÖ 4000 tarihinden başlayarak MÖ 6.-7. yüzyıllarda Hay-Armen milleti teşkil edene kadar bilinmeyen ve aydınlatılmaya muhtaç bir tarihi vardır.

Yakın Asya’da çeşitli halkların karışımı ile ortaya çıkarak Acem Ahameniş hâkimiyeti altında son şeklini alan, Batı Ermenistan satraplığında yaşayan diğer gruplar arasında en çok dikkat çeken yeni bir millet oluşur. Darius döneminde (MÖ 550) sözü edilen satraplığın merkezi Melidine idi ve orada Hay-Armenler yaşamaktaydı. Nitekim satraplık onların adıyla Armenia olarak adlandırılmıştı. Demek ki Melidine, Ermenistan’ın doğal sınırını teşkil eden Fırat’ın öteki tarafında, yani Ermenistan’ın dışında bulunmasına rağmen çok eski tarihlerden itibaren

Ermeni nüfuslu olmuştur. Ne yazık ki o dönemle ilgili daha geniş bil-
gimiz bulunmuyor. Ancak, çok eski ve karanlık dönemlerde dahi Me-
lidine ve civarında, tarihi Ermenistan'da yaşayan halkla ortak özellikler
gösteren bir nüfusun bulunduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bu halk
bugünkü anlamda Ermeni olmasa dahi onların atalarıydı.

2. İskender İmparatorluğu'ndan Roma Hâkimiyetine Kadar

İskender'in fetihleri Yakın Asya'da büyük bir devrim etkisi yarat-
mış, Helenizm Asya'yı etkisi altına almıştır. Ermenistan her ne kadar
fethedilmemiş ise de Selevgos hâkimiyetine tabi olmuştu. Antiokhos,
MÖ 5 Ekim 190'da Magnesia savaşında Roma'ya yenilince, Batı ve
Doğu Ermenistan krallıkları bu hâkimiyetten kurtulmuşlardır.

Büyük Ermenistan'ın Ardaşes ve Dzopk'un Zareh adlı kralları Ro-
ma'dan güç alarak Selçuklu hâkimiyetinden kurtulup tamamen bağım-
sız krallıklar olmuşlardır. Melidine, Harput ile beraber Batı Ermenis-
tan'ın veya Dzopk krallığının sınırları içinde bulunuyordu (Asduryan,
s. 51). Büyük Dikran iki Ermeni krallığını kendi hâkimiyeti altında
birleştirdiği esnada, nüfusun büyük kısmı Ermenilerden oluşan Meli-
dine'yi elinde tutamadı ve tekrar dönüp ele geçirebilirim düşüncesiyle
MÖ 63 tarihinde Roma lejyonlarına bırakmak zorunda kaldı.

Ancak döndüğünde de orada uzun süre kalamadı. Zira MÖ 64'te
Ardaşat Anlaşması ile onu bırakmaya mecbur oldu. Hatta Ermenistan
da Roma hâkimiyetine girmek zorunda kaldı. Bir geçiş süreci olan bu
dönemde Melidine çevresinde, henüz bir millet haline dönüşmemiş ve
teşkilatlanmamış olsa da bir Ermeni nüfusu yaşamaktaydı.

3. Roma Hâkimiyeti Altında

Ardaşat Anlaşması'ndan sonra Ermenistan iki güç arasında çekişme
sahası haline gelmiş ve ülkede siyasi açıdan huzursuz bir ortam oluş-
muştur. Bu durum Ermenilerin sürekli olarak Batı'ya, Fırat'ın sağ kıyı-
sında uzanan ve bilinmeyen tarihlerden beri yaşadıkları topraklara göç
etmelerine sebep olmuştur. Bu şartlar altında Ermenistan'dan uzakla-
şan Ermeni toplulukları gittikleri yerlerdeki yerli halkla karışıyorlardı.

Özellikle Fırat'ın batısında yaşayan ve Helen-Roma kültürünün et-
kisinde olan Ermenilerin bu duruma karşı koymaları çok zordu. Zira

sözü edilen kültür, Hıristiyanlığın yayılışına kadar onları birleştiren tek güç olmuştur.

Armenia Minör, yani Karadeniz'e komşu eyaletler ve Melidine'nin batı ve kuzey tarafları, ayrıca Kapadokya ve Kommagene neredeyse 4. yüzyıla kadar Ermeni ve Ermeni asıllı nüfus ile doluydu. Hatta Asya Minör nüfusu içinde Ermenilerin çoğunluğu teşkil ettiğini ve bu sebepten bölgenin Armenia Minör olarak adlandırıldığını düşünmek yerinde olacaktır. Şayet Ermeniler, Armenia Minör'de o kadar büyük bir çoğunluğa sahip olmasalardı, Pompeus tıpkı Kapadokya'da yaptığı gibi, onu bölüp Roma'nın hâkimiyeti altında bağımsız bir krallığa dönüştürmüş olmazdı.

Sözü edilen bu krallığın bir kısmını teşkil etmesi gereken Melidine, aynı şekilde kalabalık bir Ermeni nüfusu barındıran Kapadokya Krallığı'na verilmiştir. Kapadokya doğrudan Roma hâkimiyetine tabi olduktan sonra, Melidine özel coğrafi konumu ve uygunluğu sebebiyle bir lejyon ordugâhı olmuş ve vali tarafından yönetilmeye başlamıştır. Şayet Ermeniler 2., 3. ve 4. yüzyıllarda Armenia Minör'de ağırlıklı nüfusa sahip olmasalardı, Melidine'de ordugâhı olan 12. Yıldırım lejyonunun askerlerinin çoğunluğunun Armenia Minör'den veya Ermenilerden oluşması nasıl mümkün olabilirdi?

Tüm Roma ordularında vuku bulduğu üzere bunlar yıllarca aynı yerde kalarak evlilik, ticaret ve günlük yaşam yoluyla yerli halkla karışmış, asimile olmuşlardır. Ordu askerlerinin hemen hepsi güçlü kuvvetli dağlılar, yani yerli halktan insanlardı ve mensubu oldukları 17. Apolyoner alayı Küçük Asya'da faaliyet gösteriyordu. Bu alayda Hıristiyanların sayısı gittikçe artmış ve hepsinin kesinlikle Hıristiyan ve Ermeni olduğu bir dönem yaşanmıştır.

360 tarihinden önce yöreye iki lejyon verilmesi ve buraların I. ve II. Ermenistan olarak adlandırılması, Armenia Minör, hatta belki de batıya doğru olan bölgelerde oldukça önemli sayıda Ermeni nüfusun varlığını gösteren delillerdir.

Armenia Minör'ün en önemli kenti olan Melidine'de de aynı şekilde kalabalık bir Ermeni nüfus olmalıydı. Bazen 20. Lejyon bazen de 12. Lejyon orada konuşlanmaktaydı ve Melidine, Ermeni nüfuslu eyaletlerin merkezi sayılıyordu. Şehir çok gelişmiş ve ilerlemiş durumdaydı. Orada birçok Ermeni yaşıyor ve sayıları her geçen gün artıyordu. Zira Ermenistan, Partlar-Romalılar veya Sasani-Roma mücadelelerine

sahne olan bir ülkeydi ve uzun süren bu savaşların olumsuz etkilerini taşımıştı. Partlar, Ermenistan'a her hâkim olduklarında Roma'ya taraf-tar olanlar ile savaş felaketlerine maruz kalmış halkın bir bölümü, kendi ülkelerinde bulamadıkları rahat ve huzura kavuşmak için bazen kendi liginden bazen de zorla Roma topraklarına geçmişlerdir. Bazen de İran baskısı yüzünden Romalılar Fırat'a kadar çekiliyor, kalabalık müttefik Ermeni grubunu da beraberinde götürüyordu.

Fırat ile Kızılırmak arasında bulunan ve Armenia Majör'e karşılık Armenia Minör olarak adlandırılan bölge bu şekilde Ermenileşmişti. Strabon'un saydığı yedi Kapadokya vilayeti, başta Melidine olmak üzere bu bölgenin içinde yer almıştır.

Böylece daha önce küçük bir alana sahip olan Armenia Minör genişlemiş ve en nihayetinde İmparator Diocles (284-305) döneminde başkenti Melidine olan ayrı bir eyalet haline gelmişti.* İmparator Valens (364-378), Armenia Minör'ü I., II. ve III. Ermenistan adlarını vererek üç kısma ayırdı. Sonuncusunun başkenti Melidine olacaktı.

Armenia Minör'de Ermenilerin kendi milli kültürleri ile varlıklarını sürdürmeleri zordu. Çünkü Ermeni olmayan yerli halklarla karışarak Romalı olmuş ve Ermeniliklerini kaybetmişlerdi.

Hıristiyanlık onlardaki milli ruhu yok etmişti. Henüz Ermenilerin kendi yazılarına sahip olmadığı bu dönemde, Bizans, Ekümenik kardeşlik fikriyle onları asimile etmişti. Şayet 5. yüzyıl başlarında Ermeni harflerinin icadı, Ermenileri mutlak bir yok oluştan kurtarmamış olsa, gerçekten de siyasi açıdan tamamen asimile olacaktı.

Roma hâkimiyeti altında bulunan Batı Ermenistan Ermenileri, Ermeni gatoğigosunun değil de Kayseri eksarhının yetki alanındaydı. Bizans tarafından genel vali tayin edilmiş olan General Anatolios, Melidine'de ikamet etmekteydi. Sahak Barteve, sürgün edilip (428) Surmak adlı Acem bölgesinde Gatoğigos olarak tanınınca, Roma Ermenistanı için ayrıca bir Gatoğigos görevlendirdi. Bu göreve getirdiği Guguculu Havuk her ne kadar başepiskopos olarak anılıyor olsa da aslında Kayseri Eksarhı'na tabi bir metropolitti.

Ekümenik Kilise'nin, Roma hâkimiyeti altına bulunan topraklarda, Ermeni gatoğigosunun Melidine, Sivas ve diğer yörelere episkoposlar tayin etmesine müsaade etmesi asla düşünülemezdi.

* Sözü edilen kentin yeri bugün tamamıyla harabedir. Gösterişli yapılarından geriye hiçbir şey kalmamıştır. Günümüz Malatyası'ndan iki saat kuzeybatıda yer alan, "Eski şehir" veya "Eski Malatya" denilen yerdir.

Ermeni harflerinin icadı, Ermenistan ve komşu ülkelerdeki Ermeni nüfusu üzerinde uyandırıcı etki yapmamış olsaydı, zaman içinde, özellikle 4. ve 5. yüzyıllardan sonra nüfusun Rumlaşması hiç de şaşırtıcı olmayacaktı.

4. Bizans Dönemi

IV. yüzyılın sonunda, 396 tarihinde Büyük Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmış ve imparatorluğun Asya eyaletleri Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştır. Armenia Minör adının kullanımı da bu dönemde sona ermiştir. Büyük Konstantin (306-334) kurduğu yeni idari sistemle, Armenia Minör'ü, I. Ermenistan ve II. Ermenistan adlarıyla ikiye ayırmış, II. Ermenistan'ın merkezi Melidine olmuştur.

İran ile Roma'nın anlaşması sonucunda Ermenistan 384'te ikiye bölündüğünde ise İmparator Büyük Theodoros (379-395) doğuda yeni düzenlemeler yapmış ve 379'dan 386 tarihine kadar Armenia Minör'ü I. Ermenistan ve II. Ermenistan olmak üzere tekrar ikiye bölmüştür. Bu iki eyalet, Armenia Minör'e komşu Kommagene diyarı, Tercan, Khortsyan, Erzurum ve eski Roma satraplıklarından oluşan Roma Ermenistanı'nın dışında kalıyordu.

Bizans İmparatorluğu'nun ilk döneminde, yani 4. yüzyıl sonunda, Melidine, Ermeni nüfuslu bir kentti ve çoğu kişi onu Ermenistan'ın bir parçası kabul etmekteydi. Tıpkı Kapadokya'nın bir kısmını oluşturan ve ona komşu olan geniş topraklara Hayk adının verilmesi, yani buraların Ermeni yurdu kabul edilmesi gibi.

390 tarihinde Roma Ermenistanı'nın bağımsızlığına son verilince I. ve II. Ermenistan bu yeni ülkeye katılarak başına genel bir vali tayin edildi. İmparator Arcadius (395-408), babasının tesis etmiş olduğu bu idari düzeni sürdürdü. Oğlu II. Theodosius (408-450) henüz ergenliğe ulaşmadığı için ülkeyi yönetmekte olan Antimios, Roma Ermenistanı'nın idaresinde birtakım yeniliklere gitmiş, yöreye Rum idareciler atarken bir taraftan da Bizans'ın asimilasyon metotlarını uygulamıştır.

Arşaguni Krallığı son bulunca (428), Küçük Asya'nın bu Ermeni krallığına sınırdaş ve İran baskısından uzak kaldığı için de emniyetli olan bölgeleri Ermeni göçmenlerle dolmuş olmalıydı.

Fırat'tan batıya, Kızılırmak ve Ceyhan havzasına kadar olan bölge yoğun Ermeni nüfusa sahipti. Ermeniler orada ülkenin yerlileri olmuş-

lardı. Henüz Kalkedoncu olmayanlara karşı çok sertlik uygulanmadığı için yerli ahaliyle karışmış ve Hay-Horom [kelime anlamıyla “Ermeni-Rum”] adı verilen yeni bir unsurun ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Rumlar onları “Armenaganlar” olarak adlandırmışlardır.

II. Theodosius zamanında Ermeni nahiyelerinin alanı genişlemiş ve tekrar I. ve II. Ermenistan eyaletleri teşkil edilmiştir. II. Ermenistan’ın başkenti yine Melidine olmuştur. Diğer şehirlerin isimleri ise şöyledir:

1. Arga (Gerger veya Gargar).
2. Gogison (Göksu).
3. Arapison (Yarbuz, Zeytun yakınlarında).
4. Ariaratia (Azize veya Gürün).
5. Gomana veya Kapadokya Gomanas’ı (Hacın [Saimbeyli] ile Aziziye arasında küçük bir köy).

Melidine ve adı geçen tüm bu şehirler, Ermenistan sınırları dışında yer alıyor ancak Hayk (Ermenistan) diye anılan eyaletin bir bölümünü teşkil ediyorlardı. Arşaguni Krallığı’nın İran ile Bizans arasında ikiye bölünmesi, Büyük Ermenistan’dan batıya göçlerin artmasına sebep olmuştur. Nitekim Hovhan Vosgeperan’ın 404’te Gogison’a sürüldüğü zaman orada Ermeni nüfus ve Ermeni asıllı kral Mavrikus’u [Erm. Morik] bulduğunu biliyoruz. Mavrikus, Arapison’da dünyaya gelmişti.

428’de Arşaguni Krallığı son bulunca batıya doğru yeni bir göç dalgası başlamış, bu kez Fırat’ın batısına kalabalık halde yeni Ermeni göçmenler yerleşmiştir. Bu göçmenler Kapadokya, Armenia Minör ve Melidine’nin güneyindeki Kommagene’ye yerleşmişlerdir.

Ancak Bizanslılar bu bölgelerin Hayk (Ermenistan) veya *Hayots yergir* (Ermeni Diyarı) olduğunu inkâr etmemekle beraber, onların coğrafi birliğini ve bazen bağımsız krallıklar bazen de özgür eyaletler olarak yönetildiklerini dahi hafızalardan silmek istemişler, ancak bunu yapamamışlardır. Çünkü nüfusun büyük çoğunluğunun Ermeni olduğu aşikârdı. Devletin ve ona alet olan kilisenin tüm çabalarına rağmen hepsi birden Rumlaşmamış, dillerini ve dinlerini korumuşlardı. Dinini değiştirenler ise Hay-Horom veya Armenaganlar adıyla tanınmışlardır.

Bizans yönetiminin Armenia Minör nüfusu üzerinde uyguladığı en ağır baskı din aracılığıyla olmuştur. Ermenilerin dini özgürlükleri yoktu. İstanbul’daki Ekümenik Patrik, imparatorluğun sınırları dahilinde Bizans Kilisesi dışında başka kiliselerin varlığına tahammül etmemiştir. Rum kilisesinin yegâne tavizi, Ermeni nüfusun kalabalık olduğu yerler-

de, kendi dillerini konuşabilsinler diye onların hizmetine özel Ermeni episkopos atamak olmuştur.

Kadıköy Konsili'ne (451) katılmış episkoposlar listesinde Melidine'li iki Ermeni episkoposun, yani Konstantin ile Episkopos Arsios'un isimlerinin bulunması ancak bununla açıklanabilir. Bunlardan biri Ermenice diğeri ise Rumca konuşanlar için vazifelendirilmiş olmalıydılar. Zira Melidine'de iki millet dillerini koruyarak yan yana yaşamışlardır.

Ermenilerin kendi kiliselerinden ayrılmama konusundaki inatları Justinianus ve haleflerini kızdırmıştı. Onları Trakya'ya dağıtarak, Bulgarları da oradan çıkarmaya karar vererek Melidine ve Dzopk vilayetlerinden halkı göç ettirmeye başlamışlardır.

542'de Justinianus, Acemleri yenince onlara karşı kendi yanında yer alan *nakharar*ları sözde iyi niyet gösterisi olarak tüm aileleri ve ordularıyla beraber İstanbul, Trakya ve Makedonya'ya taşıttırdı. Bu hareketinin amacı, halkın yeni bir enerjiyle Ermeni ruhunu kazanmasına engel olmaktı. *Nakharar*lar bu harekete karşılık tekrar Acemlerin yanına geçtiler. Hüsrev onlara iyi davranmayınca bu kez tekrar Bizans'a sığındılar ve büyük ihtimalle Melidine'ye yerleştiler, ancak imparator onları İstanbul'a göç ettirdi. Çünkü Ermenilerin Kalkedon Konsili kararlarına karşı muhalefetleri açıktı.

Melidine Ermenilerinin de Armenia Minör'deki diğer tüm Ermeniler gibi asimilasyon tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ve her ne kadar kendilerini Ermeni olarak adlandırıyor ve dillerini az çok koruyor olsalar da zaten yarı yarıya Rumlaşmış olduklarını hiç tereddüt etmeden söyleyebiliriz. Ancak sonunda öyle bir zaman geldi ki, o tarihlerde oldukça kalabalık nüfusa sahip Ermeniler, Rumlarla kurdukları sıkı ilişkiler ve evlenmeler sonucunda, 7. yüzyıl başına, yani Arap hâkimiyetinin başladığı tarihe kadar Ermeniliklerinden iyice uzaklaşmış oldular.

6. yüzyılın başlarında İmparator Anastasius (491-518) Melidine'yi boşaltmayı gerekli görerek uygulamaya girişmiş ancak o ölünce iş yarım kalmıştır. 6. yüzyıl Melidine'sini tamamen bir Ermeni kenti olarak tanıtmakta olan Prokopios, İmparator Justinyen'in (528-565) Anastas'ın yarım bıraktığı işi yerli Ermenilere teslim etmek suretiyle tamamladığını ifade etmektedir.

* Melidinelilerin 428 tarihinde 800 veya 400 kişi olarak Kudüs'e hacca gittikleri ve Aziz Evertimeos'u ziyaret ettikleri zikredilmiştir (Génier, s. 377-399; Episkopos Ağavnuni, s. 329-339). Bu da 5. yüzyılda yörede ne kadar çok Ermeni olduğuna ve Rum kilisesine ne kadar eğilim gösterdiklerine dair bir kanıttır.

6. yüzyılın sonları ile 7. yüzyılın başlarında sadece Melidine değil, onun çevresi, Kapadokya Kayserisi'nin dahilindeki dağlık çevre Ermeni nüfuslu yerler kabul ediliyordu. Ancak Rumlar kilisenin uyguladığı baskılar sayesinde Melidine'yi yavaş yavaş Rumlaştırmayı başarmışlardı. Ancak Melidine'nin içinde bulunduğu ve artık sadece tarihi bir önem arz etmeye başlamış olan eyalet hâlâ "Hayk" adını koruyordu.

7. yüzyılda Araplar tarih sahnesine çıkıp Bizanslı Melidine'yi aldıkları anda şehir boşalmıştır. Ondan sonra Melidine sürekli Arap saldırıları ve kuşatmalarına maruz kalmış, nüfus birkaç kez şehirden uzaklaşmış, sonra tekrar geri gelmiştir. O dönem Araplarla Bizanslılar, özellikle Fırat Havzası'nda, birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Ermeniler, Arap zulümlerinden, aşiret kavgalarından bıktıkları için veya başka sebeplerden Bizans topraklarında şans aramaya gidiyorlardı.

Ermenistan ile Bizans arasında sürekli bir irtibat olmuş ve Bizans topraklarına doğru sürekli bir nüfus hareketi yaşanmıştır. 10. yüzyılın ilk yarısında, Konstantin'in tahta çıkışından Nikeforos Fokas'ın [II. Nikeforos] iktidarı ele geçirdiği tarih olan 963'e kadar Bizans toprakları, yani Küçük Asya bir uçtan diğerine, özellikle de Fırat'a yakın topraklar, Ermenilerle dolmuştur. Ermeniler, Ermenistan'dan Bizans'a uzanan tüm şehirlere, özellikle de Ermenistan sınırına yakın topraklara çok daha fazla, uzaktakilerde daha az olmak üzere olmak üzere her yere yerleşmişlerdi.

Bizans döneminde Melidine ve Fırat'ın batı tarafındaki geniş alanın Rumlaşması, Bizans imparatorluğu idarecilerinin uyguladığı siyasetin sonucuydu. İmparatorlar her şeyden önce Ermeni nüfuslu yerlerdeki ayrıcalıklı idareleri kaldırıp onları ülkenin genel kanunlarına tabi kıldılar.

Bizans imparatorları, askeri ve siyasi düzenlemeleri, sadece devletin askeri ve siyasi ihtiyaçlarını karşılamak üzere değil, aynı zamanda iç siyasette hedefledikleri amaca ulaşmalarına hizmet edecek şekilde gerçekleştirmişlerdir. İmparator I. Justinianus (527-565) hükümdarlığının ikinci yılında (528) "Ermeni Prensi" veya "Komiseri" unvanını taşıyan valinin işine son vermiş ve Ermenistan sınır boylarında bulunan askeri komutanlıkları tek bir askeri komutan (*magister militum*, yani genelkurmay başkanı) idaresinde toplamıştır. Bu komutanın taşıdığı "Magister Militum par Armenia et Pontum Polemoniacum et gentis" unvanından da anlaşılacağı üzere idaresinde Ermenistan haricinde Batı Pontus ve

karma nüfuslu yerler de bulunuyordu. Ermeni adıyla tanınan lejyonun temeli budur. Daha sonra pek çok isim değişikliği olsa da “Ermeni” adını korumuştur.

Genel komutanlık başta ikincil dereceli üç komutanlığa ayrılmış ve birer prensin yönetimine bırakılmıştı:

1. Ardalison (Artalison) (Kiğı).
2. Mardiropolis (Martyropolis) Dzopk [Yun. Sophene] diyarı.
3. Gıdarıç (Kitharidzon) Cabağçur [Bitlis civarı] kazası dahilinde.

I. Justinianus askeri idare için yaptığı bu değişikliğin yanı sıra siyasi idarede de değişikliğe gitmiş ve yeni teşkil edilmiş olan komutanlığı 15 Nisan 536’da valiliğe çevirmiştir. Ayrıca dini ve siyasi amaçlarla yeni bir kanun daha uygulamaya koymuş, bu kanun gereği olarak Ermenistan, imparatorluğun genel kanunlarına tabi kılınmıştır.

I. Justinianus, Küçük Asya’daki Ermeni nüfusun kimliğini unutması için en fazla çalışan imparatordu. Ermenileri Bizans nüfusu içinde eritmek için de aynı tarihli başka bir emirle, Ermenistan’ı siyasi idare açısından I., II., III., IV. Ermenistan olmak üzere dört kısma ayırdı.

Melidine bu bölgelerden III. Ermenistan’ın içinde yer alıyordu ve eyaletin merkeziydi. “Bu şehir çok ünlüydü, müthiş bir manzarası vardı ve Fırat’tan biraz ötede bulunuyordu” (Leo I, s. 170). “I. Jüstinyen Melidine’ye öyle bir pırıltı verdi ki çağdaşları ona ‘Ermenistan’ın Süsü’ adını verdiler” (Atonts, s. 141).

6. yüzyıl sonlarında, Bizans’ın ileride ezeli can düşmanı sayılacak Araplar henüz tarih sahnesinde yokken ve Bizans geniş topraklarında hâlâ gücünü korumaktayken ortaya çıkan İmparator Mavrikus 591’de İran ile anlaşarak Ermenistan’ı bölüp Ağtznik, Muş, Ararat eyaletlerini aldı. Ermenistan’ı dörde bölmek yerine yedi eyalete ayırdı. Bunlardan I. Ermenistan denilen kısımda Melidine her zaman merkez olmak üzere Arga, Gogison ve Gomana şehirleri yer alıyordu.

5. Arap Hâkimiyeti Altında Melidine Ermenileri (VII. Yüzyıldan XI. Yüzyıla Kadar)

Arap hâkimiyetinin ilk yıllarında Teotoros Rışduni’nin imzaladığı anlaşma sayesinde Ermenistan oldukça güvenli bir konuma erişmişti. Ancak Ermeniler, Bizans kışkırtmalarıyla Araplara isyan ederek ken-

dilerini tehlikeye atmış ve tekrar Bizans ülkesine sığınmışlardı. Ancak Rumlar dargörüşlülük ederek Ermenilerden faydalanamamış, dini eziyetlerle onları kızdırmışlardır. Bu yüzden de Ermeniler bazen Arap hâkimiyetinde yaşamayı tercih etmişlerdir.

Bizans gibi Araplar da birçok yanlış adım atmıştır. Bazen dini duygularla coşarak tüm gayrimüslim tebaayı zorla İslamlaştırmaya çalışmışlardır. İki karşıt gücün uyguladıkları bu baskılardan şaşkına dönmüş olan Ermeniler dini baskılardan kurtulabilmek için bir taraftan diğerine geçip durmuşlardır.

Arapların tarih sahnesine çıkmasından sonra Malatya Ermenileri bu sürekli huzursuzluk haline başka yerlerdeki Ermenilerden daha fazla maruz kalmıştır. Bunun sebebi Arap halifeler ile Bizans imparatorları arasında uzun yıllar süren savaşlardır. Malatya ve civarı, iki devletin karşılaştığı başlıca yerlerden biriydi. Malatya, Arapların Küçük Asya'ya, Bizans'ın ise Akdeniz ve Suriye'ye giriş kapısı konumunda bulunuyordu. Malatya coğrafi konumu sebebiyle elden ele çekştirilen bir savaş kuşağı haline gelmiştir. 7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar süren bu mücadele, Yakın Asya'daki halkların tarihinin ana hattını oluşturmuştur.

Kervanların geçiş yolu üzerinde bulunan bir şehir olarak ticarete sağlayacağı olanakların cazibesiyle çok eski tarihlerden beri Melidine'ye ve civarına yerleşmiş olan Ermeniler, buranın savaş alanı olmasının getireceği olumsuzlukları dahi göze alarak oraya göç etmeye devam etmiştir.

Melidine daha 650'li tarihlerde, Arap akınları henüz başlamışken, Bizanslıların deyimiyle dinsizler, yani Araplar tarafından işgal edilmiştir. Şehir birbiriyle mücadele eden iki güç arasında sürekli gidip gelmiştir. Ama yine de Ermeniler, Malatya'nın en sadık sakinleri olmuşlardır. Nitekim 702'de şehir yıkıldığında Rumlar kaçarken Ermeniler burada yaşamaya devam etmişlerdir.

Belki de Ermenilerin Rumlar gibi kaçmaması için sebepler vardı. İmparator Philip, Arapların Melidine'ye girmesinden sonra, 711'de Ermenileri oradan kovmuştu. Araplar Ermenileri tekrar oraya getirmişler, Ermeniler de minnettarlık duyarak onlarla dost olmuşlardı. Ayrıca kendileriyle aynı kaderi paylaşan, yani Bizans'tan eziyet görmüş olan ve Arap hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşamakta olan diğer Ermenilerle birleşip Bizans'ın can düşmanı olmuşlar, Araplara hizmet etmişler ve onlarla beraber savaşmışlardı. Araplar başka yerlerden ahali getirerek Melidine'yi şenlendirmişler ve çeşitli yapılar inşa etmişlerdi.

Bizanslılar Arap halifelerin iç çekişmelerinden faydalanıp 751'de Melidine'yi tekrar işgal ettiklerinde büyük çoğunluğu Süryani ve Ermeni olan şehir halkını Trakya'ya göç ettirdiler. Arap hâkimiyeti 756'da tekrar kuruldu ve şehir tekrar inşa edilerek göçürölmüş olan ahaliden sağ kalanlar eski memleketlerine dönerek şehri şenlendirdiler. Aynı olay birkaç defa daha tekrarlanacaktı.

Arap halifeliliğı zayıflayıp yavaş yavaş feodal düzeni benimsediğinde, özellikle uç bölgelerde emirlerin ve amiraların idaresinde yarı bağımsız vassal yönetimler kuruldu. Malatya da onlardan biriydi ve 8. yüzyıldan itibaren ayrı bir emirin idaresine girmişti. Askeri ve ticari açıdan önemli bir bölgenin sahibi olan Melidine Emirliğı Ermeniler için özel bir önem kazandı. Zira Bizans'tan korkunç baskı gören, Araplar tarafından ise kucaklanan Yakubiler için orası bir sığınma yeri olmuştu. Bu dini hareketin yaratıcıları Ermeniler olmasa bile, takipçileri Katolik Ermeniler ile Rum ritini kabullenmiş Hay-Horom Ermenilerdi.

Ermeniler sadece Ortodoks dini liderinin baskılarına karşı çıkmakla kalmıyor, yeni yeni mezhepler ortaya çıkararak, I. Justinianus'un kurduğu ve haleflerinin sürdürdüğü tek din, tek dil ve tek kültürlü imparatorluk hayaline de zarar veriyorlardı. İmparatorluk toprakları üzerinde başka kiliselerin varlığına tahammöl edemeyen Bizans Kilisesi, Ermenilerin milli kiliselerine bağılı kalmalarına ve Kadıköy Konsili'ni reddetmelerine tahammöl edemiyordu. Bu inatçı tavırları yüzünden, Bizans kilisesinin varlığını tehdit eden yeni parçalanmalar ve bölünmelerle karşı karşıya kaldılar.

Özellikle 8. ve 9. yüzyıllarda ikonacılık ve 9. yüzyılda onu takip eden Yakubiler, Doğı Kilisesi'nde büyük bir depreme sebep olmuştur. Bizans, Küçük Asya'da doğan ikonacılık ve özellikle de Yakubilik tarikatlarına daha sert davranmıştır. Yakubiliğı ortaya atan Ermeniler olmamakla birlikte onu kalabalık halde izleyen topluluk Ermenilerdi. Bunlardan bir kısmı baskıya uğradıklarında Melidine'ye sığınmışlardı. Melidine emiri Ubeydullah Bin Ömer ve Ermenistan valisi Ali bin Yahya el Armani, Bağdat halifesinin emriyle onlara yardım edip himayelerine almışlardır. Böylece Melidine Yakubiliğı geçen Ermenilerin merkezi olmuştur.

Korkunç bir kıyıma uğrayan bu mezhebin katledilen binlerce müridi arasında Ermeniler de yer alıyordu. Zira onlar Melidine'den Sivas'a uzanan ve daha geniş bir çemberde yer alan bölgede Tephrike [Divriğı]

merkez olmak üzere bir dini cemaat teşkil etmişler ve Bizans'la mücadele eden Melidine Müslüman emirleriyle müttefik olmuşlardı.

Onlar, Makedonyalı I. Vasil'e kadar (867-886) Bizans'ın başına bela oldular. Sonunda Vasil korkunç kıyımlarla onları güçbela bastırırken Melidine ve civarı da bu kıyımlardan nasibini aldı.* Bizans 10. yüzyılın başında, yetenekli Ermeni komutanların da sayesinde –özellikle Hovhannes Çımışgik [Ioannes Tzimiskes]– kısa dönemli bir parlama yaşarken Arap hâkimiyetinde kalmış eski topraklarını tekrar elde etmeyi başarmış ve Müslüman ahaliyi kılıçtan geçirdikten ve Yakubileri de Balkan yarımadasına sürdükten sonra onların yerine Hristiyanları, özellikle de Ermeni ve Süryanileri getirerek Arap sakinlerin topraklarını onlara vermiştir (*Gesaryo*, s. 337).

Bizans, Arapların yaşadığı yerleri tekrar Hristiyanlaştırmak amacıyla bu yeni göçmenleri özel kanunlarla kazanmaya çalışmış, Ermenilere serbest ikamet hakkı tanımıştır. Özellikle İmparator II. Nikeforos Fokas'ın (963-969) ilan ettiği bir kanun doğrudan Ermenileri ilgilendiriyordu. Aynı şekilde Çımışgik bir emriyle Ermenileri vergiden muaf tutmuştur. Ancak Ortodoks Kilisesi katı anlayışıyla, imparatorların bu ince siyasetini anlayamamış ve bu tehlikeli dönemde dahi Ermenilere eziyet etmiştir.

Özellikle 986'da İmparator II. Vasil (II. Basileios) döneminde (976-1025), Sivas metropolitini örnek alan Rum metropolitin Melidine Ermenilerine yönelik eziyetleri çok ünlüydü. Sonunda Sivas'taki Sion ve Larisa (Legandon) episkoposları Hovhannes ile bazı Ermeni papazlar bu eziyetlere dayanamayarak Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmişlerdir.

II. Vasil, Tavit Gurağabat [Kuropolates] tarafından kendisine vasiyet edilen toprakları almak üzere 1000 tarihinde Ermenistan'a giderken Melidine ve Sivas'taki Ermeni papazlar onu karşılamaya gitmişlerdir. İmparator, Ermenilere 986'da Sivas metropoliti tarafından yasaklanan çanı özgürce çalabileceklerini söylemiştir.

I. ve II. Ermenistan'da yapılan zulümler Bizans ülkesinden Arap topraklarına doğru bir göçe sebep olmuştur. Nitekim buradaki Ermeniler Melidine'den uzaklaşmış ve Arap hâkimiyeti altındaki topraklara geçmişlerdir.

* Melidine Emiri de bu dönemde yenilgiye uğrayarak Bizans hâkimiyetine girmiş ve Araplara karşı onlarla beraber savaşmıştır.

Böylece Bizans'ın yobazlığı ile Ermenilerin muhafazakârlığı çarpışmış, bu çarpışma iki millet arasında anlaşmazlık meydana getirmiş, nefret tohumları ekmiş, bu nefret de Ermenilere çok pahalıya mal olan olaylara sebep olmuş, sonunda Bizans topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardır.

Bizans imparatorlarının ruhanilere Ermenileri zorla Bizans Kilisesi'ne bağlamak için izin vermeleri çok büyük hata olmuştur. Zulümler sıkı bir muhalefete sebep olarak Ermeniler ile Süryanileri isyana teşvik etmiştir. Ermeniler milli kiliselerine sadık kalarak kendilerine has bir konum edinmiş ve bu durumlarıyla Bizans'ı hep meşgul etmişlerdir.

10. yüzyıl başında Araplarla mücadelesinde askeri üstünlük Nikeforos Fokas, Çımsıgık ve II. Vasil gibi yetenekli komutanlar ve idareciler sayesinde Bizans'a geçince, birbirini takip eden zaferlerle, kaybedilen eski topraklarla beraber Melidine de tekrar Bizans hâkimiyetine girdi. Bizans orduları Fırat'ı geçip Dicle'ye doğru ilerledi. Melidine halkı, özellikle de onun Müslüman kesimi ya kılıçtan geçirildi ya da halifenin hâkimiyeti altındaki topraklara sığındı. Öyle ki Melidine parlıtısını tamamen kaybetti.

Bizanslılar şehre tekrar hâkim olduktan sonra, Araplar bir kez daha oralarda tutunamamışlar diye surları yıktılar. Sadece Melidine değil, Ermenilerle dolu olan civardaki diğer şehirler de saldırıya uğradı. Bizanslılar buradaki kısa süreli hâkimiyetleri esnasında, Bağdat halifesi yerine Bizans imparatorunun hâkimiyetini tanınması kaydıyla Melidine emirliğini olduğu gibi bıraktı, ancak onun yanı sıra buraya bir *gurador* [kurator] (gözetmen) bıraktılar (928).

Melidine becerikli ve girişken Ermeni tüccarlar sayesinde kısa sürede tekrar şenlendi. Bu tüccarlar muhtemelen Ermeni komutanların devletin sınırlarını Dicle'ye kadar genişlettiği esnada buraya yerleşmiş olmalıdır. O günlerde sadece Melidine değil, onun civarındaki kentlerde de, yani Amanos dağı ile Fırat ırmağı arasında kalan topraklarda, Ermeni nüfus artmaya başlamıştı. General Hovhannes Kurken, Arap hâkimiyetinden yeni kurtulmuş olan Melidine ve Samosat bölgelerini, Balkanlar'daki savaşta gösterdiği hizmetlere karşılık Ermeni asıllı Kevork Mıleh'e hediye etti. Mıleh orada Ermeni nüfusunu artırdı ve Larisa kenti merkez olmak üzere Legandon adında bir Ermeni sancağı kurdu (931). Mıleh badrik unvanını alarak hem askeri hem siyasi önder oldu.

Böylece Rumların sağlamlaştırmış olduğu Melidine tekrar bir Ermeni kenti oldu. Ancak Musul'daki Arap emiri 932'de onu Mıleh'ten geri aldı, Mıleh ise iki yıl sonra, yani 934'te Hovhannes Kurken ile şehri almak üzere geri geldi. Ancak kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya olan Melidineliler teslim olmak için anlaşma yapmak zorunda kaldılar. Ancak henüz anlaşma gerçekleşmeden Bizanslılar 18 Mayıs 934'te şehre girdiler. Verilen sözler üzerine halk herhangi bir engelle karşılaşmadan şehirden uzaklaştı. Daha sonra surlar yerle bir edilerek Melidine Arap akınları karşısında korunmasız bir kente dönüştürdü. Nitekim 944'ten sonra Halep emiri Hamdunyan, Seyf-ed Devle' öncülüğünde saldırdı. 961'de Seyf-ed Devle, Naca Hantsit'e saldırdığı esnada Melidine'ye da saldırdı ve Nikeforos Fokas'ın Girit'le meşgul olmasından faydalanarak 962'de Melidine'yi yakıp yıktı.

Nikeforos 964'te Melidine'yi tekrar işgal ettiğinde Müslüman halkı şehirden uzaklaştırarak oraya Hristiyanları yerleştirmek istedi. Ancak Bizanslılar Arap akınlarından korktukları için orada ikamet etmeyi reddettiler. Bunun üzerine Nikeforos eziyet etmeyeceği sözünü vererek, Süryani Patriği İknadios'un da yardımıyla oraya Süryanileri yerleştirdi. Süryaniler bu şartlarda 969 tarihinde kalabalık bir nüfusla Melidine'ye yerleştiler. Melidine, Roma döneminde olduğu gibi yine gelişmeye başladı. Ancak bu kez nüfusun çoğunluğunu Süryaniler teşkil ettiğinden birçok kilise ve manastır inşa edilerek Melidine'de Süryani ağırlığı gözle görülür şekilde arttı. Süryani patriği de makamını oraya taşıdı.

İmparator Nikeforos sözünü tutmayarak Süryanileri Rum kilisesi içinde asimile edebilmek için onlara eziyet etti. Ancak bu baskı ters tepti ve Süryaniler Araplara sığındı. Aynı şekilde Hovhannes Çımışgik de (969-976) Antakya Patriği Teotoros'un arzusunu yerine getirmek adına Erzurum ve Melidine civarındaki Ermenileri, Süryanileri ve Yakubilerin kalıntılarını Balkan yarımadasına göç ettirdi (Gentrinos, Skilides, Prof. Yordan İvanov, Dr. E. Tachalla, *Le Muséon et la Revue des Religions*, no: 1-3, 1897, s. 104).

Bizans hâkimiyeti altındaki Ermeniler sadece dini olarak değil, siyasi nedenlerle de eziyetlere maruz kalmışlardır. Nitekim 10. yüzyılın son çeyreğinde Skleros ve Fokas ayaklanmaları –her iki komutanın da başlıca yandaşları Ermeniler olduğu için Ermeni işi olarak nitelendiril-

* Kasuni, başkenti Halep olan bu kahraman Müslüman hükümdardan eserinde bol bahsetmiştir (Kasuni, s. 190-196).

miştir– Ermenilere duyulan nefretin artmasına, Ermeni-Rum ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur. (bkz. Alboyacıyan, *Kağtaganutyan* I, s. 304). Asi komutanlara yardım eden herkes de onların yenilmesinden sonra muhtemelen Araplara sığınmış olmalıdır (*a.g.e.*, s. 365).

Ancak uzaklaşanların boş bıraktığı yerleri her zaman yeni göçmenler doldurmuştur. Özellikle de Fırat’tan Kızılırmak’a uzanan bölgeye yerleşmişlerdir. Arap döneminde, yani 7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar bu kalabalık nüfus savaş felaketlerine maruz kalmıştı. Zira Küçük Ermenistan, özellikle de güney kısımları, Melidine ve Kommagene, hiçbir zaman sakin olmamıştır. Öyle ki 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Ermenistan’dan kalabalıklar halinde Küçük Asya’ya geçip Melidine’ye yerleşmiş göçmen grubunun büyük bölümünün 7. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar buradan uzaklaşmış olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz.

Şayet Melidine Ermenileri de zulme uğramış ve şehirden uzaklaşmış zorunda kalmışlarsa dahi 11. yüzyılın başında yerlerine yenileri gelmiş olmalıdır. Zira o esnada doğu sınırlarında Asyalı barbar soyların görünmesi batıya doğru yeniden büyük bir göçe sebebiyet vermiş olabilir. Üstelik 10. yüzyılda Bizans ordularının kazandığı zaferler de Hristiyan imparatorluğunun devam edeceği umutlarını artırmaktaydı.

Öyle ki, Ermeniler 11. yüzyılda tekrar nüfusun çoğunluğunu teşkil ederek imparatorluk eyaletlerini doldurmaya başladılar. Özellikle de Kuzey Fırat havzasını ve Mezopotamya’yı (Güney Fırat) doldurmaya başlamışlardı. Oralar zaten Ermeni diyarlarıydı. Ancak onlar Fırat’ın batı tarafında da kalabalık halde yaşamaktaydılar. Tarsus, Melidine, Sivas, Kayseri, Kuzey Suriye ve Urfa arasındaki yere yerleşmişlerdi. Melidine’den Sivas’a, Armenia Minör’de Ermenilerin sayısı her zaman çok olmuştur ama ortaçağda bölgenin tamamen hâkimi olmuşlardır (Laurent, *Byzance et les Turcs*, s. 67).

Kalabalık göç grubundan bir kısmı Laurent’in da teyit ettiği üzere Melidine’ye gelerek şehri doldurmuştur. Şehrin ticarete uygunluğu çekiçi gelmiş ve göçmenlerin buraya yerleşmesinde etkili olmuş olabilir.

Arap halifeliğinin zayıflamasından faydalanarak imparatorluğun sınırlarını İran’a kadar yaymış olan II. Vasil Bulgarasban [Bulgaroktonos - Bulgar Öldüren] (976-1025) imparatorluğun belası durumunda olan Ardzruni ve Pakraduni Ermeni krallıklarını yıkınca halklarını ve ordularını Bizans ülkesine göç ettirmeye çalışmış, böylece Fırat’ın sağ kıyısında Ermeni nüfus artmıştır.

Bu kalabalık Ermeni nüfus şayet zulüm görmemiş olsa, belki de Bizans'a destek olabilecekti. Ancak ne Bizans imparatorları ne de İstanbul'daki Ekümenik Patrik, imparatorluğun gerçek menfaatlerini algılayabildiler; eski tecrübelerden de ders çıkaramamış, Ermenileri, Süryanileri ve diğer Hristiyan unsurları kırmışlar ve kendilerinden nefret ettirmişlerdir.

11. yüzyılın ilk yıllarında, 1007'de Dzradzadik [Eğri Paskalya] baha-ne edilerek Ortodoksluk adına sadece Kudüs'te, Bizans kilisesine bağlı olmayan 10.000 Hristiyan katledilmekle kalmamış, İstanbul'da ve hatta tüm imparatorluk dahilinde Ermenilerle Rumlar arasında tartışmalar ve kavgalar yaşanmıştır (Anili Samuel, s. 104; Urfalı Madteos, s. 53).

Bu yüzden Ermeniler fırsatını yakaladılar mı Bizans'a karşı hareket geçmiş ve onu kaosa sürüklemişlerdir. Rum tarihçi Gentrinos küçük Ermeni prenslerinin, VI. Mikayel Stradonik'e muhalif olarak 1057'de Paplonya'da imparator ilan edilen İsak Komnenos'a (1057-1059) yardım ettiklerini, Komnenos'un ordusunun da Melidine, Sivas ve Divriği'den, daha doğrusu kısa süre önce zulüm görmüş yerlerden getirilmiş Ermeni kuvvetlerinden oluştuğunu yazmıştır.

1055 ve 1058'de Melidine'ye saldıran ve şehri kuşatan Selçuklu ordusuna öncülük eden Erzincan'ın Gürcü önderi İvane Urpelyan'ın da, yine Melidine'ye saldıran Abu Dinar'ın kuvvetleri ile aynı nefretten dolayı işbirliği yapmadığını kim iddia edebilir? Bizans şayet Ermenileri kazanmayı başaramamış, dini zulümlerle onları kırmamış ve nefreti körüklememiş olsaydı, belki de onların fedakârlıkları sayesinde çok şey kazanabilecekti. Bizans, memleketlerini barbarlara karşı korumalarında Ermenilere yardım etmemekle kalmamış, dini taassuba yenilerek, onları asimile edip Ortodoks veya Bizanslıya dönüştürebilmek için kendi ülkelerinden uzaklaştırıp Ortodoks çoğunluğun içine yollamıştır. Böylece Ermenileri daha da kızdırmış, göçü cesaretlendirmiş ama o sırada kendisi zayıflamıştır. Ermeniler Rum toprağında az yararlanan vassallar olarak kalmışlar, genelin yerine kendi özel menfaatlerini ve özgürlüklerini korumaya, Rumlarla karışmamaya özen göstermişlerdir. Giyim şekillerini, zevklerini, yaşam tarzlarını, dillerini ve dinlerini korumuşlar ve Rum inancını kesinlikle reddetmişlerdir.

Dolayısıyla, Bizans 10. yüzyılda Melidine'yi Araplardan geri aldığı-nda Ermeniler buna tahammül edememişlerdir. En dikkat çekici gerçek

ise Ermenilerin yaşamak zorunda kaldıkları tüm bu olumsuz şartlara, şehri birkaç kez terk etmelerine karşın tekrar gelip Melidine'ye yerleşmeleri ve bölgenin ekonomik gelişimine katkıda bulunmuş olmalarıdır.

Bizanslıların dargörüşlülüğü nedeniyle, Asyalı gruplar Fırat'ı geçip Küçük Asya'ya girmişler, on yüzyıl boyunca Hristiyan medeniyetinin ve kültürünün beşiği olan, Müslümanlarla mücadele eden, Helen medeniyeti üstüne inşa edilmiş ve bin yıllık bir mücadeleden sonra düşmüş Doğu Hristiyan kültürünü kurtarmaya çalışan Bizans İmparatorluğu'nu devirmişlerdir.

6. Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Asyalı Barbarların Akınları

Bizans İmparatorluğu'nun Asya kısmı, 11. yüzyılda, imparatorluğun tam dört yüz yıllık düşmanı Arapların yenildiğini ve artık bir tehdit olmaktan çıktığını gördüğü anda yeni bir kaos yaşamaya başlamıştır. 11. yüzyılın ilk çeyreğinde, Orta Asya çölleri, Turan soyundan grupları doğudan batıya doğru itiyor, onlar da Yüksek Ermenistan başta olmak üzere Yakındoğu'yu yakıp yıkmaya başlıyordu.

Bu baskı o derece kuvvetliydi ki, Bizans'ın Ermenistan'ı koruma çabaları çoğu zaman yetersiz kalmıştır. Halk Bizans topraklarına göç etmiş, imparatorluk yöneticileri onları kabul edip yerleştirmiş, hatta vassal prenslikler oluşturmuştur. Gerçi bunu yaparken amaçları biraz art niyetli olmuştur. Her şeyden önce onların İstanbul'daki Ekümenik Patriğe biat etmelerini sağlamaya çalışmış, ikinci olarak da onlardan oluşturulan kuvvetlerle "barbar" akınlarına karşı Küçük Asya'nın girişinde ikinci bir hat teşkil etmek istemişlerdir. Bu amaçla II. Vasil tarafından 1018-1020'de Senekerim Ardžruni'ye, yarı Ermeni olan Sivas'ta vassal bir prenslik verilmiş, 1045'te de Pakraduni kralı III. Gagik'e Ani kenti karşılığında Melidine ve civarı teklif edilmiştir. 10. yüzyılda, Nikeforos Fokas ve Hovhannes Çımışgik'in kararıyla şehrin kırıma uğratılan ve göçe zorlanan İslam halkı yerine aralarında Ermenilerin de bulunduğu çok sayıda Hristiyan yerleştirilmiştir.

O dönemde yaşamış olan tarihçi Lasdiverli Arisdages (s. 61) Bizans imparatorunun Ani'ye karşılık Melidine ve civarını teklif ettiğini, ancak Gagik'in bu öneriyi kabul etmediğini yazmıştır. Bu da o dönemde Malatya'da çok sayıda Ermeni'nin ikamet ettiğini gösteren bir delil olarak kabul edilebilir.

Urfalı Madteos Gagik'in red cevabından sonra kendisine *Makisdro*s unvanı verildiğini söylemektedir (s. 111). Bu bilgi Rum tarihçi Gentrinos'un verdiği bilgiyle örtüşmektedir. Zira Rum tarihçi, Gagik'e *Makisdro*s unvanı ve maaş, İstanbul'da bir saray, Kapadokya'da, Ğaroyan ve Ligandon'da, Galanbağad ve Bizu'da topraklar verildiğini söylemektedir (Schlumberger III, s. 487; Chalandon, s. 489; Laurent, *Byzance*, s. 238).

Ermeni tarihçilere göre ise Gagik'in ikamet ettiği yer Surp Haç adlı bir manastırın da bulunduğu Bizu' idi. Monamağos, herhalde Gagik'in cesur karakterinden yararlanmak için Malatya gibi savaş sahasını ona vermek istemiş, ancak Gagik bunu reddetmişti.

Gagik kendisini kandıran ve hainlik eden Rumlara kızgın olduğundan onlara yardım etmek veya onlarla müttefik olmak istememiş olabilir. Ancak Ermeniler Rumlara olan büyük sorunlara rağmen, Ermenistan Selçuklular tarafından alındığında istemeden de olsa yine Rum diyarına gitmişlerdir. Laurent bu durumu şu cümlelerle aktarmaktadır:

Ermeniler Küçük Asya'nın batısında, Sivas, Kayseri, Melidine ve Toroslar civarında nüfus üstünlüğüne sahip olup, kendilerine din sebebiyle çok eziyet etmiş olan Bizans'a karşı hareket etmeye cesaret ettiler. Rumlara kızdıklarından onlarla hareket etmeyip Selçukluların hareketini kolaylaştırdılar. Özellikle Roman Diyojen'in ölümünden sonra (1071) İstanbul'dan tamamen bağımsız olarak Türk akınlarına tek başlarına karşı koydular (Laurent, *Byzance*, s. 17).

Malazgirt yenilgisinden sonra (19 Ağustos 1071) Bizans İmparatorluğu kaosa sürüklenmiştir. Ermeni vassal krallıkları Sivas, Bizu ve Dza-mintav merkez olmak üzere bağımsız hale gelmişler, ayrıca kaos ortamı nedeniyle Fırat havzasında talancılar ve maceraperestler oraya çıkmıştır.

Bu gruplar sınır korumakla görevlendirilmiş Pilardos'tan cesaret almışlardır. Zira İmparator Romanos'un esir düşmesinden sonra Pilardos, Küçük Asya girişinde, orada toplanmış olan Ermeni nüfusa da ümit bağlayarak, Ermeni prenslikler arasında ittifaklar tesis etmek istemişti. Ancak önceleri başarılı adımlar atmış olsa da akınlar karşısında

* Dzotsikyan, s. 374. Yazar, Bizu ile Malatya'nın aynı yer olduğunu ve Türklerin onu "Abırçe" diye adlandırdıklarını söylemektedir. Ancak bu görüş kabul edilebilir değildir. Lasdiverli ise (s. 62) Gagik'in Ani'ye karşı Malatya'yı kabul etmemesinden sonra kendisine Bizu'nun verildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Bizu, Malatya ile aynı yer olamaz. Gagik, Bizans'ın savunması açısından çok büyük önem arz eden bu şehrin idaresini almak istemeyerek Bizans karakollarına yakın bir yeri almıştır.

başarılı olamamıştır. Zira Turani gruplar hemen Fırat kıyısına ulaşarak 1080’de Küçük Asya’yı ateşe vermişler, Bizans’ın oluşturmuş olduğu iki savunma hattını ve Küçük Asya’nın doğu ucuna yerleşmiş Ermeni prensliklerini yıkmışlardır.*

Malatya, 1058’de harabeye dönmüş ve ahalisi dağılmıştı. Ancak 1060-1061’de İmparator X. Konstantinos Dukas (1059-1067) Selçukluların geri çekilmesinden sonra sağ kalanları oraya toplamış ve halkın güvenliği için şehri etrafını çifte surlarla çevrelemiştir. Kısa süre sonra Alparslan, Küçük Asya’ya akın etmiş, geçtiği her yere, arabalarıyla orduyu arkadan takip etmekte olan Selçuklu-Türk ailelerini yerleştirmiştir.

İşte böylece o güne kadar sadece Rum, Ermeni, Süryani ve Müslüman Arap nüfusa sahip olan Malatya, o tarihten sonra Turan soyuna mensup nüfusa da yuva olmuştur. Bu dönem içinde Küçük Asya girişinde, Fırat’ın sağ tarafında bulunan topraklar barbar orduları ile beraber gelen veya ordunun önünden kaçan ya da talan amacıyla arkasından takip eden bazı çeteler sebebiyle kaosa sürüklenmiştir. Bu unsurlar bazı çetebaşlarının emri altında ayrı idareler tesis etmeyi bile başarmışlardır, tıpkı Ahmet Daylun, Avşin ve Gümüştekin gibi.

Bizans imparatoru IV. Roman Diyojen (1067-1071) imparatorluğu eski gücüne kavuşturmaya çalışmış ve bazı başarılar elde etmişse de Malazgirt meydan savaşında Alparslan’a esir düşünce Doğu Bizans büyük bir darbe almıştır. Ermeni asıllı Pilardos bölgedeki Ermeni nüfusu kendisine dayanak olarak kullanıp kendi hükümdarlığını kurmak için fırsattan yararlanmaya çalışmıştır. Pilardos buradaki Ermeni sayısını artırmak için Büyük Ermenistan’da barbarların önünden kaçan tüm Ermenileri, ayrıca Küçük Asya’ya taşınmış Ermeni hanedanlarını ordularıyla ve tebaasıyla beraber kendi hâkimiyet alanına yerleştirmiştir. Bu göçler kısa sürede kalabalık bir Ermeni nüfusun oluşmasını sağlamıştı. Ancak 1080’den sonra Danişmentliler öncülüğündeki gruplar Pilardos’un koruması altındaki Ermeni vassal krallıklara saldırıp onların topraklarını işgal etmişlerdir. Aynı anda kendisine de saldırdıklarından Pilardos yardıma gelememiştir.

Buna rağmen Pilardos o bölgede sıkışmış olan Ermeni prensliklerinden oluşan bir ittifak teşkil etmeyi başarmış ve bu sayede altı yıl daha dayanabilmiştir. Pilardos’un himayesi altındaki prenslerden en

* Sözü edilen Ermeni prenslikleri ve krallıklarının teşkili, hükmettiği topraklar ve tarihler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Alboyacıyan, *Gesaryo*, s. 412-464.

önemlilerinden biri Malatya'daki Rum Kapriyel (Hay-Horom'du) ile Kesun'daki "Hırsız" lakabıyla tanınmış olan Vasil'di.

İç çekişmelere tahammül edilemeyecek böyle kaotik bir ortamda, tarihten ders almamış olan Ortodoks din liderinin, diğer Hıristiyan ahaliye karşı yanlış davranışı aslında bir talihsizliktir. Her taraf altüst olmuş ve bir taraftan da Selçuklu tehlikesi mevcutken, Malatya'yı idare etmekte olan Rum Kapriyel, tebaayı kazanmak yerine başlıca yerleşim merkezleri Malatya olan Süryanilere korkunç eziyetlerde bulunmuştur. Süryanilerle bir arada yaşayan ve aynı mezhebe mensup Ermeniler de muhtemelen zulme uğramışlardır. Süryani tarihçiler sadece kendi milletin gördüğü eziyetlerden bahsetmiş olmakla beraber muhtemelen aynı eziyetlerden Ermeniler de nasiplerini almıştır. Bu baskının sonuçları, Danişmentliler üç yıl boyunca art arda şehri kuşatmaya kalktıkları zaman açıkça görülmüştür. Böyle kaotik bir ortamda Rum Kapriyel dış düşmanlardan ziyade, şehrin kendisiyle aynı mezhebe mensup olmayan Hıristiyan unsurlarıyla uğraşmıştır.

Süryani Mikayel'in dikkat çekici bir tanıklığı bulunmaktadır. Rum Kapriyel çaresiz kalıp şehri Latin Bohemond'a [I. Boemondo] teslim ettiği esnada şehirde önemli bir nüfus teşkil etmekte olan Ermeniler bu durumdan memnun kalmamış ve planlar yapmaya başlamışlardır. Süryani Patriği şu ifadeleri kullanmıştır:

Bohemond da Kalkedoncu ve Rum Kapriyel'in dostu olduğu veya onun tarafından çağırılmış olduğu için Ermeniler onun hâkim olduğu bu şehirden kendilerini uzaklaştırabileceğinden korkuyorlardı (Süryani Mikayel III, s. 188).

Ermeniler bu muhtemel tehlikenin önüne geçebilmek niyetiyle gelip şehri almaları için Danişmentlilere haber göndermişlerdir. Kapriyel'in zulümleri kendi askerlerinin dahi kapıyı Danişmentlilere açmasına sebep olmuştu. Danişmentliler şehir henüz Bohemond'a teslim edilmeden 18 Eylül 1101'de şehre girdiklerinde, Kapriyel pes etmek niyetinde değildi.

Danişment orduları kenti talan etmiş, ancak şehir halkının canına dokunulmamıştır. Onları evlerine göndermiş, yiyecek vermiş, kendi ülkesindeki Hıristiyanları azat etmiş ve ikamet etmeleri için Melidine'ye yollamıştır. Hatta Hıristiyan halkı kazanmak için orayı yönetmek üzere Hıristiyan bir idareci tayin etmiştir (Süryani Mikayel III, s. 188; Ermenice baskı, s. 406).

Danışmentlilerin şehri ele geçirmelerinden sonra Ermeniler ve Sür-yaniler adına olumlu koşullar oluşmuştur. Bulundukları bölgede genel bir karışıklık olmasına karşın orada yeniden üretken bir hayat sürmeye başlamışlardır.

Danışmentliler, Selçuklular, Bizans ve Haçlılar, bütün bu gruplar Malatya ve civarına hâkim olma arzusundaydı. Müslüman'ın Hristi-yan'la, Kalkedoncunun farklı mezhepte olanla, Süryani'nin Ermeni'y-le mücadele ettiği bu bölgede 11. yüzyıl boyunca şehir durmadan el değiştirmiştir. 12. yüzyılın başlarında, 1101'de Danışmentliler Malat-ya'ya hâkim oldular, 1178'de ise Rumi Selçuklu sultanları şehri onların elinden alıp 1315'e kadar orada hüküm sürdüler. İki devlet de belli bir nizama sahipti, bu sayede de hâkim oldukları yerleri belirli bir çizgide yönetmeyi başarmışlardır. 1315'e gelindiğinde Küçük Asya'da artık sa-bit bir düzen yoktu, memleket karışmıştı.

Ermeni Nüfus

11.-13. yüzyıllar arasında, özellikle de İslam unsurun güç kazanması sürecinde Ermeni nüfusunun yörede ne gibi değişimler geçirdiğini bil-mek ilgi çekici olacaktır.

Pilardos'un yanına sığınmış olan Ermeni prenslerin tebaasının bü-yük kısmı Kilikya'ya –orada 1080'de Rupinyan Krallığı kurulmuştu– ve daha uzaktaki Hristiyan ülkelere göç etmişlerdir. Ancak İslam hâkimi-yeti altında dahi kalabalık bir Ermeni topluluğunun yaşadığı da gerçektir. Bunu teyit eden kanıt ise 1096-1097'de Toros dağlarının yakın-larına ve Fırat kıyılarına ulaşan Haçlıların orada kalabalık bir Ermeni topluluğu bulmaları ve o bölgeyi “Hermoniorum Terra” [Ermeni Diya-rı] olarak adlandırmış olmalarıdır (*Britannica Ansiklopedisi*).^{*} Bu kalaba-lık Ermeni nüfus birden ortaya çıkmamıştır. Ermeniler, Danışment ve Selçuklu devletlerinden önce olduğu gibi onlardan sonra da o ülkelerde gerek nüfus gerek sahip oldukları değerlerle önemli unsur olmayı sür-dürmüşlerdir. Hatta Selçuklular ticaret yapan Ermenilere izinler ve ay-rıcalıklar vermek suretiyle ticaret yapan başka Ermenilerin de Selçuklu ülkesine göç etmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Böylece Kommagene

* O tarihlerde Haçlılar Ermenistan'ı “İberia” (Gürcistan) adıyla tanıyorlardı. Zira Gürcistan bağımsız bir krallıktı ve Armenia Majör'ün büyük bir bölümüne hükmet-mekteydi.

ve Malatya'daki Ermeniler yerlerinde kalarak İslam devletlerinin hâkimiyeti altında yaşamaya devam etmişlerdir.

Danışmentliler hâkim oldukları yerlerde, özellikle Rum kilisesine mensup olmayan Hristiyanlara karşı yumuşak bir siyaset benimsemişlerdi. Aynı şekilde Rumi Selçuklu Devleti de, kurucusu Kutalmış Süleyman Şah [I. Süleyman Şah] (1072-1080) döneminden başlamak üzere, ana hatları Hristiyanları kendi yanına çekmek olan bir devlet politikası izleyerek onları kazanmak için olumlu bir siyaset izlemiştir.

Danışment emirleri ve Konya sultanları tebaalarına iki önemli ayrıcalık tanımışlardır: çalışma serbestisi ve din özgürlüğü. Özellikle Rum din önderlerinin baskılarından bıkmış olan Ermenilerin dini özgürlüğe çok ihtiyacı vardı. Hristiyanların büyük çoğunluğu izlenen bu siyaset sayesinde yerlerinde kalmışlar ve daha da çoğalmışlardır. Zira başka yerlerden de kalabalıklar hâlinde bu ülkeye gelerek yerleşenler olmuştur. Bu iki devletin hâkimiyeti altındaki nüfus içinde önemli bir Hristiyan nüfus olduğu kesindir. 1253-1255 yılları arasından Küçük Asya'dan geçmiş olan Rubruck'lu William, "Türklerin ülkesinde on insandan birinin Saracen,* diğerlerinin ise tamamen Ermeni ve Rum olduğunu bilmeniz gerek" diye yazmıştır (Hagopyan, s. 30). Bu oran hiç kuşkusuz ki zeki Türkleri, Hristiyanları, özellikle de sayıları fazla olan Ermenileri kazanmaya yönelik bir siyaset izlemeye itmiştir. Hristiyan nüfus fazla olmasına rağmen yöneticiler bu sayıyı daha da artırmaya çalışmıştır. Konya Rumi Sultanı II. Kılıç Arslan [İzzeddin Kılıç Arslan] ile mücadele girmiş olan Danışmentli Yakup Aslan (1143-1165) da Hristiyan sayısını artırmaya gayret etmiştir (Gesaryo, s. 502). Ülkelerindeki Hristiyan sayısını artırmaya çalışanlar arasında Konyalı Maksut (1116-1156), II. Kılıç Arslan (1156-1191), I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1191-1193 ve 1204-1211), I. İzzettin Keykavus (1211-1220) ve I. Alâeddin Keykubat (1220-1236) yer almıştır (bkz. Gesaryo, s. 531-536).

Sultan Maksut, Maraş'a hâkim olduğunda Hristiyanları kılıçtan geçirmiş ve geri kalanları esir olarak götürmüştür (Yerets, s. 501). Joslin onu takip etmek görevini Ermeni Gatoğigosu Krikor Dğa'nın (1113-1166) kardeşine ve Gargar hâkimi Vasil Bahlavuni'ye vermiştir.

Harput'a hâkim olan Kara Aslan 400 kişiyi tutuklamış ve Prens Vasil'i de esir alarak Gargar Kalesi önünde götürmüş, onlara hiçbir zarar vermeyip yerlerine göndereceğine dair yemin etmesini istemiştir. Sonra da Vasil'i kendi ülkesine götürerek ona toprak vermiştir.

* Sanırım bu kelimeyi Arap değil de Müslüman olarak algılamak gerekiyor.

Maksud'un oğlu ve halefi II. Kılıç Arslan adamlarına Hıristiyanlara iyi bakmalarını emretmiştir (Yerets, s. 522). Ancak Behesni'yi yöneten kişi bu emre karşı gelip şehir halkına eziyet etmeye başlayınca onlar da şehirden uzaklaşmışlardır. Bunu haber alan II. Kılıç Arslan Behesnililere yerlerine dönmelerini emretmiştir. Tarihçi Krikor Yerets olayı şöyle aktarıyor: "Sultanın güzel hareketi sayesinde halk yerine dönmeye, boş kalan yerler ve köyler dolmaya başladı" (a.g.e., s. 524). Aynı sultanın hâkimiyetinde Kesun'a idareci tayin edilenler şehri iyi yönetememiş, papazlar, prensler ve tüm erkekler kenti terk etmişlerdir. "Terk edemeyenler ise ağaçların ve duvarların altında boş boş işsiz güçsüz oturuyorlardı" (a.g.e., s. 524-525). Aylar süren bu durum, II. Kılıç Arslan'ın Pertus'a gelip ülkeyi sakinleştirmesi ve halkı kendi yerlerine geri göndermesi ile son bulmuştur.

II. Kılıç Arslan (1156-1193) Selçuklu hükümdarları arasında Hıristiyanlara en yakın davranan ve sayılarını artırmaya çalışan hükümdar olmuştur (Gesaryo, s. 533). II. Kılıç Arslan ve Danişment Sultanı Yakup Aslan (1143-1163) Ligandon'daki Hıristiyanları birbirlerinin elinden kaptırma çalışmış ve onları esir etmeden kendi yönettikleri ülkelere göç ettirmişlerdir (Gesaryo, s. 501-502, 533).

Çoğunluğu Ermeni ve Süryanilerden oluşan Malatya Hıristiyanları, II. Kılıç Arslan'dan yardım görmüştü. Malatya emirinin Ermenilere davranışını değiştirmesi de yine bu sultanın müdahalesiyle olmuştur. Takip ettiği siyaset halefleri tarafından da düzenli olarak yürütülmüştür (Gesaryo, s. 533).

En uzun hükümdarlık yapmış olan Rumi Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat da Hıristiyanlara kolaylıklar sağlamış, becerikli ve çalışkan bir unsur olmaları sebebiyle sayılarının artması için özel çaba harcamıştır. Onun sunduğu şartların cazibesıyla ülkesine göç eden Rumlar veya Romalılar sayesinde ülkesinde büyük bir Hıristiyan topluluğu oluşmuştur (Gelzer[?], s. 381). Ancak ülkenin huzursuz ve güvensiz ortamı, özellikle de Danişmentlilerin ikiye ayrılmasından sonra Hıristiyanların huzurunu bozmuştur. Halep'teki Sultan Nurettin'in ölümünden sonra ise Hıristiyanların durumu daha da zorlaşmıştır (Süryani Mikayel, s. 408).

Danışment ve Rumi Selçuklu hükümdarlığı dahilindeki Hristiyanların az çok tahammül edilebilir bir yaşam sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Zira dini baskı olmadığı gibi hükümdarlar da Hristiyanları yobazlara karşı bizzat kendileri korumuşlardır.

Gerçekten de, özellikle Rumi Selçuklu imparatorluğunda din özgürlüğü vardı. Zira bilindiği üzere bu devlet, yobazlıktan uzak kalmayı ve Hristiyan ile Müslüman arasında ayrım yapmamayı idari prensip olarak kabul etmişti. Konya sultanları din yüzünden bir milletin diğerine eziyet etmesine izin vermemekle bir denge kurabilmişlerdi. Öyle ki Bizans devrinde Ermeni çanının dahi yasaklanmış olduğu topraklarda Ermeni episkoposluk makamları kurulmaya başlanmıştı. Hatta Selçuklular kilise, manastır sahibi olmaları için Ermenilere yardım etmişlerdir. Çok sayıda kiliseye sahip olan Rumlar memleketi terk edip gittiklerinden, Selçuklular fethettikleri birçok yerdeki kilise ve manastırları Ermenilere vermişlerdir. Şayet Fırat'ın batı tarafında yaşayan Ermeniler, Rum Kilisesi doktrinini kabul etmiş olsalardı, 1062'de Ermeni Gatoğigosluk makamı hem Tav-Plur'a [Göksun] taşınmamış hem de o bölge dahilinde Dزامintav, Mudarasun, Kesun, Honi, Maraş, Dzovk ve Rumkale'yi dolaşmamış olacaktı.

Melidine'de önceki tarihlerde episkoposluk makamı olmayışının sebebi, saydığımız makamların çok yakınında yer alıyor olması veya doğrudan Gatoğigosluğun himayesinde bulunması olabilir. Her halükarda 1179'dan sonra Malatya'da Ermeni episkoposlar bulunmuştur.

Daha doğuda yer alan Ermeniler, Selçuklu (1064), Moğol (1220) ve Özbek-Tatar (1382) akınları esnasında batıya kaçınca Fırat'ın batısına yerleşmiş bulunan Ermenilerin sayısı artmıştır. Özellikle 1065'te Ani şehrinin kuşatılmasından, ayrıca 1236'da Pakradunilerin başkentinin yıkılmasından sonra birçok Ermeni göç etti. Isdepan Manuşyan'a göre onlardan bazıları çeşitli yörelerde dolaştıktan sonra Melidine'ye yerleşmiş ve Anardzat Pijişg Manastırı'ndan Aşağı Şehir'e kadar olan alana yayılmışlardır. Manuşyan'a göre Malatya Ermenilerinin ataları olan bu insanlar usta zanaatkâr, çiftçi, tüccar olmaları sebebiyle sadece geçimlerini temin etmekle kalmamış, şehrin gelişmesine de büyük katkı sağlamışlardır (bkz. Manuşyan, NM 15, s. 44).

Şehrin, 14. yüzyıl sonlarına, yani Timurlenk akınına kadar, Hristiyan idareler tarafından korunan büyük surlarla çevrili bir kent olduğu

bilgisi her ne kadar kuşku verici olsa da, yeni gelen göçmenler sayesinde ticaret açısından kazançlı bir yere ve bir Ermeni kentine dönüştüğü doğrudur (bkz. Manuşyan, NM 14, s. 15). Hristiyan idareler bu bölgede 11. yüzyılda çok kısa dönemli olmuş, içlerinde 15. yüzyıla erişen olmamıştır. Zira Fırat kıyılarında kurulmuş olan vassal Ermeni krallıklarının da istikrarlı bir yapısı yoktu.

Süryaniler Ermenilerin sayısal üstünlük elde etmesinden memnundular, kaynayan bir bölgede hiç olmazsa aynı mezhebe mensup iki millet olarak iyi geçiniyorlardı. Hristiyanlara ihtiyacı olan Danişmentliler ile Selçuklular ise dengeyi korumuşlar ve her inanca özgürlük tanımışlardı. Ermeniler, Danişmentlilerin ve Selçukluların, belki de nüfus içinde Hristiyanların çoğunluğu teşkil ediyor olmasını da dikkate alarak neredeyse her zaman tanıdıkları bu din özgürlüğünden yararlanmayı bilmişlerdir.

Danişmentlilerin Hristiyanlara bunca iyi davranmış olmasına karşın, Haçlılar Muhammet Gümüştekin (1072-1106) döneminde bu devletin sınırlarına ulaştıklarında Ermeniler düşüncesizce hareket edip Haçlılara yardım ettiler. Hatta Antakya'daki Gibrianos ve Maraş'taki Episkopos Krikoris'in yaptığı gibi bazı Ermeni episkoposlar Haçlı ordu-suna katılmışlardır (Madteos, s. 372; *Azıkabadum*, s. 1322). Bu hareket Muhammet Gümüştekin'in Hristiyanlara düşman olmasına bahane olabilir. Hatta onları kılıçtan geçirebilir veya en azından baskı uygulayabilirdi. Ancak sultan hiçbirini yapmamıştır. Bu yüzden Urfalı Madteos kendisini "iyi insan" ve "Hristiyanlara karşı merhametli" sözleriyle tanımlamıştır. Ermeniler kendisine silah çekmesine karşın, büyük alicenaplık göstererek onları affetmiştir. Oysa o esnada Latinler, Doğu Hristiyanlarının desteğini almış olmalarına rağmen onlara her türlü kötülüğü yapmışlardır. Nitekim Urfalı Madteos da bunu teyit ederek onların hareketlerini "sadece kötülük, nankörlük düşünüyor, her türlü kötü yolu seviyorlardı" şeklinde ifade etmiştir. Hatta Urfalı bu kötülükleri yazmak istediğini, ancak idare onlarda olduğundan buna cesaret edemediğini belirtmiştir (Madteos, s. 424).

Bu olaylar Hristiyanların, Doğu Hristiyanlarına karşı gayri samimi ve nankör tavırlarının çok eski bir hikâye olduğunu göstermektedir. Doğu Hristiyanları onlara her zaman safça kanmışlar ve bu yüzden birlikte yaşadıkları farklı dinlerden halklar onlara karşı menfi hislerle dolmuştur. Yobaz denilen Müslümanlar, saçma bir mezhep ayrılığı

yüzünden Ermenilere eziyet eden bu Hıristiyanlardan çok daha geniş görüşlü olmuşlardır. Örneğin, Muhammet Gümüştekin tüm dini önyargıları çiğneyerek Kılıç Arslan ve İmparator Alex'e karşı Bohemond ile müttefik olmuştur. Yobazlık göstermemiş olan bu Danişment hakkını yönetimini tercih edilir hale getirmiş, böylece Ermeniler onun sayesinde Rumların eziyetlerinden kurtulmuşlardır.

Danişment ve Rumi Selçuklu sultanlarının hâkimiyetinde yaşamaktan mutlu olan Ermeniler bu İslam devletlerine hizmet etmişlerdir. Rum Kapriyel'den şikâyetçi olan Malatya Ermenileri 1102'de Danişmentlilerin şehri kuşatmasına yardım etmişlerdir (Süryani Mikayel, s. 406; Madteos, s. 333-335). Konya Selçuklu sultanlarının tebaasının yüzde 90'ının Hıristiyan olması belki de bu yüzdendi. Hıristiyanlara samimiyet göstermiş Selçuklular, Hıristiyan devletlerin yapısı üzerine yeni bir devlet kurmuşlardı. Onların modeli Bizans İmparatorluğu olmuştu. Onun senatosuna benzer bir "divan" oluşturmuşlardı. Divan, vezir başkanlığında toplanıyor ve devlet işleri bu şekilde yönetiliyordu. Yine Bizans sarayından örnekle saray rütbeleri ve unvanları tesis edilmişti.

Rumi devletinde Hıristiyan prenslere vassallık verilmişti. Devletin vassalı olan Hıristiyan prensler, Konya Rumi devletinin hâkimiyetini tanır, ona vergi öderler ve gerektiğinde asker verirlerdi. Hıristiyan devletleri model alınarak kurulmuş devletlerden Rumi Selçuklu devletin gösterdiği iyi niyet, hâkimiyetleri altında yaşayan Hıristiyanlara az çok güvenli ve rahat bir hayat temin etmişti. Böylece Ermeniler varlıklarını sürdürebilmişler, dini hayata güç vermişler, kiliseler açmış, dini makamlar tesis etmiş ve dini baskılardan azade olmuşlardır. Bu iyi niyetin esas sebeplerini bilmek, ne derece samimi olduğunu tam olarak tespit etmek mümkün değil, ancak açık olan şudur ki, bu hükümdarlar her ne kadar İslam teba Hıristiyanlara gösterilen iyi niyetten hoşnut olmasa da Hıristiyanlara yönelik olumlu davranışlarını sürdürmüşlerdir. Örneğin, Selçuklu sultanlarının haremünde Hıristiyan kadınlar bulunuyordu ve hiç kuşku yok ki hatun sultanlar olarak söz sahibiydiler ve hiç kuşkusuz ki belirli bir etkiye de sahip olmuşlardır. Nitekim devletin kurucusu Kutalmış Süleyman Şah ilk oğlu ve Rumi Selçuklu devletinin ikinci hükümdarı olan I. Kılıç Arslan (1092-1107) Rum bir generalin kızıyla evlenmişti. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1191-1193)-(1201-1211) Rum bir karısı vardı ve ondan doğan oğlu I. Alâeddin Keykubat'ın (1220-

1236) karısı da Ermeni'ydi.* II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in üç karısından ikisi Hristiyan'dı. Eşlerinden biri Rum bir papazın kızı, diğeri ise Gürcü kraliçesinin kızıydı.

Sultanların Hristiyanlara bu yakınlığı huzursuzluğa ve isyanlara yol açmıştır. Zira yobaz Müslümanlar, sultanların bu tarz hareketlerine tahammül edememişlerdir. Nitekim Rüknettin Süleyman Şah (1193-1204) dinsiz olduğu gerekçesiyle yaşanan bir karışıklık esnasında öldürülmüştür. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hükümdarlığı esnasında ise Mevlana Celaleddin Muhammed Rumi tarafından dini bir hareket mayalanmıştır. Mevleviler derviş tekkeleri kurarak tüm ülkeye yayılmış, bu güçlü tekkeler sultanların özgürlükçü prensiplerinden ve Hristiyanlara verdikleri özgürlüklerden memnun olmayarak İslami yobazlığı körüklemişlerdir. Oysa sultanlar devletin menfaatinin neyi gerektirdiğini çok iyi kavramışlardı. Sonunda Hristiyanlara en fazla özgürlük tanıyan Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde dervişler ayaklanma çıkarmış, sultan Hristiyan askerlerden yardım almakta ve bu isyanı onların yardımıyla bastırmakta tereddüt etmemiştir.

Rubruck'lu William, Türkmenler ile Türklerin, iki Hristiyan kadınla evlenmiş olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e karşı olan kızgınlıklarını anlatırken, Hristiyan karısından olan çocuklarını öldürmeyi ve isyanda başarılı olmaları durumunda tüm kiliseleri yıkmak ve İslamiyet'i kabul etmeyenleri de öldürmek kararında olduklarını ifade etmiştir (Hagopyan, s. 30-32).

Dolayısıyla yobazlık yüzünden üzücü olaylar kaçınılmaz olmuş, mesela zorla İslamlaştırma adına pek çok cinayet işlenmiştir. İslami kurallara göre bir Müslüman'ın dinden çıkıp başka bir dine geçmesi mümkün değildi. Şeriata göre bunun cezası ölümdü. Esnek Selçuklular bile bu konuda çok sert olmuşlardır. Nitekim İslamiyet'ten çıkanların veya Hristiyanlığı vaaz eden din adamlarının ölüme mahkûm edildiği görülmüştür. 1263'te Ayri Manastırı üyesi Rahip Karnili Hovhannes için durum böyle olmuştur (bkz. *Tiwan hayots badmutyan* [Ermeni Tarihi Divanı] X, s. 43; *Gesaryo*, s. 529). Bu münferit olaylar haricinde Selçuk ve Tatar hükümdarlığında yaşayan Ermenilerin şikâyet edecekleri çok bir şey yoktu. Üstelik sadece varlıklarını sürdürmekle kalmamış, dini hayatlarına güç katmışlar, kiliseler, manastırlar inşa etmişler, düzenli

* Sözü edilen Ermeni kadın, Galanoros kalesinin beyi Gir Vartan'ın kızıydı. Alâeddin kendisini zorla eşi yapmıştı (bkz. *Smpad*, s. 119).

dini teşkilatlanmalar kurmuş, hatta 11. yüzyılın başından 15. yüzyıla kadar aralıksız elyazmaları kaleme almışlardır ki, bu da fikir hareketinin bir göstergesidir.

Malatya Ermenilerinin de bu dönemde dini baskılardan uzak, rahat bir yaşamı olduğu anlaşılmaktadır. Belirli bir dönem de olsa, Selçuklu devleti Bizanslıların yaptığı hataları tekrarlamamış, Ermeniler de bundan faydalanmışlardır.

Ermeni Unsur ve Bu Dönemdeki Rolü

İki yüz elli yıllık bu dönemde, Ermeniler, nüfusun önemli bir unsuru olarak, Kommagene bölgesinde, Malatya ve civarında önemli rol oynamışlardır. Gerek Danişment emirleri gerek Konya Selçuklu sultanlarının Ermenilerin önemini çok iyi kavradıkları anlaşılmaktadır. Danişmentliler Malatya'ya hâkim olduklarında Hristiyan ahalie karşı iyi davranmışlardır. Süryani Mikayel (s. 406), Muhammet Gümüştekin'in Malatya'yı fethettikten sonra onlara ekmek ve özgürlük verdiğini ifade etmiştir.

Gümüştekin'in halefleri de –hepsi olmasa da çoğu– bu siyaseti devam ettirerek Hristiyan tebaanın sevgisini kazanmışlardır. Bu yüzden, yerli halkın İslam idaresine razı gelişini ve dindar Danişment hükümdarlarının Ermeni tarihçiler tarafından övüldüğünü gördüğümüzde şaşırمامız gerekiyor. Nitekim, Urfalı Madteos, Danişment hükümdarının ölümünü anlatırken (s. 262-269), Ermenilerin çok üzgün olduğunu, onun iyi ve yapıcı, Hristiyanlara karşı merhametli bir hükümdar olduğunu ifade etmiştir. Tarihçi Vartan da (s. 112-113) onun için aynı kelimeleri kullanmıştır. Ancak onun bu geniş ufkunu kendisinden sonra gelen hükümdarlardan bazıları kavrayamamış ve kiliseleri, manastırları vs. yıkmışlardır (Süryani Mikayel, s. 414; *Gesaryo*, s. 499). Bazı zorla İslamlaştırma hadiseleri Danişment hâkimiyeti altındaki yerlere kötü tesir etmiş ve oralardaki halkın büyük bölümünün özellikle Rumi Selçuklu ülkesine göç etmesine sebep olmuştur. Zira Rumi Selçukluları, kurucuları Kutalmış Süleyman Şah'ın benimsediği siyaseti terk etmemiş ve tebaası olan kalabalık Hristiyan halkları her zaman kazanmaya çalışmışlardır. Süleyman Kutalmış'ın ve onun halefi Rumi Selçuklu Sultanlarının istikameti çok açık şekilde görülmektedir. Süleyman Şah usta bir siyasetle ülkenin yerli ahalisini kazanmış, bu sayede de zayıfla-

maya başlamış olan Bizans'a öldürücü darbeyi indirmeyi başarmıştır. Ayrıca gayet ince bir manevrayla ekonomik devrim de gerçekleştirmiş, bunun sonuçları da Bizans için çok ağır olmuştur (bkz. Gelzer, s. 310).

Bu ekonomik devrimin temelinde vassallık sistemin kaldırılması, köleliğin kaldırılması, kafa vergisi ödeyen tebaaya özgürlük verilmesi yatıyordu. Böylece tebaa toprak sahibi olabilecekti. Bazı Bizans imparatorları da küçük toprakların sahiplendirilmesini desteklemişler, ancak bunda başarılı olamamışlardı. Toprak yine büyük toprak sahiplerinin elinde kalmış, halk yine köle olmuştu. Selçuklular köleliği kaldırmakla köylü işçileri hükümdarlığa sıkı bağlarla bağlamış oldular. Aslında ondan önce Müslümanlar, Ermeni ve Süryanilerin sempatisini zaten kazanmışlardı. Bu sebeple Ermeniler bu devlete karşı büyük fedakârlık göstermişler, buna karşın onların idarecileri de kendilerine sonsuz güven duymuşlardır. Bunun sebebi ise Ermenilerin sonradan gelmiş olmaları sebebiyle Rumlar gibi memleketin yerlisi olma özelliği taşıyor olmalarıydı. Zira Rumlar, Romalı veya Bizanslı olarak Bizans'a bağlıydılar ve kuşkulu unsur olarak görülüyorlardı. Hatta Konya sultanları ile Kilikya kralları arasındaki anlaşmazlıklar, Tatar istilasına kadar çok da derin yaşanmadığından, Rumi Selçuklu hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler bu anlaşmazlıklardan zarar görmemişlerdir.

Süleyman Kutalmış Şah'ın gerçekleştirdiği ekonomik devrimden ülke çok yarar görmüştür. Zira devrim, ekonomik durumun gelişmesine ve büyük kısmını Hristiyanların teşkil ettiği ahalinin devlete sıkıca bağlanmasına sebep olmuştur. Mesela Ermeniler birtakım haklara sahip olmuşlar ve birtakım idari unvanlar taşımaya başlamışlardı (Gesaryo, s. 499). Tüm Hristiyanlar Ermeniler gibi her işe ve mesleğe girebilme hakkına kavuşmuşlar, hatta asker bile olmuşlardır. Oysa bu tüm İslam ülkelerinde sadece hâkim unsura verilen bir haktı. Sözü edilen bu askerlerin çoğunluğu büyük ihtimalle Ermeniler olmuştur, zira Rumlar güvenilir unsur kabul edilmiyorlardı. Giragos Kantsagetsi (s. 133), Muhammed Celaledin'e karşı üç Müslüman hükümdarın müttefikken yaptıkları savaşta sadece Ermeni ve Latin askerlerin mevcudiyetinden bahsetmiştir (*a.g.e.*, s. 134). Yabancı tarihçiler, Keyhüsrev'in Tatarlara karşı yaptığı savaşta Ermeniler ile Frenklerin beraberce Selçukluların yanında yer aldıklarını teyit etmektedirler (Halil Edhem, s. 79).

Britannica Ansiklopedisi'nin Konya sultanlarının düzenli savaşlarda çok da başarılı olmayan Türk askerlere karşılık Hristiyan birliklere

daha çok güvendikleri konusunda aktardığı bilgi hayret uyandırıcıdır. Askerlik haricinde devlet görevlerinde de Hristiyanların olduğu zikredilmektedir. Nitekim 1162’de çok nazik bir görevle Bizans imparatoruna gönderilen Krisdapor’un her ne kadar milliyeti belirtilmemişse de adından Rum veya Ermeni olduğu anlaşılmaktadır. Selçukluların Hristiyanları darıltmamak için ayırım yapmayan bir siyaset izlediklerine dair başka deliller de mevcuttur. Ülkelerini Avrupalı Hristiyan tüccarlara açmışlar, hatta onlara ayrıcalıklar tanımışlardır (bkz. *Gesaryo*, s. 527). Avrupalı tüccarlara dahi ekonomik hayatta yer veren Selçukluların yerli halkları bu haktan mahrum etmiş oldukları düşünülemez. Ticaret konusunda ünlenmiş olan Ermeniler, hâkim unsurun bu konuda yetersiz olması sebebiyle ülke ticaretine dahil olmuşlardır.

Danışment ve Rumi Selçuklu hükümdarları tüccarlara ve çiftçilere ihtimam göstermişlerdir. Bu durum Takıyüddin Ahmed Makrizi vasıtasıyla bize ulaşan bir anlaşma metninden de anlaşılmaktadır (bkz. *Panaser* [Filolog], 1902, s. 69-70). Anlaşma, 2 Mayıs 1285’te Kilikya Ermeni Kralı III. Levon (1270-1289) ile Mısır Memluk Sultanı Haldun El Melik Mansur (1279-1290) arasında imzalanmıştır (bkz. *Panaser*, 1902, s. 73). Bu anlaşmayla, III. Levon, İslam ülkelerine yolculuk edecek tüccara serbest geçiş hakkı tanımayı ve kendi ülkesinde bulunan Rumi sultanına ve devletine ait işçileri sultanın ülkesine göndermeyi üstlenmiştir (*Panaser*, 1903, s. 77). Sözü edilen Hristiyanların büyük kısmının Ermeni olduğu aşikârdır. Zira her şeyden önce, Ermeni tarihçiler yer değiştirmelerden bahsederken Hristiyan dediklerinde Ermenileri kast etmişlerdir. Ayrıca bu göçmenlerin getirilmiş olduğu Ligantos, Cahan, Elbistan gibi yerlerin nüfusu eskiden beri Ermeni olmuştur. Dolayısıyla esir olarak götürülmemiş ve Selçuklular tarafından toprak bile verilmiş olan bu Hristiyanların hepsi olmasa dahi büyük kısmı Ermeni’dir.

Öyle ki, Rumi sultanlığa bağlı diğer yerlerde olduğu gibi Malatya’da da Ermeni sayısı artmış olmalıdır. Bu göçmenler büyük ihtimalle Kilikya’dan Toros geçitlerini aşarak kendi istekleriyle gelmişlerdi. Önemli bir bölüm de “esir edilmemekle” birlikte Malatya, Samosat, Gargar, Kesun, Pertus ve Malatya civarında bulunan diğer şehirlere zorla göç etmek durumunda kalmışlardır. Malatya’ya göç ettirilenlerin arasında Kilikyalıların önemli bir sayı teşkil ettiği çok açıktır.

Malatya’nın Kilikya Gatoğigosluk makamına bağlı olması, o bölgedeki Ermeni nüfusun Kilikya ile ilişkili olduğunu göstermektedir. Ayrı-

ca Malatya'da bulunan Ermenice elyazmaları da Kilikya menşeliydiler. Rumkale ve Kilikya şehirlerinde kaleme alınmış bu elyazmaları muhtemelen Ermeni göçmenler tarafından Malatya'ya götürülmüştür.

1879-1880 tarihlerinde Malatya'yı ziyaret etmiş olan Episkopos Karekin Srvantsdyants, *Toros Ağpar* adlı eserinde (cilt I, s. 324-327) Rumkale Gatoğigosluğunda Gatoğigos Konstantin (1222-1267) tarafından kardeşinin oğlu Toros Roslin'e yazdırılmış olan elyazması bir İncil'den bahsetmektedir. Bu İncil'in kolofonunda elyazmasının Kilikya Ermeni Krallığı'nın malı olduğu, Kral Hetum'un torunu, Kral Levon'un ise oğlu olan ve kendisi de krallık yapmış Hetum'a ait olduğu bilgisi kayıtlıdır. İncil'in Kilikya sarayından nasıl çıktığı, kimin eline geçtiği ve Malatya'ya nasıl geldiği bilinmemektedir. Her halükarda Kilikya'dan göç edenler getirmiş olmalıdır.

Ermeni Zanaatlarının Rolü

Kendilerini "Rumi" olarak adlandırmış olan Konya sultanları, Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı ve devamı olduklarını düşünüyorlardı. Dolayısıyla devletlerini de onun yönetim şekline, devlet yapısına ve teşkilatlanmasına benzetmeye çalışmışlardır. Bu çabaların bazı gülünç tarafları vardı. Zira her şeyden önce onlar Bizanslıların sahip olduğu sanat anlayışından ve kültür seviyesinden çok uzaktılar. Rumi sultanlar, Roma imparatorlarının gösterişini taklit ederek kendileri de memleketin her tarafını güzel yapılarla süslemişlerdir.

Rumi Selçuklu hükümdarları arasında en güçlü ve ünlü hükümdar olan Alâeddin Keykubat (1220-1236) özellikle, inşa ettirdiği yapılarla ün kazanmıştı (Smpad, s. 118). Devletin başlıca kentlerini gösterişli yapılarla donatmıştı. Onun örneğini takip eden diğer sultanlar da Roma-Bizans yapılarına benzer harika binaların yanı sıra Acem-İran eserlerinden de ilham alarak güzel ve gösterişli yapılar inşa ettirmişlerdir.

H. Gelzer'in de teyit ettiği üzere dikkat çekici bu yapılar Acemlerden ve Bizanslılardan ilham alınarak yapılmıştı. Gelzer, Türkofil duygularla Selçukluların çok gelişmiş medeniyet kalıntıları olduğunu söyleyenleri eleştirerek, bu eserlerin Selçuklu işi değil Ermeni, Rum ve Süryani zanaatkârların işi olduğunu ve Selçuklu sultanlarının da, özellikle Alâeddin'in babası I. Keyhüsrev zamanından başlayarak onları takdir edecek bilgelige sahip olduklarını ifade etmiştir.

On yıl kadar Bizans sarayında yaşamış ve Bizans'ın şıklığından, gösterişinden etkilenmiş olan I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1191-1193 ve 1204-1211) kendi ülkesini de süsleyerek ona benzetmek amacıyla Bizanslı ustaları çeşitli vaatlerle etkileyerek ülkesine davet etmiştir. Oğlu I. İzzeddin Keyhüsrev ise (1211-1220) babasının başladığı işi devam ettirmiştir. İzzeddin'in kardeşi I. Alâeddin Keykubat (1220-1236) büyük bir hükümdar olarak bu konuda kendisinden öncekileri katbekat aşmıştır. Onun zamanında sanatlar büyük gelişim göstermiş, Selçuklu kentleri harika anıtlarla zenginleşmiştir.

Arap ve Türk tarihçilere göre Alâeddin 1234'te Galanoros'u [Alanya] işgal ettikten sonra onu şehre dönüştürmüş ve kent onun adıyla Ala-iye olarak anılmaya başlamıştır. Alâeddin hazinesini oraya naklederek ikametini orada tesis etmiştir. Hükümdarlığı döneminde birçok cami, medrese, şifahane, kervansaray ve çeşme yaptırmıştır (Gesaryo, s. 549).

Rumi Selçuklu devletinin tüm şehirleri, Sivas, Kayseri, Amasya, Karaman, Adalya [Antalya], Erzurum, Divrik vs. önemli yapılarla bezenmiştir. Malatya da adı geçen şehirler arasında yer almıştır. Mevcut şehirden kuzeye doğru 8 kilometre mesafede bulunan ve tamamen terk edilmiş olan eski kentte 53'e 40 metrelik alanda gösterişli bir caminin yıkıntıları hâlâ görülebilmektedir. Caminin batı tarafındaki kapının üstündeki kayıttan anlaşıldığı üzere cami kapısı 1247 (Hicri 645) tarihinde Hosrov adlı bir mimar tarafından yapılmıştır. Güneydoğu kapısının üstünde ise caminin onarım tarihi olarak Hicri 672 okunmaktadır. Yani 1273-1274 tarihinde adını okuyamadığımız bir sultan tarafından yapıldığı kayıtlıdır. Silinmiş olan isim bir tek III. Gıyaseddin Keyhüsrev olabilir (1267-1283). Bu onarım da yine Hosrov isimli bir mimar tarafından yapılmıştır. 1274'te kapıyı yapan aynı mimar olmalıdır. Aynı caminin kuzeyindeki esas girişinin sağ tarafındaki sütunun üzerinde "Malatyalı mimar Yakup Ağa İbn Abu Bekir işi" olduğu kayıtlıdır.

En dikkat çekici olan ise caminin karşısında güney tarafta bulunan eski bir medresenin kalıntıları idi. Medresenin giriş kapısı, üzerinde tarih olmayan bir bezeme ile süslenmiştir. Diğer tarafında bulunan "İsdepan ustanın oğlu Takvor ustanın işidir" şeklindeki kayıt ise mimarının Ermeni olduğunu kesinlikle ispatlamaktadır. Grenard, 1247 ve 1273'te adı geçen mimar Hosrov'un da Ermeni olduğunu zannetmekte, eğer Müslüman olsaydı babasının adının veya doğum yerinin zikredileceğini ifade etmektedir (*Journal Asiatique*, 1901, s. 551).

Zikredilenler, yıkılmış kentten kurtulmuş yapılardaki birkaç kayıttır sadece. Hiç kuşku yok ki, bu tarz başka kayıtlar da mevcuttu. Şayet hepsi toplanmış olsa daha başka isimler de gün yüzüne çıkacak ve o zaman Ermenilerin, Malatya'da şehrin önemli yapıları inşa edilirken ter döktükleri anlaşılacaktı. Bu yapıların inşasında çalışmakla kalmamış, devletin her tarafındaki yapılarda olduğu üzere Malatya'daki yapılara da Ermeni zanaatını işlemişlerdir. Nitekim İslam mimarisi uzmanlarından H. Saladin de bunu teyit etmiştir (*Manuel d'Art Musulman I*, 1907, s. 138-441).

Bu etki ancak şu şekilde yorumlanabilir: Ermenistan barbar akınları yüzünden yerle bir olduktan sonra, bu harap ülkenin çocukları zanaatlarını kendi memleketleri dışında icra etmeye başlamış, uzun yıllardan beri süregelen zanaat geleneklerini muhafaza ve tebaası oldukları yeni memlekette icra etmişlerdi.

Sultanların yapılar için Ermenistan'dan ustalar getirmiş olabileceklerini düşünmek de mümkün. Nitekim 11. yüzyılın son çeyreğinde Konya'da ünlü Alaaddin Camii inşa edilirken, Ermenistan'da mimarlar azalmaya başlamıştı. Zira caminin oymalarını yapanların büyük kısmı Ermenilerdi. Caminin mimarı da din değiştirmiş Ahlatlı bir Ermeni'ydi.* Bu kişi camiye 1150 veya 1158'de Mekke'den dönüşünde inşa etmiştir (*Manuel d'Art Musulman II*, 1907, s. 120; T. Toramanyan, *Anahit* içinde, 1911, s. 21).

Bu mimar, büyük ihtimalle tıpkı ara sıra çağrılmış olan Acem zanaatkârlar gibi, camiye süslemek üzere Konya'ya davet edilmişti. Selçukluların ilk anıtlarında Acem stilinin baskın olma sebebi, çağrılan Acem zanaatkârlardır. Davetle gelen zanaatkârların yanı sıra Tatar akınları sebebiyle göç edenler arasında bulunan zanaatkârlar da bu yapılara katkı sağlamış olabilirler. Nitekim A. Saladin şöyle diyor (s. 446):

Selçukluların Konya'ya yerleşmesinden sonra gerçekleşen gelişim, Suriye ve Ermenistan'daki zanaatkârların dikkatini çekmiş olmalıdır. Bu zanaatkârlar gelip Mezopotamya ve İranlı zanaatkârların arasına karışmışlardır. Konya anıtlarında var olan çeşitli etkilerin sebebi budur. Bazen bu etkiler birbiri içinde yok olmadan kaynaşmışlardır. (...)

Bu karışımda Ermeni zanaatının da kendi yeri vardı. Bunu da iş bulmak amacıyla Anadolu Selçuklu diyarına göç etmiş Ermeni zanaatkârlar taşımış olabilirler. Tatar akınlarından sonra Ermenistan dışındaki ülke-

* A. Saladin, mimarın adını Zigani olarak zikretmiştir (*Manuel d'Art I*, s. 531).

lerde Ermeni stilinde inşa edilmiş Müslüman anıtları buluyor olmamızın sebebi budur. A. Saladin, Selçuklu zanaatındaki Ermeni etkisini teredütsüz Ermenistan'a mal ederek, bu etkinin Selçuklular üzerinden Türklerle geçtiğini ifade etmektedir (a.g.e., s. 442). Saladin, Ermenistan'da her dönemde büyük duvar ustaları bulunduğunu, zira orada işlenebilecek çok nadide taşlar olduğunu, özellikle de 10. yüzyıldan sonra dahi mimarlar yetiştiğini ifade etmektedir (Schlumberger II, s. 182). 989'da Ayasofya'nın kubbesini onaran mimar Dırtad o dahilerden biriydi.

Prof. Hovsep Isdirçikvosgi, Charles Dehli ve A. Şavazi'ye göre Ermeni mimarisinin kendine has ve başka milletlerin mimarisini etkileyen bir üslubu vardı ve Selçuklular ilk kez Ermenistan'a girdiklerinde orada zaten Ermenilerin özgün bir mimarisi mevcuttu. A. Saladin, Linch, M. Max von Barcham ve diğer bilim adamları ise Ermeni eserleriyle Selçukluların arasında büyük benzerlikler bulmuşlar ve Ermeni mimarisinin Selçuklu üzerindeki inkâr edilemez etkisini dillendirmişlerdir. Selçuklu eserlerindeki Ermeni etkisi özellikle 13. yüzyıldan başlayarak hissedilir olmaya başlamıştır. Mesela Divrik'te 1228'de inşa edilmiş olan Ulu Cami'nin kapısı üzerinde Ermeni mimarisine has özellikle işlenmiş hayranlık uyandıracak işlemeler bulunmaktadır (Saladin, s. 456).

Devletin başka yerlerinde olduğu gibi Ermeni fikir ve zanaatının zikredilen dönemde Malatya'da üretim yapmış olması kaçınılmazdır. Ne yazık ki tarihçiler halkın yaşamını tüm yönleriyle yansıtmaya pek önem vermeyip savaş dışındaki konularla pek az ilgilendikleri için, sosyal ve ekonomik hayata dair çok az bilgi aktarmışlardır. Dolayısıyla milletin yaşamıyla ilgili bilgilerimiz eksiktir. Malatya konusunda da aynı zorlukla karşılaştık. Barbar akınları esnasında Malatya Ermenilerinin hayatını yansıtacak, özellikle de ruhban olmayan kesimin ekonomik durumunu, zanaatları, ticari faaliyetleri ve diğer sahalarda Ermenilerin gösterdiği becerileri aydınlatacak bilgilerden yoksunuz. Eldeki yarım yamalak bilgiler bizi tatmin etmekten uzak olsalar da yine de Malatyalı Ermenilerin şehrin iyi zamanlarında –hiç olmazsa Tatar akınlarına kadar– güzel bir hayat sürdürmüş oldukları konusunda fikir verebilmektedir. Ne yazık ki, 1269 tarihli korkunç kıtlık, 1315 tarihli kırım ve akabindeki yıllarda vuku bulan olaylar ahalinin yaşamını altüst etmiş ve şehir eski parlaklığını yitirmiştir.

Görüldüğü üzere, 14. yüzyıl başına kadar Malatya ve Fırat havzasında hüküm sürmüş olan iki devlet, Danişment ve Anadolu Selçukluları,

az çok teşkilatlı devletlerdi. Bu yüzden Ermeniler onların hâkimiyetinde çok da şikâyet etmeden yaşamışlardır. Ancak bu durum uzun sürmemiştir. 13. yüzyılın ilk yarısından itibaren Küçük Asya'ya kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurmuş olan Moğollar, 1242'de ilk kez Anadolu Selçuklu topraklarına ve Malatya'ya girmişler, şehri kısa sürede harabe-ye çevirdikten sonra esirler alıp geri dönmüşlerdir.

Onu takip eden yıllarda Moğollar, Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun doğu sınırları üzerinde bulunan şehirlerini işgal edip hâkimiyetleri altına alarak Selçuklu İmparatorluğu'nu zayıflatmışlar. İmparatorluk elli yıl gibi uzun bir süre can çekiştikten sonra, 14. yüzyılın başında, 1301 tarihinde son buldu. Onca parlak bir hayatı olan Rumi Selçuklu Devleti, idari zafiyetler, Tatar tehdidi ve iç huzursuzluklar sebebiyle (Baba İshak olayı gibi) yıkılma yolunda ilerlemeye başlamıştı.

14. yüzyılın başında, başka yerlerde olduğu gibi, Fırat havzasında ve Malatya civarında da karışık bir ortam olduğu ve buralarda asla huzur olmadığı görülmektedir. Aralarında Ermenilerin de yer aldığı imparatorluk halkları çeşitli eziyetlere maruz kalmışlardır. Her şeyden önce Ermenilerin ekonomik durumu bozulmuştur. Zira savaşın ve onun yanı sıra yaşanan olumsuzlukların ticaret, tarım, sanat ve zanaatların gelişimini etkilememesi mümkün değildi. Ermeniler artık, Danişment emirleri ve Rum Selçuklularının ilk zamanlarında sahip oldukları iyi konumlarını kaybetmişlerdi. Malatya etrafındaki karışıklık her yere sirayet etmişti, çevredeki diğer yöreler için de aynı tablo geçerliydi. Bu yüzden 13. ve 14. yüzyıllarda Ermeniler başka yere taşınmamış ve sayılarını muhafaza etmişlerdir. Zira civarda göç edebilecekleri daha güvenli bir yer yoktur. Onlar milli-dini teşkilatlanmalarını koruyabildikleri yerde varlıklarını da sürdürebilmişlerdir. Kilikya Ermeni Krallığı'nın müttefiki olan ve onlarla iyi ilişkiler kuran Moğolların, elimizde deliller bulunmasa da, başka yerlerdeki Ermenilere de iyi davranmış olduklarını düşünüyoruz. Her halükarda, sonunda İslamiyet'i seçmiş olan Moğollar, tüm Hristiyanlara karşı iyi davranmışlardır. Bunun en büyük kanıtı, Abul Fedai'nin yazdıklarındadır. Abul Fedai, Moğolların Küçük Asya'ya hâkim olduğu dönemde Hristiyanlar ile Müslümanların yan yana huzur içinde yaşadıklarını söylemektedir.

Moğollar Yakın Asya'ya tam olarak hâkim olmadılar, zira karşılırlarına güneyden ilerleyen Mısırlılar çıktı ve bilindiği üzere Mısırlılar 1315'te Malatya'ya kadar ulaşarak kenti kuşatmışlardır. Ancak şehrin ahalisi

Tatar idaresini tercih ediyordu. Abul Fedai'nin tanıklığına göre, bu sebeple Tatarlara şehirden bilgi ulaştırılıyordu. Ancak Moğollar kenti yine de kurtaramamış ve şehir halkı canının bağışlanması şartıyla şehri teslim etmiştir.

General Tunguz halkın canının bağışlanacağı sözünü vermiş olmasına rağmen askerler emirlere itaat etmeyerek şehri talan edip ateşe vermişlerdir. Harabeye dönen şehir halkı esir alınmıştır. 1316 tarihli bir elyazma İncil kolofonunda Moğolların şehri kılıçtan geçirdiği, sağ kalanları da esir olarak götürdüğü yazılıdır. Sözü edilen elyazmasında şehrin “Melidinelî Ermenilerin başkenti” olarak zikredilmesi de ilginçtir. Bir yıl sonra kaleme alınmış bir ilahi kitabında da Melidinelî Ermenilerin büyük kentinin ve bazı kentlerin yıkıldığı kayıtlıdır (Daşyan I, s. 81; Gatoğigos Karekin, s. 521-530).*

Demek ki Ermeniler kısa süre sonra yine Malatya'da toplanmış ve bu kez başkent sayılacak derecede büyük bir şehir kurmuş olmalıdır. 1335-1338 tarihlerinde Moğollar Ermenistan'dayken hüküm süren fetret döneminde, ülkeyi küçük idari parçalara bölme eğilimi hâkimdi. Nitekim Anadolu Selçuklu Devleti de çeşitli bağımsız küçük devletlere bölünmüştü. O dönemdeki Ermenilerle ilgili etraflı bir bilgi ne yazık ki mevcut değildir.

Bu karışık dönemde Mısırlılar Malatya'yı ele geçirerek kendi hâkimiyetleri altına almışlardır. Ancak kent, 1389'da Halep'le birlikte, büyük bir isyanın beşiği olmuştur. 1391 tarihinde Osmanlı padişahı Sultan I. Bayezid [Yıldırım Bayezid] (1389-1402) Malatya'yı almış ancak şehri elinde tutamamıştır.

O dönemde Yakın Asya'da tam bir kaos hâkimdi. Nitekim Ermenistan'da kurulmuş olan ve Akkoyunlu, Karakoyunlu adlarıyla tanınan iki Türkmen devleti, Doğu'yu altüst eden bu yeni kasırga olmasa belki daha çok teşkilatlanmış ve yerleşmiş olacaktı.

Yeni kasırga, Timurlenk başkanlığındaki Özbek-Tatar akını idi. Bilindiği üzere bu gaddar önder 14. yüzyılın ikinci yarısında Yakın Asya'da ortaya çıkmıştı. Malatya yüksek ve sağlam surlarla çevrili ve kalelerle korunmuş olduğu halde onu zapt etti (A. Kekevyan, *Bab Ukhdi*

* Episkopos Asdvadzadur Der Hovhannesian, “(...) İsmail soyu, Ermeni Melidine'yi alıp talan etti, yaktı ve esir aldı” şeklinde bir kayıt düşmüştür (*Badmutyun Surp Yerusagemi* [Kutsal Kudüs Tarihi], cilt I, s. 203). Ancak yazar bu satırların kaynağını zikretmemiş olmakla beraber, Kudüs Patrikliği Kütüphanesi'ndeki 375 sayılı elyazması olması gerektiğini düşünüyorum.

içinde, cilt I, sayı 3, s. 5). Şehrin surları etrafında kazılmış olan derin çukurlar dış tehlike hasıl olduğu anda suyla doldurularak düşmanın ulaşmasına engel olmaya yarıyordu. Ancak Timurlenk kuvvetleri 14. yüzyıl sonlarında, gösterilen kuvvetli mukavemete karşın yine de şehri almayı başardı.

Halkın büyük kısmı kılıçtan geçirilmiş, sağ kalanlar ise esir alınmış, şehrin tüm zenginliği talan edilmiştir. Gösterişli ibadethaneler yıkılmış, yüksek sur duvarlarının taşları barbarlar tarafından yer yer sökülümüştür. Melidine surları bir kez daha inşa edilmesin diye taşları sökülümüştür, esir halkın sırtına yükletilerek Fırat kıyısına taşıtılmıştır (Kekevyan, a.g.e.). Bu söylenceyi teyit eden yazılı bir belge yok, dolayısıyla da doğruluğuna tanıklık edemeyeceğim. Ancak Timurlenk'in işgalinden sonra şehrin eski parlaklığını ve önemini kaybettiği bir gerçektir.

Timurlenk'in işgalinden önce, 1397-1398 tarihleri arasında kısa bir süre şehir Akkoyunlu hükümdarı Kara Uluk Otman'ın (Osman) hâkimiyetinde bulunuyordu (*Kağtaganutyayn* II, s. 203). Timurlenk, 1400'de Malatya ve civarını müttefiki Akkoyunlulara verdi. Şehir 1468 tarihine kadar Akkoyunlu hâkimiyetinde kaldı, sadece kısa bir dönem Dulkadiroğullarının hâkimiyetine girmiştir. 68 yıllık bu dönem içinde az sayıda da olsa Ermeniler Malatya'ya yerleşmiş olmalıdır.

Tovmas Medzopetsi, Akkoyunlu hükümdarı Osman'ı "Ermenileri çok seven", "cesur bir asker" olarak tanıtmıştır. Osman, 1439'da Amid ve Mezopotamya episkoposluğu ile görevlendirilmiş olan Mıgırdiç Nağaş'a dostluk göstermiş, onu korumuştur. Bu koruma sayesinde Nağaş, Mezopotamya'da çok etkili bir konuma sahip olmuştur. Yetenekleri ve atılımlarıyla Osman'ın sevgisini kazanmış ve böylece Hristiyanlar için çeşitli izinler alabilmişti. Aldığı izinler arasında ibadethanelerin korunması, ibadet özgürlüğü, bazı esirlerin serbest bırakılması vs. bulunuyordu.

Haran'dan Trabzon'a kadar olan bölgeye hükmetmekte olan Osman (Otman), Nağaş'ı kendi hâkimiyeti altındaki tüm Hristiyanların önderi tayin etmiş ve onu büyük hediyelerle şereflendirmiştir. Nağaş, Osman'ın yanına gittiğinde hükümdar onu öperek karşılar, hükümdar halısında oturtur, tüm mollaları da çağırarak onunla gece boyunca sohbet ederdi. Ancak Osman, Erzurum'da Karakoyunlu hükümdarı İskender

* Tebrizli Arakel, onu 1444'te Argın murahhası olarak zikretmiştir. Kendisi ise Amid, Melidine, Urfa ve Telgurna (Tilguran) Episkoposu olarak imza kullanmıştır.

tarafından öldürölmüş (1436) ve onun hükmettiğı bölge beklenmedik felaketlerle karşı karşıya kalmıştır.

Osman'ın halefi, oğlu Hamza (1436-1444) da Nağaş'a ziyadesiyle saygı göstererek onu ölen babasının yerine koymuştu. Hamza'nın Nağaş'a aşırı sevgisi, kendisinin Hristiyanlığı seçtiğı yolunda dedikodu yayılmasına sebep olmuştur. Mıgırdiç Nağaş, Osman zamanında olduğı gibi Hamza döneminde de kilise yapma ve bazılarını onarma izinleri almayı başarmıştır. 1433'te Ardi'deki Partzrahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı'nı kurmuş, 1439'da Amid'deki Surp Teotoros Kilisesi'ni onarmaya başlamış ve 1443'te tamamlamıştır. Ayrıca din adamlarının vergiden muaf olmasını sağlamış ve ölüler için tabut kullanma izni elde etmiştir. Bu izinler, özellikle de şehirdeki minarelerden daha yüksek ve gösterişli olan Amid'deki Surp Teotoros Kilisesi'nin onarımı, Müslümanları tahrik etmiştir. Mısır sultanına, İran şahına ve Osmanlı sultanına şikâyetle bulunmuşlardır. Onlar da kilisenin yıkılmasını isteyince Hamza, İslam hükümdarlarının emrini yerine getirmiş, bu olaydan çok etkilenen Nağaş, Amid'i terk ederek Trabzon, İstanbul ve Kırım'a gitmiştir. Hamza'nın ölümünden sonra (1444) yerine geçen oğlu Cihangir ibn Ali (1444-1467) ise Nağaş'ı Amid'e davet ederek kiliseyi tekrar inşa etme izni vermiştir. Halk 1447 'de gece gündüz çalışarak on gün içinde kiliseyi baştan inşa etmiştir. Nağaş yaklaşık 1473 tarihinde ölmüştür.

Akkoyunlu hükümdarlarının Nağaş'a gösterdikleri sevgi ve saygı, her ne kadar yobazlar nefret ve kıskançlık göstermiş olsalar da, Ermenilerin o dönemde hiç olmazsa geçici bir süre rahat hayat sürdüklerinin işareti-
dir. Ancak bu kısa süreli rahatlık Ermenilerin tekrar Malatya'ya dönüp kiliseyi şenlendirmesinde etkili olmuş mudur bilinmez. Ancak her ne olursa olsun Ermenilerin tekrar Malatya'ya yerleştiğı, oradaki marhasalık makamının varlığını sürdürüyor olmasından da anlaşılmaktadır.

7. Osmanlı Hâkimiyeti Altında Malatya Ermenileri

Malatya, Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520), 1516 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1468'de Uzun Hasan'ın hükümdarlığında büyük Acem devleti kurulduğunda Malatya bu yeni devletin sınırları içinde Akkoyunlulara ait bir yer olarak bulunuyordu. 1468-1516 döneminde Malatya, birbirleriyle mücadele eden iki İslam devletinin, Osmanlı ile İran'ın savaş nedenlerinden biri olmuştur.

1516'dan sonra bu iki devlet arasında süren mücadele, İran zayıflayıp Osmanlılar tek güç olana kadar sürmüştür. Yavuz Sultan Selim, 1517'de Mısır'ı işgal ettiği sırada, İranlıları da Fırat'tan öteye atmıştı. Öyle ki, İranlılar, Fırat'ı geçme fırsatını bir daha hiç yakalayamadı. Böylece Malatya çok eski devirlerden bu yana ilk kez "Kızıl Elma" konumundan çıkmış ve dış saldırılara karşı daha güvenli bir yer olmuştur.

Yavuz Sultan Selim ele geçirdiği esnada şehir artık eski parıltısını kaybetmişti. Nitekim o günden bugüne kadar da önemli bir şehir olma niteliğine kavuşamamıştır. Sınır boyu şehri olma özelliğinden ve savaş alanı olmaktan kurtulmasına rağmen, düzensiz unsurları bastırarak bir yöneticiye kavuşamadığından, iç huzursuzluklar şehrin rahatını hep bozmuştur.

Malatya civarında, sürekli isyan eden, sultanların hükümdarlığını tanımayan veya bazen onların hükümdarlıklarını sadece ismen tanıyan iki unsur vardı. Bunlardan biri Toroslardaki dağ geçitlerini tutan Türkmenler, diğeri ise Malatya civarına yerleşmiş olan Kürtlerdi. Bu iki topluluğun da şehre çok zararı dokunmuş, Malatya çok verimli topraklara sahip olmasına karşın onlar şehrin gelişimine ve ilerlemesine mani olmuşlardı. Bu yüzden şehir varlığını korumuş olsa da eski ışıltısını yitirmişti.

Malatya 1316'da Moğollar tarafından işgal edildiğinde, yaptıkları kırım yüzünden hiç kuşkusuz şehrin nüfusu azalmış olmalıdır. Ancak şehrin hemen tekrar inşa edildiğine ve Ermenilerin tekrar yerleştiğine, 14. ve 15. yüzyıllarda cismani ve ruhani idareleri, manastırları ve kiliseleriyle beraber orada yaşadıklarına dair kanıtlar bulunuyor. Hatta o dönem içinde elyazma faaliyetinin başladığı biliniyor, zira pek çok elyazması mevcut. Nitekim ülke savaş içindeyken dahi Surp Pırgiç Manastırında kaleme alınmış 1500 tarihli bir elyazması kolofonu bize ulaşmış bulunmaktadır. 1516 tarihinde Osmanlıların şehre hâkim oluşundan 1544 tarihine kadarki 28 yıllık kısa dönemde dahi tek bir elyazmasının kaleme alınmamış olması, Ermenilerin orada bulunmadığıyla değil, ülkenin durumuyla veya özel bir olayla ilgili olmalıdır.

Aynı şekilde Malatya marhasalığında 1455'ten 1544'e kadar, yani doksan yıl boyunca tek bir murahhas ismi zikredilmemiş olması, Malatya'da Ermeni bulunmadığına delil olarak gösterilemez. Zira bu durumda, 1544'ten 1600'e kadar çok sayıda elyazması üretilen bir okulun varlığından söz edilemezdi.

Aynı şekilde, şayet Malatya 1516'da tümüyle yıkılmış ve Ermeniler oradan uzaklaşmış olsaydı, sekiz yıl gibi kısa bir süre sonra, yani 1524'te şehirde kilise inşa edilmiş olamazdı (bkz. Çamiçyan III, s. 516; *Azkabadum*, s. 2228).

Küçük Asya'da 16. yüzyılın sonlarında o kadar büyük kargaşalar yaşanmıştır ki, Ermeniler de dahil olmak üzere ülkedeki tüm unsurlar büyük talihsizlikler yaşamışlardır. Ülkenin her yerinde gerçek bir kaos yaşanmış ve bu durum kanıksanmıştır. Zira olayları çıkaranlar Osmanlı ordusu, özellikle de onu teşkil eden Yeniçerilerdi. Talandan başka bir amaçları olmadan hareket ediyorlardı. Osmanlılar ülkeyi bir düzene sokamamış ve büyük bir memnuniyetsizlik yaratmışlardı. Merkezi idare otoritesini yitirmişti. Vilayetler başına buyruk hareket ediyor, isyan ediyor, hatta birbirleriyle savaşıyorlardı.

Taranağlı, *Kronoloji*'sinde 1603'teki durumu çok ilgi çekici cümlelerle betimlemiştir. Onun cümlelerinden Osmanlı devletinin dış düşmanlardan olduğu kadar içteki başıbozukluktan da mustarip olduğu anlaşılmaktadır. Taranağlı kısaca, Sultan Mehmet'in duyarsızlığından dolayı Acem Şahı Abbas'ın bir yıl içinde birçok nahiye, şehir ve kaleye hâkim olduğunu anlatmıştır (Taranağlı, s. 16).

Valiler arasındaki çatışmalar, Osmanlı hâkimiyeti altında henüz bastırılmamış bölgeler örnek teşkil etmiş ve birçok zorba, merkezi idareye karşı isyan ederek bağımsızlık elde etmeye çalışmıştır. Bu durum yaygınlaşarak büyük bir başıbozukluk yaratmıştır, Anadolu'nun bir süre İstanbul idaresinin hâkimiyetinden kopmasına ve tamamen isyancı unsurların eline geçmesine sebep olmuştur. Osmanlı tarihinde gayet iyi bilinen ve Celali olarak adlandırılan bu büyük isyanın en önemli sonuçlarından biri, Ermenistan ve Küçük Asya'daki istisnasız tüm unsurların, İstanbul'a ve Marmara'nın gerek Asya gerek Avrupa kıyılarına gerçekleştirdiği büyük göç olmuştur. Celalilerin en büyüğü Kara Yazıcı'nın işgal ettiği ilk yerlerden biri Malatya olmuş ve bütün merhametsizliği ve kötülükleri oraya dökmüştür. Celalilerin Küçük Asya'nın her tarafında uygulamış oldukları zulüm pek tabiidir ki Malatya için de geçerli olmuştur. Ancak bunlara ek olarak Malatya Ermenileri, özellikle onlardan biri tarafından manevi hakarete uğramıştır. Hikâyeyi anlatalım:

Celaliler çıkardıkları isyanlarla ülkeyi zayıflatmışlardı. Bu gevşeme ve dağılmadan faydalanmak isteyen İran, Osmanlı İmparatorluğu'na

saldırmaya çalışıyordu. Çığalazade Sinan Paşa [Cağaloğlu Yusuf Sinan Paşa], bu tehlikeye karşı savaşmak için kalabalık bir ordu toplamaya gayret ediyordu. Böylece elinin altında İran'ı ezebileceği kalabalık kuvvetler bulunacaktı.

Sinan Paşa bunu başarabilmek için tüm valileri, aşiret reislerini, beyleri ve elinde askeri kuvvet bulunan tüm unsurları yanına çağırmişti. En büyük askeri teşkilatlanmalar Celalilerde olduğu için onlardan da yardım istedi. O tarihlerde Celalilerin en ünlü çete başlarından biri Karakaş'tı. Karakaş Erzincan'a saldırmış ancak kalelerle korunan şehri ele geçiremediğinden köyleri yakıp yıkmış, büyük zararlar vermişti.

Sinan Paşa ona ve diğerlerine, düşman Acemlere karşı Sultan'ın yanında savaşılması ve galip çıkılması durumunda kendilerine zarar verilmeyeceği ve savaştan sonra toprak sunulacağı konusunda söz verdi (Taranağlı, s. 42). Böylece Osmanlı devleti asilere, ülkeyi harap eden çetelere teslim olmuştu.

Karakaş, Sultan'ın hâkimiyetine boyun eğenlerden ilki olarak silahlı kuvvetleriyle beraber Osmanlı ordusuna katıldı. Sinan Paşa, Celalilerin savaş alanında yok olacaklarını, böylece Osmanlıların onlardan kurtulacağını ümit ediyordu. Ne yazık ki umudu gerçekleşmedi. Sufyan'da (Tebriz yakınlarında) yapılan muharebeyi İranlılar kazandı. Sinan Paşa ordunun mühimmatını ve hazinesini bırakarak Van'a kaçtı. Savaş esnasında Celali ileri gelenlerinden birkaçı öldürülmüş, ancak Karakaş kurtulmuştu ve Paşa'dan daha önce verdiği sözü tutmasını istiyordu. Sinan Paşa kendisine paşalık rütbesi vererek onu Malatya'ya yönetici tayin etti (1604).

Böylece bir Celali hırsız ve çete başı Babiâli'nin temsilcisi, yani Malatya idarecisi olmuştu. Paşa olduktan ve Malatya'nın başına geçtikten sonra çetecilikten veya hırsızlıktan vazgeçmesi gerekirken kendisine emanet edilmiş ahaliyi alenen ve daha serbest şekilde soymaya devam etmiştir. Ta ki kurbanlarından biri tarafından öldürülene kadar. Taranağlı anlatılanları aynen teyit etmiştir (s. 47-48).

Şu unutulmamalıdır ki, Karakaş istisna bir kişilik değildi. Onun gibi gaddar ve ahlaksızlıkların sayısı pek çoktu. Reayanın güzel kadınları, kızları, oğlanları zorbaların nefislerine kurban gidiyordu. Kendi vahşi zevklerini tatmin etmek için onları çoğu zaman ailelerinin ellerinden zorla alıyorlardı. Eremya Çelebi bu durumu ayrıntılarıyla anlatmıştır (bkz. Leo III, s. 127).

Karakaş gibi bir hırsızın ve vahşinin Malatya'da yaptığı bu zulümlerden çok kısa bir süre sonra, halkının canını, malını, namusunu korumakla yükümlü Osmanlı sultanlarından birinin, Sultan IV. Murad'ın da benzer bir olaya bulaşması dikkat çekicidir. Nitekim Eremya Çelebi Kömürçiyani hadiseyi şu cümlelerle ifade etmiştir: "Diğer sultanlar böyle bir şey yapmamış ama Sultan Murad, Ermeni bir oğlanı alıp kendine musahip yapmıştır. Ve Malatyalı bu çocuk, daha sonra vezir Süleyman Paşa olmuştur" (bkz. Leo III, s. 127).

Adı geçen kişi, Osmanlı tarihinde önemli rol oynamış ve "Ermeni" lakabıyla tanınmış olan Süleyman Paşa'dır. Devşirme çocuklardan olduğu tahmin edilmektedir."

Osmanlı devletindeki tebaanın genelinin, ancak özellikle gayrimüslim reayanın can güvenliği yoktu. Zira bir günden diğerine Sultan'ın, vezirin, valinin, hatta bir yeniçerinin keyfine göre canlarını kaybedebilirlerdi. Aynı şekilde ülkede mal mülk güvenliği de yoktu. İnsanlar keyfi emirlerle, kanun ve mahkeme olmadan, bir günden diğerine malından mülkünden olup dilenci konumuna düşebilirlerdi. Zaten kanun önünde eşitlik söz konusu değildi. Ülkede Müslümanlara ve reaya uygulanmak üzere iki farklı kanun vardı. Kanunların bir kısmı şeriatı dayanıyordu. Bunlar hikmet-i hükümet idiler ve öyle hazırlanmışlardı ki, reaya malını mülkünü korumak istiyorsa Müslümanlığa geçmek zorundaydı. Özellikle gayrimüslimleri maddi olarak tüketmek için, ölümleri halinde servetlerinden sadece Müslüman akrabalarının yararlanabileceği yolundaki kanun bir felakete sebep olmuştur. Ayrıca devşirme, yeniçerilik ve zorla Müslümanlaştırma olaylarının amacı belliydi. Reaya olarak ülke idaresinde söz sahibi olamayan Ermeniler korku içinde yaşıyorlardı. Neredeyse hiçbir hakları yoktu, ağır vergiler altında eziliyor ve korkunç şekilde sömürülüyorlardı. Bu şartların üstüne bir de uzun süren ve memleketi fakirleştiren Osmanlı-İran savaşlarını ekleyelim. Seyyahların da teyit ettiği üzere 15. ve 16. yüzyıllarda Küçük Asya'daki nüfus hayli azalmıştı, ovalar işlenmemiş halde kalmıştı. Her tarafta yıkık köyler ve çöplüğe dönmüş bağlar ve tarlalar görülüyordu (*Hay joğovrti badmutyun* [Ermeni Halkının Tarihi], Erivan, 1943, s. 239).

* 1939'da Kudüs'te basılan *Orakrutyun Yerehya Çelebi Kömürçiyani* (Eremya Çelebi Kömürçiyani'nin Günlüğü) adlı eserde, 1655 tarihiyle ilgili kısımda Murat Paşa'nın yerine Malatyalı Süleyman Paşa'nın getirildiğine dair kayıt yer almaktadır.

** Malatyalı Ermeni Süleyman Paşa, 1605'te dünyaya gelmiş, 1690'da ölmüştür. 1655-1656 tarihleri arasında sadrazam olmuştur.

16. yüzyılın son on yılında başlayan Celali isyanları 17. yüzyılın ilk yarısında nüfus oranlarını tamamen değiştirmiştir. Zira bu karmaşa yaşandığı esnada Müslüman ve Hristiyan kalabalık gruplar ülkenin daha güvenli olan bölgelerine göç etmişlerdir. Celalilerin sebep olduğu bu karışıklık esnasında Yüksek Ermenistan'dan her milletten insan grup grup Batı'ya göç edip devletin merkezine veya ona yakın yerlere sığınmış, bunlardan bir bölümünün yolu hiç kuşkusuz Malatya'dan da geçmiştir. Zira Fırat'ın en işlek geçiş noktası orada bulunuyordu. Dolayısıyla, hiç kuşku yok ki Malatyalılar da onlara karışarak Batı'ya göç etmişler, böylece Malatya'nın nüfusu azalmıştır. Bu durum Polonyalı Simeon tarafından da teyit edilmiştir. Celali isyanlarından kısa süre sonra Malatya'dan geçen ve orada üç hafta kalan Simeon, *Seyahatname*'sinde Malatya'da sadece 100 hane, Asbuzi köyünde de 30 hane Ermeni'ye rastladığını söylemektedir (s. 190). Bu da Celalilerin Malatya'ya da zarar vermiş ve şehri boşaltmış olduklarını göstermektedir. Ancak Simeon'un seyahatinin üzerinden çok da uzun yıllar geçmemiş olmasına rağmen Tavernier'nin (1605-1689) şu ifadeleri kullanmış olması şaşırtıcıdır:

Tokat'tan Tebriz'e kadar ülkede neredeyse sadece Hristiyanlar var. Bazılarına göre bu geniş alan eskiler tarafından "Ermenistan Eyaleti" olarak adlandırılmış. Bu yüzden köy ve kentlerde bir Müslüman'a karşılık 50 Hristiyan görüldüğünde şaşmamak gerek (*Tavernier I*, s. 47-48).

Yarı vahşi topluluklar devletin düzensizliğinden ve otoritesizliğinden faydalanarak genellikle talan ve hırsızlıkla, reayayı sömürerek geçinmekteydiler. Baskıların azalıp çoğalması da nüfus hareketleri üzerinde etkili olmuştur. İç ve dış savaşlar sebebiyle oluşan güvensiz ortam tarım faaliyetlerine de engel oluyor, ayrıca ticaretin gelişimine de zarar veriyordu.

Hristiyanlar pek çok eziyetlere maruz kalıyorlardı. Yapılan kötülükler genel olarak ikiye ayrılıyordu: Müslüman ahalinin aşırı dindarlığı sebebiyle yapılanlar ve Osmanlı devletinin benimsediği politikalar sebebiyle yapılanlar.

Ahalinin hâkim unsur ve Müslüman olması sebebiyle kendisini ayrıcalıklı hissetmesi şayet devlet tarafından desteklenmemiş olsa yapılan kötülüklerin önüne geçilebilirdi. Tüm bu sömürü, gasp ve kötülükler, devletin politikasına uygun görülüyor ve göz yumuluyordu.

Gelelim devlet eliyle yapılan kötülöklere: Bunlar sınırlı ordu gücü ile esas halkı Türk olmayan geniş ölkeleri yönetmek zorunda olan Osman-

lı sultanlarının duruma bir çare bulamaması sonucu ortaya çıkıyordu. Dolayısıyla, Osmanlı sultanlarının iç siyasetteki başlıca meselesi nüfus konusuydu. En büyük hedefleri tebaasının tümünün Müslümanlaştırılması yoluyla Türkleşmesi olmuştur.

Osmanlı sultanları sırtlarını azınlıktaki Türklere dayadıkları zamanlarda Hristiyanları kazanmaya yönelik politikalar izlemişler ve sayı meselesini dolaylı yollardan halletmeye çalışmışlardır. Sunulan imkânlarla daha rahat edeceklerine inanan gayrimüslimler kendi istekleriyle Müslüman olmaya başlamış ve Türk unsura karışmışlardır. Böylece Türk topluluğun nüfusu gönüllü veya zorla İslamlaşma sonucunda artmıştır.

Osmanlı devleti dahilindeki gayrimüslimlerin hayatını çekilmez kılacak ortamı yaratmak çeşitli şekillerde gerçekleşmekteydi. Yurtta pratik bir uygulama haline gelmiş olan bu metodik çalışma kaçınılmaz olarak Malatya'da da uygulanmıştır. Zira anlaşıldığı üzere Osmanlı devleti bu metodu imkân bulduğu sürece uygulamaya devam etmiştir. Bunu tam olarak uygulama fırsatını da 1914-1918 tarihleri arasındaki Birinci Dünya Savaşı esnasında bulmuş, özellikle de Ermenilerin yok edilmesi planını uygulamak suretiyle başarılı olmuştur. Zira o zaman bu uygulamayı engelleyecek bir güç mevcut değildi. Tam tersi, Ermenilerin yok edilmesini kendi siyasi ve ekonomik menfaatlerine uygun bulan Alman İmparatorluğu tarafından desteklenmişti.

Kim bilir belki de bu geleneksel siyaset Malatya'nın köşe bucaklarında kimliklerini gizleyerek yaşayanlara hâlâ uygulanmaktadır. Yaklaşık beş-altı asırdan beri sürdürülen bu tür metodların en sert, tebaayı fakir ve sefil hale koymak için kanun adıyla yapılan gasplar ve talanlar, yani vergiler olmuştur. Vergi olarak resmileştirilmiş en korkunç ve insanlık dışı eylem ise vergi yerine Hristiyan çocukların analarının koynundan kopartılarak İslamlaştırılması olmuştur. Bu yolla toplanan çocuklar bir taraftan askeri gücü artırıyor, bir taraftan da ülkenin İslamlaşması amacına hizmet etmiş oluyorlardı. Bu korkunç sistem, özellikle 16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde çok sert şekilde uygulanmıştır.

Yetkin bir din adamı olan Tercanlı Rahip Mağakya bir dilekçeyle İstanbul'a, Sultan'a müracaat ederek 1545'te Tercan ve Bayburt'ta sistemin uygulanmaması yolunda ferman almayı başarmışsa da uygulama ancak birkaç kez daha tekrarladıktan (Çamcıyan III, s. 513; Leo III, s. 122) sonra sonlandırılmıştır (*Azıkabadum*, s. 2236-2268).

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan 17. yüzyıla kadar durum buydu. Tebaa açıkça görülen bir ayrıma tabi tutuluyor, çeşit çeşit sömürüye ve haksızlıklara uğruyordu. Ermeniler, Osmanlı'nın Asya'daki topraklarında en önemli unsurlardan birini teşkil ediyordu. Yaklaşık 600 yıl boyunca varlıklarını sürdürebilmek için çeşitli yollar aramışlardır. Zira kendilerini silahla korumaları imkânsızdı. Böylece yönetenlerle daha sık temasta bulunanlar arasında ahlaki düşkünlükler, dalkavukluk, yalancılık, gammazcılık gibi huylar yaygınlaştı. Bu kişiler bu yolla sadece varlıklarını korumakla kalmamış, ayrıca dindaşları arasında da ayrıcalıklı yer edinmişlerdir. Rüşvet ve çeşitli yollarla yükselen bu kişiler, Ermeni ileri gelenlerini, yani çelebi, amira veya birtakım başka isimlerle adlandırılan sınıfı oluşturmuşlardır. Bu insanlar bazen önemli mevkilerdeki görevlilerin dostluğunu kazanmak suretiyle Hıristiyan halkın işlerini yürütüyorlardı. Başlıca güç de ellerindeki paraydı. Para sayesinde taşrada valileri, merkezde ise vezirleri (mebusları) kullanıyor ve etkili oluyorlardı. Çok zor zamanlarda şahsi ilişkileri, yaratıcılıkları, paraları ve çeşitli ustalıkları sayesinde milletlerini ayakta tutmayı başarmışlar ve mümkün olduğunca maddi refaha ulaşabilecekleri güven ortamını sağlamaya çalışmışlardır. Eskiler bu bakımdan takdire layıktır, zira iyi kötü milleti yaşatmayı ve mümkün olduğunca başlarına gelebilecek kötülükleri en aza indirmeyi başarmışlardır. Sarraflar mali işlerin yanı sıra aynı zamanda valilerin danışmanlığı konumunu elde etmişler, bir taraftan da onların kendilerine borçlu olma durumunun inceliğini kullanarak cemaate karşı sert uygulamaları yumuşatmayı başarmışlardır. Üstelik bunu, Osmanlı Devleti'nin sadece kendi tebaasını değil, tüm Avrupa'yı titrettiği bir dönemde yapmayı başarmışlardır.

III. BÖLÜM

MALATYA ve MALATYA MARHASALIĞINA BAĞLI BÖLGELER

1. Malatya Şehri

A. Şehrin Bulunduğu Yer ve Konum

Harika bir ovada kurulu Malatya şehri, her tarafından kaynayan suları, vızıldayan arıları, kanat çırpın kuşları ve ötüşen böcekleriyle ziyaretçisine bir cennete giriyor olduğu hissini verir (Vorperyan, s. 68).

Malatya'yı da ziyaret etmiş olan Episkopos Karekin Srvantsdyants, *Toros Ağpar* adlı eserinde şehir ve şehrin üzerine kurulmuş olduğu ova-dan ayrıntılı olarak söz etmiştir (*Toros I*, s. 297-336).

Malatya'ya Arapgir'den geçen ve ovanın başından Malatya'ya kadar-ki mesafenin 11 saat olduğunu söyleyen Srvantsdyants şöyle yazıyor:

Kalabalık ağaçları ve bağlarıyla kara bir hat gibi görünüyor. Henüz güneş doğmadan at bindik (...) Arguvan sancağındayız, birkaç gece geçirdikten sonra Teher köyüne vardık (...) Dört saat boyunca gittik, su yok, ne köy ne insan yüzü gördük, otlarla kaplı alabildiğine genişlik, kuşlar bile uçmuyor, korku salan yerler (...) Sürekli olarak burada yapılan hırsızlıkları ve cinayetleri anlatıyorlar. Akçadağlıları gösteriyor ve bugüne kadar hâlâ isyan ettiklerini, kervanlara ve halka yaptıkları zulümleri anlatıyorlar. Birkaç yıl önce Acem şehzadesinin öldürüldüğünü söylüyorlar. Güneş yakıcı ve ovadaki yolculuk bıkırtıcı. İşte Palatan köyüne vardık. Buranın ahalisi Kızılbaş (...) Köyün ileri gelenleri Bektaş ile Mahmut Ali'ye bizi birkaç atıyla güven içinde Malatya'ya ulaştırmaları yazılmıştı ama ikisi de köyde değildi. Suyun dibinde, kavakların gölgesinde dinlendik. Ayrın, peynir, salatalık, soğan, sarımsak ve yağda kızartılmış, üstüne yoğurt sürülmüş ekmekleri büyük bir iştahla yedik. Bize eşlik etmekte olan jandarmalar ile Kürtler endişeliler, aralarında konuşup tartışıyorlar. Sonunda bize kararlarının yanımıza adam almadıkça bu köyde geceleme olduğunu söylediler. Zira Yazılı Han [Yazıhan] ovasına girecektik. Burası hırsızların özgürce her gün adam soydukları ve öldürdükleri bir yer olarak çok kötü üne sahipti (...) Gitmekte ısrar ettim (...) Biz atlara bindik gidiyoruz. Köyün önünden

akmakta olan Kuruçay deresinden geçtik. Derenin suları sonbahar ve baharda çok artarmış. Hemen Yazılı Han ovası başladı. Ovanın genişliği 2 saat, uzunluğu ise 12 saat. İyi toprağı var ancak susuz kaldığı için işlenmemiş ve yaşayan yok. Tohma suyunun yukarı tarafından ovaya kolaylıkla su getirilebilir, ama yapacak adam nerde! Issızlık hâkim her yere. Güvenlik yok. Dağlıların talanından ve devletin ilgisizliğinden ülke ıssızlaşmak üzere. Ahmet' hep bizden önde gidiyor. Her tarafa bakıyor, inceliyor. Gerçi hem kendisinin hem jandarmaların elinde silah var. Bizim de at üzerindeki savaşçılar gibi kılıç sallamışlığımız var. Bir buçuk saat sonra Yazılı Han'ın diğer ucuna vardık. Tohma suyu, kıyıları yıkarak akıyor. Bir taraftan da buğday, pirinç tarlalarını ve bostanları suluyor. Hem onların suyunu veriyor hem onları yok ediyor. Neye yaradı bu iş? Sultan Murad tarafından inşa edilmiş Kırkgöz adı verilen büyük ve eski bir köprüden geçiyoruz. Ama köprü'nün bir bölümü iskelete, bir bölümü cesete dönüşmüş. Buradan Malatya'ya kadar bir yol yapılmış. Telgraf telleri ve sütunlar gördük. Büyük Bağdat Yolu'ndayız. Gidenler gelenler, yolcular, rençberler, şehirli, köylülere rastlıyoruz. Dünyaya çıktık nihayet. Gamaragap kaynağının yanında ağaçların gölgesine büyük köpekler serilmişler. Sıcaktan dilleri dışarıda. İnekler ve buzağları, eşekler ve Kürt kızı ve üstü başı pis yaşlı kadın, birkaç başı kabak yalınayak velet...

Bu suda serinleyip, güzel manzarayı da seyredip zevklendikten sonra yola çıktık. Her iki tarafımızda sürülmüş ve düzenli tarlalar var. Her tarafta harman yapıyorlar, buğday demetlerini taşıyorlar. Dağlara yaklaşıyoruz. Güneş artık boyun eğiyor. Serin hava neşe veriyor ve Kürt Ahmet ve jandarmalar sırayla Köroğlu türküsünü ve başka türküler söylüyorlar. Ağaçlıklar ve akan su bizi selamlayarak yorgunluğumuzu alıyor. Eski Malatya şehrine yakınız. Yolun üzerine dikilmiş, üzerinde Rumca yazılar olan yuvarlak bir taş var. Tepesi biraz çukurca olan bu taşın Sultan Murad tarafından dikildiğini söylüyorlar. Güya Üsküdar'dan Bağdat'a uzanan yolun tam merkezini veya ortasını gösteriyormuş. Anlatıldığına göre kızın biri bu taşı tek eliyle kaldırarak sultanın karşısına dikilmiş. Sultan onun bu cesaretinin anısına kayanın anıt olarak oraya dikilmesini emretmiş. Ve kayanın üst tarafındaki çukurluğun içine bir avuç altın koymuş. Bağdat'tan dönüşünde altının aynı şekilde durduğunu görünce Malatya halkının hem cesaretine hayran olmuş hem de

* Episkopos Karekin Srvantsdyants'ın da ifade ettiği üzere Ahmet, Kızılbaş Kardaşbeg köyünden çok cesur ve becerikli biriymiş. Srvantsdyants, Poyraz Bey'in de, Poyraz aşiretine mensup, hırsız ve talancıları kullanan yarı asi biri olduğunu ifade etmiştir (bkz. *Toros* I, s. 298).

orada altına muhtaç kimse olmadığına, yani ahalinin zengin oluşuna memnun olmuş. Sahip olduğu memleket ve hükümrancılık için şükretmiş. Bu taş ve üzerindeki kayıt araştırılmaya değer.

Nihayet, büyüklüğü, güzelliği ve bolluğuyla ünlü Malatya bahçelerinin içindeyiz. Dut, kayısı, armut ve çeşitli meyve ağaçlarından oluşan bir cennet ve onların her zaman keyfini süren, onlara bakan Adem ve Havvalar. İşte şehrin surları; yer yer yıkılmışlar. İçlerine tütün dikilmiş hendekler, tertemiz sular. Bu suların kıyısında yer yer Türk kadınlar iç çamaşırı ve kıyafet yıkıyorlar. Minareler, kubbeler, taş evler, hamamlar, büyükçe taştan yapılar. Hiçbirinin içine girmeden dışarıdan seyrederiz. Herkes hepsine bir şekilde zarar vermiş. Şimdilerde Eski Şehir veya Eski Malatya olarak anılan, o tarihi eski ve ünlü Ermeni Melidine demek buymuş... Ağaçlıklar son buluyor. Şehrin harabelerinden başını kaldırdığında birden mezar taşları grubunu görüyorsun. Orada Malatyalı Türklerin çeşit çeşit sarıklı başları görülüyor. (...)

Sol tarafımızda birbirine yakın ağaçlıklı ve suyu bol Türk köyleri görünüyor. Sonunda Malatya'nın ağzına ulaştık. Şehrin binaları hiç görünmüyor. Bir saatlik mesafede yükselen sık ağaçlar bir ormanı andırıyor. Uzamış kavaklar ve çeşit çeşit sık ağaçlar şehri ve suları gözlerden gizliyor. Düzenli veya düzensiz sokakların neredeyse hepsi pis, suyu bol kaynaklar... Kapılarda, koca kafaları ve uzun sakallarıyla Türkler oturmuş tütün içiyor, ağır ağır sohbet ediyor, asık suratları ve sert bakışlarıyla gelen gideni seyrederler (Toros I, s. 297-307).

Malatya'nın Karekin Sırvantsdyans'ta bıraktığı bu izlenim neredeyse herkesin genel kanısıdır. Şehrinin konumunun güzelliği inkâr edilemez gerçekler olup gerek Ermeni gerek yabancı ziyaretçiler tarafından da teyit edilmiştir. 1895-1896 kırımlarından sonra J. Rendel Harris ile kızı Helen R. Harris, Ermeni felaketzedelere yardım ulaştırmak amacıyla Ermenistan'ı dolaşmış ve izlenimlerini *Letters from Armenia* başlıklı bir kitapta toplamışlardır (Londra, 1897). Seyahatleri esnasında Malatya'ya da uğramışlardır. Rendel Harris'in oradan gönderdiği 3 Ağustos 1896 tarihli mektuptaki şu satırlar dikkat çekicidir:

Bugüne kadar Asya Türkiye'sinde ziyaret ettiğim şehirler içinde en güzeli Malatya'dır. Şayet biz de eski Acemler gibi onu "cennet" olarak adlandıracak olursak haksız olmayız, zira gerçekten cennet gibi ya da cennetin ta kendisi.

Güzel bahçelerin bir kalıntısı o. İçinde yakındaki dağlardan çağlayan sularla beslenen çeşitli meyve ağaçları var. Neredeyse tüm evler bahçelerle

çevrili, bu yüzden de biri şehre yaklaştığı zaman bir yerleşim yerine değil de uzunca bir ormanın önüne geldiğini zannediyor. Zira evler ağaçların altında kalıyor ve görünmüyorlar (s. 166).

Tüm tanıklıklar Malatya'nın tabiat tarafından zengince donatılmış bir ortamda, ağaçlar arasında ve sular açısından bereketli ancak biraz nemli bir konumda kurulmuş olduğunu hep bir ağızdan teyit etmektedir. Topografik bu bilgilerin üstüne bir de dünyaca ünlü Alman Mareşal Moltke'nin Malatya üstüne söylediği ilgi çekici satırları eklemek gerekiyor. Moltke, 1836-1839 tarihlerinde Osmanlı ordusunda eğitimlik yapmak üzere çağırılmıştı. O sırada Suriye'yi işgal etmiş olan Mısır ordusunu ve isyan etmiş Kürtleri bastırmakla görevli orduda da savaşa katılmıştır. Ordu komutanı önce Raşit Paşa olmuş, onun ölümünden sonra göreve Hafız Paşa getirilmişti. Moltke'nin bu görevi esnasında ailesine yazdığı mektuplar daha sonra yayımlanmış ve o dönemin Türkiye'sindeki yaşam hakkında değerli bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Yazarın Eski Malatya'nın boşaltılması ve yeniden inşa edilmesiyle ilgili verdiği bilgiler de değerlidir.

Moltke, 28 Mart 1838'de Maraş'tan yazdığı mektupta, Hafız Paşa tarafından küçük kuvvetlerle Suriye sınırına yapılan yolculuğu anlattığı esnada Malatya ve Asbuzi'den de bahsetmiştir. Mektupta çok ilginç ayrıntılar yer almaktadır:

Harput yüksek ovasından aşağı Fırat'a inen dar, derin bir dağ geçidine girdik. Biz yolda iken gece bastırdı; kayalık bir boğazda arayıp bulduğumuz bir Kürt köyünde dostça karşılandık ve misafir edildik. Bu Asya dağlarında Arap fasulyesi, Hint şeker kamışı, Çin yaprakları, Fransız şarabı, Fırat'ın alabalıkları ve Suriye fıstıklarından mükemmel bir akşam yemeği tertiplemenin de ayrı bir zevki var. Gece yarısı dehşetli bir gürültü koptu. Var kuvvetle avlu kapısı vuruldu, süvariler atlarını sürüp geldiler, tepeden tırnağa silahlı seymenler ocağımıza sahip çıkmak için içeri doldular. Bunlar Harput'a giden Malatya müselliminin maiyeti idi. İkimize de ait olmayan bu evde müsellimin mi yoksa benim mi daha fazla hakkımız olduğunu münakaşa etmeyi tatarıma bıraktım. Fakat müsellim sadece geceyi geçirmek için başka bir yer aramakla kalmadı.

* Eser Fransızcaya tercüme edilmiştir: *Lettres du Maréchal de Moltké sur L'Orient*, çev. Alfred Marchand, Paris. Kullandığımız bilgiler bu kitabın ikinci baskısından alınmıştır. [Burada yararlandığımız Türkçe çeviri için bkz. Moltke'nin Türkiye Mektupları, çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 2017 (2. baskı) –ed.n.]

Üstelik büyük paşanın misafirinın yanına kâhyasını vererek, ona, Malatya'da misafirinın iyi karşılanmasını ve at bulunmasını emretti.

Daha güneş doğmadan dik bir tepeden Fırat kenarına indik. (Türkler buna Murat nehri diyorlar). Nehir burada Toros'un birçok kollarından birini yarıyor, yukarıda 250-300 ayak genişliğinde iken burada 80 ayağa kadar darlaşıyor ve tepeleri karla örtülü yüksek siyah kaya yamaçları arasından ok gibi hızla akıp gidiyor. Sol yakadaki sarp yamaçlardan birine adam akıllı harap bir kale yapışmış, aşağıda nehir kıyısında da Sultan Murat'ın yaptırdığı, o zamandan beri harap olmuş bir hanla cami yükseliyor. Bu Kömürhan'dan bir çeyrek saat aşağıda, sağdaki bir kaya duvarında, üzerinde binlerce küçük çivi işaretleri bulunan bir levha keşfettim. Bu yazıt sonradan Yüzbaşı von Mühlbach tarafından itina ile kopya edildi. Buradan daha yukarıda geniş, bereketli bir ova açılıyordu. Bu ovanın batıdan doğuya on saatlik uzunluğu vardı (buraların haritaları o kadar yanlış ve eksik ki hemen hemen hiçbir işe yaramıyor). İzoli'de nehri geçtik ve öğlen üzeri Malatya'ya vardık. Burası 5000 kadar, kerpiçten yapılmış düz damlı evden oluşan önemli bir şehir; hatta camilerin ve hamamların kubbeleri bile balçıkla sıvanmış. Bütün avlular toprak duvarlarla çevrili, şehir baştan aşağı aynı kurşunî renkte. Pencere camının icadı ter kürenin bu kısmı için olmamış. Bir kimsenin, insan sever bir camcı sıfatıyla, bu eksikliği gidermek için bir miktar camla buraya gelmemiş olduğuna çok üzıldüm.

Malatya'da benden iki gün önce yola çıkmış olan ve şimdi kendisine paşalığa terfi ettiği müjdesini getirdiğim Harput'taki oda arkadaşım topçu miralayını ziyaret ettim. Sevincinden bana bir çift çizme yapmayı vadetti. Çünkü kendisi eskiden *papuççu* imiş; şimdi de bazen sanatını amatör olarak kullanıyordu.

Malatya yazın boştur. Herkes Asbuzu'ya göçer. Burası 5000 evceğizden meydana gelme bir köydür ve kiraz, elma, kayısı, ceviz, incir ağaçlarından iki saat boyunca bir ormanın içine gömülmüştür. Beyaz ve dümdüz gövdeli narın kavaklar bu ormanın üzerinden, tıpkı bir şehirdeki minareler gibi yükseliyor ve billur gibi duru sulu bir dağ deresi köyün bütün yolları boyunca şırıldıyor.

Moltke, Harput'tan yazdığı 20 Temmuz 1838 tarihli başka bir mektupta ise Fırat ile Dicle'yi anlatmıştır:

Keban Madeni'nin hemen alt tarafında Fırat'ın kıyılarını sarp dağlar çevreliyor. Ama çok geçmeden sağ kıyı gittikçe alçalıyor ve nehir geniş bir kıvrımla, ta uzaktan üzerinde eski bir kilisenin harabesi görülen yumurta gibi yuvarlak bir dağın eteğini dönünce, sağda geniş Malatya

Ovası açılıyor ve Kömürhan'da evvelce bahsetmiş olduğum çivi yazısının yakınında, yüksek, vahşi dağ kitleleri her iki yandan yaklaşıyor.

Aynı tarihli uzun mektubunun sonunda Moltke Sultan Suyu'nun vadiden Malatya'ya girişini şöyle tarif etmektedir:

Vadinin, altında 20.000 kişinin barındığı koyu, gölgeli yeşilliği, güneşin sıcağından kor haline gelmiş gibi görünen ve üzerlerinde ne bir çalı, ne bir ot yetişen tepelerin kurşuni ve kırmızımı taşılarıyla son derece güzel bir karışıklık yaratıyor. Ceviz ve dut ağaçlarının geniş taçları evleri örtüyor, öyle ki bir düz dam ya da bir minareyi pek nadir görebiliyorsunuz. Binlerce narin kavak bu koyu yeşil kitleden yukarı fırlıyor; güzel meyve ve sebze bahçeleri, binlerce ev, yollar ve köprüler o yapraklardan çatının altında gizleniyor. Gölge ve suyun ne büyük bir mutluluk olduğunu anlamak için kızgın sıcakta bir dağ yolculuğu yapmalı ve sonunda Asbuzu'ya varmalı. İpeğin, bu nefis metanın üretimini Asbuzu'ya sokmak için Bursa yahut Amasya'dan birkaç ipekçiyi buraya getirmenin ne kadar faydalı olacağına paşanın dikkatini çektim, çünkü burada en aşağı 20-30 bin dut ağacı var ve şimdiye kadar bunların yalnız meyvesinden faydalanılıyor.

Alman askeri bu tarz tavsiyelerle ülkeye yardımcı olmak istemiş ancak ne yazık ki bu tavsiyelerin hiçbir faydası olmamıştır. Moltke, Malatya'dan yazdığı 23 Temmuz 1838 tarihli mektupta şöyle diyor:

Malatya (daha doğrusu Asbuzu) eşi az bulunur bir ordugâh yeri. Nerede "su istiyorum!" diyecek olsan senin için oraya bir ayak kalınlığında, billür gibi bir su akıtıyorlar. Ordugâh yerleri yüksekte, biraz taşlık, fakat serin hava cereyanlarına açık. Buna rağmen askerler buranın havasının sıhhi olmadığını söylüyorlar. Suyu hızlı akan, bataklıklı ve bu kadar ağaçla kaplı bir dağ eteği nasıl olur da sağlığa zararlı olabilir? Malatya'dan ileriye üç yol var: 1. Topçu, süvari ve bir kısım piyade için Gözene, Sürgü, Ermenek, Perveri ve Besni üzerinden giden araba yolu. 2. Piyade için yüksek dağları aşarak Abdülharab ve Adıyaman üzerinden geçen yaya ve atlı yolu. 3. Murat üzerinden nehir yolu.

Paşa bugün Halil Bey'i kırk lağımci ile, benim işaret ettiğim yedi noktayı açmak için gönderdi. Yazık ki kumandan rahatsız, küçük paşalar da buradan ayrılmak istemiyorlar ve her şey "bakalım!"da kalıyor.

Ama şimdiye kadarki hareketsizliğin önemli sebeplerinden biri de korkunç sağlık durumudur. Bir redif taburunda 350 hasta var; Malatya'da bin kişi hastahane yatıyor. Acaba bu ırk tamamıyla dayanıksız bir hale mi gelmiş, yoksa bunun sebebi ne? Askerler sabahleyin iki, ak-

şamüstü de bir yahut iki saat talim yapıyorlar, yemek iyi ve bol, çadırlarımız, ordugâh yeri kuru, su iyi ve yeteri kadar var, sonra da, bütün bunlara rağmen yüzde otuz hasta! Nizamiye kıtalarında sağlık durumu daha düzgün ama o da memnunluk verici değil; taburlarda 60 hasta var. Bunun sonu ne olacak? Bütün suç “hava”ya yükletiliyor.

Moltke, Asbuzi’deki karargâhtan yazdığı 2 Eylül 1838 tarihli mektupta yine Malatya’dan, özellikle de Asbuzi’den bahsetmektedir:

Bu görülmedik güzellikteki yerden bundan önceki mektuplarımda bahsetmiştim. İnsan kendini Lombardia Ovası’nda sanır; burada dut ağaçları ve bağların öyle taze yeşilliği; duru, çağiltılı sularıya öyle sayısız kanallar var ki... Benim konağım küçük, fakat burada bulduklarımın en zariflerinden biri. İşin en garip tarafı da burada benden önce Vassaf efendinin oturmuş olması. Sana, padişaha refakat etmiş olduğum bu sonsuz kudretli gözde (arada şunu da söyleyim ki her işte benim muarızımdı), İstanbul’a dönüşümüzde gözden düştü ve Maden’e, yani Toros maden ocakları bölgesine sürgün edildi. Burada kendisine, şimdi bunları yazmakta olduğum, aynı köşeciği seçip bulmuş. Fakat düşmanları – bunlar hem çok, hem de nüfuzlu idiler– onu Varna’ya sürüklemişlerdi. Orada... ansızın öldü. Kendisini pencereden atmış imiş. Görünüşe göre ona bu işte yardım edenler var.

Dört aydan beri yağmur yağdığı yok, gökte küçücük bir bulut bile görüğümüz nadir. Küçük sarayımın düz bir damı ve sadece üç duvarı var, bunlar da yalnız gölge vermek için. Bütün evi adamlarıma bıraktım, bunlar saygı karakolu olarak bir çavuşla, bir Türk askeri, hizmetçilerim ve iki seyis. Kendim bir ağaç altındaki bir köprü üstünde kalıyorum; yani serin olsun diye bütün cenneti meydana getiren ve çağlaya çağlaya akan berrak dağ deresinin üzerine kurulmuş tahtadan bir sedirin üstünde.

Benim sekiz adım karelik salonumun zemini halılar ve minderlerle örtülü, salkımlarla dolu muhteşem bir asma tavanını oluşturuyor ve yanı başımdaki ceviz ve sakız ağaçlarıyla birlikte günün her saatinde buraya nefis bir gölge veriyor. Burada yazıyor, okuyor, yiyor, tütün içiyor ve uyuyor, özetle haftalardan beri, atla gezmez ya da paşanın yanında bulunmazsam, gece gündüz kalıyorum.

Başı göğe değen kavaklardan bir duvar (bunlardan on üçü dokuz adımlık bir yere sıkışmış) iki küçük avluyu ayırıyor, bunlarda benim atlarımla katırlarım duruyor. Bütün bunların çevresinde, dev gibi kabaklar, kavunlar, karpuzlar, mısırlar, hıyarlar ve fasulyeler dolu, kayısı, ceviz, erik, armut, elma ve dut ağaçlarıyla gölgelenmiş bahçeler yayılıyor.

Hava biraz serinledi; fakat yine de, benim su üzerindeki gölgeli yerim bile, ögeleri 25 derece sıcak oluyor.

Buna karşılık geceleri ısı bir hayli düşüyor ve güneş doğmadan az önce hep 11-12 derece oluyor. Bu kadar büyük bir ısı değişmesi ile birlikte, pek bol olan meyvelerin yenişi askerlere musallat olan bu kadar çok hastalığın esas sebebi olsa gerek.

Eskiden Türklerin yazın kürk giymelerine akıl erdiremezdim, fakat memleketimde hiçbir zaman kullanmadığım halde, ben de burada bütün yaz sırtımdan çıkarmadım.

Gündüzün 28 dereceye kadar sıcak çektikten sonra insana gecenin 14-15 derecesi adamakıllı soğuk geliyor. Birçok yerli yaz kış, gece gündüz üst üste iki üç kürk giyorlar, çünkü hemen hemen tamamıyla giyimli olarak yatar ve elbiselerinin çokluğunun soğuktan olduğu kadar sıcaktan da koruduğunu iddia eder. Aslında hiçbir zaman sığa dayanamadığım olmadı, sıcak sadece insanı tembelleştiriyor, her hareket zor geliyor ve hepsinden gücü de mektup yazmak.

Evdeki kıyafet buradaki Kürtlerde âdet olan ve Malta şövalyelerinin bu memleketlerden Avrupa'ya getirdikleri ince yünlüden geniş beyaz bir manto. Bu kılıktan daha maksada uygun ve rahatını bulmak mümkün değildir. Bu mantonun altına ne kadar istenirse o kadar çok ya da az şey giyilebilir; atla yolculukta insanı güneşten de, yağmurdan da korur, geceleyin yorgan vazifesini görür, omza alınış, giyiliş yahut sarılışa göre pelerin, elbise, kuşak ya da sarık olur. Bu elbisenin yapılışı da son derece basit: ortasından yarılmış bir torbadan ibaret, buna karşılık insanın üzerinde pek güzel duruyor. Böyle mantolar, alacalı sarıklar ve uzun tüfekleriyle atlı başıbozukların gerçekten pek güzel bir görünüşleri var. Elbise bakımından Doğululardan sahiden çok şey öğrenebiliriz. Uzun zaman ve inceden inceye gözlemler yapmış olan ve romanlarında bu memleketin âdetleri hakkında birçok bilgince kitaplardan daha doğru bir fikir veren Morrier, frak gören bir Türk'e şöyle dedirtir: "Frenk! Senin memleketinde kumaş pek pahalı olsa gerek!" Paris'in Stanbi'sinin yahut Viyana'nın Gunkel'inin bir şaheseri Doğudaki komşumuza fukaralığın timsali gibi görünür. Türk bunun üzerine bir de, daracak bir pantolon, ayağın olanca kuvvetle zorlayarak sokulabildiği kunduralar, yüksek ve dar bir yakalık ve her an başa giyilip çıkarılan katı, siyah bir silindir şapkayı görececek olursa, böyle kendine eziyet ediş karşısında düşünceli düşünceli kaşlarını kaldırır ve sanki "Allah! *Je ne comprends rien!*" der.

Türk, içinde uyuduğu elbiseleriyle ata biner; ne supiye'ye ne de mahmuz takmaya ihtiyacı vardır. İleri gelenlerden birinin yanına giden kim-

senin başka çeşit bir elbise giymesi lazım değildir; yalnız böyle hallerde iğreti, yırtık pırtık bir elbise tedarik eden zengin reayalar müstesna. Burada her yerde eski güzel elbiseler görülür. Sarık, hem yakışıyor, hem de maksada uygun; insanın kendini güneşten ve yağmurdan korumak isteğiğine göre şal başka tarzda sarılıyor.

Buna karşılık şapka ile insan her an güneş çarpma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Pantolon çok defa, belde toplanan ve alttaki köşelerinde iki delik bulunan dokuz arşın genişliğinde bir torbadır. Bu deliklerden alaca işlemeli çoraplar içindeki ayaklar çıkıyor; iki, üç, altı, hatta sekiz kat üst üste hafif kumaştan, çok defa zengin işlemeli mintan vücudu ihtiyaca göre koruyor.

Bele sarılan geniş kuşak ya da şalın içine para kemeri, tütün kesesi, hançer, bıçak, tabancalar ve divit yerleştiriliyor. Bir kürklü ceket, onun üzerinde de uzun bir kürk, kılığı tamamlıyor. Keçi kılından yahut dövme keçeden bir manto kötü havalardan koruyor, geceleyin de yatak ve yorgan vazifesini görüyor.

Böyle bol katmerli elbise içindeki adamın her hareketi ona kelli felli bir görünüş veriyor ve insan her dakika, resmini çizmek arzusunu uyandıran bir şahısla karşılaşılıyor.

Türklere frenk elbisesi giydirilmeden önce onların neden dünyanın en güzel insanları sayıldığını anlamak kolay. Bizim mükemmel talim görmüş askerlerimize Türk kılığı giydirilseydi onların da muhteşem bir görünüşleri olurdu.

Görüyorsun ki sana haber verecek yeni bir şey yok. Malatya'daki bu ika-metimiz yıkıcı bir fırtınanın içindeki küçük hortumlara benziyor. On-larda saman çöpleri ve yapraklar bir an hareketsiz kalır, sonra fırlayıp giderler. Yaz sıcaklığının geri kalan müddetince bundan şikâyetçi değilim, ama sonra ne olacak bilmem, çünkü biz burada ancak ertesi gün ne olacağını öğrenebiliyoruz.

Moltke'nin Malatya'dan yazdığı 8 Aralık 1838 tarihli mektupta eski Malatya şehrinin Asbusi'ye nasıl taşındığı da çok güzel anlatılmıştır:

Ülkenin Bu memleketin geleneğine göre askerin evlere bizde olduğu gibi yerleştirilmesi olanaksızdı. Ya ev sahibinin ya da askerin evden çıkması gerekir. Malatya'da birinci yol tercih edilmiştir. Şehrin 12.000 kişilik bütün halkı bu kış, Asbuzu'daki yazlık evlerinde kalmaya davet edildi. Şehir ise tek bir büyük kışla haline geldi. Orada artık ne kadın, ne çocuk, ne ihtiyar, sadece asker görebilirsin. Evler, kırlangıçların yuvalarını yaptıkları malzeme ile inşa edildiği için iki dakika içinde bir pencere veya kapı açmak, ya da bir duvarı yıkmak kabildir. Ev sahibi

ileride yeniden evine dönerse kendi yurdunu zor tanıyabilecek, fakat pek nadir olarak güzelleştirilmiş bulacaktır.

Moltke gerek kendisinin gerek ordunun yaz mevsimindeki yaşamını anlattıktan sonra pek de beğenmediği kışlık hayatı anlatmıştır (bkz. 23 Aralık 1838 tarihli mektup). Malatya'nın asker kaynadığı bir dönemde yaşamış olan Moltke, "Sadece gök ve askerler. Gerçi bunlardan başka muhteşem şekilli ve parlak karlı mağrur dağlar da yükseliyor, ben de bazen neşelenmek için kendi kendime diyorum ki: Burası Ermenistan, şurada da coğrafya dersinde pınarlarını söyleyemediğim, çünkü bana dünyanın ucundan daha uzak gelen Fırat akıyor!" der.

Bilindiği üzere Moltke bir asker olmasına karşın Türkiye'de, ülkenin durumu sebebiyle, askerlerin sürekli silah altında tutulma zorunluluğunun korkunç sonuçları doğuracağını 23 Mart 1839 tarihli mektubunda çok iyi açıklamıştır. Ayrıca bu durumun devletin kaderi üzerindeki etkisini de çok iyi açıklayarak şu sonuca varmıştır: "Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı ve kuvvetlenmesinde Avrupa devletlerinin nasıl yakın bir çıkarları varsa, aynı surette, emrindeki bir valinin tehditkâr yumruğunu Babiâli'ye dayaması gibi acıklı bir durumu yatıştırmakta da o kadar çok ilgilidirler."

Moltke'nin de açıkladığı üzere olaylar Mısır'la savaşı kaçınılmaz kılıyordu. O sırada Osmanlı ordusunda yüzbaşı rütbesiyle bulunan Moltke, Nizip savaşından birkaç ay önce Malatya'dan gönderdiği 5 Nisan tarihli mektubunda şöyle yazmaktadır:

Bizim umumî karargâh sekiz on güne kadar buradan ayrılıyor ve bütün kuvvetler Torosların güney eteğinde, Samsat'ın yakınında bir talimgâhta toplanıyor. Büyük kitlelerin uzun zaman kalması yüzünden, şimdiye kadarki konak yerlerinde bulunan erzak tükenmişti; yem kıtlığı da, atların çayır bulabilecekleri, daha sıcak bir bölgeye göçmeyi zorunlu kılıyordu. Bundan başka kışın şiddeti ve yazın sıcaklığı sadece ilkbaharla sonbaharda sürekli talim yapmaya imkân vermektedir, kumandan da bu sebeple gelecek aydan büyük manevralar için faydalanmaya karar verdi.

Moltke bu mektubunda Ermenilerin askere alınması konusuna da değinmiştir. Askere alma fikri Hafız Paşa'ya aittir, Moltke de onu haklı bulmuştur. Bu vesileyle İstanbul, Malatya, Harput ve diğer yakın yerlerdeki Ermenilerle tanışıklıklarına dayanarak onlar hakkında oluşturduğu olumlu kanaati şöyle dile getirmiştir:

Asya Ermenileri kalabalık ve güçlü bir ırk. Tabii olmaya yatkın ve çoğunlukla da belirli seviyede iyi hayatlara sahipler. Şu anda onların Babâli'ye, İslam halktan, Kürtlerden, Araplardan daha fazla sadakat göstermesi mümkün.

Ancak Moltke haklı olarak, İslam ahalinin hazımsızlığı sebebiyle Ermenilerden asker almanın mümkün olup olamayacağı konusunda pek emin değildir. Nitekim bu kuşkusu doğru çıkmıştır. Moltke'nin ülkenin geleceği için önerdiği reform atılımları ve görüşleri ne yazık ki faydalı olamamıştır.

Anlatılanlardan da anlaşıldığı üzere böylesine güzel özelliklere sahip bir yerde kurulmuş bulunan Malatya'nın daha gelişmiş bir yer olması gerekiyordu, ancak ne yazık ki olamamıştır. Hatta Doğu hükümdarlarından pek çoğu onu başkent yapmak için çok büyük çabalar harcamasına rağmen olamamıştır. Oysa kalabalık bir nüfusu yaşatmak için gerekli her şeye sahipti. Suyu boldu, etrafı verimli ve yeşil topraklarla kaplıydı. Ağaçlarla dolu bahçeler ovada geniş bir orman gibi yayılıyordu. Ancak en eski devirlerden beri Doğu'dan akın eden halkların yolu üzerinde ve sınır boyunda bulunan bir şehir olduğu için tüm bu özellikler yeterli gelmemiştir. Çünkü askeri açıdan buradan daha olumsuz bir yer seçmek herhalde mümkün olmazdı.

Yüksek dağ sıralarından oluşan bir duvarla çevrelenmiş olan şehir kuzeyden bir tek Tohma çayı ile korunmuştu. Ancak onu da geçmek çok kolaydı, çünkü belirli mevsimlerde ırmak kuruyordu (Texier, s. 587-588). Ancak güney tarafından yapılan saldırılara karşı şehri koruyan hiçbir engel yoktu. Araplar her seferinde Küçük Asya'ya geçmek için güneyden Fırat'ı aştığında ahali dağlara kaçmak zorunda kalıyordu. Dolayısıyla Malatya güvenlik açısından şanssız bir yerdi.

Askeri açıdan olumsuz ancak tabiat açısından zengin oluşu göz önüne alınarak kurulan bu şehre insanlar yine de her zaman rağbet etmiş ve sadece olumlu özelliklerini görerek oraya yerleşmişlerdir. Ancak şehir iklim olarak olumsuzluklar da taşıyordu. Yazları aşırı sıcak oluyordu. Halk yazın şehirde kalamadığından civardaki bağ ve bahçelerdeki hafif evlere sığınmak zorunda kalıyordu. Havanın sıcak oluşu nedeniyle taşınma işi halkı çok zorluyordu, nitekim en sonunda bu iki etken eski şehrin terk edilmesine neden olmuştur.

B. Göç veya Yer Değiştirme:

Eski ve Yeni Şehir

Melidine'nin en eski yerleşimi yerinin, eski kentin (eski şehir) güneyinde ve Orduzi'nin kuzey tarafında, Aslantepe'de, Pınarbaşı denilen derenin kenarında ve uzunlamasına olduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra Yeni Melidine'de iki değişim gerçekleşmiştir: Biri güneyden kuzeye doğru, yani Beydağı eteğinden Çarmuğı'ye; diğeri ise doğudan batıya, şimdi mevcut olan çarşıdan Delikli Taş veya Çemesge denilen ovaya ve Boztepe tepelerine. Bu hareketlerin en iyi kanıtı, adı geçen yerlerin çevrelerinde görülen eski bina kalıntıları ve onların içinden çıkarılan toprak kaplar ve çeşitli arkeolojik eşyaların parçaları ve kalıntılarıdır.

Bu iki değişimden sonra halk (MÖ 1500-1000) eski şehre taşınmıştır. Eski kent veya Türklerin deyimiyle Aşağı veya Eski Şehir, mevcut kentten kuzeye doğru iki saatlik, Melas ve Fırat'ın sağ tarafından güneye doğru 3 saatlik mesafede, oldukça geniş ve güzel bir ovada kurulmuş, çifte surlarla çevrelenmiş, tarihi ve önemli bir şehirdir. Halk 19. yüzyılın ilk yarısına kadar burada yaşadıkdan sonra kent taşınmıştır.

Eski Melidine'nin surları yer yer toprakla aynı seviyede, yıkılmış bir manzara arz etmektedir. Dört kapısından sadece batı kapısının yeri tam olarak bellidir. Isd. Turuz Kapısı (Surb Toros) olarak adlandırılan kapı, adını yakınındaki Surb Toros Kilisesi'nden almıştır. Sur içindeki toprağın seviyesi dışardakinden 8-9 metre daha yüksektir. Yüksekliğin sebebi çeşitli çağlarda birkaç kere yıkılıp harap olduktan sonra tekrar inşa edilmiş olmasıdır. Öyle ki şimdi hâlâ ayakta veya yarı yıkık olan yapılardan bazıları sanki yeraltında inşa edilmiş gibi durmaktadırlar. Surb Isdepanos Kilisesi, Çukur adı verilen çeşme ve onun yakınında aynı adı taşıyan hamam ve birkaç kuyu bu tarz yapılardır.

Eski şehirdeki Surb Isdepanos Kilisesi, Ulu Cami denilen gösterişli cami,* onun karşısındaki medrese, Ağ ve Güncük Medreseleri ve adı geçen medreselerin camileri, taştan ve kiremitten yapılan başka üç minare ve Ağa Kapı** denilen büyük hanın kemerleri hâlâ ayakta. Hana yakın birkaç dükkân ve kahvehane bulunuyor. Çeşitli yerlerden göçüp şehre gelmiş 400-500 demirci hanesi içinde şu anda 3 hane de Ermeni var. Bunlar 1895 kırımını yaşamış olan 15-20 aileden geriye kalanlardır.

* Selçuklu eseridir. Harika bir yapıdır. Dönemin mimarisi tüm becerisini göstermiştir. Oymalar, boyama ve bezemeler görenleri hayran bırakmaktadır.

** Sultan IV. Murat'ın askerlerinden Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Şimdiki kentin kuruluşu 1840-1841 tarihlerinde Osmanlı ordusu Kürt isyanını bastırmak ve Mısır Sultanı Muhammet Ali'nin Nizip'teki saldırısına karşı koymak üzere gelip kışı burada geçirdiği esnada gerçekleşmiştir. Sözü edilen tarihte Hafız Paşa komutasındaki kalabalık ordu Malatya'ya ulaştığında şehirli Asbuzi* denilen yeni kentteki bahçelerinde mahsullerini toplamaktaydılar. Ordu sonbaharda geldiği için kışı burada geçirmek zorunda kalmıştır. Bu durum üzerine halka kışı kendi yazlıklarında geçirmeleri yönünde emir çıkmıştır. Ordu, şehirdeki evlere yerleşmiş, ancak kış çok soğuk ve uzun geçtiğinden barındıkları evlerin bir tarafını söküp yakacak olarak kullanmışlar, bu yüzden şehirde ev denebilecek bir şey kalmamıştır. Ordu şehri terk ettikten sonra halk evlerini yeniden inşa etmek istemiş, ancak devlet onların eski şehre taşınmalarını istememiştir. O yüzden eski kentteki keresteleri taşıyarak mevcut kentlerini inşa etmeye, genişletmeye ve şenlendirmeye başlamışlardır. Böylece eski kent güzelliğini, gösterişli yapılarını yitirmiş, zamanla surları toprakla aynı seviyeye inmiştir. Dış duvarlarındaki önemli taşlar da alınarak yeni kentin evleri, ibadethaneleri ve çarşısı inşa edilmiştir.

Şimdi Yeni Malatya'dan (Asbuzi) başlayarak aşağı Çormuğu'den (kuzey ucundan) kuzey uca, Kündübeg [Gündüzbey] köyünün üstüne kadar, üç saat uzunlukta ve yarım saat genişlikteki bir yer tamamen sık ağaçlarla kaplı bir alandır. Öyle ki, uzaktan bakan biri, yeşil bir deniz gördüğünü zannederdi.

Şehre girip de evleri görmediği müddetçe onun bir şehir olduğuna inanamazdı. Ancak görünen ne bir deniz ne de bir ormandır. İçinde meyve ağaçları, uzun kavaklar, gölgesi bol çınarlar ve çeşitli ağaçların yer aldığı güzel ve cennet misali bahçelerdir. Ürünleri yabancı ülkeler, komşu kentler ve köyler tarafından binlerce lira ödenerek alınan bahçelerdir. En nihayetinde o görünen, Melidine'nin hayatı, zenginliği ve her şeyi olan bahçeleridir.

* Asbuzi: As-bizi veya Farsça Asb-izi, "at izi" anlamına gelmektedir. Kelimelerden hareketle Asbuzililerin yerlerinde kalıp şehre göç etmedikleri anlaşılmaktadır. Şehirli ertesi bahar tekrar dönene kadar onların binalarını yıkarak veya ağaçları keserek çok zarar ziyan verirlenmiş. Şehirli sabırları taşınca hükümete başvurmuşlar, Asbuzilerin de kışın şehre göçmesi için ısrar etmişler. Hükümet de aynı fikri savunuyormuş ancak Asbuzililer "Hayır, Asbuzi gitmez..." diyerek karşı çıkmışlar. Asbuzili Ermeniler arasında Azadikyanlar, Kekeç Madoyanlar, Ovoyanklar, Şehrikanlar tanınmıştır.

Şimdiki kent batıdan doğuya doğru uzanan dört uzun yol üzerine inşa edilmiştir. Bu yollar üstüne yapılmış birçok ara yol ve yaklaşık 10.000 hane bulunmaktadır. Hanelerden 2.000'i Ermenilere, 8.000'i Türklere aittir ve haneler aşağıda isimleri yazılı semtlere bölünmüşlerdir (Şakir Paşa halkı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Erzurum tarafından gelmiş olan muhacirlerdir. Bu yüzden Erzurum mahallesi de denir. İtalik harflerle yazılan semtler Türk semtleridir. Yanında yıldız işareti olanlar Ermeni, diğerleri ise karma semtlerdir):

Sancaktar, Uçbağlar, Kırçuval, Büyük Hüseyin Beg, Küçük Hüseyin Beg, Karnak, Tek Mezar, Fehradiye, Seray, Halef-üd-din, Sancioğlu, Yeni Hamam, Kalemkâr, Salköprü, Çekemler, Jamgoç, Ğaraza, Çatalbent, Mnavor, Sandzer, Çorbacı, Çıtak, Tarhan, Kızılkeşiş, Tekçeşme, Cırcırköşe, Çavuşoğlu, Gök Soku, Dabağhane, Niyazi, Ayıntaplı, Hidati, İskender, Nuriya, Aslanbegoğlu, İzzetiye, Hacı Halilzade, İlyas, Bendbaşı, Çarmuğı, Çukurdere, Kaptanoğlu, Zadiye, Şeyh Bayram, Abdülgaıffar, Çilesiz, Mustafa Paşa, Hacı Abdi, Şifak Ülya, Şifak Süfla, Samanlıoğlu, Şakir Paşa.

Üç ana yoldan üçünün üstünde Türklerin, birinin üzerinde ise (aşağıdaki güney tarafında) Ermenilerin evleri inşa edilmiştir. Her ne kadar merkezde Ermeni evleri mevcutsa da şehrin önemli ve havası güzel yerinde genellikle Türkler meskundur.

Evlerin yapılış ve diziliş şekli bir semttten diğerine gitmek isteyenini canından bezdirecek cinstendir. Çünkü her ne kadar yollar geniş ve sayıları çok olsa da evlere bitişik bahçelerdeki ağaç dallarının birbiri içine geçmiş olması yol almayı güçleştirmektedir. Bazı yolların da çıkmaz olması mesafeyi uzatmaktadır.

Bu bilgilerin yapılacak yeni araştırmalarla tamamlanması gerekiyor. Malatya'nın dünyanın en eski şehirlerinden biri, en azından 30 asırlık bir tarihi olduğu kesindir. Ve hayret verici olan, bunca uzun zaman evlerin değişmeden veya az değişimle kalmış olmasıdır ki bu az rastlanan bir durumdur.

* Şakir Paşa halkı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Erzurum tarafından gelmiş olan muhacirlerdir. Bu yüzden Erzurum mahallesi de denir. İtalik yazılan semtler Türk semtleri, bold olarak verilenler Ermeni semtleri, diğerleri ise karma semtlerdir.

Melidine'nin dünyanın en eski şehirlerinden biri olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Şaşırtıcı olan ise onca uzun zaman içinde adı değişmeden veya çok az değişmiş olarak muhafaza edebilmiş olmasıdır. Asur çivi yazılı kayıtlarda Melida şeklinde zikredilmiştir (bkz. *Encyclopédie de l'Islam* III, s. 208). Kimmerlerin akınlarından sonra terk edilmiş bu kent, Eski Malatya veya Eski Şehir denilen yerin güney kısmında Aslantepe'nin bulunduğu yere inşa edilmişti ve Orduzi yakınlarında bulunuyordu. Melide antik kentinin adı Urartu kayıtlarında geçmektedir.

Kent günümüze eskilerden ulaştığı için şehrin adını tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Aleksantryan'a göre en eski isim Melid'dir (Aleksantryan, s. 391). Carl Ritter ise bu ismin içinde Asurluların tanrıcısı Melikta-Melida'nın izleri olduğu kanaatindedir (Gokyan, s. 19).

Melidine'nin kuruluşunun Şamiram'a bağlanması da bu görüşten kaynaklanmış olabilir. Bu mitolojik hikâyenin kaynağı MS 1. yüzyılda yaşayıp 79 tarihinde ölen Plinius olmuştur. Plinius, Şamiram'ın inşa ettiği "Melida" adlı bir kaleden bahsetmişken, MÖ 1. yüzyılda yaşamış olan Strabon günümüz Malatya sancağı dahilinde böyle bir şehrin varlığından haberdar değildir. Sadece Kapadokya'da Katavonya ile Fırat arasında yer alan bu isimdeki bir eyaletin varlığından söz etmiştir. Demek ki Melida eyaletin adı idi, aynı adı taşıyan kale daha sonra inşa edilmişti.

Melidine ve Melita söylemleri Melit kelimesine -a ve -ine ekleri getirilerek türetilmiştir. Özellikle -ine Küçük Asya dillerinde çok kullanılan bir ektir ve yer adı gösterir (Haçaduryan, s. 202); -a eki de Kalde dilinde aynı işlevi görmektedir.

Prof. Haçaduryan'a göre Melidine, Hanikalpat ve Midan ülkelerinde bulunuyordu (Haçaduryan, s. 9). Plinius bu şehri *Melita a Semiramde condita* olarak adlandırmıştır (cilt VI, s. 8). Şehrin adının, mitolojik kurucusunun (Şamiram) adıyla ilgili olması gerekiyor. Belki de ismin kökenini Süryani Mikayel'in de zikretmiş olduğu üzere Şamr Kalesi adında aramak gerekiyor (Cilt III, s. 277).

Eski kentten bahseden Ermeni seyyahların ilki 1613'te şehri ziyaret etmiş olan Polonyalı Simeon'dur [Simeon Lehatsi]. Malatya'dan çok kısa cümlelerle bahsetmiş olsa da değindiği ilginç nokta, yaklaşık 100 yıldır Osmanlı hâkimiyetinde bulunmasına rağmen hâlâ büyük bir şehir haline gelememiş olmasıdır. O dönemin ulaşım şartlarıyla Harput'tan Malatya'ya altı günde ulaşmış olan Polonyalı Simeon şehrin konumunu şu cümlelerle tanımlamıştır:

Hiç ev görmedik, sadece hanlar var. Gürcü Han dedikleri güzel bir han vardı. Malatya'da yeşillikler vardı ama insan yoktu, sadece korucular vardı. Halkın her yıl yaz ayında Asbuzi'ye gittiğini söylediler (Simeon, s. 189-190).

Simeon'un şehirdeki yapılardan veya başka şeylerden bahsetmemiş olması gariptir. Sadece "Surp Krikor Lusavoriç adında kâgir büyük bir kilise ve üç papaz vardı, 100 hane Ermeni yaşıyordu, çok ucuzdu, hıyar, karpuz, ekmek bir kuruş, bir okka et dört kuruş" gibi kısa cümleler yazmıştır.

Simeon'un haricinde, 19. yüzyılın başında, 1806'da Rahip Ğugas İnciciyan tarafından kaleme alınmış olan *Aşkarhahakrutyun çorits masants aşkarhi* [Dünyanın Dört Tarafının Coğrafyası] adlı çalışmada şehir hakkında bazı bilgiler yer almaktadır. 1853'te ise Rahip Ğevont Alişan *Kağakagan aşkarhahakrutyun* [Siyasi Coğrafya] adlı çalışmasında da (s. 556) eski ve yeni Malatya'dan bahsetmiştir.

Papaz Ğevont Alişan'a göre Malatya, eski kentin yanında ve Melas ırmağının kıyısından biraz ötede yıkık surlarla çevriliydi. Alişan'a göre şehir Hafız Paşa'nın yaptığı savaşlar esnasında çok zarar gördüğünden gelişmemişti. Alişan eski kentten bahsederken havasının kötü olduğunu, bu yüzden halkının havası yazın ve sonbaharda çok sağlıklı olan, etrafı dut ağaçları ve çeşitli ağaçlarla çevrili ovadaki Asbuzi'ye sığındıklarını söylüyor.

Daha geç tarihlerde Malatyalı ve donanımlı bir şahsiyet Prof. Mıgır- diç Vorperyan daha kayda değer bilgiler vermiştir (Vorperyan, s. 115-117). Onun yazdıklarını aynen aktarıyorum:

Şehrin bilinmeyen bir tarihte Melidos adlı bir Rum tarafından kurulduğu söyleniyor. Önünde geniş bir manzara var. O manzaranın içinde oraya buraya yerleşmiş köyler bulunuyor. Köylerin arasından kuzeye doğru kara yılan misali bir yol uzanıyor.

Doğu tarafından mavi sulu Fırat hafifçe bir buhar çıkarak güneye doğru eğiliyor. Şehir, yer yer temelden yıkılmış, yer yer de yarı harap, üç mil uzunluğundaki surlarla çevrili. Onu çevreleyen hendek şimdilerde [1900] afyon, tütün ve diğer sebzelerin ekildiği tarla olarak kullanılıyor. Surların orta tarafı taş yığınları ve yarısı ayakta yarısı kaykılmış harabeler sergisi gibi.* Yüzden fazla hane, kiremit veya taştan kırmızı beyaz mi-

* A. Kekevyan devasa kaleler, kalenin iç tarafıyla irtibatı sağlayan gizli yollar, muhteşem kiliseler, sulama sistemi ve daha birçok kıymetli yapının var olduğunu teyit etmektedir (Kekevyan, s. 5).

nareler, camilerin, ziyaretlerin, hamamların sivri veya yuvarlak kubbe-leri ve onların tepelerine yapılmış büyük leylek yuvaları dikkat çekiyor. Taş yığınlarının içinde yer yer temizlenmiş alanlarda sebze yetiştiriliyor. Türk ve Ermeni ahali burayı avlu olarak adlandırıyor. En dikkat çekici yapı Ulu Cami' denen ibadethane. Bir mimarlık, oymacılık ve resim sanatı harikası. 11. yüzyılda buralara gelip 16. yüzyıla kadar kalan Selçukluların aklının ve elinin ürünü.

Sultan II. Murad'ın tavsiyesiyle inşa edilmiş olan kâgir han da ondan aşağı kalmaz. Onun da sadece ahırları ve kapısı kalmış.

Hristiyanlıkla ilgili kalanlardan biri ise, 20 arşın boyunda, 15 arşın eninde, harabeler içine gömülmüş, ışığı olmayan bir şapel. Şapele inmek için iki arşın uzunluğunda bir merdiven yapılmış. Aşağıda bazı din adamlarının mezar taşları toprağa gömülmüş duruyor.

Surların dışında gerek doğu, gerek güney, gerek batı tarafında iğne atacak yer yok. Gözünü nereye çevirsen mezarlığa rastlıyorsun. Düşmüş, devrilmiş, gömülmüş, eğilmiş kırılmış mezarlar.

Bu taşların altında Acemi, Tatarı, Süryanisi, Ermenisi, Rumu, 30 asırlık bir insanlık gömülü.

Ermeni mezarlığında yıpranmış taşların üstünde 10., 12. ve 15. yüzyıllardan kalma kaba harflerle yazılmış kayıtlara rastlamak zor değil. Rumlardan kalma kayıtlar silinmiş. Zar zor parça parça bir şeyler bulabiliyorsun. Süryani mezarlığı daha az hasar görmüş. Süryani mezarlığında 40 çocuk mezarı var." Etrafını nefes almadan dönenlerin muradına varacağına inanılıyor. Kızlarla oğlanlar sevdiklerini alabilmek, fakirler paraya kavuşmak için vs. dönüyorlar.

Acemlerle Tatarlar kısmında ise şöyle bir hikâye anlatılıyor: Zamanında bir usta ile çırağı ayrı ayrı birer kubbe inşa etmişler. Ustanınki yıkılmış, çırağınki sağlam kalmış. Bunun üstüne halk "Usta-Şakirt" diye bir mesel uydurmuş. Şayet yeni birinin eskiyi veya ustasını geçtiğini görürlerse bu kelimeyi kullanırlarmış.

Türklerin tarafındaki Karababa, Ali Baba, Ahmet Turan, Mer-Ömer, Kocovaiz, Sarlık, Kırıklar, Hacı Bayram, Hatem Dede, Üç Kardaşlar, Yedi Kardaşlar vs. adlarında ziyaretgâhlar hakkında çok şeyler anlatılıyor, ancak kesin bilgi yok.

* G. K. Nacaryan'a göre burası, Malatya'nın Süryani Episkoposu Aziz İknadios tarafından yapılmış olan katedraldi. İmparator Nikiforos'un kuşatmasından sonra, imparatorun artık eziyet etmeyeceği sözünü vermesi üzerine onun arzusuna uyarak Yakubi Süryaniler, Malatya'ya gelip yerleşmişlerdi. Ancak yine de yobaz Bizanslı din adamlarının baskılarına maruz kalmışlardı).

** Malatyalılar mezarlıkta her ailenin yeri belli olsun diye o aileye ayrılmış kısma küçük bir sandık yerleştirirlerdi (bilgi Vorperyan'dan alınmıştır).

Surun dört kapısından birinin yeri belli. Kapı Ermeni ve Türk ahali tarafından Zottoroğ' olarak adlandırılıyor. Bu isim Surp Toros isminin bozulmuş halidir. Ama bu adlandırmanın nereden kaldığını bilmiyoruz (Vorperyan, s. 115-117).

Bunlara ek olarak görkemli bir yapı olan Yeşil Cami'yi de zikretmek gerekiyor. Zamanında muhtemelen bir Rum kilisesiyken Türkler tarafından camiye çevrilmiş. Vorperyan'ın da zikretmiş olduğu Usta-Şakirt kubbesi bu kiliseye aittir. Ancak Sultan Abdülhamit dönemindeki sansür sebebiyle Vorperyan, Yeşil Cami'nin Hristiyan kilisesi olduğunu yazamamıştır."

Rahip Andreas Aleksantryan ise 1912'de kaleme aldığı çalışmasında Malatya hakkında genel bilgiler vermiştir:

Malatya bir süre Selçukluların elinde kaldıktan sonra 1235'te Moğollar tarafından işgal edildiği zaman henüz birçok kilise vardı. Onlara önderlik eden episkoposlar bulunuyordu ve hepsi Antakya Patriği'nin yetki alanına giriyorlardı. Ancak bu kiliseler talan edildi ve büyük bölümü ya yıkıldı ya da ateşe verildi.

Osmanlı Sultanı I. Bayezid, 1396 tarihinde Küçük Asya'nın bu taraflarını aldı (...) 1401'de Malatya Timurlenk'in hâkimiyetine girdi. Kale ve camilerden geriye ne kalmışsa hepsi ateşe verildi. Sultan I. Selim, Malatya'yı tekrar fethettiğinde bir harabe yığını buldu ve artık onu bir şehir haline getirmek mümkün olmadı.

Eski kent şimdilerde tamamen terk edilmiş durumda ve yarı yıkık evlerde az sayıda Türk ve Ermeni yaşıyor. Önceleri yılın dörtte üçünü bahçelerde geçiriyor, kalan dörtte birini yarı harap ve kirli şehirde geçiriyorlardı. Şimdi ise yeşilliklerin olduğu, ağaçların güzel bir manzara arz ettiği inanılmaz büyüklükte salkımların olduğu yazlığa yerleşmiş bulunuyorlar (Aleksantryan, s. 397-398).

Kevork Melidineti ise *Nakhcirner* adlı eserinde Eski Şehir veya Malatyalıların çoğu zaman Aşağı Şehir olarak adlandırdıkları yerle ilgili çok az şey yazmıştı:

* A. Kekevyan, bunu "Zottiros" olarak kaydetmiş ve Surp Toros Kilisesi'nin yeri olduğunu belirtmiştir. Sirvantsdyants ise şehrin eski kapılarından birinin Toros adıyla anıldığını ancak isim sahibinin Aziz Toros veya Prens Toros olabileceğine değinmiştir (*Toros I*, s. 322). Türkler ise Toros Kapusu olarak adlandırmışlardır.

** 1893 depreminde caminin kubbesi yarılarak ikiye ayrılmıştır. Ermeni ustalar tarafından demirden büyük ve sağlam çemberler içine alınmış, yarık kapatılarak onarılmıştır. Yapı 1914 yılına kadar hâlâ sağlamdı (Kekevyan, s. 5).

İlk yapılanlara* kıyasla daha yeni, Ermeni ama daha ziyade Bizans damgası taşıyan kilise, sur ve bina yıkıntıları var. Surların en büyük tahripçisi Timurlenk olmuştur. Surlara paralel su doldurmak için oyulmuş çukurlar şehrin ne kadar uzun zaman kuşatıldığını ispatlıyor.

Şehrin en önemli yerleri Alaca Kapı, Zod Dı Roz, Ulu Cami, Surp İsdepanos Kilisesi, Top Kapı vs. Ulu Cami eski bir Rum kilisesi olup** Osmanlı hâkimiyeti esnasında camiye dönüştürülmüştür. Duvarları kırmızı yeşil beyaz, kare ve üçgen taşlarla bezenmiştir. Taşlar renklerini hâlâ korumaktalar.

Papaz Benneyan'a göre eski kentten ayakta kalanlar arasında Surp İsdepanos Ermeni Kilisesi, Ulu Cami, beş kule, Sultan IV. Murad'ın askerlerinden Mustafa Paşa tarafından inşa edilen Alaca Kapı Hanı ve Isd Duruş*** denilen kale kapısıdır.

Bağdasar Berber-Yezigyan eski kenti geniş surlarla çevrili bir kale şehir olarak tanımlamakta ve şunları anlatmaktadır ("Hin oreru hişadagner" [Eski Günlerden Anılar], *Bab Ukhdi*, IV. yıl, sayı 1, s. 21):

Giriş ve çıkış olmak üzere iki kapısı vardı. Giriş kapısı Alaca Kapı, çıkış kapısı ise Çıbdırız idi... Giriş kapısından girildiğinde ilk göze çarpan devasa bir ağaç oluyordu. Ninelerimiz ağacın Nuh Peygamber tarafından dikildiğini söylüyorlardı. Bu yüzden de kimse ağaca balta vurmaya cesaret edemiyordu.

Bizim zamanımızda [1839 depreminde Eski Malatya'nın terk edilişinden sonraki zaman] çarşı büyük değildi. Sayıları otuz kadar olan küçük esnaf ve zanaatkârın dükkânı vardı. Hükümet konağı çarşıya yakındı.

Yolcular hana gidebilmek için belediyenin altından geçmek zorundaydılar. Katırcı, deveci vs. kısacası herkesin geçiş yoluordu orası.

Han çok geniş ve sağlamdı. Birçok odası vardı. Ön tarafında geniş bir avlusu bulunuyordu. Belediye yıkılmıştı ama hâlâ izleri vardı. Belediyenin altından giden yola Türkler "Altı yol, üstü cami" derlerdi. Binanın üstünde, millet görsün, ibret alsın diye hırsızları asmak için kalın zincirler varmış.

Melidine tarihi eser bakımından zengindi. Ne yazık ki Türkler evlerini ve ahırlarını inşa etmek için tarihi kalıntıları söküyorlar ve devlet asla

* Yani Aslantepe ve İncilik Tepesi'ne kıyasla (bunlar eski Melid'de olmalıdır).

** Selçuklu mimarisidir. Rum kilisesi olması muhtemel değildir.

*** Isd Duruş ismi belki Surp Toros adının bozulmuş hali olabilir. Papaz Benneyan bu kapının iç tarafında büyük taşlarla döşeli ve ağaçlarla çevrili bir alan olduğunu ve içinde Surp Toros adlı bir kilisenin izlerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Söz edilen yer, Surp İsdepanos Kilisesi'nden 50-60 adım ötede bulunmaktadır.

engel olmuyor. Onların anlayışına göre kalıntılar ülkenin asıl sahibini hatırlatan delillerdi. Barbar Moğollar buna da tahammül edemiyorlardı. Eğer han sağlam kalmışsa sebebi ona çok ihtiyaçları olmasıydı. Batı tarafında bulunan Çıbdırz Kapısı çarşıdan çok uzak değildi. Bu kapının yakınlarında çok bir şey yoktu, daha doğrusu toprakla bir olmuştu. Çıbdırık, Ermeni semtine 10 dakikalık mesafede bulunuyordu. O tarihlerde 30 hane kadar olan Ermenilerin hepsi de tanınmış insanlardı. Üç hane Protestan'dı. Katolik olduğunu hatırlamıyorum. Geriye kalan hepsi Ermeni'ydi. Çok imanlıydılar, sürekli Surp Isdepanos Kilisesi'nde dua ederlerdi.

Tarihi Melidine'de veya Malatyalı Ermenilerin Aşağı Şehir, Türklerin ise Eski Şehir dedikleri ve 1839'da terk edilmiş şehirde ayakta kalan tek kilise okul olarak kullanılmakta olan Surp Isdepanos'tu. Çocuklar yazın mezar taşlarının üzerine oturuyorlardı. Surp Isdepanos yeni Malatya'daki kiliseler gibi gösterişli ve yüksek değildi. Ancak mevcut kiliseler içinde en eskisiydi (a.g.e., s. 21).

Eski Melidine'de ya da diğer adıyla Aşağı Şehir'de Ali Baba, Kara Baba, Beş Kardeşler, Voş Ocağı, Gorg Ocağı, Ulu Cami, Çotum Dere gibi çeşitli ziyaretgâhlar vardı. Ziyaretgâhlar çoğunlukla Ermeniler, Rumlar, Romalılar zamanından kalmıştı ancak zamanla Türkleşmişti. Mesela Hokum Dede bizim eski Hetum Dede'nin veya Hetum Takavor'un değişmiş haliydi. Tıpkı Zottortağ'ın Surp Toros'tan dönmüş olması gibi. Eskiden beri halkın bahar ve sonbaharda Bab Ukhdi'ye ziyarete, temizlenmeye, çamaşırları yıkamaya, eğlenmeye gitmesi gelenek olmuştu (...) Suları bol ve yeşillikli Bab Ukhdi Ermenilere aitti, zira topraklarının %75'i Ermenilerindi" (a.g.e. 21-22).

Yezigyan, Aşağı Şehir'in (Eski Şehir) Bab Ukhdi'nin aksine, su bulunmayan bir yer olduğunu söylüyor (a.g.e., s. 22). Buna sebep olarak da halkın yürüyerek yaklaşık iki saat mesafede bulunan bugünkü Malatya'ya göç etmesini gösteriyor.

Bağdasar Berber-Yezigyan eski Malatyalıların ilk kez yazlık evlerini Ören'de tesis ettiklerini söylüyor ve buna kanıt olarak da birkaç ailenin ölülerini hâlâ Ören'e gömmelerini ve mezarlar kazılırken kahve fincanı vs. gibi günlük eşyaların bulunmasını gösteriyor (bkz. a.g.e., s. 22).

Şehrin üçüncü kez taşınması sebebiyle suyun az olduğu görüşü ise tamamen mesnetsizdir. Sözü edilen taşınmanın 19. yüzyılda Mısır Valisi Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa'nın ilerleyişi sebebiyle yapıldığını biliyoruz. Nitekim Moltke tarafından da bu gerçek açıklanmıştır. Esas Melidine, terk edildikten sonra harabeye dönmüştü. 1880'li tarihlerde

Türk ve Ermeni birkaç yüz çiftçi yaşıyorken bu sayı giderek azalmıştır (Masis, 1881, sayı 2845). 1914'te ise Ermeni nüfus oldukça azalmıştı.

Geçen yüzyılın ilk yarısında Malatya'yı şahsen ziyaret etmiş olan Charles Texier, doğuda gelenek olduğu üzere güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiş sur duvarlarının yıkık olduğunu ve sadece izlerinin kalmış olduğunu söylemiştir.

Ermeni ve yabancı araştırmacıların verdiği bilgileri aktardıktan sonra Avrupalı yeni bir araştırmacı olan Albert Gabriel'in arkeolojik araştırmalar sonucu ortaya koyduklarını da en taze bilgiler olması açısından vermek istiyorum.

Albert Gabriel eski şehirde sadece birkaç yüz kişi yaşadığını söylüyor (*Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, cilt I, s. 261). Bir zamanlar kale şehir olan kentin şimdilerde düz ovaya dönüştüğünü ve surlarının büyük kısmının yıkılmış olduğunu anlatıyor (Gabriel, s. 261). Eski şehirden bütün yazıtlarıyla geriye kalan tek yapı 14. yüzyıl yapımı olan Ulu Cami'dir. Ulu Cami'nin güney kısmında bir medrese vardı. Sadece bir bölümü yüzyılların yıpratıcı etkisine dayanabilmiştir. Cami tamamıyla beyaz ve yumuşak taşlardan (*moelban*) yapılmış. Mihrabın üstündeki çeşit çeşit süslemeler duruyor.

Caminin batı tarafında bir mezarlık bulunuyor. Medrese kapısının üstündeki yazıyı J. Grenard okumuş, ancak Gabriel'in de teyit ettiği üzere yazı bugün mevcut değil. O yazıdan mimarın Şemsettin Muhammet İbn Otman olduğu anlaşılmış.

Başka bir tarafa oyulmuş kayıta ise Takvor'un oğlu İsdepan'ın ustalığı yazmaktadır (Grenard, s. 551).

Sözü edilen mezarlık şehrin bir kilometre dışında, Ulu Cami'nin güneyinde yer alıyordu. Kayıt Hicri 610 (Miladi 1232) tarihlidir ve Keykaus adı okunmaktadır. Muhtemelen hâkim olan sultanın adı olmalı (Gabriel, s. 261).

Eski şehrin içinde 68-76 metrelik bir alanda harap olmuş bir kervansaray bulunuyor. Kervansaray, Sultan IV. Murat (1627-1645) tarafından yaptırılmış (*a.g.e.*, s. 275). Eski şehrin kuzey tarafında bulunan kasabadaki evler harap bir kervansarayın kalıntılarıyla çevrelenmiş (Evliya Çelebi, IV, s. 9). Belki de aynı kervansaraydır.

1835'te Malatya'yı ziyaret etmiş olan Brant, kolera salgınından ve Kürt talanlarından bahsetmiştir. Brant iki cami ve iki kervansaray gördüğünden ve Acem tarzını yansıttıklarını söylemiştir (Brant, s. 211).

Eski şehrin 1837’de son olarak terk edilışinden sonra manzara daha hüzün verici olmuştur zira tamamıyla harabeye dönmüştür. 1883’te ziyaret eden Wünsch, iki cami, 3 veya 4 metre sürülmüş bir alanın yüzeyinden aşağıda bulunan,* güzel süslemeleri olan eski bir kilise görmüştür.

Eski Malatya’daki yapıların çoğu şimdilerde toprakla aynı seviyeye inmiş durumdalar. Ancak Albert Gabriel (s. 226) izler kaldığından planlarının tekrardan çizilebileceğini söylüyor.

Gelelim Ulu Cami’ye: Evliya Çelebi, *Seyahatname*’sinde (IV, s. 10) ondan bahsediyor ancak çok da belirleyici bir şey söylemiyor. Sadece inşa edenlerin Peygamber’in sahabeti olduğunu ve ilk olarak VI. Konstantin, daha sonra da El Mansur tarafından (756-758) tekrar yıkıldığını anlatıyor (Hicri 139-140). Bu cami hiç kuşku yok ki eskiden var olan Ulu Cami’nin yerine inşa edilmişti. Caminin alanı yaklaşık olarak 33x50 metreydi (Gabriel, s. 269).

Yapı incelendiğinde iki dönem ortaya çıkıyor. Tuğlalı kısmı önce çiniyle süslenmiş taştı, sonradan sıvayla kaplanmıştı. Ancak hangisi ilk olarak yapılan, hangisi onarılmış kısım belli değil. Çinileri yapanın Malatyalı Abu Baki’nin oğlu Yakup olduğu, süsleme işlerinin ise Yakup’un oğlu Ahmet’e ait olduğu anlaşılıyor. Cami 7. veya 8. yüzyıllarda inşa edilmiş olmalı. Mimarisi ise Acem tarzı (Gabriel, 273).

Malatya iki kez taşındıktan sonra üçüncü göçünü de yaşamıştır. Eski Melidine’den 10 kilometre güneye doğru üçüncü bir kent daha ortaya çıkmıştır. Bu kent 120-130 yıllık geçmişi olan bugünkü kenttir.

Aslen Malatyalı olan Prof. Vorperyan, Malatya’nın taşınmasıyla ilgili şartları ve yeni şehri gerçek verilere dayanarak anlatmıştır:

Eski tarihlerden beri Melidineliler yazın altı ayını bahçelerde (bugün şehrin bulunduğu yer) kışın altı ayını ise evde geçirirler.

1841’de** Nizip savaşı esnasında Osmanlı orduları Mehmet Ali Paşa kuvvetleriyle savaşmak üzere Malatya’ya geldiğinde mevsim yaz olduğundan halk bahçelere taşınmış ve yerleşinler diye evlerini memnuniyetle ordu kuvvetlerine bırakmışlardır.

Savaşın kısa süreceği ve kış geldiğinde orduların çekilip evleri eski sahiplerine terk edeceği düşünülmüştü.

* Sözü edilen Surp Isdepanos Kilisesi’dir.

** 1839 olmalıdır.

Ancak ahali meselenin uzadıgını ve ordunun memleketi koruma adına kalmak zorunda olduğunu görünce o kış yazlık evlerinde geçirmeyi kabullenmiştir. Ertesi yıl ordu dağılmış, ancak ahalinin büyük kısmı kışın da yazlıkta yaşayabildiklerini gördüklerinden, yılda iki kez taşınmanın zorluğunu, su ve yakacak problemini de hesaba katarak kalmaya karar vermiş ve öyle de yapmıştır (Vorperyan, s. 115-116).

Papaz Benneyan da konuyla ilgili şunları yazıyor (s. 15):

1838'de Osmanlı Devleti'nin, Mısır Sultanı ile Nizip'te yapacağı savaş ve isyan eden Kürtleri bastırmak için Hafız Paşa' komutasında gönderdiği kalabalık bir ordu Melidine'ye ulaştığında sonbahar mevsiminin sonu olduğundan orada konaklamak istedi. Şehir halkı yazlıklarına ve bağlarına taşındılar.

Kış uzun ve sert olduğundan gerek ordu gerek şehir halkı ikamet ettikleri evin bir bölümünü söküp tahtaları yakmak zorunda kalmışlardır. Ertesi bahar ordu şehirden ayrıldığından ahali geri dönüp evlerini tamir etmek istemiş, ancak devlet eski kente dönmemeleri için kesin emir vermiştir.

Böylece ahali sayısız tarihi kalıntılarla dolu, havası daha sağlıklı ve kuru, nemden uzak eski Melidine'yi terk etmek zorunda kalmıştır.

Yeni kent Asbuzy eski şehrin özelliklerine sahip değildi. Ancak Malatya'yı anlatanların hepsi bu konuda hemfikir değiller.

Albert Gabriel şehrin taşınma ve inşaa tarihini 1839 olarak zikretmektedir ki daha doğrudur. Zira gerçekten de halkın büyük bölümü yeni şehri sekiz kilometre güneyde Asbuzy kasabasının yerine inşa etmek üzere eski şehri tam da zikredilen tarihte terk etmiştir. Taşındıkları yer, suyunun bolluğu ve sahibi olduğu diğer özelliklerle bir şehrin yaşayabilmesine en uygun yerdi.

Rahip Aleksantryan şöyle diyor:

Asbuzy veya Haspuzy veya bazılarının Karpuz" diye adlandırdığı şehrin evleri bundan yarım asır önce orta ayardı. Camileri çok iyi durumda değildi. İdarecinin oturduğu konak yeterince iyiydi. Şimdi ise [1911] doğal olarak yeni binalar inşa edildi, yeni şehir gittikçe geliyor ve ilerliyor (Aleksantryan, s. 398).

* Hafız Paşa, Reşit Paşa'nın ardından göreve gelmiş ve asi unsurları bastırmak üzere bu bölgede vali olarak görev yapmıştır.

** Albert Gabriel eserinde hiçbir açıklama yapmadan şehrin bulunduğu yerin adını "Harpouz" olarak zikretmiştir.

Şehrin evleri tahtadan veya pişmemiş tuğladan sağlam ve gösterişli inşa edilmiş, camiler sanatsal olmaktan uzak, ancak hepsi de yüzyıllık ağaçlarla çevriliymiş. Paşanın veya valinin konağı meydanın ortasında yer alıyormuş. Prof. Vorperyan şehirde beş büyük kâgir hamam ve çeşitli yerlerde 16 değirmen olduğundan bahsediyor:

Şehirde zanaatkârların toplandıkları bir semt bulunuyor. Bahçelerle birbirlerine bağlanan evler ayrı ayrı isimleri olan semtler teşkil ediyorlar. Yeni bir şehir olmasına karşın çabuk teşkilatlanmış ve bir şehirde olması gereken özelliklere sahip. Malatya çarşısında 1.191 dükkân, 6 büyük ve gösterişli han bulunuyor.

Başlıca zanaatlar: terzilik, kunduracılık, terlikçilik, demircilik (büyük bölümü Türk), kuyumculuk, odunculuk, duvarcılık, çilingirlik, eyercilik (hepsi Türk), fırıncılık (Türkler), berberlik, basmacılık, yazmacılık, boyacılık, taşçılık vs. Saydığımız tüm zanaatlar eski yöntemlerle yapıyordu, hiçbir yenilik katılmamıştı. Ticaret Türklerin elindeydi ancak büyük dükkânlar yok. Alışveriş sadece ürün zamanında hareketleniyor. Afyonun okkası 400-600 olduğu zamanlarda ticaret geleceğe dair ümit vermekte. Şehrin merkezindeki dükkânların haricinde semtlere dağılmış 200 kadar bakkal dükkânı bulunuyor.

Hükümet konağı da bu çemberin içinde yer alıyor. Gösterişli, büyük binanın içinde idare, kâtiplik, muhasebe, adliye, defterdarlık, belediye meclis, nüfus dairesi, evkaf dairesi, posta telgrafhane, reji idaresi ve polis idaresi toplanmıştır (*Püragn*, 1900, s. 85).

Malatya'yı 1879-1880'de ziyaret etmiş olan Episkopos Karekin Srantsdyants yönetiminden kızgınlıkla bahsetmektedir:

Hükümet konağı genişçe bir binaydı ama yönetim kötüydü. Civarda, hatta şehrin ortasında her türlü kötülük serbestçe yapılabilmekteydi. Tam bir başıbozukluk, ahlaksızlık, hırsızlık, terbiyesizlik hâkimdi, cinayetler işleniyordu (*Toros I*, s. 308-309).

Prof. Vorperyan şehirde Türkler tarafından inşa edilenler arasında 1899'da yapılan büyük ambardan bahsediyor. Ambarın inşa amacı madrabazlar haksız kazanç sağlamasını diye ambarda her daim satılacak buğday bulundurmak olmuştur (Vorperyan, s. 69).

Benneyan'a göre Yeni Malatya şu semtlere bölünmüştü:

Sancaktar, Uçbağlar, Kırçuval, Büyük Hüseyin Bey, Küçük Hüseyin Bey, Karnak, Tek Mezar, Fehradiye, Seray, Halifüddin, Sarıcıoğlu, Yeni Hamam, Kalemkâr, Sol Köprü, Çıkım, Jamgoç, Kharsoğa, Çatal Bend,

Mnavor, Tarhanoglu, Sondırlıy, Cıtık, Kızıl Keşış, Tekçeşme, Cırğır Köşe, Çavuş Oğlu, Gök Soku, Dabağhane, Ayntebli, Nerati, İskender, Nuritsa, Aslan Bey Oğlu, İzzetiye, Hacı Halil Zade, İşyağ, Bendbaşı, Çarmuğı, Çukurdere, Kapan Zadiye, Şeyh Bayram, Abdül-Zafa, Çile-siz, Mustafa Paşa, Hacı Abdi Zade, Şifa, Samanlıoğlu, Şakir Sokak vs.

Dört cadde ve birçok sokak üzerine dağılmış toplam elli üç semt bulunmaktadır. Dört caddeden birinde tamamen Ermeni, ikisinde Türk, birinde ise hem Türk hem Ermeni evleri bulunuyordu. Evler, uzunlamasına üç, genişliğine ise bir buçuk saat yürümekle aşılabacak kadar geniş bir alana yayılmıştı. Demek istediğimiz şu ki, şayet bu bölgeye bugünkü evlerin yüz katı da inşa edilse yeterli alan vardı. Çünkü her evin yanında kendisine ait geniş bir bahçesi bulunuyordu. Bahçeler duvarlarla birbirine yapıştı, bu yüzden sokakların çoğu çıkmaz sokaktı. Sokaklar açık olup birbirleriyle iletişim içinde olsaydı, o zaman beş dakikada gidilecek yere, eğri büğrü yollardan 15-20 dakikada gitme zorunluluğu da ortadan kalkacaktı (Benneyan, s. 17-18).

C. Nüfus ve Ermeni Sayısı

Malatya, sürekli değişimlere maruz kalmış bir toprak parçasıdır. Vilayetin gerek siyasi durumu, gerek nüfus yapısı, gerek dini ve dili sürekli değişip durmuştur. Çeşitli dinlere mensup birçok millet oraya yerleşmiş veya oradan geçmiştir. Yöre en eski dönemlerde dahi karma bir nüfusa sahip olmuştur. Bu nüfus zaman içerisinde gelişen olaylara bağlı olarak artmış, azalmış, bazen yeni unsurları içine almış veya bazen de göç sebebiyle azalmıştır.

Bugünkü Malatya ile civarının, tarihte tabi olduğu ülkelerden biri Kapadokya olmuştur. Malatya halkı Kapadokyalı olmasa da, Strabon'un da tanıklık ettiği üzere Kapadokya'nın on vilayetinden birini teşkil etmekteydi. Strabon ayrıca Kapadokya nüfusunun çeşitli küçük milletlerden oluşan bir karışım olduğunu söyleyerek özellikle Gadavonallılardan bahsetmiştir:

Başlangıçtan beri Kapadokyalılardan farklı bir halktır ve milletler arasında nüfus açısından Kapadokyalılardan sonra ikinci sırada sayılırlardı. Onların ardından Fırat ve ötesindeki milletler gelirdi. Melidine de Katavonya'nın bir bölümü sayılırdı. Godovanya ile Fırat'ın ortasına düşmekte ve Kommagene'ye kadar ulaşmaktaydı (*Gesaryo* içinde, s. 219).

Roma hâkimiyetinde olduğu esnada dahi bu bölgenin nüfusu kar-
maydı ve bu hal günümüze kadar böyle sürmüştür. Osmanlı hâkimi-
yetinde bulunduğu esnada da Malatya'nın nüfusu her zaman karma
olmuş, Türk, Ermeni, Kürt, Türkmen ve Süryani milletlerinden oluş-
muştur. Bu milletler Hristiyanlığa, İslamiyet'e ve onların alt gruplarına
mensuplardı. Mesela İslamların bir kısmı Kızılbaş'tı. Hristiyanların bir
kısmı ise Ermeni, Süryani, Katolik ve Protestan'dı.

Gelelim nüfusa: XI. yüzyılın başında Malatya'nın 40.000 kişilik bir
nüfusa sahip olduğu zikredilmiştir. Yakın dönemlerde, yani Osmanlı
hâkimiyeti dönemiyle ilgili verilen sayılar, tüm Osmanlı şehirleri için
verilen sayılar gibi, özellikle de ilk dönemler için güvenilir değildir. Zira
Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde nüfus sayımı yapılmamıştır. Son
dönemlerinde ise Türkler siyasi sebeplerden, Türklerin eskiden beri
nüfusça çok olduğunu ispatlamak arzusundan dolayı istatistikler üze-
rinde oynamışlardır.

Nüfusun tam tespit edilememesinde, bedel-i askeriyeden kaçmak
için kayıt olmayan Hristiyanların da rolü vardır. Malatya'nın geçen
yüzyılın ilk yarısındaki nüfusu Charles Texier'nin *Asie Mineure* adlı ese-
rinde (1882) konu edilmiştir. Malatya'yı 1850'li tarihlerde ziyaret et-
miş olduğu tahmin edilen Charles Texier şehrin nüfusuyla ilgili olarak
"Böylesine dağınık halde bulunan bir nüfusun sayısını tespit etmek çok
güç" demiştir. Texier'nin ziyaret ettiği tarihlerde nizamlardan ve topçu-
lardan oluşan bir askeri nüfus bulunuyordu. Bunların üstüne kadınlar
ve çocukları, bir de Türk ordularına eşlik eden ve ordudan beslenen
kimseleri eklemek gerekiyor.

Texier nüfusu 30.000 olarak vermekle abartmış olmadığını ifade et-
mektedir. O tarihlerde Hristiyanlar genel nüfusun yaklaşık üçte ikisini
oluşturmaktaydı ve çoğunlukla da Ermeni'ydiler. Texier'ye göre sayı-
ları 1.000 veya 1.200 hane idi. Bilgiyi nereden aldığını bilmediğimiz
Texier, Malatya Ermenilerini Kayseri Episkoposluğuna bağlı olarak zik-
retmiştir ki bu yanlıştır.

Rumların sayısı azdı ve Texier'ye göre özellikle de şehrin yarım mil
uzağındaki Hordenz kasabasında ikamet etmekteydiler. Yöredeki Rum
varlığından söz eden başka birinin olmaması hayret vericidir. Belki de
sayıları gittikçe azaldığındandır.

Vital Cuinet, Asya Türkiyesi coğrafyasını konu edindiği, 1890'lı
tarihlerde yayımlanmış kapsamlı çalışmasında Malatya ve ona bağlı yer-
lerin toplam nüfusunu 44.906 olarak zikretmiştir. Sadece şehrin nüfu-

sunu ise 30.000 kişi olarak vermiştir. Ėevont Alişan'ın 1853'te yayımlanmış *Kağakagan aşkharhakrutyun* [Siyasi Coğrafya] eserinde zikrettiğı üzere, Charles Texier'ye göre nüfus 15.000-17.000 kişidir. Bu daha olası bir sayıdır. Zira Texier 30.000 sayısının içine geçici olarak orada bulunan orduyla birlikte hareket eden nüfusu da dahil etmişti.

Elimin altında şemsettin Sami'nin *Kâmûsu'l A'lâm* adlı çalışmasının 1898 ve 1900 tarihli baskıları bulunuyor. Bu eserde vilayet ve şehir nüfusu ile verilen bilgiler şüphe uyandırıcı. şemsettin Sami bugün vilayete dönüşmüş olan eski taşranın nüfusunu 216.200 kişi, bunun 16.200'i Ermeni, kalanını İslam olarak vermiştir. İslam ahalinin 22.000'i Kürt, kalanı (178.200 kişi) ise Türk. Ancak bu sayının 66.000'i Kızılbaş inancına mensup. Bu istatistiğın ne kadarının tam ve doğru olduğunu tespit etmek zordur. Bu sayıların siyasi veya başka sebeplerden değıştirilmiş olması muhtemeldir. Zaten Kızılbaşların Türk sayılması istatistikte kas-ti niyetler olduğunu ortaya koymaktadır. Zira onlar ne dini açıdan tam İslam ne de soy olarak Türk'tür.

Bu tekzibin ışığında şemsettin Sami'nin verilerine bakıldığında Malatya vilayet nüfusu şöyledir:

Türk-Sünni-İslam	112.000
Kürt-Sünni-İslam	22.000
Kızılbaş	66.000
Ermeni	16.200
Toplam	216.200

Yine aynı eserinde yazar Malatya kazasının (bugünkü vilayete teka-bül ediyor) 1900'deki nüfusunu 44.906 kişi olarak zikretmiştir. Sözü edilen nüfus Malatya ve civarındaki 130 köyde ikamet etmekteydi. Bu sayı Vital Cuinet'nin verdiği sayı ile aynıdır. Ancak şemsettin Sami 44.906 kişiden 4.890 kişinin üç Hristiyan mezhebine mensup Ermeniler olduğunu eklemiştir. Kalan sayı İslam aholidir.

Garabed Benneyan çalışmasında Malatya vilayetinin beş kazasıyla ilgili şu sayıları vermektedir:

Melidine	83.500
Hüsn-ü Mansur	14.000
Behesni	16.000
Kahta	13.000
Akçadağ	13.000
Toplam	139.500

Bu sayılar doğrulanmış olmadığı gibi, hangi kaynaklardan derlendiği de belli değildir. Sadece yukarıda zikredilmiş olan Ermeni ve yabancı kaynaklarla uyumadığı açıkça görülmektedir.

Aynı şekilde Krikor Melidinetisi de çalışmasında Malatya nüfusunun bahsetmiştir. Melidinetisi, “Malatya Ermenileri 1914’te 2.400-2.500 hane, yuvarlak hesapla 20.000 kişiydiler” demektedir (Melidinetisi, s. 61). Yazar şöyle devam ediyor:

Malatya’nın genel nüfusu, devlet kayıtlarına göre 1910 yılında 65.000-70.000’e ulaşmaktaydı. Burada şunu hatırlatmak gerekir ki, devlet tarafından kelimenin tam anlamıyla asla bir nüfus sayımı yapılmış değildir. Üstelik nüfusun belirli bir bölümü de çeşitli vergilerden kurtulabilmek için resmi kayıtlardan her zaman kaçmıştır. Ve en önemlisi de dağlarda ikamet eden Kürtlerden pek çoğunun asla bir kaydı bulunmadığından onlarla ilgili yaklaşık bir sayı vermek mümkün olmamıştır.

1914 tarihinde Malatya’daki köylü nüfusunun %97’si Türk ve Kürtlerden oluşuyordu. Ancak inkâr edilemeyecek belgeler 1800’lü tarihlerde ve öncesinde aynı yerin, özellikle de civarındaki nüfusun %50’sinin Ermeni olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nüfusun bir kısmı kırımlar sebebiyle yok olmuş, bir kısmı ise din değiştirmiştir.

İslam Ansiklopedisi’nde ise şu bilgiler yer almaktadır:

11. yüzyıl sonlarında Malatya nüfusunun 30.000 olduğu tahmin edilmektedir (3.000’i Ermeni) ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu sayının 40.000’e yaklaşmış olduğu kabul edilmektedir. Buna karşın savaş yıllarındaki ağır durum Anadolu’nun diğer şehirleri gibi Malatya’yı da iyice sarsmıştır. Bu tarihten sonraki nüfus sayımlarında sayının önce yavaş, sonradan hızlı artış gösterdiği görülmektedir:

1935	7.300 kişi
1940	36.300 kişi
1945	41.500 kişi
1950	49.100 kişi

1955’teki son sayıma göre sayı 64.880’e ulaşmıştır. Bu verilere göre, yaklaşık son yirmi beş yılda nüfus üç kat artmıştır. Dolayısıyla Malatya, Türkiye’nin hızlı büyüyen şehirlerinden biri olmuştur. Bu artıştaki önemli etkenler bölgenin konumu ve demiryolunun inşası olmuştur.

Malatya’daki Ermeni nüfusuyla ilgili daha zengin kaynaklara sahibiz. Bu kaynaklardan ilki Polonyalı Simeon’dur. 1613’te Malatya’ya uğramış ve burada iki hafta kadar kalmış olan Simeon Türklerin sayı-

sına hiç değinmeden şehirde 100 hane Ermeni olduğunu kaydetmiştir (Simeon, s. 190).

Hagop Aklıgutsuzyants, *Masis* gazetesinde (sayı 2845, 1881) “Melidine” başlıklı makalesinde “Melidine içinde yaklaşık 2.000 Ermeni aile yaşıyor” şeklinde bir bilgi aktarmıştır. Bu hesaba göre 1880’li tarihlerde Malatya’da 10.000 Ermeni yaşamaktaydı.

Daha önce de söylediğimiz üzere sayılar açısından çok da güvenilir bir kaynak olmayan Vital Cuinet ise 1891’de Ermenilerle ilgili çok ayrıntılı bilgiler vermiş, Malatya yöresindeki Ermeni nüfusu mezheplere bölerek vermiştir:

Ermeniler	7.080 erkek+8000 kadın	15.080
Katolik Ermeniler	370 erkek+400 kadın	770
Protestan Ermeniler	150 erkek+200 kadın	350
Toplam		16.200

Abartılan sayıları haklı göstermek için bu istatistiğe eğitimle ilgili birtakım veriler eklenmiştir ki bunlar da gerçeğe örtüşmemektedirler. Buna göre; Ermenilerin 7 yüksekokulu, bunların da 600 erkek ve 100 kız talebesi vardı. Bu okullarda 10 erkek hoca eğitim veriyordu ve eğitim masrafları 200 Osmanlı lirasıydı. Protestan Ermenilerin 1 yüksekokulu, 20 erkek, 5 kız talebesi ve bir erkek hocası vardı. Katolik Ermenilerin 13[?] ilkokulu, 100 erkek ve 30 kız talebesi, 3 erkek hocası vardı. Eğitim masrafı 20 lira idi.

Vital Cuinet şehir merkezinde ikamet eden Ermenilerin sayısını da şu şekilde zikretmiştir:

Ermeni	2.000
Katolik Ermeni	770
Ermeni Protestan	350
(Toplam 3.120, genel nüfus ise 30.000 kişidir)	

Sayılarla oynandığı aşikârdır. Zira Türkler dahi genel nüfusu 30.000 olarak zikrettikleri zaman üçte birinin, yani 10.000’inin Ermeni olduğunu dile getirmişlerdir. Vital Cuinet, Malatya sancağının (şimdilerde vilayet) genel nüfusunu 44.906 olarak vermektedir (Şemsettin Sami de aynı fikirdedir). Ve bu sayıya göre nüfusun, 3.770’i Ermeni, 770’i Katolik Ermeni, 350’si Protestan Ermeni’dir (toplam 4890).^{*} Bu verilerin

* Görüldüğü üzere, Katolik Ermeniler ile Protestan Ermenilerin sayısı şehir nüfusu içinde verilen sayıların tekrarıdır. Demek ki Malatya sancağı dahilinde Malatya’dan başka yerde Katolik ve Protestan bulunmuyordu, oysa bu yanlış bir görüştü.

tümü, yazarın Türk devletinin menfaatleri doğrultusunda istatistikler hazırladığını ortaya koymaktadır. S. M. Dzotsikyan ise şöyle yazmaktadır: “Bilinçli cemaat üyelerinin aktardığı bilgilere göre tehcirden önce Ermenilerin sayısı Malatya’da yaklaşık 20.000 idi. Ancak Avrupalı kaynaklar aynı sayıyı vermemektedir” (bkz. Dotsikyan, s. 379).

20.000 abartılmış bir rakam olsa dahi Ermenilerin sayısının 10.000’den az olması mümkün değildir. Malatyalı olan ve Malatya ile ilgili oldukça derli toplu bir çalışması bulunan Prof. Vorperyan şöyle yazmaktadır: “Malatya vilayetinde 7.000 hane veya yuvarlak bir sayıyla 35.000 nüfus bulunuyor, bunların 5.200 hanesi Türk ve 1.800 hanesi Ermeni’dir ve dağılım şu şekildedir (Vorperyan, s. 71):

1.635 hane Ermeni

65 hane Protestan

80 hane Katolik

20 hane Latin

Görüldüğü üzere fark çok büyük. Aynı tarihte, yani 1900’de yayımlanmış olan *Kâmûsu’l A’lâm*’da daha önce de gördüğümüz üzere sancaktaki toplam Ermeni sayısı sadece 4.890 olarak gösterilmiştir. Şehirdeki nüfustan ise hiç bahsedilmemiştir. İki yıl sonra, 21 Mart 1902 tarihinde Patrik Ormanyan’ın talebiyle Malatya Marhasalık Kaymakamı Rahip Haçadur Der Gazaryan tarafından hazırlanmış olan kapsamlı raporda Malatya Ermenilerinin sayısı 125 hane Katolik Ermeni ve 55 hane Latin haricinde 1.550 hane olarak verilmiştir. Yani nüfus şu şekildedir: 7.750 Ermeni, 625 Katolik Ermeni, 275 Latin Ermeni.

Bu hesaptan hareketle Malatya’da 8.650 Ermeni yaşamaktaydı. 1895’te 1.000 Ermeni kırıma uğradığına göre demek ki Malatya’daki Ermeni sayısının 10.000 olduğu doğrudur. Aynı şekilde Katolik Başrahibi Andreas Aleksantryan şehrin nüfusunun sıklıkla 30.000 olarak zikredildiğini hatırlatmaktadır ki, bu sayının üçte biri Hristiyan veya Ermeni’dir (Aleksantryan, s. 398). 1912’de yine üçte bir Ermeni olma şartıyla sayı 30.000’den fazla hesap edilmektedir. Ki bu durumda Ermenilerin sayısı yine 10.000 civarında olmaktadır. 1914’te Patrikhane’ye ulaştırılan bir rapora göre Malatya’da 2.300 hane ve 15.000 Ermeni yaşamaktaydı.

1914-1918 savaş dönemindeki tehcir ve kırımlardan sonra 1919’da İstanbul Patrikliği’ne ulaştırılan rapora göre 2.000 Ermeni ölümden kurtulmuş ve Malatya’ya dönebilmişti. Yani Ermeniler sadece 500

hane, 2.000 kişi kalmışlardı. 20 yaşın üstünde sadece 135 erkek vardı. Kalanı tamamıyla kadın ve çocuklardan oluşuyordu. 1919'da, içinde 400 yetimin barındığı bir yetimhaneleri vardı.

Mütareke'den sonra 1919'da orada kalmış olan Ermeniler için Malatya'da öylesine zor şartlar yaratılmıştı ki, 2.000 Ermeni'nin sayısı giderek azalmıştır. Sayıları 300 haneye, yani 1.500 kişiye inmiş, kalanlar da sadece Türkçe konuşur hale gelmişlerdir. Bu insanların kilise ve okulları yoktu. Yeni nesil asimile olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Papaz gönderilmesi için Patrikhane'ye müracaat etmişler, ancak bu taleplerini karşılamak mümkün olmamıştı.

Patrikhane şimdilerde yılda sadece bir kez ziyaretçi papaz gönderiyor. Kayseri papazı Haygazun Garabedyan'ın Küçük Asya Ermenileriyle ilgili 1947'de hazırladığı rapora göre Malatya'da hâlâ 500 Ermeni bulunuyordu (*Husaper*, sayı 256, 29 Ocak 1948).

Nüfusun dağılımına da değinmek gerekiyor. Malatya'da Ermenilerin sayısal olarak sürekli olarak azaldığını, asimile olduğunu ve soy olarak karakterini kaybettiğini söyleyebiliriz. Roma-Bizans hâkimiyeti altında Bizanslı olmuş, onun akabindeki İslam hâkimiyeti altında ise İslamlaşarak Ermeni olmaktan çıkmış, Arap, Türk ve Kürt olmuşlardır.

Tıpkı civar yörelerde olduğu gibi Malatya'da da çoğunluk Müslüman'dı. Ancak soy olarak Türk değillerdi. Büyük ihtimalle çoğunluğu İslamlaşmış Ermeniler, Süryaniler, Rumlar ve başka gruplardan geliyordu.

1613'te Malatya'yı ziyaret etmiş olan Polonyalı Simeon, yöredeki Türklerin başka yerlerdeki göre Ermenilere karşı daha iyi tavırlar içinde olduğunu kaydeder:

Malatyalı Türkler oldukça yumuşak, insan canlısı ve iyi insanlar, diğer Türklere benzemiyorlar. Yılan, gâvur vs. dahi demiyorlar, İsa kulu diyorlar, çok saygı gösteriyor ve milletimizi seviyorlar.

Bu yumuşaklığın ve iyiliğin sebebi Selçuklu Türkleri zamanında milletleri kazanmaya odaklı siyasetin o tarihlerde Malatya'da hâlâ korunmuş olmasındandı. Zira Osmanlı Türkleri henüz orada azınlıktaydılar. Polonyalı Simeon'un Malatya'yı ziyaret ettiği tarihten henüz 40-50 yıl sonra Doğu'ya seyahat etmiş olan Fransız Tavernier (1605-1689) ki 1632, 1638-1642, 1643-1649, 1652-1656, 1657-1662 ve nihayet 1663-1658 tarihlerinde altı kez gerçekleştirdiği ziyaretleri esnasında şöyle söylemektedir:

Tokat'tan Tebriz'e kadar ülkede neredeyse sadece Hristiyanlar ikamet ediyor ve eskilerin tarihi Ermenistan vilayeti dedikleri yer burası. Bu sebepten şehir ve köylerde bir Müslüman'a karşı elli Ermeni olduğu görüldüğünde şaşırmamak lazım (*Tavernier I, s. 47-48*).

Bu bilgide abartı varsa dahi Türklerin o dönemde yörede bir azınlık olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Polonyalı Simeon'a göre o tarihlerde Türklerin sayısı ancak 100 haneydi ve Ermenilere son derece saygılı davranıyorlardı. 17. yüzyıldan sonra ise zorla İslamlaştırma, Yeniçerilerin sayısını artırmak için devşirme toplama, yobaz söylemler ve diğer yöntemlerle demografik yapı değiştirilmiştir.

Selçuklu Türklerinin göstermiş olduğu yumuşak ve insanları kazanmaya yönelik siyaset değişmiş, baskılar başlamıştı. Malatya da bu baskılardan nasibini almıştır. Dolayısıyla hiç kuşku yok ki orada da Osmanlı hâkimiyeti ile beraber çok sayıda kişi İslamlaşmış ve bu yeniler samimi İslamların yapısını da bozmuşlardır.

Timurlenk zamanında başlayan baskılar tüm Melidine ovasında ve onu çevreleyen dağlarda hâkim olmuştur. Türkler kiliseleri yıkmışlar ve nüfusun büyük kısmını kırıma uğratmışlardır. Kalanlar da din değiştirmişlerdi. Bugün Beydağı, Akçadağ, Kahta ve İzolu'daki Kürt ve Türk nüfusun büyük bir kısmının isimleri ve soyadları Ermenicedir. Gelenekleri Hristiyan gelenekleridir. Ekmeği pişirecekleri zaman, uzun tahtayı haç işaretiyle kutsarlar. Kilim, halı ve birçok elişinin nakış ve süslerinin ortasına haç işareti yaparlar (Dr. M. Keşişyan, *Nor Malatya*, 1. yıl, sayı 4, s. 7).

Her halükarda, her ne şekilde olursa olsun, sonuçta Türkler gerek şehir gerek taşrada en kalabalık unsur olmayı, çoğunluk olmayı başarmışlardır. Geçen yüzyılın ikinci yarısında artık Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler gerilmiştir. Rahip Sırvantsdyants, 1879'daki Anadolu ziyareti esnasında Malatya'ya uğramış ve şehre girdiğinde Türklerle ilgili izlenimi çok olumsuz olmuştur:

Kapıların önünde kafalarında sarık, uzun sakallı Türkler oturmuş tütün içiyor, ağır ağır sohbet ediyor, gelen geçene kötü ve düşünceli nazarlarla bakıyorlar. Gâvur Rus'un hâkimiyetine tahammül edemeyen birkaç hane Müslüman aile, Erzurum'dan göçmen olarak buraya gelmiş (*Toros I, s. 307*).

Belki de bu ve bunlara benzer göçmenler, Kafkasya'dan Türkiye'ye sığınmış olan Müslümanlar vs. Hristiyan karşıtı hislerin yaratılmasında

etkili olmuşlardır. Episkopos Sırvantsdyants orada bulunduğu tarihlerde, yani 1879'da artık dayanılmaz bir ortam yaratılmıştı.

Malatya nüfusunu teşkil eden unsurlardan biri olan Türklerin genel durumu ise pek iç açıcı değildi. Prof. Mıgırdiç Vorperyan, Malatya Türklerinin eğitim durumundan bahsederek 1900'deki vaziyeti şu şekilde dillendirmiştir:

Türklerin her sokak başında kendi mahalle mektepleri var. Gelen geçen oradan yükselen gürültü sayesinde varlığından haberdar oluyor. Onların haricinde yüksek eğitim veren altı medrese daha var. Bu medreseler arasında Ömer Ahmetoğlu gösterişli binası, çeşmesi ve sahip olduğu intizam ile ilk sırayı almaktadır. Mekteb-i Rüştîye eğitimde yeni bir program uygulama niyetinde bulunuyor (Vorperyan, s. 85).

Türklerin Malatya'da sahip oldukları okullar bir rüştiye, iki idadi ve 40 sübyan mektebidir. Bu açıdan Ermenilerle kıyaslandığında geri kalmışlardı.

Dini açıdan da durum pek iç açıcı eğildi. Her semtte gösterişsiz ibadethaneleri vardı. Birkaç tanesi taştandı. Bunların haricinde 6-7 büyük camileri vardı. Çarşının merkezinde bulunan Çınar ve Sergüdi camileri gösterişli camilerdi. Bunlardan biri 1893 depreminde yıkılmıştı. 19. yüzyılın son yıllarında Hamidiye adında gösterişli ve çok masraflı bir caminin temeli atılmıştı.

Türklerin ayrıca kendilerine ait ziyaretgâhları vardı. Mesela, Kara Baba, Ali Baba, Ahmet Duran, Mer Ömer, Hoca Vahiz, Sarılık, Kızlar, Yedi Kardeşler, Üç Kardeşler, Löleli Baba, Hacı Bayram vs. Bu ziyaretgâhlardan bazıları eski şehre giden yol üzerinde, bazıları eski şehrin içinde, bazıları ise diğer kazalara yakın bulunuyordu.

Malatya nüfusu içinde ikinci büyük grup Kürtlerdi. Bunların önemli bir bölümü İslamlaşmış Ermenilerdi. Başka yerlerde olduğu gibi Malatya vilayetinin gerek ova gerek dağlık yerlerinde Kürt köyleri bulunuyordu. Birçok Kürt aşireti son dönemlere kadar hamuru yoğurduktan sonra bereketli olsun diye hâlâ haç işareti yapmayı sürdürmekteydi. Birçok köyde son dönemlere kadar Ermeni kiliselerinin harabeleri, haç işaretli taşların olduğu mezarlıklar durmaktaydı. Tüm bunlar her anıyı yok etmeye yönelik içgüdülere karşın yine de ayakta kalmayı başarmışlardı (Melidineti, s. 60-61).

Hosrov Yeğyayan'ın da söylediği gibi (*Bab Ukhdi*, sayı 30, s. 15) hakkaniyetli olmak adına Kürtleri de kendi aralarında sınıflandırmak

gerekiyor. Dağ bölgelerinde yaşayan Kürtler daha asildiler, Ermenilere daha yakındılar ve Ermeni zanaatkârların değerini ovadakilerden daha iyi bilirlerdi. Dağlı ağaların, kendilerine hizmet eden zanaatkâr ustalarını değiştirdikleri ender görülürdü (a.g.y., s. 15). Kürtlerin bu bölümü büyük ihtimalle silahlarını teslim etmemek için İslamiyet'i kabul eden gruptandı. Kürtler doğudan Malatya'ya gelmişler, oradan da Güney Ermenistan'a göç etmişlerdir.

Episkopos Karekin Srvantsdyants, Malatya Kürtleriyle ilgili oldukça önemli bir bilgi vermiştir:

Şehrin güneyinde bulunan ve yerel adlarıyla Ağ-dağ [Akçadağ], Beg-dağ [Beydağı] olarak anılan Malatya dağlarının halkı Maligan, Aligan, Kâvi vs. denen Kürtlerdir. Hem diğer halklara zarar verirler hem de kendi aralarında sorunları vardır. Bu dağların diğer tarafında Behesni [Besni] ile Adıyaman bulunuyor. Ağçadağ Malatya'nın batısında yer alıyor. Orada 5-8 bin hane Kürt var. Yarısı Kızılbaş'tır. Arapgir'e, He-kimhan'a ve Halep yoluna, onların yakınında bulunan köy ve kentlere büyük zararları dokunuyor. Devlete ne ordu veriyorlar ne de vergi (Toros I, s. 321).

Srvantsdyants, Akçadağ ile Surp Lerink olarak da bilinen Sev dağlarının aynı dağlar olduğunu zikretmiştir. Bu dağlarda Süryani ve Rum manastırları inşa edilmiştir. Ağçadağ civarındaki Kürtlerin İslamlaşmış Ermeniler olduğu kesindir. 1878 tarihlerinde o bölgede hâlâ iki Ermeni köyü bulunuyordu: Ansur ve Muşovıga. Srvantsdyants şunları anlatır:

Muşovıga'daki yaşlı papaz Hagop'u Malatya'da gördüm. Ağçadağ'daki vadi ve tepelerin harabelerle, haçkarlarla dolu olduğunu ve Kızılbaşların buralarda kilise olduğunu söyleyerek saygı gösterdiklerini anlatıyordu. Haçkarların üstünde Rumca ve Süryanice yazılar görülüyor. Ermenilerin haçkarları şeklinden belli oluyor.

Kurşunlu Kala köyünün Kızılbaşları bir harabeyi deşmişler, içinde dört haçkar ve kilise kemeri bulmuşlar. Papaz Hagop'u çağırmışlar, o da haçkarları bir yana toplamış, kilisenin etrafını da taşlarla çevirmiş. Ve o haçkarların ortasındaki haçları yanına almış, onlarla da hastaları için su takdis ediyormuş. Haçlardan birini rica edip aldım. Ayrıca Toros Manastırı adında bir yapının hâlâ ayakta olduğunu söyleyerek, hakkında yürek burkan bir şeyler anlatıldığını ifade etti. Ne yazık ki kendisi çok dikkat etmemiş. Oysa gözü açık ve ciddi bir adamdı, ama tarih bilmek lazım tabii. Papaz, Ağçadağ köylerinde güven içinde serbestçe gezme ayrıcalığına sahipti, zira duaları sayesinde ün yapmıştı. Tüm hasta Kürtler

ona saygı gösteriyorlardı. Kürtler ayrıca o harap kiliseye ziyarete gidip orada kurban da kesiyorlarmış. Papaz Hagop'un yanı sıra Malatyalı yaşlılar da eski kent Melidine'nin bir kapısının Türkler tarafından Toros Kapısı olarak adlandırıldığını söylüyorlar (Toros I, s. 322).

Yukarıda da belirttiğim üzere Malatya'nın İslam nüfusu homojen olmamıştır. Yani Türklerin ve Kürtlerin tümü Sünni değildir. Kürtlerin ve Türklerin önemli bir kısmı gizli Hristiyanlar veya İslamlaşmış Ermenilerdir. Nitekim yüzyıllar geçmiş olmasına karşın Hristiyan geleneklerini hâlâ muhafaza ediyorlar. Kızılbaş olarak adlandırılıyorlar ve Müslümanlığın bir mezhebini teşkil ediyorlar. Bu mezhep Hristianlıktan doğmuştur, Hristiyanlığın bazı eski kollarıyla büyük benzerlikler taşır. Türk hükümeti Kızılbaşları Türk olarak lanse ederken bazı yazarlar da Kürt olarak gösteriyor. Ancak gerçekte onlar ne Kürt ne de Türk, büyük ihtimalle Ermeni kökenliler (Yeğyayan, s. 13). Ermeni milletinden koparılmış bu toplulukla ilgili fazla konuşmak istemiyorum, zira artık bizden çok uzaklaşmış durumdalar.*

II. Malatya Marhasalığı Dahilindeki Ermeni Bölgeleri

Malatya marhasalığına bağlı bölgeler her zaman farklılık göstermiş, marhasalığın sınırları bazen daralmış bazen genişlemiştir. 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında devlet tarafından yapılan idari bölünmeler Ermeni marhasalıklarını da etkilemiştir. Malatya marhasalığı, Mamuretülaziz vilayetine tabi Malatya'nın idari alanında bulunuyordu. Devlet bu idari bölgeyi vilayete dönüştürmüş olduğundan Malatya marhasalığına bağlı Ermeni bölgelerini bu dönüşümü temel alarak anlatmaya çalışacağım. Sözünü ettiğimiz Ermeni bölgelerinin hepsi Malatya Episkoposluğu'nu teşkil etmekteydi ve Kilikya Gatoğigosluğu'na bağlıydı.

Malatya vilayeti siyasi idare açısından bucaklara (nahiyelere) bölünmüş olduğundan Ermeni marhasalıkları da bu bölünmelere göre tasnif edilecektir.

Malatya valiliği daha önce de açıkladığımız üzere beş idari bölüme sahipti:

* Dr. N. Dağavaryan'ın Kızılbaşlara ilgili *Hristiyan Protestanlığının ve Kızılbaş İnançının Doğuşu* adlı ilginç bir çalışması bulunuyor (İstanbul, 1914) [Çev. Kevork Taşkıran, Kor Kitap, İstanbul, 2018]. –ed.n.

1. Merkez sancak Malatya
2. Agra
3. Behesni
4. Hüsn-ü Mansur veya Adıyaman
5. Kahta

Bunlardan ilk ikisi eski ve tarihi Melidine sancağını oluşturmaktaydı ve Armenia Minör'e aitti. Behesni, Hüsn-ü Mansur ve Kahta farklı bir coğrafi birlik oluşturmaktaydılar.

Malatya'nın güneyindeki bu kazalar, eski tarihlerde Kommagene'nin (Gomak ve Gomakia) ve Ermeniler tarafından Yepradatsik denilen coğrafi bölgenin sınırları dahilindeydi. Nitekim burası MÖ 1. yüzyılda bir krallıktı. Bu krallık Vespasianus döneminde Roma vilayetine dönüşmüştü (Aleksantryan, s. 405). Bizans İmparatorluğu döneminde ise Lugandon'daki Ermeni *nakhararlar* (nazırlar) ile Ermeni askeri birliğiyle birleşti (a.g.e.).

11. ve 12. yüzyıllarda Ermenilerin nüfusu o bölgede çok artmış ve o topraklar üzerinde Pilardos'un kurduğu ittifaka dahil olmuşlardı. Bu durum Hırsız Vasil ve onun halefi Oğul Vasil döneminde de sürmüştür. Aynı bölgeye hâkim olanlardan biri de Haçlılar ve onların teşkil etmiş olduğu Urfa Latin kontları ve onların hâkimiyetindeki Ermeni prensleri olmuştur. Ülke daha sonra da Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Vordokyank, Selçuklu Rumi Sultanları, Musul ve Halep emirleri, Tatarlar Küçük Asya'ya ulaşana kadar bu bölgeyi elden ele çekişirmişlerdir.

Onların ardından hâkimiyet Mısırlılara geçmiş ve uzun süre, 1516'da Osmanlılar tarihi Kommagene'yi fethedene kadar bu bölgeyi ellerinde tutmuşlardır. Osmanlılar üç kazayı, yani Behesni, Hüsn-ü Mansur ve Kahta'yı, merkezi Malatya olmak üzere idari bir bölge haline getirmişlerdir. Ve daha önce de açıklandığı üzere burası bazen Diyarbakır bazen de Mamuretülaziz'e bağlanmıştı. Şimdilerde ise bağımsız bir vilayettir.

Siyasi ve idari açıdan Malatya marhasalığı dahilinde yer alan tüm Ermeni nüfuslu yerlerden bahsetmiş olabilmek için adı geçen bu üç kazadan ve oradaki Ermeni nüfustan ve Ermeni nüfuslu diğer yerlerden de bahsedeceğiz. Adı geçen üç kazanın Malatya ile sürekli ilişkisi ve bağı olmuştur, zira Malatya civarındaki bu kazalar için önder rolü oynamıştır. Dolayısıyla önce Malatya merkez kazası ve Akçadağ'a ait Ermeni nüfuslu bölgelerden, daha sonra da Kahta, Hüsn-ü Mansur ve Behesni kazalarının Ermeni nüfuslu yerlerinden bahsedeceğim.

A. Malatya Sancağı

Yukarıdaki satırlarda da görüldüğü üzere Malatya vilayeti beş kazaya bölünmüştü ve bunların ilki, merkez Malatya kazası idi. Daha evvel bahsettiğimiz üzere içinde Malatya haricinde başka bir şehir yoktu ve yaklaşık 150 köyden oluşmaktaydı ve bu köyler dört nahiye teşkil etmekteydiler:

1. Malatya
2. Balyan aşireti
3. Cubas aşireti
4. İzolu aşireti

Sözü edilen 150'ye yakın köy bu dört nahiye dahilinde yer alıyordu ve bu kazaya aitti. Rahmetli papaz Benneyan isimlerini merkezden uzaklıklarını belirterek tek tek zikretmiştir:

1. Malatya'ya Bağlı Köyler

Samanköy: merkezden uzaklığı 1 saat; Şahnahan: 2 saat; Kesrik: 2 saat; Perperim: 2,5 saat; Deveceloğlu Çiftlik: 2,5 saat; Kuşdoğan: 4 saat; Kündübeg: 3 saat; Çırmıkdi: 2 saat; Veri (Yukarı) Karagöz: 2 saat; Vari (Aşağı) Karagöz: 2 saat; Çamurlu: 1,5 saat; Veri (Yukarı) Banazi: 1 saat; Orduzi: 1 saat; Aşağı Eskikent: 2 saat; Telek: 2 saat; Hilan: 2 saat 15 dakika; Hatun Suyu: 2 saat; Boran: 3 saat; Kadı Çayırı: 3,5 saat; Hacısırcılar: 3,5 saat; Bildim: 3 saat; Alışar: 3 saat; Mahmudi: 4 saat; Küllü Mağara: 4 saat; Mandere: 4 saat; Misiri Deresi: 4 saat; Çermegi: 5 saat; Kömürhan: 5 saat; Eyribük: 5 saat; Dede Kalkın: 4,5 saat

Adları geçen son altı köy Melas ırmağının diğer tarafında bulunduğu için bazen Gaban Mağden bazen de Malatya'ya bağlı olmuşlardır. Çırmıkdi ve Kündübeg nüfusları itibarıyla birer avan sayılırlar. Adı geçen iki köyün bahçe ve bağları hem ünlüdür hem de diğer tüm köylerin bağlarına bedeldirler.

2. Balyan Nahiyesinin Köyleri

Kadir Uşağı: 4 saat; Haçova: 6 saat; Seyduşağı: 4 saat; Cafans: 4 saat; Karlanğuş: 5 saat; Kilise: 5,5 saat; Mamazar: 5,5 saat; Budala Uşağı: 6 saat; Zeydan: 6,5 saat; Göçeng: 7 saat; Meled Geliri: 10 saat; Hin Keğ (Eski köy): 10 saat; Kel Halil: 11,5 saat; Çıklık: 12 saat; Porğa (Yukarı köy): 8,5 saat; Porğa (Aşağı köy): 8 saat; Zerni: 9 saat; Bügezi: 9 saat; Küren: 10 saat; Su Çırnki: 7 saat; Rafa: 7 saat; Kutaklar: 10 saat; Perhemçik: 8 saat; Kozluk Veri Küğ (Yukarı köy): 5 saat; Kozluk Vari Küğ (Aşağı köy): 5 saat

3. Cubas Nahiyesinin Köyleri

Atabeg: 4 saat; İmamoglu: 4,5 saat; Kelidig: 4,5 saat; Rüstem Uşağı: 5 saat; Kuluşağı (Yukarı): 5 saat; Kuluşağı (Aşağı): 5 saat; Kilmuhammetli: 6 saat; Mamukan: 6 saat; Şişman: 6,5 saat; Karatepe: 3 saat; Meydanlık: 6 saat; Hakverdi: 3,5 saat; Çolaklızade: 2,5 saat; Yarımcahan: 2,5 saat; Karaköy: 2 saat; Yeniköy: 3 saat; Köpeksiz köy: 5 saat; Bekiçuç: 5 saat; Dişerci Bisi: 4 saat; Keşolar: 3 saat; Hacı Haliloğlu Çiftliği: 3 saat; Fırıncı: 3 saat; Sevsereg: 5 saat; Çolaklı: 4 saat; İsbecere: 4 saat; Talabin: 6 saat; Kamin: 6 saat; Alkanuşağı: 6 saat; Pol Uşağı (Halikan): 8 saat; Gülüm Uşağı: 10 saat; Soküt (Mamrak): 4 saat; Almalı (Mamrak): 4 saat; Yapraklı Pınar (Mamrak): 4 saat; Balıklı Dere (Mamkasor): 4 saat

4. İzolu* Nahiyesinin Köyleri

Nardiban: 8 saat; Gevenis: 8 saat; Bahri: 8 saat; Piro: 8 saat; Cafılar: 8,5 saat; Zekan: 9 saat; Butan: 10 saat; Kozluk: 10 saat; Bakiran: 9 saat; Hanaday: 12 saat; Burustan: 11,5 saat; Arap Uşağı: 11 saat; Ağaye Abuş: 9 saat; Dereköy: 8 saat; Keserik: 10 saat; Mamuthan: 9 saat; Mastigan (Verin/Yukarı): 8 saat; Mastihan (Varı/Aşağı): 7,5 saat; Bend: 8 saat; Darıcan: 8 saat; Daşan: 8 saat; Çanakçı: 8 saat; Hilingo: 10 saat; Kala: 10 saat; Kızlan: 8 saat; Gavuran: 8 saat; Dudan: 8 saat

Adı geçen dört nahiye-den birine veya diğerine mensup aynı adı taşıyan 30-40 kadar köy daha vardı, ancak bu nahiyelerden ayrılmış oldukları için isimlerini zikretmeye gerek duymuyoruz. Bu köylerden merkezdekiler ile Cubas'a bağlı olanların hepsi ovada ikamet etmektedirler. Balyaniler dağlıdır, İzoluların ise yarısı ovada yaşar yarısı dağlıdır. Köylerdeki nüfusun tümü Müslüman ve neredeyse tamamı Sünni'dir. Balyaniler, Kazovalılar ve Atabegliler ve İzolu'daki Kozluklular Kızılbaş'tır ve tamamı Kürtçe konuşmaktadırlar. Bunların kıyafetleri ve yaşam şekilleri de birbirlerinden farklıdır. Ovada yaşayanların büyük çoğunluğu çiftçidirler ve şehirliler gibi uzun entari giyer, sadece başlarına fes yerine beyaz keçe takar, ayaklarına da ayakkabı yerine sarı çarık giyerler. Dağlılar ise hayvancılıkla meşgul olduklarından sonbahara kadar çadırlarda yaşarlar. Bunların büyük bölümünün (erkekleri kastediyorum) başlıkları çok ilgi çekicidir.

* Alişan, Malatya'nın doğu tarafında Fırat'a yakın ancak Barsam Su deresine daha yakın İzolu adında küçük bir Kürt köyünden bahsetmektedir.

150 köydeki Ermeni nüfusun son yıllarda çok az olması dikkat çekicidir. Oysa Tavernier'nin tanıklığına, yani yörede bir Müslüman'a karşı 50 Ermeni yaşadığı bilgisine dayanarak Malatya şehrinde olduğu gibi çevresinde de çok sayıda Ermeni bulunması gerekiyordu. Dolayısıyla adı geçen bu köyler bir zamanlar Ermeni nüfuslu olup Türk idaresi altında İslam köylerine dönüşmüş olmalıdırlar. Bu durumdan Malatya'ya yakın birkaç köy kurtulabilmişti sadece.

1915'ten önce Malatya ve civarında Ermeni sayısı eskiye nazaran azalmış olmasına rağmen yine de önemli bir nüfus mevcuttu. Köylerin sayısı elliye ulaşmaktaydı. Malatya marhasalığına bağlı Ermeni nüfuslu bu yerleri Malatya'ya en yakın olandan en uzak olana doğru sıralayacağım. Bir nevi banliyö sayılabilecek bu yerler ikiye ayrılıyordu.

Sayıları yediye ulaşan birinci gruptakiler Malatya'nın batısında idi:

1. Adafi
2. Vari (Aşağı) Banazi
3. Bargızı
4. Tesinde
5. Kileyik
6. Çırmıkdi
7. Küstübeg (Kündübeg)

Papaz Benneyan'a göre adı geçen yerler Mesih ırmağı etrafında halkalar şeklinde sıralanmışlar ve banliyöleri oluşturmuşlardı. Adları verilen bu köylere Bağköyü, ahalisine de Bağköylü denirdi. Zira halkının tümü çiftçi, bağcı ve bahçivandı. Şehirli kabul edilirdi ama köylü hayatı sürerlerdi. Başka geçim kaynakları yoktu. Nacar ve kumaşçı olan bir-iki kişi haricinde tamamı bahçe ve bağlarında yetiştirdikleriyle geçinirlerdi.

Gerek şehir gerek banliyöler, ayrıca Çırmıkdi ve Kündübeg köyleri, tamamıyla ağaçlarla kaplıydı. Öyle ki yabancı biri uzaktan bu banliyölere bakacak olsa, herhangi bir bina ve insan göremeyeceği için şehre girinceye kadar orayı geniş bir orman zannederdi. Uzaktan orman sanılan yerler sık meyve ağaçları, kavaklar ve söğütlerle kaplı bahçelerdi. Bu bahçelerde yetiştirilen ürünlerle civardaki şehir ve köylerden binlerce lira kazanmaktaydılar. Sözü edilen bahçeler Malatya ekonomisinin temelini oluşturmaktaydı.

Adları sayılan yedi köy içinde en ünlüsü olan Çırmıkdi kasaba sayılabildi. Nitekim oranın yerlisi olan R. Mirakyan da aynı fikirdedir (bkz.

Bab Ukhdı, IV. yıl, sayı 1, s. 22). Çırmıkdi eskiden tamamıyla Ermeni nüfustan müteşekkıl bir kasabaydı. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısından başlayarak Ermeniler yavaş yavaş uzaklaşmaya başlamışlar, 1895 kırımından sonra da köy tümüyle boşalmıştır.

İsmın Ermenice menşeli olduğu tahmin edilmektedir. Mirakyan eski adının Çur Uğdı, Çuruğd olduğunu ve değışime uğrayarak Çırmıkdi şeklini aldığı kanısındadır. Türkler de Çırmıkdi'nin Ermeni nüfusa sahip olduğunu kabul etmekteydiler. Nitekim "Allah yandaki iki tepeyi gāvurların üstüne yıkarak onları cezalandırmış" diyorlardı. Bu söylencenin temeli herhalde doğal bir afet, muhtemelen de depremdi (Mirakyan, s. 22).

Rahip Haçadur Der Ėazaryan, Çırmıkdi'den bahsederken önce isim tashihi yaparak diğerlerinin söylediği üzere Çırmığdı değil Çerm Uğdı olduğunu ifade ettikten sonra, Malatya'nın kazası olduğunu ve onun batısına doğru iki saatlik mesafede bulunduğunu zikretmiştir. 1895'te orada 25 hane Ermeni bulunuyordu. Bu aileler 4-5 ay İslamlaşmış görünürek yaşadıktan sonra kiliselerine dönüş yapmışlar ve hep beraber Malatya'ya taşınmışlardır. Şimdilerde oradaki Surp Eçmiadzin Kilisesi yarı harap halde bulunuyor. Fermanı kayıp olduğundan inşa tarihini de bilemiyoruz.

Gelelim ikinci gruptaki köylere: Malatya'nın doğu kısmında bulunuyorlardı ve Ermeni nüfusu olan sadece iki yer vardı:

1. Orduzi veya Hordöz

Köy, eski şehre giden yol üzerinde, Aslan Tepe'nin eteklerinde bulunuyordu. Sırvantsdyants bu köyle ilgili şunları yazmıştır: "Çok kalabalık, su ve ağaçlarla kaplı cennet misali bir yer. Nüfusun çoğu Türk, biraz da Ermeni var. Şehrin banliyösü sayılabilir" (*Toros I*, s. 315). Görüldüğü üzere Orduzi'de 19. yüzyılda Rum yoktur. Ancak eski dönemlerde burası Rumların ikamet ettiği bir yer olmalıdır.

Rahip Haçadur Der Ėazaryan'a göre, "Orduzi şehirden kuzeydoğuya doğru bir saat uzaklıkta Malatya'nın banliyölerinden biridir. 1895 tarihinde burada 40' kadar Ermeni hanesi bulunuyordu. Surp Pırgiç Manastırı dahilinde bir erkek okulu vardı. Zikredilen tarihte Orduzi'nin

* Aleksantryan'a göre Orduzi Ermenileri 50 haneydi (Aleksantryan, s. 401).

ileri gelenlerinin çoğu öldü' ve evleri kapalı kaldı, bir kısmı da şehre taşındı. Şimdilerde sadece dört Ermeni hanesi bulunuyor.”

Orduzi'nin tarihi bir yer olduğu ve önemli bir geçmişe sahip bulunduğu anlaşıyor. Katolik rahip Andreas Aleksantryan şu bilgileri aktarmaktadır:

Orduzi veya Hordöz adının Adaras adıyla bir ilgisi bulunmaktadır. Adaras, İmparator Antonius'un seyahatnamesinde Melidine yakınlarında gösterilmiştir. Bir zamanlar Hordöz veya Adras veya diğer adıyla Orduzi'de özellikle Rum aileler yaşarmış ve o taraflarda çok saygı gösterilen Karasun Manuk adında bir kiliseleri varmış. Ancak kilisenin üstündeki kayıt bunu teyit etmemektedir. Aziz Yevtoks, Melidyan Lejyonu'na mensup değildi ve relikleri 966'da metropolit Soğomon'un çabalarıyla bulunmuştu. Yevtoks başka bir lejyona mensuptu, Maksimianos ve Degos döneminde şehit olmuştu. İmparatorun muhafızı da onunla beraberdi. Onu İmparator Maksimianos döneminde, 6 Eylül 252 tarihinde Hıristiyanlığa çeviren de Yevtoks olmuştu.

Bugünkü şehirden sadece yarım mil uzaklıktaki bu köyde çok saygı gösterilen bir kilise vardır. Söylenceye göre 40 şehidin relikleri orada bulunuyordu. Oysa gerçek olan o kilisenin 40 şehitler için inşa edilmiş olduğudur. Kilise bir şehide ithaf edilmişti ama şehidin o 40 kişiden biri olduğu kesin değildi.

Bu söylence şu hikâyeden doğmuştur: İmparator Marcus Aurelius (161-180) 174 tarihinde Tuna nehrinde kuşatıldığında “Tümü Hıristiyanlardan oluşan ve Melidine denilen lejyon ilahi bir lütfе nail oldu. O askerlerin duası sayesinde yağan yağmur ve şimşeklerle düşmanlarını yenilgiye uğrattı” (Allard, s. 307; *Gesaryo*, s. 245-246; Cassius, *Roma Tarihi*, XLV: 23, Tertulianus).

O tarihten sonra Yıldırımcılar olarak anılan bu lejyonun merkezi Melidine idi ve “askerlerinin büyük bölümü Armenia Minör'dendi.” (Tion Tavos)

Bir asır sonra Degos döneminde 258 veya 259 tarihinde adı geçen lejyona mensup Ermeni asıllı bir yüzbaşı olan Boğikdos şehit olmuştur (*Pazmaveb*, 1928, s. 99-100; Alişan, *Huşigk hayrenyayts hayots* [Ermeni Vatanından Anılar], s. 239; Ağavnuni, s. 131-133; Torkom Kuşakyan, *Boğikdos hay vga* [Ermeni Şehit Boğikdos], Kudüs, 1935). Boğikdos,

* 1896 kırımlarında öldürülmüşlerdir. Rahip Der Çazaryan başına iş açılabilceğini düşünerek raporunda kırım kelimesini kullanmaktan imtina etmiştir.

Melidine'nin Romalı valisi Feliks'i görmüştü ve İmparator'un Degos'un Hıristiyanlara eziyet etme kararını uygulamak yerine kendisi Hıristiyanlığı kabul etmiş ve bu sebeple şehit edilmiştir (Dzotsikyan, s. 376).

Söylenceye göre bu lejyonda yer alan 40 asker şehit olmuş ve Orduzi'de onlar için bir kilise inşa edilmiştir, ancak günümüzde kilisenin yeri dahi belli değildir. Ancak Charles Texier, şapeli ve kilisenin cephesinde yer alan kaydı gördüğünü ve bu kaydın söylenceyi doğrulamadığını kaydetmiştir: "Aziz Yevtoks'un relikleri, Miladi 966 Mayıs'ında bulunmuştur. Ona ithaf edilen kilise metropolit Soğomon tarafından yeniden onarılmıştır." Buradan hareketle kilisenin Aziz Yevtoks'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Yevtoks ise adı geçen ünlü lejyona mensup değildi, yine imanı için Malatya'da ölen Hromolus ile beraber şehit olmuştu. İmparator Trajan Dace zamanında Roma lejyonunun komutanıydı. Fransa'ya gönderilmişti. Orada tutuklanarak putlara tapması için zorlanmış, ancak kendisi gibi Hıristiyan olan askerleriyle beraber bunu reddetmişti. Bu yüzden Melidine'ye gönderilmiştir. Orada imparatorun muhafızı olan Hromolus'u ikna etmiştir. O sırada imparator ilan edilen Maximianos putlara tapmayı reddeden tüm Hıristiyanların öldürülmesini emretmişti. İmanından vazgeçmeyen Yevtoks eziyetlere maruz kaldıktan sonra kafası kesilmiştir (6 Eylül 252).

Şehit Yevtoks'a ithaf edilmiş kilisenin kaydı ve Yevtoks'un reliklerinin 966'da bulunması dahi Orduzi'nin Roma-Bizans döneminde önemli bir Ortodoks merkezi olduğunu göstermek için yeterlidir.

2. Eski Melidine veya Eski Şehir

Yeni Malatya'dan kuzeye doğru iki saatlik mesafede eski şehrin kalıntıları bulunuyor, tarihi Melidine orada yer alıyordu. Türkler o kalıntıları "Eski Şehir" veya "Eski Malatya", Ermeniler ise "Aşağı Şehir" diye adlandırıyorlardı.

Daha önce tarif ettiğimiz kalıntılar ve relikler, tarihi Melidine şehrinin kalıntılarıydı ve 1838 tarihine kadar varlıklarını korudular. Rahip Der Ėazaryan raporunda şunları yazıyor:

Eski Melidine: Yeni şehrin kazalarından biridir ve Malatya'dan 2 saat uzaklıkta kuzeydoğuya doğru bulunuyor. 1895'te orada 35 kadar Ermeni hane, Surp İsdepanos adında bir kilise, iki katlı, 16 odalı bir okul bulunuyordu. 1895'ten sonra Eski Melidineliler Ermenilerin büyük bölü-

mü öldü.' Bazıları Malatya'ya taşındı. Şimdilerde (1902) sadece 5 hane Ermeni bulunuyor. Surp İsdepanos kilisesinin de sadece binası ayakta, MS 800'de inşa edildiği sanılıyor. Burada artık ayin yapılmıyor. Mevcut haliyle bırakılacak olursa o da kısa sürede yıkılacaktır.

Kitabını Papaz Benneyan'dan yaklaşık on yıl önce yayımlamış olan Rahip Andreas Aleksantryan'ın Eski Malatya'da Ermenilerin Türklerle beraber ikamet ettiği ve 200 hane oldukları yönünde vermiş olduğu bilgi şaşırtıcı ve oldukça kuşkulu bir bilgidir (Aleksantryan, s. 402).

B. Akçadağ Kazası

Malatya merkez kazadan geçtikten sonra, vilayet istikametine doğru sıralanan kazalar arasında ilk sırayı Akçadağ alır. Akçadağ'ın merkezi Arğa'dır (Arga). Arga, Malatya'dan Maraş'a, kısmen de Sivas'a uzanan Malatya vilayetinin en geniş kazalarından biridir.

Rahmetli Papaz Garabed Benneyan bu kaza hakkında oldukça geniş ve önemli bilgiler vermiştir. Kanımca bu kazayı yakından tanımış ve iyi incelemiştir. Dolayısıyla onun bilgilerini aynen aktarıyorum:

Bu kazanın merkezi Arğa'dır (Arga). Malatya'dan batıya doğru 8 saatlik mesafede, " Torosların güney-kuzey hattının şehre bakan tarafında bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Arğa'nın nüfusu 200 hane Türk'ten"*** oluşmuştur. Burada telgrafhanesi de olan bir hükümet konağı inşa edilmiştir. Biri büyük olmak üzere 2-3 camisi, birkaç tane ilkokulu ve iki katlı gösterişli bir kışlası var.

Şimdilerde toprakla aynı seviyeye inmiş olan Arğa eski ve tarihi "Arka" kentidir. Günümüzdeki Arğa'nın içinde ve çevresinde nereyi kazarsan kaz, eski binaların kalıntı ve temellerini bulabiliyorsunuz. Bundan 15-16 yıl önce merkezdeki çarşıdan kışlaya giden yol inşa edilirken birden bir delik açılmış ve toprak çökmüş. Hükümet toprağı dışarı çıkarttırıp temizletmiş, bir de ne görsünler, 15 metre genişliğinde ve 20 metre uzunluğunda eski bir kilise tabanı ortaya çıkmış. Kilisenin kemer sütunları kaidelerinden kaymış ve oraya buraya uzanmış ölümler misali serilmişler. Sütunların uzunluğu 5,5-6 metre, kalınlığı ise bir veya yarım kucak genişliğinde. Taban rengârenk küçük granit parçacıklarıyla yapılmış çeşitli kuş figürleriyle bezenmiş. Kilisenin içinden çıkarılmış taşlar ve arkeolojik buluntulara devlet tarafından el konmuş.

* Kırırma uğradılar demek istemiştir.

** Rahip Aleksantryan'a göre 2 saattir (s. 392).

*** Arğa'da 1910 yılında sadece 15-20 hane Ermeni vardı (Aleksantryan, s. 392).

Kevork Arslanyan ise Arga kalıntılarıyla ilgili şunları yazmıştır:

Bu kent Rum İmparator Arcadius'un adıyla Argati (Arğa) olarak anılmaktadır. Arcadius'un hükümdarlığından önce de konumu, sahip olduğu alan gibi sebeplerle önem arz eden bir yer olmuştur. Zaten kalıntılar, zanaat ve mimarlık alanındaki eserler, onun büyüklüğünü ve önemini gösteren delillerdir.

Mevcut mezarlığın görüntüsü dahi onun bu durumunu teyit etmektedir. 9 sıra halinde sıralanmış ve her biri bir tepenin üstünde yer alan taşlar, zanaatkarlığın boyutlarını ortaya koymaktadır. Ayrıca her bir kabristanın kapısı vardır ve bunlar hâlâ ayakta. Kalıntıları hâlâ görülebilen sarayı da ihtişamını ortaya koymaktadır. Ancak ne yazık ki granit taşlar ve mermer sütunlar kıymet bilmeyen eller tarafından ahır inşa etmek için kullanılmış (Arslanyan, s. 40).

Arğa veya Akçadağ kazası başlıca iki bölüme ve idari olarak da beş nahiyeye ayrılmıştır. Başlıca iki bölüm Kürne-Kürmecük şeklindedir. İdari olan beş kısım ise, Polat, Kürencük, Levent, Gelengeç ve Hekimhan adlarını taşır. Adları sayılan bu yerler 150-160 köyden müteşekkildirler. Nüfusun hepsi Kürt ve aşiret mensubudur. Körecikliler Alevi, Kürneliler ise Şafidir.

Akçadağlılar eskiden cesur ama isyankâr olarak tanınmışlardı. Öyle ki 19. yüzyılın başından bugüne kadar hükümet tarafından birçok kez sayıları azaltılmıştır. Ama 1912'lerde sakin ve itaatkâr bir şekilde işleri güçleriyle ilgileniyorlar. Bir zamanlar yıllarca savaşmış, gerek memleket gerek birbirlerine çok zarar vermişler. Ancak yine de adları ve varlıkları civardaki başka soylar üzerinde hâlâ etkili. İsyân ettikleri tarihlerde başlıca sığınma yerleri Şuğul adı verilen dar ve ormanlık alan olmuştur. Bu alan insan eliyle yapılmış 1000-1200 kadar taş kovuktan ve 10-15 evden oluşmaktaydı. Tarihi bu yerin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı bilinmiyor. Aynı derecede ilginç ve dikkat çekici bir diğer yer ise Şuğul'un güney tarafında bulunan alandır. Bu alanın etrafını saran sivri kayaların yüksekliği 100 metreden fazladır ve ortasındaki 150-200 dönümlük sürülmüş alandan oldukça bereketli bir su çıkmakta ve Melas ırmağına dökülmektedir.

Arğa'nın batısında 10-12 dakika uzaklıktaki Karataş'ta oraya bura dağılmış, bir buçuk metre yüksekliğinde, eni boyuna eşit on kadar taştan kovuk ve onların etrafında da üzerleri düz taş kapaklarla örtülü 25-30 mezar bulunmaktadır.

Yine Arğa'nın batı tarafındaki korularda Rupinyan döneminden kalma kayalara oyulmuş bir manastır veya kilisenin kalıntısı var. Koyun ağılına çevrilmiş kilise "Ğumar Ağzı" adıyla tanınıyor. Oradan da temiz ve buz gibi su fışkırıyor. Bu tarz kayaya oyulmuş yerlere her adım başında rastlamak mümkün. Tıpkı Ansur, Sarancık, Kepezi'de olduğu gibi.

Arğa'da resmi binalar haricinde 40-50 dükkândan oluşmuş bir çarşı, 3 han, 4 kahvehane ve devlet görevlilerine ait 40-50 adet iki katlı gösterişli ev bulunuyor.

Hekimhan'da 500 hane, 100 dükkân, 5 han ve yakınından geçen Kuruçay üzerinde 10 değirmen, hükümet konağı, 1 telgrafhane, 1 rüştiye, 3 ilkokul, Taşhan adıyla bilinen 20-30 kâgir odalı geniş bir han ve hamam, 2 kilise bulunuyor. Hekimhan'dan 2 saat uzaklıkta Kesik Köprü yakınlarında kâgir bir han ve bir bedestenin kalıntıları, Budaklı ve Cüzüngür adlı köylerde birer kule kalıntısı hâlâ durmaktadır. Aynı şekilde, bir buçuk saat uzaklıkta, Şah Abbas'ın komutanlarından Kılıç Aslan* tarafından yaptırılmış kâgir han ve Germane'de kâgir binalar ve kule kalıntıları yer almaktadır. Bunların içinde Latince kayıtlara rastlanmaktadır.

Cüzüngüd [Güzelyurt], Hekimhan'dan bir saat uzaklıktaydı." 8-9 semte bölünmüş olan Cüzüngüd'de 500 hane yaşıyordu. Her tarafı bahçe ve bağlarla kaplı, temiz sularla bezenmişti. Kalıntılar ve arkeolojik buluntular eskiden büyük bir şehir olduğunu ispatlamaktadır. 20. yüzyılın başında Hekimhanlıların yazlığı olarak kullanılıyordu.

Daha önce de dediğimiz üzere Hekimhan, Akçadağ'ın nahiyelerinden en önemlisiydi ve Malatya'dan Sivas'a giden yol üzerinde ikinci istasyon olan ve dağlarla çevrili bir vadide bulunuyordu. Rahip Ğugas İnciciyan, Hekimhan'dan bahsederken halkının Kürt, Türkmen ve 30 hane Ermeni'den oluştuğunu söylemiştir (İnciciyan I, s. 323). 1912'de ise çoğunluğu zanaatkâr olan 50-60 hane Ermeni vardı. Bunlar 200-250 yıl önce Erzincan, Muşovıga, Ansur ve başka yerlerden buraya göç etmişlerdir. Ancak tam da yerleşmemişler, bir taraftan Malatya, Sivas, Gürün ve civar yörelere göç etmişlerdir. 1870'li tarihlerde yapılmış tahadan bir kiliseleri vardı. Evleri ve mezarlıkları kiliseye yakındı. Ermeni

* Papaz Benneyan karıştırmaktadır. Zira Şah Abbas Malatya'ya kadar gelmemiştir. Yukarıdaki satırlarda da görüldüğü üzere Malatya'yı kuşatan Rumi Selçuklu Sultanı Kılınçarslan'dır.

** Rahip Aleksanryan'a göre iki saat uzaklıktadır. Havası güzel, suyu güzel ve bol bir dağ vadisidir (Aleksanryan, s. 392).

evlerinin hepsi aynı semtte toplanmıştı. Avedis adlı bir papazları vardı. Okulu papazları yönetiyordu. Bir dönem Miatsyal Ingerutyun (Birleşik Cemiyet) tarafından yönetilmişti.

1895'teki kaos günlerinde Hekimhan Ermenilerinin tamamı dinlerini değiştirerek İslamiyet'i kabul etmişlerdir. "Korku Müslümanları"nın kendi dinlerine dönebilecekleri yolunda irade çıkınca bir süre Malatya'daki Katolik kilisesine gitmişlerdir. Ancak Katolik papazdan memnun kalmayınca, Ermeni papaz oraya giderek kiliseyi ele geçirmiş, ayrıca bir de okul açmıştır. Halkın üçte ikisi Ermeni, geriye kalanı ise Katoliktir. Katolikler için ayrıca bir rahip bulunuyordu.

Der Gazaryan'ın 1902'de hazırlamış olduğu raporda Hekimhan için yazdıkları ise şöyledir:

Hekimhan, Akçadağ kaymakamlığına bağlıdır* ve Malatya'dan 14 saat uzaklıktadır.** Burada 70 hane Ermeni, 1865-1866 tarihli fermanla inşa edilmiş Surp Asdvadzadzin adında taştan ve tavanı sütunlarla süslü kapalı bir kilise var. Kilisenin fermanı son dönemlerde kaybolmuş. 1895'te bir okul ve iki papazları varmış. Papazlardan biri 1895'te vefat etmiş, diğeri de Darende'ye taşınmış bulunuyor.

Aleksantryan, çalışmasında Hekimhan'ı büyükçe bir köy olarak tanıtmış, 70-80, belki de 100 hane Ermeni olduğunu, bunun yarısından biraz azının da Katolik olduğunu yazmıştır. İki cemaatin de kendisine ait kilisesi varmış (Aleksantryan, s. 393). Ermenilerin kilisesi Meryem Ana'ya ithaf edilmişti (Toros I, s. 319).

20. yüzyıl başlarında Hekimhan'daki Ermeni Katolikler, Ermeni Kilisesi'ni işgal etmişlerdi. Patrikhane'nin şikâyeti üzerine 1908 başlarında kilise Ermenilere geri verilmiştir. Bunun üzerine Ermeni Katoliklerin sayısı 50 haneden 3-4 haneye düşmüştür (12 Nisan 1908 tarihli Patrikhaneye gönderilmiş mektup).

Hasan Çelebi köyü de Hekimhan nahiyesinin içindeydi. Nahiye merkezinden 3-4 saat uzaklıktaydı. 25-30 hane Ermeni vardı ve bunların üçte biri Katolik'ti (Aleksantryan, s. 395).

Hasan Badrik Han (Malatya'nın kuzeyinde) ise sözü edilen köyden birkaç saat uzakta bulunuyordu. Melas üzerindeki Kırkgöz adıyla bilinen büyük köprü de hemen yakınındaydı. İmparator Vasil zamanında küçük bir kentti. Serop veya Badrige adıyla biliniyordu. Sonradan yıkık

* İdari merkez.

** Rahip Aleksantryan'a göre 2 saat (Aleksantryan, s. 392).

bir han ve yanında küçük bir köy olarak kaldı. Nahiyesinin tüm diğer köyleri Müslüman'dır (Aleksantryan, s. 393; Alişan, *Aşkarhakrutyun*).

Akçadağ kazasının bölümlerinden Kürne'de de Muşovıga ve Ansur adında Ermeni nüfuslu iki köy bulunuyor.

Muşovıga,* Kürne'nin Gelengeç nahiyesinin doğu kısmında bir vadiye kurulmuştur ve 50 hane kadar Ermeni nüfusu vardır. Buranın Ermenileri yapılı ve sağlıklı olup çiftçilikle meşgul olmaktadırlar. Eski kiliseleri yıkık ve harap olduğundan hangi çağda kim tarafından inşa edildiği bilinmiyor. Son yıllarda Malatyalıların yardımlarıyla küçük bir kilise inşa etmişler. Şimdilerde Hagop adında bir papazları bulunuyor. Hagop'un selefi olan iki papaz 1895 olaylarında 20-30 kişiyle beraber şehit olmuşlar. Olaylar esnasında halk önceden toplu olarak köyün üst tarafındaki mağaraya saklanmış ve birkaç gün civardaki Kürt güruha karşı koyabilmiş. Ancak dışarda kalanlar öldürülmüş, hepsinin varıyoğu talana uğramış. Mağaraya sığınmış olanlar ise geceleyin kaçarak Engizek [Ağılbaşı] köyüne sığınmışlar, köyün muhtarı Zazo onları günlerce besleyip koruyarak kurtarmış.

Muşovıgalıların 1912'de okulu yoktu. Bazen Malatya'dan gönderilen öğretmenler tarafından idare edilen okul gibi bir şeyleri olmuştu. Episkopos Karekin Srvantsdyants 1878'de Malatya'yı ziyaret ettiğinde bu köyü Akçadağ'da Ermeni nüfusu olan ve Ermenice isim taşıyan yerler arasında Ansur ile beraber zikretmiştir (Toros I, s. 321).

Der Ğazaryan da 1902 tarihli raporunda Muşovıga'dan şöyle bahsetmiştir:

Muşovıga, Ansur köyünden 4 saat uzaklıkta ve Akçadağ kaymakamlığına bağlıdır. Muşovıga'da 36 hane Ermeni ve Surp Asvadzadzin** adında eski bir kilise bulunuyor. Kilise 1895 tarihinde yıkılmış olduğundan*** şimdi (1902) sadece dört duvarı ayakta. Köylülerin 1895'te iki papazı ve bir okulu varmış ancak şimdilerde yok.

Muşovıga'nın çevresinde de harap halde 4-5 kilise daha bulunuyor. Ancak onlar hakkında bilgi yok.

* Harabe ve kalıntılardan Muşovıga'nın eski bir kentin kalıntısı olduğu bellidir. Ahalisi Muş'tan göç ettiğinde yerli halk onlara "Muş'ov ga?" [Muş'ta kim var, kimse kaldı mı?] diye sormuş, isim de oradan gelmiş diye anlatılmaktadır. Ancak vadi her zaman sisli olduğundan da bu isim verilmiş olabilir. Zira Ermenicede "mşuş", sis demektir. "Mşuşga" da "sis var" anlamına gelir.

** Srvantsdyants kilisenin adını Surp Hovhannes olarak zikretmiştir (Toros I, s. 319).

*** Türkler tarafından yıkılmıştır.

1578 tarihli bir İncil kolofonundan anlaşıldığı üzere Muşovıga veya Muşeg köyünün aynı tarihte bir kilisesi olması gerekmektedir.

Mangamazik: Muşovıga'nın üst tarafındaki bir çatlaktan oldukça temiz bir su vadiye dökülmektedir. Suyun iki tarafında yukarıdan aşağıya kadar saç teli gibi sık yeşillik uzanmaktadır. Köylüler buraya Mangamazik adını takmışlardır. Hikâyeye göre eski tarihlerde bir köye saldıran haydutlar güzel bir kız çocuğunu kaçırmak istemişler. Kız namusunu kurtarmak için kaçmış ve yükseğe çıkarak kendisini oradan atmaya çalışmış. Dağ birden yarılmış ve kıızı içine alarak tekrar kapanmış. Bunu gören haydutlar şaşır kalmışlar. O esnada yeraltından şiddetli sarsıntılar duyulmuş, ardından da büyük bir patlama olmuş. Taşlarla beraber kafalarına bu sudan inmiş ve orada ölmüşler. Bu mucizenin bir işareti olarak da kızın saçları yerine bu otlar bitmiş. Mangamazik [Çocuk saç] daha sonra bir ziyaretgâh halini almıştır.

Der Ėazaryan'ın kapsamlı raporuna göre Ansur, Malatya'dan 8 saat uzaklıkta, Akçadağ kaymakamlığına bağlı Ermeni nüfusa sahip bir köydür. 21 hane Ermeni ve 1872'de tuğladan yapılma bir kilisesi vardır. Ayrıca 2-3 adet taştan harap kilise kalıntısı bulunmaktadır. Ancak haklarında herhangi bir bilgi bulunmuyor.

Rahip Aleksantryan 1910'da Ansur'un küçük bir köy olduğunu ve halkın çoğunun da şehre yerleşmiş bulunduğunu yazmaktadır (s. 401). Bazılarına göre 15-20 hane, bazılarına göre ise 30 hane Ermeni yaşamaktaydı ve hepsi de Katolik'ti. Papaz Benneyan ise şunları yazıyor:

Ansur, Melas'ın sol kıyısında, Yazılıhan [Yazihan] denilen ovanın kuzeybatı ucunda, Karabel Gâvur Deresi ağzında, 20 hanesi Ermeni, toplam 70-80 haneli bir köydür. Köyün kuzey tarafında İbocuk denilen yerde yokuş üzerinde oldukça eski bir kilisenin duvarları ve mihrabı bulunuyor. Daha önce belirttiğimiz üzere burada 10'dan fazla mağara bulunuyor. Bunların karşısındaki yaylada, Ören köyü civarında ve Ansur'un her tarafında arkeolojik kalıntılar, içinde bazen 200 senelik mezar taşlarının bulunduğu mezarlıklar var.

Ansurluların dini ihtiyaçları Hekimhan ve Muşovıga papazları tarafından karşılanmaktaydı. Ansur eski zamanlarda kalabalık bir kent olmakla beraber eziyete uğrayan ahalisi oraya buraya dağılmış, Gürün, Sivas, Tokat, Amasya ve Malatya dahil olmak üzere çeşitli yerlere göç etmişti. Malatya'ya göç eden aileler arasında Ansuryanlar, Bağdayanlar, Bılıklar, Husikyanlar, Hovagimyanlar, Odabaşyanlar bulunmaktadır.

Garabed Benneyan topografya çalışmasında (s. 244) Ansurluların karakterinden de bahsetmiştir:

Ansurlular saf insanlardır. Haklarında anlatılan hikâyeler komik olduğundan birini aktarmak istiyorum. Köyün yukarı kısmında Surp Gananos adında bir ziyaretgâhları mevcut. Doğru söyleyip söylemediklerini anlamak için Gananos üzerine yemin ettirmek gerekir. Zira Allah'ın adı üzerine yemin ederler ama Gananos'un adına yemin etmezler. Sebebi sorulduğunda "Allah herkesin Allah'ı ama Gananos sadece bizim azizimiz ve bizim koruyucumuz" derler. Okul, okuma yazma bu insanlar için rüya gibi bir şey. A harfini gördüklerinde bile ne olduğunu anlamazlar. Sadece kitabın okuma, kâğıt ve kalemin ise yazım aracı olduğunu bilirler.

Yukarıda adları sayılı köylerden Hekimhanlı Ermenilerin dili basittir ve birkaç ağzın karışımıyla oluşmuştur. Muşovıgalıların dili daha nazik, ancak konuşmaları çok hızlıdır. Bu yüzden alışık olmayan biri söyleneni birkaç kez tekrarlatmak zorunda kalır. Üç köyün dili de Sivas lehçesine daha yakındır.

Gelenceç nahiyesindeki Kurşunlu köyünün yukarısında, güney taraftaki tepe üzerinde Kız Kulesi denilen kule gibi bir yapı; Leventler' nahiyesindeki Kürt Abdalı köyünün karşısında Melas ırmağı kıyısında, yüksekçe bir dağın başında yarı yıkık bir kale; onun da karşısında oldukça geniş kâgir bir köşk bulunmaktadır.

Kesrecük'ün Harın Uşağı'ndan Başyurt'a giden yol üzerinde yüksekçe bir kayanın düzgün yüzeyine kırmızı ve iri harflerle yazılmış 40 satırlık bir kayıt bulunmaktadır. Kayanın iki tarafında haç şeklinde yuvarlak motifler işlenmiştir. Ancak zaman içinde rüzgâr, kar ve yağmur sularından dolayı yer yer okunamaz hale gelmiştir.

Bu nahiye'nin her tarafından Rupinyan Krallığı'na ait gümüş paralar çıkar. 1880'li tarihlerde Kürne köylülerinden biri tarlasını sürerken gümüş bir buzağı heykelciği bulmuş, ancak onun değerli bir şey olduğunu bilmediğinden parçalamış ve civar şehirlerde parça parça satmıştır.

Akçadağlılar Malatya, Elbistan, Darende ve Gürün ile alışveriş yaparlardı. Nahiye'nin büyük kısmı dağlık olduğundan çiftçilik daha ziyade, geniş ve suyu bol vadilere sahip Polatlılar ve Arğalılar arasında gelişmiştir. Akçadağlıların başlıca uğraşı ve zenginliği hayvancılıktır.

* 1882'de Akçadağ'daki hükümet konağı Leventler köyündeydi, daha sonra Arğa'ya taşınmıştır.

Nahiyenin her tarafında özellikle Kürecik ve Ayvalı'da dokunan halılar, kilimler, perde ve örtüler büyük kazanç kaynağıdır.

Bu nahiyede üretilen dokumalar hayranlık uyandıracak derecede güzeldir. Normal güzellikteki halıları, kilimleri ve yastıkları bir tarafa bırakacak olursak Yedi Dağ Çiçeği adlı rengârenk kilim insanı hayran bırakacak güzelliktedir. Sadece Mamuretülaziz vilayetinde değil, Osmanlı ülkesinin hiçbir yerindeki Kürt aşiretleri bu konuda Akçadağlılarla yarışamaz.

Bu nahiyede yetiştirilen ürünler, buğday, arpa, mercimek, nohut, tütün, afyon, pamuktur. Sebzelikler ve bağlar çok azdır. Yetiştirdikleri koyunların yün ve yağın kullanmanın yanı sıra vahşi hayvanları avlayarak onların derilerinden de oldukça iyi kazanç sağlamaktadırlar.

Akçadağ, Malatya'ya yakın olduğundan onunla ilişkisi diğer nahiyelerden daha fazladır. Buraya bağlı köyler şunlardır:

Kürecik'teki köyler: Arğa, Karaterzi, Beksemdere, Topal Hüseyin, Balahaci, Harun Uşağı, Öksüz Uşağı, Bekir Uşağı, Kerli Uşağı, Amuklu, Kozluca, Çınar, Palanga, Hakıklı, Tanıklı, Kepez, Kör Süleymanlı, Kehalar, Kelecler, Kadir Uşağı, İkinciler, Bayram Uşağı, Hançarlı, Keller, Develi, Kajıklı, Tumuklu, Sarı Hacı, Çoban Uşağı, Mezere, Şemşik, Temurciler, Kollu, Bilem Uşağı, Tatar Uşağı, Tapgıran, Kubet Uşağı, Kasım Uşağı, Penikli, Polat.

Kürne'deki köyler: Savkan Uşağı, Ayram Uşağı, Engizek, Fethacık, Kerimli, Halavik, Gelincik, Kurşunlu, Kürcan, Kızıl Yatak, Söğüt, Zahmadin, Tahtalı, İbocuk, Gıllat Uşağı, Cevizli, Kadir İbrahim, Yukarı Kürt Abdalı, Aşağı Kürt Abdalı, Uzun Hasan, Gökçe, Uzun Uşağı, Polat Uşağı, Şeyh Uşağı, Büyük Köy, Küçük Kürne, Levent, Ancar, Sakalı Uzunlar, Bağ, Ebeler, Köseler, Büyük Ancar, Yukarı Yorükcü, Kara Mağara, Alici Uşağı, Şems Uşağı, Rasul Uşağı, Kilig Uşağı, Tuik Uşağı, Doğanlar, Mehmanlı, Hartut, Palağ Uşağı, Kalolar, Muratlı, Sarsat, Ansur, Muşovıga, Ayvalı, Kızıl Mağara, Selimli, Elvar Uşağı, Bicir, Sofular, Karlık, Bıyık Boğazı, Başı Uzun, Terse Han, Göge Bakan, Karcıncalık, Sultanlı, Namıklı, Fırıncılar, Kaynarca, Hasan Çelebi, Bağcadamı, Arş Mağara, Yeşil Kale, Kötü Köy.

Hekimhan'daki köyler: Kale Mahallesi, Yenice, Ermeni, Koçu Uzun, Cüzüngüd, Sarı Kız, Bıdren, Basak, Genç Uşağı, Eselu, Duci, Şerzi, Bozuklu, Alhiz, Çanak Pınar, Kermane, Haciler, Molla İbrahim, Sıcan Uşağı, Tatlı, Saman, Uğurcuk, Kara Güçük.

Çiftlik'teki köyler: Çiftçi Başı, Heküke, Kırkan, Ziyaret, Zeyve, Şeyhler, Musturı, Perteg, Aşar, Ilıcık, Aşağı Ödükçü, Ören, Koran Göl, Dere, Almalatı, Esenli, Egin, Mehmanlı, Bahri, Yazmarlı, Kalender, Göl Pınar, Kör, Süleymanlı, Baber, Dede, Kalı Kase, Kara Pınar, Armaşatı, Köse Has, Müzevir Köyü.

Kürne ve Kürecik nahiyeleri Kürt nüfusludur. Ancak mezhepleri aynı değildir. Kürne Kürtleri Sünni İslam, Kürecikliler ise Alevidir.

Rahip Aleksantrıyan bu Kürtlerin başında beyler ve aşiret reisleri bulunduğunu ve nüfuslarının bir dönem 15-20 bin olduğunu söylemektedir. Dağ tarafında yaşayan bu ahali isyanlarıyla devlete çok sıkıntı vermişler. Köylerde barış isteyen ahalinin huzurunu ve yolların güvenliğini bozmuşlardır. Şimdilerde devlet onları bastırmış durumda, kendileri de artık köylerde rahat duruyor ve çiftçilikle meşgul oluyorlar. Aynı taraflarda bir de Dinicanlı aşireti yaşamaktadır.

C. Besni-Behesni

Behesni, Armenia Minör'ün dışında kalıyordu. Kommagene'ye ait. Kuzey ve kuzeydoğudan Akçadağ ve Malatya, doğu ve güneydoğudan Hüsn-ü Mansur ve Fırat, güney ve güneybatıdan Rumkale, batıdan ve kuzeybatıdan Pazarcık ve Elbistan ile sınırlıdır. Yaklaşık 70 saatlik bir alanı vardır ve bu bölge beş nahiyeyle bölünmüştür. Belveren, Havedi (veya Hueydi), Sürgü, Keysun ve Kızılın. Sözü edilen bu nahiye ise 150-160 köye ayrılmıştır (Benneyan, s. 186-187).

Behesni livası Maraş, Antep, Urfa ve Malatya şehirlerinin tam ortasında ve hepsine neredeyse eşit olmak üzere 150 kilometre mesafede yer almaktadır. Behesni'deki akarsulardan biri olan Sürgü çayı yakındaki dağlardan doğarak gelir ve Paşa Köprüsü yakınlarından Göksu'ya karışır. Sürgü'nün sularında lezzetli bir alabalık türü bulunur. Ören-Arğa ve Elemendik ovalarını sulamak için bu suyu özel bir hatla Hümayi tarafından Malatya Çiftliği'ne indirme denemeleri yapıldı ve oldukça ilerleme kaydedildi. Ancak Meşrutiyet (1908) ilan edilince Çiftlik, Mülkiye'ye geçtiğinden iş yüzüstü kaldı.

Göksu, Behesni kazasının en ünlü suyudur. Göksu'nun bir kolunu Sürgü çayı oluşturur. Diğer kolu ise Elbistan taraflarından gelerek Uzan adlı köyde birleşir ve sürekli güneye doğru akarak Fırat'a karışır. Göksu'nun üstünde iki büyük köprü inşa edilmiştir. Biri Erkenek ve

Belver yakınlarındaki Paşa Köprüsü'dür. Diğeri ise Kızılın'ın önüne yapılmıştır.

Buranın Bizans İmparatorluğu'nun parlak dönemlerinde önemli bir yeri vardır. Zira Bizanslıların 837 tarihinde Samosat ile beraber yerle bir ettikleri tarihi Zabedra veya Sohobedra şehri orada bulunuyordu. Zabedra, Halife Mutasım'ın memleketiydi ve Bizanslılar tarafından yok edilmesi halifeyi çok sarsmıştı.

Zabedra veya Sohobedra'nın, Behesni'de Sürgü aşiretinin yaşamakta olduğu vadide bulunan Harap Şehir'in kalıntısının bir bölümü olduğu zannedilmektedir. Duvarlarından bir bölümü hâlâ ayaktaadır. Şimdilerde burada Osmanlı-Rus Harbi sırasında Erzurum'dan göç etmiş olan 300 hane kadar muhacir yaşıyor. Rahip Çugas İnciciyan Harap Şehir'den "ova" diye bahsetmiştir. Bu vadi Behesni'ye yakındı. Rişvan Kürtleri her yıl vergilerini vermek için orada toplanıyorlardı. Şimdilerde ise Birinci Dünya Savaşı sonunda doğu vilayetlerinden gelmiş Türk muhacirler yaşıyor ve burası Doğanşehir olarak adlandırılıyor.

Behesni livası tarihte Kilikya Krallığı'nın bir parçası olmuştur. Suyu bol ve güzel iklimiyle yaşanabilecek dağlık bir yerdir. Çok geniş tarım alanlarına sahiptir. Ancak topraklar işlenmemiştir. Behesni halkının büyük bölümü çadırlarda yaşamaktadır ve göçebe olduklarından çiftçilik geri kalmıştır. Tahılı başka yerlerden alırlar (Benneyan, s. 189). Halkının çoğu geri kalmıştır. Üzümlü meşhurdur. Arpa, kuruyemiş, tereyağı, pamuk, kereste, ahşap, kömür, sarımsak, pirinç, ceviz, dut vs. olmak üzere civar yerleşimlere satış yapmaktadırlar. Papaz Benneyan'a göre başlıca ürünler, bastık, sucuk, üzüm, incir, fındık, kumaş, kilim, revak denen bir tür içecektir.

Livanın merkezi olan Behesni'yi Türkler Behesni-Bahueddin veya Behaddin, Süryaniler ise Beyt Hasan olarak adlandırmaktaydılar (Aleksantryan, s. 409-412). Taşlı bir dağın tepesine kurulmuş, dağınık yerleşmiş evleriyle küçük bir kenttir. Burada eski bir kalenin kalıntıları da görülmekteymiş (Ališan, *Aşkharhakrutyun*). Behesni, Antep'ten iki istasyon uzakta bulunmaktadır (İnciciyan I, s. 324).

Papaz Garabed Benneyan'a göre Behesni "Malatya'dan 22 saat uzaklıkta bulunan, etrafı dağlarla çevrili, vadi içine kurulmuş küçük bir kenttir" (Benneyan, s. 185):

Behesni doğudan ve batıdan iki dağ arasında bir vadiye kurulmuş 1.880 haneli bir kasabadır. Evlerin tümü vadinin doğu tarafına inşa edilmiştir.

Çarşı da oradadır ve çarşının kuzey ucunda hükümet konağı bulunur. Bir zamanlar 400 haneden fazla Ermeni nüfus varmış. 300 hane Ermeni, 15 hane Protestan, 40 Katolik. Geriye kalan nüfus Müslümanmış.

Savrun adlı su, şehrin yanından geçer. Derin değildir, ancak suların arttığı mevsimlerde çok geniş ve hızlı akar. Etrafında bağlar ve bahçeler bulunur. Buralarda yetiştirilen üzüm son derece güzeldir (İnciciyan, s. 325).

Behesni ahalisi Ermeniler ve Türklerden müteşekkildir. Papaz Benneyan nüfusu 8-9 bin olarak zikretmiş ve sadece 350 hanenin Hristiyan olduğunu söylemiştir. Başkalarına göre ise Behesni'de yaklaşık 2.000 hane yaşıyordu ve bunların neredeyse dörtte biri Hristiyan'dı. Alishan şehrin nüfusunu 2.500 hane Türk, 150 veya 250 hane Ermeni olarak göstermiştir. Aleksantryan (s. 409) ise 2.000 hane Türk, 250-300 hane Ermeni, 100-150 hane Katolik ve çok az sayıda Protestan olarak zikretmektedir.

Behesni'nin tarihi bir kent olduğu anlaşılıyor, ancak eski adı bilinmiyor. Ne Bizans ne de Araplar döneminde adına rastlanıyor. Legandion marhasalığına bağlı olduğu ve 11. yüzyılda Ermenistan'dan göç eden Ermeni kral ve prenslerinin yönetiminde kaldığı biliniyor. Pılandos, Vasil ve onun oğlu Vasil, Behesni'ye hükmeden isimler olmuştur. Bu bölgede hüküm sürenler arasında Haçlılardan Urfa kontları da bulunmaktadır. 1118'de hüküm süren Bağkin'di [Baldwin] (Aleksantryan, s. 409). O tarihlerde Behesni ünlü bir kaleydi.

11. ve 12. yüzyıllarda kalesi, nüfusu ve zenginliğiyle ünlüydü. Garabed Benneyan'a göre Konstantin'in oğlu Hetum bu şehri bir süreliğine Müslümanların elinden almış, ancak daha sonra tekrar kaybetmiştir. Müslümanlar şehri ele geçirdiklerinde Hristiyanları uzaklaştırarak kendileri yerleşmişlerdir. Şehre sırasıyla Suriye Atarekleri, Selçuklular, Mısırlılar ve nihayetinden Osmanlılar hâkim olmuştur.

Osmanlı hâkimiyeti esnasında burada bazen merkezi idareden bağımsız aşiretler de bulunmuştur, tıpkı Beyat Oğulları gibi. Nitekim Behesni'ye yakın bir köy halen Şah Beyat adını taşımaktadır.

Behesni doğal korunaklar açısından zengin bir dağın tepesine inşa edilmiş sağlam bir kaleyle korunmuştur. Dağ çevresine hükmeder bir mevkidedir ve günümüzdeki Behesni onun dört bir tarafına yerleşmiş bulunmaktadır. Kale-dağ, kuyruğu, başı ve yüzgeçleriyle tam bir balık şeklindedir. Tepedeki kaleye sadece güney taraftan girilebilir. O da an-

cak çeyrek saat boyunca aşırı taşlı dik bir yokuşu tırmanmakla mümkündür. Dağın tepesinde oraya buraya saçılmış harabe kalıntıları ve kayalara oyulmuş mağaralar görmek mümkündür. Bunlar bir zamanlar buralarda yaşayan savaşçıların ikamet yeri olmuştur.

Behesni'de bu ünlü kale bakımsızlığa terk edilmiş ve eski görkeminden çok şey kaybetmiştir. Tarihi değerlerin farkında olmayan cahil halk sürekli olarak burayı tahrip edip zarar vermiş, ev inşa etmek için taşlarını çalmıştır. Dağın tepesindeki kalenin çeşitli kısımları, üzerinde kayıt bulunan taşlar, değerli eşya ve para arayan hazine avcıları tarafından kırılarak veya deşilerek tahrip edilmiştir. Kalenin sadece sarsılmaz duvarları ve bazı evlerin temelleri kalmıştır.

Kalenin eski görkemli günlerinden geriye kalan kayda değer en önemli şey yarı harap haldeki muhteşem gözetleme kulesinin bir duvarıdır. Üzerindeki yazı o derece büyüktür ki yakındaki tepelerden bakarak dahi kolayca okumak mümkün, ancak henüz dili çözülmüş değildir.

Bu büyük dağın altında, dağın kuyruğundan ta tepesine kadar uzanan gizli bir yol bulunmaktadır. Burası geniş ve yüksek kemerleri olan bir tüneldir. Bir grup asker atlarıyla beraber buradan rahatça geçebilir. Gizli yolun aşağı ucunda bir su havuzuna ulaşılır. Havuz kayalar arasında açılmış muazzam bir yarığın içinde ve insanların fark edemeyeceği bir yerde bulunmaktadır. Ermeni semtleri içinden geçen dere bu havuza bağlıdır. Havuzun kaynağı kendi içindedir ve yerden buz gibi fışkırır. Yakın semtlerdeki ahali bunu içme suyu olarak kullanır.

Yolun yukarı ucunda, dağın tepesinde, kapı olarak bir çift görkemli duvar bulunmaktadır. Çok yüksek olan bu duvarlardan aşağı bakanın başı döner ve vadide yaşayan insanları karınca kadar küçük görür.

Yerli halk bu kaleye çeşitli isimler vermiştir: Türkler Küffar Kalesi, Ermeniler ise Ermeni Kalesi veya Tzignapert (Balık Kale) olarak adlandırmışlardır (Avedis Tekeyan, "Besni yev Kesun" [Besni ve Kesun], Sion, 1933, s. 296-297).

Şehri koruyan duvarlar yıkılmış haldedir. Şehrin dışındaki bahçe ve bağlarda bulunan eski kalenin harabeleri son zamanlara kadar görülebilmekteydi (Aleksantryan, s. 410).

Merkezin havası çok sağlıksız. Yazın çok sıcak olduğundan ikamet imkânsız. Bu yüzden halk yazı şehrin civarındaki bağlarda geçiriyor. Bahçelerde meyve ağaçları olsa da su olmaması sebebiyle meyve vermiyorlar, hatta yerde ot bile bitmiyor. Ancak bağlar muhteşem. İyi cins

üzüm yetiştiriyorlar. “Peygamber üzümü” denilen cinsle yarışacak bir üzüm hiçbir yerde yoktur. Özellikle tanelerinin büyüklüğü ve parlaklığı tabiatın bu nahiyeye bir lütfudur.

Behesni devlet idaresi açısından olduğu gibi, marhasalık yönetimi açısından da Malatya’ya bağlıdır. Bu marhasalığa bağlı 25 hane Katolik, 10-12 hane Protestan bulunuyor. Ermenilerin ve diğerlerinin birer kilisesi ve bitişğinde okulları var.* Okullar arasında Katoliklerinki biraz daha iyi düzeyde. Behesni Ermeni cemaatinin günlük konuşma dili Türkçe, öyle ki Ermenice en basit kelimeyi bile anlayamıyorlar. Ana dillerini güçlendirme ve okullara önem verme konularına henüz uzaklar.

Behesni’de Eğin ve Gürün’den göç etmiş ve önemli yer edinmiş aileler vardı. Behesni’nin yerli halkı baytarlık, kerestecilik, demircilik, kalaycılık, boyacılık ve diğer mesleklerle meşgul oluyorlardı. Behesni sancağında, aynı adı taşıyan kentin etrafında Ermeni nüfuslu başka yerleşimler de vardı.

Behesni’den doğuya doğru iki saatlik mesafede Surfaz adında 300 haneli bir köy vardı. Köyün 20 hanesi Ermeni’ydi ama çok fakirlerdi. Çok güzel inşa edilmiş bir Ermeni kilisesi de mevcuttu. Esas köy bir düzlükte yer alıyordu, yüksek dağlar yoktu. Üç cami vardı. İkiisi ayakta, biri ise köyün dışında ve duvarları yıkıktı.

Surfaz’ın kuzeydoğusunda yaklaşık beş saatlik mesafede Şamboyanı adlı 500 haneli bir köy bulunuyordu. Köyde 10 hane Ermeni yaşıyordu.

Behesni’den kuzeye doğru sekiz saatlik mesafede Tut adlı 600 haneli bir köy yer alıyordu. Orada da 16 hane Ermeni ikamet ediyordu. Ne okul ne de kilise vardı. Yıllar önce Katolikler okul açmaya söz vermişler ancak bu gerçekleşmemişti (Benneyan, s. 187). Tut’taki Ermeniler dokumacılıkla uğraşıyor ve civar şehirlere oldukça büyük miktarda ihracat yapıyorlardı (Benneyan s. 187).

Behesni’den 10 mil batıya doğru Belveren adlı 200 haneli köy bulunuyordu. Bunun da 15 hanesi Ermeni’ydi.” Tıpkı Behesnili Ermeniler gibi Belveren’deki Ermenilerin de günlük konuşma dili Türkçe. Dini ihtiyaçları Behesni’den karşılanıyordu.

Maraş ve Kesun arasında güneybatıya doğru bulunan Raban da Behesni kazasının sınırları içindeydi. Türkler o tarafları Raban Ovası diye

* Kilise Surp Pirgiç, okul ise Nersesyan adını taşıyordu (Toros I, s. 319). Okuldaki talebe sayısı 40 idi.

** Papaz Benneyan’a göre 20 hanedir.

adlandırılırlardı. Türkmen ve Kürt aşiretler hayvanlarını burada otlatırlardı. Bugün de nüfusun büyük bölümünü Türkmen ve Kürt aşiretler oluşturuyor. 1914 yılına kadar az sayıda Ermeni de burada ikamet etmekteydi.

Behesni yakınlarında anılmaya değer Ermeni kalıntısı olarak Madrasun ve Vartaher kasabaları bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde Kral Kurken'in oğlu Gagik hüküm sürmüştür. Gatoğigos Krikor Vgayaser de bir dönem onun yanında kalmıştır. Vartaher ise Vgayaser'in yeğeninin ve Gatoğigos Parseğ'in öldüğü yerdir (1113). İşte az çok Ermeni'nin ikamet ettiği yerler buralardı. Ancak 1895'te Ermeni köylülerinden çoğu öldürüldü, geriye kalanlar da darmadağın oldular.

Behesni livasında 1915'ten önce Ermeni nüfuslu yerlerden ayrı bir de Ermeni nüfusun artık çoktan bittiği, ancak tarihi geçmişiyile Ermeni milleti ve tarihiyle derin bağları olan, önemli rol oynamış kentler ve şehirler vardı. Behesni'nin güney kısmında dört saatlik mesafede bulunan Kesun bunlardan biriydi. Türklerin ve Ermenilerin karışık olduğu köyde 1916'dan önce 200 hane Müslüman yaşamaktaydı.

Kesun, Orta Fırat Büyük Yayı'nın kuzeybatı kısmında, Amanos ve Toros dağlarının ortasında uzanan, eski tarihlerde Kommagene diye adlandırılan küçük ve verimli memlekette bulunuyordu. Kommagene'nin içinde, Maraş ile Samosat'ın neredeyse tam ortasında, her birinden 115 km uzaklıkta ve Kızıltaş sıradağlarının kuzey yokuşu üzerinde büyük bir köydü. Önünde göz alabildiğine uzanan bir ova vardı. Ovanın içinde kuzeybatıdan güneydoğuya doğru Fırat'ın önemli bir kolu uzanıyordu. Şimdi Göksu olarak adlandırılıyor, eskiden Çoçe deniyordu. Göksu'nun Fırat'la birleştiği yerden biraz yukarıda, büyük bir taş köprü bulunuyordu. Roma'nın Samosat'a uzanan askeri yolu bu köprünün üstünden geçmiştir.

Kesun harika bir dağ ovasının ortasında olduğundan hayran olunacak bir konumu vardır. Ova batıdan doğuya 20 saatlik uzunlukta, genişliği ise iki saatlik mesafedeydi. Gerek kuzey gerek güney tarafları dağlık ve ormanlıktır.

Kesun Ovası aynı adlı ırmağın gürültülü sularıyla sulanır. Toprağın ve iklimin elverişli olması sebebiyle yılda iki kez ürün alınır. Yazın tahıl, sonbaharda pamuk, pirinç, susam ve haşhaş yetiştirilir.

Kesun, Ermeni tehcirinden önce zaten köye dönüşmüş ve tamamıyla Kürt nüfuslu bir yer olmuştur. Oysa bundan 120-140 yıl önce nü-

fusun önemli bir kısmı Ermeni'ydi ve çiftçilikle uğraşıyorlardı. Ancak dağlıların saldırısı esnasında yok olmuşlar, hayatta kalan az sayıdaki insan ise yalınayak Kesun'dan kuzeye doğru dört saat uzaklıkta bulunan Behesni'ye kaçmıştır. (Yeğya S. Kasuni, *Agos*, 29, s. 101).

Kesun, Haçlılarla sıkı ilişkileri olan Vasil'in başkentiydi (1082-12 Ekim 1112). Dürüst, asil, imanlı bir Hristiyan, aynı zamanda cesur, kahraman bir savaşçı ve iyi bir yönetici olmuştur. Hükümdarlığı altında, Kesun haricinde, Behesni, Maraş, Raban, Parzman, Rumkale, Hüsn-ü Mansur livaları yer almaktaydı.

Gatogigos Krikor Vgayaser'in gömülü olduğu Garmir Vank (Kızıl Manastır) da oradaydı.* Vasil'in hükümdarlığı döneminde Kesun, surları, kulesi ve sağlam kapılarıyla oldukça görkemli bir şehirdi.

Kesun ayrıca "Yergir Kesuni" (Kesun Yurdu) adıyla da bilinirdi. Şehrin tarihi kalesinin adı ise Hisni veya Hüsnü idi (güzel, gösterişli anlamında). Kesun, 11. yüzyılın sonlarında Vasil'in ikametgâhı olmuştur. Ardruni ve Pakraduni krallarının ordularından geriye kalanlar, ayrıca Bahlavuni hanedanının prens ve prensesleri Vasil'in yanında toplanmışlardı. Vasil çok katlı ve büyük kapılı köşkünü Kesun kalesinin içine inşa ettirmişti.

Raban, Perdrus, Behesni, Parzman, Masr Hartan vs. onun hâkimiyeti altındaydı. Vasil 1112'de öldü ve yerine selefi Vasil Gamsaragan geçti. Urfa ve Tilbaşar Latin kontu Joslin, Ermenilerden Urfa'yı aldıktan sonra, daha 20 yıl geçmeden, 1118'de Kesun topraklarını işgal etti. Sir Bağdin ise Joslin'in vassalı olarak Maraş ve Kesun'a hükmetmekteydi. Daha sonra da Behesni, Raban, Maraş ve Malatya'dan Antakya'ya kadar olan bölgeyi işgal ettiler. 1140'ta Bağdin Kesun'dan süvari birliği ile uzaklaştı. Halkın büyük kısmı Behesni'ye, bir kısmı ise Raban ve Rumkale'ye gitti. Kesun neredeyse boşaldı. Sadece az sayıda azad ve kentin prensi Vahram orada kaldı.

Adı geçenler, Harput'a hâkim olan Kara Aslan'ın Raban üzerine hareket ettiğini duyunca kaçtılar. 30 Türk terk edilmiş bu boş şehri talan etti. Müslümanlar 1143'te Urfa'yı da işgal ettiler. Joslin 1145'te Bağdin'le beraber kenti tekrar kuşattı. Ancak Nurettin Urfa'ya gelerek şiddetli bir kuşatmada bulundu. Bağdin ve Joslin çarpışmada öldüler. İkonion [Konya] Sultanı Maksut, Tilbaşar'ı 1145'te kuşattı ancak ala-

* Hırsız Vasil'in hükümdarlığı konusunda Yeğya S. Kasuni'nin bir araştırması bulunmaktadır (bkz. *Agos*, XXIX-XXX. yıl 6, sayı 1).

madı. Gargar'daki Vasil ve Şahan adlı Ermeni prensler kuşatma altındakilere yiyecek götürdükleri esnada Kara Aslan Fahrettin'in eline düştüler. Maksut 1150'de tekrar saldırdı. Kesun teslim oldu. Sekiz gün sonra Behesni, dört gün sonra da Raban alındı. Ertesi yıl Tılbaşar da teslim oldu. Geride bir tek Ermeni gatoğigoslarının sığınmış olduğu Rumkale kalmıştı. Kesun ahalisinin büyük bölümü Behesni'nin şimdi bulunduğu kayalık dağlar arasındaki korunaklı yerine sığınmak zorunda kalmıştı.

Kesun ve tarihi Garmir Vank/Kızıl Manastır 11-12. yüzyıllarda çok ünlüydü. Krikoris ve Nerses Şnorhali kardeşler orada Episkopos Isdepanos Manuk'un rahle-i tedrisinden geçmişlerdi. Şnorhali, eserinde bu manastırda misafir edildiğinden bahsetmiştir.

Kesun'da harap halde iki kilise bulunuyordu. Birinin adı Vaselon'du.* Diğer i se Garmir Vank'' adını taşıyordu ve bir çeşit mağaraya dönüşmüştü.*** Köyden güneye doğru iki saatlik mesafede bir dağ içinde Surp Hagop adında bir kilisenin kalıntısı vardı. Kubbesi ve kemerleri 30 yıl öncesine kadar duruyordu. Ama şimdilerdeki halini bilmiyorum.

1136'da Danişmentli Mahmut, tarihi önemi haiz ünlü Ermeni manastırlarından ve elyazma merkezlerinden biri olan Garmir Vank'ı yak-tı. Buranın önemli bir elyazması merkezi olduğunu Behesni'deki Ermeni kilisesi kütüphanesinde bulunan binlerce elyazmasının varlığından anlıyoruz. Elyazmaları Büyük Felaket döneminde şehrin 500 hane Ermeni'siyle beraber yok olmuştur.

Eski bir geleneğe göre, Behesni'den Rumkale'ye, Surp Nerses Manastırı'na ziyaret gidenler Kesun'daki Garmir Vank harabelerini de ziyaret ederek burada kurban kesip, ayin yapmak zorundaydılar (Tekeyan). Haçadur Ėazaryan raporunda Behesnili Ermeniler hakkında şu özet bilgi yer aktarmaktadır:

Behesni: Malatya sancağına bağlı kazadır. 240 hane vardır. Surp Pırgıç adına bir kiliseleri mevcuttur. Kilisenin 1266 tarihli fermanı var. Kili-seyle aynı tarihte inşa edilmiş bir okulları mevcut. 2 papaz, 2 öğretmen,

* Sırvantsdyants, Vasilos'u kilise olarak zikretmemiştir. Kesun (Kison) ırmağı önünde bu adı taşıyan bir taş yığını olduğunu belirtmiştir. Bu yığın bir zamanlar Hırsız Vasil'in kalesiymiş (Toros I, s. 323).

** Garmir Vank, Vasillos'tan yarım saat uzaklıkta bulunuyordu.

*** Sırvantsdyants mağarayı ayrıca zikrederek Şnorhali'nin inzivaya çekildiği yer olduğunu bildirmiştir (Toros I, s. 323).

120 de talebe var. Behesni'nin yakınında 10 hane Ermeni'nin yaşadığı Belveren' adında bir köy bulunuyor. 1880'de inşa edilmiş bir okulları var, ancak izni olmadığı için 1895'ten bu yana kapalı. Behesni'nin yakınında Hoçgaşi adlı bir köy var. Orada da 6 hane Ermeni yaşıyor ama ne kiliseleri ne de okulları var.

Behesni'nin civarında Surfaz,** Kesun, Tut, Şambayat adlı dört köy vardı. Adları sayılan köylerin Ermeni sakinleri 1895'ten sonra dağılınca köyler boş kalmıştı. Kesun'da Garmir ve Surp Hagop adında eski çağlardan kalma iki yarı harap manastır bulunuyor. Behesni'de 45 hane Katolik Ermeni yaşıyor. Bir kilise,*** bir okul, bir öğretmen, bir rahip ve 25 talebe var. 7 haneden oluşan bir Protestan cemaati bulunuyor. Onların da bir dua yeri ve tahtadan inşa edilmiş bir okulları var. Behesni'de Katoliklik ile Protestanlık 1875'ten beri mevcut.

D. Hüsn-ü Mansur veya Adıyaman

Kommagene dahilinde yer alan bu livanın merkezinde, Malatya'dan Gargemiç'e kadar uzanan, eskiden Roma'nın askeri ve ticaret yolları üstünde bulunan Hüsn-ü Mansur adlı şehir bulunuyor.

Adıyaman olarak da adlandırılan Hüsn-ü Mansur ve civarında 10.000 kişilik bir nüfus yaşıyordu. Çoğunluğu Ermeni asıllıydı (bkz. *Encyclopédie de l'Islam*, cilt II, s. 348).**** Şehir eskiler tarafından Pirrhé adıyla bilinmekteydi. Özellikle halifelik şehirlerini incelemiş olan G. le Strange, gerek Hüsn-ü Mansur gerek Behesni hakkında ilginç bilgiler verir:

Hüsn-ü Mansur ve Behesni kalelerinin her biri Fırat'ın sağ tarafına tabiler ve Samosat'tan aşağı onunla birleşiyorlar. Hüsn-ü Mansur yakın zamanlarda Adıyaman olarak anılmaktadır. Romalılar ise Pirrhé olarak adlandırmışlardır. Son adını, yani Hüsn-ü Mansur'u, kenti inşa eden

* Rahip Aleksantryan bu ismi, Pel-Eren veya Belere olarak düzeltmiştir (s. 412). Maraş'tan 20 saat uzaklıkta bir köydür. 25 hane Türk, 5 hane Ermeni yaşamaktadır (a.g.e.).

Rahip Aleksantryan'a göre Sofraz.

*** Kilise Meryem Ana'ya ithaf edilmişti. Katolik Ermenilerin şehrin yazlık kısmında da Havarı Pavlus ile Havarı Petrus'a ithaf edilmiş bir ziyaretgâhları bulunuyordu.

**** Sarkis Demirciyan da bu konuda hemfikirdir. Hüsn-ü Mansur'daki Türklerin menşei Ermenilere dayandırmaktadır (bkz. "Adıyamani badmutyuni" [Adıyaman Tarihi], *Baykar*, 30 Mart 1959). Şehrin en büyük Türk ailesi Mollazadeler, zorla İslamlaştırılmış olan Yağubyan adlı bir aileden gelmekteydiler (*Baykar*, 31 Ağustos 1937).

Kais soyundan Mansur'dan almıştır. Mansur, Halife II. Umyan Mervan zamanında bu bölgenin komutanı idi ve Hicri 141 yılında öldürülmüştür (Miladi 758). Hüsn-ü Mansur, Harun El Reşit tarafından babası Halife Mahmut döneminde yeniden inşa edilmiştir. İbn-i Havkal tarafından, minik bir camisi olan bir şehir olarak nitelendirilmiştir. Ancak İbn-i Havkal buranın da diğer sınır kaleleri gibi her zaman saldırıya açık olduğunu ve eninde sonunda yıkılacağını yazmıştır. Şehir Bizanslılar ve Müslümanlar tarafından sırasıyla yıkılacaktır. Yakup, şehrin üç kapılı surları olduğunu ve dışarıda bir su deposu bulunduğunu belirtmiştir. Kale şehrin ortasındaydı ve çifte surlarla çevrelenmişti. Abdül Fedâ, Hüsn-ü Mansur'un 8. yüzyılda ([Miladi] 14. yy) harap halde çevresindeki ovaların hâlâ sürülmekte olduğunu yazmıştır (Strange, s. 125).

Hüsn-ü Mansur, Arap hâkimiyeti dönemindeki kurucusunun, daha doğrusu tekrar inşa edenin ismini taşımaktadır ve son Ümeyyid halifesi II. Mervan'ın döneminde, 758'de Abbasi El Mansur'un emriyle öldürülmüş olan Mansur Bin Cavana'nın adından gelmektedir ("Mansour Bin Dja'wana", *Encyclopédie de l'Islam*). Yerel söylence de, 8. yüzyılın yarısında II. Mervan zamanında Mansur Bin Cavana adlı emirin yeni bir kent veya kale inşa ettiğini ve kendi ismiyle Hüsn-ü Mansur (Mansur'un Kalesi) olarak adlandırıldığını teyit etmektedir. Daha sonra Harun Reşit kaleyi sağlamlaştırmış ve oraya muhafız alayı bırakmıştır (*Encyclopédie de l'Islam*). Böylece Hüsn-ü Mansur veya diğer söyleyiş şekliyle Adıyaman, Poere veya Bera veya Perra adlı eski kentin mirasçısı olmuştur. Batıya doğru bir saatlik mesafede eski kentin kalıntıları, su kanalları ve kaya mezarları son zamanlara kadar durmaktaydı.

Rahip Aleksantrıyan eski dönemlerde Herapolis (Membic) metropolitliği dahilinde episkoposluk şehri olduğunu ve Bera veya Perra ismiyle anıldığını belirtmektedir. 11. ve 12. yüzyıllarda Ermeni yazarlar ismi bozuk telaffuzla "Hasan Mısır" olarak zikretmişlerdir. Daha sonra da Adıyaman olarak anılmıştır. Pakhdikyan'a göre, Adıyaman adı orada yaşayan ahalinin uyanıklığı, gözü açıklığı sebebiyle verilmiş bir lakaptır (*Vosgekedag* III, s. 442). Kürtler bu şehri Hasn Manna (Hasa Mısır) adıyla anarlar.

Çugas İnciciyan hiç tereddütsüz "Hısn-i Mansur, yani Mansur'un kalesi olduğunu zikretmektedir. Şehir 11. ve 12. yüzyıllarda Urfa kontları, Kesun prensleri ve daha sonra tekrar Urfa kontları tarafından fethedilmiştir (İnciciyan I, s. 324).

Rupinyan Krallığı döneminde adı sık geçmektedir. Alişan'a göre Oşin Kalesi, Hüsn-ü Mansur yakınlarında bulunuyordu. Oşin Kalesi bugün Avşin adıyla biliniyor.

Moltke 19. yüzyılın ilk yarısında, 1836-1838 tarihlerinde burayı da ziyaret etmiştir. Mektuplarında Adıyaman'ın geniş ancak oldukça harap ve yıkılmış bir kale olduğunu yazmıştır. Moltke'ye göre bu minik kent Toros'un güney eteklerindeki bir ovada ve bir derenin yanına kurulmuştu. Bağlarla ve meyve ağaçlarıyla çevriliydi. Güzel manzarası vardı. Ona göre kale kalıntıları ve birçok minarenin varlığı çok kalabalık bir şehir olduğu kanısını uyandırıyor:

Ancak içeride yıkıntılardan tepeler oluşmuş. Dörtüncü müsellimin avlusuna girdiğimizde karşılama grubunun halini görünce gülmemi engelleyemedim. Kürekler sırtlarında, atların iki yanında tulumlar asılmış, sanki Neptün'ün tüm özellikleriyle donanmışlardı.

Şehrin kuzey tarafından Toros'un en sivri tepesine tırmandık. Güneşin yakıcı ışınları yakıyor, çıplak kayalardan ateş fışkırtıyordu. Hayatımda gerçekleştirdiğim en zor yolculuktu. Sonunda ayaklarımızın altında büyüleyici bir vadi fark ettik. Yemyeşil vadi, evler ve bağlarla kaplanmıştı. Dört akarsuyla bölünmüş ve gökyüzünün maviliğinde kaybolan dağlarla çevrelenmişti. Yorgun atlarımızın son bir gayretiyle, on sekiz saatlik bir yolculuktan sonra dev kavak ağaçları altında neredeyse gözden kaybolmuş bir köye vardık. Ancak tüm evleri boş ve terk edilmiş bulunca çok büyük hayal kırıklığına uğradık.

Kürtler yazın köylerini bırakıp gidiyorlar. Yazı ve yakıcı sıcakları davaları ile beraber dağlardaki serin yerlerde geçiriyorlar. Karlar eriyip yeşil otlar fışkırmaya başladıkça daha yukarılara çıkıyorlar. Uzaktan dumanı gördük zannederek yeniden tırmanmak zorunda kaldık. Çalılıklardan çıkıyoruz ve işte kendimizi birden Kürt ordugâhında bulduk. Kara çadırlar bir çember şeklinde dizilmişler. Kadınlar aileleriyle ilgilenmekle meşguller, erkekler yerdeki kilimlere serilmiş tütürüyorlar, çocuklar ise etrafta oynayıp duruyorlar.

Bizi görünce gene bir heyecan yaşandı. Türkler zamanında bu zavalıların köylerinde yaşayıp yiyeceklerini almış, çocuklarını zorla asker yapmış olduğundan bizi de öyle sandılar. Endişeleniyordum. Ancak gösterilen misafirperverlik tüm endişelerimi dağıttı.

Ordugâh komutanı beni attan indirmek için geldi. Beni kendi çadırına götürerek en iyi yastıklara oturttu. Karısı -aşiretin en yaşlısı ama en güzeli değil!- doğuda gelenek olduğu üzere, tüm itirazlarıma karşın ayakımı yıkamaktan vazgeçmedi. Tütün eksik değildi. Ancak kahve bulun-

mayan bir nimetti. Yemek için hemen bir yavru keçi kestiler. Ailelerin büyükleri ortaya çıktılar ve yere oturarak selamladılar ve arka arkaya kendi tabakalarından sigara ikram ettiler.

Kürt kadınları peçe takmıyorlar. Burunlarına halka, alınlarına para takıyorlar. Beni misafir edenin kızına birlik, ikilik, üçlük, beşlik kuruşlar verdim. Kız bir anda aşiretin en zengin kızı oldu. Kızın anasına da yanımdaki kahve stokumu vererek mutlu ettim.

Memleketin bulunduğu mevki iyi ve verimli, doğudan ve güneyden Fırat tarafından çevrelenmiş durumda.

İstanbul'da yayımlanan *Arevelk* (Doğu) gazetesindeki (sayı 1481, 9 Aralık 1888) bir makalede neye dayanarak olduğunu bilmiyorum ama şöyle diyordu: "Hüsn-ü Mansur, Samosat'ın kuzey tarafında, Keson'un (bir zamanlar Kurt Vahan'ın memleketi, şimdilerde ise manastır harabelerinin bulunduğu yer) doğusunda, Malatya'nın ise güneybatı tarafında, güzel bir vadiye kurulmuş, tatlı suları, sağlıklı havası, verimli toprakları olan, bağlar ve bahçelerle çevrili bir kasabadır." Şehrin mevkii ve konumu için sözümüz olmayabilir ama Samosat'ın kuzey tarafındaki Keson'da ikamet eden Kurt Vahan hikâyesi ne yazık ki biraz kuşkuludur.

Bu satırların tarihi açıdan herhangi bir değeri yok. Adıyaman önemli bir Süryani yerleşim yeri. Şehrin en büyük camisi bir zamanlar Süryanilerin ana katedraliydi ve Türkler tarafından işgal edilmişti.

Şehir Aralık 1893'teki büyük depremde de çok zarar görmüştür. Diğer bütün binalarla beraber şehirdeki dokuz camiden sekizinin minaresi yıkılmıştır. Şehri onarmak için çeşitli yerlerden ustalar gelmiştir. Ulu Cami'de çalışan iki Ermeni ustanın yanına iki Türk yardımcı vermişlerdir. Caminin içindeki dört sütunun temelleri oyulurken 7. yüzyıla ait oldukça çokça altın para bulmuşlardır. Demek ki Süryani kilisesi o çağda inşa edilmiş. Ayrıca Süryanice kayıtlar da bulunmuştur. Ancak Hristiyanlığa ait her delil yok edilmiştir (*Baykar*, 31 Ağustos 1937).

Hüsn-ü Mansur sancağında (liva) iki kaza (nahiye) bulunuyordu:

1. Samosat veya Samsat
2. Böketoğlu

Garabed Benneyan ve Rahip Andreas Aleksantryan, Hüsn-ü Mansur sancağındaki köyleri ve içindeki Ermeni hanelerini şu şekilde listelemişlerdir:

1. Vartana: 15 hane
2. Hırafi: 3-4 hane

3. Gevrik: 5 hane; Aleksantryan'a göre 32 hane
4. Şınabi: 4 hane
5. Samsadi: 20 hane; Aleksantryan'a göre 10 hane
6. Kilisani: 6 hane
7. Dardıgan: 5 hane
8. Gozani: 3 hane
9. Marmara: 4 hane
10. Gantara: 10 hane; Aleksantryan'a göre 5 hane
11. Göl Pınar: 4 hane

Aleksantryan ayrıca şu köylerin isimlerini zikretmiştir.

12. Hayg: 2 hane
13. Zurna-Zavana: 2 hane
14. Bışrin: 2 hane
15. Tavdir: 2 hane
16. Uremın: 2 hane
17. Zargov: 2 hane
18. İşk: 2 hane
19. Terpetil: 2 hane
20. Bozuk: 2 hane

Vartana köyü Hüsn-ü Mansur'dan bir-bir buçuk saat uzaklıkta, dağların arasında bir Ermeni köyüdür. Söylenenlere göre, köy adını Kurt Vahan'ın nazırlarından Vartan'dan almış (bkz. *Arevelk*, sayı 1481, 9 Aralık 1888). 1888'de 40 hane Ermeni vardı, hepsi de Katolik olmuştu. 40 hane önce 22'ye, daha sonra 12'ye ve nihayet 5'e kadar indi, zira ahali Malatya'ya göç etti (Aleksantryan, s. 407). Aynı rahibe göre Tuper ve Uremın (ruhani önderlik makamının olduğu Urima şehri olmalı) da aynı taraflarda yer alıyordu.

Hüsn-ü Mansur'a tabi olan kazalardan biri bugün önemini yitirmiş olan Samsat veya Şamşad veya Semsyan'dır. Merkez şehri, Samusat bir zamanların büyük üne sahip olan ve Hüsn-ü Mansur'dan 6-7 saat uzaklıkta bulunan Samasian veya Samsasan şehridir. Bir zamanlar ünlü olan bu şehir Samosatlı Boğos'un memleketidir.

Samosat eski Kommagene Krallığı'nın başkentiydi ve Roma'dan atanan krallar orada ikamet ederlerdi. Bu krallar tam 130 yıl hüküm sürmüşlerdir (MÖ 64'ten MS 72 tarihine kadar). Samosat birçok kez Ermeniler tarafından fethedilmiştir. Eski kent Kandara nehri kıyısına inşa edilmişti. Ermeniler ile Bizanslılar bu mevkide birçok savaş vermiş-

lerdir. 11. yüzyılda Haçlılar bu kente hâkim olmuşlardır. Onlardan sonra kenti Bizanslılar ele geçirmiş, buraya daha sonra sırasıyla Selçuklular ve Osmanlılar hâkim olmuştur.

Samosat 4. yüzyıl başında Girapolis metropolitliğe bağlı bir episkoposluk makamı olmuştur. Burada görev yapan episkoposlar arasında Beberios, Ariosçularla yaptığı mücadele sebebiyle hayli ün kazanmıştır. Ancak bu mücadele ona pahalıya patlamış ve sonunda hayatını kaybetmiştir.

Samosat yakınlarında kaya tepeler, kayaya oyulmuş kiliseler, manastır ve ev harabeleri mevcuttur. Bunlar arasından en önemlisi Türkler tarafından Üç Kilise diye adlandırılır. Samosat, yine Bizans döneminde Fırat'tan geçişi kontrol altına almak için ordugâh olmuştur.

Samosat sancağında 400 hane Kürt ve Türkmen vardı, Ermenilerin sayısı çok azdı. Ancak Samosat zamanla önemini yitirmiştir (Aleksantryan, s. 408). Samosat ovası ıssızlaşmış, geçmişteki görkeminden hiçbir iz kalmamıştır.

Hüsn-ü Mansur sancağının çoğunluğu Kürt'tü. Merkezin etrafında Hıdırsor aşireti ikamet etmekteydi. Aleviydiler. Dağ tarafından Terzoğlu (Sünni), yakınında Bereket aşireti (Sünni) ve Samosat ağaları yaşıyordu. Ayrıca Kâvi ve Zıravkan aşiretleri vardı. Geçen yüzyılın başında Kürtlerden sonra sayı üstünlüğü Ermeniler ve Süryanilerdeydi (İnciciyan I, s. 324).

Der Ğazaryan 21 Mart 1902 tarihli raporunda Hüsn-ü Mansur'daki Ermenilerin durumunu şöyle dile getiriyor:

Hüsn-ü Mansur: Malatya sancağı dahilinde kaymakamlıktır. 350 hane Ermeni yaşamaktadır. Surp Asdvadzadzin adında yıkılmaya yakın bir kilise, karma bir okul,* 2 papaz, 2 öğretmen var. 120 erkek ve 100 kız talebe eğitim görüyor. Kilise 1871 tarihinde yanmış ve aynı yıl alınan ikinci bir izinle tekrar inşa edilmiş,** ancak bu izin 1895'te kaybolmuştur. Okul, kilisenin onarıldığı dönemde açılmış. 1889'da onarılmış, ancak onun da fermanı yoktur.***

* Sırvantsdyants okulun adını Rupinyan olarak zikretmiştir. Öğrenci sayısı 50'dir (Toros I, s. 326).

** Surp Asdvadzadzin Kilisesi, 1872'de Malatya murahhası episkopos Srapyon'un çabalarıyla inşa edilmiştir (bkz. *Arevelk*, 9 Mayıs 1888, sayı 1481).

*** Eskiden bir okul olduğu ancak 1888'de artık okulun olmadığı, zira yıkıldığı zikredilmiştir. Anlaşılan, okul 1889'da tekrar inşa edilmiştir (a.g.y.).

Hüsn-ü Mansur'un yakınında Gevruk [Gevrek] adında 30 haneden müteşekkil bir Ermeni köyü bulunuyor. Hanelerin 20'si Ermeni, geri kalanlar ise Katolik Ermeni.* Hüsn-ü Mansur'un etrafında ayrıca Sam-sat, Kantaru [Kantara] ve Gevrek adlarında 3 köy bulunuyor. Adı geçen köylerde toplam 13 hane Katolik Ermeni yaşıyor. Bu köylerde ne kilise ne de okul var. Hüsn-ü Mansur'daki 75 hane Katolik Ermeni 1865'ten beri burada sakinler. 1 kilise,** 1 okul, 1 belletmen, 2 öğretmen ve 50 talebe bulunuyor. Ayrıca 90 haneden müteşekkil Protestan Ermeni cemaati var. 1865'ten*** beri var olan Protestanların 1 dua yeri, 1 okulu, 1 din adamı, 2 öğretmeni ve 100 talebesi bulunuyor. Hüsn-ü Mansur'da ayrıca 45 hane Süryani yaşıyor. Onların ise sadece 1 kilise ve 2 papazları var.

1895-1896 kırımlarından sonra 6 Mayıs 1896 tarihinde Patrikhane'den Hüsn-ü Mansur'a 50 lira yardım gönderilmiştir.

Episkopos Khorkhoruni ve haleflerinin ve Zımmara'daki Süryani ruhbanların gayretleriyle Hüsn-ü Mansur'da Katoliklik iyice ilerlemiştir.

Hüsn-ü Mansur ve civardaki köylerde bulunan az sayıdaki Ermeni'nin büyük çoğunluğu Katolik'ti ve sayıları yaklaşık 80 haneye ulaşmaktaydı (Aleksantryan, s. 407).

Papaz Benneyan da kendine has metoduyla Hüsn-ü Mansur sancağından bahsetmiştir. Metodik bir anlatımı olmasa da özel bilgiler içermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla onun söylediklerini aynen aktaracak ve başka yerlerden derlediğim tamamlayıcı bilgileri de onlara ekleyeceğim:

Aynı ismi taşıyan kazanın merkezi olan Hüsn-ü Mansur (Hasanmısır), Malatya'nın güney tarafında 18 saatlik mesafede,**** Behesni'nin doğu tarafında 8 saatlik mesafede, Toros sıradağlarından Karadağ'ın önünde, güzel ve geniş bir ovaya kurulmuştur.

* Aleksantryan'a göre bunların sayısı daha sonra 60-70'e ulaşmıştı. 1888'de Katolikler eskiden Hüsn-ü Mansur'da var olan okulun yerine bir kilise yapma gayretine girişmişlerdir (a.g.y.). Aramyan Cemiyeti o fakir çocuklara iki yıl boyunca eğitimleri için kitap dağıtmıştı. Şehrin 40 kadar büyük ağası bu cemiyeti sonlandırınca Gevruk'taki okul da kapanmış ve harabeye dönmüştü. Okulun bulunduğu yere Katolik kilisesi 1886'da inşa edilmiştir. Malatya murahhası episkopos İshak, toprağı kurtarmaya çalışmış ancak Katolikler yapıyı tamamlamışlardır. Kilisenin adı Surp Pırgiç'tir.

1865 tarihi doğru gibi gelmiyor. Protestanlık Adıyaman'a daha önceki tarihlerde girmiş olmalıdır (bkz. Agos, XIII. yıl, s. 99-102)

**** Aleksantryan'a göre aralarında 3 günlük mesafe vardı (s. 406).

Ermeni ve Türk semti olmak üzere başlıca iki semte ayrılmıştır. Kaza ise 5 nahiyeye ayrılmıştır. Şehrin nüfusunu 1.500 hane Türk ve 600 hane Ermeni oluşturmaktadır.*

Şehrin kim tarafından ne zaman kurulduğu konusundaki bilgiler eksik. Eski tarihçiler Hüsn-ü Mansur'un Armenia Minör'deki Ermeni kentlerinden biri olduğunu yazıyorlar. 515'te [1066] "Komeşdigin" adlı bir Acem komutan şehri zapt ederek çoğunu esir götürmüştü.

Şehrin merkezinde bir tepe var, toplam 200 haneden oluşan Türklerle Ermeniler bu tepenin üstünde yaşıyorlar. Ermeni kilisesi ile Protestanların dua yeri bu tepenin böğründe bulunuyor. Tepenin gayri tabii olduğu kuşku götürmez.** Kazılar esnasında zanaatla ilgili çeşitli arkeolojik eşyalar, demir parçaları, aletler vs. bulunmuş. 1893 tarihli deprem esnasında hem evler hem de kilise oldukça zarar görmüş. Daha sonra onarmışlar. Şimdilerde kiliseye bitişik bir okul ve marhasalık binası var. Şehrin Hristiyanları 5 ayrı kiliseye mensuplar. 450 hane Ermeni, 50 hane Katolik Ermeni, 40 hane Süryani, 10 hane Katolik Süryani ve 30 hane Protestan'dır. Her birinin kendi kilisesi ve okulu bulunuyor.

Hüsn-ü Mansurlular Malatyalılara kıyasla eğitime daha eğilimliler. Ermeni, Katolik ve Protestan okulları yeni metotlarla ve ehil insanlar tarafından yönetilmektedir. Şehrin merkezinde Ermenilere ait bir han var. Onun gelirini okullara tahsis etmişler. Bütçedeki açık okul aidatlarıyla kapatılıyor.

Hüsn-ü Mansurlular gerek fiziksel gerek maddi olarak Malatyalılardan üstünler. Ticarete de hayli becerikliler. Birkaç aile ticarete oldukça başarılı ve ileri. Lehçeleri Malatyalılar ile hemen hemen aynı. Sadece "i" yerine "u" kullanıyorlar. Mesela "çi kar" (gelmiyor) yerine "çu kar" diyorlar.***

Papaz Benneyan Ermenilerin Samosat'tan gelip buraya yerleştikleri savından da bahsetmiştir:

* Aleksantryan, *Badmutyun Sepasdio*'da [Sivas Tarihi] 2.000 hane İslam ve 600 hane Hristiyan olarak kaydedilmiştir. Hristiyanlar ise 450 Ermeni, 120 hane Katolik ve 50 hane Süryani olarak dağılım göstermiştir. Bazılarına ise 3.000 hane İslam, 1.000 hane Hristiyan'dır. Ancak bu sayı biraz abartılıdır (a.g.e.). *Arevellk* ise toplam nüfusu 2.000 hane; bunun 500 hanesi Ermeni, 150 Protestan Süryani ve Katolik Süryani, kalanını ise Kürt olarak vermiştir (sayı 1481, 9 Mayıs 1888). Rahip Çevont Alishan ise *Aşkarhahkrutyun* adlı eserinde 800 hane Türk, 300 hane Ermeni olarak zikretmiştir.

** İnsan eliyle yapılmış olduğunu kastetmektedir.

*** Rahip Çugas İnciyan onların dilinde Süryanice etkisi bulmuştur.

Hüsn-ü Mansurlu Ermenilerin Samosat'tan göç ederek buraya yerleştikleri söyleniyor.* Ancak bu sadece bir görüş. Zira Melidine'yle beraber Armenia Minör'ün başlıca şehirlerden biri sayılan Samosat'ın kuruluşuyla ilgili tam bir tarih bilinmiyor. Yıkılışı Hüsn-ü Mansur ile beraber olmuştur. Belki ahalinin bir kısmı Samosat'dan gelmiş olabilir, ancak geri kalanı Malatya ve civardaki Ermeni nüfuslu yerlerden gelerek buraya yerleşmişlerdir.

Hüsn-ü Mansur'un önemli bir nahiyesi ve merkezi olan Samosat'ta şimdilerde 500-600 hane yaşıyor (dediğimiz gibi, bunun 20-30 hanesi Ermeni). Aynı adı taşıyan ve yıkık halde olan kalesi, seyredenleri geçmişteki görkemli günleri hatırlatarak kendine hayran bırakıyor (Benneyan, s. 191).

Tarihi geçmişiyle ünlü Samosat hakkında Moltke'nin mektuplarında da bazı bilgiler buluyoruz. 1836-1838 tarihlerinde o tarafları gezmiş olan Moltke şehrin pisliğini şu cümlelerle ifade etmiştir: “Tüm Asya’da, Samosat kadar böcek kaynayan başka bir yer yoktur. Gece yarısı artık dayanamadım ve at binme emri verdim, şafakta Adıyaman’a vardık.”

Alman komutanın şehrin geçmişteki parlak dönemi ile ilgili de fikirleri var. Mesela Gerger'den Samosat’a yolculuk ederken Fırat’ı Frankfurt yakınından geçen Oder ırmağına benzetmiştir:

Şimdiki Türk şehri Samsat eski Samosata'nın geniş alanının yirmide biri kadar bile yer kaplamıyor. Tarlaların ortasında eski kapı kemerlerini ve direk gövdelerini görmek pek garip oluyor. Ben ömrümdede görmediğim kadar güzel işlenmiş bir mermer friz buldum. Üzerineki yapraklar, kuşlar, boğalar, hepsi o kadar sağlam kalmıştı ki sanki daya yeni tamamlanmış gibiydi. (6 Nisan 1838 tarihli mektup).

Moltke bir zamanların görkemli şehrinin yıkılmış halini de “Geçmişteki görkemli şehrin bir ucuna büzüşmüş ve geçmişte şehrin sirkinin kapladığı alana sığışmış bu zavallı Samsat’a bir göz atmak yeterliydi” diye ifade ediyor. Demek ki geçmişteki gösterişli ve ünlü şehir yıkılmış, onun kalıntıları üstüne, bir köşede yeni ve önemsiz, sadece eski şehrin adını gurur olarak taşımakla yetinmiş bir köy inşa edilmişti. Köylü, gelenegini ve yaşam şeklini sürdürmekteydi. Moltke’yi şaşırtan bu yaşam tarzı ile gelenekler o tarihlerde sadece Samosat için değil, Türkiye’deki birçok yer için geçerliydi.

* Sarkis Demirciyan, *Adıyamani badmutyun* [Adıyaman Tarihi] adlı kitabında Ermenilerin Arap akınları esnasında Sevan taraflarından buraya göç ettirildiklerini zikretmiştir.

Türkiye’de yüksek rütbeli birinin gelişi haber verildiğinde, yörenin ileri gelenlerinden birkaçı karşılamaya gelir, attan inmesine yardım ederler, merdivenlerden çıkarken koluna girer, ayakkabılarını çıkarırlar. Misafiri sobanın sağ tarafında bir yastığa oturturlar. Ev sahibi kendi odasını ona verir. Ancak misafir buyur ederse, kapının yanına yere oturur. Misafirin buyur etmesiyle kahvesini içer ve temenna eder. “Ev senin” sözü iş olsun diye söylenmiş bir cümle değildir. Misafir ayrıldığı zaman değerli bir hediye de verirler. Büyük paşaların yaklaşık 50 hizmetlisi vardır. Bunlara ücret ödenmez. Aracılarla ödüllendirilirlerdi veya kaldıkları evin sahibi tarafından hediye verilirdi.

Papaz Benneyan Hüsn-ü Mansur hakkında şu bilgileri verir:

Söylediğimiz gibi, Hüsn-ü Mansur ovası geniş ve toprağı bereketlidir. Kuzey tarafı hariç (Karadağ) dağ yoktur. Gözünün alabildiğine bak, özellikle de güneye doğru bak, ufuk ova ile biter. Birisi Çeçe* veya Ağ-yol tepesinden bu ovaya bakarsa hayran olur. Gözlerinin önüne şehrin asmaları, bağları, bahçeleri, verimli topraklardan yükselen boylu ve al-tın renkli ekinler ve rengârenk çiçekler serilir.

Bu ovanın tek eksiğı ovayı sulayacak bir suyun bulunmayışdır. Ger-çi doğudan Pirin gölcüğü ve batıdan Egil çayı hayli yer sulamaktadır. Ancak Egil çayı sadece baharda su toplamakta ve yazın kurumakta ol-duğundan, Pirin de ova yüzeyinin çok altından aktığından önemsiz bir alanı sulayabilmektedir. Temiz suyu olan Pirin keşke şehrin kuzeyin-den aksaydı, o zaman bağları ve tarlaları sulamanın yanı sıra şehrin tüm içme suyu ihtiyacını da karşılayabilirdi. Ayrıca Malatya’daki Der Mesih misali tüm pislikleri ve yöreye has göz hastalıklarının sebebi olan toz bu-lutlarını da uzaklaştırırdı. Nitekim şehrin “Adıyaman” adı bu zorluklar sebebiyle verilmiştir.

Şehrin çarşısında (bir kısmı bu yıl, yani 1912’de yandı) 600 dükkân, 4 han, 10-15 kahvehane, şehrin içinde ve civarında 3 hamam, 50-60 değirmen, 3 fabrika, 3 tekke, 1 hükümet konağı ve kışla bulunuyor. 1 Ulu Cami, 40-50 cami, 7-8 minare ve 10 çeşme bulunuyor.

Bu kazanın da gerek tabii gerek tarihi birçok yeri bulunuyor, onlardan birkaçını burada anlatalım.

Şehrin kuzey kısmında Zegi** köyünün üst tarafında, dışarı doğru uzan-mış Kelencik’in üstünde bir mağara vardır. İçinden aşağı inerek köyün

* Benneyan’ın çalışmasında bu isim Zegyol olarak zikredilmiştir.

** Zegi köyü şehrin kuzeyine doğru bir saatlik mesafede bulunuyordu.

önündeki derenin kıyısına varılır. Karadağ'ın üstünde başka bir mağara daha vardır. Mağaranın içinde insan, hayvan, beşik gibi birtakım araç gerecin figürleri oyulmuş. Yer yer Rumca yazılar var, ancak okunamayacak durumda.

Samsat Kalesi'ne su getirmek için kullanılan, 8 saatlik mesafedeki Kahta deresinden başlayarak yeraltında akan suyun ovaya rastlayıp fışkırdığı yerlerin üstüne bırakılmış olan büyük köprülerin bir kısmı hâlâ görülebiliyor.

Samsat'ın Selek köyünde üstünde kral ve kraliçe resimleri oyulmuş büyük bir taş bulunmuştur. Şehrin kuzeydoğu tarafında bir saatlik mesafede ise eski kentin harabeleri görülüyor. Harabenin içinde şimdilerde birkaç Kürt yaşıyor. Harabenin yanından akan su birkaç yıl önce kurduğunda yontulmuş kare taşlarla resmedilmiş büyük boyutta bir zemin bulunmuş ve nakledilmesi güç olduğu için de olduğu yere gömülmüş.

Hüsn-ü Mansur'dan Malatya'ya giden yol üzerinde Abdül Harab köyü ve Köseler Gedük'ün ortasında bir göl bulunuyor. Bu gölün suyu daha ziyade batı tarafındaki dağın eteğinden fışkırarak aşağıda Şarab Han Uşağı'nın altından dar bir yarıktan geçiyor ve Kahta'daki küçük göle karışıyor. Sözüne ettiğimiz göl bundan 20-22 yıl önce kuruyunca tarlaya dönüştürülmek istenmiş, ancak iş hem masraflı hem zor olduğundan vazgeçilmiş. Gölün suyu tatlı, balıkları lezzetlidir ve etrafında geniş bir otlak bulunmaktadır. Gölün derinliği 1 ila 100 metre arasında değişmektedir. Merkezinde bir adacık var. Gölde balık haricinde birçok deniz canlısı yaşıyor. Bu gölün, Malatya ve civarında gerçekleşen depremlerin merkezi olduğu söyleniyor.

Abdül Harab adını taşıyan gölcükten bir saat aşağıda Köse Uşağı adlı dağın üstünde bir kilise inşa edilmiştir (şimdilerde harap). Kilisenin biraz aşağısında "İçme" adında bir pınar bulunuyor. Civarda ikamet eden köylüler ve şehir halkı orayı ziyaretgâh olarak biliyorlar ve çeşitli hastalıklarını tedavi etmek için içinde yüzüyorlar.

Hüsn-ü Mansur'un başlıca ürünleri: tahıl, sebze, pamuk, dokuma, koza, afyon, kitre, tütün, kuru üzüm, nar, pamuk, hayvan postu, yağ, peynir, bal, halı, kilim vs. İhtiyaçtan fazlası civar şehirlere ihraç edilmekteydi. Oralardan da çeşitli mallar ithal edilmekteydi. Şunu da hatırlatmam gerekir ki, 100 yıl içinde Hüsn-ü Mansur'da gerek üretilenler, gerek zanaatlar, gerek ekonomik yaşamda hayli değişim yaşandığı anlaşılmaktadır (a.g.e., s. 191-196).

Rahip İnciciyan ise *Aşkharhkrutyun* [Coğrafya] adlı eserinde (s. 324) farklı bir tablo tasvir eder:

Bu şehirden hiçbir tarafa yol yapılmamış olduğundan yolculuk katır, eşek, deve, bazı yerlerde de öküzler aracılığı ile gerçekleştiriliyor. Hüsn-ü Mansur siyasi ve ekonomik açıdan da Malatya ile etkileşim içindedir. Zira ne zaman Malatya'da pahalılık olsa orası da etkilenir. 1893'teki büyük depremde sonra Hüsn-ü Mansur da maddi olarak oldukça zarar görmüş, 1895 olaylarında da Malatya kadar, hatta daha fazla maddi ve manevi kayba uğramıştır.

*

1895 kırımları esnasında Adıyaman öz savunma yapan yerlerden biri olmuş, Girbo ve Aslan Kevo idaresinde cesurca meşru müdafaa yapılmıştır. 1909 Kilikya Katliamı sırasında Adıyaman'da da benzer olaylar tertip edilmek istenmiş, ancak Nerme Aznavuryan adlı kadın kahramanca bir savunma teşkilatlandığından kırıma yeltenilememiştir. Ne yazık ki Adıyamanlılar 1914'te aynı ruhu gösterememişlerdir (Demirciyan, "Adıyamani"; V. Sayrasur, *Baykar*, 30 Mart 1950). İkinci Dünya Savaşı esnasında Fransa'daki direnişçi faaliyetleri sebebiyle Almanlar tarafından öldürülen Misak Manuşyan da Adıyamanlıydı.

E. Kahta-Kahto-Kahte

Malatya'nın sancakları içinde en geniş ve en önemlisi Kahta'ydı. Bu sancak Kommagene'nin bir bölümünü oluşturmaktaydı. Rahip Aleksantryan, Kahta adının eski Lugandios'u anımsattığı kanaatinde. Nitekim birtakım atlaslar da aynı yöreyi işaret etmektedir. Bilindiği üzere Lugandios'u Prens Melrik inşa etmiştir. Ermeni tarihinde aynı Prens'in, Aşot'un kalesini Lugandia sancağı dahilinde inşa ettiği yazılıdır. Bu ikinci görüş daha uygundur. Bu yüzden yukarıda zikredilen kale ve şehrin farklı olduğu kanaatindeyiz (Aleksantryan, s. 403).

Her halükarda Kahta tarihi bir alanda yer alıyordu ve o bölge dahilinde bulunan diğer şehirler gibi o da geçmişten izler ve kalıntılar taşıyordu. Malatya marhasası olarak bölgeyi tanımış olan Başepiskopos Kevork Arslanyan, Kahta'daki tarihi eserlerden söz etmiş ve oldukça ilginç şu bilgileri aktarmıştır:

Kahte'de eski çağlardan kalma iki yapı çok ilgi çekicidir: Bunlardan biri duvarları hâlâ dayanmaya çalışan hamamdır. İkincisi ise kaledir. Giriş kapısının üzerinde Sultan Selahattin ve Melik Seyfettin'in isimleri okunmaktadır.

Kantara Köprüsü şehirden yaklaşık bir saat uzaklıkta ve sanki inşa eden ustalar daha dün bırakıp gitmişler gibi sapa sağlam. Köprü'nün uzunluğu 500 ayaktan fazla. Kemeri ırmak suyundan 50-60 arşın yükseklikte. İnşasında kullanılan taşlar 1-4 metre uzunluğunda, 2 metreden daha geniştir. Özellikle kenarları korumak için kullanılan taşların büyüklüğü, nasıl yerleştirmişler acaba diye düşündürecek cinsten. Köprü'nün başındaki 4 sütunu o tarihlerde başka bir yerde göremiyoruz. Hatta bir söylenceye göre bu sütunları bir kız getirip yerleştirmiş, öyle anlatıyorlardı. Kahta kendisine bağlı tüm köylerle beraber yaklaşık 70-80 saatlik bir alanın içinde yer alıyor. Sınırları kuzeybatıdan Malatya, güneybatıdan Hüsn-ü Mansur, doğu ve güneyden Fırat nehridir. Kaza tabiat açısından ise ikiye ayrılır: Kuzey tarafı dağlık, güney kısmı ise ovalıktır.

Hükümet konağı ve telgrafhanenin inşa edilmiş olduğu nahiye merkezinde bir cami, bir Türk okulu, bir fırın ve birkaç dükkân bulunuyor. Bir köy gibi, sadece 100-120 hanelik nüfusu var. Havası oldukça sıcak ve sıkıcı. Suyu da sıcak olduğundan, çoğu kez dışardan 15 dakikalık mesafeden fıçılarla taşıyorlar. Sıcak hava ve yolların zorluğu sebebiyle yazın seyahat edenlere "Ağzın Kahtalı ağzına döndü" derler.

Sancağın merkezindeki Kahta (Süryaniler Gakti derler) bir kasabadır. Hüsn-ü Mansur'un kuzey taraflarındaki dağlarda, birkaç tepe üstüne, aynı adı taşıyan derenin kenarına inşa edilmiştir.

Malatya'dan 18, Hüsn-ü Mansur'dan 8 ve Harput'tan 30 saatlik mesafede bir dağın köşesinde yer alır. Kahta kasabasında devlet görevlilerinden ayrı 10-15 hane Kürt ve 5-6 hane Ermeni ikamet etmektedir (Arslanyan, s. 38-40).

Kahta kasabası Malatya'dan iki gün uzaklıkta ve onun güneydoğu tarafında, Fırat kıyısında yer almaktadır. Rahip Ğugas İnciciyan deresi, bağları ve bahçeleri olduğunu yazıyor (İnciciyan I, s. 323).

Kahta'nın güneydoğu tarafından yüksekçe bir dağın tepesinde taştan bir kale vardır. Kale, Halep'ten beş istasyon kuzeydoğuya doğru bulunuyordu. Oldukça büyük ve sağlamdı. Tatar akınları esnasında onların karşısında duran az sayıdaki Müslüman yerleşiminden biriydi Kahta.

19. yüzyılın başlarında Kahta halkının büyük kısmı Kürt, bir bölümü de Süryani'ydi. Süryanilerin Aziz Maruke ve Aziz Barsum'a ithaf edilmiş iki kilisesi vardı. Rahip Aleksantryan, Malatya'dan Çermuk'a doğru Fırat'ın iki tarafında İzolu aşiretinin, Kahta'da ise Alevi Şero aşiretinin yaşadığını söylemektedir (Aleksantryan, s. 406). Fırat tara-

finda, Kahta'dan Hüsn-ü Mansur'a kadar Canbert aşireti yayılmıştı ve Malatya'ya kadar da uzanıyordu. 19. yüzyılın başlarında bir Kürt beyi Babîâlî'den bağımsız olarak burayı yönetmekteydi.

19. yüzyılın sonlarında Kahta sancağında 400 hane Türk ve 300 hane Ermeni yaşıyordu. Aleksantryan'a göre ise 3.000 hane nüfus vardı (Aleksantryan, s. 404). Bu sayı abartılıdır.

Ermenilerin eskiden Surp Kevork adında bir kiliseleri vardı. Papaz Garabed Benneyan'a göre Kahta'da Surp Toros adında küçük bir kilise bulunuyordu ve cemaati olmadığından 1912'ye kadar kapalı kalmıştı. Ancak İlbiş Ermenilerinden Bakırcıyanlar 20. yüzyılın ilk on yılında oraya yerleşerek kiliseyi onarmışlardır. Kahta'ya gezici papaz uğradığı zamanlarda da orada ayin yapıyordu.

Kahta sancağının büyük kısmı dağlık olduğundan çiftçilik çok gelişmiş değildi. Yer yer verimli toprak bulunduğu zaman güzelce işlenmiştir. Burada dokuma, pamuk, kitle, tütün, hayvan postu ve yağ üretilmekteydi.

Kahta sancağı 5 kazaya (nahiye) bölünmüştü:

1. Kahta
2. Gerger veya Gargar
3. Mirakha veya Merdesi
4. Zıravkan
5. Şero*

Ermeniler için ilginç olan bir başka kaza, Gerger veya diğer söyleme şekliyle Gargar'dır. Gerger veya Gargar'ın adını Vaspuragan'daki Gargar sancağından aldığı zannedilmektedir.

Kahta'nın doğu kısmında bulunan Gargar veya Gerger kalesi Halep'ten beş istasyon kuzeye doğru ve Kahta'dan yaklaşık bir gün mesafede batıya doğru bir mevkide yer alıyordu. *Takvim El Buldan*'da şöyle yazmaktadır:

Havada yükselen bir kaledir. Oradan bakıldığında doğu tarafından geçmekte olan Fırat bir pınar gibi görünür. Tatar saldırıları esnasında Gargar en önemli sınır savunma mevkilerinden biriydi.

Gargar, Fırat'ın batı kıyısında, Malatya ve Urfa'dan iki buçuk gün uzakta bulunuyordu. Malatya'nın güneydoğusuna, Urfa'nın ise kuzey-

* Burası çeşitli dönemlerde Harput'a bağlanmış olduğundan iki marhasalık arasında anlaşmazlık mevzuu olmuştur.

batısına düşüyordu (İnciciyan, s. 323). Gargar Türkler tarafından Gerger Kalesi, Süryaniler tarafından ise yine Gargar olarak adlandırılmıştır.

Moltke mektuplarında Gerger'den bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır:

Fırat'ın kıyısında, bir kayanın tepesine inşa edilmiş eski bir kaledir. Yıkık dökük kalenin tek iyi tarafı bu çöl gibi yerde hiç kimsenin onu kuşatmak istememesidir. Ancak savaş esnasında Kürtlerin işine yararmış olmalıdır. Köprüler, kervansaraylar, yollar, hemen hepsi Sultan Murat tarafından inşa ettirilmiştir. Bu sebepten ona minnettarlık duyan Türkler Fırat'a onun adını vermişlerdir. Bu nehri Gaban [Keban] Maden'de ilk gördüğümde onu Mozel'e benzettim. Dağlar arasında sıkışmış bir yerden fersahlarca yol aldıktan sonra dışarı çıkıp Malatya'dan ötede, Eskilerin Melas veya Koremsu dedikleri Tohma suyuna karışıyor. Turunu tamamladıktan sonra, üstüne kilise kalıntılarının bulunduğu tepeden doğuya doğru yollanarak geniş İzolu ovasına ulaşıyor. Buradan sonra yüksek dağlardaki dar bir yarıktaki daralıp genişleyerek kayadan kayaya ulaşıyor. Burada artık akarsu olma özelliğini kaybederek *rucher* [bir tür arı kovani] oluşturuyor. Otuz fersah aşağıda, Gerger'in içinde su dışarı fışkırıyor, yayılıyor ve geniş dolanımlarla Samosat adlı ünlü şehre yol alıyor (6 Nisan 1838 tarihli mektup).

Yeni Gargar yüksekçe bir dağın tepesinde, Fırat'ın sağ tarafında inşa edilmiş, geçmişle kıyaslandığında ıssız bir kaledir. Şimdilerde ise aynı adı taşıyan ırmağın yanında bir köydür. Bibu Kalesi de yakınında bulunmaktadır.

11. yüzyıl sonlarında bu kalelere ve çevresine Gonsdantin adlı Ermeni bir prens hükmetmekteydi. Önce Urfa'daki Prens Toros'un müttefiki olmuş, ancak sonradan taraf değiştirerek Toros'un muhalifi Bağkin'in yanında yer almıştır.

Bir süre Latin Prens'le dost kalmışlar, ancak daha sonra düşman olmuşlardır. Urfa kontuna yenilen ve kalesini kaybeden Gonsdantin, Samosat kalesine hapsedilmiş ve eziyet görek orada ölmüştür.

Sonradan Kudüs kralı olan Bağkin, 1125'te Şınçrik köyü yakınlarında Sinca ırmağının sol tarafında Emir Bolok'a esir düşmüştür. Gargar ve Gebu kalelerini teslim etmek zorunda kalan Bağkin, Harput'a götürülerek hapsedilmiştir.

İki yıl sonra Gosdantin'in oğlu Mikayel adı geçen iki kaleyi ele geçirmişse de Selçuklular burayı onun elinden almışlardır.

Daha sonra Gargar ve Bebut, Latinler tarafından tekrar işgal edilmiş ve Dzovk Kalesi, Prens Vasil'e verilmiştir. Nerses Şnorhali'nin kardeşi olan Vasil, 15 yıl boyunca burayı idare etmiştir. Selçuklu Sultanı Maksut 1148'de Tılbaşar'ı kuşatmıştır. İki kardeş, Vasil ile Şahan, 400 Ermeni ile beraber hasım zincirini kırarak kıtlık çeken kale halkına yiyecek ulaştırmayı başarmışlardır. Ancak dönüşte Harput'a hâkim olan Fahrettin Karaaslan tarafından yakalanmışlardır. Fahrettin, kaleleri teslim ederek Samosat'a gitmelerini isteyince, Şahan önce Samosat'a, oradan da Rumkale'ye geçmiştir. Vasil ise Karaaslan'ın yanında kalmıştır. Karaaslan ona çok iyi davranmış, hatta mal mülk dahi vermiştir.

Gerger, Kürt ahalisi olan, bir dağın tepesinde 7.150 ayak yükseklikte bulunan sağlam bir kale idi. Parzalı veya Hulibolis Kalesi olması muhtemeldir. Daha sonraları Gargar, 200 haneli önemsiz bir kasaba haline dönüşmüştür. Burada sadece 30 hane Ermeni yaşıyordu ve tek bir kiliseleri vardı.

Kale, yakındaki kayalıklardan tahta bir köprüyle ayrılmış durumda. Kapısı Arap stilinde kemerlidir ve üzerinde Arapça yazılar bulunmaktadır. Rumca yazıtlar ve kalıntılar da mevcuttur. Gerger ovasında büyük ve koni şeklinde Aşur dağı yükselmektedir.

Bu taraflarda Kürtler veya Kürtleşmiş Ermeniler veya Kürtler gibi yaşayan Ermeni ve Süryaniler ikamet etmektedirler.

Geçen yüzyıl ortalarında Maraş valiliğine bağlı olan köyler şunlardı: Oldiş, Hadray, Masray, Toğariç (Alişan, *Aşkarhakrutyun*).

Aleksantrıyan'a göre ise Gerger bölgesinde 1912'de şu köyler vardı: Nohutlu, Vakug, Hadro, Divan. Bu köylerde 200 veya 300 hane Ermeni vardı. İstanbul'da yayımlanan *Arevelk* gazetesinde 1888'de yer alan bir yazıda Kahta ve Gerger kazalarında 200 hane Ermeni yaşadığı, papazları o yıl öldüğünden din adamı bulunmadığı yazılmıştır (*Arevelk*, sayı 1481, 9 Aralık 1888).

Miatsyal Ingerutyun (Birleşik Cemiyet) Gerger'in Hulbiç köyünde bir okul açmıştı. *Arevelk* muhabiri 1884'te, Malatya'daki marhasalık ve Gülbenkianlar tarafından açılan okulun imtihanlarını izlemek üzere görevlendirilmiştir. Müfettiş, Büyük Bağ ve Narınca'da gerek papaz gerek okula ihtiyaç olduğunu bildirmiştir.

Kahta'nın beş idari bölümünden üçüncüsü olan Mırağsi veya diğer adıyla Merdeni'nin en önemli yeri Ulbiş köyüdür. Etrafındaki köylerdeki Ermeni hane sayısı 312'dir. Narinç, Hacala vb. köyler bu sancağın içinde yer almaktadır. Yine Kahta'nın idari bölümlerinden Şero, İzo-

lu'da Fırat'ı geçtikten sonra Harput yolu üzerinde Gerger'e kadar olan toprakları kapsıyordu. 1912'den kısa süre önce Kahta kaymakamlığı ikiye bölünmüş, Şero ve Pedrige birleşik ve yeni bir kaza olarak Mamuretülaziz valiliğine bağlanmıştır.

Şero kazası (nahiye) da kendi içinde bölümlere ayrılmıştı: Canbeg (Cihan Bey), Posgıran, Hıskan, Alucı, Canda (Cihan Dar), Babig, Nef-sı (merkez), Şiro vs.

Canbegliler ve Posgıranlar haricindekiler hayatlarını idame ettirmek için sürekli İstanbul'a giderlerdi. Zira bulundukları yerde geçim kaynağı yoktu. Şiro'da pamuk, kitre, yağ, ipek, tütün, badem vs. yetiştirilmektedir. Aynı nahiyenin Şitnner denilen köyü altında sülük gölü bulunuyordu. Malatya'nın berberleri ve civar köylülerin hepsi kendilerine gerekli olan sülükleri buradan temin ediyorlardı.

Malatya marhasa vekili Üstahip Haçadur Der Ėazaryan'ın Patrik Ormanyan'ın tavsiyesiyle 1902'de hazırladığı rapor Kahta'dan bahsederken hem adil olmuş hem de kelimelerini çok dikkatli seçmiştir. Onun raporunda yer alan ve o sancaktaki bahtsız Ermeniler hakkında oldukça geniş fikir veren bölümü aynen aktarıyorum:

Kahta bir nahiyedir ve Malatya'ya bağlıdır. 7 hane Ermeni bulunuyor. Tarihi bir kiliseleri var. 1895'te etrafındaki 4 odayla beraber yıkılmıştır. Şimdilerde sadece dört duvarı ayakta. Fermanı yok. Kahta'da 1901'de bir okul açılmış ama yerel idarenin kararıyla kapatılmış, hâlâ kapalıdır. Kahtalı Ermenilerin papazı yok. Sadece bir öğretmenleri var, ancak o da okula konan engel yüzünden vazifesini yapamıyor. Korunması için yeni emir çıkmazsa Surp Kevork adlı kilisenin duvarları da kısa sürede tamamıyla yıkılacak, izi bile kalmayacak.

Kahta'dan dört saat uzaklıkta Büyük Bağ adlı bir köy bulunuyor. 15 hane Ermeni yaşıyor. 1895'ten önce burada bir okul vardı. 1880'den beri var olan okul 1895'ten beri maddi zorluklar sebebiyle kapalı. Okulun izin kâğıdı yok. Kilise falan da yok. Kahta'dan 3 saat uzakta Bervedol adlı Ermeni nüfuslu bir köy bulunuyor. Orada da 9 hane Ermeni yaşıyor. Burada da okul ve kilise yok. Üç buçuk saat uzaklıkta Koluk adlı köyde 9 hane Ermeni yaşıyor. Okul, kilise falan yok. Üç saat uzakta Garçoran köyü bulunuyor, orada da iki hane Ermeni yaşıyor. Dört saat uzaklıkta ise Hasundigin adlı bir köyde üç hane Ermeni var.

Kahta'dan beş saat uzaklıkta Dardağan köyü bulunuyor. Köyde üç hane Ermeni yaşıyor. Altı saat uzaklıkta Gavızrul köyü var, orada da sadece bir hane Ermeni yaşıyor.

On iki hane Ermeni'nin yaşadığı Narınca köyü dört saat uzaklıktadır. Aynı şekilde Gaber adlı köy de dört saat uzaklıkta bulunuyor. 2 hane Ermeni var. Dört saat uzaklıktaki Kean köyünde 4 hane Ermeni bulunuyor. Aynı mesafede yer alan Korsgil köyünde üç hane, altı saat uzaklıktaki Pışrağ köyünde 2 hane Ermeni var. Sekiz saat uzaklıktaki Nenicanun köyünde 9 hane, yedi saat uzaklıktaki Til köyünde 4 hane Ermeni yaşıyor.

Kahta'dan beş saat uzaklıkta Kerkoğ köyünde bir hane Ermeni yaşıyor. Beş saat uzaklıktaki Barbanos köyünde 2 Ermeni hane var. Sekiz saat uzaklıkta tek hane Ermeni'nin yaşadığı Tomag adlı köy bulunuyor. Beş saat uzaklıkta Garbı köyünde tek hane Ermeni yaşıyor. Altı saat uzaklıktaki Andam köyünde 5 hane Ermeni var. Altı saat uzaklıktaki Keferdiş köyünde beş hane Ermeni var. Altı buçuk saat uzaklıkta Nuni adlı köyde 8-9 hane Ermeni ikamet ediyor.

Gerger köyü, Kahta'dan yedi saat uzaklıkta ve 5 hane Ermeni yaşıyor. Mızrak adlı köy altı saat uzaklıkta, orada da 2 hane Ermeni yaşıyor. Yedi saat uzaklıktaki Dersığa köyünde 5 hane Ermeni var. Ulbiş, Kahta'dan 7 saat uzaklıkta bir köy, orada da 18 hane Ermeni, 14 hane Süryani yaşıyor. Ulbiş Ermenilerinin 1879'dan beri okulu var. Miatsyal Ingerutyun (Birleşik Cemiyet) tarafından destekleniyormuş. Cemiyet'ten sonra da Patrikhane'nin desteğiyle sürdürülmüş.

Ulbiş'teki cemaatin şimdiki durumuna bakacak olursak, gezici papaz olarak Yeğişe Haçaduryan'ın verdiği kesin bilgiye göre oldukça acınası haldeler. Öyle ki Osman Ağa hükümet tarafından uzaklaştırılmadığı sürece ne okul açılabilir ne de oradaki Ermeniler rahat yaşayabilirler. Malatya sancağında ve ona bağlı sancaklarda ve köylerde bulunan cemaat müesseseleri, yani kiliseler, okullar ve manastırların hepsi de onarıma ya da yeniden inşaya muhtaçlar. Ancak izin çıkmadığı veya para olmadığı için yarı yıkık halde kalıyorlar. Bu halde kaldıkları müddetçe de daha çok zarar görüp yıkılacaklar.

Malatya marhasalığının hakları konusunda hassas olan Der Ğazar-yan bir eleştiri daha ekleyerek raporuna son veriyor:

Şiro taraflarında Pötürge kaymakamlığına bağlı Ağvan, Damli, Zahmana, Burc, Ümrün, Canbeg, Çardaş adlı 7 köyde 50 hane Ermeni, 75 hane Süryani yaşıyor. Bunlar Mamuretülaziz marhasalığı tarafından hazırlanmış raporda Pötürge kaymakamlığı ile beraber Mamuretülaziz'in yetki sahasında gösterilmiştir. Oysa buralar daha ilk baştan itibaren Malatya marhasalığının yetki alanında yer almaktaydılar.

Der Ėazaryan'ın raporuna, Papaz Garabed Benneyan'ın kapsamlı çalışmasının Kahta kısmını ekliyorum. Çalışmada idari tasnif esas alınmıştır ve ilgili bölgeler şu şekilde gösterilmiştir:

Şiro Keferdiz'de 1.000 hane Türk, aralarında 20 hane Ermeni ve 15 hane Süryani yaşıyor. Süryanilerin bir kilisesi ve papazı var. Ermenilerin kilisesi yok. Ancak Süryanilerle birleşip bir okul açmışlar. Okulda Harput veya Malatya'dan çağrılan öğretmenler ders veriyorlar. Köyün güneybatı tarafında eski bir kilisenin duvarları görülüyor.

Ağvan'da 5 hane Ermeni, 10 hane Süryani yaşıyor. Buradaki kilise Süryanilerin, Süryani bir papazı var. Bir zamanlar Kasparyan kardeşler hem Ermeni hem Süryani çocuklar eğitim görsünler diye şahsi paralarıyla bir okul açmışlar.

Ümüryan'da (Pötürge kazasının merkezi) 20 hane Ermeni, 20 hane Süryani yaşıyor. Kıyar'da 4 hane Ermeni bulunuyor. Damlu'da 5 hane Ermeni, 8 hane Süryani var. Zamano'da 20 hane Süryani yaşıyor, bir kilise ve bir papazları var. Mamaş'ta 3 hane Ermeni, 2 hane Süryani bulunuyor. Çamçrek'te 2 hane Ermeni, 2 hane Süryani var. Arğuçay'da 3 hane Ermeni, 2 hane Süryani. Ümüryan'da Ermenilerle Süryanilerin ortak bir okulu bulunuyor. İki yıl önce (1910) bir kilise yapmaya başlamışlar, ancak hükümet zorluk çıkarınca yarım kalmış. Şiro'daki Ermenilerin dini ihtiyaçları Ayvos'tan gelen papazlar tarafından karşılanıyor.

Gerger-Gargar**

Gerger'de eski bir kale var. Tepesinde kayalara oyulmuş sarnıçlar görülüyor. Aynı şekilde bir de eski kilise bulunuyor. 10-12 hane Ermeni ve Süryani yaşıyor. Komig'de 4 hane Ermeni, Karan'da 2 hane Ermeni, Bayık'ta 2 hane Ermeni, Gağindek'te 2 hane Ermeni, 2 hane Süryani bulunuyor. Bımığ'o'da 2 hane Ermeni, Tello'da 2 hane Ermeni, 2 hane Süryani var. Terkiren (Tor Kedin) 3 hane Ermeni, Mezre'de 2 hane Ermeni ve 1 hane Süryani var. Petrge'de 7 hane Ermeni, Temşias'ta 3 hane Ermeni, Vank'ta 18 hane Ermeni ve eski bir kilise var.

Mirdes

Büyük Bağ'da 15 hane Ermeni bulunuyor. Okula benzer bir yerleri var. Hasundigin'de 3 hane Ermeni, Hores'te 3-4 hane Ermeni, Heli'de 8

* Papaz Benneyan ile Üstrahip Haçadur Der Ėazaryan'ın köy isimleri ve nüfusun Ermeni veya Süryani oluşuyla ilgili verdiği bilgilerde ortak yön çok az. Bendeniz kitabı hazırlarken Mısır'da olduğumdan ve yanımda bu konuda bilgili kimse olmadığından tek bir liste hazırlayabilmiş değilim.

** Gargar çok sağlam bir kaleydi ve Prens Vasil'in hâkimiyeti altında bulunuyordu. Surun bir yerinde Rumca harflerle kayıt bulunuyordu.

hane Ermeni var. Kara Tülbe'de 7 hane Ermeni, 5 Süryani yaşıyor. Tıltıla'da 2 hane Ermeni, Sıradut'ta 3 hane Ermeni, Ulbiş'te 20 hane Ermeni, 6 hane Süryani yaşıyor. Keferdiş'te 4 hane Ermeni, Host'ta 3 hane Ermeni 2 hane Süryani, Kortin'de 3 hane Ermeni var.

Zıravkan

Bervedol'da 5 hane Ermeni, Geyekan'da 2 hane Ermeni, Kolig'de 5 hane Ermeni yaşıyor. Karaşor'da 3 hane Ermeni, Havang'da 8 hane Ermeni ve 3 hane Süryani yaşıyor. Bilela'da 6 hane Ermeni, Mışrağ'da 4 hane Ermeni, Karadut'ta 4 hane Ermeni, Gudiş'te 3 hane Ermeni, Perdeso'da 10 hane Ermeni ve 6 hane Süryani yaşıyor. Seyid Mahmut'ta 12 hane Ermeni var.

Bunların haricinde Gerger'deki birkaç köyde, yani Geçdur (Haçdur), Şafkan, Koroglı; Çapak, Pirağ, Sabuni, Aşma, Haşur vs'de 100-120 hane Ermeni yaşıyor ve bunlar Siverek, Urfa ve Çinkuş'a [Çüngüş] bağlılar.

Dört bir tarafa dağılmış olan bu Ermeniler zanaatla uğraşıyorlar. Geçim kaynaklarını bu altın bileziğe borçlular.* Ancak din ve eğitim işleri acınası durumda.** İmanları tam, ümitleri sağlam, sevgileri samimi insanlardır. Papaz ve öğretmen bulunmasa da her dini günü bilirler, sadece pazarları değil bütün yortularda gereğini yaparlar. Günde 3-4 kez dua ederler. İnsan içinde orucunu bozanı dinsiz kabul ederler. Bir-iki ayda bir gördükleri papaza saygıda kusur etmez, onu hediyelere boğarlar.

Civardaki şehirler, özellikle de Harput ve Malatya marhasalıkları bu zavallı Ermenilere karşı niye bu kadar ilgisizler acaba? "Ben Anadolu'yu severim" diyen murahhasların görev anlayışı sadece şehirdeki marhasalık binasında oturup bol bol vaaz etmek. Hayır sayın ruhaniler, görevinizin sınırı orada bitmiyor. Köylere gitmek ve her çeşit yardıma muhtaç, darmadağın halkı ziyaret etmek, onlara yardım etmek ve onları teselli etmek gerekiyor.

Yukarıda adları sayılı köylerden Ulbiş yakınında "Zak" (Zakaria) adında bir kilise bulunuyor. Kilisenin biraz aşağısında, 15-16 metre yüksekliğinde Aziz Teotoros adında bir kule var. Mihrabı ve merdivenleri gözüküyor ama yer yer taşlara oyulmuş haçlar, resimler ve Rumca yazılar gözüküyor.

Kahta kazasının (nahiye) içinde birkaç ziyaretgâh var, bunlardan biri Morafa'dır. Morafa, Fırat'ın sağ tarafından bulunan bir mağaradır. Girişi su seviyesinden oldukça yüksektedir. Mağaranın üstüne çiviye benzer

-
- * Papaz Benneyan çalışmasında ticaretin de Ermenilerin elinde olduğunu yazmıştır.
 - ** Papaz Benneyan'a göre Ulbiş'te "Hayots Miatsyal Ingerutyun" adlı cemiyet sayesinde sadece ismen var olan bir okul açılmıştı (s. 222).

kayalar ve fındık ağaçları yükselmiş. Alttan girmek mümkün olmadığından içine inmek için bele ip bağlayıp girişin ağzına kadar sarmak lazım. Mağaraya girdiğinde doğa sayesinde ortaya çıkmış sanatsal güzellikler gözünüzün önüne seriliyor. Girişi hariç hiçbir yerden ışık sızacak delik yok. İç tarafında geniş delikler ve kovuklar bulunuyor. Büyük ihtimalle bir zamanlar keşişlerin ikametgâhı olmuş.

Yılın hemen her mevsiminde ziyaretçi var. Daha ziyade akli melekelelerini kaybedenleri getiriyorlar. Zincire bağlayarak mağaraya indiriyor ve birkaç gün orada bırakıyorlar. Aralarından birçoğu gerçekten de iyileşmiş olarak dışarı çıkıyor. Morafa'nın küçük kardeşi Mortmit de onun yakınlarında bulunuyor. O da tabiatın bir eseri. Bunun içine inmenin kolay yolu da bele ip bağlamak. İçine inildiğinde suların şırlıtısı duyulabiliyor. Bu sesler mağaranın batı tarafındaki Fırat'tan geliyor.

Mortmit yakınlarında 20-30 kadar başka mağara var. Bunlar da zamanında münzevilerin kaldığı yerler olmalı.

Kahta merkezin önünden akan suyun sağ tarafında, tek parça bir kayanın üzerinde aynı adı taşıyan bir kale yükseliyor. Kale taşlarının büyüklüğü ve usta ellerde işlenmiş olması insanı hayran bırakıyor. Gösterişli taşlar birbirine kil yardımı olmadan yapıştırılmış ve bu durum yüzyıllar boyunca onlara hiç zarar vermemiş. İnşa eden eller taşın doğal yapısını izleyerek yedinci kata kadar gelmiş. Kale Osmanlıların eline geçince onarılmış, yer yer de Osmanlıca yazılar konmuş. Ancak yazılar okunaksız. Yukarısında 10-20 havuz ve sarnıç bulunuyor. Bunların haricinde de ırmaktan su alabilmek için merdivenleri ve dar girişi olan bir kanal yapılmış.

Candere Köprüsü

Merkezden güneye doğru bir saat uzaklıkta, Candere çayı üzerinde, tarihi eserler içinde en önemlilerinden biri sayılacak bir köprü bulunuyor. Köprü'nün İsa'dan 200 yıl önce Selefkiler zamanında yapılmış olduğu söyleniyor. Köprü'nün tek gözü var, ancak hayli yüksek. Tek bir taş dahi düşmüş değil. İlk günkü sağlamlığını hâlâ koruyor. Köprü'nün bir başında iki, diğer başında ise beş metre yüksekliğinde, yarım metre çevresi olan üç sütun bulunuyor. Bu sütunların tepelerine de şemsiyeye benzeyen taşlar var. Gerek sütunlar gerek kemer taşlarında Rumca yazılmış kayıtlar görülüyor.

Karakuş

Candere Köprüsü'nden bir saat güneye doğru, merkezden ise iki saatlik mesafede 300 metre yükseklikteki bir dağın tepesinde toprak ve çakıl taşlarından yapılmış çok büyük, koni şeklinde bir tepe bulunuyor.

Bu büyük tepenin de köprüyle aynı tarihte yapıldığı tahmin ediliyor. Tepenin etrafında 4-5 metre yükseklikte ve yarım metre genişlikte taş sütunlar bulunuyor. Bu sütunlardan birinin önünde yaşlı bir kadın ve batıya bakan bir kartal resmi var. Güney tarafındaki sütunların tepesinde taş bir plaka var. Bu plakanın bir yüzüne, el ele tutuşmuş bir erkek ve kadın kabartması resmedilmiş. Konik tepenin kuzey tarafında birbirlerinden iki metre uzaklıkta bulunan anıtlardan birinin üstüne kartal heykeli konmuş. Koninin kaidesinde de bir kartal görülüyor. Bu kartal heykeli bir zamanlar koninin tepesinde duruyormuş, ama her nasılsa yuvarlanarak buraya gelmiş.

Belin veya Nemrut

Kahta'nın doğusunda, 4 saatlik mesafede Belin dağının üstünde "Nemrut" adında çok ilginç ve görülmeye değer, koni şeklinde bir tepe bulunuyor. Bu tepe de parçalanmış küçük kaya parçacıklarından oluşturulmuş. Üstünde birçok kadın, erkek, kartal vs. heykelleri var. Bunlar bulundukları yerlerden yuvarlanmışlar. Burada da Rumca yazılara rastlıyoruz.

Görülmeye değer heykellerden en önemlisi biraz yüksekçe bir yerde durmakta olup, kafası sola eğik şekilde güneye bakan kadın heykelidir. Başındaki başlık ve saçların işleniş şekli insan elinin maharetine hayran bıraktırıyor.

Yerde yatık vaziyette duran büyük adam heykellerinin bıyık ve sakallarına çok doğal şekil verilmiş. Kabartma kadın resimlerindeki elbiseler ve bazılarının Havva gibi çıplak oluşları dikkat çekiyor. Bundan 25-30 yıl önce müze müdürü Hamdi Bey gelmiş, heykelleri taşımak zor olduğundan resimlerini çekerek gitmiş.

Başepiskopos Arslanyan, murahhaslığı döneminde Malatya'daki arkeolojik kalıntılarla ilgilenmiş ve Nemrut dağını bizzat ziyaret etmiştir. İzlenimlerini ise yıllar sonra kaleme alarak Nemrut'ta gördüklerini tarif edip anlatmıştır (s. 36-40).

Yerli halk tarafından genellikle Pel dağı olarak adlandırılan Kahta'daki Nemrut dağı şehirden 3 saatlik mesafede bulunuyor. Çok yokuşlu ve insanı bezdirecek kadar eziyetli. Kayalık tırmanış en dipten başlıyor, her dakikasında kaza ve tehlike artıyor. Ayrıca zehirli yılanlar ve vahşi hayvanların inleri de cabası.

Belin tepesinde düzleştirilmiş bir alanda çok büyük heykeller bulunuyor. Aralarından bazılarının kaidesi duruyor, bazılarının ki yarı yarıya yıkılmış. Granit taşlar üstünde yükselen bir kale gibiler. Özellikle de

tek parça taştan kesilmiş olan kaideleri dikkat çekici. Bu kaidelerde yöneticinin emirleri, kanunları yazılmış. Heykellerin işleniş şekli seyredenini gerçekten de şaşkına çeviriyor. Seyredenini, ilgilenen kişiyi hipnotize ediyor, insan saatlerce oradan ayrılmıyor. Tonlarca ağırlığı olan kral başları oraya buraya, toprağın taşın üstüne yıkılmış yatıyorlar. Özellikle tümüyle yıkılmış dini mekânın avlusu etrafındaki heykellerin ve kartal başlarının titreten görüntüsü çok etkileyici. Sanki sivri pençeleriyle yüzyıllardır av bekliyor gibiler.

Bir alandan diğerine giden yolda, insan boyunda, kara tahta şeklinde, yan yana dizilmiş yüzlerce taş var. Bunlar belki de zaman içinde yere devrilmişler, cahil ve vandal eller tarafından kırılmış, zarar görmüşler. Bu taşların üzerinde hayranlık uyandıracak derecede muhteşem bir zariflikle, manzaralar, krallar, kraliçeler, giyim şekilleri, süsleri, en ince ayrıntısına kadar oyularak işlenmiş.

Kaza (nahiye) merkezinin güneyinde, 8 saatlik mesafede Khoren köyünde bir kale yıkıntısı bulunuyor. Buradan Fırat nehrine kadar bir su kanalı yapılmış. Yine merkezden doğuya doğru üç saatlik mesafedeki Kelliş köyünde de bir kalecik var. Şuma dağındaki Dızık ve Alitamı önünde bulunan “Kale-i Gaçikan” (Kız Kalesi) çok ilginçtir.

Yine merkezden yarım saat kuzeye doğru oldukça büyük doğal bir mağara var. Bu tam Kahta Kalesi’nin karşısına denk gelen dağın üstünde bulunuyor. Yine Şuma dağında eski devirlerde insanlar tarafından gerek ev gerek sığınak olarak kullanılan birçok mağara bulunuyor.

Yine Gerger ve Şera köylerinde, ayrıca Peraş, Burcu, Kırar, Titren, Tahnici, Bibol, Pitrg [Pötürge], Sinani ve diğer köylerde de kale ve tarihi eser kalıntılarına rastlayabiliyoruz.

Madenler

Gerger’in Karangol, Arbavun, Tepehani, Alhas, Kör Mısto köyleri yakınlarında gümüş, bakır, altın madenleri bulunuyor.

Sülük

Pötürge’ye yakın, 500 metre uzunluğunda ve 1.200 metre genişliğinde bir göl, ayrıca Mamaş köyü önünde de küçük bir göl var. Bu iki göl sülük bakımından oldukça zengin. Buradan elde edilen sülükler civar kentlere ve köylere götürülerek satılıyor.

Yukarıdaki satırlarda da zikrettiğimiz üzere Kahta kazasının kuzeyi dağlık, güney kısmı ise ovalıktır. Ovadaki topraklar verimli olduğundan hasat zamanı köylünün yüzü güler. Dağlarda yaşayan köylüler de kendi topraklarını ekerler. Ancak o köylülerin çoğu göçer olduğundan başlıca meşgaleleri hayvancılıktır. Yazın dağlarda, çadırlarda yaşayarak koyunlarını ve davarlarını otlatırlar, onlardan elde ettikleri yünden, halı, kilim, çorap vs. dokurlar, sütünden ise peynir ve yağ yaparlar. Bu kazanın başlıca ürünleri tahıl, pamuk, dokuma, yağ, tütün, kitre, bal, badem, yün vs'dir.

Kazadaki köylülerin giyim tarzından söz ederken Kahta köylülerini anlattığımız bölümde değineceğimizi söylemiştik. Dolayısıyla şimdi onların, yani Hüsn-ü Mansur ve Kahta'ya bağlı yerlerdeki köylünün giyim tarzını anlatmanın tam sırası.

Nefsi Şero istisna olmak üzere hemen her yerde erkekler yaz kış şalvar, içlik ve düğmeli entari, kolu olmayan *tegele* denen bir yelek giyerler. Eğer kendileri hazırlamışlarsa basit ve uzun olur. Eğer dikilmiş alırlarsa daha pahalı olur. Ellerini ve yüzlerini silmek için gömleğin uç tarafı bir metre uzunluğundadır. Çalışırken veya seyahat ederken uçlarını birbirine bağlayarak sırttan omuzlarına atarlar. Kollar dirseklere kadar sıvanarak açıkta bırakılır. Ovada yaşayanlar beyaz hasadan, diğerleri ise çivit renginden dizlerini kapatan zıbınlar giyerler. Bellerine de yerel kuşaklardan takarlar. Yazın çoğu zaman ayaklarına *delinmez* denilen yerel çarık veya *yemeni* geçirir, kışın ise çamurda *ham çarık* giyerler. Kışın yolculuk esnasında yanlarına *hedik* denen ayakkabıyı alırlar. Ayakkabı bağlarla örülmüş ve deve tabanı gibi düz olduğundan kara gömülmez ve yürüme kolaylığı sağlar.

Kadınlar ise kumaştan veya ketenden hazırlanmış *sayan* giyer, önlere de önlük bağlarlar. Dağlılarda gelin veya genç kız olduğunda başlarına 50-60 santim uzunluğunda bir fes takılır. Fesin kenarına siyah ya da altın *sırmalı abaroş* ve üstüne de ip sarkıtılır. Ayaklarına kundura veya terlik giyerler. Başlarına süs olarak eski gümüş paralar ve süsler asarlar.

Erkek Kürt çocuklarının başına 2-3 yaşındayken normal bir fes takarlar, üzerine hafif bir *çit* (bağ) konur. 10-15 yaşına kadar çitin boyu iki kat uzar. Ancak yaşı ilerledikçe fesin yerini uzun konik bir başlık

alır ve içine beyaz *ktag* konur. Bir kereden 10-20 *biberli elmalı* kırmızı çit bağlanır. Her yıl birer ikişer tane artırılması şarttır. 40-50 yaşındaki birinin başında 70-80, hatta 100 çit olur ve bu böyle bir balkabağı kütlesine ulaşır. Ve eskisi her zaman yeninin altında kaldığından asalak böcekler bu çitler diyarında kendilerine gayet güvenli bir yer bulmuş olurlar.

IV. BÖLÜM

TOPLUMSAL YAPI

1. DİNİ YAŞAM ve KİLİSE İDARE MEKANİZMASI

A. KİLİSELER ve ZİYARETGÂHLAR

Tarih boyunca Ermeniler bir yere yerleştiklerinde yaptıkları ilk işlerden biri dua edecek bir mekân inşa etmek olmuştur. İbadethaneler aynı zamanda buluşma, bir araya gelme yerleriydi. Dolayısıyla şehirde veya köyde yaşayan tüm Ermeniler ibadethanelere ihtimam gösterirdi. Zira orası sosyal yaşamlarının temeli olmuştur. Yaşadıkları şartlar ne kadar güç olursa olsun Ermeniler dinlerini, dillerini, geleneklerini onun çatısı altında korumaya alıyorlardı.

En eski devirlerden itibaren Ermeni nüfusa sahip bir yer olan Malatya'da da Ermenilere ait dua yerleri, ibadethaneler, ruhani önderlik merkezi olması gerekiyordu. Ancak sırtını Bizans'a dayayan ve buradan aldığı güçle diğer Hıristiyan toplulukları ezen ve onlara kendi mezhebini zorla dayatmak isteyen Ortodoks Kilisesi var oldukça bunu gerçekleştirmek zordu. Melidine Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde olduğu müddetçe Ermenilerin orada kendilerine ait bir kiliseye sahip olmaları ve teşkilatlanmaları kolay değildi. Ancak bazı yerlerde Ermenilerin kendilerine ait kiliseleri ve papazları olmuştur. Bizans Kilisesi, Ermeni Kilisesi'nin varlığına ve Bizans sınırları dahilinde ayrı bir Ermeni cemaati ve dini teşkilatlanma bulunmasına tahammül edememiştir. II. Vasil, İstanbul'daki Rum Patriğine tabi olmayan Ermenilere bu sebepten eziyet etmiştir. II. Vasil'in şiddetli eziyetler yaptığı, Ermeni papazları öldürttüğü, Ermeni kiliselerindeki çanı yasakladığı yerler arasında Sivas'ın yanı sıra özellikle Melidine de zikredilmektedir (Isdepanos Asoğık, s. 188-189).

Dolayısıyla Melidine'de şayet Ermeni kilisesi ve papazı olmuşa da sayıları çok azdır ve özgürce ayin yapma serbestisine sahip olamamışlardır. Ya gizli faaliyet göstermişler ya da fırsatlardan yararlanmışlardır. Tıpkı Arap akınları sırasında olduğu gibi.

11. yüzyılda Selçuklular Ermenistan'ı işgal edip Küçük Asya'ya girdiklerinde II. Vasil Ermenilere yönelik eziyetlerine son vermek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Ermenistan'da yaşayan Ermenileri Küçük Asya'ya nakledip onları orada eritmek istemiştir. Ermeni hanedanlarını, orduları ve halklarıyla beraber Küçük Asya'ya geçmeleri için cesaretlendirmiş ve orada kendine bağlı vassal krallıklar kurdurtmuştur. Malatya o tarihlerde büyük göçler almış şehirlerden biri olmalıdır. Göç eden Ermeniler başka yerlerde olduğu gibi Malatya'da da ibadethaneler, kiliseler inşa etmişlerdir. Bu durum tarihi belgelerle de teyit edilmektedir. Nitekim 11. yüzyılda dahi Ermeni dini kurumlarından bahsedilmektedir. Bu yüzden hiç kuşku duymadan 11. yüzyılda Ermenilerin Malatya'da kendi kiliselerine ve onun etrafında cemaat yapılanmalarına kavuştuklarını söyleyebiliriz.

Bu kiliseler bir araya gelerek bir marhasalık bölgesi veya episkoposluk makamı teşkil ederlerdi. Dolayısıyla dini teşkilatlanmanın ilk çekirdeğini kilise oluşturur. Gerek maddi gerek manevi anlamda kiliseler olmadan bir marhasalık teşkili düşünülemez. Küçük Asya'daki başlıca dini merkezlerdeki Ermeni cemaatlerinin tümü bu şekilde teşkil edilmiş ve marhasalıkları böyle oluşturmuşlardır. Yani cemaatlerin temeli kilise ve onlara bağlı imanlılar olmuştur. Malatya da bu geleneğin dışında kalmamış, orada da 11. yüzyıldan itibaren kiliseler ve manastırlar inşa edilmiştir. Belki inşa edildikleri tarihler daha eskilere dayanmaktadır ancak kilise ve manastırlara ait elimizdeki belgelerin tarihi ancak 11. yüzyıla kadar inebiliyor.

Nitekim bir elyazması kolofonu, Surp Krikor Lusavoriç Manastırının 1095'te Ermeni manastırı olarak var olduğunu ve orada elyazması çalışmaları yapıldığını ispatlamaktadır.

Kevork Melidinetisi hemşerilerinin kilise sevgisi üzerine şunları yazmıştır:

Savaştan önceki yıllarda Malatya'daki Ermeni halkı dinine çok bağlıydı, kilise ve manastırlarının üstüne titrerdi. Kilise ile manastır imanlı halk için tövbe etme, huzur ve şifa bulma yerleriydi. Sabah karanlığında çan sesleri yayılmaya başladığında evlerin pencerelerinden puslu mum ışıkları titremeye başlar, kapılar gıcırdayarak açılır ve imanlı ahali dudaklarında gecenin kötülüğünü boğan dualarla akın akın Tanrı'nın evine giderdi. İhtiyar nine, Meryem Ana tablosu önünde dizlerinin üstüne çöker, huşu içinde dua ederdi.

Kiliseler, manastırlar halkın samimi inancında şifahaneler idi. Yıllarca hastalıktan mustarip olanlar iyileştiklerinde manastırlara giderek kurban keser, fakirlere dağıtırlardı.

Günahları için kiliseye gidilip tövbe eder, yüreğinin ta derininden affedilmek için dua ederdi.

Sarılık denen hastalıktan mustarip olanlar Surp Pırgıç Kilisesi'ne gider, beraberlerinde götürdükleri haşlanmış yumurtanın beyazını ayırarak orada yatan azizin toprağına bulayıp yerler, sarısını da orada bırakırlardı. Sıtmadan mustarip olanlar ise Orduzi'deki Çınar'a kurban adarlardı. Dolayısıyla kiliseler Ermeni halkının hayatında önemli bir yer tutmuştur. O kiliselerin inşasına önce çadırlarla başlamışlar, sonra tahtadan şapele çevirmişler ve sonunda kâgir muhteşem yapılar inşa etmişlerdir. Ve bu ibadethaneler Ermeni nüfuslu yerlerin sosyal yaşamının beşigini teşkil etmiştir (Melidineti, s. 27-29).

İlk çağlarda Melidine'de Ermeni kilisesi mevcut olamazdı, zira putperestlik dönemlerinde zaten o bölgeler terk edilmişti. Şimdilerde birbirinin devamı olan iki bölge var: Bunlardan birincisi Aşağı veya Eski Şehir adıyla anılıyor, diğeri ise şimdiki Malatya şehri.

Ermeniler eski kente yerleşmişlerdi. Buraya en erken 7. yüzyılda veya daha büyük olasılıkla 9. ve 10. yüzyıllarda yerleşmiş olmalıdırlar. Ancak özgür olarak ibadete 11. yüzyılda başlamış olduklarından kiliseleri de o çağda inşa etmiş olabilirler.

Yıkılmış olan o kentin harabeleri içinde Alaca Kapı, Top Kapı, İğid Kalesi ile yerli halk tarafından Zortırsus Kapusu* adlı verilen bir kale kapısı yer alıyordu. Bu kelimenin Surp Toros'un bozulmuş hali olabileceğinden hareketle, bu kapıya zamanında var olan Surp Toros adlı bir kilisenin isminin verildiği düşünülüyor. Ancak kiliseden bir iz olmaması bu görüşü boşa çıkarıyor. Şayet o isimde bir kilisenin harabeleri bulunsa veya yeri tespit edilmiş olsa, o zaman da Aziz Toros'un Rum mu, Ermeni mi, yoksa Süryani mi olduğu problemi doğacaktı. Dolayısıyla burada bir kilise olmuş olsa bile onun kesin olarak Ermeni kilisesi olduğunu söylemek mümkün değil. Üstelik Malatya ve civarında kaleme alınmış birçok elyazmasının kolofonlarında Surp Toros adında bir kilise veya manastırın adı geçmiyor. Sadece 1578'de Akçadağ Muşovıga köyünde yazılmış bir elyazmasının kolofonunda Surp Toros adı diğer beş azizin adıyla beraber zikredilmiştir.

* K. Melidineti, Zor Dı Roz olarak tashih etmiştir.

Zikredilen tarihten önce (1570) aynı köyde kaleme alınmış başka bir elyazmanın kolofonunda, kolofonu yazan Krikor Episkopos, elyazmasının Surp Sarkis kapısında, yani kilisesinde kaleme alındığını zikretmiştir. Yukarıda beş aziz ismi sayarken, sözü edilen kilisenin etrafında ve içindeki şapel veya mihraplardan bahsediyor olmalıdır. Zira bir köyde altı kilise olması mümkün değildir. Ayrıca zikredilen Surp Toros bir kilise ismi dahi olsa eski Melidine ile ilgisi olamazdı, zira Muşovığa köyü eski Melidine'den çok uzaktaydı.

Dolayısıyla Melidine'de Surp Toros adıyla bir Ermeni kilisesinin varlığını gösterecek kesin bir delil veya belge yoktur. Ancak başka Ermeni kiliselerinin var olduğunu biliyoruz. Nitekim onların arasında hâlâ ayakta kalan Surp Isdepanos Kilisesi var.

Papaz Benneyan Surp Isdepanos Kilisesi hakkında şöyle yazıyor:

Toprağa yarı gömülü ve harabe durumundadır. 1895'ten önce burada 15-20 hane Ermeni bulunuyordu ve sürekli hizmet veren bir papazları vardı. Papazın evi kilise avlusunun içinde yer alıyordu. Avluda ayrıca 5-6 oda daha bulunuyordu. Orada şehirden gelen ziyaretçiler uyuyordu (Benneyan, elyazması).

Surp Isdepanos Kilisesi hakkında bize ulaşan başka bir bilgi yoktur. Bu kilise büyük ihtimalle çok eskiydi, belki de önceleri bir Rum kilisesiydi. Zira üzerinde, okunacak durumda olmasalar da Rumca yazılar bulunuyordu (Benneyan, elyazması, s. 65). H. N. Şekerciyan toprağa gömülü kilise harabelerini hatırladığını söylüyor. İçeri girebilmek için mumlar eşliğinde taş merdivenlerden inmek gerekiyordu. Bu kilise eski Melidine Ermenileri için önem arz eden bir mabet olmuştur. Nitekim Papaz Benneyan'a göre:

Kilisenin sağ tarafındaki duvara Yeraneli Garabed'in naaşı gömülmüştür. 18. yüzyılda Türklerin kiliseyi yıkmasına engel olmak isteyince şehit edilmiştir. Şehidin ismi son yıllara kadar yeni yıl sabahı ayında anılmaktaydı. Avluda da birkaç rahibin mezar taşları görülüyor. Önceki yüzyılda halka önderlik eden din adamları olmalı. Onlardan biri olan Rahip Kevork, kilisenin mezarlıktan daha çabuk yıkılacağını hissetmiş gibi kilise avlusuna değil de mezarlığa gömülmek istemiş. Şu an kilisenin kapısı taşlarla kapatılmış bulunuyor. Kilisenin kendisine ait iki dönüm kadar toprağı var.

Eski kentten kalanlar arasında oldukça yüksek kubbeli bir yapı vardı. Müslümanlar tarafından Yeşil Camii olarak adlandırılıyordu. Ma-

latyalılar bu yüksek kubbeli yapının Ermenilere ait eski Ana Katedral olduğunu söylüyorlar. Ama ne yazık ki belgesi yok. Rum veya Süryani kilisesi de olabilir.

Yeşil Cami'nin kubbesi Usta-Şakirt Kubbesi olarak anılıyordu. 1893'teki depremde tepesi yarılarak ikiye ayrılmıştı. Kevork Kekeyan öncülüğündeki Ermeni ustalar eliyle demirden büyük sağlam halkalar içine alınarak kurtarılmıştı (Kekeyan, s. 5).

Gelelim henüz 120-130 yıllık bir geçmişi olan yeni kente. Kentte Ermenilere ait üç kilise bulunuyordu. Papaz Benneyan bu kiliseler hakkında da bilgi vermiştir. Onun verdiği bilgileri birkaç küçük eklemeye birlikte sunuyorum.

1. Surp Asdvadzadin Kilisesi (Meryem Ana Kilisesi)

Surp Sarkis adıyla da hatırlanan bu kilise Malatya'nın marhasalık kilisesidir. Adı değiştirilmiş olmasına karşın halk arasında Surp Sarkis adı muhafaza edilmiştir. Srvantsdyants ve Kevork Melidineti 1878 ve 1915-1920 tarihlerinde kiliseyi ilk adıyla, Surp Sarkis olarak zikretmişlerdir (Toros I, s. 319; Melidineti, s. 85).

Vorperyan, iki isimli olması durumuna açıklama getirerek Meryem Ana Kilisesi'nin, 1895'te eski Surp Sarkis adlı şapelin yerine inşa edilmiş olduğunu söylüyor. Papaz Garabed Benneyan ise şapelin adını zikretmemekle beraber kilisenin onun yerine inşa edildiğini bildiriyor ve "Eski kent buraya taşınmadan önce burada küçük bir toprak parçası üstünde minik bir şapel bulunuyordu" diyor. Ancak taşındıktan hemen sonra onu yıkıp tepeyi de tıraşladıktan sonra 1834'te şimdi mevcut olan sütunlu ve kemerli kiliseyi inşa etmişler (Vorperyan, s. 65).

Kilise kayıtlarından anlaşıldığı üzere kilisenin yapımında Eğinli Kaspar Arpiaryan ve Tokatlı Hovsep Pilibosyan'ın katkısı büyük olmuştur. Adı geçen kişiler devlet görevlisi olarak, Hafız veya Reşit Paşa maiyetinde buraya gelmişlerdir. Prof. Mıgırdiç Vorperyan'ın konuyla ilgili sunduğu ayrıntılar önemlidir:

* Rahip Haçadur Der Gazaryan, 21 Mart 1902'de Patrik Ormanyan'a göndermiş olduğu raporda Prof. Mıgırdiç Vorperyan'la beraber kilisenin inşa tarihini 1835 olarak tespit ettiklerini yazmıştır. K. Melidineti ile Kerovpe Sukiasyan bu bilgiyi teyit etmişlerdir (Melidineti, s. 35).

1820’de o taraflarda görevlendirilen genel vali Raşit Paşa, Eğinli Kaspar Amira’yla beraber Malatya’ya gelmiş ve Ermeni kilisesini de ziyaret etmek istemiş. Ağalar Amira’ya görölmeye değer bir kiliseleri olmadığını söylemişler ancak Kaspar, Amiralara özgü o uzak görüşlülüğü ile bir gün Paşa’yı gösterişsiz ve karanlık kiliseye getirmiş. İbadethanenin durumundan rahatsız olan ve bunun sosyal şartlardan kaynaklandığını düşünen Paşa şapeli hemen söktürerek yerine gösterişli bir kilise inşa ettirmiş (Vorperyan, s. 87).

Bu bilgiden hareketle Prof. Vorperyan da orada bir şapel olduğunu teyit etmiş bulunuyor. Sözü edilen şapel, bir zamanlar köylük alanda kalan ve yeni şehirde ikamet edenlerin yazlık olarak gittikleri yere inşa edilmiş olmalıdır. Bu kilisenin kurucusu ve Taşçı Aharon’un torunun çocuğu olan Kerovpe Taşçıyan kilisenin yapımıyla ilgili ayrıntılar vermektedir. Bu bilgilerin tamamen doğru olduğuna emin olamasam da –zira bazı kayıtlarla ters düşüyor– aktaracağım.

Kerovpe Taşçıyan’ın eskilerden duyduğuna göre Eski Melidine halkı Yeni Malatya’ya geçince eski kentteki yaşlı papaz İsdepanos’un da kendileriyle beraber kente taşınmasını istemişler. Halkın arzusuna uyan papaz taşınınca ilk işi hükümete müracaat edip Şuga semtinde bir kilise yapımı için inşa izni almak olmuş.

Kilisenin kurucusu da Taşçı Aharon olmuş. Papaz, zamanında aiyne yetişebilmek için evinin kiliseye yakın olmasını istemiş. Halk onun bu isteğini de yerine getirmiş. Halkın din ihtiyaçlarının karşılanması için tam her şey halledilmişken Çarmuğı’de bulunan kötü niyetli biri, papaza 24 saat içinde evi terk etmesini, zira evin arkasından akan sudan faydalanarak bir değirmen yapacağını söylemiş. Aynı adam Taşçı Aharon’a da haber göndererek elinin altındaki taşçıları yanına alarak değirmen inşası için gerekli taşları toplatmasını istemiş. Aharon düşünceli bir halde papaza gitmiş ve onu canı sıkkın bir halde ayin yaparken bulmuş. Kerovpe Taşçıyan’a göre ertesi gün şafakta Aharonyan’ın kapısı vurulmuş, kötü adamın gece aniden öldüğünü, böylece kurtuldukları söylenmiş. Aharon usta da hemen koşup haberi papaza iletmış.

Surp Sarkis veya diğer adıyla Surp Asdvadzadzin kilisesi şu veya bu şekilde inşa edilmiş, etrafına da şehrin çarşısı ve Ermeni semtinin uç tarafı kondurulmuş. Kerovpe Sukiasyan kilisenin sekiz taş sütun üzerine kubbesiz ve düz damlı inşa edilmiş olduğunu söylüyor. Kilisenin çan kulesi de yokmuş. Çünkü Türkler “Namazımız bozulur” diye izin

vermiyorlarmış. Bunun için sabah şafakta uyanıslar diye ayrı ayrı her Ermeni'nin kapısına tahta tokmakla vuruluyormuş.

Kilisenin kuzey duvarının dışındaki kabirde aynı dönemde vefat etmiş olan murahhas Episkopos Kilikyalı Srapyon Sabuncuyan, Papaz Hagop Hagopyan (3 Ocak 1886) ve M. Hovhannes (Hacı Paşa) Gülsenk-yan'ın erken yaşta ölen kızı İsguhitsa (13 Aralık 1887) gömülmüştü.

Kilisenin güney tarafında kiliseye ait 40-50 dükkân vardı. Bu dükkânların yıllık kirası 200-220 lirayı buluyordu. Avlunun içinde murahhas ve papazların ikametine ayrılmış tek katlı birkaç oda vardı.

Kilisenin dış kapısı önceleri alçak ve dar yapılmıştı. Ancak Rodostolu Rahip Arakel Mazlımyan (1860-1872) murahhaslığı döneminde eskisini söktürerek yüksek ve gösterişli bir kapı yaptırmıştır.

1900'de Meryem Ana Kilisesi'nde üç papaz görev yapıyordu. Bunlardan biri 1895 kahramanı Papaz Yeğişe Haçaduryan idi. Kendisi şehirdeki papazların en tahsillisiydi (Vorperyan, s. 87).

2. Surp Yerortutyun Kilisesi

Surp Yerortutyun Kilisesi, Ermenilerin merkezi olan Tekçeşme veya diğer adıyla Aşağı Şehir'de inşa edilmişti. Sağ tarafında mihraplı, kubbeli ve yüksekçe bir şapel bulunuyordu. 1893 depreminde kubbesi ağır şekilde zarar görerek sökülmüş ve 6-7 yıl kadar basit bir tavanla idare etmiştir. Daha sonra, 1905-1907 tarihlerinde Başepiskopos Kevork Arslanyan kubbeyi ahşap olarak inşa ettirmiştir. Ancak kilisenin içi ve tabanı henüz ahşapla kaplanmış değil. Ana sunak ve yandaki sunaklarda altın kaplamalı haç muhafazaları bulunuyor. Kilisenin yapımına 1878'de başlanmış, ancak inşaat 1893'te tamamlanmıştı.* Kiliseyle ilgili Dr. M. Keşişyan şunları anlatıyor:

Bu kilisenin temelinden kubbesinin yapımına kadar halkımız kadınlı erkekli maddi manevi birçok fedakârlığa katlandı. Temelin sağlam olması için gerekli 3-4 metre uzunluğunda ve 1-1,5 metre eninde ağır taşları şehirden üç çeyrek saat uzaklıktaki Çamazak denilen kayalıklardan taşıdı. Kilisenin tüm taşları 25-50 kişi tarafından kızaklara konup

* Prof. Mıgırdiç Vorperyan ve Kevork Melidineti'ye göre 1870 tarihinde inşa edilmeye başlanmış ancak 1900 tarihinde hâlâ bitmemişti (Vorperyan, s. 87). Rahip Haçadur Der Gazaryan ile Papaz Benneyan da aynı fikirde olup 1875'te inşa edildiğini söylemektedirler. Kerovpe Sukiasyan ise, neden olduğunu bilmiyorum ama, 1886'da inşa edilmiş olarak göstermektedir.

organlarla çekilerek getirildi. Sanki bizimkiler gelecekte gerçekleşecek 1896 kırımını hissetmiş gibi milletin hayatını kurtaracak, düşman saldırılarına dayanacak bir kale inşa eder gibiydiler. Nitekim henüz kubbe tamamlanmamışken taşrada kırım başlamıştı. Melidine tabii ki istisna teşkil edemezdi. Ancak bizim akli başında ileri gelenlerimizin kararıyla kilise hemen bir kaleye dönüştürüldü. Her semtten insanlar birkaç saat içinde, öncelikle savaş malzemesi olmak üzere, yiyeceklerini de alarak kaleye sığınmışlardı. Genç, yaşlı, kadın, erkek 12 bin kişi kiliseye sığınmıştı. Doğuştan cesur, atılgan, özellikle de atıcılıkta usta gençlerimiz kilisenin kubbesi etrafında ve pencerelerde mevzilenerek, ilerlemeye başlamış olan 20 bin kişilik Kürt ve Türk yığınına ateş etmeye başladılar. Onların önde gelenlerini vurarak korkuttular ve devletin dikkatini çektiler.

Kahraman Papaz Yeğişe aslan gibi kükreyerek Ermeni gençlere emirler veriyordu. Ateş, hep ateş vardı. Devlet tarafından Ermeni mezarlığındaki tepelik yere top yerleştirmek suretiyle 12 bin kişiyi yok etmek için açılan ateş sonuçsuz kalmıştı. Devlet barış için Hayim Bey ve Behesnili Yakup Paşa'yı ellerinde beyaz bayrakla Surp Yerortutyun Kilisesi'ne gönderdi. Adı geçenler hükümet tarafından yetkilendirilmişti ve gerek çarpışanlar gerek halk için barış, huzur ve güven sözü verdiler. Dört gün boyunca gece gündüz cesurca yapılan savunma sonunda savaş güruhun aleyhine son buldu (*Nor Malatya*, II. yıl, sayı 2, s. 9).

Bu felaket sebebiyle kilise inşaatının bitişi gecikmiştir. Nitekim 1912'de Papaz Benneyan şöyle yazıyor:

Surp Yerortutyun kilisesi inşasının bitimi, herhangi bir geliri olmadığından daha uzun sürer. Avluda sadece papazların ve zangocun yattığı bir oda var. Oysa Malatya Ermenisi hayatını bu kiliseye borçlu. Zira 1895'teki olaylarda 5-6.000 kişi, sağlam bir kale gibi gördükleri bu kiliseye sığınarak güruhun saldırısına karşı koyabildi. Kilise kendisine sığınanları kurtardı. Bu yüzden ona "Nuh'un Gemisi" diyorlardı. Türkler ise "Taş Kilise" adını vermişlerdi.

Kilisenin mimarı Rum'du. Surp Yerortutyun Kilisesi'nin kubbesinin bir bölümü 1912'de hâlâ inşa halindeydi. Zira 1893 depreminde ve 1895 olaylarında yapımı yarım kalmıştı. On yıl sonra 1905'te halk yeniden inşa işine girişmiş, kubbeyi, üç dükkânın üst katlarını ve bazı süslemeleri bitirmişti ki 1915 tarihli Felaket geldi. Yerortutyun Kilisesi'nin 1900'de üç papazı vardı (Vorperyan, s. 87).

3. Surp Harutyun Kilisesi

Çukurdere veya Dermesi denilen semtte inşa edilmiş kubbeli bir kilisedir. İnşa tarihi 1860'tır.* Avlusunda iki-üç tane iki katlı oda bulunuyor. Bunlardan biri kızlar okuluna tahsis edilmiş. Erkekler için ise aynı yerde ayrı olarak tek katlı bir bina inşa edilmiş.

Kilise kapısı üzerinde 1860'ta inşa edildiğini gösteren taştan tarihi bir levha bulunuyordu. 1900'de kilisenin, Mesrob adında genç bir papazı vardı (Vorperyan, s. 87).

Papaz Garabed Benneyan bunların haricinde Malatya'daki birkaç kiliseden daha bahsetmiştir.

Bunlardan biri Surp Garabed Kilisesi'dir. Şehrin üst tarafında, aynı adı taşıyan yerin merkezinde, düz bir alan üstünde iki kilisenin temelleri duruyordu. Kiliseler iki asır önce yıkılmış olmalıydılar. Şehirde Surp Harutyun Kilisesi yapıldığı esnada onların sağlam kalan taşları buraya nakledilmişti.

Benneyan Ermeni mezarlığının doğu kenarında Surp Ovannes adlı bir kiliseyi de zikretmiştir. Bu kilisenin kalıntıları duruyordu. Biraz daha uzak bir yerde, İzolu Gâvuran (Kürtleşmiş Ermeni) köyünde bir kilise ve genişçe bir mezarlık bulunuyordu. Bu köy 16. yüzyılda Ermeni köyüydü. Ahalisi sonradan şehre göç etmişti. Malatyalı Emrikyanlar ve Dzernikyanlar onlardandı (Benneyan, s. 55).

1915'teki tehcir öncesi Malatya'da var olan üç Ermeni kilisesinin fermanları yoktu. Rahip Haçadur Der Ğazaryan'a göre 1895 olayları esnasında ya kaybolmuş ya da yanmıştı. Papaz Benneyan bu kiliselerin haricinde şehrin dışında başka kilise olmadığını söylüyor. Sebep olarak da orada Ermeni olmadığını gösteriyor. Sadece Orduzi'deki ve eski kentteki 8-10 hane Ermeni'yi bunun dışında tutuyor. Kendisinin de teyit ettiği üzere onların bir kilisesi varmış. Orduzi'deki 10-12 hane Ermeni'nin kilise olarak Surp Pırgıç Manastırı'nı kullandıklarını ifade ediyor (Benneyan, s. 65). Ayrıca Çırmıkdi'deki Ermenilerin de Surp Eçmiadzin adında, tek sütunlu, ahşaptan, 1830'da yapılmış bir kiliseleri vardı. Kilise 1870'te onarılmış, 1895'te ise yıkılmıştı. 1895'teki olaylardan sonra buranın bir avuç ahalisi şehre taşınınca oranın Türk ahalisi

* K. Melidineti, 1840-1850 olarak göstermektedir (s. 36).

kereste ihtiyacı için kiliseyi yerle bir ettiler. Şimdilerde yerle bir olmuş yapının içindeki birkaç armut ağacı kiraya veriliyor (Benneyan, s. 69).

1895'ten önce ise orada yalnızca 15-20 hane Ermeni yaşıyordu. Bu insanlar köyde yaşamayı güvenli bulmayarak şehre sığındılar.

Her ne kadar Papaz Benneyan şehrin civarında Ermeni ikamet etmediğini söylemiş olsa da, yukarıdaki satırlarda da bahsedildiği üzere Malatya'nın çevresinde Ermeni nüfuslu şehirler ve köyler bulunuyordu. Ermeni nüfuslu köylerin benim saydıklarım kadar az olduğunu da sanmıyorum. Zira 1895-1896 olayları esnasında çeşitli köyler boşalmıştı, onların isimleri dahi unutulmuştur. Ancak isimleri elyazma kolofonlarında kalmıştır. Mesela Kaylaganç köyü ve onun kilisesi Surp Hreşdagabed adı 16. yüzyılın ortalarında (1560 ve 1566) zikredilmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere burası tamamıyla bir Ermeni köyü olmasıdır [Kaylaganç: Kurtçağiran].

Aynı şekilde Sarucan ve Yeğekats Tzor, 1569 ve 1586 tarihlerinde kaleme alınmış elyazmalarında adları zikredilen köylerdir. Yeğekats Tzor'un Surp Sarkis adında bir kilisesi vardır. Adlarından anlaşılacağı üzere tamamıyla Ermeni köyü olan bu yerleşimler bugün mevcut değildir. Büyük ihtimalle Celali isyanları zamanında boşaltılmışlardır. Dolaşısıyla Malatya'nın etrafında Ermeni köyleri bulunmadığını söylemek mümkün değil.

Geçen yüzyılda mevcut Ermeni kiliselerinin yanı sıra, diğer mezheplere mensup Ermenilere ait, oldukça geniş avlusu ve bahçesi olan, içinde okulları ve genişçe odaları bulunan Ermeni kiliseleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Mesela Katolik Ermenilerin kilisesi, Ermenilerin Surp Yerortutyun Kilisesi'nin üst tarafında bulunuyordu. Kilisenin kurucusu Sivas'ın Pırknik köyünden Episkopos Ğevont Khorkhoruni olmuştur.* Kendisi de inşa etmiş olduğu bu kiliseye gömülmüştür.

Latin Ermeni cemaati –ki fakirlik yüzünden kendi kiliselerini bırakıp bu kiliseye geçenlerden oluşuyordu– sadece 10-20 hane kadardı. Misyonerler 40 yıl önce buraya gelerek bir kilise ve okul inşa etmişler. Ancak 1895'te tamamen yandı. Avrupa devletleri ve bağlı bulundukları cemiyet sayesinde yenisini ve daha genişini yapmayı başardılar. Bunların kilisesi de Ermenilerin Surp Yerortutyun kilisesinin yakınında bulunuyor. Şimdilerde bir Fransız papaz ile bir diyakoz görev yapıyor.

* K. Melidinetzi'ye göre 1850'li tarihlerde *Seventh Day* rahipleri vardı ve bunların bir şapeli bulunuyordu (bkz. Mikayel Keşişyan, *Bab Ukhdi*, sayı 25, s. 19).

Protestanlar da Katoliklerle aynı yıl buraya gelmişler. Bir süre çeşitli semtlerde ev kiralayıp vaaz ettikten sonra Haraça denilen semtte Amerikan misyonerlerinin de yardımıyla oldukça gösterişli ahşap bir ibadethane ve çeşitli binalar inşa etmişler. Sözü edilen tüm bu yapılar 1895'te yanmış, 1912'ye kadar da öylece kalmış. Şimdi tek katlı bazı odalar var, kız ve erkek talebeler orada eğitim görüyorlar. Buradaki Protestanlar 70-80 hane kadarlar (Benneyan, s. 69-72).

4. Açık Hava İbadethaneleri

Ermenilerin Malatya'da tarihi en az Eski Şehir kadar gerilere giden bir mezarlığı vardı. Yeni Şehir'de ise Ermenilere ait üç mezarlık bulunuyor. Bunlardan biri "Asvıdzots" denilen, artık hiç cenaze gömülmeyen mezarlık. Mezarlıkta bekçi olmadığı için civardaki Türkler mezar taşlarını inşaatlarda kullanmışlar, yolların ve köprülerin kenarlarına dizmişler. Şimdilerde kemikler ortalığa yayılmış ve mezarlık çöplüğe dönmüş bulunuyor. Sultan II. Mahmut döneminde sürgüne gönderilmiş olan Katolik Ermenilerden Sırmakeşyanlardan iki kişi burada gömülü. Episkopos Ğevont Khorkhoruni onların mezar taşlarını kilisenin duvarına koymuş.

Diğer iki mezarlıktan biri Killik, diğeri ise Ören denilen yerdedir ve Yeni Şehir'e taşındıktan sonra yapılmışlardır. Ören'deki mezarlık sadece 8-10 zengin aileye ait olduğundan halk tarafından "Asillerin Mezarlığı" diye adlandırılmış. Diğer mezheplerin mezarlıkları Killik mezarlığına bitişiktir, sadece dar bir yolla ayrılmıştır. Mezarlıkların hiçbiri duvarla çevrili olmadığından korunmasızlar.

B. MARHASALIK

1. Marhasalığın Teşkili

Malatya çok eski asırlardan beri Ermeni nüfusun yoğun yaşadığı bir kent olmuş, ancak bir Ermeni dini teşkilatının (marhasalığın) tesisi gecikmiştir. Zira Rumlar kendi siyasi idari alanları dahilinde, kendi kiliseleri haricinde başka bir kilisenin serbestçe faaliyet göstermesine tahammül edememişlerdir. Buna rağmen Ermeniler her zaman dini bir teşkilatlanma kurmak için gayret sarf etmişlerdir. Nitekim Sivas ve Larrissa'da 10. yüzyılda dahi Ermeni episkoposlar bulunduğu dair delil-

lerimiz mevcut (Gesaryo, s. 905). Buradan hareketle, Malatya, Harput, Antakya, Tarsus, Sulinta gibi Ermeni nüfusun yoğun olduğu diğer bölgelerde Ermeni episkoposların varlığı ihtimal dahilindedir. Ancak yine de Malatya'ya özel Ermeni bir episkoposun görevlendirildiğine dair ilk verilere ancak 12. yüzyılın sonlarında, yani 1179'da rastlayabiliyoruz.

Ancak Malatya'nın, bundan çok daha erken tarihlerde, yani 10. yüzyılda Sivas episkoposlarıyla aynı dönemde, dini temsilciliğe ve bir episkoposa kavuşmuş olduğuna kuşku yok. Nitekim Gatoğigos Hovhannes (891-931), tarih kitabının Aziz Bartev (353-373) ve İstanbul Konsil'i'ni konu edindiği bölümünde Sivas ve Malatya'ya Ermeni metropolitliği kurulduğundan ve bir metropolit tayin edildiğinden bahsetmiştir (Hovhannu, s. 62-63).

Bu bilgiyi dayanak alan Rahip Vartan Hatsuni de Büyük Nerses zamanında bir episkoposluk tesis edilmiş olduğu kanısına varmıştır (bkz. Hatsuni, s. 172). Ancak Episkopos Sahak Gokyan (şimdilerde episkopos) Görün'ün "Melidine'de o asırlarda Ermeni episkopos yoktu" söyleminden hareketle bu görüşü kabul etmemektedir (Gokyan, s. 15).

Episkopos Sahak Gokyan'ın bu delilini, özellikle Gatoğigos Hovhannes ile Nerses Bartev dönemleri arasındaki beş asırlık boşluğu göz önüne aldığımızda, tümüyle reddedemiyoruz. Ve Gatoğigos Bartev'in bu görüşü, o dönemlerde Ermeni Kilisesi'nin bağımsız olması yolundaki gayretleri kuvvetlendirmek amacıyla dile getirdiği kanısına varıyoruz. Yani bu görüşe birtakım hesaplar karışmış olabilir.

Dolayısıyla 4. yüzyılda Melidine'de bir Ermeni episkoposunun var olduğu görüşünü reddetmek mümkün. Aynı şekilde 5. yüzyıl ortasına, yani Kadıköy Konsili'nin (451) gerçekleştiği döneme kadar Ermenilerin orada murahhası olması da mümkün değildir. Zira o dönemde Ermeni Kilisesi, Ekümenik Hristiyan Kilisesi'nin bir üyesiydi ve henüz kendine özel bir yapılanması yoktu.

Her ne kadar Melidine en eski asırlardan beri Ermeni nüfuslu bir yer olmuş ve 5. yüzyılda orada Ermeniler yaşamış olsa dahi, yörede tek kilise olduğundan, halk kendi milliyetine yabancılaşmak veya gittikçe Bizans'a kayarak Rumlarla karışmak üzereydi (Atonts, s. 200, 208). O dönemde başka yerlerde olduğu gibi belki Melidine'de de Ermeni asıllı bir episkopos görev yapmış olabilir. 9. ve 10. yüzyıllarda Melidine'de de bir Ermeni episkopos olması muhtemel. Aksi takdirde Gatoğigos Hovhannes'in satırları anlamsız kalacaktır.

Ermeni tarihçilerin de aktarmış olduğu üzere, Bizans, Sivas'ta uyguladığı baskıları büyük ihtimalle Malatya'da tekrarlamış, bunun sonucunda da kent Ermeniler tarafından boşaltılmıştır. Nitekim birçok hatıratan bu durum anlaşılmaktadır. En azından zikrettiğimiz dönemde artık Ermeni episkoposlar mevcut değildir. 11. yüzyıldan itibaren ise Ermenistan boşalmaya başlayıp Ermeniler bu kez tekrar Fırat'ın batısına göç edince Malatya yeniden Ermeni diyarı olmuştur. Ancak yine de hemen bir murahhaslığa (episkoposluk) kavuşmuş olması ihtimal dahilinde değildi. Çünkü o esnada Gatoğigosluk makamı da göç etmiş ve Malatya'ya yakın yerlerden birine yerleşmişti.

Bu sebeple Malatya muhtemelen Ermeni Gatoğigosluğu'na doğrudan bağlı bir yer olmuştur. Çünkü Gatoğigos 1062'den sonra sırasıyla Tavpılur (Darende yakınları), 1065'te Dzamıntav ve Mudarasun (Gemerek yakınlarında), 1105'te Kesun'a yerleşmişti. Hepsi de Malatya'ya çok yakın yerler olduğundan Malatya'nın ayrı episkoposluk teşkil etmesi mümkün değildir.

Krikor Vgayaser'in (1065-1105) Dzamıntav'da takdis edildiğini ve makamının da Barlaho Manastırı olduğunu biliyoruz (Aginyan. 482). Bu manastır çoğunlukla Ermeniler, Süryaniler ve Rumların ikamet ettiği manastırlardan biri ve 1065'ten 1100 tarihine kadar ileri bir eğitim yuvası ve aydın yetiştiren bir ocak olmuştur (Aginyan, s. 485). Vgayaser bir yıl görev yaptıktan sonra İstanbul ve Mısır gibi yerlere yolculuk yapmaya başladığında makamını Lorlu Kevork'a (1067-1072) emanet etmiş ve 1072 tarihinde döndüğünde (*Azkaabadum*, s. 1287) onu kovarak tek yetkili olarak Madarasun'a yerleşmiştir. Oradan da Sev Lerner [Karadağlar] mevkiindeki Arek Manastırı ve Kesun'daki Garmir Manastırı'na geçmiş ve 1105 tarihinde vefat etmiştir. Yerine, Vasil tarafından himaye edilmekte olan Anili Parseğ (1081'de makamdaş olarak takdis edilmişti) geçmiş ve 1113 tarihine kadar Ermeni Gatoğigosu olarak görev yapmıştır.

Krikor Vgayaser 1072-1105 tarihleri arasında tek başına Gatoğigosluk yapmamıştır. Zira aynı dönemde onunla beraber Çahan kazasının Honi şehrinde (Maraş yakınlarında) bulunan Bedros Kedatartz'ın yeğeni Honeli Sarkis (1076-1077), Teotoros Alakhosik (1077-1085), Maraş yakınlarında Varaklı Boğos (1085-1087) da Gatoğigos olarak takdis edilmişlerdir. Üçü de imparator Pilardos tarafından, kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla seçilmişlerdir.

Anili Gatoğigos I. Parseğ'den sonra yerine, III. Krikor Bahlavuni, Kesun'daki Garmir Manastırı'nda Gatoğigos seçilmiştir. Kesun Latin hâkimiyetine tabi olduktan sonra Gatoğigosluk makamı Dzovk kalesine, oradan da 1149'da, Ermenilerin ikinci bir vatan yaratmaya çalıştıkları Rumkale'ye naklolmuştur.

Episkoposluk makamları olarak zikredilen tüm bu yerler Malatya'ya o kadar yakındılar ki Malatya muhtemelen doğrudan Gatoğigos'un idari alanına dahil olmuş ve dini işleri Gatoğigosluk tarafından yönetilmiştir. Tam da bu sebepten Malatya 1149 tarihine kadar kendi özel murahasına sahip olmamıştır. Malatya'ya özel görevli bir Ermeni episkoposun ismi ilk kez 1179'da, Ermeni Gatoğigosluk makamının Malatya'dan oldukça uzakta bulunan Rumkale'ye taşınmasından sonra zikredilmektedir. Nitekim, Malatya'ya özel bir episkoposun isminin ilk kez tam da 1179'da Rumkale'deki konsile katılanlar arasında zikredilmiş olması dikkat çekicidir. Buradan hareketle Malatya'da episkoposluk makamının, yani marhasalığının, III. Krikor Bahlavuni döneminde ve Gatoğigosluk makamının Rumkale'ye taşınmasından sonra tesis edildiğini söyleyebiliriz.

Zaten Malatya her ne kadar 12. yüzyıldan önce de Pilardos ve Kapriyel gibi Ermeni asıllı Prenslerin yönetimine tabi olmuşsa da orada bir Ermeni episkopos bulunması pek ihtimal dahilinde değildi. Sebep sadece Ermeni Gatoğigosluk makamının çok yakında bulunması da değildir. Her şeyden önce o dönemde Süryaniler şehirde çoğunluğu teşkil ediyorlardı ve Malatya'nın idarecisi Kapriyel ve onu bu göreve getirmiş olan Ermeni asıllı imparator Pilardos, her ikisi de Bizans Kilisesi'ne bağlı olduklarından, Ermeni bir episkoposun varlığına büyük ihtimalle pek de hoş gözle bakmazlardı.

Tüm bu şartlar göz önünde bulundurulduğunda Malatya'da Ermeni marhasalığının teşkilinin 12. yüzyıldan önce olması mümkün değildir. Aynı dönemlerde, yani 11. yüzyılda oraya gelip yerleşmiş olan Ermeni Gatoğigoslarının kendilerine onca yakın olan Malatya'daki Ermeni imanlılarına kaygısız kalmış olmaları da zaten mümkün değildir. Yani dini ihtiyaçlar doğrudan Gatoğigoslar tarafından giderilmiş olmalıdır.

12. yüzyılda Malatya'da yönetim artık ne Ermeni, ne Bizans ne de Müslüman'dır. Şehrin idaresi Latinlerin eline geçmiştir. Malatya artık Malatya-Siverek-Urfa-Maraş ve Antep bölgesini idare etmekte olan Latin Urfa Kontluğu'na bağlanmıştır. Urfa Kontluğu, Fırat'ın sol tara-

finda Mardin'e yakın tüm yöreyi; Urfa "diyarını, Tel-Guran (Tilguran) ve Tela ülkelerini, Urfa'nın güneyine kadar yayılan Şaabaktan (Şıġtan) vilayetini, eskiden beri verimliliġiyle nam yapmış Suruç'un tüm civarını kapsamaktaydı (bkz. Papken, s. 246; ayrıca bkz. Rey).

Gelelim nüfusa, Urfa kontluġu dahilindeki Latin nüfus azdı. Hâkim unsur Yakubi Süryanileri idi. Yakubiler, makamı Gargar yakınlarındaki Aziz Barsam Manastırı'nda bulunan Antakya Süryani Patriġi'ne baġlıydılar (Papken, *a.g.e.*).

Urfa kontluġu dahilindeki ikinci kalabalık grup Ermenilerdi. E. Rey'in araştırmasına göre Latinler Urfa kontluġu dahilinde dört başepiskoposluk makamı tesis etmişlerdi:

1. Urfa
2. Dülük
3. Güris
4. Gerublı (Geruble)

Yakubi Süryanilerinin ise aynı sınırlar içinde, muhtemelen de daha önceki tarihlerde tesis etmiş oldukları altı episkoposluġu vardı:

1. Urfa
2. Mares (Maraş)
3. Malatya
4. Samosat
5. ?*
6. Suruç

Aynı tarihlerde Ermenilerin de Urfa'da bir başepiskoposluk makamı mevcuttu. Bu makam muhtemelen 12. yüzyılda Haçlılar döneminde kurulmuş olmalıdır. E. Rey, 12. ve 13. yüzyıllarda Urfa Ermeni bařpiskoposluġunun üç yardımcı episkoposluġa sahip olduġunu, bunlardan birinin Melidine, diġer ikisinin Gaban ve Gargar olduġunu zikretmiştir.

Böylece, Ermeni kaynakların zikretmiş olduġu Melidineliler episkoposların varlıġı, Ermenilerin Malatya'da 12. yüzyılda marhasalık vekilliġi tesis etmiş oldukları bilgisini veren yabancı kaynaklarla da teyit edilmiş olmaktadır. Yardımcı episkoposluk (*suffragant*) tasnifi muhtemelen Latinlerin yaptıġı bir uygulamayla ilgilidir.

Urfa bařepiskoposluġu, adını, muhtemelen makamının kontluġu başkentinde olması sebebiyle almıştır. Bölgedeki diġer episkoposlar

* Ermenice metinde eksik. -ç.n.

karşısındaki konumundan, yani başkentte olduğundan dolayı bu unvanı taşıyor olabilir.

Nitekim Malatya episkoposluğu –yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı üzere– şehir Ermeni Katoliksoların dini idari alanı dışında kaldığında tesis edilmişti. İşte sıraladığımız birçok sebepten dolayı Melidine’de Ermenilere özel episkoposluk makamının tesisinin 12. yüzyıldan önce gerçekleşmiş olması muhtemel görünmüyor.

2. Melidine Episkoposluğunun Ermeni Kilise İdaresi

Dahilindeki Konumu

Görüldüğü üzere Malatya marhasalığı, 12. yüzyılda, Ermeni Gatoğigoslusunun tek idari makam olduğu ve Malatya’ya yakın bir yere yerleştiği esnada kurulmuştu. Şehrin önemi, özellikle de Mikayel gibi Süryani tarihçilerin de teyit ettiği üzere Süryanilerin orada bir metropolitliğe sahip oldukları göz önüne alındığında, durum Ermenilerin de başepiskoposluk makamına sahip olmasını gerektiriyordu.

Ermeni Gatoğigosları Rumkale ve Sis’te ikamet ettiği sürece Malatya başepiskoposları, onlara tabi olmuşlardır. 1441’de Ermeni Gatoğigosu Eçmiadzin’e yerleştiği zaman dahi Malatya büyük ihtimalle tekrar ona tabi kalmaya devam etmiştir. Ancak Tokatlı Episkopos Garabed, gerek Sis’e hâkim olan Mısır idaresinin gücüne güvenerek, gerek ortamın karışıklığından, gerek Eçmiadzin tahtı etrafındaki mücadelelerden yararlanarak yeni bir Gatoğigosluk tesis ettiğinde, Malatya’nın da 1447’den sonra ona tabi olması muhtemeldir. Malatya da o sırada Mısır sultanının hâkimiyeti altında bulunuyordu.

Tokatlı Garabed, Malatya haricinde, İstanbul’dan başlayarak Küçük Asya’daki birçok marhasalığı, yani Sivas, Kayseri, Diyarbakır ve tüm Kilikya, Suriye, Filistin ve Mezopotamya’daki Ermeni episkoposluklarını kendine tabi kılmayı başarmıştı. Yaklaşık 40 yıl sonra Fatih Sultan Mehmed, Karaman’ı fethettiğinde (1482) ve Yavuz Sultan Selim yedi yıl içinde (1512-1519) Kilikya’nın tamamını, Suriye ve Mezopotamya’yı ve Mısır’ı aldığında bile Kilikya Gatoğigosluğu varlığını devam ettirmeyi başarmıştır. Ancak zaman içerisinde makam olarak Türkiye Ermenileri Patrikliği’nden daha aşağıda sayılmaya başlayınca, Kilikya’nın hâkimiyet sınırları dışında olup geçici olarak Kilikya’ya bağlı bulunan marhasalıklar tekrar Eçmiadzin Gatoğigosluğu’nun yetki alanına

girdiler. Ancak Malatya, Halep-Divrik-Gürün-Darende marhasalıkları ile henüz yeni kurulmuş Yozgat marhasalığı bunun dışında kaldı. Malatya, Sis Katoliskosluğu'na bağlı kalmıştı. Belki de ismi söylenmemiş olmakla beraber, 16. yüzyıl kronolojisti Unitor'un ve 17. yüzyılda Sis'i ziyaret ederek Gatoğigos Azarya (1584-1601) ile görüşmüş olan Papa Leonard'ın elçisinin zikretmiş olduğu 24 episkoposluktan biriydi.

17. yüzyılda başlarında 1613'te şehri ziyaret etmiş olan Polonyalı Simeon'un *Seyahatname*'sinde Malatya'dan bahsetmiş olmasına karşın şehirde bir episkoposun varlığından söz etmemiş olması şaşırtıcıdır (Simeon, s. 189-195). Belki de Malatya, Celali isyanları esnasında tamamıyla harap olmuştu. Nitekim Simeon "Şehirde sadece yüz hane Ermeni, Asbuzi denilen sayfiye yerinde de sadece 30 hane Ermeni vardı" ifadesini kullanmıştır. Yola çıkacak kervan bulabilmek için iki hafta şehirde kalmak zorunda kalan Simeon'un kilise idari sisteminden hiç bahsetmemiş olması da şaşırtıcıdır (a.g.e., s. 190).

Aynı şekilde, daha geç bir dönemde, 17. yüzyıl ortalarında, Erivanlı Episkopos Vosgan'ın hazırlamış olduğu 1614-1674 tarihli istatistikte, Kilikya Gatoğigosluğu'na tabi episkoposların adları arasında Malatya episkoposunun adını zikretmemiş olması da gariptir (bkz. Benois I, s. 823; Alishan, *Ararat*, s. 231; Ormanyan, *Azkabadum*, s. 2546-2549). Büyük ihtimalle unutulmuş olmalıdır, zira 1633 tarihinde Malatya'da başepiskopos derecesinde bir marhasa mevcuttu.

Her halükarda, 16. ve 17. yüzyıllarda Malatya Episkoposlarının Kilikya Gatoğigosluğu'na tabi olduğuna dair elimizde deliller bulunuyor. Zira o asırda Malatya'da yazılmış elyazma kolofonları kaleme alanlar Eçmiadzin Gatoğigoslarının isimlerini zikretmeden, sadece Kilikya Gatoğigoslarının adlarını zikretmişlerdir. Malatya'nın Kilikya Gatoğigosluğu ile bu bağı Ermenilerin yok edildiği 1915 yılına kadar sürmüştür.

Ermeni kilise sisteminde Kilikya Gatoğigosluğu'na bağlı tüm marhasalıklar bir ruhani önder tarafından idare edilir ve adına marhasa denirdi. Marhasa, Nizamname-i Millet-i Ermeniyan gereği Türkiye'deki tüm diğer marhasalıklarda uygulandığı üzere Taşra Umumi Meclisi tarafından seçilirdi. Kilikya Gatoğigosluğu seçileni kabul eder, onama ve berat alınması işini ise İstanbul Patrikliği hallederdi.

Malatya marhasalığı, 1841-1848 tarihleri arasında etrafındaki sancaklarla beraber Urfa marhasalığına bağlanmış, böylece Eçmiadzin Gatoğigosluğu'nun yetki alanına dahil olmuştur. Ancak daha sonra tekrar

Urfa marhasalığından ayrılarak Kilikya Gatoğigosluğu yetki alanına girmiştir. Malatya, Kilikya Gatoğigosluğuna bağlı en önemli marhasalıklardan biriydi. Nitekim marhasalıklarla ilgili yeni düzenlemelerde ve uygulanacak yeniliklerde Malatya marhasalığı hep ilk sözü söylemiştir.

1851'de Sis Manastırı için yeni bir nizamname hazırlanmış, bu nizamnamede Kilikya Gatoğigosluğu'na bağlı marhasalıkları ona bölmek daha uygun ve yararlı gösterildiğinden tanzim bu şekilde gerçekleştirilmiştir. On marhasalıktan yedincisi; Behesni, Adıyaman ve Berecik'in [Birecik] de bağlı olduğu Malatya Marhasalığı idi. Ancak bu idari tanzimin uygulanıp uygulanmadığını bilemiyoruz. Her halükarda Malatya Kilikya Gatoğigosluğu'na bağlı en önemli marhasalıklarından biri olma özelliğini yitirmemiştir.

III. MARHASALIĞIN TARİHÇESİ

Malatya marhasalığı en erken 10., en geç ise 12. yüzyılda kurulmuş olmalıdır. Ne yazık ki bu marhasalığın görev alanının genişliğiyle ilgili net bir veriye sahip değiliz. Malatya marhasalığının 12. yüzyılda tesis edildikten sonra geniş bir yetki alanına sahip olduğu düşünülmemelidir; yetki alanına belki şehir ve civarındaki birkaç yer dahil olmuştu. Üstelik Kilikya'nın doğal coğrafi sınırlarının dışında bulunmasına rağmen herhangi mantıklı bir sebep olmadan Kilikya gatoğigosluğuna bağlı ve onun en önemli marhasalıklarından biri olma konumundaydı. Bu makam muhtemelen son üç-dört yüzyılda çeşitli değişimlere uğramıştır. Öncelikle Malatya'nın etrafında bulunan başka Ermeni marhasalıkları zamanla Malatya'ya dahil olunca, Cumhuriyet dönemindeki Malatya vilayetini içine alan bir marhasalık oluşturulmuştu. Bu alan Osmanlı dönemindeki Mamuretülaziz vilayetinin Malatya sancağına denk gelmektedir. Malatya Sancağı beş kazaya (kaymakamlık) bölünmüştü:

1. Malatya
2. Behesni [Besni]
3. Hüsn-ü Mansur veya Adıyaman
4. Kahta
5. Hekimhan

* Kommagene'deki Berecik şehrinin Malatya'ya bağlanmış olması gariptir. Önce Nizip'teki Ehneşi ve Rumkale'yle beraber Antep'in murahaslıklarından biri olmuştur. Daha sonra Urfa marhasalığına bağlanmıştır. Birecik, eski Abamia veya Arameos Zülman'dır. Beortha ve Bir olarak adlandırılmıştır.

1. *Behesni*: Çevresindeki yerler içinde dini merkez olma şansına ilk erişen, Covasilius döneminde başkent olan Kesun (Keson) yakınlarında inşa edilmiş olan Garmir Manastırı olmuştur. Sözü geçen manastır 11. yüzyılda birden parlamıştır. Malatya 11. yüzyılda gerek siyasi gerek dini idari açısından Ermenileşmiş çevreden uzak kalıyordu. Bu sebepten de adı, Maraş gibi Kesun'daki Garmir Manastırı'na bağlı bir marhasalık olarak zikredilmemiştir. Dolayısıyla Malatya'nın doğrudan bu dini merkeze bağlı olduğu görüşü biraz tartışmalıdır.

Kesun ve orada bulunan Garmir Manastırı, Behesni'ye çok yakındı. Malatya marhasalığına tabi olması gereken Behesni, Maraş ile beraber Kesun marhasalığına bağlıydı, nitekim Malatya'dan ziyade Maraş'la ilişkisi vardı. Maraş ile Behesni beraberce Malatya'dan bağımsız ayrı bir marhasalık teşkil etmişlerdi.

Behesni'nin kısa bir süre de Kommagene (Bir-Birecik) marhasalığına ve Rumkale'ye bağlandığı zannedilmektedir. Aslında yakınlığı ve coğrafi konumu bakımından onun bir bölümü kabul edilebilir. 1841-1848 tarihlerinde Behesni, Malatya ve Hüsn-ü Mansur ile beraber Urfa marhasalığına bağlanmıştır. Ondan ayrıldıktan sonra da tekrar Malatya marhasalığına tabi olmuştur. 1867'de ise Patrikhane'nin düzenlemesiyle Behesni, Hüsn-ü Mansur ile beraber Mancılık Manastırı başrahibine tabi kılınmış, ancak bu düzenleme de uzun süre devam etmemiştir. Gatoğigos Mıgırdiç Kefsizyan, 1883'te Behesni'yi ayrı bir marhasalığa dönüştürmeyi düşünmüş, ancak bu düzen de birkaç yıl sürdükten sonra Behesni tekrar Malatya marhasalığına bağlanmıştır.

2. *Hüsn-ü Mansur (Adıyaman)*: Bazı dönemler ayrı bir marhasalık teşkil etmiştir. Bazıları, Hartun (Hartan) episkoposluğunun bu şehre ait olduğunu zannederler. Bazıları adını Harkan olarak da telaffuz etmektedirler. Ancak araştırmacılar bu benzetme konusunda hemfikir değildir. Bazıları Hartan'ın eski Hacı olduğunda ısrar etmektedirler ki bu görüşün doğruluğu daha muhtemel görünmektedir. Hüsn-ü Mansur'un coğrafi konumu da bu görüşü desteklemektedir. Hüsn-ü Mansur, Behesni ile beraber bir süre Mancılık Manastırı başrahibinin yetkisi dahilinde bulunuyordu.

1887'de Gatoğigos Mıgırdiç Kefsizyan, Hüsn-ü Mansur'u bir süre ayrı bir marhasalığa dönüştürmüştü. Ancak o da Behesni gibi 1891-1892'de tekrar Malatya marhasalığına bağlanmıştır. Malatya marhasalığının teşkilatlanmasını neredeyse ilk olarak Gatoğigos Sahak Khabayan gerçekleştirmiştir. 1902'de göreve geldikten kısa süre sonra, bazen ayrı ayrı marhasalıklar olarak idare edilmiş olan Behesni, Hüsn-ü Mansur ve Malatya'yı birleştirmiştir (Aleksantryan, *Yebisgobosagan*, s. 25).

Malatya marhasalığını konu edinmiş ve “Giligetsi” imzasını taşıyan bir makalede şu satırları okuyoruz:

Malatya marhasalığı bazen küçük küçük ve özel marhasalık bölgelerine ayrılmıştı. Mesela Behesni ve Hüsn-ü Mansur oldukça uzun süre murahhas vekili papazlar tarafından ayrı ayrı marhasalıklar olarak idare edilmişlerdir. Ancak şimdilerde tamamen birleşmiş durumdalar.

(...)

Malatya önceleri Malatya, Behesni ve Hüsn-ü Mansur olarak üç kısma veya marhasalığa bölünmüştü, ancak şimdilerde Malatya adıyla toparlanmış bulunuyor. Yeni düzenlenmiş Malatya Marhasalığı Kilikya Gatoğigosluğu'na bağlı marhasalıklar arasında önem bakımından Yozgat ve Adana'dan sonra üçüncü sırayı almaktaydı. Gerek din adamlarının sayısı gerek oldukça eski zamanlardan beri tesis edilmiş bir episkoposluğun merkezi olması hasebiyle oldukça önemliydi. Zira Gatoğigosluk makamı gezgin bir durumda ve henüz Kilikya'da yerleşmemişken, Malatya bir marhasalık merkezi olmaya uygun bulunmuş, ayrı ve önemli bir marhasalık olarak görülmüştü. Gatoğigos II. Krikor (1065-1105) yetki alanına giren yerlere ziyarette bulunurken Garmir Manastırı'na gelmiş, edebi araştırmalar yaparken vefat ederek oraya gömülmüştü. (Surhantak [Tellal], İstanbul, sayı 1900)

Malatya ve yakın çevresindeki yerlerin ayrı bir marhasalık teşkil ettiğinden ama sınırlarının tam olarak çizilemediğinden daha önce de bahsetmiştim. Bu meseleye ilişkin en eski kaydın tarihi ise 16. yüzyıldan öteye geçmez. Bu kayıt 1544 tarihli bir elyazması kolofonda yer almaktadır. Bu kolofonda Malatya diyarında, Surp Sarkis, Surp Asdvadzadzin ve Surp Pırgiç adında üç kilisesi olan Amavsi veya başka bir deyişle Amosi köyünden bahsedilmektedir (bkz. Dzağig [Çiçek], 11 Mayıs 1891, s. 3).

1560 tarihli başka bir kolofonda ise aynı yer Hamosi adıyla geçmekte ve burada üç kilise olduğundan bahsedilmektedir (Daşyan, s. 313-314).

1848 tarihinde Osmanlı Devleti tarafından Malatya Ermeni marhasasına verilmiş olan beratta, Malatya, Hüsn-ü Mansur ve Behesni şehirleri ve onların çevresindeki köyler yetki alanına dahil edilmiştir. Demek ki o tarihte bile sözü edilen üç marhasalık zaten birbirine birleştirilmiş durumdaymış.

1864'te Patrikhane tarafından yayımlanan ve Türkiye'de Ermeni nüfuslu sancakları, şehirleri, kazaları ve önemli köyleri gösteren bir kitapçıkta Malatya'ya bağlı dört marhasalık zikredilmiştir:

1. Malatya: Sis Gatoğigoslugu'na bağlı başmarhasalık
2. Adıyaman veya Hüsn-ü Mansur: Malatya marhasalığına bağlı
3. Behesni: Malatya marhasalığına bağlı
4. Hakim veya Hekimhan': Malatya marhasalığına bağlı

Adları geçen bu dört yer Harput vilayeti dahilinde yer alıyordu.

1872-1879 tarihlerinde Patrikhane'nin düzenlemesiyle Behesni Malatya'dan ayrılarak ayrı bir marhasalık olmuştur. Patrikhane 1887'de Malatya ile Adıyaman'ı iki ayrı marhasalığa dönüştürmüştür.

1896'da Ormanyan'ın Patrik seçilmesinden hemen sonra, Aralık ayında, Cemaat Genel Meclisi bir marhasalık bölgeleri komisyonu oluşturmuş ve komisyon, 11 Şubat 1897'de Karma Meclis'e bir rapor sunmuştur. Karma Meclis, 18 Şubat'ta raporda sunulan düzenlemeleri onamıştır. O raporda Hüsn-ü Mansur ve Behesni de dahil olmak üzere Malatya tek marhasalık olarak gösterilmiştir.

Malatya marhasalığının yetki alanında daha önceleri Malatya sancağının, Malatya ve Akçadağ veya Arga** (Arğa) kazaları bulunuyordu. Adı geçen bu yerler 20. yüzyıl başına Ermeni nüfusla meskun yedi yerleşimi kapsamaktaydılar.

Malatya merkez kazası dahilindeki Ermeni nüfuslu yerler şunlardı:

1. Malatya başmarhasalık veya marhasalık makamının bulunduğu yer
2. Orduzi
3. Eski Melidine
4. Çırmıkdi
5. Ansur
6. Muşovıga
7. Hekimhan

Adı sayılan bu yerler Armenia Minör'ün toprakları dahilinde bulunuyorlardı. Coğrafi ve tarihi açıdan ayrı bir birlik teşkil eden Malatya sancağının güney ve doğu kısmında bulunan ve Kommagene diyarına dahil olan Hüsn-ü Mansur, Behesni ve Kahta kazalarından ayrılmaktaydılar. Kommagene diyarı Ermenilerin 11. yüzyılda oldukça kuvvetli ve

* Rahip Andreas Aleksantryan, Hekimhan'a yakın Hasan Çelebi adlı bir köyden de söz etmiştir.

** İki ismin yanlışlıkla ayrı ayrı zikredilmiş olması şaşırtıcıdır.

kalabalık oldukları bir yerdi. Köyleri ve kentleri istisnasız sahiplenmişler, hatta bir siyasi idare dahi kurmuşlardı. Ermeniler yüzyıllar içinde kırimlara maruz kalmış olsalar da, adları sayılan bu üç kazada 19. yüzyılda hâlâ çok kalabalıktilar ve birçok yerde yerleşik olarak varlıklarını sürdürüyorlardı.

20. yüzyılın başında, 30 Mart 1902'de Malatya murahhas vekili Rahip Haçadur Ėazaryan tarafından hazırlanmış istatistiki rapora göre adı geçen üç kazada Ermenilerin yerleşmiş olduğu 50 kadar yer bulunmaktaydı. Ėazaryan şu isimleri zikretmiştir:

1. Hüsni-ü Mansur veya Adıyaman
1. Hüsni-ü Mansur (Adıyaman) şehri
2. Gevrük veya Kavrak (Gevrek) (60-70 hane Ermeni)
3. Samsat veya Samosat (10-20 hane Ermeni)
4. Kantara (8 hane Ermeni)

Gerek Ėazaryan gerek Benneyan'ın zikretmiş olduğu bu yerlerin bir kısmında 19. yüzyıl sonunda artık Ermeni nüfus yoktu, sadece 3-4 hane Ermeni yaşıyordu:

- II. Behesni kazası içinde
5. Behesni kenti
6. Belveren (Pel-Eren) (5 hane Ermeni)
7. Khuşgaşı
8. Sorfaz (5 hane Ermeni)*
9. Kesun
10. Tut veya Tud
11. Şambayat veya Şan Beydi

Episkopos Karekin Srvantsdyants, Behesni ve Hüsni-ü Mansur nahiyelerinde Ermeni nüfuslu yerler olarak aşağıdaki isimleri eklemiştir (Toros I, s. 320). Bu isimler rahip Aleksantryan ve Papaz Benneyan'ın listesinde yer almamaktadır.

1. Dardığan
2. Karkuşen
3. Kızılcapınar
4. Parpado
5. Kolig
6. Huni
7. Kavardış

* Sorfaz ve Kesun'da 1902'de artık Ermeni nüfus yoktu.

8. Ğarbiş
9. Henic
10. Perdeso
11. Temsüs

Bu yerler Sırvantsdyants'ın ziyaretı esnasında (1878) büyük ihtimalle Ermeni nüfuslu olup daha sonra boşalmış olmalıdır.

III. *Kahta kazası dahilinde*

12. Kahta
13. Büyük Bağ
14. Bedvedol
15. Oroçuk
16. Garğoran
17. Hasun Digin
18. Dardağan
19. Gavrığırul
20. Narınca (Narıce)
21. Gaber
22. Kean veya Kan
23. Korısgil
24. Pırağ
25. Yeni Dzanun
26. Til
27. Kirkoğ
28. Barbana
29. Tomag
30. Godbo
31. Antam
32. Keferdiş
33. Nuni
34. Gerger (Gargar)
35. Mışrank
36. Dersıgo
37. Ülbiş veya Ulbiş
38. Ağvan
39. Damli
40. Zahmana
41. Burc
42. Ümrünün
43. Cambeg
44. Çardağ

32, 34, 37, 38, 40, 42, 43 sayılı yedi köy Kahta'ya bağlı üç nahiye-den Şero'ya dahildir. Osmanlı Devleti 19. yüzyılın son dönemlerinde bu nahiyeleri Mamuretülaziz valiliğine bağlamış olduğundan yedi köy Harput marhasalığının yetki alanına girmiştir.*

Rahip Aleksantryan Kahta sancağında Hacalar adında Ermeni nüfuslu bir köy daha zikretmiştir, ancak Der Ğazaryan bu köyden söz etmemiştir.

Papaz Benneyan ise Kahta kazasını şöyle sıralamıştır:

I. Gerger nahiyesindeki köyler

1. Komik
2. Karun
3. Gağintek
4. Bayiki
5. Bımpırzo
6. Tiplo
7. Terkidin
8. Mezere
9. Ketirge
10. Temşias
11. Vank

II. Mirdes nahiyesinde:

12. Hores
13. Helim
14. Kara Tilbe
15. Tıltıla
16. Sıratud
17. Hut
18. Kortie
19. Tuğargın**

* İzolu'ndan Gerger'e kadar olan alan Şiro nahiyesidir. Aleksantryan'a göre, orada Ermeni nüfuslu beş köy bulunuyordu (Aleksantryan, s. 404. Bu köylerden Derete ve Gâvul adlı iki köyü hatırlamaktadır. Rahip Haçadur Der Ğazaryan ise bu ikisini zikretmekte ancak Ermeni nüfuslu yedi köy olduğunu söylemektedir. Böylece Şiro'nun köy sayısı dokuza yükselmektedir.

** Bu köyü, Mirdes nahiyesinde gezici papazlık yapan ve katliamdan Mirdes müdürü sayesinde kurtulmuş olan ve ona teşekkür yazılmasını isteyen Rahip Yeğya Kazancıyan'ın Patrikhane'ye göndermiş olduğu 24 Şubat 1896 tarihli mektupta görerek ilave ettim.

III. Zıravkan nahiyesinde:

20. Geyikan
21. Kolig
22. Karaçor
23. Havank
24. Bılila
25. Milpaz
26. Karatur
27. Gudiş
28. Perdeso
29. Seyit Mahmud

III. Şiro nahiyesinde (daha sonra Harput'a bağlanmıştır):

30. Kırad
31. Mamaş
32. Çamçig
33. Arğuğa

Bu köylerde Ermeni nüfusu ancak 10-12 hanedir.

Zikredilen tüm bu eski ve yeni bilgiler birleştirildiğinde 19. yüzyıl sonunda Malatya marhasalık bölgesinin, şimdiki Malatya vilayetine denk düştüğü görülmektedir. Bu bölgede, yukarıda da izah edildiği üzere tek bir marhasalık değil, üç marhasalık mevcuttu:

I. Melidine marhasalığı

II. Samosat (daha sonra siyasi sebeplerle Hüsn-ü Mansur kentine nakledilmişti)

III. Kesun (veya Garmir Manastırı, zaman içinde Behesni marhasalığına dönüşmüştür)

Bunların haricinde Ermeni nüfus açısından kalabalık olan ve Malatya sancağının güney kısmında bulunan Kommagene'nin bir bölgesinde de başka kısa ömürlü episkoposal makamlar olmuştur.

IV. ERMENİ MANASTIRLARI

Eski çağlarda münzevihaneye olarak kullanılan manastırlar zamanla göçmen nüfus için kültür merkezi ve eğitim yuvaları haline dönüşmüşlerdir. Yazı ve dini ilimler sadece din adamlarının tekelinde bulunduğundan fikir hayatını besleyen de onlar olmuştur.

11. yüzyılda, birçok başka manastırın yanı sıra Melidine’de Surp Krikor adında bir manastıra rastlıyoruz.* Bu bölgedeki manastırlar, Ermenilerin 11. yüzyılın ilk çeyreğinden Vasburagan Kralı Senekerim’in öncülüğünde kalabalık gruplar halinde göçmesinden sonra çoğalmıştır. Nitekim manastırların çoğu Vaspuragan’daki manastırların adını taşımakta, ayrıca Ardżruni prenslerinin hatıralarını muhafaza etmekteydiler. Sözü edilen bu manastırların çoğunluğu 11. yüzyılda veya onu takip eden iki-üç yüzyılda Ermenistan’dan Batı’ya göç eden Ermeni göçmenlerden sonra var olmuşlardır ki, bu da gayet doğaldır.

Malatya ve çevresinde 14 manastır vardı, ancak bunlardan sadece ikisi 1915’te varlığını koruyabilmişti.** Başka yerlerde de olduğu üzere bu manastırlar da okul veya teoloji okuluna dönüşerek eğitim yuvaları olmuşlardır. Nitekim elyazmaları kolofonları da bu görüşü teyit etmektedir. Malatya’nın baş topografyacısı Papaz Garabed Benneyan’ın çalışmasında “Ayaktaki Manastırlar” başlıklı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde sadece üç manastırdan bahsedilmektedir. Bunun sebebi çalışmayı hazırladığı esnada, yani 1912’de sadece o üç manastırın ayakta olmasıdır. Sözü edilen üç manastır, şehrin doğu kısmında ve yaklaşık bir saat uzaklıkta ve aralarında üç kilometre mesafe ile bir hat üzerinde dizilmiş olan Surp Pırgiç, Anardzat Pjişg ve Surp Lusavoriç manastırlarıdır.

a. Surp Pırgiç Manastırı

İlk Hıristiyan Kral Apkar tarafından inşa edilmiş ve Havari Tateos tarafından kutsanmıştır. Söylenceye göre Lusavoriç’ten çok daha önce, Hz. İsa’nın arzusu üzerine, Aziz Tateos Urfa’ya gelerek Kral Apkar’ı tedavi etmiş, oradan da vaazlar vermek üzere başka yerlere geçmiştir. Apkar sağlığına kavuştuktan sonra Malatya’yı yazlığı olarak seçmiş ve Orduzi’nin doğu tepesine kilise inşa etmeye niyetlenmiştir.

Havari Tateos buraya geldikten sonra Kral’ın orada olduğunu duyunca onu ziyaret etmek istemiştir. Tebdili kıyafet inşaat alanına vardığında üstüne bir köpek saldırmış, havari de onu ayaklarından yere çalarak öldürmüştür. Kral Apkar köpeğinin öldürüldüğünü görünce tebdili kıyafet halindeki Tateos’u tanıyamadığından onu hapsettirmiştir.

* 1057 tarihinde Melidine’de Surp Krikor Lusavoriç Manastırını zikredilmektedir. Manastır başrahibi Boğos’tur.

** Üçüncünün yeri belli ve birkaç duvarı sağlam olduğundan bazılarının ayakta olan manastır sayısını üç olarak zikretmişlerdir.

Aynı günlerde Apkar'ın oğlu Anane ağır bir hastalığa tutulmuş, doktorların çabaları hiçbir işe yaramamıştır. Apkar bir gece ciğerpare-sini düşünerek uyurken “Hapsettiğin yabancıyı bırakmadığın ve onun eli oğluna değmediği sürece iyileşmez” diyen bir ses duymuştur. Apkar hemen yatağından kalkarak Havari'yi huzuruna getirtmiş, önce ondan özür dilemiş, sonra da Anane'yi iyileştirmesini rica etmiştir.

Anane sağlığına kavuşunca Apkar teşekkür olarak Tateos'u altın ve gümüşe boğmak istemiş, ancak Tateos bu lütfu reddederek yazlık köş-kün yakınına bir kilise inşa edilmesini talep etmiş. Arzusu kabul edilmiş ve hemen inşa edilen kilise Havari tarafından kutsanmış.

Benzerleri arasında ilklerden biri olma özelliğini taşıyan bu kutsal mekân, 12.000-13.000 metrekairelik alana yayılmıştır. Şimdilerde sadece iki küçük şapeli ayakta duruyor. Zira yüzyıllar boyunca yıkıcı eller bu geniş bölge dahilindeki tüm binaları yerle bir etmiş.* Onların o gösterişli hallerinin delilleri ise geride kalan mermer haçlar, boyları 3 metre uzunluğa ve bir buçuk metre genişliğe ulaşan taşlar ve büyük granit sütunlardır. Manastırın beş kat üzerine inşa edilmiş olduğu, 40 adet mihrabı ve 366 kemeri bulunduğu söylenmekteydi. Şimdilerde ayın yapılan yer üçüncü veya dördüncü katın kalıntısı olmalıdır.** Manastırın etrafında Süryanice ve Rumca yazılı taş parçaları bulunuyordu.

Kilisenin yapımına 1895'ten önce başlanmış ve duvarlar hayli yükseltilmişti. Ancak o yılki olay yeni duvarları yıkmakla kalmamış, iki katlı 20 kadar odayı da yerle bir etmiştir. Bugüne kadar 8-10 yeni oda inşa edildi. Bu odalarda ziyaretgâha gidenlerden ziyade hava tebdiline gidenler konaklamaktadır. Manastırın bulunduğu yerin havası çok hafif ve sağlıklıdır, ancak içilecek su hiç yoktur. Etrafındaki birkaç tarla dışında gayrimenkulü ve geliri yoktur.

Manastırın biraz aşağısında, Pınarbaşı deresinin kenarında, dört köşe bir çeşme, yanı başında da çok eski bir çınar ağacı bulunmaktadır. Manastıra ziyarete gelenler orada dinlenir ve eğlenirler. Çınar yüzyıllar önce yıldırıma uğrayarak yanmış ve gövdesinde kara bir kovuk oluşmuştu. Kovuğun çapı 12 ayak, ağacın gövdesi ise 40-45 ayak genişliğindey-

* Papaz Benneyan çalışmasında Timurlenk'in manastırı kökten yıktırıp taşlarını elden ele geçirterek Fırat nehrine attığından bahsetmiştir.

** Yine Papaz Benneyan, çalışmasında, üçüncü katın duvarları ve kulelerinden bir bölümü ve ikinci kattaki üç kemerli şapel ve Surp Sopya denilen şapelin sağlam olduğunu yazmıştır. 1893'teki deprem esnasında Surp Sopya ve diğer şapelin kemerleri ve 10 kadar odası yıkılmıştır.

di. Gövdesine binlerce çivi çakılmıştı. Dallarının uçlarına ise Türklerle Ermeniler tarafından şifa için rengârenk çaputlar bağlanmıştı.

Episkopos Dırtad Balyan'ın bu manastırla ilgili masala kaçmayan, gerçeğe daha yakın ve makul bilgileri bulunmaktadır:

Malatya'dan bir saat kadar uzakta Orduzi adında bir köyün yakınında, bir tepe üzerinde Surp Pırgiç Manastırı inşa edilmiştir. Bazıları köyün adıyla "Orduzi Manastırı" olarak adlandırmışlardır. Zamanında manastırda kırk mihrap bulunduğu ve her birinin de Havari Tateos tarafından kutsanmış olduğu söylenmektedir. Şimdilerde Bizans mimari tarzında taştan bir kilisesi mevcut, ancak yarı yıkık ve onarıma muhtaç. Malatya murahhası Rahip Haçadur'un yardımıyla Harutyun Efendi Vosgeriçyan' hem kilise hem de manastırı yenileme atılımında bulunmuştur.

Surp Pırgiç adlı bu manastır Malatyalıların baş ziyaretgâhlarından biriydi. Manastırda oldukça güzel döşenmiş 20-25 oda bulunuyordu. Orada sürekli ikamet eden rahipler yoktu, ancak murahhaslar sürekli ziyaret ederlerdi. Manastırda oldukça eski tarihli elyazmaları bulunduğu söyleniyordu. Onun bunun eline geçenler haricinde bir İncil, bir *Hayşamavurk* ve bir ilahi kitabı kaldığı söyleniyor (Episkopos Dırtad Balyan, *Püzantion*, sayı 2975).

Daha yakın tarihlerde, 1878'de Episkopos Karekin Srvantsdyants tarafından daha ciddi ve daha dikkatle yazılmış şu kısımlar biliniyor (*Toros* I, 314-315):

Anardzat'tan Orduzi köyündeki Surp Pırgiç Manastırı'na geçtik. Odaları, bahçesi vs. oldukça düzenli bir manastır. Gidip gelenler, ziyaretçiler eksik değil. Sarılığı olanlar bahçesindeki topraktan yiyorlar. Ziyaretçilerin çoğunluğu Türk kadınlar. Manastırın mevkii oldukça havadar, sulu ve hava tebdili için uygun olduğundan eğlenmeye gelenlerin sayısı çoktur. Dans ederek, oyunlar oynayarak eğlenirler. Harap halinden anlaşıldığı üzere Surp Pırgiç Kilisesi oldukça geniş ve görkemli bir yapı imiş. Şimdilerdeki kilise, harabenin bir kısmının kaplanmış hali. Oldukça karanlık olan bu kısımda pazar günleri şehrin papazları sırayla ayin yapmaktadırlar. Kilisenin sağ tarafında aynı şekilde karanlık bir şapel bulunuyor. Dışardan kuzey tarafındaki duvarda kapatılan bir kapı

* 1895'teki talandan sonra bu şahıs manastırdaki kilisenin yönetimine seçilmiştir. 1895'te Türklerin kendisine attığı ıftıradan kurtulabildiği için adakta bulunarak küçük bir şapel ve on kadar oda yaptırmıştır. Ne yazık ki 1915'te şehrin diğer ileri gelenleriyle beraber şehit olmuştur.

vardır. Kapının altında da Rumca bir kayıt bulunmaktadır. Söylenceye göre bu büyük kilise Timurlenk tarafından harabeye çevrilmiş, toprakları ve malları da Türklerin eline geçmiş.

Kilisenin artık parıltısını kaybettiği bu dönemde Episkopos Srapyon (1876-1878) harap ve yıkılmak üzere olan manastırı şenlendirmek için gayret sarf etmiş, 10-12 odasını onartmış ve ziyarete gelenlerin rahatı için her odanın içine özel yatak, yorgan ve kilim hazırlatmıştır. Ayrıca yemek pişirmeye yarayan irili ufaklı tencereler, tabaklar, kaşıklar koyulmuştur (bkz. *Nor Malatya*, III. yıl, sayı 2, s. 14).

Ne yazık ki 1895 kırımında hepsi yıkılmış veya talan edilmiştir. Bu verilerin üzerine, daha önce yazılanlarla aynı olan bölümleri dışarı bırakmak kaydıyla Prof. Mıgırdiç Vorperyan'ın şu satırlarını ekliyorum:

Surp Pırgiç Manastırı bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Önünde Orduzi denilen bahçelerle dolu bir köy bulunuyor. Köyde 15 hane kadar Ermeni vardı. Söylenceye göre kilise Havari Tateos ile Havari Partoğimeos tarafından kutsanmıştı. Bundan yarım asır önce (1850'li tarihler) kilisenin ıssız ve yarı harap bir kısmı hâlâ duruyormuş. Ziyaret esnasında Orduzili Ermeniler gerekli eşyaları ve şehirdeki papazı getirterek ayin yaparlarmış. Papaz kurbanı okuduktan sonra yer içer, tekrar şehre veya köye dönerlermiş. O zamanki halkın din sevgisi ve desteği sayesinde yarı harap haldeki kilise geniş bir duvarla çevrelenmiş, havadar ve güzel odalar inşa edilmiş. Biz yetiştiğimizde cumartesi-pazar günleri imanlı halk ve onların yanı sıra keyif düşkününü insanlar grup grup Surp Pırgiç Manastırı'na gidiyorlardı.

Kilisenin kasasında çok sayıda elyazması din kitabı bulunuyor. Aralarında en eskisi 12. yüzyıla kadar uzanıyor. Bu kilisedeki her şey Rumcadır. Haçlar ve kayıtlar Rumca.

Bu mübarek tepenin, tüm Ermeni rahipler, Rum metropolitler ve Süryani marfinler için bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Sözü edilenlerin varlığı 5. yüzyıldan beri bilinmektedir (...) Gelir kaynakları çok azdır. Havası Lusavoriç Manastırı'nın havasından daha güzel ve yumuşaktır (Vorperyan, s. 147).

Rahip Haçadur Der Ğazaryan, Patrik Ormanyan'ın 21 Mart 1902 tarihli emriyle, Malatya murahhas kaymakamı Malatya marhasalığıyla ilgili bir rapor göndermiştir. O raporda bu manastırdan şu sözlerle bahsedilmiştir:

* Gerek söylenceler gerek civardaki harabeler, sözü edilen tepe üzerinde birçok kilise inşa edildiğini kanıtlıyor.

Orduzi'ye yakın bir tepe üzerinde bulunuyor. Surp Pırgiç Manastırı'nın hem kilisesi hem çevresinde bulunan iki katlı 70 kadar oda ve diğer binalar 1895'te temelinden yıkılmış ve son zamanlarda sadece zemin katta 5 oda tekrar inşa edilmiştir. Kilise hâlâ yıkık haldedir. Sözünü ettiğim manastırın inşa tarihi için İsa'dan uzun yıllar önce ateş yakma yeri olarak inşa edildiğine dair söylenceler vardır. Manastır eskiden çok gösterişli olması sebebiyle Timurlenk tarafından yıkılmış, taşları da kendisinin emriyle üç saat uzaklıktaki Fırat nehrine dökülmüştür. Manastırın bir fermanı varmış ama kaybolmuş.

Bu rapor haricinde, Malatya murahhas vekili Papaz Yeğya tarafından 11 Mayıs 1911 tarihinde hazırlanıp Patrikhane'ye sunulmuş başka bir rapor mevcuttur. Rapordan Malatya'da ayakta olan iki manastırda rahipler topluluğu olmadığı ve manastır idare heyetleri tarafından yönetildiği anlaşılmıştır. Ziyaretçilerden ve kiralardan oluşan ortalama 20 lira geliri vardı. Manastırın toplam 8 dönüm büyüklüğünde 3 parça tarlası vardır. Bu manastır da 1895'te tamamen talan ve işgal edilmiş ancak sonradan geri verilmiştir. Ancak manastıra ait belgeler kaybolmuştur.

1914-1918 yıllarındaki yıkıcı savaş esnasında Malatya'da gerçekleşen kıyımın şahitlerinden olan Kevork Melidineti bu manastırdan şöyle söz ediyor:

Yapımla ilgili kesin bilgiler eksik, ancak halk arasındaki söylemeye göre Anardzat Pıjişg* ile aynı dönemde yapılmış. Sözü edilen manastırın yıkılmasından sonra ziyaretgâh olarak daha da önem kazandığını eklemektedir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde sık sık soyulmuş ve bazı kısımları yıkılmıştır. Ancak halk kan ve ter dökerek canı pahasına yeniden onartmıştır. Orduzi kilisesinin tarihi bir çınarı vardır. Ermeni halkı bu ağaca efsanevi birçok mucize atfetmiştir. Mesela sıtması olanlar kurban kestikten sonra üstlerinden bir parça kumaşı ağacın dallarına asarlarmış (Melidineti, s. 32)."

Çeşitli kişilerin ve araştırmacıların verdiği bilgilerden sonra bu manastırın topografyamızda ne zaman ve ne vesileyle anılmaya başladığını bilmek ilginç olacaktır. Ne yazık ki dikkate değer çok az şey var. Adına ilk olarak 1295 tarihli bir İncil kolofonunda rastlıyoruz. Kayıтта İncil'in 1295 tarihinde Melidine'de Hamos köyünde Surp Pırgiç, Surp

* Melidineti, 1250-1350 tarihlerinde yapıldığını tahmin ettiğinden Anardzat için de aynı tarihi vermiştir.

** Sık sık yapılan onarımlar esnasında gösterişini kaybetmiştir.

Asdvadzadzin ve Surp Sarkis'te yazıldığı belirtilmiştir. Kolofondaki bu satırlardan manastırın 13. yüzyıl sonlarında Ermenilere ait olduğu ve Surp Sarkis, Surp Asdvadzadzin ve Surp Pırgiç adlarında üç mihrabı bulunduğunu anlıyoruz.

Zikredilen tarihten neredeyse 200 yıl sonra bu manastırın adına bir daha rastlamıyoruz. Krikor adlı bir papaz (veya iki farklı Krikor) 1500'den 1566'ya kadar orada dört İncil ve bir *Haysmavurk* kaleme almışlardır. Ancak manastır asla bir eğitim yeri olmamıştır. Zira ne rahipler topluluğu, ne başrahip ne de hoca ismi zikredilmiştir.

Sahip olduğumuz kısıtlı belgelerle manastırın tarihine bir şey eklemek mümkün değildir. Manastırın Rum kökenli olduğu (bazılarına göre Süryani) kuşku götürmez bir gerçektir. Nitekim Khoren Arakelyan'ın verdiği bilgiler de bunu teyit etmektedir.

Khoren Arakelyan 1938'de bir Amerikan gazetesinde Pensilvanya müzesinden arkeologların kazı yapmak üzere Anadolu'ya gideceğini okuyunca onlarla görüşmüştür. Görüşmesi esnasında, Malatya'da uzunca bir süre kaldıktan sonra dönmüş olanlardan birine Arakelyan, Orduzi'deki Surp Pırgiç manastırının inşa edilmiş tarihi hakkında ne düşündüğünü sormuştur. Amerikalı arkeolog manastırın İknados adlı Rum bir rahip tarafından inşa edilmiş olduğunu ve onun adıyla İknados Manastırı olarak adlandırıldığını anlatmıştır.

Khoren Arakelyan, 1905'te Mersin'de bulunduğu esnada rastladığı Rum bir rahibin kendisine Surp Pırgiç Manastırı'ndaki kilise kapısının üstünde inşa tarihinin yazılı olduğunu söylemiştir. O taşın 10 ayak uzunluğu ve 4 ayak genişliği varmış. Khoren Arakelyan 1902'ye kadar taşın orada olduğunu hatırlıyor. Ancak ondan sonra ne olduğunu bilmiyor, tek bildiği yazıların silinmiş olduğu. Rahip ayrıca kilisenin içinde Rumlar tarafından gömülmüş ve üstünde Rumca yazılar bulunan bir taşın varlığından da söz etmiştir. Arakelyan sözü edilen bu taş da 1900 sıralarında gördüğünü hatırlıyor. Taş manastır onarıldığı ve civarı inşa edildiği zaman ortaya çıkmış, kendisi de görme şansını yakalamış. Bir pazar günü kilisenin yönetim kurulu azalarından olan amcası Garabed T. Gananyan ile beraber oraya gitmiş ve Papaz Yeğişe'nin icra ettiği ayine katılmış.

Kilise bittikten sonra Papaz Yeğişe, Rum Çakır Usta'yı (ünlü caminin mimarı) taşın bulunduğu odaya götürerek okuyup okuyamayacağını sormuş. Çakır Usta uzun süre tereddüt ettikten sonra metin eski

Rumca olduğundan okuyamadığını, ama ertesi pazar okuyabilecek birini getirebileceğini söylemiştir. Aynı gün öğleden sonra Garabed T. Gananyan, Papaz Yeğişe ve zangoç altı ayak uzunluğundan daha büyük olan taşı manastırın odalarından birinin zeminini kazarak gömmüşler, ona da bundan kimseye bahsetmemesini tembihlemişler.

Ertesi hafta Çakır Usta iki Rum eşliğinde taşı görmek üzere gelmiş, ancak Gananyan ile Papaz Yeğişe taşı göstermeyi uygun bulmayarak, antika olduğu için hükümetin el koyduğunu söylemişler.

Khoren Arakelyan ondan sonra taşın unutulduğunu söylüyor. Ancak Amerikalı arkeologa bu olayı ve taşın gömülü olduğu yeri anlatmış. Amerikalı şimdilerde bir Türk'ün malı olan ve sebze tarlasına dönüştürülmüş bulunan manastırın yerini ziyaret ettiğini ama öyle bir taş rastlamadığını anlatmıştır. Ancak biraz ötedeki Rum Mezarlığı yakınlarında 3. yüzyılda yapılmış ve Rumca kayıtların olduğu bir şapelin izlerine rastladığını eklemiştir.

Khoren Arakelyan'ın bu anlattıklarının gerçek olduğunu kabul eder ve diğer bilgilerimizi de bununla yoğuracak olursak, manastırın Apkar tarafından inşa edilmesinin uydurulmuş bir hikâye olduğu ortaya çıkmaktadır. Manastır Rum kökenlidir, 13. veya 14. yüzyılda Selçuk ya da Tatar idarecileri tarafından iyi niyetle Ermenilere verilmiş olma ihtimali vardır.

b. Surp Lusavoriç Manastırı

Bu manastır Bey Dağı'nın doğu tarafında kayalar üzerinde güzel manzaralı bir yere inşa edilmiştir.* İçerisinde taş ve kilden yapılmış 8-10 giriş kat odasıyla yine aynı ölçülerde yapılmış üst katlar mevcuttur. Şapel, manastırın bulunduğu alanın merkezinde, kemerli ve gösterişsiz şekilde inşa edilmiştir. Kapısının önünde birkaç ruhbanın mezarı bulunmaktadır.** Manastırın havası çok güzeldir. Her daim tatlı tatlı meltem eser. Suyu soğuk ve temizdir. Kozuk denen yerden fışkırır ve dolandıktan sonra künkler vasıtasıyla manastıra ulaşır. Episkopos İshak Sahakyan burada murahhas olduğu tarihlerde (1889-1891) suyu temiz olarak kullanabilsinler diye güzel bir çeşme yaptırmış, yolculukları kolaylaştırmak için de yeni bir yol inşa ettirmiştir.

* Üzerine manastırın inşa edilmiş olduğu kaya "Guluckar" adıyla bilinir.

** Ne yazık ki Papaz Benneyan bu mezarlara çok önem atfetmemiştir. Şayet mezar taşlarındaki kayıtları kopyalamayı akıl etmiş olsaydı, onlardan birçok tarihi bilgi edinebilecektik. Şimdi ise tümüyle yok olmuş bulunuyorlar.

Aynı şekilde Başepiskopos Kevork Arslanyan da murahhaslığı döneminde içinde birkaç odanın bulunduğu bir kat ve balkonu olan gösterişli murahhaslık binasını inşa ettirmiş. Ruhları şad olsun. Buranın ziyaretçisi eksik olmaz. Gerek yerli halktan gerek gurbetten gelenler aileleriyle beraber haftalarca burada kalırlar. Ancak bu konaklamalar, inançtan ziyade yine eğlence ve hava değişikliği amaçlıdır.

Manastırın kendine ait geniş bir toprağı vardır. Sınırları iki saatlik mesafeyi kaplayan bu alanın dahilinde 400-500 verimli tarla bulunmaktadır. Geriye kalan arazide ise geniş bir orman ve binlerce asma yetiştirilecek toprak mevcuttur.

Malatyalı Ermeniler bu verimli topraktan yararlanma konusunda, gelecekte bir ruhban okulu veya bir hayır müessesesine sahip olmak için çaba göstermekte duyarsızlar.* Bu işi, akli başında ruhanilerden ve sivillerden oluşan kalıcı bir manastır danışma kuruluna teslim etmek gerekiyor. Manastırın inşasıyla ilgili kesin bilgi bulunmuyor. Söylenceye göre Aziz Krikor Lusavoriç, Roma'dan dönüşünde (tabii Roma'ya gittiği doğruysa!) Malatya'ya uğramış ve makamı Kozluk'ta bulunan şehrin idarecisini (prensini) ziyaret etmiştir. Prens tarafından misafir edildiği esnada şu an kilisenin bulunduğu yeri göstererek "Burası kilise inşa etmeye uygun" demiş. Prens bu sözü unutmamış. Lusavoriç'in vefat ettiğini duyduğunda onun anısına bu manastırı, yani "Lusavoriç" manastırını inşa ettirmiş.**

Şapelin kapısının üstündeki kayıttan 15. yüzyılda, o tarihlerde orada murahhas olarak görev yapan Episkopos Simeon tarafından bir kez onartıldığını okuyoruz. Kayıt şöyle:

Surp Krikor Lusavoriç'in kilisesi Simeon Episkopos eliyle
Ermeni tarihiyle HTz: BTzI [Miladi 1439] Mart ayında
Ailesi ve kendi adına yaptırıldı***

-
- * Bu manastırın kendini geçindirecek gayrimenkulleri vardı. 400 god ekilecek toprak ve ziyarete gelenlerden alınan bağışlar vardı (*Bab Ukhdi*, sayı 50, s. 9-13). Başkalar tarafından teyit edilmemiş bu bilgi pek inandırıcı değil.
- ** G. K. Nacaryan manastırın yapımıyla ilgili başka bir hikâye aktarmıştır: Güya bu manastırın kurucusu Krikor Lusavoriç'in bizzat kendisi olmuştur. Bunu söyleyenler iddialarında o kadar ileri gitmişler ki, sanki görmüşler gibi kayaların üzerine kazınmış kocaman ayak izleri gösterirlermiş. Lusavoriç, manastır taşlarını taşıırken ağırlık sebebiyle ayakları kayalara gömülüp izi kalıyormuş.
- *** Papaz Benneyan, "Bu üç harfin neyi ifade ettiğini anlamadık" demiştir. Episkopos Karekin Sırvantsdyants "bana ve aileme" cümlesini okumuş, Episkopos Balyan da bunun doğruluğunu kabul etmiştir.

Bir haçkar üstünde (şimdilerde mezar taşı) 1260'da inşa edildiği kayıtlıdır. Episkopos Dırtad Balyan manastır hakkında şunları yazar:

Bu manastır Malatya'dan iki, Surp Pırgıç Manastırı'ndan yarım saat uzaklıkta, Beydağı denilen kayalık tepenin üstüne inşa edilmiştir. İnşa tarihi belli değildir, ancak yerli halk söylenceye itibar ederek yapımını 4. yüzyıla dayandırıp Aziz Krikor Lusavoriç ile çağdaş olduğunu söylüyorlar. (...)

Manastır hayli ünlü. Yüksekçe bir konumu var, manzarası büyüleyici ve etkileyici, havası temiz ve sağlıklı. İç avluda, suyu soğuk ve tadı güzel olan bir çeşme var. Çeşmeyi önceleri Kudüs Manastırı üyesi, daha sonra da Malatya murahhası olan rahmetli Episkopos Sahak (Rahip Mıgırdiç) ailesinin anısına yaptırmıştır. Manastır kilisesi küçük ve gösterişsiz, biraz da onarıma muhtaç. Oldukça iyi döşenmiş bir marhasalık binası var. Ayrıca rahiplerin ve ziyaretçilerin kalabilecekleri 30 kadar basit oda bulunuyor.

Malatya murahhasları yazın bu manastırda kalırlardı. Aynı şekilde Malatya'nın ileri gelenleri ve halk da yazın üç ayını hava değişikliği için burada geçirirlerdi. Manastırın kendine ait birçok otlak ve oldukça verimli tarlaları, toprakları bulunuyor. Bunlar işlenmek üzere şahıslara kiraya veriliyor. Manastırın dışında Kuzluk denilen su pınarının bulunduğu yer çok güzel bir mesire yeri. Söğüt ağaçlarıyla kaplı ve etrafında da ceviz ağaçlarından mürekkep küçük bir koru mevcut. Malatya'dan manastıra giden yol üzerinde İnderesi denilen vadi bulunuyor. Vadide bir mağara ve içinde de bir çeşme var. Mağaranın üstündeki köprüyü yerli halk Maze Gamurç [Kıl Köprü] diye adlandırıyor. Biraz aşağıda başka bir mağara bulunuyor. Bu mağaranın duvarlarından birinde Aziz Krikor Lusavoriç'in dini kisveler içindeki bir resminin oyulmuş olduğu söyleniyor. Yerel halkın söylencesine göre Lusavoriç burada saklanmış. Bu manastırla ilgili elimizde bir Kantzaran'da yer alan şu kayıt bulunuyor sadece: "Bu Kantzaran Malatya Surp Krikor Lusavoriç Manastırı'nda Ermeni tarihiyle 887'de (887+551=1438) yazıldı. Ben Rahip Tavit'i ve babam papaz İshak'ı (...) hatırlayın (Püzantion 2975).

Manastırı şahsen ziyaret etmemiş olan Episkopos Dırtad Balyan mağaradaki Lusavoriç oyması hakkında söylenenlere pek inanmadığından "söyleniyor" ifadesini kullanmıştır. Ancak aslen Malatyalı ve orada öğretmen olarak görev yapmış, daha sonra da inceleme yapmak üzere ziyarete gitmiş olan Prof. Mıgırdiç Vorperyan, Malatya manastırlarını anlattığı satırlarında oymanın gerçekten var olduğunu zikretmiş, fakat

kesin delil olmadığından ısrarcı olmamıştır. Onun ilgi çekici satırlarını buraya aynen aktarıyorum (Vorperyan, s. 117-118):

İki manastır* gözlerini birbirlerine dikmiş bakıyorlar. Lusavoriç'in gizlendiği ve münzevi hayata çekildiği yeri de hatırlamak ilginç olacaktır. Şehrin sırtındaki Beydağı'nın vadilerinden bir olan İndere'nin içinde... Vadinin tabanından yaklaşık 100 ayak yükseklikte bir mağara var. Mağaraya ulaşmak için kayaları tırmanmak ve aşağısı uçurum tepesi sivri bir kayanın gövdesinden kayarak geçmek gerekiyor. Buraya Maze Gamurç deniyor. Maze Gamurç'tan geçmeden düz bir alan var. Orada Lusavoriç'in atının kaldığı ahır, nal izlerini falan gösteriyorlar. Atın burada yürümüş olabilmesi için kuş kanadına sahip olması gerekiyor, nitekim halk öyle olduğuna inanıyor.

Episkopos Karekin Sırvantsdyants da ziyareti münasebetiyle bu manastırdan bahsetmiş. Çok gerçekçi anlatmış olduğundan buraya nakletmek yerinde olacak:

Lusavoriç Manastırı yüksek ve havadar bir mevkide bulunuyor. Küçük bir kilisesi ve birkaç kâgir odası var. Tüm kapılar açık, ıssız, pislik içinde, insan izine rastlamadık. Geceleri serserilerin ve haydutların ini gibiymiş...

Havası ve suyu mükemmel, nadide tarlaları var. Yer yer kolofonlarda okuduğum üzere zamanında bu manastırda din adamları birçok elyazması din kitabı kaleme almışlar. Bugün düşmüş olduğu acınası durumun hikâyesi öğrenmeye değer.

Papaz Sahak adında bir papaz ailesiyle beraber bu manastırda yaşamış. Aynı şekilde babası cemaatin isteği ile manastır başrahibi ve çiftçi olarak burada yaşamış. Ancak Papaz Sahak'ın manastırın tüm tarlalarını sahiplenmesi üzerine bir yıl mesele patlak vermiş. Neyse ki tapular onun üstüne değilmiş. Cismani Meclis'in kararıyla kendisini ve evini manastır dışına çıkarmışlar.

O da hükümet mahkemelerine başvurmuş, hatta Diyarbakır Vilayeti'ne kadar gitmişler. İki taraf masraflarda bulunmuş, hatta Ermeni Patrikliği'ne telgraf çekilmiş. Patrik Papaz Sahak'ı İstanbul'a çağırılmış. Ancak papaz kısa yolu tercih etmiş ve Malatya Katolik ruhani önderi Ğevont'a sığınmış ve onun inancını kabul etmiş. Bunu yaparken de Katolik ruhani önderinin manastır toprakları üzerinde hüküm sahibi olabileceğini veya manastırı Katoliklere geçirebileceğini hesaplamış.

* Surp Pırgiç ve Surp Lusavoriç manastırları.

Rahip Sirvantsdyants ziyareti esnasında, manastıra ait olup Kürtlere ekim-biçim yaptırılan tarlaları gezmiştir. Sirvantsdyants ayrıca kilisenin kapısı dışında bir mezar taşında şu kaydı gördüğünü aktarmıştır:

Şehit Rahip İsdepan'ın mezar taşı... Ermeni tarihiyle 1226'da (1777) dikildi (bkz. *Toros I*, s. 313).

Bu kayıt manastırın Osmanlı idaresi altında çok maceralı bir hayatı olduğunu göstermektedir. Prof. Mıgırdiç Vorperyan sıkı Türk sansürü altında, bu manastırla ilgili olarak kısa cümlelerle şunları kaleme almıştır:

Surp Lusavoriç Manastırı şehirden üç mil uzakta, güneydoğuya doğru Beydağı'nın bağrında kurulmuştur. Şapelin kapısının üstünde 888+551=1439'da onarıldı ibaresi yer almaktadır.

Kuruluşuyla ilgili kesin bir bilgi yok. Yirmiden fazla oda, oldukça verimli topraklar ve asma bahçeleri var. Patrikhane, Ormanyan zamanında burada bir yetimhane açmış.

Suyu temiz, havası mükemmel, manzarası büyüleyici. Manastırın işleri marhasalığın denetimi altındaki özel bir manastır bekçisi tarafından görülüyor (Vorperyan, s. 117).

Aynı şekilde Katolik murahhası Rahip Andreas Aleksantryan'ın da manastırla ilgili kısa ifadeleri bulunuyor. Aleksantryan manastırın bulunduğu yeri anlattıktan, havasını ve suyunu övdükten sonra şunları söylüyor:

Manastırın tam ortasında bulunan kilise 8. yüzyılda, şehrin murahhası olan Episkopos Simon zamanında yaptırılmıştır. Onarımlarla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Kilisenin kuzeydoğu kısmında 10-12 oda bulunuyor. Bunların üstünde de aynı sayıda tahtadan oda yapılmış. Güney kısmında ise çiftçiler için evler, ahırlar ve üzüm ezme yeri yapılmış.

10-12 minik odadan oluşan yetimhane Batı kısmına kurulmuş. 50 yetim ikamet ediyor. Bu yetimler eğitimin yanı sıra kunduracılık, bağcılık gibi zanaatlar da öğreniyorlar. Yetimlerin masrafları Patrikhane'den gelen yıllık 15 liralık yardımdan ve manastırın gelirlerinden karşılanıyor (Aleksantryan, s. 400-401).

Rahip Haçadur Der Çazaryan ise daha önce bahsettiğimiz 21 Mart 1902 tarihli raporunda şu satırları yazmıştır:

Malatya'dan bir-buçuk saat uzaklıkta güneydoğuya doğru, Beydağı'nın eteğinde yüksekçe bir tepe üzerinde bulunan Surp Lusavoriç Manastırı'nın Miladi 1205 yılında kurulduğu söylencesi bulunmaktadır. Küçük

bir kilisesi ve çevresinde iki kat üzerine 30 kadar odası ve onlara bitişik cemaat yetimhanesinin binası bulunuyor. Çevresinde 2-3 bin gırat buğday ekecek kadar tarla var. Ancak toprakların bir kısmı sürülmeden kalıyor.

Murahhas vekili Papaz Yeğya tarafından İstanbul Ermeni Patrikliği'ne gönderilmiş 11 Mayıs 1911 tarihli başka bir raporda ise Malatya'daki iki manastırdan biri olan bu manastırda rahip bulunmadığını ve idari meclisler tarafından yönetildiğini öğreniyoruz:

Lusavoriç Manastırı'nın 350 tarlası, bir korusu ve 3 saat mesafeyle işlenmemiş boş tarlası ve dağları var. Manastırın mal varlıklarıyla ilgili belgeler 1895'te manastır mallarıyla beraber talan edilmiştir. Hatta manastır bir ara işgal edilmiş, ancak sonradan geri verilmiştir. Ancak manastırın suyu eşraftan Hacı Abdullah atlı bir Türk tarafından ele geçirilmiştir.

Kevork Melidinetisi bu manastır hakkında gayet önemli bilgiler vermiştir:

Her şeyden önce halkın bu manastırı Vank olarak adlandırdığı söylemek yerinde olacaktır. Söylenceye göre 1675-1700' tarihleri arasında, İndere'nin doğu tarafında uzanan sıradağlar üzerine kurulmuştur. Eski görkemli günlerinden geriye sadece bir şapel ve onun yanına misafir kabulü için halkın kendisi tarafından inşa edilmiş iki katlı bir bina kalmıştır. Oldukça yüksekte olan konumuna karşı manastırın kendine özel suyu ve mülkleri vardı. Papaz Yeğişe'nin bitmek tükenmek bilmeyen çabaları sonunda dağ yolu düzeltilmiş, manastır bağlar, asmalar, dutluklar ve badem ağaçlarıyla donatılmıştır.

Kışın karlar eriyip dağı taşı yeşil örtü kapladığında, memleketin leylekleri neşeli çığırışlarla baharın yeniden geldiğini müjdelediğinde, imanlı ziyaretçi kervanı, Surp Krikor Lusavoriç'in saklanarak hayatta kaldığı yerde kurban kesmek üzere manastıra doğru yollanırdı. Kurban için orta halliler koçlar, koyunlar, kuzular getirirken fakirler de horoz veya güvercin adarlardı. Manastır hayat dolardı. Kilisenin içinde, yüzyıllara dayanan inancın ikrar edildiği mihrapta papaz ayin yapardı. Dışarıdaki avluda ise kurbanlar kesilir, sonrasında da eğlenilmeye başlanırdı.

Şehrin bunaltan atmosferinden kurtulmuş olan ahali, kendini bir an polisin ölüm getiren baskısından azade hissederek, memleketinin dağları gibi duru ve çıplak bir şekilde yüreğini tabiat anaya açardı. Dağ, vadi her yanı mutluluk nidaları çınlatırdı. Ermeni gençler kısa süre için de

* Hatalı bir tarihtir.

olsa zincirlerinden koparak yer içer, şaraptan ve kavalardan sarhoş olmuş halde doymamacasına özgürce dans edip sevdiği kıza ilanı aşkta bulundurdu. Dağlardaki marallar kadar masum ve mahcup Ermeni kızları ise yavaş yavaş şehirde taktıkları kara peçeleri bir tarafa atarak çıldırtan güzelliğini sevdiği oğlana gösterirdi. Sahakyan Okulu'nun 300 talebesi sesleriyle içeriği doldurduğunda dağın tepesine kurulmuş, asırlardır yaşayan bu manastır toprağı, suyu, ağaçları ve çiçekleriyle canlı bir cennete dönüşürdü.

Öğretmenlerin onca öğüdüne rağmen üç yüz afacan ve delişmen çocuk, kartal yuvalarına ulaşmak için manastırdan yukarı dağlara tırmanmak, tabiatın bağrında özgürce zıplamak isterlerdi. Varsın ayakları kolları kanasındı, ne gam! Oysa o yükseklikten en ufak bir kayma ölüme götürebilirdi. Oyun, gezme derken gün bir dakika kadar çabuk geçer giderdi. Öğretmenler geç kalmış çobanlar gibi boşuna oraya buraya koşup sürüyü sıraya sokmaya çalışırıp dururlardı. Ve biz özgür yaşamak isteyen çılgın çocuklar ona doyamamış olarak yaşlı gözlerle manastırdan ayrılırdık...

Görüldüğü üzere bu manastırı anlatan herkes, onun coğrafi konumundan, yapılarından, ikliminden, suyundan bahsetmiş, ancak çevresinde bulunan şifalı kaynaklara değinmemiştir. Bu eksikliği "Mer vankı" [Bizim Manastır] başlıklı bir makaledeki bilgilerle tamamlamaya çalışacağız. Makale, manastırın yanı başındaki bir kayanın dibinden fışkıran soğuk ve temiz kaynaktan başlayarak şunları anlatmıştır:

Ona Lusavoriç suyu deniyordu. Sıtması veya dalağında problemi olanları bu suda yüzdürüyorlardı, birçoğu da şifa bulup rahatlıyordu.

Ondan biraz ileride, bahçenin sağ tarafında, manastırdan dağa doğru, kalabalık söğüt ağaçlarının gölgesinde Vari Göl (Aşağı Göl) fışkırırdı. Gençler bu suya donlarıyla dalıyor, sudan çıkıp kıyafetlerini giydikten sonra ıslak donlarını kurusun diye etraftaki taşlara seriyorlardı.

Aşağı Göl'den biraz yukarıda yeşillikler ve söğütler arasında Kelek Pınar görülüyordu. Biraz daha üstte, manastırdan güneye doğru Veri Göl (Yukarı Göl) bulunuyordu. Havuzun dibi çakıl taşlarıyla dolu olduğundan içinde yüzen veya ziyarete gelen çok az oluyordu.

Bundan da biraz üstte, yokuş çıkarak ulaşabileceğiniz, etrafında gelen her rüzgârın ezgisiyle sallanmaya hazır ceviz ağaçlarıyla çevrilmiş olan Goçluk vardı. Bunlardan birkaç adım ötede heybetiyle tek başına duran bir ceviz ağacı vardı. Onun da yanından soğuk bir su fışkırıyordu.

Şehit olan kuzenler, işte o ceviz ağacının altında oturup, içecekleri suyun içinde soğuttuktan sonra Malatya halkı için çok özel bir ziyaretgâh

ve mesire yeri olan manastırımız için, bunca güzel bir yeri seçmeleri sebebiyle atalarımız şerefine içmeyi çok severlerdi. Goçluk suyu Aşağı ve Yukarı Göl adlı sulara karışıyor, oradan da manastırın tarlalarını sulamak üzere gidiyor. Aslında bu topraklar sürülse çok ürün verebilir. (Bab Ukhdi, sayı 50, s. 9-11)

Söylediğim üzere bu manastır pek çok bela geçirmişti. Malatya'daki kırım esnasında işgal edilmiş, dokuz ay boyunca tekke olarak kullanılmıştı. Genel müfettiş sıfatıyla Anadolu'yu geçmekte olan Şakir Paşa, Harput'taki İngiliz konsolosunun talebi üzerine, talan edilmiş manastırı Ermenilere geri vermiştir. Yaşanan bu gelişmede Harput'taki Amerikalı misyoner Mr. Gates, Mrs. Poolk ve o sırada yardım dağıtmak üzere Harput'ta bulunan uluslararası Kızıl Haç örgütü temsilcilerinin de etkisi olmuştur.

Zengin bir geçmişin önemli bir anıtı olan bu manastır, 1918 Mütarekesi sonrasında, tehirden sağ kalan Malatyalı Ermenilerin duvarları dibinde oturushuna tanık oldu. Belki onlar da manastırı tekrar şenlendirme umudu taşıyordu. Ancak o umut günleri çok kısa sürmüştür. Kemalist idare onları darmadağın ederek zaten çıplak kalmış, soyulmuş ve neredeyse yarı yıkık hale gelmiş manastırı öksüz bırakmıştır. Manastır korunmasızdı, zira yakındaki Çamurlu'nun köylüleri kapı ve pencerelerini söküp götürmüşlerdi. Ne bekçisi vardı ne bakanı. Öylece yarı yıkık, sahipsiz, sanki yüzüne kara peçe örtmüş genç bir dula benzemişti (Bab Ukhdi, sayı 50, s. 13).

Onu tümünden silmek için de hükümet menkulleriyle beraber dört Kürt'e satmış. Onlar da manastırı ahıra, kiliseyi de samanlığa çevirmişler.

Malatya manastırları içinde en önemlisi, belki de en eskisi olan, zengin anılara sahip bu manastırın adı Ermeni göçleri esnasında Surp Pırgiç Manastırı kadar çok geçmez. Hakkındaki malzeme yetersizdir, ancak elde bulunan verilere dayanarak, bu manastırın, şayet daha önce inşa edilmiş olsa bile, Ermenilere geçiş tarihinin en erken 11. yüzyıl ve en geç 14. yüzyıl olduğunu söyleyebiliriz.

Eğer manastır ile Maze Gamurç'un üst tarafındaki taş oyuşmuş Lusavoriç resmi arasında bir ilgi varsa, o zaman naçizane görüşüme göre bu manastırın Bizans değil Latin olduğunu kabul etmek gerekiyor.

Dolayısıyla Latinlerin onu 11. ve 12. yüzyıllarda inşa ettiğini düşünüyorum. Çünkü Prof. Mıgırdiç Vorperyan'ın tariflerinden Lusavoriç'in episkoposluk kıyafetleri içinde, başına mitre (başlık) giymiş şekilde resmedildiğini anlıyoruz. Bu durum manastırın Rum olmadığını gösterir. Zira Rum episkoposlar hiçbir zaman başlık takmamışlardır. Sözü edilen başlığın Ermeni kilisesine girişi ise 12. ve 13. yüzyıldan önce olmamıştır. Dolayısıyla gerek resim gerek manastırın inşası onun geç dönemlere ait olduğunu veya Latin kökenli Haçlılar dönemine dayandığını göstermektedir.

Malatya manastırları içinde muhtemelen en eskisi olan bu manastır 14. yüzyıla kadar bilgin yetiştiren bir beşik olmamıştır veya bunun aksini gösteren belgeler bulunmamaktadır. 14. yüzyılda, 1361 tarihinde bu manastırda kaleme alınmış bir İncil'de manastır başrahibinin “yenilmez filozof” Simeon olduğu ve Papaz Madteos'un da manastırda kalmakta olduğu kaydedilmiştir. Bu kayıta bahsedilenler bizde orada rahipler topluluğu ve bir okul olduğu fikrini uyandırıyor.

Aslında 14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başlarında orada eğitim verildiğine dair başka bir kanıt daha bulunmaktadır. 1454'te kaleme alınmış bir kolofonun satırlarından Surp Krikor Lusavoriç manastırı başrahibi Simeon'un ve rahip Arisdages adlı başka bir öğretmenin de orada bulunduğunu anlıyoruz. Ancak bu bilgiler, bir zamanlar manastırda 200 kadar ruhban olduğu ve iki yıllık hummalı bir çalışma ile İnciller kaleme aldıkları hikâyesini teyit etme imkânı tanımıyor (bkz. *Nor Malatya*, XV. yıl, sayı 3-4, s. 11).

Görünüşe göre, şayet bu manastırda eğitimsel-kültürel bir dönem yaşanmışsa dahi çok kısa sürmüş olmalıdır. Çünkü bilindiği üzere, 1590'da manastırdan “Anabad S. Krikor Lusavoriç” diye bahsedilmektedir. Bu söylem orada bir eğitim yuvası olduğu görüşüyle hiç örtüşmez, zira “anabad” dünyevi işlerden elini eteğini çekenlere tahsis edilen yerdir.

Buradan hareketle de manastırın artık parlaklığını yitirmiş ve eğitim verilmeyen bir yer olduğu anlaşılmaktadır.

c. Anardzat Pşijg Manastırı

Papaz Benneyan bu manastırla ilgili, “Daha önce de söylediğimiz üzere bu manastır Surp Pırgiç Manastırı ile Surp Krikor Lusavoriç Manastırı'nın arasında, Pınarbaşı'nın yanı başında inşa edilmiştir” diye

yazar. Hangi çağda yapıldığını kimse bilmiyor. 1895 tarihine kadar hiç olmazsa kemerleri ile duvarları hâlâ ayakta idi. Ama o yıl onları da yıkarak zavallı Anardzat Pjişg'i yersiz yurtsuz bıraktılar. Söylenceye göre –ki harabe yıkıntıları da bunu teyit etmektedir– eskiden çok gösterişli bir manastır olmuş ve içinde daha başka birçok yapı varmış. Aynı şekilde, Episkopos Dırtad Balyan da Malatya manastırlarından bahsederken, bu manastırın yerinin Malatya'dan iki saat uzakta, Surp Pırgiç ile Surp Lusavoriç manastırları arasında Pınarbaşı denen yerin kıyısında inşa edilmiş olduğunu yazmıştır:*

Aynı zamanda Aziz Gozma ve Damianos Manastırı adı da verilen Anardzat Pjişg Manastırı, Seventh Day misyonerlerinin eline geçmiş bulunuyor. Gerçi şimdilerde sadece harabesi, yıkık duvarları ve birkaç odası görülüyor (*Püzantion* 2975).*

Episkopos Karekin Srvantsdyants manastırla ilgili kısmen yeni bilgiler veriyor:

Surp Krikor veya Surp Krikor Lusavoriç Manastırı'ndan, vadideki küçük bir ağacın altında harap halde bir şapel olan Anardzat Pjişg'e indik. Sadece iki kemeri ayakta. Bir zamanlar şen bir manastır olmuş. Şimdi etrafında harabeler var. Şapelin önünden fışkıran Pınarbaşı denilen büyük bir su kaynağı var. Birçok suyun doğduğu havuz konumunda olan bu soğuk suyun içinde balıklar yüzüyor. Havuzun etrafını yeşil bir örtü süslüyor. Manastırın konumu güzel ama toprakları Türklerin elinde bulunuyor. Şapeli ise birkaç yıl önce Katolikler gizlice hükümet eliyle alıp manastır inşa etmek istemişler. Ermeniler zar zor uyanıp Katoliklerin elinden kurtarmışlar ama kendileri de onarmış değiller (*Toros I*, s. 313-314).

Bu manastır hakkında en ayrıntılı bilgi A. K. tarafından kaleme alınmış ve *Bab Ukhdi*'de yayımlanmış olan “Karasun khoranner karasun lusasdgeru bes” [Kırk Kuzey Yıldızına Benzeyen Kırk Mihrap] başlıklı makalede yer almaktadır:

Malatya'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi veya diğer bir deyişle Ana Katedral'den doğuya doğru, yaya olarak bir buçuk saatte kat edilen yol bizi atalardan kalma mesire yerlerinin kraliçesi olan Pınarbaşı'na götürüyor. Pınarbaşı'nın sağ kıyısından aşağı doğru Aziz Arfena tepelerine tırmanınca garip birtakım tepeciklere rastlıyoruz. Bu tepecikler öylesine birbirlerine yakınlar, birbirilerine o kadar yaslanmışlar ki ayırt etmek

* Papaz Benneyan ise Pınarbaşı'nın tepesinde inşa edildiğini belirtir.

mümkün değil. Sözüne ettiğimiz tepecikler Malatya'nın bir zamanlar şen ve gelişmiş ünlü Anardzat Pjişg manastırının ve ona ait yapıların harabeleri.

Şayet iki-üç arşın eninde ve bir o kadar yükseklikteki kalın, üzerinde Ermenice harfler bulunan yarı yıkık haldeki duvar ve parça parça olmuş bir haçkarın kalıntıları olmasa bu tarihi ve ünlü manastırın bulunduğu yerden ve harabelerinden bihaber olacaktık.

Biraz ötede büyükçe bir kaya bulunuyor. Kayanın dibinde ise mağara girişi gibi, iki-üç kişinin beraber kolayca girebileceği büyüklükte bir yarık var. Oradan buz gibi, toprak kokan ve şifalı bir su akıyor. Manastır adını bu kaya ve sudan almış.*

Bu kaya-duvar uyanık bekçiler gibi sağlam ve ayakta kalarak sanki geleceğe "Atalarından kalma kutsal emanet işte burada ve biz onu ihtimamla koruyoruz. Sen dönüp, onu eski görkemine kavuşturacağın güne kadar da gözlerimizi üzerinden hiç ayırmadan korumaya devam edeceğiz" demek ister gibiler.

Anardzat Pjişg'in on iki asırlık, belki de daha eski bir geçmişi var. Sahip olduğu güzel konum ve mesireleri sebebiyle Melidinelî prensler veya ileri gelen sülaleler tarafından kurulmuş olduğu söyleniyor.

Pınarbaşı, yüzmeye ve balık avlamaya uygun özellikleriyle, manastırın önündeki vadi ise bahçeleri, ağaçlıkları ve bağlarının güzelliğiyle ünlü.

Anardzat Pjişg'in kuruluş tarihi, yüzyıllar boyunca oynadığı rol ve faaliyetleri hakkındaki bilgiler söylencelerin tozları altında gömülü olduğundan tam bir bilgimiz yok. Dedelerimizden ve babalarımızdan duyduğumuz manastır dahilinde sekiz veya daha çok kilise olduğu. Ana kilise ve çeşitli milli ve dini azizlerin adına adanmış 40 mihrap varmış. Bu mihraplarda sadece özel günlerde ayin yapılmış. Zamanında başlarında bir başrahibin bulunduğu hayli kalabalık bir ruhban topluluğuna sahipmiş. Her zaman sayısız ziyaretçi gelirmiş. Tedavisi olmayan hastalıklar konusunda ünlüymüş. Malatyalı ve Melidinelî zenginler manastırını maddi açıdan çok desteklemiş. Timurlenk'in akınına kadar, sahip olduğu menkuller ve topladığı bağışlar sayesinde oldukça gösterişli yapılara sahip, zengin ve gelişmiş bir manastır olmuş. Ancak adı geçen komutanın barbarlığına kurban gitmiş ve yaklaşık 18. yüzyılda Surp Krikor Lusavoriç Manastırını inşa edilene kadar iniş dönemi yaşamıştır.

Ana kilisesi ile birkaç mihrabı 1893 depremine kadar kullanılacak du-

* A. K. bu fikrinde yanılmaktadır. Zira bayram günlerinin yazılı olduğu kilise takviminde bu manastırın kendilerine Anardzat Pjişg denilen Aziz Gozma ve Aziz Damianos adına inşa edilmiş olduğu yazılıdır. Anadolu'da bu adı taşıyan başka kiliseler de olmuştur.

rumdaydı. Binaları denetleyen ve işleriyle ilgilenen biri olmuş ve orada periyodik olarak dini ayin yapılmıştır. Ancak büyük deprem, o güzel ve kutlu binayı temelinden yıkmış, bir taş ve harabe yığınınına döndürerek yok olmasına sebep olmuştur.

Benim dönemimde bile harabeleri ziyaret edenler eksik olmuyordu. Daha ziyade Anardzat'ın şifalı sularında yıkanmaya veya kaya tırmana-bilecek gücü olmayanlara şişeyle götürmek üzere geliyorlardı.

Her türlü ağrıya iyi geldiği, mucizevi etkisi olduğu hakkında duyulmuş çok fazla hikâye var. Ama en ziyade romatizma için kesin çözüm olduğunu söylüyorlar. Romatizmalı kısımlara bu suyu sürdüklerinde veya içtiklerinde hastalık mutlaka şifa buluyormuş (*Bab Ukhdı*, sayı 28, s. 5-6).

Başepiskopos Kevork Arslanyan'a göre bu manastır 1850'ye kadar ayakta idi ve burada ayin icra ediliyordu (*Arevelyan mamul* [Doğu Basını], 1907, s. 512). Rahip Yeprem Boğosyan ise eskiden Malatya bölgesinde bu isimde manastır olmadığını, ancak 1590'da Lusavoriç Manastırı dahilinde Anardzat Pjişg Gozma ve Damianos adıyla bir şapel bulunduğunu ifade etmektedir (*Bab Ukhdı*, sayı 56, s. 7).

Bu bilgi gerçeğe ne kadar uyuyor bilemiyorum. Çünkü bunu kabul veya reddetmemize yarayacak yazılı bir evrak veya belge yok. Manastırın varlığı ise kuşku götürmez bir gerçek. Dolayısıyla yeri belli olan, yapılarının kalıntıları bulunan, üstünde Ermenice yazılı taşları duran Anardzat Pjişg'in, Surp Lusavoriç Manastırı dahilindeki "bir kilise veya şapel" olduğunu söylemek pek mümkün değil.

Ne yazık ki Anardzat Pjişg ile ilgili bir hatıratımız olmadığı da doğru. Adına sadece 1590'da kaleme alınmış bir elyazmanın kolofonunda rastlıyoruz. Nitekim Rahip Yeprem Boğosyan da bu duruma dikkat etmiş ve çok şaşırılmıştır. 1590 tarihli kolofonda "Surp Anardzat Pjişgatsın Gozmayi yev Damianosi" ifadesi geçmektedir. Aslında Krikor Lusavoriç'in münzevihanesi Krikor Lusavoriç Manastırı olmuştur. Bu yüzden Surp Hovhannes, Anardzat Pjişgler Gozma ile Damianos, Surp Isdepanos ve Azize Sofya koruyucu azizlerdir. Gelenek olduğu üzere bu isimler ya kilise ya manastır veya mihrap adı olmalıdır.

Malatya'da Surp Isdepanos adında bir kilise ve Anardzat Pjişg adında bir manastır bulunduğu dikkate alınınca, diğerlerinin, yani Surp Hovhannes ile Surp Sofya'nın da manastır içinde değil, başka başka kiliseler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlardan Surp Hovhannes, Ohan adıyla manastır olarak zikredilmiştir. Surp Sofya da aynı şekilde bir ma-

nastırdır. Dolayısıyla adları zikredilen bu kiliselerin de Anardzat Pjişg gibi ayrı kiliseler olduğunu söylemeye hakkımız var.

Buradan hareketle Malatya'da 1590 tarihinde bu adı taşıyan bir kilise veya manastırın varlığını ispatlayan tek kayıt da bu olmaktadır.

Tokat'ta da Anardzat Pjişg Gozma ve Damianos adını taşıyan bir manastır bulunuyordu. Malatya'da aynı adı taşıyan manastır gibi o da 16. yüzyılda şen durumdaydı. 1562'de manastır başrahibi, aynı zamanda Tokat murahhası (Surp Anna' ile Aziz Gozma ve Damianos" başrahibi) başepiskopos Krisdapor, Gatoğigos Sivaslı Mikayel'in önerisiyle Tokatlı Apkar Tıbir'in veliaht olduğunu teyit eden evrakı imzalamıştır (bkz. *Hantes amsorya*, 1906, s. 323; Ormanyan, *Azkabadum*, s. 2250; Zartaryan, *Hişadagaran*, s. 25-26, A. Alboyacıyan, *Yevtogyo*, s. 638). Sözü edilen manastır daha sonra, 17. yüzyıl başında yıkılmıştır.

d. Garmir Manastırı (Surp Garabed Manastırı)

Episkopos Dırtad Balyan bu konuda şunları yazmıştır:

Manastır, Malatya'dan bir saat kadar uzaklıkta, güneye doğru Surp Garabed Boğazı denilen havadar ve mükemmel manzarası olan bir vadinin üstüne inşa edilmişti. Esas adı bilinmeyen bu manastır, belki üstünde bulunduğu toprağın kırmızı oluşundan dolayı Garmir [Ermenicede "kırmızı"] adını almıştır. Eski dönemlerde orada Seventh Day misyonerleri yaşıyormuş. Şimdilerde ise sadece kilise harabeleri görünüyor. Harabelerin yanında sağlıklı ve buz gibi suyu olan bir çeşme bulunuyor. İmanlı halk, ziyaretgâh olarak kabul ettiği bu manastırı sık sık ziyaret ederek mum yakıyor ve dilekleri kabul olsun diye dua ediyorlar (*Püzantion* 2975).

Başepiskopos Kevork Arslanyan ise bu manastırın varlığına inanmamış gibidir. Zira ondan şu sözlerle bahsetmiştir:

Malatya manastırları arasından bir Garmir Vank'tan da söz ediliyor. Orada Surp Garabed adında bir ziyaretgâh olduğu doğrudur. Etrafında ve uzaklarda kırmızımsı renkte tarlalar da var. Ancak manastır demeye yetecek bir yapı, kalıntı, tarihi kanıt vs. yok. Çemişgezek'teki Garmir Manastırı ile karıştırılmış olabilir ama elyazmalarında bununla ilgili de bir kayıt bulamadık (*Arevelyan Mamul*, 1907, s. 518).

* Surp Anna Manastırı Tokat'ın ünlü Hovagim-Anna manastırındır (bkz. *Yevtogyo*, s. 730-758).

** Tokat'ın Anardzat veya Kemer adıyla tanınan manastırındır (bkz. *a.g.e.*, s. 773-774).

Arslanyan, Episkopos Balyan'a da bu konuda kesin bilgiler aktarması için çağrıda bulunmuştur. Rahip Yeprem Boğosyan'a göre Balyan açıklama vermemiştir. Ancak *Püzantion*'da Ermenistan dahilinde Garmir adını taşıyan manastırları tek tek saymış olduğu bir yazısının bulunması dikkat çekicidir. Orada da Malatya ve Çemişgezek'teki Garmir adlı manastırların zikredilmesi karışıklık olmadığını ispatlamaktadır (*Püzantion*, 1900, sayı 1127).

e. *Surp Aharon Manastırı*

Bu da eskiden Seventh Day tarikatının manastırı olmuştur. Malatya'dan sekiz saat kadar uzaklıktaki bir tepenin üstüne inşa edilmiştir. Yolu çok engebeli olduğundan ulaşımı çok zordu.

1915'te önce sadece manastır kilisesinin harabeleri görülmekteydi. Havası sağlıklı ve temizdir. Eteğinde Fırat nehri şiddetle akıyor. Zamanında bu ziyaretgâha genellikle akli melekesi olmayanlar götürülür ve şifa bulsunlar diye kilisenin içine hapsedilirlerdi. Hamile kadınlar da giderdi. Kurban edilen kuzuların kemiklerinin bulunduğu bir deliğe ellerini sokarlar, böylece ne doğuracaklarını öğrenirlerdi. Elleri gelen ilikli kemikse kız, eğer iliksizse erkek çocuk doğuracaklarına inanılırdı. Tehcire kadar bu gelenek sürdürülmüştür. Manastır hakkında başka bilgimiz bulunmuyor. 1900'li tarihlerin başında manastırın hâlâ ziyaretgâh olduğu bilinmektedir (Balyan, *Püzantion* 2975).

f. *Teotoros veya Surp Toros Manastırı*

Episkopos Dırtad Balyan Malatya manastırları arasından bu manastırı da zikrederek şu satırları kaleme almıştır:

Surp Toros Manastırı, Malatya'dan 12 saat kadar uzakta, Muşovıga adlı köyün yakınlarında, havadar ve dağlık bir yere kurulmuştur. Bu manastır da çok eskiden beri Seventh Day rahiplerinin eline geçmiştir. Aynı zamanda köylüler tarafından yılda birkaç kez gidilen bir ziyaretgâh olarak kabul edilmiştir. Manastırın harabeleri önünde Surp Toros Çeşmesi suyundan, serin ve temiz bir çeşme bulunuyor (*Püzantion* 2975).

Başepiskopos Kevork Arslanyan *Pazmaveb*'de yayımlanmış olan "Badarikner lusadizir şapatasyal vankeren" [Eski Manastırlardan Bilgi Kırıntıları] adlı yazı dizisinde Ansur Mışovıga'da bulunan Surp Toros adlı bu manastırdan bahsetmiş, ancak manastırdan ziyade bulunduğu

mevki ve yakınındaki Muşovıga ile ilgili bilgiler vermiştir. Onun yazdıklarını aynen aktarıyorum:

Melidine'den Arta'ya ve Arta'dan Ansur Muşovıga'ya yaklaşık iki günlük yoldur. Ansur Muşovıga bir buçuk asır önce büyük bir kasabaydı. Halkı Amasya, Merzifon, Sivas ve küçük şehirlere göç etmiştir. Dört tarafı heybetli dağlar ve mağaralarla çevrilidir. Vadi içinde yer alan şehrin alanı bir-bir buçuk saatlik mesafededir. Ansur Muşovıga köylerinin altında taştan bir tepe üzerine çarşı inşa edilmiştir. Çarşının önünde yüzlerce mezarın bulunduğu bir mezarlık yer alıyor. Her bir mezar taşının üstünde ölenin ne meslek yaptığını belirten işaretler bulunmaktadır. Din adamlarına ait mezarlarda rütbeleri de kaydedilmiştir.

Ansur, Muşovıga'da Surp Toros Manastırı'nın binası yarı yıkık haliyle duruyor. Episkopos Dırtad Balyan ve Başepiskopos Kevork Arslanyan'ın bilgi vermekte çok cimri davrandıkları bu manastırın Malatya civarında hayli eski, ünlü ve önemli bir manastır olduğu anlaşılıyor.

Ayrıca hatıratlarda manastır Tertzgi Vank adıyla da zikredilmiştir. Surp Toros'ta elyazmaları da kaleme alınmıştır. Bu konuyla ilgili ilk kayıt 1433-1435 tarihine aittir. Sözü edilen tarihte orada Hovsep isimindeki bir rahibin *Darekirk* (Yıllık) kaleme aldığı bildirilmektedir. Sözü edilen bu elyazması şimdilerde Kudüs Manastırı müzesinde bulunmaktadır. Elyazmasında 1435 tarihinde burada murahhas olarak Nerses adlı bir episkoposun, Hovsep adlı bir elyazmacının ve Simeon adlı hattatın olduğu anlaşılmaktadır.

1147'de ise yine aynı manastırda diyakoz Mıgırdiç tarafından bir *Caşots* (ilahi kitabı) kaleme alınmıştır. Episkopos Nerses ölünce (1435-1447 arası bir tarihte) yerine manastır başrahibi olarak Simeon görev almıştır. Belki de bu Simeon, 1425'te Hovsep'in kaleme almış olduğu elyazmasını süsleyen Simeon ile aynı kişidir.

Simeon'un döneminde de Mıgırdiç haricinde yine Simeon adlı bir din adamı Nerses Şnorhali'nin eseri *Inthanragan*'ı ve birtakım başka elyazmalarını kopyalamıştır. Manastır dahilinde bir eğitim yuvası olduğuna dair bir işaret olmamasına karşın elyazmacı bir grubun var olduğunu kabul edebiliriz.

g. Surp Sarkis Manastırı

Episkopos Dırtad Balyan'ın manastırları konu edildiği makalesinde verdiği bilgi şöyledir:

Bu manastır Muşovıga adlı köyden yarım saat kadar uzaktaki bir dağın eteğinde bir vadi içine inşa edilmiştir. Bu da Seventh Day rahiplerinin elinde bulunuyordu. Şimdilerde yeri köylüler tarafından tarlaya dönüştürülmüş. Ancak yine de o yöredeki imanlı topluluk tarafından ziyaretgâh kabul ediliyor. Havası çok güzel. Ziyaretgâha gelen köylüler yaz aylarında bazen iki-üç akşam burada kalıyorlar (*Püzantion* 1019).

Katolik rahip Andreas Aleksantryan kitabının ek kısmında, Malatya'dan bahsederken Muşovıga Manastırı'nda bulunduğu bir İncil kolofo-nundan hareketle manastırı zikretmeden geçemeyeceğini, zira 300 yıl önce oranın çok ünlü bir müessese olduğunu belirtmiştir (Aleksantryan, s. 402). 1578 tarihli kolofonda, Muşovıga Manastırı'nın 16. yüzyılın ikinci yarısında çok parlak bir halde olduğu kayıtlıdır.

1578'de kaleme alınmış bu İncil'in yazarı Episkopos Boğos'un manastır dahilinde kendisiyle uyumlu çalışan Krikor ve Dzerun adında iki yardımcı episkopos meslektaşısı bulunuyordu. Episkoposun iki talebesi Episkopos Hovhannes ile Episkopos Hagop, ayrıca Kevork adlı episkopos da manastır üyesi olarak orada bulunuyor ve adları zikredilmemiş pek çok rahiple beraber, özel bir yeteneği olan Asdvadzadur adlı rahibin denetiminde elyazmaları üretiminde bulunuyorlardı. Dolayısıyla manastırın içinde eğitim faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır.

Zikredilen tarihten iki yıl önce muhtemelen yine aynı manastırda yazılmış *Sağmosaran*'da (ilahi kitabı) adı geçen Krikor, üç episkopostan biri olmalıdır (bkz. *Mayr tsutsag Mkhitaryants i Venedik* I, s. 191-192).

Bu konuda çözülmeye muhtaç tek sorun, bütün bu işlerin Surp Toros mu yoksa Surp Sarkis Manastırı'nda mı yapıldığıdır. Surp Sarkis'e öncelik verildiğinden bu başlığın altına ekledim.

h. Surp Kevork Manastırı

Malatya'dan on iki saat uzaklıkta Muşovıga'nın içinde bu isimde bir manastırdan söz edilmektedir (*Bab Ukhdı*, sayı 50, s. 8-9; *Arevelyan Mamul*, 1907, s. 518). Başepiskopos Kevork Arslanyan yarı yıkık ve Seventh Day rahiplerinin elinde olduğunu söylüyor.

i. Surp Mardiros Manastırı

Muşovıga'nın içinde Aziz Mardiros'a ithaf edilmiş bir manastır olduğu zikredilmiştir (*Bab Ukhdı*, sayı 50, s. 8-9; *Arevelyan Mamul*, 1907, s. 518). Surp Kevork gibi o da yarı yıkık haldeydi.

j. *Surp Gononos Manastırı*

Başepiskopos Kevork Arslanyan, Malatya'dan sekiz saat uzakta Ansur dahilindeki İbocki'de bu isimde bir manastırın varlığından söz etmiştir (*Bab Ukhdı*, sayı 56, s. 8; *Arevelyan mamul*, 1907, s. 518). Papaz Garabed Benneyan ise bu manastırı tamamen ziyaretgâh olarak zikretmekte ve köylülerin birini inandırmak istedikleri zaman bu aziz adına yemin ettiklerini bildirmektedir. Ayrıca ismi de Gananos olarak tashih etmiştir (Benneyan, s. 233).

k. *Surp Ohan Manastırı*

Başepiskopos Arslanyan, *Pazmaveb*'de yayımlanmış olan makalesinde bu manastırın Tohma, Fırat ve diğer suların ortasında, yüksekçe bir tepede bulunduğunu söylüyor. Surp Ohan'ın Melidine'den uzaklığı 7-8 saattir. Yolu çok kolay olmasına karşın dağların yakınında aşılması zor sular sebebiyle ziyaretçilere zorluk yaratmaktadır. Ayrıca dağın eteklerinde ve üst taraflarında da sayısız tehlike bulunuyor. Seventh Day rahipleri burada da çok ünlü. Manastırın ziyaretçisi çoktur. Özellikle de aklını yitirenler ve sinir hastaları çoğunluğu teşkil etmektedirler. Manastır dağın tam tepesinde mükemmel bir manzarayı görecek şekilde inşa edilmiştir. Öyle ki görenin ruhunu doyurur. Surp Ohan'ın ünü kadar manastırın havası da ziyaretçileri büyülüyor. İki asır önce büyük bir manastır olan yapıdan şimdilerde sadece ufak tefek binalar kalmıştır. Dağ yolunun yarısında biraz tepelik bir mevkide kapalı bir alan var. Ziyarete gelenlerin dinlenme veya geceleme yeri olduğu anlaşıyor. Aziz'in mucizeleri hakkında anlatılan hikâyeler sayısız. Özellikle her millete, her ırka mensup akli melekelerini yitirmiş veya sinir hastası olup şifa bulmuş olanların sayısı çok fazla (Arslanyan, s. 277).

l. *Hekimhan Surp Ohan Manastırı*

Adı halkın dilinde değişime uğrayarak Çurbahan olmuştur. Manastır, Melidine marhasalığının sınırları içinde yer alıyordu. Melidine'den iki saatlik uzaklıkta bulunan Hekimhan'ın içindeydi. Başkalarının bu manastırdan tamamen habersiz olmalarına karşın Başepiskopos Kevork Arslanyan yazı dizisinde ondan da bahsetmiştir:

Dağ etrafında dans eden en yüksek ve vahşi dağlara dahi hükmedecek kadar uluydu. Tepesinden bakıldığında, neredeyse yedi günlük uzaklıkta, belki de daha uzakta bulunan Diyarbakır bir çarşaf gibi uzanıyor.

Surp Ohan'a tırmanmaya başlayıp yarı yolu geçtiğinde artık muhteşem bir dağın tepelerini ve vadilerini selamlamaya başlamış olursun, etrafını saran sıradağlarsa onun sırtlarından alçakta kalırlar.

Bu dağı tek başına tırmanmak mümkün değil. Kalabalık halde ve koruyucularla gitmek lazım. Zira vahşi hayvanlar, yarasalar, korkunç yılanlar, zehirli böceklerin hepsi Ansur Mışoviga'daki Ermeni dağında bulunuyorlar. Yavrularıyla gezen korkunç ayılar var. Zirveden biraz aşağıda üzerinde harabe tepeleri bulunan bir yayla yer alıyor. Yerle aynı seviyeye inmiş, zar zor fark edilebilen bina kalıntıları var. Orada burada da inler görülüyor. Ziyaretçiler sonbaharda Meryem Ana Yortusu'nda buraya meşaleler, mumlarla tırmanıyorlar. Zira o gün manastırın da bayramıdır. Her cinsten, her soydan insan akar. Çünkü hastalar Melidine'nin Surp Ohan'ına şifa bulmaya gelirler. O da her zaman şifa vermekte çok güçlü olmuştur. Ziyaretçiler benzeri olmayan bu kutsal yerde 2-3 gün kalıyorlardı. Havası harika. Hiçbir mikrop barındırmayacak kadar temiz suyu desen, bal çeşmesinden damlar gibi nice hastalıkları iyi ediyor, nice şifalar dağıtıyor. Suyu içende ne haset ne nefret kalıyor.

Kürtler, Türkler ve Ermeniler çok eski tarihlerden beri onu Ğurbahan Manastırı olarak adlandırıyorlar. Ayrıca bu manastırın biraz aşağısında yer alan ve manastıra ait olan İci adlı dağ köyünün altında, dağın böğründe özel olarak oyulmuş genişçe mağaraya, iyileşsinler diye azgın sinir hastaları bağlanırmış (Arslanyan, s. 277).

m. Gargar Surp Dimoteos Manastırı

Gargar veya Arapça Gerger, Kommagene sancağı içinde, Fırat'ın batı kıyısında, Samosat ile Hüsn-ü Hayad (Harput) arasında bir kale şehirdi (Sürmeyan, *Halebi*, s. 105). Önceleri Gosdantin adlı bir Ermeni prens aitti. Gargar'ın tarihi Tokat veya Urfa kontluğu ile sıkı sıkıya ilişkilidir. Zira Haçlılar, Gargar'ı Gosdantin'in elinden almışlar, Gosdantin ise 1124'te Samosat zindanında ölmüştür. Gargar da sonra Amir Balak'ın hâkimiyetine girmiştir.

Gosdantin'in oğlu aynı yıl Gargar'ı İslam hâkimiyetinden kurtarmıştır. Gargar çevresinde kavgalar eksik olmamış ve sonunda yöre Pilardos'un hâkimiyetine girmiştir. 1126'da ise Nureddin, Gargar'ı geri almıştır. Prens Mihail onu 1138'de Joslin adlı Frenk prensine vermiştir.

Süryani Patriği'nin makamı olan Aziz Barsam Manastırı, Gargar Kalesi'nin yakınında bulunuyordu. Mevcut idari taksimata göre Gargar, Malatya valiliğinin Kahta sancağı dahilinde bulunuyor ve eski eser açısından oldukça zengin bir yerdi.

Gargar'daki Surp Dimeteos Manastırı, Kommagene bölgesinde 16. yüzyılın son yarısında eğitim yuvası olmuş tek manastırdır. Özellikle de yaklaşık kırk yıl boyunca orada yaşamış olan Gargarlı Bedros'un (1552-1608) bu işte katkısı çok büyük olmuştur. Kendisi adı geçen manastırda önce talebe olarak eğitim görmüş, sonra da hoca olmuş ve burada bir talebe grubu yetiştirmiştir.

Gargarlı, ilköğrenimini muhtemelen Gargar Surp Dimeteos'taki teoloji okulunda almış, daha sonra Amid'e (Diyarbakır) Rahip Hovhannes Şirak'ın yanına gitmiştir. Gargarlı'nın yanında sınıf arkadaşı olarak Geğeli Ğugas (öl. 1601) ile Urfalı Srapyon (öl. 1606) adlı rahipler bulunmuştur. Bu rahipler öğretmenlik yapmışlar ve Ermeni tarihinde eğitim konusunda isim yapmışlardır.

Bedros da Amid'de eğitimini tamamladıktan sonra tıpkı onlar gibi Gargar'da eğitmen olarak faaliyet göstermiş, en sonunda da manastırın başrahibi olmuştur. Rahip Bedros kutsal metinleri iyi bilen, çalışkan, oldukça iyi bir hoca ve eğitmen olmuştur. Sürekli manastırda kalmayı tercih etmiş, dışarı çıkmak istememiştir. Amid Ermenileri ders versin diye kendisini zorla şehre götürdüklerinde kısa süre kalıp hemen manastırına geri dönmüştür. Ünü kısa sürede yayılınca birçok kişi talebesi olmak için yanına gitmiştir.

Talebeler arasında, Tılguranlı Garabed (daha sonra Erzincan murahhası olmuştur), Erzincanlı Ğazar (Bedros'un talebesi olmuştur), Kot adıyla tanınan Tilavanlı rahip Garabed, Darendeli Ğazar, Gargarlı Tuma, Vanlı Zakarya (daha sonra İstanbul Patriği), Trabzonlu Rahip Giragos yer almıştır. Adları sayılanların hepsi de öğretmen, yönetici ve murahhas olmuşlardır. Ayrıca talebeleri arasında, Melkiset, Haçadur ve Asdvadzadur, Çınkuşlu Mardiros, Asdvadzadur (daha sonra Kudüs Patriği) ve Çınkuşlu rahip Hovnan ve Hovsep Monozon sayılabilir.

Malatya bölgesindeki tek teoloji okulu olan ve aydınlık bir iz bırakmış olan bu eğitim yuvasının ömrü ne yazık ki 20-25 yıl gibi kısa olmuştur (Papken, *Giligio* s. 250-255); Sürmeyan, s. 116).

n. Kesun Garmir Manastırı

Garmir Manastırı veya diğer adıyla Şıguri Garmir Vank, Malatya marhasalığına bağlı Behesni'ye bitişik, şimdi harap halde bulunan Kesun'da yer almaktaydı. Garmir Manastırı'nın, 11. yüzyılda Sev Lerner ve Torosların bağrında var olmaya başlayan manastırlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. Ermeniler 11. yüzyılda İsos'un etrafında, Amanos'ta

ve Doğu Torosların iki tarafında nüfusça kalabalıklaşmaya başladıklarında, Kesun'un da içinde bulunduğu "Sev Lerink" denilen alanda Ermeni manastırları kurulmaya başlanmıştır. Bu manastırlar Vgayaser'in çabaları ve Pilardos'un himayesi sayesinde gelişmişler, büyük eğitim merkezlerine dönüşmüşlerdir. Süryanilerin de aynı tarihlerde orada gelişmiş manastırları bulunuyordu. Hatta kendilerinin Patriklik makamı dahi o bölgede yer alıyordu.

Vasil tarafından (1102-1112), ikamet ettiği yerin yakınında prenslik müessesesi olarak kurdurulmuş olan Kesun'daki Garmir Manastırı onun himayesi altında önemli bir eğitim ocağına dönüşmüştür. Hâkimiyet alanı Rumkale'ye kadar yayılmış olan Vasil, aynı zamanda Amanos ve Toros sıradağlarına da hükmediyordu. Kendi eseri olan Kesun Manastırı'nı bir eğitim yuvasına çevirme konusunda gerek kendinin gerek eşinin titiz oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim orada Ermenistan'dan göçmüş olan rahipler öncülüğünde 12. yüzyılda açılan okuldan pek çok öğrenci yetişmiştir.

Aşodi-Elbistan yolu üzerinde bulunan Arslantaş'tan güneydeki dağların içinde, genişçe bir alana yayılmış bir harabe görünümü arz eden alanın üstünde dört-beş haneden müteşekkil Şuğr' adında küçük bir Kürt köyü bulunmaktadır. Şuğr köyü, Arslantaş'tan güneye doğru, Kesun'dan çok da uzakta olmayan ve Kesun'a uzanan bir geçidin içinde yer alıyordu. Manastır, Şuğri Garmir Vank (Maraş'taki aynı adı taşıyan manastırdan farklıdır) olarak adlandırılıyordu. Krikor Vıgayeser ile Anili Gatoğigos Parseğ (1081-1113) de bir dönem burada yaşamışlardır.

Nerses Aginyan, manastırın nasıl kurulduğuna dair önemli bilgileri Süryani Patriği Mikayel'in tarih kitabının orijinalinde bulmuştur:

Hırsız Vasil'in eşi Kesun yakınlarında bulunan ve nesillerdir bizim halkımıza" ait olan Garmir Manastırı Süryanilerden aldı. Süryani din adam-

* Der Ğazaryan'a göre Şuğr, Süryanicede Sağr kelimesidir. Çoğul hali Şuğur olan kelime geçit veya bir ülkenin sınırlarına yakın olan savunmasız toprak anlamına gelir (bkz. *Hasg* yıllığı, I. yıl, s. 107). Der Ğazaryan aynı ismi taşıyan üç yerden söz eder: 1. Zeytun'daki Gandari Köprüsü'nün altındaki geçit, 2. Fırnuz'da Meyrim Şil'den "Cancik Kalesi'ne" giden yol üzerindeki geçit, 3. Anderun vadisinde Maraş'tan Sis'e giden yol üzerinde Yenice Kale köyü yakınında, Ermeni ve Türk nüfusun yaşadığı harabeler açısından zengin köy. Sözü edilen köyün yakınlarında Fenk (Vank) ve Anabad adlı iki Türk köyü bulunuyordu. Adlarından anlaşıldığı üzere bunlar zamanında Ermeni köyleriymiş (Der Ğazaryan, "Şuğri anabadi yev Garmir vank" [Şuğri İnziva Yeri ve Garmir Manastırı], *Hasg* yıllığı, I. yıl, s. 107-109).

** Yani Süryanilere ait olan.

larını dışarı atarak manastırı Gatoğigos Krikor'a ve Ermeni ruhbanlara verdi. Aynı şekilde birçok ruhbanın yaşadığı Pet-Kenaye denilen sayıları beş olan Zapar manastırlarını da aldı (Süryani Mikayel, s. 199).

Rahip Aginyan'a göre, Vasil fetihlere 11. yüzyılın ikinci çeyreğinde başladığından ve Gatoğigos Krikor da o sırada yolculukta olduğuna göre, Garmir Manastırı'nın Süryanilerden alındığı esnada orada bulunması mümkün değildir. Vasil ve eşi, manastırı Gatoğigos Krikor'a en erken 1103'ten sonra vermiş olabilirler. Nitekim Şnorhali de bunu teyit etmiştir (bkz. Şnorhali, s. 549).

Ayrıca Anili Parseğ 1103'te ruhani görevle Ani'den ayrıldığında Kesun'a Krikor Vgayaser'i ziyarete gelmiştir. Zira Vgayaser Sev Ler'i bırakıp çoktan Kesun'a geçmişti bile (Şnorhali, s. 549). Ayrıca Vgayaser 1105'te bu manastırda ölmüş ve oraya gömülmüştür (Aginyan, s. 485). Çünkü Vasil tarafından Kesun Manastırı'na davet edildiğinde zaten çok yaşlı olduğunu biliyoruz. Vgayaser kız kardeşinin oğlu Prens Abirat'ın yetişkin olmayan iki çocuğu Krikor ve Nerses'i (gelecekte Şnorhali) yanına alarak Kesun'daki Garmir Manastırı'na gitmiş ve onları manastır başrahibi olan "Manuk" lakaplı rahip Isdepanos'un ihtimamına teslim etmiştir. Vgayaser'in ölümünden sonra, Gatoğigos Parseğ de Garmir'de ikamet etmiş, orada ölmüş ve oraya gömülmüştür (Madteos, s. 329).

Gatoğigos Parseğ Şuğr'ı da makamdaş yapmıştı. Bu sebeple, tarihçi Vartan (s. 127-128) Şuğr'ı o çağdaki Gatoğigosların makam yerleri arasında da zikretmiştir. Manastırı Başrahibi Isdepanos (Manuk) sayesinde Şuğr'daki Garmir Manastırı bir eğitim ocağına dönüşmüştür. Krikor Bahlavuni ile Gatoğigos Nerses eğitimlerini burada almışlardır (Azkabadum, s. 1336).

Kesun ve civarına Vasil (Latince adıyla Covasilus veya Convassilius) ve oğul Vasil hükmettiği sürece manastır canlılığını korudu. Hatta Prens Vahram (1138-1140) ve Prens Bağdin (1142-1145) dönemlerinde dahi canlılığını koruduğunu söyleyebiliriz. Ancak 1150'li tarihlerden sonra ülke Türklerin eline geçince bu canlılığı gün geçtikçe yitirmiştir.

1215'te Kesun'da bir *Çarındir* (vaaz kitabı) ile Yeprem Hurri'nin vaazları kaleme alınmıştır. Hurri'nin vaazları Kevork adlı biri tarafından tercüme edilmiş ve kısmen orijinaliyle beraber yazılmıştır. Bütün bunlar da 13. yüzyıl başında bir aydınlanma hareketinin olduğunu ve Vgayaser'in zamanındaki geleneğin tercümelere hız verilerek sürdürüldüğünü göstermektedir.

Behesni'den Rumkale'ye Surp Nerses Manastırı'na ziyarette giden Ermeniler genellikle bu tarihi manastırın harabelerin içinde konaklar, kurban kesip dua ederlerdi (Tekeyan, s. 287).

2. MALATYA KATOLİK ERMENİ CEMAATİ

Katolikliğin Malatya'ya 1850'lerde girdiği bilinmekle beraber elimizde kesin tarihi bilgi bulunmamaktadır. Papaz Benneyan, "Protestanlar da Katoliklerle beraber aynı tarihte gelmişlerdir" şeklinde bir ifade kullanmışsa da Katoliklerin tam olarak ne zaman Malatya'ya gelmiş olduklarını belirtmediği için bu iki grupla ilgili tam tarih tespit etmek mümkün değildir.

1828'den önce Malatya'da Katolikliğe geçen Ermenilerin bulunduğu yönündeki görüş akla çok da uzak gelmemektedir (bkz. Aleksantryan, s. 398). Ancak bunlardan bir kısmı 1828'deki baskılar sebebiyle mezhepten vazgeçmiş, bir kısmı da yakın bölgelere göç etmiş olduğundan, şehirde Katoliklik ortadan kalkmıştır. Ta ki geçen yüzyılın yarısında tekrar vaaz edilmeye başlandığı tarihe kadar.

İlk Katolik vaiz, Zımmar Manastırı talebelerinden Pırknikli Ğevont Khorkhoruni, Tokat'ta faaliyet gösteriyordu. 1856'da oradaki teoloji seminerinin idarecilliğini yapmaktaydı (Aleksantryan, s. 335).

Khorkhoruni, rahip Boğos Yakupyan'la beraber, Tokat'ta Kocacuk denilen yerde, genişçe bir bahçe içerisine, mükemmel bir konumda üç katlı bir manastır inşa etmiştir. Ehil bir vaiz olarak 1859'da gönderildiği Malatya'da önemli başarılar elde etmiştir* (Aleksantryan, s. 335). Şöyle ki onun vaaza başlamasından sonra yine bir kısım Ermeniler Katolikliğe geçmişlerdir (Aleksantryan, s. 398). Elde ettiği bu başarı, Ermeni Katolik önderliğinin kendisini geniş çaplı dini faaliyetin başına getirmesine sebep olmuştur.

Ğevont Khorkhoruni, Zımmar Manastırı mensuplarından bazılarının da katkılarıyla kendisine emanet edilen işi mümkün olduğunca iler-

* A. Yağupyan, Episkopos Ğevont Khorkhoruni'nin Malatya'ya afyon tüccarı Hacı Boğos Kündübegyan tarafından davet edildiğini, ayrıca Kündübegyan Pilibos Ağa'nın da bir Latin ruhani getirttiğini iddia etmektedir. Ayrıca üç kardeş Kündübegyanların Malatya'nın en eski zenginlerinin soyundan geldiklerini söylemektedir. Zaman içinde çoğalarak tüm Katoliklerin sayısı 80 haneye ulaşmıştı. Ancak yeni katılanlar bulunmuyordu "zira Episkopos Khorkhoruni alçakgönüllü ve iyi bir Ermeni'ydı" (bkz. *Nor Malatya*, III. yıl, sayı 2, s. 11). Ancak bu bilgileri başkalarından teyit edemediğimiz için belge olarak sunmaktan imtina ediyoruz.

letmeye çalışmış, yani “Katolikliği yaymak” için çok gayret etmiş, ancak 1859’dan 1915’e kadar 56 yıl boyunca Malatya Katolik Ermeni cemaati çok büyük sayıya ulaşamamıştır.

V. Cuinet’ye göre 1891 tarihinde şehirdeki sayıları, 370’i erkek 400’ü kadın olmak üzere toplam 770 idi. 1900’de ise 80 hane idiler (Vorperyan, s. 86). 1915’te şehirdeki sayıları 200 haneye ulaşmıştı ki bu kayda değer bir gelişmedir.

I. Murahhaslar

Rahip Ğevont Khorkhoruni’nin çabalarıyla Malatya’da küçük de olsa bir cemaat kurulmuş olduğunu gören Ermeni Katolik Patriği VIII. Krikor Bedros Der Asdvadzaduryan (1843-1866), buraya bir episkopos atanmasını emretmiştir. Ermeni Katolik cemaatinin kurucusu olan rahip Ğevont Khorkhoruni (1861-1897), 7 Nisan 1861’de Melidine episkoposu takdis edilmiş ve Katolik Patrikliği’ne bağlı Melidine Marhasalığı’nın ilk episkoposu olmuştur. (Aleksantryan, s. 318; *Yebisgobosagan*, s. 24-25; *Azıkabadum*, s. 3974).

Episkopos Khorkhoruni bu yeni episkoposluk bölgesini düzenleyip kilise, okul ve marhasalık binası açmıştır. Karekin Srvantsdyants, 1878’de Malatya ziyaretiyle ilgili şu cümleleri kaleme almıştır:

Sadece dış görünüşü *bayzdar* [aydınlık] olan *Kerabayzdar* [Katolik önderlerinin taşıdığı sıfat, “en aydınlık”], önceleri tek bir insanları ve bir parmak toprakları olmadığı halde cemaatteki huzursuzluklardan faydalanarak bugün oldukça çok sayıda insana, büyük bir kiliseye, okula, marhasalığa ve birçok mülke sahip olduklarını anlattı. Kazanımlarının büyük kısmını bir zamanlar murahhaslık yapmış olan rahip Arakel Mazlımyan’a borçlu olduklarını bizzat kendisi anlattı. Tüm bu yaşananlar Kerabayzdar’ın zekâsının veya gücünün ürünü değildi. Tam tersi Mazlımyan’ın kötülüklerinin, diğer murahhasların serseriliklerinin ve halkın cehaletinin sonucuydu. Artık geri kalanların nasıl Ermeni kaldıklarını var sen düşün! (*Toros I*, s. 312-313).

Gerçekten de, 1866-1868 ve 1869-1873 tarihleri arasında Malatya murahhası olan rahip Arakel Mazlımyan çevresinde büyük gürültü koparmış ve sonunda cemaatin bir kısmını da beraberinde sürükleyerek Katolikliğe geçmişti. Ancak Srvantsdyants’ın söylediğinin aksine Episkopos Khorkhoruni’nin meziyetlerini inkâr etmek mümkün de-

gildi. Episkopos Khorkhoruni katı bir Katolik olmakla beraber* aynı zamanda iyi bir Ermeni'dir ve milletin haklarının koruyucusu olmuştur. Nitekim Papalık makamının kölesi ve milliyetçilik karşıtı Andon Hasun'un gatoğigos seçilmesine muhalif olmuştur. Bu sebeple, 2 Eylül 1866'da toplanan seçim kuruluna başkanlık eden Kudüs Latin Patriği Hovsep Valeria tarafından seçilebilme hakkından mahrum edilmiş ve Hasun'un seçimi papanın emriyle neredeyse kaba kuvvetle 13 Eylül 1866'da gerçekleşmiştir (*Azərbaycan*, s. 4180).

Episkopos Khorkhoruni'nin kendisine gösterdiği bu muhalefete karşın Hasun onu görevden almadığı gibi 1870'te Sivas marhasalığında Gatoğigos vekili olarak görevlendirmiştir. Episkopos Khorkhoruni bazen Malatya, bazen Tokat, bazen de Sivas'ta ikamet ederek 1876 tarihine kadar adı geçen marhasalıkları yönetmiştir. 1876'da Sivas ve Tokat'taki vekilliklerinden istifa ederek kendini, eseri olan Malatya cemaatini organize etmeye ve geliştirmeye adanmıştır (Aleksantryan, s. 338). Burada büyük bir marhasalık binası ve önemli yapılar inşa ettirmiştir. Verapokhman Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ni yaptırmış, kızlar ve erkekler için okullar açmıştır. Tamamen adanmış bir halde, tüm gücüyle çalıştığı inkâr edilemez bir gerçektir. Onun şehir dışında yaptığı faaliyetler sayesinde Katolik nüfusu hayli artmıştı. Özellikle Behesni ve Hüsn-ü Mansur etrafında vaaz faaliyetlerini organize eden de bizzat kendisi olmuştur. Uzunca bir süre verimli çalışmalarda bulunduktan sonra 1897'de vefat etmiş ve kendisinin inşa ettirmiş olduğu kiliseye gömülmüştür (Benneyan, s. 70).

Khorkhoruni'nin ardından Mezreli Rahip Mikayel Haçaduryan görev gelmiştir. 19 Şubat 1846'da dünyaya gelmiş, doğduğu yerde başladığı eğitimini, ailesiyle beraber taşındığı Malatya'da sürdürmüş, daha sonra da Zımmar Manastırı'na gönderilmiştir. Orada rahip takdis edilerek vaizlik vazifesiyle Malatya'ya gönderilmiş, uzun yıllar episkopos Khorkhoruni ile beraber çalışmıştır. Khorkhoruni'nin ölümü üzerine episkopos seçilmiş ve 6 Şubat 1899'da Malatya'da takdis edilmiştir.

"Çalışkan ve gayretli" bir şahsiyet olarak Ermeni Katolik Patrikliği'nde dikkat çeken simalardan biri olmuştur. 1915'te bir dizi anlatılmaz eziyetlere göğüs gerdikten sonra kahramanca ölmüştür. Haçaduryan'ın son dakikalarına şahit olan biri şunları anlatmıştır:

* Katı bir Katolik oluşuna delil olarak İstanbul Ermeni patrikliğine göndermiş olduğu 9 Nisan 1896 tarihli mektup gösterilebilir. Mektubunda Ermenilerle Protestanların birlikte ayin yapmalarını büyük sapkınlık olarak nitelemiştir.

1915. Haziran ayının bir pazar günü akşamüstü saat 17.00'de iki vahşi suratlı asker marhasalığa girip hiçbir sebep ileri sürmeden episkoposu çekiştirerek karakola götürdü. Orada bir saat tahtanın üzerine yatırdıktan sonra onu mutasarrıf Fuat Bey'in huzuruna çıkardılar. Bu şeytan adam kilisenin, marhasalığın ve okulun teslim edilmesini istemiş. Kerabaydzar Haçaduryan reddedince de etrafındaki vahşilere korkunç işkenceler uygulamaları için emir vermiş: 1. Sakalını yolmuşlar, 2. Boynuna ip geçirerek ellerini arkadan bağlamışlar, 3. İtiştirerek ırmak kıyısına götürüp suyun içine bırakmışlar, 4. Dişlerini sökmek istemişler, en azından fazladan bir eziyetten kurtulabileceğini düşünerek takma dişlerini kendisi çıkartmışsa da kerpetenle damaklarını sökmüşler, 5. Boynundaki altın haçı ve elindeki episkoposluk yüzüğünü aldıktan sonra anadan doğma soyarak yere yatırmışlar, üzerinden 300 asker geçmiştir, 6. Göğsünde ateş yakıp kahve pişirmişlerdir. Daha sonra kulaklarını kesmişler. Böylece binlerce zulüm çektirerek öldürdükten sonra çöplüğe atmışlar.

Ermeni Katolik murahhasın yanı sıra kurban giden Ermeni Katolik din adamları şunlardır (Der Markaryan, s. 46):

1. Rahip Isdepan Gosdanyan, 1853 Malatya doğumlu. Eğitimini Malatya'da almış ve 1894'te rahip takdis edilmiştir.
2. Rahip Çevont Khorkhoruni, 1881 Malatya doğumlu. Zımmar Manastırı'nda eğitim almış, 1906'da rahip takdis edilmiş, Kerabaydzar Mikayel Haçaduryan ile beraber şehit olmuştur.
3. Rahip Hovhannes Gdoyan, 1884 İstanbul doğumlu. Zımmar Manastırı'nda eğitim almış, 1910'da Malatya'da rahip takdis edilmiş, Kerabaydzar Mikayel Haçaduryan ile beraber şehit olmuştur.
4. Rahip Gıgemes Sisgeryan, 1861 Zeytun doğumlu. Malatya'da eğitim görmüş, 1885'te rahip takdis edilmiş, Behesni'de şehit olmuştur.
5. Rahip İknadios Şahinyan, 1867 Hüsn-ü Mansur doğumlu. Malatya'da eğitim görmüş, 1891'de rahip takdis edilmiş, Hüsn-ü Mansur'da şehit edilmiştir.
6. Papaz Garabed Aslanyan, 1869 Hüsn-ü Mansur doğumlu. Malatya'da eğitim görmüş, 1901'de papaz takdis edilmiş, Hüsn-ü Mansur'da şehit edilmiştir.
7. Papaz Mesrop Azadikyan, 1871 Malatya doğumlu. Malatya'da eğitim görmüş, 1905'te papaz takdis edilmiş, Hekimhan'da şehit edilmiştir. Anarat Hıgutyun Rahibeler Topluluğu baş rahibesi olan Şuşan Azaryan da şehit edilenler arasındadır.

II. Marhasalıklar

Episkopos Khorkhoruni'nin çabalarıyla Katolikliğin Malatya'ya girişinden sonra civarda da küçük Katolik rahip toplulukları oluşmaya başlamış, bunlar da Malatya Katolik Ermeni murahhasının yetki alanına dahil olmuşlardır. Kerabaydzarın yetki alanına giren yerlerden biri, Malatya'ya yakın, nüfusu tamamen Katolik Ermeni olan, 15-20 haneli Ansur adlı küçük köydür (bazılarına göre hane sayısı 30'dur).

Hüsn-ü Mansur'da ise 120 hane Ermeni Katolik bulunuyordu. Bu insanlar Khorkhoruni ve Haçaduryan episkoposların ve Zımmar Manastırı üyelerinin faaliyetleri sonucu Katolik olmuşlardı. Hisus Pırğıc adını taşıyan bir kiliseleri vardı (Aleksantryan, s. 406-407). Şehrin civar köylerindeki az sayıdaki Ermeni'den bazıları Katolik'tir ve Aleksantryan'a göre 80 hanedirler.

Samosat, Hüsn-ü Mansur'dan 6-8 saat uzaklıkta bulunuyor. Az sayıda Katolik Ermeni vardır. Küçük bir kiliseleri vardı.

Gevrik veya diğer adıyla Gürük, aynı şekilde Hüsn-ü Mansur kazasına bağlıdır ve cemaat kavgaları sebebiyle parçalanmıştır. İstanbul Ermeni Patrikliği olayları sakinleştirmek üzere 1884'te Tokat murahhası Episkopos Khoren Mkhitryan'ı oraya göndermiştir. Ancak başarılı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Patrikhane'ye gönderilmiş olan 26 Mayıs 1885 tarihli mektuptan 20-30 Ermeni hanesinin Katolik olmak için müracaat ettikleri anlaşılmaktadır. Sözü edilen 20-30 hane daha sonra 60-70'e yükselmiştir (Aleksantryan, s. 408).

Adını zikrettiğimiz episkoposların ve yardımcılarının çabalarıyla Behesni'de de 100-150 hane Katolik Ermeni bulunmaktadır. Kiliseleri Meryem Ana'ya ithaf edilmiştir. Katolik Ermenilerin Behesni'de bir de okulları vardı (a.g.e., s. 410). Okul rahip Sahak Benneyan tarafından açılmıştı (Mecmua- i Ahbar, sayı 2340; Boğosyan [Hantes amsorya], s. 429). Katolik Ermenilerin Amarusdan'da Boğos-Bedros adında bir kiliseleri mevcuttu.

Hekimhan'da ise 70 hane Katolik Ermeni bulunuyordu. Bu aileler 1895-1896 olayları esnasında hayatta kalabilmek için dinlerini değiştirerek İslamiyet'i kabul etmişlerdir. 19 Aralık 1896'da din değiştirenlere İslamiyet'ten çıkma hakkı tanınınca aileler Katolikliğe geçmiş ve Ermeni kilisesini işgal etmişlerdir. Ancak Patrikhane'nin çabaları sonucu 12 Nisan 1908'de kilise geri alınmıştır. Bu kez 50 hane olan Katoliklerin sayısı 3-4 haneye kadar düşmüştür.

V. Cuinet, Malatya civarındaki yerlerde 770 hane Katolik Ermeni olduğunu söylemektedir. Malatya Ermeni Katolik Murahhaslığı sınırları dahilindeki birkaç yerde, özellikle Hüsn-ü Mansur taraflarında bulunan az sayıdaki Katolik Süryani de Katolik Ermeni marhasalığının yetki sınırları içinde yer almaktaydılar (bkz. *Yebisgobosagan*, s. 24).

III. Latinler

Malatya'da bu üç cemaatten bağımsız olarak çoğunluğu Ermeniler oluşturuyor olsa da kendilerine Latin diyen küçük bir topluluk daha vardı. Bu cemaat, Mardin şehrini kendilerine merkez edinip 1641'de marhasalıklar tesis etmeye başlamış olan Kapusen rahiplerinin çabalarıyla kurulmuştu.

Kapusen rahipleri Diyarbakır (1665), Urfa (1841), Mezre (1867) ve Malatya (1867) şehirlerinde marhasalıklar tesis etmişlerdir. Çok az sayıda müritleri olmuştur. Sayıları 1900'de ancak 20 haneye ulaşabilmiştir (Vorperyan, s. 86). Papaz Benneyan 1912'de bu cemaatle ilgili olarak "Fakirlik sebebiyle bu kiliseye kaymış olan Ermenilerin sayısı sadece 10-20 hane idi" ifadesini kullanmıştır. Demek ki geçen 12 yıl içinde ilerleme yerine gerileme olmuş (s. 71).

Mıgırđıç S. Vorperyan ise bu küçük cemaatle ilgili olarak 1900'de şunları yazmıştır:

Bu taraflardaki Latin din adamları içinde en açık fikirlilerden biri gibi görünen önderleri Pierre Chelistin'in samimi ve nazik davranışı kendisini sevebilir yapıyor. Kiliseleri, 2. yüzyılda Malatya'da şehit olmuş bir Romalıya ithaf edilmiş. Şapelde toplanan halk genellikle fakir ve cahil sınıftan. Başkalarının işine karışmayan, dostunu ve komşularını rahatsız etmeyen alçakgönüllü bir topluluk. Okulları, yetimhaneleri ve marhasalığa özel gösterişli binaları, geniş bahçeleri var (Vorperyan, s. 88).

Mıgırđıç Vorperyan'ın Abdülhamit dönemi sansürü sebebiyle başka ayrıntılar aktaramadığı anlaşılıyor. Papaz Benneyan ise daha fazla ayrındı vererek şöyle diyor:

Kendileri kilise falan yapmaktan aciz olduklarından, Latin misyonerler yapmış olmalı. Misyonerler bundan yaklaşık 40 yıl önce' buraya gelmiş ve hemen kilise ve okul inşa etmişlerdir. Ancak 1895'teki olaylarda binalar tamamen yanınca, Avrupa devletlerinin ve ait oldukları toplulu-

* 1912'den 40 yıl öncesi 1872 tarihine tekabül eder, oysa görüldüğü üzere Kapusen rahipleri faaliyete 1867'de, yani 45 yıl önce başlamışlardır.

ğun yardımlarıyla yenisini ve daha büyüğünü inşa edebilmişlerdir. Kiliseleri Surp Yerortutyun Kilisesi'ne yakın bulunmaktadır (s. 71).

1912'de kilisede bir Fransız papaz ile bir diyakoz bulunuyordu. Erkek ve kızlar için ayrı ayrı iki okulda o tarihlerde (1900) 2 öğretmen ve 3 belletmenleri vardı. Okullarda 130 erkek, 140 kız talebe vardı.

3. MALATYA'DAKİ PROTESTAN ERMENİLER

Ermeniler arasında geçmiş henüz yüz yıldan biraz fazla olan Protestanlık, Malatya Ermenileri arasında geç başlamış ve çok yayılmamıştır. Nitekim Malatya tarihinde Protestan Ermeni cemaatinin çok önemli bir yeri olmamıştır. Protestanlığın Küçük Asya'da yayılış hikâyesinin ayrıntıları herkesçe bilindiğinden burada tekrar etmeye gerek duymuyoruz.*

Dolayısıyla sadece, Malatya'da Protestanlık faaliyeti ve Ermeni Protestan cemaatin teşkiliyle ilgili bilgi vermekle yetineceğim. Amerikalı misyonerler başlangıç çalışmalarından sonra 1834'te zaten Küçük Asya'nın kapılarında (İstanbul, İzmir, Bursa, Trabzon) istasyonlar teşkil etmişlerdi ama bu onlara yeterli gelmiyordu. (Bağdikyan, s. 82-83). İç kesimlere, özellikle Fırat havzasına (a.g.e., s. 85-86) nüfuz etmek istiyorlardı. Özellikle Malatya'yı ayak basılmadık bir yer olarak görüyorlardı, zira henüz hiçbir misyoner veya vaiz orayı ziyaret etmiş değildi. Oysa Amerikalılar diğer şehirleri eğitim veya vaaz için çoktan ziyaret etmişlerdi (bkz. *Yevtogyo*, s. 846, 848-850).

* Ermeni Protestanların 100. yılı vesilesiyle iki önemli çalışma yayımlanmış bulunuyor: Yeğya S. Kasuni, *Lusaşaviğ-Badmutyun hay avedaranagan şarjman 1846-1946* [Ermeni Protestan Hareketi Tarihi 1846-1946], Beyrut, 1947 ve G. B. Adanalıyan, *Huşartzan hay avedaranaganats yev avedaranagan yegeğetsvo* [Ermeni Protestanların ve Protestan Kilisesi'nin Albümü], Fresno, 1952. Ayrıca yıllar önce İsdepan Ütücüyan tarafından kaleme alınmış, 1914'te İstanbul'da yayımlanmış *Dzakumn yev intatsk avedarananutyan i hays* [Ermeniler Arasında Protestanlığı Doğuşu ve Gelişimi] adlı bir eser bulunmaktadır. Anadolu'nun diğer bölgelerindeki Ermeni Protestanlarla ilgili metinler çeşitli vesilelerle birçok kişi tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar arasında belgelere dayanan bir çalışma olarak S. Bağdikyan'ın *Poğokaganutyan mudkı Dzopats aşkharh* [Protestanlığı Dzopk Yöresine Girişi] adlı yazı dizisini özellikle zikretmek isterim (Agos, 1945). Okuyucularımız, Kayseri ve Tokat'taki Ermeniler arasında Protestanlığın yayılışıyla ilgili olarak bilgileri *Badmutyun hay Gesaryo* (Ermeni Kayseri'nin Tarihi, 1937) ve *Badmutyun Yevtogyo hayots* (Tokat Ermenileri Tarihi, 1952) adlı kitaplarımızda bulabilirler. Kitaplarda özellikle Ermeni Protestanlığı ve onun Küçük Asya'daki başarısızlığıyla ilgili birçok bilgi bulabilirler.

Fırat havzasındaki eğitim işini Trabzon'da faaliyet gösteren misyonerler üstlenmişti. Trabzon'a yerleşen ilk misyoner Mr. Johnson, 1836'da iç bölgelere nüfuz için ilk denemeyi Tokat, Sivas, Erzincan, Tercan ve civarına yaptığı geziyle gerçekleştirmiştir (Bağdikyan, s. 85; Yevtogyo, s. 845). Görüldüğü üzere, Malatya'ya kadar uzanmamıştır.

Dört yıl sonra ise Mr. Homes[?], Fırat Havzası'nı incelemek üzere 1840'ta Trabzon'dan yola çıkmıştır (Bağdikyan, s. 86). Bayburt, Erzincan, Kemah, Eğin, Arapgir, Gümüş Maden ve Harput gibi pek çok yeri ziyaret etmiştir, ancak gezdiği yerler arasında Malatya yoktur.

Misyonerler 1841'de Mr. Jackson öncülüğünde Erzurum'da kalıcı bir istasyona kavuşunca Fırat Havzası'nı ilk kez tümüyle incelemeyi denemişlerdir. Mr. Jackson konuyla ilgili olarak şunları yazıyor:

Fırat havzasında birçok kalabalık ve büyük köy bulunuyor. Aralarından bazılarının nüfusu 1.000 Ermeni hanesine ulaşıyor. Eğin, Arapgir, Malatya ile ilgili uzun uzun konuşmaya zamanımız yetmiyor. Adlarını saydığımız bu yerlerde, yerel halkın içinden yardımcılar mümkün olduğunca çabuk işe koyulmalı. Bu yardımcıları Erzurum ve Van'da kurulmuş olan yeni istasyonlardan yönlendirilmeli. Bu işle ilgili yerel insanlarla hemen işbirliği yapılmasının öneminin bugüne kadar layıkıyla kavranmadığı düşüncesindeyiz. Kaybettiğimiz bu zamanı kazanabilmemiz için şimdi bu doğrultuda kapsamlı bir çalışma yapmamız gerekiyor (*Missionary Herald*, 26 Mayıs 1841, s. 484-485).

Mr. Jackson her ne kadar sürdürdüğü misyonerlik faaliyetiyle ilgili geniş bilgi vermemişse de diğer yerlerde olduğu gibi Malatya'da faaliyetinde bulunmuş olması ihtimal dahilindedir, ancak çok takipçi bulamamıştır.

1848'de Malatya'yı ziyaret eden Dr. Smith'in topografik kayıtlarında üç bin beş yüz kişilik bir Ermeni nüfustan söz etmektedir. Konuyla ilgili bilgilere devam ederek şunları söylemektedir:

Bu şehirde dokuz gün kaldık. Bir-iki kişi istisna, bu büyük cemaatle sürekli iletişim halindeydik. İstisna saydıklarımız da zaten önceden Protestanlık inancına geçmiş kişiler. Ancak rahip, bizimle yalnız görüşmelerinde konusunda kendilerine telkinde bulunmuş (Bağdikyan, s. 99).

Gerçekten de 1849'da Malatya'da çekirdek bir Protestan cemaati oluşmuştur. Zira Antepli misyoner Schneider, 20-30 Ermeni'nin Yeni Ahit istediklerine tanıklık etmektedir (Bağdikyan, s. 98). Bu durumda Protestanlığın Malatya'ya 1848-1849 tarihlerinde girmiş olduğunu

varsayabiliriz. Misyonerler o tarihlerde Küçük Asya’da büyük bir gayretle çalışıyor ve faaliyet sahalarını gittikçe genişletiyorlardı. 1852’de İzmir’de gerçekleşen Türkiye (Küçük Asya) misyonerleri yıllık toplantısında en kısa zamanda bir grup misyonerin Sivas, Arapgir, Tokat vs. yerlerde istasyonlar kurması kararı alınmıştır (*Missionary Herald*, s. 193; Bağdikian, s. 97).

Antep’ten “bir kardeşin” Malatya’ya gönderilmesinin de bu kararla ilgili olduğu, Antep’teki misyonerlerden Schneider’in rapor-mektubundaki satırlardan anlaşılmaktadır:

Malatya’ya gönderilen kardeşimiz ilk önceleri çok umut vermiyordu. Ancak son zamanlarda gönderdiği mektuplar daha cesaretlendirici. Ermeniler arasında Kutsal Kitap’ın modern Ermeniceyle okunmasıyla ilgili oldukça iyi bir hareket oluştu, gittikçe de geliyor. Bazıları fikri destekliyor, bazıları ise karşı. Ermenice okumanın pratiği başlatıldı ise de muhalif grup hemen son verdi. Konuyla ilgili tek ses çıkartılmadı. Ancak her halükarda, gerçeğin tohumlarının kök saldığı yönünde ümitlenmek için sebepler var (*Missionary Herald*, 1852, s. 200; Bağdikian, s. 97).

Aynı yıl Erzurum misyoner istasyonundan Bay ve Bayan Dounmer, Fırat Havzası’nda Diyarbakır ve Erzurum’u ziyaret ettikten sonra, yolları üzerindeki Harput’a uğradıklarında, orada “aydınlık saçan” Arapgirli bir gence rastlamışlardı. Dounmer’in raporundan Harput, Arapgir, Eğin ve civarındaki köylerde Protestanlığın yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır (*Missionary Herald*, 1852, s. 358; Bağdikian, s. 99).

Malatya’yı da ziyaret eden Dounmer[?] orayla ilgili olarak “5.000 Ermeni vardı. Bunlardan 30’u Kitab-ı Mukaddes okuyordu. Adıyaman’da ise 2000 Ermeni vardı, ancak pek azı Kitab-ı Mukaddes okuma arzusundaydı” der (*Missionary Herald*, 1852, s. 358; Bağdikian, s. 99).

Bu bilgilerden, Malatya çevresinde bulunan şehirlerin de Harput havzasındaki köyler gibi misyonerlerin ilgi alanına girdiği, ancak kayda değer bir başarı sağlanamadığı anlaşılmaktadır.

1853’te Antep’ten *American Board*’a yazılanlar şöyledir:

İş vesilesiyle gittiği Adıyaman’dan son günlerde dönmüş olan kilise mensuplarımızdan biri çok olumlu izlenimler taşıyor. 2.000 Ermeni nüfus arasında aydınlanmış 20 veya 30 kişi bulunuyor. Hemen hemen her akşam Kitab-ı Mukaddes okumak ve yorumlamak üzere bir ara-

ya geliyorlar. Geceyarısına kadar bunu sürdürüyorlar. Onlara öncülük edenlerden biri papaz, diğeri ise bir öğretmen. İkisinin de amaçlarında gözle görülür bir gelişme kaydettikleri anlaşılıyor (Bağdikyan, s. 100).

Pakhdikyan ise 1852-1853 tarihlerinde şunları yazıyor:

Fırat Havzasındaki Arapgir, Harput, Eğin, Gaban-Maden, Malatya, Adıyaman gibi şehirlerde misyonerlerin etkisi artıyor. Ancak bu şehirlerin her birinde, birden fazla misyonerin yerleşerek, tıpkı karanlığın ve fırtınanın içindeki kayığa yol gösteren fener gibi, gerçeğin yolunu aydınlatacak “aydınlık inancını” çevrelerine yayacakları o mutlu gün gecikiyor (Bağdikyan, s. 101).

Malatya’nın aralarında bulunduğu birçok şehir 1852’de İstanbul’dan hararetle vaiz istiyorlardı. Ancak bu taleplerin tümünü karşılamak olanaksız olduğundan gezici vaizler gönderilmiştir. Mesela, İstanbul’daki *Badveli* Simon Ütücüyan bir yazı Antep’te geçirmiştir. Hovhannes Der Sahakyan ile Simeon Tavityan 1852’de sekiz ay boyunca dolaştıkları her yerde takipçiler bulmuşlardır (*Lusaşaviğ*, s. 74-75). Onlar konuyla ilgili “Bu taraflarda milletimizdeki bu hayret veren uyanışı gözleriyle görmeyen hiç kimse yeterince anlayamaz” ifadesini kullandıktan sonra (a.g.e., s. 75), “Ermenilerin bulunduğu ve ziyaret ettiğimiz yerlerden gerçek uyanışın olmadığı veya gerçeği kabul etmekle ilgili hazırlığın kabul görmediği hiçbir yer hatırlamıyoruz” demektedirler.

Bu bilgi kırıntılarından Malatya ve Adıyaman’da Protestan vaazlarının semeresini vermeye başladığı anlaşılmaktadır. *Missionary Herald*’da (1853, s. 272) yayımlanan bir rapor da bu durumu teyit etmektedir:

Malatya ve Adıyaman’da bir sorgulama ruhu, özellikle de reformla ilgili bir talep uyanmış durumda. Ancak yine de her iki sahada da olması gerekenden daha az gelişme kaydedilmiş durumda. Bunu ancak orada ikamet edecek bir kardeşimiz halledebilir (Bağdikyan, s. 102).

Ancak misyonerlerin çoğunun bu görüşe katılmadıkları anlaşılıyor. Onlar idari görevlere halktan kişilerin karışmasına karşı oldukları gibi, halkın kiliselerini kendi anladıkları metotla yönetmelerine de karşıydılar. Şayet bu hareketi destekleyen özgür fikirli ve menfaat gütmeyen bazı misyonerler bulunmuşsa bile onlar da *Board* tarafından görevlerinden azledilmişlerdir. Mesela 1853’te rapor hazırlamak üzere *American Board* tarafından Küçük Asya’ya gönderilmiş olan Frank Parson onlardan biri olmuştur. Sivas, Arapgir, Malatya, Harput, Diyarbakır ve

daha birçok şehirde kalan Parson, Ermeni halkıyla ilgilenmiş ve onu, kendisinden önceki misyonerlerden çok daha farklı şekilde tanıtmıştır.

Ziyaretinden 54 yıl sonra 1912'de Seattle-Washington'da Ermeni dinleyiciler önünde *Board*'ın çizgisini açıkça eleştiren bir konuşma yaparak şunları söylemiştir:

Tarihi manastırlarınızı, birçoğu çok eski dönemlerde inşa edilmiş kubbeli kiliselerinizi, içlerinden bazıları güzel sanatlar örneği olan elyazma İncillerinizi gördüm. Görmeyi hiç hayal edemediğin bir şeyi, her pazar ayin ve dua için kiliselere giden kalabalık imanlılar topluluğunu görerek kendimden geçmiş bir coşkuyla izledim. Günlük ayinlerinizi ve o ayinler esnasında sergilediğiniz saygıyı, kalabalık ailelerinizi ve onların kilisenizle olan sağlam bağlarını, bahçelerinizi, orada çalışan köylülerinizi gördüm. Sizin aranızda faaliyet göstereceğimden Ermeni dilini öğrenmeye başladım. Raporumu iki yıldan daha uzun sürede gerçekleştirdiğim incelemeler sonunda hazırladım. Halkınızın yaşam panoramasını tamıyla gördüğüm şekilde aktararak *Board*'a “Bu halkın doğal yeteneklerini geliştirmemiz gerekiyor” tavsiyesinde bulundum. Hazırlanacak olan Anglosakson çizgideki bir eğitim programı yeniden doğuş için mucize yaratacaktı. Böyle bir eğitim programıyla halkınızı görkemli geçmişine götürmek, Amerikan misyoner faaliyetinde mükemmel bir iş olacaktı. Vaaz etmekten evvel okullar açılıp Ermeniler Batı'nın yeni metotlarıyla eğitildiği zaman kazandıkları yeni ruhla bizim misyonerlerimizden daha çabuk ve başarılı şekilde vaaz edeceklerdi. Böylece kendi kiliselerinde parçalanmaya mahal vermeden kendi ideallerini, kendi doğal yollarında geliştireceklerdi. *Board* bunu yaparak medeniyete büyük hizmette bulunmuş olacaktı. Raporumun özeti bu idi. *Board* yönetimi raporumu akla ve kendi planlarına aykırı buldu. Bana istifa etmek kalıyordu. İstifa ettirdiler ve ben de o günlerde Batı'ya gittim. 1858'teki yolculuğumun ve iki yıllık araştırmamın bir sonucu olmadı (Verabadveli G. B. Adanaliyan, s. 98 [28 Haziran 1939 tarihli *Baykar* gazetesinden]).

Frank Parson'ın sarf ettiği bu samimi sözler, Protestan faaliyetinin bazı Amerikalılar elinde kötüye kullanıldığı, özellikle de menfaate yönelik hale geldiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu insanlar aslında Ermenilerin aydınlanmasıyla ilgilenmemişler, sadece maddi menfaatleri peşinde koşmuşlardır. Misyonerlerin çok azı istisna teşkil etmek üzere, tıpkı particilik işini zanaata çevirmiş “Yoldaş Pançuniler” gibi Ermenilere vaaz etmeyi bir geçim yolu olarak görmüşlerdir.

Misyonerler 1840'dan itibaren Malatya'da faaliyet göstermiş olmalarına karşın başarı elde edememişlerdi. Belki de bu yüzden 1860'ta Parsons'ın ortaya çıkışına kadar Malatya'da bir misyoner yoktur. Ermeniler arasında aslında Protestanlık baş vermiş, Malatya ve Adıyaman'da küçük gruplar oluşturulmuştu. Hatta Harput'takinden daha önce kiliseleri dahi vardı (Kasuni, *Lusaşaviğ*, s. 134). Dua yerleri de vardı. Sayıca az olsalar da çok gayretliydi. Öyle ki, 1864'te Kürdistan'da Protestanlık vaazına girişmişlerdi (Adanalıyan, s. 383).

Malatya'daki Ermeni Protestan Kilisesi oldukça gelişmiş durumdaydı. Vital Cuinet, 1891'de Protestan sayısını 350 olarak vermiştir (150 erkek, 200 kadın). 1912'de sayıları 70-80 haneye ulaşmıştı (Benneyan, s. 72).

Mıgırdiç S. Vorperyan, 1900'de sayılarını 65 hane olarak vermiştir (Vorperyan, s. 88). Papaz Garabed Benneyan'a göre Amerikalı misyonerlerin yardımıyla oldukça gösterişli tahtadan dua yeri ve başka binalar inşa etmişlerdir (Benneyan, s. 76). Yapımı 1894'te tamamlanan bu binaların tamamı 1895 olaylarında yanmış ve 1912'ye kadar o halde kalmışlardır (Melidineti, s. 48).

Ancak binalar 1912'de tekrar inşa edilmeye başlanmış ve Büyük Felaket öncesinde, 1914'te bitirilmiştir (Melidineti, s. 48). Türkler Protestanlara ait bu dua yerini kışla olarak kullanmışlardır. "Zavallı imanlılar her iki seferinde de ibadethanelerinin açılış duasını gerçekleştirememişlerdir" (Melidineti, s. 48).

1895'te olaylarda birçok kurban veren Ermeni Protestan cemaati, maddi açıdan da zor duruma düşerek misyonerlerin yardımına muhtaç hale gelmiştir. Harput'taki misyonerleri oradaki din adamına 1895'ten sonra yılda 4.500 kuruş vermeye başlamışlar, okulun masrafını ise misyonerler ile cemaat yarı yarıya karşılamıştır.

V. BÖLÜM FİKİR HAYATI

A. FİKİR HAREKETLERİ AÇISINDAN MALATYA

Ermenistan sınırına yakın, Küçük Hayk'a ait bir şehir olan Malatya'da yaşam türlü değişimlere açık bir yapıya sahipti. Ermeniler bilinmeyen tarihlerden beri orada yerleşim kurmuşlarsa da bu durum süreklilik arz etmemiştir. Küçük Hayk, Bizans hâkimiyetinde bulunduğu sürece, İkinci veya Üçüncü Hayk'ın başlıca şehri olan Malatya, nüfusun çoğunluğu Ermeni olmasına karşın kendi öz Ermeni kültürünü muhafaza edememiştir. Zira Rum Kilisesi, Bizans sınırları dahilinde başka bir milletin kendi kültürünü geliştirmesine tahammül gösterememiştir.

Dolayısıyla, çok eski tarihlerden beri Bizans ülkelerine sığınmış olan çok sayıdaki Ermeni, Melidine de dahil olmak üzere, gittikleri yerlerde Rum kültürü ve Rum ritüeli içinde kaybolmuşlardır. 7. yüzyılda Arapların tarih sahnesine çıkarak sürekli akınlarla Bizans'ı, yani Doğu Roma İmparatorluğu'nu zayıflatmaya başlatması, Doğu'daki dini ve milli bölünme-parçalanmaların kuvvetlenmesine sebep olmuştur.

Yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı o bölgede yaşayan ve Bizans medeniyetinin etkisinde kalmış olan Ermenilerin 10. yüzyıla kadar Rumcadan başka bir dilde eğitim görmüş olmaları düşünülemez. Geçici yumuşamalar veya Bizans hâkimiyetindeki bir toprak parçasının Müslümanlara geçmesi veya bir Ermeni prens tarafından fethedilmesi sonucunda 10. yüzyılda Fırat'a yakın bölgelerde belki birkaç Ermeni kilisesi ve manastırı inşa edilmiş olabilir.

Horomos manastırı ve daha birçok başka manastır aynı şekilde Bizans ülkelerinden kaçan, ancak nereden göç ettiklerini bilmediğimiz ruhbanlar tarafından kurulmuştur (*Azkabadum*, s. 1102). Belki de aralarında Malatya veya civarında tesis edilmiş ve şimdilerde isimleri unutulmuş manastırlara mensup ruhbanlar da yer almıştır. Bu manastırlar yüksek ihtimalle daha erken dönemde İmparator Romanos IV. Lekapenos döneminde (920-944) inşa edilmişlerdir. İmparator sınırları da-

hilinde yaşayan Ermenilere eziyet etmeye başladığı zaman, onlar da Bizans'ın baskılarından kaçıp Pakraduni krallarının ülkelerine sığındılar.

Ancak henüz yüz sene geçmeden Ramanos'un halefleri, Doğu'dan gelen barbar ırklar karşısında güçsüz kaldıklarında, Fırat sınırını Ermenilerle güçlendirmek ümidiyle Pakraduni ve Ardruni kraliyet ailelerinin mirasçılarına, onların prens ve komutanlarına kucaklarını sonuna kadar açtılar. XI. yüzyılda kalabalıklar halinde gelen Ermeniler, Pokr Hayk'ı [Küçük Ermenistan] ve Kilikya'yı Ermenileştirdiler. Kilikya'nın dağlık bölgelerinde birçok manastır inşa ettiler. Bu manastırlar, huzurlu mevkileri ve Rupinyan Prensligi'nin himayesi sayesinde Ermeni eğitiminin sığınakları oldular.

Kasuni'nin de belirtmiş olduğu üzere XI. yüzyılda Amanos ve Doğu Torosların iki zirvesi Ermenilerle doldu taşı. Üretken Ermeni manastırları, tarihimizde "Seav Lerink" [Kara Dağlar] adıyla bilinen Kesun, Pertus, Ulniye, Kermanig ve Dıluk bölgelerini şenlendiriyor ve bu manastırlar Fırat'tan Zanan ırmağına kadar uzanıyorlardı. Garmir Vank, Şugır, Inguzud, Arekin, Hesunyants manastırları ve diğer manastırlar Krikor Vgayaser'in çabalarıyla ve Pilardos'un himayesi ile kısa sürede eğitim açısından büyük merkezler haline geldiler.

Süryani edebiyatı külliyyatından, o günlerde Malatya, Hüsn-ü Mansur ve Urfa bölgelerinin de Süryani manastırlarıyla dolu olduğunu öğreniyoruz. Süryani Patrikliği makamı, o günlerde Malatya'dan biraz güneyde Par Savma (Bar Sauma) manastırıydı.*

Aktardığım bu bilgiler, Ermenilerin kendi memleketlerinden, anavatanlarından batıya doğru göç ettikleri sırada İskenderun körfezinin etrafını nasıl doldurdıklarını, özellikle dağlık bölgelerde kurdukları manastırların eğitim merkezleri haline geldiğini göstermektedir. Malatya'da yaşamakta olan Ermeniler büyük ihtimalle, o bölgedeki Süryanilerin hummalı çalışmalarından etkilenmiş olmalıdırlar. XI. yüzyılda çok sayıda Ermeni'nin Ermenistan'dan gelip Malatya'ya yerleştiğine dair pek çok kayıt bulunmaktadır. Bir papazın 1057 tarihinde kaleme aldığı İncil kolofonundan anlaşıldığı üzere, Malatyalı Ermenilerin aynı tarihte bir kiliseleri ve papazları olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak tam da o tarihlerde Asyalı barbarlar Fırat kıyısına ulaşmışlar ve bir yıl sonra (1058) Abudinar İvane Urbelyan'ın önderliğinde Hant-

* Kasuni, Süryanilerle ilgili bilgiler için W. Wusoght tarafından kaleme alınmış "Syrian Literature" başlıklı maddeden faydalanmıştır (*Britannica Ansiklopedisi*, XXII. Cilt, 9. Basım, s. 848).

sit'i, daha sonra da Malatya'yı işgal etmişlerdi. Şehir neredeyse yerle bir olmuştu. Doğal olarak oradaki eğitim ve kültürle ilgili ilk filizler de yok oldu.

İki-üç yıl sonra 1060-1061'de şehir yeniden inşa edildi. Ancak Alparslan (1063-1078) Malatya'ya yeni bir akında bulundu. Diğer Küçük Asya şehirlerini de işgal ederek Konya'ya ilerledi. Tabii bu arada kılıçtan geçirdiği Roma ordusunun bulunduğu Malatya'yı da kaosa sürükledi. Fırat ötesi toprakları kurtarmak için Bizans'ın döktüğü çabalar boşa gitti. 1071'de Malazgirt yenilgisi ile İmparator IV. Romanos'un esir düşmesi Malatya'nın kaderinde çok önemli rol oynadı. Zira Malatya Bizans'tan kopmuş ve 1071'den 1106'ya kadar Pilardos, Rum Kapriyel ve Hırsız Vasil gibi Ermeni prensleri tarafından yönetilmiştir. Doğal olarak bu durumdan cesaretlenen Ermeniler tekrar Malatya'ya yerleşmeye, özellikle Dzamintav Manastırı'ndaki Gatoğigos Krikor Vgayaser (1065-1105) ve onun makamdaşı Anili I. Parseğ'in (1081-1115) çabalarıyla milli ve dini cemaat yaşamını organize etmeye başlamışlardır.

Edebiyata özel ilgisi olan ve sürekli olarak Seav Dağları ve Pokr Hayk'taki çeşitli manastırlarda ikamet eden Krikor Vgayaser, büyük bir şevkle Kutsal Kitap'ın yorumu ve azizlerin şehadetlerinin tercümesiyle meşgul olmuştur. Başkalarını da bu yönde çalışmaları için teşvik etmiştir.

Malatya 1071'den sonra Pilardos'un hâkimiyetine girince, Pilardos'un çabalarıyla Küçük Asya'nın girişinde Hristiyan bir devlet oluşturmak için Fırat bölgesini Ermenilerle doldurdular. Ancak Malatya'daki Prens Kapriyel'in (Rum) (1079-18 Eylül 1101) yobazca hareketleri, 1079-1080 ile 1100-1103 tarihlerinde ardı ardına gelen iki kıtlık, Malatya'nın yeniden şenlenmesini Danişmentliler hâkimiyetine kadar geciktirdi. Ayrıca bu dönemde Malatya'da fikri hareketin filizlendiğine dair emarelere rastlamıyoruz. Gerçi hareketin var olduğunu tümüyle reddedemeyiz, belki vardı ama çok silik kalmıştı.

XII. yüzyıldan önce kültürel hareketlerle ilgili ufak tefek çalışmalara rastlıyoruz. Bu çalışmalar da önemsiz birkaç tercüme ve dini elyazmaların kopyalanması olmuştur.

Malatya'ya 1106'da Selçuklular hâkim oldular. 1124'ten 1178'e Danişmentliler, 1178'den 1315'e kadar da Selçuklular hâkimiyet sürdüler. Sözüünü ettiğimiz çalışmalar da işte bu dönemlerde büsbütün söndü. Ne bir elyazması ne de kültürel bir çalışmaya dair herhangi bir kayıt

elimize ulaşmış bulunuyor. Demek ki Danişmentli emirlerin ve Rumi Selçuklu sultanlarının hâkimiyet dönemlerinde, yani 1124'ten 1315'e kadar, bu sultanların Hristiyanlara karşı belli oranda iyi niyet göstermesine rağmen yine de Malatya'da Ermeni kültürü ve eğitimi sönmüş, hatta yok olmuş.

Bu durum Malatya'nın 1315-1316 tarihlerinde bir kez daha saldırıya uğramasıyla iyice belirginleşti. Nitekim o tarihlerde Malatya, Kudüs ve başka yerlerde kaleme alınmış elyazmaları şehrin Mısırlılar tarafından işgal edilip yakıldığını, halkının kılıçtan geçirildiğini, sağ kalanların da köle olarak götürüldüklerini teyit ediyor.

Malatya bu tarihten sonra çok karışmıştır. Türkmenler ile Moğollar tüm bölgeyi kana bulamışlardır. Hatta öyle bir dönem gelmiştir ki (1335-1380) Moğol hanlarının sürekli mücadeleleri sebebiyle Malatya tamamen kaosa sürüklenmiştir.

Kısa süre sonra Osmanlılar Fırat'a ulaştılar ve 1396'da Malatya'yı işgal ettiler ama buraya yerleşemediler. Zira Tatarların kanlı komutanı Timurlenk, 1400-1401'de Malatya'yı kuşatıp yıktıktan sonra Türkmen Akkoyunlulara verdi. Akkoyunlular burada az çok kalıcı bir idare kurabilmişlerdi.

1516'da Osmanlılar şehre hâkim oldular ve neredeyse harabeye çevirdiler. Malatya yeni ve ağır bir yıkıma daha uğramıştı. Osmanlı Türkleri bu kez de kolayca yerleşemediler Malatya'ya. Zira 1520-1521'de Türkmenler ve 1577'de Kalenderoğlu büyük isyanlar çıkardılar. Bunların dışında başka talihsizlikler de yaşandı. Mesela 1599-1610 tarihleri arasında hüküm süren kıtlık ve 1603'te şehrin Celali Karayazıcı'nın işgaline uğrayıp talana maruz kalması gibi.

Bu şartlar altında Malatya Ermenilerinin asla huzur içinde olamadıklarını ve organize olmaya fırsat bulamadıklarını anlamak gayet kolay. Fikri gelişim için çok olumsuz bir ortam içinde bulunsalar da, yine de Ermeni kimliklerini koruyarak dillerini ve yazılarını nesilden nesile aktarmayı başardılar.

B. ÖZEL EĞİTİM

En zor zamanlarda, en olumsuz ortamlar içinde dahi Ermeni düşün hayatı pek parlak olmasa da varlığını muhafaza etmiştir. Zira kalem ve kitap aşkıyla yanan insanlar her zaman var olmuş ve bu insanlar evlerde

veya manastırlarda okuma ve güzelyazım sanatıyla (*krçakrutyun*) meşgul olmuşlardır. Onlar, okuma yazmayı şahıslardan öğrenmişlerdir. Bu şahıslar çevrelerine talebe toplayarak Ermeni kültürünü yaşatmayı başarmış kişilerdir. Özel eğitimle talebe yetiştiren bu şahıslar, genellikle din adamı, yani rahip veya papazlar olmuştur. Bu rahip veya papazlar verdikleri özel eğitimlerle kendi manastırları için rahip adayları, papazlar ise kilisede vazife görecektir diyakoz ve *lusararlar* yetiştirmişlerdir. Derslik veya okul olmayan manastırlarda ise rahipler haleflerini usta-çırak ilişkisiyle yetiştirmektedirler.

Ruhani yaşama eğilimi olan küçük bir çocuğu din adamı olmaya hazırlamak üzere talebe veya hizmetli olarak himayeye alıp onu şahsen eğitmek bir gelenektir. Bu talebelere “pokravor” veya “tzernasun” [talebe] adı verilmektedir. Aralarından algısı kuvvetli olanlar din adamı olarak takdis edilir, böylece manastırların sürekliliği sağlanmış olurdu. Özellikle 14., 15. ve 16. yüzyıllar gibi en kötü dönemlerde, yani din adamı yetiştiren derslik ve okulların faaliyette bulunmadıkları veya çok az faal oldukları zamanlarda dahi manastırlarda eğitim meşalesinin sönmemesini bu gelenek sağlamıştır. Malatya’daki manastırlar varlıklarını bu gelenek sayesinde sürdürebilmişlerdir.

C. OKUMA ve YAZMA

Milletlerin gelişimi ve ilerlemesi onların sahip olduğu okuma sevgisiyle ölçülür. Bu da yazı ve kitap olmadan mümkün değildir. Eski zamanlarda, bugün olduğu üzere matbaa gibi bir kurtarıcı ve aydınlatıcı yokken, insanlar matbaa makinesinin yaptığı işi elleriyle yapmak, sabırlı çalışmalarla mevcut olan kitapları kopyalamak ve bin bir eziyet çekerek fikrin besin kaynağı olan okuma malzemesini üretmek zorundaydılar. Bu yüzden yazım ve kopyalama işi gün geçtikçe gelişmiştir. Özellikle Ermeni manastırlarında manastır üyeleri, gece gündüz demeden, bıkip usanmadan kitapları kopyalamaya çalışmışlardır. Böylece Kutsal Kitabı tercüme için, yani Ermeniceleştirmek için 5. yüzyılda icat edilmiş olan Ermenice alfabenin amacına hizmet etmişler, kitapların okunmasını sağlamışlardır.

Nitekim 6. yüzyılda yaşamış Hovsya adındaki bir Ermeni ruhani, 36 rahibin yaşadığı ve elyazmalarıyla ünlü Vanto manastırından (Arşarun-yants bölgesinde) “elyazmacılığı sanatıyla uğraşılıyor ve kutsal kitap üreti-

yorlardı” diye bahsetmektedir. Kuşkusuz, aynı zamanda tezhip sanatıyla da meşgul olmuşlardır (Turyan, s. 67-68).

Malatya’da huzurlu ve emniyetli dönemlerin çok kısa süreli olmasa da, Ermeniler 11. yüzyılda Bizans kilisesinin baskısından kurtulur kurtulmaz elyazmacılığı faaliyeti başlamıştır.* Malatya’da kaleme alınmış elyazmalarının en eskisi –ki 1057’de kopyalanmış bir İncil’dir– Gatogi-gos Anili Haçık’ın (1054-1060) Tavplur’a yerleşmesinden sonra 11. yüzyılda yazılmıştır.

Görüldüğü üzere, o tarihte Ermenilerin Malatya’da kilise ve papazları vardı. İçlerinden biri, Papaz Movses’in oğlu Tovmas bir İncil kopya etmiş ve kendisini “Hedin krçi kağakis Melidina” (Melidine şehrinin naçiz kalemi) olarak takdim etmiştir. Şayet, “naçiz papaz” (*nvasd kahan*) ve Melidine şehrindeki “naçiz kalem” (*hedin krç*) haricinde Malatya’da başka elyazmacılarının var olduğunu kabul edersek, o zaman 11. yüzyılın ilk yarısında ve belki de daha erken dönemde orada bir aydın hareketinin başlamış olduğunu da kabul etmemiz gerekiyor. Ancak sözü edilen İncil’in herhangi bir okula veya ustaya bağlı olmayan, kimin talebesi olduğu bilinmeyen bir el tarafından kaleme alınmış olması daha muhtemeldir.

Eğer bu kalemin bir hocası olmuş veya devamlılık sağlayıp kendisi de talebe yetiştirmiş bulunsaydı, bir okul meydana gelmiş olacaktı. Ancak bu olası değildir. Zira 1058’de Abusuar barbarları şehri yıkmış ve halkı da esir almışlardı, böylece 11. yüzyılın ortasında Malatya’da elyazmacılığı sanatı doğmadan kurumuştu. Her ne kadar şehir 1060-1061 tarihlerinde tekrar inşa edilmişse de huzurlu bir çalışma ortamının var olması mümkün değildi. Alparslan’ın (1063-1078) akınları sebebiyle Malatya’daki Bizans devriye kuvvetlerinin hepsi kılıçtan geçirilmiş ve şehir barbarların istilasına uğramıştı.

Kaderi belirleyen Malazgirt muharebesinden sonra (19 Ağustos 1071) Malatya 1124’te Danişment emirlerinin hâkimiyetine girene kadar, Pilardos, Rum Kapriel ve Hırsız Vasil gibi birkaç Ermeni maceraperestin hâkimiyetinde kalmıştır. Adı geçen idareciler Küçük Asya’nın girişinde, karma Hristiyan nüfuslu bir devlet kurmak için insanüstü gayret sarf etmişler, ancak gittikçe güçlenen barbar saldırıları sebebiyle başarılı olamamışlardır.

* Ancak elyazmacıları arasında bildiklerimizin sayısı çok azdır. Zira şehirde ardı ardına çıkan yangınlar, talanlar ve çeşitli felaketler esnasında elyazmalarının büyük kısmı yok olmuştur.

Belki de bu sebepten, sonraki yıllarda kaleme alınmış herhangi bir elyazmasına rastlamıyoruz. Sadece 35 yıl sonra, 1092'de Gatoğigos Krikor Vgayaser döneminde Melidine'de, İmparator Markianus zamanında Rumcadan tercüme edilmiş Eudoxius, Romel, Zenon ve Magar'ın tanıklıklarını içeren elyazmasına rastlıyoruz. Bu çalışmaya, büyük ihtimalle ortamın daha sakin olduğu Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde adı bilinmeyen bir mütercim tarafından başlanmış ve Bar-giaruh Sultan'ın (1092-1104) hükümdarlığı döneminde bitirilmiştir. Ancak, Krikor Vgayaser'in (1065-1105) o tarihlerde bu kayıtları toplama işine tutkuyla sarılmış olması, onların Ermeniceye çevrilmesini de istemiş olabileceğini düşündürmektedir. Malatya'da Rumca aslının bulunduğunu öğrenmiş ve tercüme bu sebeple gerçekleştirilmiş olabilir.

Vgayaser, Malatya'da bulunan Rumca, Süryanice bilen ve bu işi başarabilecek Ermeni papazlardan yararlanmış olabilir. Bu şartlar altında, şehirde hâlâ Rumca ve Süryanice eğitimin devam ettiğini de kabul etmek gerekiyor. Aksi takdirde, coğrafi bölgenin korkuya teslim olduğu bir dönemde, 1092 tarihinde, herhangi bir etki olmadan böyle bir tercümenin yapılmış olmasını açıklamak imkânsız olurdu. Dönemin düşünce sistemine onca yakışan bu tercümelerin herhangi bir emir veya telkin olmadan, rastlantı sonucu veya şans eseri yapılamayacak olduğunu dikkate alırsak, yorumumuz kendiliğinden doğrulanmış olur.

Demek ki Malatya Ermenileri, harabelerden tekrar inşa ettikleri yeni şehirlerinde, kendilerinden çok da uzakta bulunmayan gatoğigosların arzularına belli sınırlar dahilinde riayet etmişler, aralarında Rumca ve Süryanice bilen tanınmış kişilere bu tercümeleri yaptırmışlardır.*

Eudoxius, Romel, Zenon ve Magar'ın tanıklıklarını içeren eserin tercümesinden 33 yıl sonra, 1125'te Gatoğigos Krikor Dğa'nın (1113-1166) emriyle, Krikor adlı bir papazın, Şimuel adlı Süryani papaza ait ve Aziz Barsum'un şehadetini anlatan eseri tercüme etmiş olması (muhtemelen Süryaniceden) ancak buradan hareketle açıklanabilir. Papaz Krikor büyük ihtimalle, Ermeni gatoğigosunun da ikamet etmekte olduğu Seav dağlarındaki manastırlarda bu konuda eğitim almıştı.

Nerses Şnorhali'nin de zikrettiği üzere papaz Krikor'un Süryaniceden yaptığı tercüme pek de başarılı olmamıştır. Nitekim Şnorhali aynı

* Azizlerin (Eudoxius, Romel, Zenon ve Magar) tanıklıklarını anlatan elyazmasında Ermenice tercümenin Melidine'de yapıldığı ve kolektif bir çalışmayla ortaya çıktığı açıkça kaydedilmiştir. Rahip Karekin Zarbhanalyan'ın hangi verilere dayanarak tercümeyi Krikor Vgayaser'e mal ettiğini anlayamıyoruz (bkz. Zarbhanalyan, s. 722).

eseri 1166 tarihinde tekrar tercüme etmiştir. Yukardaki satırlarda sözü edilen tercümeler her ne kadar acemi ellerden çıkmış olsa da sadece gayretkeşlikle açıklanamazlar. Tıpkı Malatya’da 11. yüzyılın sonlarında (1092) ve 12. yüzyılın ilk yarısında (1125) Rumca ve Süryaniceden tercümeler yapılmış olduğunun görmezden gelinemeyeceği gibi. Bize ulaşan elyazmalarına dayanarak, orada başka tercümelerin yapıldığı da söylenebilir. Ancak aralarında bir bağ olmadığı gibi, yazarlar veya tercüme edenler de özel bir okuldan yetişmiş değildirler.

Sözünü ettiğimiz çalışmalar belki de Seav dağlarındaki manastırlarda eğitilmiş kişiler tarafından Ermeni gatoğigoslarına şirin gözükmek adına gerçekleştirilmiş tesadüfi çalışmalar olabilir. Buna karşın Rumca ve Süryanicenin 12. yüzyıla, hatta 14. yüzyıla kadar az çok korunduğu anlaşılmaktadır. Zira o döneme ait, Melidinelî Vasil *tbrabed* [başmuganni] (Papaz Ovresdes’in [Orestes] oğlu) tarafından Kayseri’de 1226’da yazılmış Rumca İncil’e rastlıyoruz. Belki de Malatya’dan Kayseri’ye taşınmış Rumca bilen tanınmış bir Ermeni veya Hay-Horom* tarafından kaleme alınmıştır.

Bize ulaşmış birkaç elyazmasından da anlaşıldığı üzere Malatya da, çevresindeki, yani Sev, Toros ve Kilikya dağlarında kurulmuş manastırlarda görülen bu hummalı faaliyetlerden az çok etkilenmiş bulunuyordu. Çalışmaların öncüleri, Krikor Vgayaser ile rahip olan iki talebesi Giragos ve Madteos olmuştur. Onların takipçileri ise, dönemlerindeki birçok ünlü rahibi de yanlarına katan Gatoğigos Krikor K. Bahlavuni (1113-1166) ve Gatoğigos Nerses Şnorhali (1166-1173) olmuştur.

Bu sahada gösterilen çabalar semeresini vermiş ve Ermeni edebiyatının gümüş döneminin doğmasına sebep olmuşlardır. Ermenilere gurur kaynağı olan harika elyazmalarını üreten “Kilikya elyazma okulları” kısa süre sonra işte bu manastırların içinde gelişecekti.

Batıya sığınan Ermeni gatoğigosların yerleştiği merkeze yakın, aynı zamanda Seav dağları ile Kilikya tepelerine konmuş Ermeni manastırlarına komşu olan Malatya’nın bu açıdan onlardan etkilenmiş olması, onlardan ilham alarak aynı çizgide gelişmiş olması gayet doğaldı. Şayet kent, coğrafi konumu sebebiyle, sürekli savaş ve çatışmanın gerçekleştiği bir bölgede bulunmasa ve huzurun nimetlerinden mahrum olmasaydı, olumlu şartlar altında yapılacak gayretli faaliyetlerle belki de övünülesi bir yer olacaktı. Malatya bu şansa asla nail olamadı. İşte tam da bu

* Bu elyazmasıyla ilgili bkz. Gatoğigos Karekin Hovsepyants, s. 845-849.

yüzden, büyük bir merkez ve bazen gelişmiş bir şehir olmasına karşın, gerek merkezinde gerek etrafında süreklilik arz eden bir büyük kültür merkezi veya eğitim müessesesi yaratmak mümkün olmamıştır.

Bu yüzden, 1125'ten 1269'a kadar yaklaşık yüz elli yıllık bir zaman diliminde ve daha sonra 14. yüzyılın başına kadar yaklaşık iki yüz yıllık dönemde, yani Danişmentliler (1124-1178) ile Rumeli Selçuklularının (1178-1315) birbirini takip eden hâkimiyet dönemlerinde Malatya'da hiçbir elyazmasına, hiçbir kitaba, fikir ve kültür alanında herhangi bir çalışmaya rastlamamamız şaşırtıcı değil.

Ancak Malatya'da 1315'te kaleme alınmış birkaç elyazmasına rastlıyoruz. Sözünü ettiğimiz elyazma eserlerden biri olan İncil, Harutyun Kürdyan'a göre "minyatürleri açısından çok ilginçtir." İncil'i yazan Papaz Isdepan, eserini bitiremeden vefat etmiş, Vahram adlı başka bir papaz çalışmayı tamamlamıştır. Birinin yarım bıraktığı çalışmanın başka biri tarafından tamamlanmış olması Malatya'da elyazma sanatının gelişmeye başladığının da göstergesidir. Kürdyan'ın sözü edilen İncil'in minyatür açısından çok önemli olduğu yolundaki tanıklığı da Kilikya'daki minyatür okulunun etkilerinin Malatya'da hissedilir olmaya başladığını göstermektedir.

Henüz yarım asır geçmeden Malatya'da iyi organize olmuş, başında "alt edilemez bir filozofun" bulunduğu ve birçok üyesi olan Lusavoriç Manastırı'nı buluyoruz. 1361 tarihli İncil'i bu manastırın üyelerinden biri yazmış olmalıdır. 14. yüzyılın ortasından itibaren artık orada elyazmalarıyla ilgili düzenli çalışmalar ve ustalar mevcuttur. Nitekim mugganni Ananya süsleme sanatını 1430-1440 tarihleri arasında faaliyet gösteren episkopos Simeon'dan öğrenmiştir. Sözü edilen Başepiskopos Simeon, yakındaki Tertsgi Teodoros Zinvor Manastırı'nda rahip Hovsep tarafından kaleme alınmış olan bir yıllığı 1433'te süsleyen kişidir. Zikredilen elyazmanın kolofonlarından, onun rahip Krikor için yazıldığı ve kendisi tarafından Gürün'deki Aziz Vasil Kilisesi'ne hediye edildiği anlaşılmaktadır.

Malatya'da sanatlarını geliştirmiş olan süslemeciler bunu değerlendirmek üzere Malatya dışında çıkmışlardır. Nitekim Melidinelı Hovhannes Erzincan'a gitmiş ve Eğin'deki Surp Kevork Kilisesi'nde bulunan 1435 tarihli ilahi kitabını süslemiştir. Mesela, Rahip Tavit, 1438 tarihinde orada faaliyet göstermiş, bir *Kantzaran* kaleme almıştır. O tarihten itibaren Malatya'daki iki manastır, yani S. Krikor Lusavoriç

ve Tertsgi Surp Teodoros Zinvor manastırları elyazmacılığı sahasında önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Yine örnek olarak, Surp Krikor Lusavoriç manastırında 1438-1440 tarihlerinden 1600'e kadar çok sayıda elyazması üretilmiştir. Bu elyazmaları arasında bize ulaşanlardan bazıları 1461 tarihli İncil ile 1591, 1590-1591 ve 1598 tarihli elyazmalarıdır (üçü de Matta İncili'nin yorumudur). Ayrıca Tertsgi Manastırı'yla aynı dönemde, yani 1447'de yazılmış *Caşots*, 1576 ve 1578 tarihli (her ikisi de *Sağmosaran*=ilahi kitabı) elyazmaları da günümüze dek ulaşmıştır.

16. yüzyıl başlarında ise Surp Pırgiç Manastırı dahilinde *yerets* (papaz) Krikor verimli kalemlerden biri olarak parlamış, manastır içinde 1500'den 1566'ya kadar 66 yıl durmadan çalışarak sayısız elyazması kaleme almıştır. Bunlar arasında 1500, 1548, 1560 ve 1566 tarihli İnciller ve 1544 tarihli *Haysmavurk* yer almaktadır.

16. yüzyılda Malatya'ya yakın bir yerde, daha doğrusu Yepradatsvots kasabasında yeni bir manastır olan Gargar Surp Dimoteos Manastırı parlamaya başlamıştır. Amid [Diyarbakır] okulu talebelerinden, donanımlı bir din adamı, hatta bir ara Kilikya gatoğigosluğu da yapan Gargarlı Bedros, 1589-1600 tarihlerinde bu manastırın içinde bir derslik açmıştır. Manastır okullarını anlattığımız bölümde de bahsetmiş olduğumuz üzere buradan pek çok değerli din adamı yetişmiştir.

Özetle, görüldüğü üzere 15. yüzyılın başlarından 16. yüzyılın sonuna kadar Malatya'daki Surp Lusavoriç, Surp Pırgiç, Surp Teodoros ve nihayet özellikle 16. yüzyılda Gargar Surp Dimoteos Manastırı'nda bir dizi kalem erbabı oldukça yoğun faaliyetlerde bulunarak günlük ihtiyaca cevap veren kitaplar, özellikle dini kitapları, İnciller, ilahi kitapları vs. kaleme almışlardır.

Din öğretiminde kullanılan bu kitaplara 17. yüzyılda eğitimde kullanılan kitapların da katılmış olabileceğini düşünebiliriz. Şayet Celali İsyancıları, Ermenistan ve Küçük Asya ve Küçük Ermenistan'ı harabeye çevirmemiş, her şeyi yerle bir etmemiş olsaydı, belki de bu kitaplar Malatya'daki manastırların gelişmesine büyük hız kazandıracaktı.

Celalilerin sebep olduğu tahribat ve yarattıkları sefaletin etkisi korkunç bir kıtlıkla tamamlanmış ve tüm bunlar Anadolu'nun boşalmasına sebep olmuştu. Nitekim Osmanlı devlet adamları büyük endişeye düşmüşler, kaçarak memleketi boşaltanları yerlerinde yaşatabilmek için büyük çaba sarf etmişlerse de bunda başarılı olamamışlardır. İsyancıla-

rın darbesini ilk yiyen kent olan Malatya da büyük güç kaybetti. Malatya'daki Ermeni manastırlarında yapılan faaliyetler de durdu. Ermeni nüfus da son derece azaldı.

Bu genel yıkımdan sonra Malatya'nın tekrar kendine gelebilmesi ve kültürel çalışmalarla meşgul olabilmesi için uzun yıllar gerekmiştir. Bunu başaran, Toros dağlarının tepelerinde parlayan elyazma okulları olmuştur. Oralarda yetişen talebeler Küçük Asya'daki birçok şehirde etkilerini hissettirmeye başlamışlardır. Onlardan biri de oldukça üretken bir kalem olan Meğrili papaz Hovhannes'tir. Episkopos Zeytunlu Haçadur'un talebesi olan Hovhannes, 1663'te bir *Şaragnots*, 1650'de ise bir *Carındir* kaleme almıştır.

XVI. yüzyılın sonunda Gargarlı Bedros (daha sonra Kilikya Gatoğigosu, 1608) sayesinde parlayan ve Amid Okulu'nun bir kolu gibi sayılabilecek olan Gargar Okulu ise din adamı yetiştirmede önemli rol oynamış bir müessesedir.

Dolayısıyla, Malatya'daki Ermenilerin imkânların el verdiği ölçüde elyazmalarını çoğaltmaya çalıştıklarını, bir taraftan da diğer şehirlere eğitime gittiklerini söyleyebiliriz. Öyle ki, 17. yüzyılın ortasında artık kendilerini az çok toparladıkları zamanda hiç olmazsa iki elyazmacıları vardı (Papaz Hovhannes ve Tıbir Hovnan). Adı geçenler 1650'de ve 1692'de iki elyazması kaleme almışlardır. İlki *Carındir*, ikincisi ise *Donatsuyts*'tur [kilise takvimi]. Ayrıca, adı geçen şahısların artık bir manastırda değil de, Eski Malatya'nın o tarihlerdeki kilisesi olan Surp İsdepanos'da yaşadıklarını dikkate almak gerekiyor.* Adı geçen kilisede 17. yüzyılın ikinci yarısında elyazma sanatına vakıf Hovhannes adlı bir rahip yaşamıştır. Hovhannes, 1692'de *Donatsuyts*'u kaleme alan muganni Hovnan'ın hocası olmuştur. Demek ki, yaşadıkları yıkıcı olaylara rağmen Malatya Ermenileri, kültürel alanda imkân dahilinde yapılabileceklerini gerçekleştirmek için gayret göstermekten geri durmamışlardır.

D. ERMENİ OKULLARI

Malatya'daki Ermeni manastırlarından bahsederken kısa ömürlü olsalar da eğitim kurumlarını tanıtmıştım. "Kilise çocukları" için genellikle Ermeni papazlar veya diyakozlar tarafından kiliselerde veya evlerde açılmış okullardan da söz ettim. Şimdi sıra toplu eğitim kurumlarına ve kuruluş tarihleri çok da eski olmayan cemaat okullarına geldi.

* Kilise 1915'e kadar yarı yıkık haldeydi.

Cemaat okulları, Batı Ermeni dünyasında henüz 18. yüzyıl sonlarında tesis edilmişler, İstanbul ve İzmir'den başlayarak art arda Küçük Asya ve Ermenistan'da yayılmaya başlamışlardı.

Malatya milli eğitim çalışmalarına geç sayılabilecek bir tarihte başlamıştır. 18. yüzyıl sonlarında veya 19. yüzyılın ilk yarısındaki kayıtlarda Malatya'da cemaat okulu görülmez. Oysa zikredilen tarihlerde başka yerlerde bu tarz okullar çoktan açılmıştı. Sebebi gayet basittir: Yeni Malatya, eski şehir 1839'da terk edildikten sonra inşa edilmişti. Şayet bu tarihten önce bir okul açılmış olsaydı, eski şehirde yer alması olacaktı. Ne yazık ki eski şehirden hiçbir şey kalmadığı için okul olup olmadığı hakkında bilgimiz yok. Belki de bir okul mevcuttu, ancak elimizde bunu teyit edecek bir bilgi ya da kanıt yok. 1884'te İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'ne bağlı 60'tan fazla marhasalıkta 25'i merkezde olmak üzere 114 okul olduğunu dikkate alacak olursak, aynı tarihlerde Kilikya'daki 10-12 marhasalık bölgesinde de okulların açılmış olması gerekiyor. Bu durumda Malatya'nın da bir okulu olması lazım. Ancak tam olarak emin olamıyoruz. Zira 1830'dan 1844'e kadar Malatya'da olağandışı bir durum hüküm sürmekteydi.

Öncelikle, zikredilen on yıllık sürecin başlarında, yani 1831'in Eylül ve Ekim aylarında Malatya'da büyük nüfus kaybına neden olan korkunç bir kolera salgını mevcuttu. Onu, 1832'den 1834'e kadar Mısır Valisi İbrahim Paşa'nın Mısır ordusu ile Kütahya'ya kadar ilerleyişi izledi. Malatya'daki huzuru altüst eden ilerleyiş, 29 Haziran 1834 tarihinde imzalanan anlaşmayla son bulmuş, beş yıllık bir barış sağlanmışsa da İbrahim Paşa'nın 21 Nisan 1839'da tekrar saldırmasıyla savaş başlamış ve Osmanlı ordusu, 29 Haziran 1839'da Nizip'te korkunç bir yenilgiye uğramıştı.

Şehir, işte bu savaş esnasında eski yerinden on kilometre güneye, bağların bulunduğu mevkiye taşınmış, halk hafif ve korunaklı olmayan evlerde yaşamak zorunda kalmıştı. Düzenli evler daha sonradan inşa edilmiştir. Türlü mahrumiyetlerin yaşandığı o günlerde, nüfus okuldan daha elzem ihtiyaçları düşünmek zorunda kalmıştır.

Dr. Mikayel Keşişyan, Malatya eğitim tarihi üzerine makalesinde konuyla ilgili üç önemli kişiden bahsetmiştir:

1. Belo Güreğyan
2. Asadur Rahanyan
3. Bellik Keçeciyan

Yukarıda adları zikredilen bu şahıslar, yeni Malatya'nın kuruluşundan sonra oradaki eğitim faaliyetinin ilk önderleri olmuşlardır. Dr. Mikayel Keşişyan babasının anılarından ve adı geçen bu eğitimcilerin kendi çocukluğunda çok yaşlı olmalarından hareketle, onların faaliyetlerinin yüz yıl önce başlamış olduğuna hükmetmiyor. Bu zaman dilimi tam olarak Malatya'nın kuruluş tarihine denk gelmektedir. Dr. Mikayel Keşişyan şöyle diyor:

Bu üç eğitim önderinin, gerek şahsen gerek birlikte bulundukları faaliyet Malatya Ermenilerinin eğitim işinde çok önemli sonuçlar doğurmuştur (...) Onların özel talebeleri olmuş, ayrıca çarşıdaki kiliseye bitişik cemaat okulunu beraber yönetmişlerdir. Belo *Varjabed* [öğretmen] Ermenice eğitmeniydi. Asadur Rahanyan hem Ermenice hem Osmanlıca uzmanıydı, Bellik *Varjabed* de Ermenice öğretiyordu (Dr. Mikayel Keşişyan, *Bab Ukhdi*, sayı 18, s. 2-3).

Adları zikredilen üç eğitimci, Avrupalı etkilerin Osmanlı topraklarına nüfuz etmeye başladığı ve Ermenilerin de terakki ruhuyla devletin benimsediği bu yeni çizgiye uyarak okul açmaya hız verdikleri tarihe kadar, yani Kırım Harbi'ne kadar (1854-1856) birçok talebe yetiştirmişlerdir. O tarihlerde Malatya murahhası ve gözüpek bir din adamı olan rahip Arakel, ilk cemaat okulunu Ana Kilise'nin yanına tek katlı bir binada tesis etmiştir. Burada 100'e yakın talebe eğitim görmüştür. Demek ki Malatya'da ilk açılan Ermeni okulu 1852-1860 tarihleri arasında, daha doğrusu 1856-1860 tarihleri arasında açılmıştır. 1860'lı tarihlerden sonra çarşı semtinde açılan ilk okulun inşasından sonra kentteki diğer iki kilisenin bitişğine de eski usul, derme çatma okullar açılmıştı.

Bu eski okullarda önce talebe sonra da öğretmen olan Papaz Garabed Benneyan,** memleketindeki eğitim faaliyetinin çeşitli dönemlerdeki canlı tanığıdır. Malatya topografyasıyla ilgili 1899'da kaleme aldığı çalışmada, o tarihlerdeki eğitim durumuyla ilgili kötü tabloyu şu sözlerle sergilemiştir:

Eski, karanlık ve nemli binaların içinde, yerdeki çamur ve pislikle oynamanın dışında günün yarısını uyuyarak geçirirlerdi. O günlerde *Narek*'i okuyan ve eğri büğrü yazabilme kabiliyeti olanı parmakla gösterirler-

* Surp Harutyun Kilisesi, 1860'ta, Surp Yerortutyun Kilisesi ise 1875'te inşa edilmiş olduğuna göre onlarla beraber açılan okulların da bu tarihlerden sonra olması gerekir.

** Papaz Garabed Benneyan 1864'te dünyaya gelmiştir, dolayısıyla 1870-1895 yılları arasındaki eğitim hareketine bizzat tanıklık etmiştir.

di. Dilbilgisine gelince, okuyabiliyor veya yazabiliyor denen talebe yok gibiydi. Matematik veya coğrafyayı becerebilen görüldüğünde kurban kesilirdi.

Ancak bu hal sadece Malatya'ya özgü değildi. Anadolu'nun birçok şehrinde durum aynıydı. İkinci nesildeki hocalar arasında aşağıda adları zikredilen şahıslar hatırlanmaktadır:

1. Surp Harutyun semtinden Dzerun Tamburacıyan
2. Karakaşyanlar semtinden Krikor Ağa Tiftikçiyan (halk kendisini Tiftikçi Hoca olarak bilirdi)
3. Malemezian Hoca (bir süre Kapusenlerin okulunda öğretmenlik yapmıştır)

Dzerun Hoca, Ermenicenin yanı sıra iyi derecede Osmanlıca bilirdi. Türkler de kendisine "Büyük Hoca" diye saygı gösterirlerdi. Tiftikçi Hoca ise Türk edebiyatını Türklere öğretecek kadar iyi bilirdi. Bu açıdan Dzerun Hoca'dan daha ilerideydi. Gerek Dzerun gerek Tiftikçi hocalar, Belo, Asadur ve Bellik hocalardan öğrendiklerini kendi kendilerine çalışarak geliştirmişlerdi. Çarşı semtindeki büyük caddenin üzerindeki kilisede bulunan iki derslikli büyük salondan ibaret okul onların eline teslim edilmişti. Bu okulun sorumlu öğretmenleri olan Tiftikçi Hoca ile Dzerun Hoca'nın denetiminde 200-300 çocuk eğitim görmektedir. Bu okul çok başarılı ve verimli olmuş, zamanın taleplerine cevap verecek nitelikte yetiştirdiği insanlar devlet memuru olarak görev almışlardır.

Eğitim faaliyetinde Türkler Ermenilerden gerideydi. 1879'da Malatya'da polis teşkilatı tesis edileceği zaman 15-20 kadar polis ve 25-30 kadar asker-polis (jandarma) Türkçe okuma yazma bilen Ermeniler arasından seçilmişti. Bu da yörenin Ermeni halkı için gurur verici oldu (Nor Malatya, III. yıl, sayı 2, s. 15).

Dzerun ve Tiftikçi hocalar 1900'den biraz önce öğretmenlik yapmayı bırakmışlardır. Tiftikçi Hoca çarşıda arzuhalci olarak Türklere ve Ermenilere 1908 tarihine kadar faydalı olmuştur. Dzerun *Varjabed* ise Surp Harutyun Kilisesi'nde mugannilik yapmıştır. Kısacası, okul ve eğitim metotlarının değiştiği, eğitim sahasında yabancı misyonerler ve çeşitli tarikat okulları sebebiyle güçlü bir mücadelenin başladığı bir dönemde her ikisi de emekliye ayrılmışlardır.

Misyonerler dışarıdan öğretmen getiriyorlardı. Ermeniler iktisadi durumlarının kötü olması sebebiyle her zaman zayıf kalıyor ve onlarla güçbela rekabet edebiliyorlardı. Ama yine de okullarını iyileştirmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Malatyalılar imkânlar dahilinde cemaat

okullarını iyi durumda tutmaya çalışıyorlardı. Zira yüreklerinde milli ruh ve eğitime karşı heves uyanmıştı.

Malatya'daki kiliselerin bitişiğinde okul binaları kurulmaya başlandı. 1870'lerde üç kilisenin yanında okul vardı ama durumları iyi değildi. Patrikhane tarafından taşraya gönderilen ilk kişi olan Karekin Srvantsdyants (1878'de henüz rahipti) Malatya'da Surp Mesrobyan, Narekyan ve Arşagunyan adında üç okul olduğunu zikretmiştir (Toros I, s. 319). Bu okullarda 400 erkek çocuk eğitilmekteydi. Okulun yıllık gideri ise 7.000 kuruştı. Ziyaret ettiği bölgelerdeki okullarla yakından ilgilenmiş olan Srvantsdyants'ın Malatya okullarıyla ilgili fikir beyan etmemesi ilginçtir. Yörede üç okulun varlığından söz eden Srvantsdyants'ın sanki başkaları yokmuş gibi bir tek hocadan bahsetmiş olması da şaşırtıcıdır.

Hoca diye adlandırdıkları bir öğretmenleri vardı. Ermenice, Türkçe, yazı, matematik, müzik dersleri veriyordu, müdürdü, her şeydi. Marhasalıkta kâtipti, başka görevleri de vardı. Onun hiçbir şey bilmediğini ya da cahil olduğunu kim iddia edebilirdi! Ona sen bize yetersin, sen her şeyi bilirsin, her şeye muktedirsin diyorlardı" (Toros I, s. 310).

Ancak sonraki yıllarda önemli gelişmeler kaydedildi. Berlin Kongresi'ni (1878) takip eden dönem eğitim açısından yeniden uyanış dönemi idi. İstanbul'daki Ermenilerin taşraya yardım ettiği, oradaki eğitimin gelişimi için cemiyetler kurduğu ve taşranın en ücra köşesinde dahi okul açtığı bir dönemdi. İstanbul Ermenilerinin bu atılımı, Malatya da dahil olmak üzere taşranın birçok yeri için alarm zili görevi gördü.

Nitekim 1879'dan sonra Malatya murahhası Episkopos Srapyon –ki rahip Karekin Srvantsdyants atlarından başka bir şey düşünmediğini söyleyerek kendisiyle alay etmiştir– okul meselesiyle ilgilenmeye ve eğitim işine önem vermeye başlamıştı. Bir zamanlar Malatya'da öğretmen olan Hagop Muradyan da 1880 tarihini Malatya Ermenilerinin uyuşuktan uyanma tarihi olarak belirterek "O tarihten önce de küçük bir Ermeni talebe grubu vardı, ama esas akım, Ermeni Protestan ve Latin Kapusen okullarının da teşkil edilmeye başlandığı 1880'li yıllarda gerçekleşti" demiştir (bkz. *Nor Malatya*, III. yıl, sayı 2, s. 14-15).

* Herhangi bir kayıt olmadığından kuruluş tarihlerini kesin olarak tespit etmek maalesef mümkün değil. 1872-1873 İstanbul Cismani Meclis zabıtlarındaki Taşra İstatistikleri bölümünde ne yazık ki Malatya kısmı eksik. Öyle ki, o tarihten Srvantsdyants'ın ziyaretine, yani 1878'e kadarki dönemde Malatya okulları hakkında hiçbir bilimiz yok.

** Krikor Varjabed, Tiftikçıyan'a atıfta bulunmaktadır.

Dr. Keşişyan, *Nor Malatya*'da yayımlanmış olan "Badmagan agnarg mı Malatyo antsyalin u nergayin vra" [Malatya'nın Dününe ve Bugününe Tarihsel Bir Bakış] adlı makale dizisinde bazı gerçeklerden uzaklaşmış ve Malatya Ermenilerinin eğitimseverliği ve bu yöndeki gayretleri konusunda çok olumlu ifadeler kullanmıştır:

Surp Yerortutyun Ermeni Kilisesi'nin yapımı biter bitmez' onun yanına aynı hevesle iki katlı ortaokul seviyesinde karma bir okul inşa edildi. Okulun ilk ve anaokul kısmı da bulunuyordu. Çarşı ve Surp Harutyun kiliseleri de onarıldı. Halkın fedakâr çabaları, maddi-manevi destekleriyle her iki kilisenin bitişğine iki katlı ve sağlık koşullarına uygun büyük birer okul inşa edildi. İkisi de çoğunluğu kolej mezunu öğretmenlerin denetimine teslim edildi.

Ermeni Protestanlar yıkılmış olan eski dua yerini, sahip olduğu kolejli öğretmen kadrosu ile Melidine'yi aydınlatan önemli bir merkez olan büyük okullarını onardılar.

Ermeni Katolikler, kırım esnasında Yerortutyun Kilisesi'ne benzer şekilde komşu ailelere kurtarıcı olan büyük taş kiliseyi onardılar. Karma bir okul ve gösterişli, güzel, süslü bir marhasalık binası inşa ettiler (*Nor Malatya*, I. yıl, sayı 4; II. yıl, sayı 3; III. yıl, sayı 2).

Sanırım gerçek olan şuydu: Miatsyal [Birleşik] Cemiyeti'nin hevesli çalışmaları ve diğer Ermeni cemaatlerin okulları Malatya Ermenilerinin de kendi okulları için çalışma yapmalarında itici güç olmuştu. Malatya'daki okulların her cemaatteki en üst düzey aydınlara teslimi 1880'de değil, çok daha sonraları gerçekleşmiştir.

1899'da Papaz Garabed Benneyan eskiye kıyasla Malatya okullarının halini biraz daha teselli edici bulmuştur:

Ermeniler, son yıllarda bilgili ve doğru dürüst hocalar getirmiş bulunuyor. Onlar arasında A. Horasancıyan** (daha sonra Eğin'de papaz) ve M. Turyan, eğitim şeklini ve programını oldukça düzeltmişler, dersleri artırmışlardır. Türkçe ve Ermenice dersleri vererek bir-iki yıl içinde yetenekli ve donanımlı talebeler yetiştirmişlerdir. Bu talebelerden birkaçı bugün Malatya, Hüsn-ü Mansur ve Kahta okullarının bazılarında ders veriyorlar. Daha sonraları eğitim seviyesini biraz daha yükseltmek iste-

* Surp Yerortutyun Kilisesi'nin yapımına 1875'te başlanmış ancak inşaat uzun süre devam etmiş ve 1890'lı tarihlerin başında tamamlanmıştır. Dolayısıyla ona bitişik okulun yapılışı da geç kalmıştır.

** Hagop Tiftikçıyan, Manuk Çantsyan, Setrak Küpelyan, Krikor Arpacıyan vd., Ave-dis Horasancıyan'ın talebeleriydiler.

yen eğitimsever ve iyi yürekli kişiler –ki başlarında Hovhannes Efendi Sarafyan gelmektedir– sürekli çalışma sayesinde Getronagan Okulu’nu açmayı başarmışlardır. Kızların eğitimi ise çok parlak durumda olmasına rağmen yine de birkaç anaokulu var. Ama buradakiler hâlâ geleceğin annesi olan kız çocuklarının ev idaresi bilmesinin şart olduğunu öğretmekten uzaklar. Bu konuda Ermeni Katolikler ile Protestanların durumu daha ümit verici. Ermenilerin de kızların eğitimine layıkıyla önem vereceklerine ve yetenekli kadın öğretmenler getireceklerine (özel okullar açacaklarına) dair ümit var. İşte o zaman Melidinelinin ardında uyuklamakta olduğu cehalet perdesi açılacaktır (Benneyan, s. 104-106).

Malatya’da öğretmen sayısı talebe sayısına kıyasla çok azdı, maaşlar ise kesinlikle yetersizdi. Malatya’daki okulların durumunu iyileştirmeye çalışan ilk murahhas Başepiskopos Kevork Arslanyan olmuş, 1905-1906 eğitim yılında Harput Amerikan Koleji mezunlarından Hagop Prigyan’ı müdür olarak getirmiştir. Harput Amerikan Koleji’nden mezun başkaları da öğretmen olarak ona yardım etmekteydiler.

Senekerim Apalakyan, ağa ve efendileri cemaat işlerini kendi keyiflerine göre idare etmekle suçlamıştır (“Huşer Yev Khoher” [Anılar ve Düşünceler], *Bab Ukhdi*, sayı 27). Ancak Dr. Keşişyan kendisiyle aynı fikirde değildir, ağa ve efendileri uzak görüşlü ve millet için kendilerini feda eden kişiler olarak methetmektedir. H. Kocabaşyan da Keşişyan gibi düşünmektedir. Onların kendi keyiflerine göre hareket ettikleri görüşünü reddetmiştir (*Bab Ukhdi*, sayı 31, s. 10). Nitekim öyle olsaydı, Başepiskopos Arslanyan başarılı olamayacaktı.

Ne yazık ki onun zamanında yapılan değişiklikler süreklilik arz edemedi, zira Hagop Prikyan ertesi eğitim yılında Malatya’yı terk edip doğduğu yer olan Divriği’ye geçince okul yine karıştı. Meşrutiyet’in (1908) ilanından sonra Malatyalılar dikkatlerini tekrar okullara yönelttiler. Ancak 1909’da Malatya’yı ziyaret eden Taşnaktsutyun Partisi’nden Parseğ Şahbaz’ın tanıklığı durumun çok da iyiye gitmediğine işaret ediyor. Şahbaz, İstanbul’da yayımlanan *Arevelk* [Doğu] gazetesinde şöyle yazıyor:

Malatya’daki Ermeni talebeler Lusavorçagan [Ortodoks], Protestan, Katolik ve Latin olmak üzere dört okula dağılmış durumdalar. Hiçbiri bir kıymet arz etmiyor. Neyse ki birkaç yetenekli genç hoca var. Ancak ne yazık ki onlar da işsizliğe mahkûm olmuş durumdalar, çünkü okul-eğitim işi toplumda henüz sistematik bir çizgiye oturmuş değil. Ortodoks ve Protestan okullarında hâlâ yazı masası bile yok (*Arevelk*, 1909, sayı 7063).

Aynı dönemde yaşamış ve olaylara şahit olmuş Hagop K. Alaşanyan da 20. yüzyılın ilk on yılında Malatya'daki eğitim ve öğretimde gerçekleşen dönüşümü anlatmıştır. Yazdığı satırlar, Papaz Benneyan ve çeşitli gazete muhabirleri tarafından ifade edilenleri teyit eder niteliktedir:

Malatyalılar eskiden beri üç bölgede, Ana Kilise, Surp Yerortutyun ve Surp Harutyun Kilisesi semtlerinde toplanmış bulunuyorlardı. Her semtin yan yana inşa edilmiş kendi kilisesi ve okulu vardı. 1900'den itibaren Malatya Ermenileri arasında eğitim ve okul konusunda bir uyanış başlamıştı. Çarşıda, dükkânlarda, evlerde herkes eğitim meseleleriyle ilgileniyordu. Özellikle, o tarihlerde Malatya murahhası olan Rahip Kevork Arslanyan'ın gelişiyle bu dürtü daha da güçlendi ve yayıldı. O güne kadar halkın yegâne arzusu erkek çocuklarına zanaat öğretmektir. Kızlar ise evlenecekleri zamana kadar ev işlerine mahkûm edilmişlerdi. Kız okulu neredeyse hiç yoktu. Ancak daha önceki satırlarda da söz ettiğimiz üzere 1900'den başlayarak her semtte erkek okulunun yakınına kızlar için de okul açıldı ve minik kızlar okuma yazma öğrenmek için büyük bir hevesle bu okullara devam etmeye başladılar.

Malatya Ermeni halkı işte böyle ayağa kalkmış ve eğitim yolunda büyük bir hevesle ilerliyordu. Zeki ve algısı kuvvetli talebeler yüksek tahsil görmek üzere Sanasaryan Okulu'na, Harput Amerikan Koleji'ne gidiyor veya gönderiliyorlardı. Din adamı olma arzusu taşıyanların bu yönde yetiştirilmesi konusu da göz ardı edilmemişti.

Ermenilerin eğitim konusundaki yeniden uyanışı Meşrutiyet'in (1908) ilanından sonra daha da güçlendi. Marhasalığın idaresinde eğitimli ve yetenekli insanlardan bir Eğitim Komisyonu kuruldu. Azalar arasında tanınmış yazar Hosrov Keşişyan da bulunuyordu. Bu komisyonun gayretiyle tüm semt okulları için derecelendirme sistemi getirildi ve tek tip eğitim programı hazırlandı. Bu program uyarınca her yerde aynı dereceli sınıflarda hiçbir değişiklik yapılmadan aynı dersler okutuluyordu. Semt okulları ilkokullar derecesindeydi. Sadece Sahakyan Okulu'nun eğitim derecesi yüksekti. Çünkü sabit gelir kaynakları vardı ve yıllık bütçeye tahsis edilen meblağ hayli yüksekti. Sanasaryan'dan ve Harput Amerikan Koleji'nden mezun hocalar tatmin edici ücretler karşılığında bu okulda ders veriyorlardı. Öğretmenler arasında Hagop Prikyan, Bedros Depoyan, Hovhannes Zartaryan, Kapriyel Ansurluyan, Sarkis Şişmanyanyan, Boğos Boğosyan, Hagop Alaşanyan vd. saymak mümkün. Bu okulu bitirenler Harput Amerikan Koleji'nin *Freshman* sınıfına doğrudan kabul ediliyorlardı. Bu Malatyalılar için büyük gurur vesilesiydi. Kültür ve gelişime meraklı kişiler yakın bir gelecekte Harput

Koleji veya Sanasaryan'ın eğitim seviyesine eşit bir yüksekokul kurma planları yapmaya başlamışlardı. Nitekim Amerika'daki Malatya Grtasi-rats [Eğitimsever] Cemiyeti böyle bir müessesenin ekonomik boyutunu karşılama yolunda büyük adımlar atmıştı.

Şayet vahşiler, Ermenileri yok etmekle ilgili çok eskiden hazırladıkları planı uygulamaya kalkışmasalardı, rüyanın gerçeğe dönüşeceği zaman çok da uzak değildi. O şeytani planla, her alanda ilerlemeye müsait ancak hamisi olmayan bir milletin (Ermeniler) yüzyıllık çalışma ve fedakârlıkları henüz yarı yoldayken ezilmek, boğulmak isteniyordu. Daha doğrusu o korunmasız milletin fiziksel varlığını bir kereden sonsuza kadar ortadan kaldırmak istiyorlardı.

Garabed Benneyan da çalışmasının elyazması aslında “Eğitim Müesseseleri” başlıklı bir bölümde bu dönemle ilgili bilgiler vermiştir. Eğitim hareketini çok yakından takip etmiş bir şahsiyetin tanıklığı olarak bu bilgileri aynen aktarıyorum:

Hem Ermenilerin hem de diğer cemaatlerin kiliselerine bitişik karma okulları var. Ermeniler şimdilerde [1912] okullarındaki programları birleştirerek, üç-dört sene içinde az da olsa kıskanılacak bir seviyeye ulaştırmış bulunuyorlar. Ana Kilise'deki okul erkeklerle ayrılmış. Surp Yerortutyun okulunun üst katını ise kız okuluna dönüştürmüş bulunuyorlar. Bu okullarda Harput Amerikan Koleji ve Sanasaryan'dan mezun öğretmenler, kadın belletmenler ve pedagoglar ders veriyor. Program uyarınca anadil, Türkçe, İngilizce ve Fransızca öğretiliyor. Avrupa dillerinde öncelik bazen birine, bazen bir diğerine veriliyor. İngilizce, Amerika'ya gitme arzusu, Fransızca ise uluslararası dil olması sebebiyle öğretiliyor.

Din dersleri haricinde, bu diller ve dersler diğer cemaat okullarında da okutulmaktadır. Ancak el işleri konusunda Ermeni Okulu biraz geri kalıyor denebilir.

Şunu memnuniyetle söyleyebiliriz ki, Malatyalılar da artık yavaş yavaş aydınlığa ve bilime yönelmiş bulunuyor. Geçmiş neslin, nasıl, nerede ve ne okuduğunu bile unuttular. Oysa henüz çok yakın bir geçmişte okul denen şey dokumacının evi veya kilisenin avlusundaki karanlık ve nemli bodrum katlarıydı. Çocuklar *falaka* ve *tat* denen darbelere maruz kalıyor ama hiçbir şey öğrenmiyorlardı. Okuma ve yazma yıllarca dini kitap heceleyerek öğrenilebiliyordu.

O yıllarda talebeler her cumartesi dokuma ustasının evine büyükçe bir loğ (tandırda pişmiş ekmek) götürmek, bahçesindeki dökülmüş dutları toplamak, çocuğunu kucaklayıp dolaştırmak ve ona saygı göstermek

adına yılda birkaç kez ziyafet vermek zorundaydı. Artık o karanlık ve nemli delikler kapatıldı, yeni ve gösterişli binalar inşa edildi. Eski düzen ve anlayış değişti. “Oğlum papaz ya da rahip olmayacak ya!” diyenlerin sayısı azaldı. Artık ekmek taşıyan torbalar çantaya dönüştü. En nihayet “Margos veya Giragos’tan daha iyi” diyerek hatır için hoca barındırmak geleneği son buldu.

“Çocuğu beşikte eğit” sözünden hareketle 1906’da Surp Yerortutyun semtinde bir anaokulu açıldı. Protestanlar da bir anaokulu açtı ama sadece iki yıl faaliyet gösterebildi ve kapandı. Ermenilere ait anaokulu Masyats Cemiyeti tarafından idare edilmektedir.

İşte böylece Malatyalılar Meşrutiyet’in ilanından sonra semtlerdeki okullara hız verdiler. 1912-1913’te sadece Ortodoks Ermeni okullarında, daha sonra 1914’te kapsam genişletilerek üç cemaatin okulunda tüm talebelere aynı derslerin verilebilmesi için cemaat idarecilerinin anlaşmasıyla bir eğitim programı hazırlandı. Ortaöğretim için ise çarşı semtindeki Sahakyan Okulu merkez okula çevrilecek, üç cemaatin aynı tip eğitim görmüş talebeleri ortaöğretime bu okulda devam edeceklerdi. Üç cemaatin temsilcilerinden Karma Eğitim Komisyonu kurulacak ve bu komisyon üçünün de eğitim işinin takipçisi olacaktı.

Örnek alınacak bu program, her şeyi yerle bir eden savaş yüzünden uygulanamadı. 1908-1914 döneminde Malatyalılar kısıtlı imkânlarıyla maddi manevi zorlukları yenerek okulları için büyük gayret sarf etmişlerdi. Tabii ki bu başarıda Harput Amerikan Koleji, Fransız Koleji ve Alman eğitim kurumları da büyük rol oynamışlardı.

1. Sahakyan Okulu

Marhasa rahip Arakel, 1856-1860 tarihlerinde çarşı semtinde Surp Asdvadzadzin Kilisesi’nin bitişiğinde bir okul açmış ve Asadur Rahan-yan’ı öğretmen tayin etmişti (*Nor Malatya*, III. yıl, sayı 2, s. 15). Asadur’a daha sonra Belo ve Bellik hocalar katılmışlardı. İlk yıllarda okulda 100 talebe bulunuyordu. Rahip Arakel’in ardından görevi devralan Episkopos Sirapyon Sabonciyan da (1859-1868 ve 1878-1888) eğitim işine önem vermişti. 1870’li tarihlerde okulda öğretmen olarak Dzerun Tamburacıyan *Varjabed* ile Krikor Tiftikçıyan Hoca bulunuyordu. Talebelerin sayısı ise 200-300’e yükselmışti. Asıl adı Sahakyan olan okuldan Rahip Sırvantsdyants “S. Mesrobyan Okulu” olarak bahsetmektedir, halk içinde ise *Şugayi Tbrots* [Çarşı Okulu] olarak bilinirdi. Dzerun

Varjabed ile Tiftikçi Hoca 1890'lı tarihlerin sonuna veya 1900'e kadar orada öğretmenlik yapmışlardır. Malatya'nın en önemli okulu olan bu müesseseye bir-iki sınıf ilave edilmiş ve bazen Getronagan adıyla da anılmıştır.

Okulun alt katı ilkokula tahsis edilmiş, üst katı ise derslik olarak kullanılmış, Eğinli Avedis Horasancıyan burada derslere devam etmiştir. Üst kattaki derslikte 20 talebe ders görüyordu ve düzen mükemmeldi.

1900 yılında Harput'tan davet edilen Mikayel Halacyan adlı öğretmen Mayr Varjarian veya diğer adıyla Getronagan Okulu'na müdür tayin edilmiştir (*Arevelk*, 1900, sayı 4494). Malatya Ermeni Yetimhanesi Yönetim Kurulu Başkanı Papaz Yeğişe Haçaduryan'ın Malatya'daki okullarla ilgili 3 Şubat 1901 tarihli raporuna göre Mayr Varjarian'da 200'ü erkek, 120'si kız olmak üzere toplam 320 talebe eğitim görmektedir, üç erkek ve iki kadın öğretmen görev yapmaktaydı.

İstanbul'daki Merkezi Eğitim Komisyonu'nun hazırladığı 1901-1902 yıllarına ait Taşra Cemaat Okulları raporunda, Mayr Varjarian'la ilgili olarak, dört sınıf, 180 erkek ve 120 kız (toplam 300) talebe, 3 erkek 1 kadın hoca bulunduğu, giderlerin kilise kasasından gelen 250 kuruş, bağış kumbarasından veya çeşitli bağışlardan gelen 150 kuruşla karşılandığı kaydedilmiştir. Onun bir bölümünü oluşturan Getronagan Okulu'yla ilgili ise, dört sınıf olduğu, 230 erkek talebenin eğitim gördüğü ve 3 öğretmenin görev yaptığı bilgisi bulunmaktadır.

Rahip Haçadur Der Gazaryan tarafından 21 Mart 1902 tarihinde Patrikhane'ye gönderilmiş olan raporda yer alan bilgilerden, şehirde üç kilise ve ona bitişik üç okul olduğu anlaşılmaktadır. Bu okullardan ilki olan Mayr Varjarian'da dört öğretmen bulunuyor, 205 talebe öğrenim görüyordu. Görüldüğü üzere 1901 ve 1902 yıllarıyla ilgili olarak birbirinden farklı bilgiler içeren bu raporları birbirine uyar hale getirmek biraz zor.

Malatya'daki eğitim yaşamıyla ilgili olarak 1909'da Parseğ Şahbaz tarafından aktarılan bilgiler ise tamamıyla üzücü, hayal kırıklığı yaratacak nitelikte:

Getronagan'daki talebeler dahi yere oturuyor, tıpkı İstanbul'da Yeni Cami'deki arzuhalciler gibi bağdaş kurarak önlerine konmuş minik sandıkların üzerinde yazı yazıyorlar (...) (*Arevelk*, 1909, sayı 7063).

İnanılmayacak derecede üzücü olan bu durum aynı zamanda çok da şaşırtıcı. Zira zikredilen tarihlerden çok önce dahi Malatya'daki eğitim

müesseselerini yönetenlerin Harput Amerikan Koleji mezunları olduğunu biliyoruz.

Anladığımız şu ki, Meşrutiyet'in ilanından sonra bir reform olmuş, ancak Malatya Ermenileri attıkları ilk hevesli adımlardan sonra, eğitim işini aynı gayretle devam ettirememişlerdir. Oysa Katolik, Protestan ve Latin okulları günden güne çarpıcı ilerlemeler kaydetmişlerdir.

2. Nersesyan Okulu

Nersesyan Okulu, Surp Harutyun Kilisesi'nin yanında bulunuyordu. Kilise 1860'ta inşa edilmiş, ancak okul çok zaman sonra, büyük ihtimalle 1872-1873 tarihlerinde Nersesyan Cemiyeti'nin çabalarıyla açılmıştı. Okulun ilk hocası Dzerun Tamburacıyan *Varjabed* olmuştur (*Nor Malatya*, III. yıl, sayı 9, s. 15). Cemiyetin dağılmasından sonra Nersesyan Okulu cemaat okuluna dönüştürülmüştür.

Merkez Eğitim Komisyonu 1901 tarihli raporuna göre Nersesyan okulunda dört sınıf, 140 erkek talebe ve 2 öğretmen bulunuyordu. 220 kuruş olan aylık masrafı kilise kasasından verilen 80 kuruş, talebe aidatlarından gelen 100 kuruş ve bağış kutusundan gelen 40 kuruşun toplamıyla karşılanmaktaydı. Papaz Yeğişe Haçaduryan'ın hazırlamış olduğu 3 Şubat 1901 tarihli istatistiğe göre ise 120 erkek talebe ve 2 öğretmen bulunuyordu. Rahip Haçadur Der Ğazaryan'ın 21 Mart 1902'de sunduğu rapora göre ise Nersesyan Okulu'nun 140 talebesi ve 2 öğretmeni vardı.

3. Asdğik Cemiyeti Okulu

Malatya'da 1872 yılında "Asdğik" adında bir kültür cemiyeti kurulmuştu. Cemiyet, Surp Yerortutyun semtindeki Katolik Kilisesi'nin karşısındaki sokakta bulunan Jarjatyannların evini kiralayarak Aralık 1881'de özel bir okul açmıştır. Okulda Miatsyal [Birleşik] Cemiyeti'nin eğitim programı uygulanmıştır (*Bab Ukhdi*, sayı 60, s. 19). Okulun 60 talebesi ve iki hocası vardı. Okulun müdürü Eğinli Armenolog Avedis Horasancıyan öğretmen olarak geldiği bu okulda, kapanış tarihine, yani 1886'ya kadar vazife yapmıştır. Kiralanan evde, havadar ve aydınlık geniş bir çatı katı bulunuyordu. Okulun sadece beş yıllık ömrü olmuş, 1886'da kapanmıştır. Aynı tarihlerde Asdğik Cemiyeti de kapanmıştır (*Bab Ukhdi*, sayı 58). Avedis Horasancıyan ise 1886'da Sahakyan Okulu'na müdür tayin edilmiştir.

4. Aramyan Okulu

Aramyan Okulu 1875'te inşa edilmiş olan Surp Yerortutyun Kilisesi'nin yanında bulunuyordu. Episkopos Sırapyon'un vaazları sonucu Malatya Ermenileri arasında milli bilinç ve eğitim aşkı uyanmaya başlayınca, Yerortutyun Kilisesi'nin yönetim kurulu üyelerinden Hacı Kevork Kepenekyan, Hacı Mardiros Zulalyan (Çinkuşlu Mırdı) ve Boğos Varvanyan kendileri okuma yazma bilmemelerine karşın, kilisenin karşısında, üç sınıfı olan iki katlı bir okul inşa etmişlerdir. Öğretmen olarak da 1883'te Arapgir'in Ançrti köyünden Garabed ve Bedros adlı kardeşleri getirtmişlerdir. İki kardeş yardımcılılarıyla beraber 1885'e kadar görev yapmıştır. Okulun 200'den fazla talebesi vardı (Hagop Muradyan, *Nor Malatya*, III. yıl, sayı 2, s. 15).

Bu okulda hoca olarak görev yapanlar arasında Enfiyeciyen, Hampartzum Benneyan (daha sonra papaz Garabed), Nazaret D. Muşegyan (daha sonra papaz Muşeg) yer almıştır (*a.g.e.*, III. yıl, sayı 2, s. 15).

Papaz Yeğişe Haçaduryan tarafından hazırlanıp 3 Şubat 1901'de sunulan istatistiğe göre, Aramyan Okulu'nda 150 erkek talebe ve 2 öğretmen bulunuyordu. Rahip Haçadur Der Ğazaryan'ın 21 Mart 1902 tarihli raporuna göre ise okulun sadece 200 erkek talebesi ve 2 öğretmeni bulunuyordu.

5. Grtasirats [Eğitimseverler Cemiyeti]Okulu

Rahip Yeprem Boğosyan'ın aktardığı bilgiye göre, Hagop Hovnanyan'ın tavsiyesiyle 1885'te cemiyetin olanakları kullanılarak bir okul açmak hedeflenmiştir. Avedis Horasancıyan'ın 1886'da Sahakyan Okulu'ndan istifa etmesinden sonra, Hagop Hovnanyan ve Avak Gemalmazyan aynı yıl Gemalmaz semtinde Gurabyanlara ait evi kiralarak Horasancıyan'ın müdürlüğünü üstlendiği bir okul açmışlardır. Horasancıyan'ın ardından Asadur Rahanyan göreve gelmiş, kısa süre sonra da Hagop Muradyan onun yardımcısı olarak göreve başlamıştır.

Okulun kuruluşu hakkında Rahip Yeprem Boğosyan'ın vermiş olduğu bilgiler bazı tashihlere ihtiyaç göstermektedir. Zira okulu açan cemiyet olarak zikrettiği oluşum 1880'de değil, 1862'de "Antznver" [Fedakâr] adıyla kurulmuştur. Cemiyet 1880'de tekrar teşkil edilmiştir. Bu okulu açan cemiyet ise büyük ihtimalle, 1 Ocak 1886'da teşkil edilmiş ve belki de Antznver'in bir kolu olan Grtasirats Yeridasartats Ingerutyun'dur [Eğitimsever Gençler Cemiyeti]. 1886'da tedbir olarak

Antzner Cemiyeti'nin görünürde lağvedilmesi düşünülmüş, ancak cemiyet daha sonra da göreceğimiz üzere çeşitli adlar altında faaliyetini gizli olarak sürdürmüştür. Grtasirats Okulu'nun başöğretmenliğine 1887 tarihinde Krikor Taşçıyan getirilmiş, Taşçıyan, Ermenice haricinde İngilizce de öğretmiş, Hagop Muradyan ise Ermenice ve Osmanlıca derslerine girmiştir.

O dönemde okulda sadece birinci ve ikinci sınıf bulunuyordu. Talebe sayısı ise gittikçe artıp (120'den 189'a) bina yetersiz kalınca okul önce Gemalmazyanların, sonra da Hagop Mazmanyanyan'ın evine taşındı. Okulun hamisi Grtasirats [Eğitimsever] Cemiyeti'nin maddi-manevi desteğiyle eğitim 1895 yılına kadar devam etmiştir.

Okulun açıldığı günden itibaren her pazar Hagop Hovnanyan tarafından felsefi ve bilimsel konferanslar verilmiş ve okulda üretken bir ortam oluşturulmuştur (Rahip Yeprem Boğosyan, *Bab Ukhdi*, sayı 57, s. 19 ve sayı 32, s. 12). Okul halk tarafından "Gemalmaz'ın Okulu" adıyla anılmıştır.

6. Kayanyan Okulu

Malatya'da 1880 tarihine kadar kızlar için özel bir okul yoktu. Sadece evlerde, İstanbul'dakiler gibi mahalledeki kız çocuklarına okuma yazma öğreten ve *varbed-dudu* adıyla bilinen okulların benzerleri vardı.

Bu okullardan biri yazar Rupen Vorperyan'ın annesi Marine Vorperyan tarafından açılmıştı. Evindeki derslikte 15-20 kıza temel dersleri verip nakış öğretiyordu.

Protestanlar Malatya'da kızlar için okul açınca Bayan Marine Vorperyan bu okulun ilk hocası olmuş ve birçok nesil yetiştirmişti. Bir dönem talebelerinin sayısı 50-60'a ulaşan Vorperyan, Malatya'nın ilk kadın öğretmeni unvanına sahip olmuştur (*Nor Malatya*, III. yıl, sayı 2, s. 15).

Katolikler, Ermeni Protestanlar ve Latinler kız okullarına Ermenilerden daha önce kavuşmuşlardır (Masis, 1884, sayı 3629). 1884 tarihine kadar kızların eğitimi görmezden gelinmiş ve kızlar için özel bir okul olmamıştır. Her ne kadar rahip Yeprem Boğosyan eski okullarda kızlarla ilgili bir bölüm olduğunu söylese de erkeklerle beraber eğitim görmek üzere kızların okula gönderilmesi pek olası değildir (*Bab Ukhdi*, sayı 57, s. 20).

Ermeniler, kızlar okuluna benzer bir oluşuma ilk kez 1884 tarihinde kavuşmuşlardır (Masis, 1884, sayı 3629). Aynı yılın nisan ayında kilisenin kadınlarla ilgili kısmında 60-70 kızın eğitim aldığı bir okul açmışlardır (Masis, 27 Haziran 1884, sayı 27, s. 3716). Okul, Kayanyants yönetim kurulundaki kadınların çalışmalarıyla kurulmuş olduğundan “Kayanyan” olarak adlandırılmıştır (Mardiros Sahakyan ve Garabed Kızılkışşyan, Masis, 5 Nisan 1884, sayı 3663).

Okul kilise içinde kurulmuş olmasına karşın, ayrı yönetim kuruluna sahip olduğundan özel okul olarak kabul edilmiştir. 1891’de Mayr Varjaran ile birleşmiş olduğundan, rahip Der Ėazaryan 21 Mart 1902 tarihli raporunda okulun kuruluş tarihini 1891 olarak vermiştir. Belki de bu sebeple Papaz Yeğişe Haçaduryan’ın istatistik çalışmasında adına rastlanmamaktadır. Aynı şekilde Merkez Eğitim Komisyonu’nun raporunda da ismi yer almamıştır. Rahip Haçadur Der Ėazaryan, Patrikhane’ye gönderdiği 21 Mart 1902 tarihli kapsamlı raporda, okulun adını zikrederek 150 kız talebesi ve 2 kadın hocası olduğunu kaydetmiştir. Y. Torkomyan 1893’te okulun adını zikrettiğine göre okulun en azından o tarihe kadar eğitime devam ettiği anlaşılıyor (bkz. *Arevelk*, sayı 2927).

7. Santukhtyan Okulu

Özel Kayanyan Okulu’nun kuruluşundan bir yıl sonra, rahip Harutyun Arakelyan’ın öncülüğünde 15 Mayıs 1885’te Malatya’nın ilk cemaat kız okulu Ana Kilise semtinde açılmıştır.

Bugün Ana Kilise semtinde bir kızlar okulu açıldı. Öğretmen yok, birçok eksik var ama olsun, hiç olmazsa işe başlanmış bulunuluyor. Bu başarı Varaka Manastırı rahibi değerli Harutyun Arakelyan’a aittir. 7-8 aydan beri kendi memleketinde bulunan Arakelyan elinden geldiğince yararlı olmaya çalışıyor (bkz. *Arevelk*, 1885, sayı 428).

İstanbul’da yayımlanan *Hayrenik*’te 1889’da okulun adı zikredilmiş ve 30 talebesi olduğu yazılmıştır (*Hayrenik*, 1889, sayı 523). Okul 1893’te hâlâ faaliyettedir (A. Y. Torkomyan, *Arevelk*, 1893, sayı 2927). Ancak 1894’te kapanmıştır. Okulun, büyük ihtimalle Patrikhane’nin yardımıyla tekrar açıldığı ve Surp Yerortutyun Kilisesi’ne taşındığı anlaşılıyor. 1900’de bir kadın öğretmeni ve 80 kız talebesi vardı (Vorperyan, s. 85).

Malatya'nın Veri Sandığer adlı semtinde 1888'de yeni bir okul açılmıştır. Okulun hocası Yezovpos pazar günleri okulda büyüklere ve gençlere konferanslar vermiştir (bkz. *Bab Ukhdı*, 1942, sayı 32-33, s. 12). Okulun adı ve hangi tarihe kadar eğitime devam ettiği zikredilmemiştir. Şahıs okulu olması muhtemeldir.

9. Hripsimyants Okulu

Rahip Haçadur Der Ėazaryan 21 Mart 1902 tarihli raporunda 1899'da açılmış Hripsimyants adlı bir okuldaki bahsetmiştir. Papaz Yeğişe Haçaduryan ise 3 Şubat 1901'de oluşturduğu istatistikte bu isimdeki bir kız okulundan bahsetmemiştir. Merkez Eğitim Komisyonu'nun listesinde de adı bulunmamaktadır. Rahip Der Ėazaryan'ın raporunda ise Mayr Varjara 205 talebeli bir erkek okulu olarak gösterilmiş olduğundan Hripsimyants'ın onun kızlar kolu olması muhtemeldir. Eğitim Komisyonu istatistik listesinde 120 kız talebesi olduğu belirtilen okulun talebe sayısı Der Ėazaryan'ın bahsettiği Hripsimyants Okulu talebelerinin sayısı ile tıpatıp aynıdır.

10. Anaokulu

Osmanlı Ermenilerinin bulunduğu merkezlerde ve önemli şehirlerde anaokullarının açılmasından oldukça sonra, murahhas Kevork Arslanyan ve Eğitim Komisyonu'nun çabalarıyla Malatya Ermenileri de 1906'da anaokuluna kavuşmuşlardır. Anaokulunun ilk kadın hocası olan Mari Keşişyan Şebinkarahisar'dan çağırılmıştır. Getronagan Okulu'nun avlusunda anaokulu için bir bina inşa edilerek Kasım 1906'da açılışı yapılmıştır. Anaokulu 1915'e kadar varlığını korumuştur.

11. Cemaat Yetimhanesi

1895-1896 kırımları sonucunda, Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi Malatya'da da iç-dış yardımlar ve halkın insanüstü fedakârlıklarıyla okul-yetimhaneler açılmıştı. 1897-1898 yıllarında Malatya bölgesi dahilinde üç Ermeni cemaatinin kontrolü altında faaliyet gösteren üç yetimhane açılmıştı. "Cemaat Yetimhanesi", Ermeni Yetimleri Koruma Komisyonu'nun kontrolü altındaydı ve İstanbul Ermeni Patrikliği'nin sorumluluğundaydı.

Olayların yaşandığı günlerde çok sayıda yetimi toplayarak onlara ilk ihtimamı göstermiş olan Harput'taki Amerikan misyonerleri, yetimhane işinde önemli rol oynamışlardır.

Ermeni Yetimhanesi, Moskova'daki Yetimler Komisyonu'nun yardımlarıyla 23 Kasım 1898'de önce şehirde açılmış, ertesi bahar Surp Lusavoriç Manastırı'na taşınmıştır.

Yetimhanede 1899 yılında bir öğretmenin denetimi altında 40-50 yetime bakılmaktaydı (*Püzantion*, 1899, sayı 822). Yetimlerin kıyafetlerini Malatyalılar kendileri dikeyorlardı.

Yetimhanedeki mevcut çocuk sayısının üzerine, Harput'ta Amerikan misyonerleri tarafından bakılan 100'den fazla Ermeni çocuk, Latinlerin yanında bakılan 24 çocuk ve Ermeni Katoliklerin yanında bulunan 24 çocuk eklenince Malatya'da koruma altına alınan yetim sayısı 200'e ulaşmıştır (*Püzantion*, 1899, sayı 822). Surp Lusavoriç Manastırı'na sığınmış bulunan çocuklara ana dilleri dışında kunduracılık zanaatı da öğretilmekteydi (bkz. *Arevellk*, 1900, sayı 4494).

1901'de Surp Lusavoriç Manastırı'ndaki yetimhanenin müdürü Papaz Garabed Benneyan'dı. 1902'de 50 yetime bakılmaktaydı. Yetimhanede bir öğretmen, bir hademe ve iki kunduracı ustası görev yapmaktaydı. Ders programı incelendiğinde seviyenin oldukça yükselmiş olduğu görülmektedir. Atölyede her çeşit terlik üretiliyor, talebeler hem yerli hem Avrupa debbağlığını aynı anda öğreniyorlardı (H. H. Cılcıyan, *Arevellk*, 1901, sayı 4610). Yetimhane 1903'te kapanmıştır.

2. DİĞER ERMENİ CEMAATLERİNE AİT EĞİTİM KURUMLARI ve YABANCI EĞİTİM KURUMLARI

A. Ermeni Katolik Okulları

Ermenilerin kendi okullarını kurup, gereğince ihtimam göstermeye başladığı tarihlerde Katolik Ermeni cemaatinin henüz okulu yoktu. Katolik Ermeni cemaatinin, 1858'den 1880'e kadar neredeyse hiç okulu olmamıştır. Sadece Tateos *Varjabed* (Hımhım Tato) 15-20 çocuğa alfa be öğretiyordu. Anarad Hıgutyun rahibeleri ise yardımcı konumundaydılar (*Nor Malatya*, III. yıl, sayı 2, s. 15).

1. Haçaduryan Okulu

Episkopos Ėevont Khorkhoruni (1861-1897 tarihlerinde murahas) 1862'de bir karma okul inşa ettirerek kiliseyle beraber eğitim işine de hız vermiştir. Onun gayretleri sayesinde cemaat hem kız hem erkek okuluna kavuşmuştur. Yeni takdis edilmiş rahipler okullara sürekli hizmet ederek yeni yardımcı öğretmenler yetiştirmişlerdir.

Episkopos Khorkhoruni'nin genel vekili ve eğitim işlerindeki en büyük yardımcısı olan Episkopos Mikayel Haçaduryan (1899-1916) kendi murahhaslığı döneminde de okula büyük katkıda bulunmuş, bu yüzden okul "Haçaduryan" olarak adlandırılmıştır.

Katolik Ermeni cemaatine ait bu okulun ilk hocası İstanbul'dan davet edilen Hagop Goçayan Varjabed olmuş, kendisi aynı zamanda sivil olarak okul müdürlüğünü de üstlenmiştir. Onun ardından göreve gelen Venedik Mıkhitarist rahiplerinden Tateos Tumacan, 1903-1906 tarihleri arasında Haçaduryan Okulu'na hız vererek Malatya eğitim hayatına önemli katkıda bulunmuştur. Hagop Sisyan Varjabed ise 1907-1910 tarihleri arasında öğretmenlik yapmıştır. Okulun kızlar bölümünün idaresi Anarad Hıgutyun rahibelerine teslim edilmiş ve rahibeler ücretsiz hizmet vermişlerdir. Bu fedakâr öğretmen rahibeler arasında, Anastasia Kündübegyan, Pulkilia Çolakyan, Luiza Saniosyan ve Kapusuzyan adları hatırlanmaktadır. Teotig, ayrıca 1915 Felaketi'nde şehit olmuş Şuşan adlı bir rahibeden bahsetmektedir (Adanalıyan, s. 93).

Papaz Yeğişe'nin hazırlamış olduğu 3 Şubat 1901 tarihli istatistiğe göre Katolik Ermeni cemaatine ait karma okulda 50 erkek, 100 kız talebe bulunuyor, bir erkek ve üç kadın hoca görev yapıyordu.

Daha önce de zikrettiğimiz üzere, eğitim işini sağlam temellere oturtmak üzere Ermeni Katolik cemaati 1912-1913 ve 1914 tarihlerinde Ermeni cemaati ve Protestan Ermeni Cemaati ile beraber ortak bir program hazırlamış, ancak 1915 Felaketi yaşanınca her şey son bulmuştur.

2. Yetimhane

1895 kırımlarından sonra 1898'de Katolik Ermenilerin de kendilerine ait bir yetimhanesi olmuş ve orada 24 yetim barınmıştır. Yetimhane bir-iki yıl sonra kapanmıştır.

3. Latin Okulu

1867’de oluşan ve küçük bir cemaat olan Latin cemaati kurulduğu tarihten hemen sonra eğitim işlerine başlamış, kızlar ve erkekler için ayrı ayrı okullar açmıştır. Okullar 1895’te Türkler tarafından yakılınca yerlerine daha gösterişlilerini inşa etmişlerdir. Okulun ilk hocası Hovhannes Acemyan (halk arasında “Gürünlü Hoca”) olmuştur. Yaşlılık günlerinde yardımcılığını Balcan Yemezyan ile Hagop Sahakyan (Komiser Hagop adıyla tanınırdı) üstlenmişlerdir (Hagop Muradyan, *Nor Malatya*, III. yıl, sayı 2, s. 15). Latinler elde ettikleri başarıdan güç alarak, bağışlar ve maddi destekler sayesinde iyi maaşlarla hocalar tutmuş, ayrıca Tekçeşme semtinde Keşişyan’a ait binada sınıfları olan büyük bir salon inşa etmişlerdir.

Salonda yapılan ve dönemine göre bir hayli göz kamaştırıcı etkinlikler ve konferanslar halkı çekiyordu. Okul Vatikan’ın desteğiyle gittikçe gelişmiş ve ortaokul seviyesine ulaşmıştı.

Malatya’daki en iyi durumdaki okul binası buydu. Dersleri Harput Fransız Koleji mezunu hocalar ve rahipler vermekteydi. Fransızca bu okulda daha iyi öğretilmekteydi. Türkçe ve Fransızca öğretmenleri olarak Harutyun Cılcıyan görev yapmaktaydı. Cılcıyan İdadi’de de Fransızca dersleri vermekteydi. Latin okulunun Malatya’ya faydası büyük olmuştur, çünkü devlet okullarında yabancı dil olarak Fransızca okutulmaktaydı. Bu okuldan mezun olanlar Mamuretülaziz’deki Fransız Koleji’ni üç yılda tamamlayıp Beyrut’taki Fransız Üniversitesi’ne geçebilmekteydiler.

Latinlerin kız ve erkeklere ait okullarında 1900’de 2 öğretmen ile 3 belletmen görev yapmaktaydı. 180 erkek, 140 kız talebenin eğitimi gördüğü okullardaki 5 eğitime ödenen yıllık miktar 7.300 kuruştı. 3 Şubat 1901 tarihli istatistiğe göre ise okulda 100 erkek 80 kız talebe, ikisi erkek ikisi kadın olmak üzere 4 öğretmen bulunuyordu. Eğitim Komisyonu’nun istatistiğine göre ise 150 erkek 150 kız talebesi vardı (*Vicagatsuyts II*, 1903, s. 23).

Okulda öğretmen olarak vazife yapanlardan biri de, eğitimi İstanbul’daki Getronagan Okulu’nda alan, iyi bir matematikçi, astronom ve Türkolog olan Yezegiel Şirotsi olmuştur (*Nor Malatya*, IV. yıl, sayı 2, s. 10).

4. Latin Yetimhanesi

Malatya Latin murahhası rahip Selistin 1900'de 26-28 kadar Ermeni yetimi himayesi altına almıştı. Erkek olanlara sadece eğitim veriliyordu; kızlara ise hem eğitim veriliyor hem el işi öğretiliyordu (*Arevelyan Mamul*, 1900, s. 276-277). 1901-1902 tarihlerinde bu yetimhanede 15 erkek 10 kız yetim barınmaktaydı (*Vicagatsuyts II*, 1903, s. 23).

B. PROTESTAN OKULLARI

1. Protestan Cemaat Okulları

Cemaat olarak teşkil oldukları ilk günlerden itibaren Malatyalı Protestanların kendilerine ait okulları vardı. 1866'da Malatya'da Protestan Ermeni Kilisesi inşa edilirken bir de karma okul inşa edilmiştir. Başepiskopos Ardavazt, *Tsutsag hayeren tzerakrats Halebi* [Halep'teki Ermeni Elyazmaları Kataloğu] adlı çalışmasında, Mardiros İknadiosyan'ın Aralık 1867'de orada öğretmen olarak görev yaptığını ve bir yıl sonra (Aralık 1868) da oradan uzaklaşmış olduğunu zikretmektedir. Bu da Malatyalı Protestanların 1860'lı yıllardan itibaren kendilerine ait okulları olduğunu göstermektedir.

Nitekim Protestanlar ve onlara yardım eden Amerikalı Misyonerler için temeli sağlam olsun diye Haraça semtinde geniş bir toprak parçası üzerinde iki katlı bir bina inşa etmişlerdi. Burslu okuttuğu talebelerinden, mezun olduktan sonra civar bölgelerde görev alarak ışık ve bilgi dağıtacakları konusunda söz almış olan Harput Amerikan Koleji, ilk mezunlarından Garabed Boşgötüryan'ı 1880'de Malatya'daki Protestan Okulu'na öğretmen olarak göndermiştir. Harput Amerikan Koleji'nin hocalarından şair Aşod da aynı tarihlerde orada görev yapmaktaydı.

Garabed Boşgötüryan, Protestan okulunda başöğretmenlik yapmanın yanı sıra iyi bir hatip olarak Protestan Kilisesi'ni de yönetmiştir. Müdür olarak okulu çok iyi idare etmiştir. Talebelerin kullandığı sıralar sağlık ilkeleri dikkate alınarak yapılmıştı. Okulda, kendi dillerini ve matematik öğrenmek için gelen büyük yaşta Türk ve Kürt talebeler de vardı. Bu okulda eğitim almış ve Malatya Ermenilerine büyük faydası dokunmuş isimler arasında, Harutyun Aslanyan, Kevork Bılıkıyan, Papaz Krikor Taşçıyan, Hovhannes Vorperyan, K. Arpacıyan, Mardiros Keşişyan gibi isimler bulunmaktadır. İngilizcenin de öğretildiği okul neredeyse ortaokul niteliği taşımaktaydı.

Anlattıklarımız 1895 öncesi döneme aitti ve dönemin taleplerini ziyadesiyle karşılıyordu. Zikrettiğimiz tarihe kadar kızların eğitiminin neredeyse erkeklerinkine eşit yürütüldüğünü söylemek gerek. Özellikle Bayan Marine Vorperyan'ın çalışmaları, kızların ilköğretimi için gerekli zemini hazırlama açısından önemliydi. Bu zemin üzerine kolejli hocalar tarafından gerçekleştirilen çalışmalarla Malatya Ermenilerine çok büyük katkı sağlayan eğitimli kadınlar grubu hazırlanmış oldu.

Malatya'daki Protestan cemaati, okullarından aldıkları bu bilinçle 1880 sonları ile 1890 başlarında o kadar güçlü hale geldi ki, tıpkı Harput bölgesine tabi Çinkuş, Huylu, Hulaköy, Arapgir ve Eğin'deki Protestan kiliseleri gibi onlar da artık Board'dan yardım almamaya başladı.

Ancak 1895'teki korkunç olaylar Ermenilere olduğu kadar Türk'lere de pahalıya patladı. Olaylar sebebiyle şehrin ekonomik durumu sarsılınca Protestanlar tekrar Board'un yardımına muhtaç hale geldiler. Nitekim Harput'taki misyonerler, Malatya Ermeni Protestan okul masraflarının yarısını karşılamaya başladılar.

1895 kırımından sadece beş yıl sonra, 1900'de Malatya'yı ziyaret etmiş olan Mıgırdiç S. Vorperyan şöyle yazmaktadır:

Protestanlar, kızlar ve erkekler için ayrı ayrı iki okul yönetiyorlar. Her ikisinde de üçer kadın ve erkek hoca mevcut. 204 erkek 170 kız talebe var.* (...) Genel olarak [Malatya'daki] eğitim kurumları tatmin edici durumda değiller, ancak kıyaslandığında en iyi notu Protestanlar, ikincisini ise Latin okulları alır (Vorperyan, s. 85-86).

Papaz Yeğişe Haçaduryan'ın 3 Şubat 1901 tarihli istatistiğine göre okulda 100 erkek 100 kız talebe, 2 erkek 2 de kadın hoca bulunuyordu. Rahip Haçadur'un 31 Mart 1902 tarihli raporuna göre ise okulda 100 erkek 120 kız talebe eğitim görmekteydi.

Papaz Garabed Benneyan ise çalışmasında, 1906'dan sonra, yani marhasalığın atılımı ile Ermenilerin bir anaokulu açmalarından sonra, Protestanların da bir anaokulu açtıklarından, ancak uzun ömürlü olmayıp iki yıl faaliyet gösterdikten sonra kapandığından bahsetmektedir (Benneyan, s. 74).

Protestan Ermeniler kızların eğitimi konusunda önemli rol oynamış, sadece Ermeni Protestanlar için değil Ermeni kilisesi mensubu çocuklar için de aynı oranda faydalı olmuşlardır. Badveli Giragos Haçaduryan'ın

* Bu sayılar bize kuşku geliyor, zira 1901-1902 öğretim yılında Protestan Okulunda 160 erkek, 40 kız talebe bulunuyordu (Vicagatsuyts II, 1903, s. 23).

kız kardeşi Varter Karamığdesyan kadınlara okuma yazma ęretmek için uzun yıllar gezici ęretmenlik yapmıştır. Protestan Ermenilere ait karma okulda gerek erkek gerek kadın ve çoğu da Harput Amerikan Koleji mezunu pek çok kişi ęretmenlik yapmıştır. Ermeni Protestan Okulu şehrin fikri gelişim seviyesinin yükselmesinde büyük rol oynamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1915'te Protestan kız ve erkek okulları kapatıldı. Osmanlı Hkmeti, Protestanların yeni inşa edilmiş kilisesini un deposuna, erkeklere ait okulu ise ekmek fırınına dönüştürdü. 1918'de savaş sona erince Pastör Mardiros Giragosyan'ın kızı Hripsime Teręanyan ile Varter Mardikyan okul olarak kullanılmak üzere kilisenin geri verilmesi için yerel idareye başvurmuşlardır. Başvuru mutasarrıf tarafından kabul edilmiş ve kilise hayatta kalmış olan Protestanlara teslim edilmiştir.

Okul, Yester Nacaryan ile Maritsa ęantsyan'ın ęretmenlięinde eğitime başlamıştır. 1918'de Malatya'ya gelen Dr. Barton okulun tekrar açıldığını görünce hem çok şaşırmış hem de ziyadesiyle mutlu olarak maddi yardımda bulunmuştur. Malatya'da hayatta kalmış olanların çocuklarının hepsi, cemaat ayırımı yapılmaksızın okula kabul edilmiştir. Kemalist hareket başladığında siyasi açıdan zor şartlar oluşunca okul kapatılmıştır (1922). Near East Relief, Malatya'daki faaliyetine son vererek kendi himayesindeki yetimleri Halep'e nakletmiştir.

2. Amerikan Yetimhanesi

1895 kırımından sonra yetimlerin toplanıp himaye altına alınmasıyla ilgili organizasyonların yapıldığı ilk günlerde Harput'taki Amerikalı misyonerler Ermeni yetimlere ilk ihtimamı gösterme konusunda büyük hizmette bulunmuşlardı. Bu misyonerler 1898'de şehirde biri kız diğeri erkek çocukları için olmak üzere iki yetimhane açarak idaresini Malatyalı Protestanlara vermişlerdir. İki yetimhanede yaklaşık 100-120 yetime bakılmaktaydı. Amerikalılar bu yetimhaneler için, biri Ermeni kilisesine diğer ikisi Ermeni Protestan kilisesine mensup olmak üzere üç kişiden oluşan bir yönetim kurulu oluşturmuşlardı. 1900'de ve aynı şekilde 1901-1902'de iki yetimhanede 60'ar yetim barınmaktaydı. Giderlerin bir kısmı Amerika'dan gelen bağışlarla, bir kısmı ise Ermeni cemaatinin ve hayırseverlerin verdiği bağışlarla karşılanıyordu. Erkek ocuklar ę-

leye kadar eğitim görüyor, öğleden sonra zanaat öğreniyorlardı. Kızlara daha çok ihtimam gösteriliyor, okuma yazmanın yanı sıra örgü, nakış, eliş gibi beceriler öğretiliyordu (*Arevelyan Mamul*, 1900, s. 726).

3. Alman Yetimhanesi

Alman misyonerler Osmanlı sınırları dahilinde faaliyet göstermeye başladıklarında Malatya'ya da gelmişlerdi. Önce şehrin ileri gelenlerinin evlerinde, daha sonra da inşa ettikleri her türlü imkâna sahip bina da (Osmanlı kışlasının yanında) bir yetimhane tesis etmişlerdir. Papaz Yeğişe Haçaduryan'ın 3 Şubat 1901 tarihli istatistiğine göre orada 50 kız 50 erkek yetim barınmaktaydı. Alman Yetimhanesi 1915'teki Büyük Felaket'e rağmen varlığını korumuştur. *Bab Ukhdî*'de (sayı 59, s. 4) Alman Yetimhanesi ilgili şu cümleler yer alıyor:

Alman misyonerler henüz mezbaha kurulmadan önce, yıllarca kendilerine inanç ve fedakârlıkla hizmet eden Ermeni görevlileri Osmanlı hükümetinin kanlı pençelerine atıldılar. Alman orduları [savaşta] ezici bir yenilgiye uğrayınca, Alman misyonerler faaliyetlerine son verip 1917'de Ermeni yetimlerini tamamen dağıtıp Malatya'dan ayrıldılar. 1917'den sonra Osmanlı orduları dağılınca eziyetler yavaş yavaş azalmaya başladı. Yetimhaneler tekrar faaliyete geçti. Erkek çocuklar "Abunan"ların (Protestan) terk edilmiş okulunda, kızlar ise görevlilerin evlerinde, bir kısmı da Kapriel Kaprielyan Efendi'nin evinde korunmaya alındılar.

Yetimlerle ilgili faaliyette en çarpıcı ve kurtarıcı rolü oynayan Garabed Donabedian olmuş, yardımcılığını ise Bedros Arpacıyan, Moiz Yazmacıyan ve Manuel D. Vahramyan yapmışlardır.

Kız yetimlerin anneliğini üstlenmiş olan Bayan Yeğisapet Mardikyan gücü yettiğince yetimlere yardımcı olmaya çalışmıştır. 1917'den 1922'ye kadar Malatya'da faaliyet gösteren yetimhanelerin giderleri önce İstanbul Ermeni Patrikliği'nin yardımlarıyla, daha sonra ise American Relief'in yardımlarıyla karşılanmıştır. Amerika'daki Grtasiats Cemiyeti'nin de bu amaç için Malatya'ya ulaştırılmak üzere İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'ne önemli bir miktar gönderdiğini eklememiz gerekiyor.

Yukarıda anlattığımız yetimhanelerde barınan yetimlerden Malatya'lı olanla olmayana eşit ihtimam gösterilmiştir. 1922'den sonra yetimhaneler lağvedilince yetimler dağılmış, birçoğu Halep ve Kilikya'ya bir kısmı ise Malatya'da Ermeni veya Türk evlerine yerleşmişlerdir.

E. MARHASALIĞA BAĞLI OKULLAR

Malatya marhasalığına bağlı köy ve kazalarda çok az sayıda Ermeni okulu mevcuttu, bunların çoğunun durumu da pek iç açıcı değildir.

Elimizde bulunan istatistiklerden ilki 21 Mart 1902 tarihli Marhasalık Kaymakamı Rahip Haçadur Der Çazaryan tarafından hazırlanmış kapsamlı rapordur. Rapor incelendiğinde çok özenle hazırlandığı görülmektedir. Raporda anlatılan okullar şunlardı:

1. *Muşovıga (Akçadağ Kaymakamlığı dahilinde)*

1895'ten önce bu köyde bir okul vardı. Ancak Abdülhamit dönemi katliamlarından sonra kapandı.

2. *Hekimhan (Akçadağ Kaymakamlığı dahilinde)*

1895'e kadar aktif bir okul vardı, 1895 olaylarından sonra kapanmıştır.

3. *Hüsn-ü Mansur*

100 erkek 100 kız talebenin okuduğu karma bir okulu vardı. Okulda 2 erkek 2 de kadın öğretmen görev yapmaktaydı. 1895 olayları (kırımları) sebebiyle okul bir süre kapanmış, ancak daha sonra tekrar açılmıştır. Hüsn-ü Mansur'da Ermeni Katoliklere ait 50 talebenin eğitim gördüğü ve bir hocanın görev yaptığı bir okul da mevcuttu. Ermeni Protestan okulunda ise 100 talebe, iki hoca bulunuyordu.

4. *Behesni*

Kiliseyle beraber 1849'da inşa edilmiş bir okul vardı. Okul Patrikhane'den yardım alıyordu. Talebe sayısı 120, hoca sayısı 2'ydi. Katolik Ermenilerin ise 25 talebenin eğitim aldığı ve bir hocanın vazife yaptığı bir okulları vardı. Protestanların Okulu ise 1902'de kapanmıştı.

5. *Belveren köyü (Behesni'ye yakın)*

1880'de inşa edilen okul 1895 olaylarından sonra kapatılmıştır.

6. *Kahta*

1901'de bir okul açılmış, ancak devlet emriyle kapatılmıştır. 1902'de hâlâ kapalıydı. Bir öğretmenleri var ama okulun açılması yönündeki engel yüzünden görev yapamıyor.

7. *Büyükbağ (Kahta'dan dört saatlik mesafede).*

1880'de bir okul açılmış ancak maddi zorluklar sebebiyle 1885'te kapanmıştır.

8. *Ulbiş (Kahta'dan yedi saatlik mesafede)*

Miatsyal Cemiyeti 1879'da bu köyde bir okul açmıştır. Okul 1895'ten sonra Patrikhane'den yardım almaya başlamıştır. 1 Mayıs 1901'den

başlayarak Toğarlı Osman Ağa'nın Ulbiş Ermenilerine düşman kesilmesi sonucu yörenin Ermenileri birçok kez saldırıya maruz kalmış, haneleri yıkıma uğramış, okul da temelinden yıkılmıştır. O tarihten sonra okul kapalı kalmıştır. Rahip Haçadur Der Ğazaryan, öğretmen Apkar Azadikyan'ı okulu tekrar açması için göndermişse de Osman Ağa'nın düşmanlığı azalacağına daha da hiddetlenmiştir. Öğretmen Azadikyan, Kahta'ya kaçmış, okulun açılmasını boşuna bekleyip durmuştur.

Rahip Haçadur Ğazaryan'ın raporu dışında Malatya marhasalığına bağlı okullarla ilgili olarak elimizde bir de 1902'de hazırlanmış başka bir rapor bulunmaktadır. İstanbul'daki Eğitim Komisyonu tarafından yayımlanmıştır. "Vicag 1901-1902 darvo" [1901-1902 Yılları Raporu] adlı bu raporda 1901 ve 1903 yıllarına ait iki defter bulunmaktadır. 1903 tarihli defter Malatya'ya ait olan istatistiktir ve büyük ihtimalle Rahip Der Ğazaryan'ın raporundan derlenerek yeniden hazırlanmıştır.

Marhasalık bölgesindeki Ermeni eğitim müesseseleri hakkında genel bilgi veren, şehrin okulları ve yetimhaneleri için de aydınlatıcı olan bu raporu aynen aktarıyorum:

Açıklamalar

1. Malatya'daki yabancı yetimhanelerinde eğitim gören veya korunmaya alınmış 145 yetim bu raporun dışındadır. Kaldıkları yerler şöyledir:

	Erkek	Kız
a. Amerikan Yetimhanesi	60	60
b. Latin	15	10
	75	70
2. Yabancı okullara gidenler		
a. Protestan Okulu	100	40
b. Katolik	130	250
c. Latin	150	150
	380	440

1. Hüsn-ü Mansur

Mesrobyan Okulu'nda 150 erkek 100 kız talebe, 3 erkek 2 de kadın hoca bulunuyordu.

2. Behesni

Aramyan Okulu'nda 100 talebe ve 2 hoca vardı.

3. Kahta

Büyük Bağ'daki okulda 20 talebe, 1 öğretmen vardı.

Bu durumda geniş Malatya marhasalık bölgesinde toplam 3 okul, 270 erkek ve 100 kız talebe, 8 de öğretmen bulunuyordu (sadece ikisi kadın). Demek ki 1902'de 5 okul varken 1911'de 3 okul, 1902'de 415 talebeye karşılık 1911'de 370 talebe, 1902'deki 9 öğretmene karşılık 1911'de 8 öğretmen bulunuyordu. Bu da şunu göstermektedir ki, 1908 Meşrutiyet'inden sonra Ermenilerin sahip olduğu özgürlüğe ve marhasalık merkezinde eğitim işine verilen büyük ihtimama karşın, marhasalığın diğer yerlerindeki okullara dikkat edilmemiş, bu sebeple oradaki okullar gelişmemiştir. 1895 Olayları (Kırımı) Malatya ve civarındaki Ermeniler için büyük darbe olmuş ve Ermeni nüfus kasabaları, köyleri terk ederek uzaklaşmışlar, böylece taşrada Ermeni nüfus azalmıştır.

F. EĞİTİM, KÜLTÜR ve HAYIR CEMİYETLERİ

19. yüzyıl Türkiye Ermenilerinin genel gelişim hareketinde, aydınlarımızın tavsiye ve öncülüğünde oluşan birçok cemiyetin açtığı okullar ve yaptıkları yayınlar önemli rol oynamıştır. XIX. yüzyılda yaşanan dört önemli olay Türkiye Ermenilerinin yaşamında önemli dönüm noktaları olmuştur. Bu olaylar, 1839'da Tanzimat'ın İlanı, 1863'te Nizamname-i Milleti Ermeniyan'ın tesisi, 1878 Berlin Kongresi'nde Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkması ve 1908'de ilan edilen İkinci Meşrutiyet'tir.

İlk büyük değişim Tanzimat'ın ilanıyla olmuştur. Ermeni milleti eğitime büyük önem vermeye ve tüm gücüyle bu alanın gelişmesine çalışmıştır. Bu sayede okullara ve genel kültür düzeyinin gelişimine kendi çaplarında katkıda bulunan kültür derneklerinin ve çeşitli cemiyetlerin sayısı artmıştır.

Türkiye Ermenilerinin idari merkezi İstanbul sadece Batı medeniyetinin tohumlarını ülke içinde atıp geliştirmekle kalmayarak taşra için bir köprü vazifesi görmüş ve bu yapısıyla olağanüstü bir rol oynamıştır. Nitekim 1878'ten sonra taşranın aydınlanması önemli bir mesele olmuş ve gerçekten de mükemmel bir sonuç elde edilmiştir.

İstanbul'a yerleşmiş bulunan birçok taşralı Ermeni, İstanbul Ermenileri arasında hüküm sürmekte olan coşkudan etkilenerek, memleket-

lerindeki okullara yardım yetiştirmek, yeni okullar açmak ve cemiyetler teşkil etmek için çabalamaya başlamışlardır. Böylece öncelikle İstanbul'da taşradaki okullara yardım amacı güden cemiyetler kurulmuş, sonra da taşrada eğitim müesseseleri açılmaya başlamıştır.

Ne yazık ki Malatya bu etkiyi çabuk hisseden yerlerden biri olmamıştır. Zira öncelikle coğrafi olarak İstanbul'dan hayli uzakta bulunuyordu, ikincisi İstanbul'da kalabalık bir Malatyalı grubu yoktu ve son olarak da Kilikya Gatoğigosluğu'na tabi olduğundan İstanbul'daki merkezin doğrudan etkisi altında değildi. Bu sebepten de Malatya eğitim ve kültür sahalarında belli oranda geri kalmıştır. Ayrıca Nizamname'ye göre teşkil edilmesi gerek idari kurullar burada geç kurulmuştur. Dolayısıyla Malatya'da eğitim ve kültür cemiyetlerinin kuruluşu, tarih açısından geç gerçekleşmiştir. Ayrıca hem sayıca az olmuşlar hem de faaliyet açısında pek verimli olamamışlardır.

Antznver Cemiyeti (1862-1895)

Anadolu'nun birçok yerinde insanlar, İstanbul'da gurbette bulunan hemşerileri sayesinde cemiyetler kurmuşlardır. Zira gurbetteki bu insanlar İstanbul'daki cemaat okullarına yardım amacıyla İstanbullu Ermenilerin cemiyet kurmak için gösterdikleri coşkuyu görünce, özellikle Nizamname-i Millet-i Ermeniyân'ın tesisinden sonra (1860 [resmen 1863]) kendi memleketlerindeki eğitim müesseseleri için yardım cemiyetleri kurma arzusuna kapılmışlardır. İstanbul'a yerleşmiş Malatyalılar da bu duruma kayıtsız kalamamış, memleketlerinin eğitim açısından gelişmesi için 1862'de "Antznver" [Fedakâr] adında bir cemiyet kurmuşlardır.

Cemiyetin kurucularından biri İstanbul'da yaşayan Malatyalılardan Hacı Kevork Arakelyan," diğeri ise Hacı Anan Apalakyan"" olmuştur. İstanbul'da ikamet eden Malatyalı gurbetçilerin cemiyetleri için bu ismi

* Rahip Yeprem Boğosyan Antznver Ingerutyun'un kuruluş tarihini 1860'tan önce olarak tahmin eder (bkz. *Bab Ukhdi*, sayı 58, s. 2). Oysa 1862'de kurulmuştur. Tarih, Khoren Arakelyan tarafından tasdik edilmiştir. Antznver Ingerutyun'un tarihini yazarken onun geniş makalesinden faydalandım. Ne yazık ki Arakelyan'ın çalışması birçok tarafgir yorum sahip, ayrıca kronolojik uyumsuzluk da mevcutt Bu bilgileri a tashih etmeye gayret ettim. Ancak başarılı olduğumdan emin değilim.

** Hacı Kevork Arakelyan, Antznver Cemiyeti'nin tarihini yazmış olan Khoren Arakelyan'ın babasıdır. Hacı Kevork, Şam ve Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra İstanbul'a gitmiş ve Mısırlı bir devlet adamının yanında hizmete girmiş ve sekiz yıl boyunca orada kalmıştır.

*** Hacı Anan Apalakyan, sarrafbaşı olarak Sultan Abdülaziz'in hizmetindeydi.

seçmeleri İstanbul'da hüküm süren akımı örnek aldıklarını gösteriyor. Cemiyetin ilk üyelerinin adları: Hacı Vartan Enfiyeciyen, Krikor Madenyan, Hacı Haçadur Arakelyan, Krikor Nacaryan, Sarkis Sümbül Berberyan, Avedis Azazaryan, Kerovpe Külhancıyan, Donabet Ansuryan, Hacı Bedros Kızılkeşişyan, Hagop Terzi Yağupyan, Zakarya Ansuryan, Artin Çavuş Azadhanyan, Farğik Farğikyan, Hacı Hagop Hulyan, Hacı Kevork Arakelyan.

Üyelerin hepsi İstanbul'da ikamet eden Malatyalılardır. Cemiyetin ilk başkanı Hacı Anan Apalakyan, kâtibi ise Kevork Arakelyan olmuştur. Antznver Cemiyeti'nin İstanbul'daki merkezi, Malatya'da yaşayan insanları da üye kaydetmiştir. Böylece cemiyetin hem İstanbul hem Malatya'da olmak üzere iki merkezi olmuştur.

Kevork Arakelyan, Malatya'da bulunduğu dört yıl süresince oradaki şubeyi güçlendirmek için çok çaba sarf etmiş, böylece 1872-1873 tarihlerinde Malatya şubesi güçlü bir yapıya kavuşmuştur. O kadar başarılı olmuştur ki, Rahip Yeprem Boğosyan cemiyetin 1872-1873'te Malatya'da kurulduğunu zannetmiştir.

Kevork Arakelyan, ayrıca, 1874'te Malatya'da kazı yapan İngiliz kuruluşuyla beraber çalışmıştır. Ancak kuruluş sekiz aylık çalışmadan sonuç alamayınca İstanbul'a dönmüş, Arakelyan da onlara eşlik etmiş ve 1880'e kadar İstanbul'da kalmıştır.

Bu süre içinde kendi cemiyetiyle ilgilenmiş olmalıdır, ancak İstanbul'daki şubede de o sıralar bir gevşeklik olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kevork Arakelyan 1880'de Malatya'ya dönmeden önce Antznver Cemiyeti'ni tekrar tesis etmeye karar vererek, İstanbul'da yaşayan Malatyalıları bir kez daha bir araya toplamıştır. Bu toplantıda cemiyetin varlığını gizli tutma kararı alınmıştır.* K. Arakelyan Malatya'ya döndüğünde yeni üyeler kaydedeceğine ve cemiyeti güçlendirerek orada orta dereceli bir okul açacağına söz vermiştir.

Cemiyetin düzenli kayıtları, aza kartları, makbuzları vs. olmuştur. Anlaşılan o ki cemiyetin adını değiştirmeyi de bir tedbir olarak görmüş-

* Bu çok olası değildir. Zira 1880'lerde baskılar henüz çok hissedilmiyordu ve Ermeniler Türkiye'de özgürce cemiyet kurabiliyorlardı. Üstelik birkaç satır sonra cemiyetin makbuzu ve basılı üyelik kartı örnek olarak gösterildiğine göre cemiyetin gizli olma ihtimali yoktur. Antznver Cemiyeti kendi varlığını sürdürmüş olmasına rağmen, taşralarda kurulan bazı gizli cemiyetler gibi, Malatya'da da Antznver'in çatısı altında onun üyelerinden seçilen kişilerle gizli bir cemiyet kurma atılımında bulunulduğunu zannediyorum.

ler ve “Grtasirats” veya “Martasirats” olarak adlandırmışlar. Kevork Arakleyan’ın oğlu cemiyetin mührünü bugüne kadar saklamış, ayrıca makbuzun ayrıntılarını da hâlâ hatırlıyor.

Kevork Arakelyan, Malatya’ya dönerek Ana Katedral’in karşısında bir bakkal dükkânı açmış ve Malatya Ermeni cemaatine birtakım yenilikler getirmeye çalışmış, fikri misyon yüklenmiştir.

Antznver Cemiyeti, görüldüğü üzere 1880-1882’de çok zayıflamıştı ve tekrar oluşturulmaya ihtiyaç duyuyordu. Oğlunun tanıklığına göre K. Arakelyan da bunu denemişti.

İstanbul’da yayımlanan *Masis* gazetesindeki mektuplaşmada da bu durum teyit edilmektedir:

Antznver Cemiyeti’nin bugün itibariyle 10.000 kuruşluk maddi gücü olmasına karşın faaliyet gösteremeyişi çok acınası bir hal. Kötümserler onu ölmüş kabul ediyor. Bazılarına göre ise ağır bir uykuda, kuvvetli bir sarsıntı onu uyandırmaya yetecektir (*Masis*, 1882, sayı 3247).

Beklenen bu sarsıntı hemen o yıl gerçekleşmiştir. Zira Malatya’dan gelen Ekim 1882 tarihli ve tekrar *Masis*’te yayımlanan “Yolcu” imzalı mektupta şöyle yazmaktadır:

Uzun süredir faaliyet dışı kalmış olan Malatya’daki Antznver Cemiyeti bugünlerde harekete geçti ve dün idari kurulunu seçti (*Masis*, 1882, sayı 3333).

Anlaşılan o ki cemiyetin faaliyetleri desteklenmiş, zira cemiyet 1885’e kadar çalışmayı sürdürmüştü. Episkopos Srapyon’un ölümünden sonra (23 Aralık 1885), Episkopos Sahak cemiyeti yüreklendirmek için başkan olarak yönetimin başına kendisi geçmiştir ve cemiyet okullara yardım etmeye başlamıştır.

Cemiyet, ertesi yıl (1886) öğretmen Krikor Tiftikçyan’ın görevine son vermiş ve müdürlüğe Avedis Horasancıyan’ı geçirmiş, Asdğik Cemiyeti’nin eski müdürü olan Horasancıyan da okulun seviyesini yükseltmiştir. Ancak herkesçe malum olduğu üzere bizde çoğu kez şahıslar etrafında mücadeleler olur. Tiftikçyan’ın talebeleri ve dostları Hagop Hovnanyan ile Avak Gemalmazyan etrafında toplanarak kendileri de yeni bir okul açmışlardır. Bilindiği üzere bu okul Gemalmazyan olarak adlandırılmıştı.

Belki de parçalanma ve muhalefet cemiyeti zayıflatmıştı, nitekim 1886-1887’de düşüş yaşamaktaydı. Bir okuyucu şöyle yazmaktaydı:

Antznver Cemiyeti'nin kısa süre sonra eski parlak haline döneceğine ve amacına, yani okullara maddi yardımda bulunacağına dair büyük ümit var (Arevelk, 1885, sayı 428).

Rahip Yeprem Boğosyan'a göre cemiyetin varlığı 1886'da son bulmuştu. Ancak *Arevelk*'te (sayı 114, 1887) yayımlanan bir yazışmadan bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Zira cemiyet muhtemelen adını değiştirerek 1892'ye kadar varlığını sürdürmüştür.

Cemiyetin zayıflaması, muhtemelen bu parçalanmanın bir neticesi olmalıydı. Parçalanma, cemiyetin Sahakyan Okulu'nda yaptığı onarım ve modernleştirme çalışmaları sebebiyle ortaya çıkmıştı.

Ancak görüldüğü üzere, kendilerine karşı açılan savaşa rağmen sayıları çok azalmış olsa da üyeler pes etmemişlerdir. Episkopos Sahak cemiyetin başkanı, Krikor Ağa Aslanyan kasadar olmuş, Kevork Arakelyan ise tekrar kâtip olarak kalmıştır.

Cemiyet, okula güç vermeyi ve seviyesini yükseltmeyi başarmıştır. 18-20 yaşındaki gençler hâlâ okula gitmekteydiler. Gelir kaynağı olarak sadece 40 dükkân kirasına sahip olan okul, cemiyetten de maddi yardım gördüğünden oldukça iyi durumda bulunuyordu.

Okul hayli zengin bir kitaplığa sahipti. Her çocuğun kendine ait kilitli çekmecesine olan sırası vardı. Duvarlar İstanbul'dan getirtilmiş haritalarla süslenmişti.

Cemiyetin kurulduğu tarihten başlayarak 30 yıl boyunca kâtipliğini üstlenmiş olan Kevork Arakelyan 22 Aralık 1892'de vefat etmiştir. Ölümü vesilesiyle hükümet dükkânını mühürlemiştir. Aynı akşam marhasalığın görevlilerinden Garabed Erkekyan ile kilisenin zangoçu (Krikor Arakelyan'ın kardeşi) evine girerek cemiyete ait belge ve kâğıtları alarak bir sandığa doldurup marhasalığa götürmüşlerdir. Bu hareketlerden anlaşılabileceği üzere Arakelyan ispiyon edilmişti.*

Murahhas ile Kevork Arslanyan kötü bir olaya mahal vermemek için Arakelyan'ın ölümünden birkaç hafta sonra Harput'a giderek valiyle görüşmüş ve onu rüşvetle ikna edebilmişlerdi. Birkaç hafta sonra rahip Harutyun Hozat'a sürülmüş ve 7-8 ay sonra da orada ölmüştür.

Khoren Arakelyan'ın zar zor hatırladığına göre, bu iş marhasalık merdivenlerinden itilerek öldürülen ispiyoncu ağanın ölümüyle ilgilidir.

* Bu durum Antznverlilerin gizli faaliyetleri olduğunu göstermektedir. Muhtemelen bu sebeple cemiyetin kâğıtları evden alınmıştır.

Khoren, bu olaydan birkaç gün sonra bir akşam, zangoç olan amcasının eve gelerek annesini marhasalığa davet ettiğini, kâğıtların olduğu sandığı geri vermesini, zira evin marhasalıktan daha güvenli olduğunu, kendisinin uzun süre Malatya'da kalamayacağını, büyük ihtimalle sürüleceğini anlattığını hatırlıyor. Sahak Episkopos kendisini Ermenilerin ispiyon ettiğini söylemiş. Gerçekten de iki gün sonra Episkopos Sahak sürgün edilmiş ve 1895 kırımında kurban gitmiştir.* Murahhasın sürgün edildiği gün okulda arama yapılmış, yaşı büyük bazı talebeler sorgulanmış, kütüphanedeki ve marhasalıktaki kitaplar torbalara doldurularak götürülmüştür.

Avedis Horasancıyan tehlikeyi hissederek bir gün önce Malatya'dan uzaklaşarak memleketine gitmiştir. Episkopos Sahak'ın ardından göreve rahip Garabed Rışduni gelmiştir. Rışduni, Avedis Horasancıyan'ın halefiyle anlaşmaya varmıştır. Sonuç olarak 1895 başında hoca, arkasından haziran ayında da rahip oradan ayrılmıştır.

Okulun dağılmış sıraları, kütüphanesi ve haritaların hepsi Gemalmaz ve Surp Harutyun semtindeki okullara verilmiştir.

Yetişkin çocuklar da orada bir düzen içinde dağıtılmış, alt katta mevcut okul için Krikor Arpacıyan, Belik Hoca ve oğlu Andreas Papazyan, Yeğya D. Garabedian, Mikayel hoca Taşçıyan öğretmen olarak görevlendirilmişlerdir.

Diğer taraftan, Malatyalılar büyük bir bina inşa etmek için gecelerini gündüzlerine katıp çalışmaya başlamışlar ve binayı kış bitmeden bitirmeyi hedeflemişlerdi. Bina öylesine gösterişliydi ki, İslamlar her tarafta "Gâvurlar hükümet binası inşa ediyorlar" diye fısıldamaya başlamışlardı. 1895 kırımı esnasında Kevork Arakelyan'ın eşi, birçok kişi zarar görmesin diye Martasirats'ın belgelerini toprağa gömmüştür.

Kısa süre sonra Yeğya Hoca (daha sonra papaz), Martasirats'ın sandığında neler olduğunu incelemiş ve güvende olması için belgeleri kendi evine nakletmiştir.

Asdğik Cemiyeti

Antznver Cemiyeti'nden sonra Malatya'nın en eski cemiyeti muhtemelen 1872'de kurulmuş olan Asdğik Cemiyeti'dir. Cemiyetin amacı da yine eğitim meselesine yardımcı olmaktır. Bu amaçla, Surp Yerortut-

* Khoren Arakelyan burayı Hozat olarak zikreder. Ancak Episkopos Sahak'ın sürgün edilip sonra da öldürüldüğü yerin Darende'deki manastır olduğunu sanıyorum.

yun ve Surp Harutyun kiliselerine bitişik okulların haricinde bir okul daha açmıştır.

1885'te, Varaka Manastırı üyesi Malatyalı Harutyun Arakelyan Hoca, Malatya'daki okulların genel müdürü tayin edildiğinde diğer okullarla beraber Asdğik okulunun da müdürlüğünü üstlenmiştir (*Arevelk*, 1885, sayı 128). Bu durum, her ne kadar okul bir cemiyet tarafından kurulmuş olsa da, özel okul olarak değil de cemaat okulu statüsünde değerlendirildiğini göstermektedir.

1886'da hem cemiyet hem okul son bulmuştur (*Arevelk*, sayı 1114, 1887; *Bab Ukhdi*, sayı 58, s. 714).

Asdğik Cemiyeti'nin okulu, Antznver Cemiyeti'nin okulu ile beraber Malatya'da eğitim işine hız kazandırarak ve modernleştirerek, ayrıca eğitim müesseselerini eski usüllerden kurtararak iyi bir hizmette bulunmuştur.

Nersesyan Cemiyeti

Bu cemiyet, Malatya'da aynı adla mevcut veya yeni açılmış olan okula yardım etmek amacıyla muhtemelen 1872-1873 yıllarında kurulmuştur. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de, dağılışı gazeteler aracılığıyla duyurulmuştur (bkz. *Arevelk*, sayı 1114).

Grtasirats Cemiyeti (1880-1895)

Malatya'da uzun süre öğretmenlik yapan ve cemaat işlerindeki aktifliğiyle tanınan, Büyük Felaket'ten sağ kurtulmuş ve 1942'de Kıbrıs'ta yaşamakta olan Hagop Muradyan'ın *Nor Malatya* ve *Bab Ukhdi* dergilerinde Malatya Grtasirats Cemiyeti'yle ilgili bir yazısı bulunmaktadır. Muradyan yazıda cemiyetin kuruluşunu şöyle anlatmaktadır:

Çorbacı semtinden Vorperyan Sarkis, Mazmanyanyan Pilibos (Mazman Uzun Ago'nun kardeşidir), Avşaryan (Yotnotsents) Babo, Gemalmaz semtinden muhtar Garabed Hayrabyan, Avak Gemalmazyan ve kardeşi Avedis, Ğantsyan Manuk (bakırcı), Boncuklıyan sokağının karşısındaki Hagop Mazmanyanyan, Karakuents semtinden Harutyun Vosgeriçyan, dokuz saygın soydaşımız (ki aralarından beşi okuma yazma bilmiyordu, geriye kalan dördü ancak imzalarını atacak kadar yazma bilen 45-65 yaşlarında kişilerdir) 1880'de bir cemiyet teşkil etme fikrinden hareketle, giriş ücreti olarak günde 1 mecit, haftalık olaraksa 1 kuruş ödemek kaydıyla bir cemiyet oluşturmuşlardır.

1885'te anaparaları 15 liraya ulaşınca Çorbacı semtinden Hagop Hovnanyan'ın (Boşgötüryan Garabed Efendi'nin talebelerinden) tavsiyesiyle bir semt okulu açmaya niyetlenmişler ve 1886'da Gemalmaz semtinde Garabedianların evini kiralamışlardır. Hoca olarak da Asadur Rahanyan'ı getirtmişlerdir. Böylece Malatya'daki eğitim işine katkıda bulunmak amacıyla bu cemiyeti kuran kişiler amaçlarına hizmet etmeye başlamışlardır. Atılımları başarıya ulaşmıştır, zira okul açıldıktan 3-4 ay sonra 50-60 talebeye sahip olmuştur.

Hagop Hovnanyan'ın tavsiyesiyle okulun açılışı olmadan cemiyet "Gr-tasirats Cemiyeti", okul da "Gr-tasirats Okulu" olarak adlandırılmıştır. Okul, oldukça yararlı ve örnek kurumlardan biri olmuştur.

Malatya'da başarılı bir hoca olarak tanınan ve 1889'da Sahakyan Okulu'nun müdürlüğünü yapan Avedis Hocasaryan "Gr-tasirats Okulu"nın yılsonu sınavlarında 300'den fazla insanın bulunduğu bir ortamda cemiyet ve okul hakkında övgü dolu sözler sarf etmiştir.

1886'dan 1891'e kadar okulda yardımcı öğretmen olarak görev yapmış olan Hagop Muradyan hatıralarını kaleme almıştır. Onun hatırladığına göre 1887'de Asadur Hoca'nın yerine G. Boşgötüryan'ın talebelerinden Krikor Taşçıyan (1903'te papaz takdis edilmiştir) öğretmen olarak çağırılmıştır. Hagop Muradyan ise yine yardımcı öğretmen olarak görev devam etmiştir.

Taşçıyan, Ermenicenin yanı sıra ilk sınıflardaki çocuklara İngilizce derisi veriyor, Hagop Muradyan ise ikinci sınıftaki çocuklara Ermenice ve Türkçe öğretiyordu. Aynı yıl okul yetersiz gelmeye başlayınca Gemalmazların evine nakledilmiştir. İkinci yıl talebelerin sayısı 100'e yükselince, yeni yer de dar gelmeye başlamış ve okul Boncuklıyan sokağının karşısında, cemiyet üyelerinden Hagop Mazmanyanyan'ın evine nakledilmiştir. Taşçıyan ve Hagop Muradyan burada 1891 tarihine kadar öğretmenlik yapmışlardır. 1891'den 1895'e kadar eğitimi başka hocalar sürdürmüştür.

Cemiyetin ne tüzüğü ne düzenli kayıtları vardı, sadece kalıcı kasadar olarak Avak Gemalmazyan görev yapıyordu. Cemiyet üyeleri canla başla çalışıyorlardı. Eğer 1895 olayı okulu ve cemiyeti yok etmemiş olsaydı, Malatya Ermenilerine hizmeti büyük olacaktı.

Kayanyan Cemiyeti (1884?)

Kayanyan Cemiyeti'nin adı Malatya'da 1880'li tarihlerde kurulan cemiyetler arasında zikredilmektedir. Büyük ihtimalle 1884'te veya kısa süre önce kurulmuştur. Cemiyetin himayesindeki Kayanyants Kızlar

Okulu, yine cemiyet tarafından 1884'te açılmış ve Ermenilerin ilk kız okulu olmuştur. Oysa Ermeni Protestan, Ermeni Katolik ve Latin cemaatlerinin kendilerine ait kız okulları bulunuyordu.

Kayanyants Okulu'nun cemaat okulları içinde sayıldığı ve açıldıktan bir-iki yıl sonra bu statüde olduğu görülmektedir.

Intertsasirats Sanuts Ingerutyun [Okumasever Talebeler Cemiyeti]

İstanbul'da yayımlanan *Arevelk*'te Malatya'da "Intertsasirats Sanuts Ingerutyun" adında yeni teşkil edilmiş bir cemiyetin varlığından söz edilmiştir (sayı 428, 1885). Cemiyetin "yeni" sıfatını taşıyabilmesi için en fazla 1884 veya 1885'te kurulmuş olması gerekmektedir.

Aynı tarihli *Arevelk* gazetesinden cemiyetin amaç ve faaliyetinin, 5-6 çeşit gazeteyle okumasever talebelerin fikri gelişimine katkıda bulunmak olduğunu anlıyoruz. Cemiyetin kurulduğu tarihlerde Anadolu'nun başka bölgelerinde aynı adla veya benzer adlarla ve aynı amaç için kurulmuş cemiyetler bulunmaktaydı, onlar örnek alınarak kurulmuş olmalıdır. Ne yazık ki kendisiyle ilgili fazla bilgiye sahip değiliz.

Grtasirats Yeridasartats Ingerutyun [Eğitimsever Gençler Cemiyeti]

Yine *Arevelk*'te, Malatya eğitim müesseseleri hakkındaki yazışmalar-da –ki Malatya Ermenilerinin eğitim ve kültür müesseselerini olumsuz hatlarıyla tanıtmaktadır– şöyle yazmaktadır (sayı 1114, 1887):

Malatya'da memnuniyet verecek tek şey, 1 Ocak 1886'da kurulmuş olan "Grtasirats Yeridasartats Cemiyeti." Cemiyetin amacı, Ermeni gençliği arasında eğitimi yaygınlaştırmak; dini, edebi kitaplar getirtmek ve okutmaktır. Şimdilik 80 kadar kitabın yer aldığı bir kütüphanesi var. Üye sayısı 40 ve gün geçtikçe artmakta.

Yıllardır Türkiye Ermenilerinin kültür cemiyetleri hakkında bilgi toplamakla uğraşan Rahip Yeprem Boğosyan, bu cemiyetle ilgili başka bilgiye ulaşamamış ve sadece bu satırları aktarmakla kalmıştır. Ancak onun Grtasirats adlı cemiyetle aynı olup olmadığı konusundaki kuşkusunu da eklemiştir (*Bab Ukhdi*, sayı 58, s. 3). Ben de Grtasirats Yeridasartats cemiyetinin tamamen farklı bir cemiyet olduğu konusunda tereddütteyim.

Şayet Intertsasirats Sanuts Ingerutyun adı 1 Ocak 1886'dan önce zikredilmemiş olsaydı (yukarıda zikredildiği üzere), iki cemiyetin aynı olduğunu düşünebilirdim, ancak şimdi tereddüt ediyorum. Sanırım 1 Ocak 1886'da kurulmuş olan Grtasirats Yeridasartats, 1883-1884 tarihlerinde kurulmuş olan Intertsasirats Sanuts Cemiyeti'nin devamı, isim veya nitelik değiştirmiş hali olmalıdır. Belki de bu değişim sonrası Intertsasirats, güçlü Grtasirats Cemiyeti'yle birleşmiş veya onun himayesi altında faaliyet göstermiş olabilir.

Dziadzan Melidinei [Malatya Gökkuşluğu] Cemiyeti (1892-1897)

Amerika'ya göç hareketi hız kazandıktan sonra, oraya göç etmiş olan Malatyalılar 1892'de Wester'de[?], amacı Malatya'daki Ermeni okullarına yardım etmek olan "Dziadzan Melidinei" adlı kültür cemiyetini kurmuşlardır (bkz. *Bab Ukhdi*, sayı 2, 1936, s. 14).

Rahip Yeprem Boğosyan cemiyetle ilgili herhangi bir bilgi aktarmayıp sadece çok kısa ömürlü olduğunu söylemekle yetinmiştir. Gerçi A. Eminyan cemiyetin kuruluş tarihinin 1892' olduğunu zikrettikten sonra dağılma tarihinin de 1897 olduğunu doğrulamıştır (*Bab Ukhdi*, sayı 2, s. 12).

Gerçekten de adı geçen cemiyet, İstanbul'da 1862'de kurulan Antznver Cemiyeti'ne benzemektedir. Nitekim görüldüğü üzere Antznver Cemiyeti, 1870'li tarihlerde Malatya'da da bir şube açmış, "1880'lerde adını değiştirmek zorunda kalmış, ancak varlığını uzun sürdürememiş ve lağvedilmişti. Ancak fikir taze kalmış, Amerika'ya göç eden Malatyalılar, memleketlerindeki okullarına yardım etmek amacıyla 1892'de bu kez İstanbul yerine Wester'de bir cemiyet kurmuşlardır.

Ancak daha önce de söylediğimiz üzere, ne yazık ki cemiyet 1897'de lağvolmuştur. Ancak Malatyalılar memleketlerindeki okullara yardım amacıyla çok daha kuvvetli temellere oturmuş bir cemiyete sahip olmak için 4 Ocak 1904'te New York'ta "Grtasirats Ingerutyun" adıyla yeni bir cemiyeti hayata geçirmişlerdir. Cemiyet, Yeni Dünya'da bu tarihten çok daha önce kurulmuş, ancak ne yazık ki uzun ömürlü olamamış "Dziadzan Melidinei" cemiyetinin amaçlarını ilke edinmiştir.

* Kuruluş tarihi Rahip Yeprem Boğosyan'ın bildirdiği üzere 1890 değildir. Boğosyan, *Bab Ukhdi*'de Hagop K. imzasıyla kaleme alınmış makaleye dayanarak bu tarihi vermiştir (*Bab Ukhdi*, II. yıl, sayı 2, s. 14).

Malatya Grtasirats Cemiyeti (Kuruluş 4 Ocak 1904, Amerika)

Yukarıdaki satırlarda görüldüğü üzere Malatyalılar memleketlerindeki okullara yardım amacıyla Amerika'da ilk olarak 1892'de "Dziadzan Melidinei" adlı bir cemiyet kurmuşlardır.

O tarihlerde Amerika'daki Malatyalıların sayısı çok azdı ve maddi açıdan henüz parlak durumda değillerdi.

20. yüzyıl başında Amerika'daki sayıları hayli artmıştı. Özellikle 1895 kırımından sonra Osmanlı Devleti'nin Ermeni karşıtı politikası ve yapılan eziyetler sonucu bir göç akımı başlamıştı.

Sözü edilen göçmenler memleket sevgilerini yüreklerinde yaşatmış, memleketlerinde var olan okullardan daha üst seviyede bir okul kurmayı amaç edinerek 1904 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nin üç farklı şehrinde birbirine yakın tarihlerde "Grtasirats Ingerutyun" [Eğitimseverler Cemiyeti] adıyla yeni cemiyetler kurmuşlardır.

Grtasirats Ingerutyun [Eğitimseverler Cemiyeti] (1907-1915)

Yukarıda anlatılardan da anlaşılacağı üzere, ilk kez 1880 tarihinde Malatya'da kurulmuş olan Grtasirats Cemiyeti, 1895 olaylarından sonra lağvedilmiştir. Ancak, 4 Ocak 1904'te New York'ta kurulan bir cemiyet aynı isim ve aynı amaçla faaliyet göstermekteydi.

1895 kırımından sonra yavaş yavaş kendine gelmeye ve yaralarını sarmaya başlayan Malatyalı Ermeniler, Amerika'daki Grtasirats Cemiyeti'nden etkilenerek 1907'de yeni bir Grtasirats Cemiyeti kurdular. Bu atılımı gerçekleştirenler, Hagop Taşçıyan, M. Çekemyan, Levon Kavukçuyan, G. Khtsigyan, K. Gemalmazyan, S. Manuşyan, V. D. Tavityan, Napolyon Alacayan'dı.

Kurucularından Isdepan Manuşyan'ın ifadesine göre cemiyetin amacı, çocuk ve gençlerin ahlak seviyesini yüksek tutmak, onları kültürel olarak geliştirmek olmuştur (*Nor Malatya*, XV. yıl, sayı 3-4, s. 45-46). Gün geçtikçe cemiyete Hosrov Keşişyan K. D. Donabedyan, Kurken Boyacıyan, A. K. Yazıcıyan, M. Gosdikyan ve başkaları katılmıştır.

Isdepan Manuşyan'ın söylemine göre Abdülhamit istibdadının en yoğun olduğu dönemde kurulmuş olan bu cemiyet gizli bir cemiyetti. Zira Manuşyan, cemiyet üyelerinin her Pazar evlerde veya bağlarda gizli toplantılar yaptıklarını ve toplantı esnasında üyelerden birinin belli bir konu hakkında konuştuğu bilgisini aktarmaktadır.

1908'de ilan edilen Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük ortamından faydalanılmış, cemiyet 1908'den 1914'e kadar, altı yıl gibi kısa süre içinde iyi teşkilatlanmış ve cemaate faydalı faaliyetlerde bulunmuştur.

M. Çekemyan ve K. Gemalmazyan dışında, Malatya'da kalmış olan cemiyetin diğer tüm üyeleri şehit olmuşlardır.

Yurtdışına, özellikle Amerika'ya göç edenlerden V. D. Tavityan, Arakel K. Yazıcıyan, Isdepan Manuşyan güçlerini Amerika'daki Gr-tasirats Cemiyeti'nin hizmetine sunmuşlar ve kendi ideallerine hizmet etmişlerdir (*Nor Malatya*, XV. yıl, sayı 3-4, s. 45-46).

Masyats Ingerutyun [Masyats Cemiyeti]

Gr-tasirats Cemiyeti gibi bu cemiyet de büyük ihtimalle 1907 tarihinde kurulmuş olmalıdır. Amacı, derslik, kütüphane, gazete ve gece okulu açmak yoluyla Malatya Ermeni cemaatinin gelişimine yardım etmek olmuştur.

Eğer yanılmıyorsam, cemiyet, Gr-tasirats Cemiyeti'nin içinde teşkil olmuş ve 1908'den önce kısa bir süre faaliyette bulunmuştur. Kurucuları Taşnak olduklarından, baskı için bahane yaratılmasına fırsat vermek için kendilerini lağvetmişlerdir.*

1908'de Meşrutiyet ilan edilince cemiyet gün yüzüne çıkmış ve Malatya Ermenileri için yararlı faaliyetlerde bulunmuştur.

Cemiyetin ilk kurucuları; Krikor Taşçıyan, Hampartzum Benneyan (sonradan Papaz Garabed) ve Altunyan (Senekerin Apalakyan) olmuştur (*Bab Ukhdi*, sayı 27, s. 6).

1909'da cemiyetin üye sayısı 300, kurduğu kütüphanedeki kitap sayısı ise 500 idi. Cemiyetin başkanlığını Hosrov Keşişyan, kâtipliğini ise Krikor Arpacıyan üstlenmişti. Cemiyet her Pazar düzenlediği konferanslar, münazaralarla cemaatin gelişimine faydalı olmuş, bu toplantılara ayırım olmaksızın her partiden veya dini cemaatten insanlar katılmıştır. Cemiyet aynı zamanda okullara, özellikle fakir ve muhtaç talebelere yardım ediyordu. Kamufle olmuş Taşnaklar Masyats Cemiyeti adı altında faaliyet gösteriyorlardı. Cemiyet yayın yapmak için de teşebbüste bulunmuş ve 20 Ocak 1909'da *Çah* [Fener] adıyla hamur baskı bir dergi çıkarmıştır.

* Taşnak Kevork Melidinetsi, Taşnaksutyun komitesinin her zaman "Malatyo Ingerutyun" [Malatya Cemiyeti] adı altında faaliyet gösterdiğini yazmıştır (Melidinetsi, s. 78).

Intersasirats Ingerutyun [Okumaseverler Cemiyeti]

Büyük ihtimalle 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra hüküm süren özgürlük ortamından faydalanılarak, 1885'te kurulmuş olan Intersasirats Sanuts Ingerutyun'un [Okumasever Öğrenciler Cemiyeti] tekrarıdır. Ne yazık ki faaliyetleriyle ilgili hiçbir bilgimiz bulunmuyor.

Çımşud Cemiyeti (1908)

Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl (1908) Sahakyan Okulu'nun bazı talebeleri, amacı kişinin kendini ve başkalarını geliştirmesine yardım etmek olan Çımşud Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Kurucu üyelerinden Sahak Benneyan, cemiyetle ilgili olarak "Bilgili önderlerin idaresinden bizler, cemiyet üyeleri de çok faydalandık" ifadesini kullanmıştır:

Benneyan, özellikle, Asadur Ağayents'lerin evinde ikamet eden "Simutçi"den bahsetmiştir. Cemiyetin ilk üyeleri; Mıgırdiç Topalyan, Mıgırdiç Malacıyan, Hagop Yoğunyan, Hagop Tütelyan, Isdepan Şirinyan, kendi evlerindeki bir odayı cemiyetin toplantılarına tahsis eden Suren Nacaryan ve Krikor Nacaryan olmuştur.

1911'de hâlâ faaliyet halinde bulunan cemiyet (Sahak Benneyan, *Nor Malatya*, XV. yıl, sayı 3-4, s. 46) Birinci Dünya Savaşı ve Büyük Felaket'le son bulmuştur.

[?] Cemiyeti (1896-1898)

22 Ekim 1895'te kırımdan kısa bir süre sonra, hayatta kalan beş genç birbirlerini bulup bir cemiyet kurmuşlardır. Cemiyetin iki yıl ömrü olmuştur: Hagop Benneyan (1915'te şehit), Hagop Taşçıyan (Varvar'ın Hagopu) (1915'te şehit), Nazaret Torosyan (1915'te şehit), Krikor Khantsyan (1915'te Büyük Felaket'ten kurtuldu, New York'a yerleşti), Kerovpe Taşçıyan* (1915'te Büyük Felaket'ten kurtuldu, New York'a yerleşti).

Adları zikredilen beş samimi arkadaş cemiyeti aralarında gizli tutmayı kararlaştırmışlardı. Kerovpe Taşçıyan, gerçek kardeşler gibi birbirlerine bağlı olduklarından bahsetmektedir. Amaçları çocukçadır, sadece nasıl intikam alabileceklerini düşünmüşlerdir. Kerovpe Taşçıyan amaçlarına ulaşamayışlarını "Hüküm süren şartlar sebebiyle amacımıza ulaşamadık, çok yazık" sözleriyle dile getirmiştir (*Bab Ukhdi*, sayı 48, s. 15).

* 25 Kasım 1880'de dünyaya gelmiştir. Mayr Varjaran'da Avedis Horasancıyan'ı talebesi olmuştur. 22 Ekim 1895'teki kırımda yetim kalmıştır.

Panasirats Ingerutyun [İlimseverler Cemiyeti]

1909'da Malatya'yı ziyaret eden Parseğ Şahbaz, 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulmuş Ermeni cemiyetleri arasında "Panasirats" adında bir cemiyetten söz etmiştir. Ancak ne amaçla, kimler tarafından kurulduğunu veya ne gibi faaliyetlerde bulunup ne zaman sona erdiğini bilmiyoruz.

Fikrimce cemiyetin adı Şahbaz'ın yazdığı şekilde "Panasirats" değil, "Usumnasirats" olmalıdır. Cemiyet Surp Harutyun semtinde kurulmuştu.

Mangagan Ingerutyun [Çocuk Cemiyeti]

Parseğ Şahbaz'ın bahsettiği "Mangagan Ingerutyun", "Panasirats" gibi Meşrutiyet'ten sonra kurulmuştur (1908). Parseğ Şahbaz, 1909'da cemiyetten şu cümlelerle söz etmektedir:

Meşrutiyet ilan edilir edilmez ardı ardına birçok cemiyet kurulmaya başladı. Masyats, Intertsasirats, Çımşud, Panasirats, Mangagan vs. Bu cemiyetlerin hepsi kendilerinden önce kurulmuş olan Grtasirats gibi cemaatin gelişimi için çalışmayı amaç edinmişlerdi. İçlerinde en güçlüsü Masyats olmak üzere tüm bu cemiyetler bugün hâlâ faal durumdalar (bkz. Rahip Yeprem Boğosyan, *Bab Ukhdi*, sayı 58, s. 3).

Hay Parekordzagan Inthanur Miutyun (HPIM) [AGBU]

1908'den sonra Türkiye'nin tüm şehirlerinde şubesi bulunan AGBU [Armenian General Benevolent Union, Ermeni Genel Hayırseverler Birliği], biraz geç de olsa 1913'te Malatya'da da bir şube açmıştır.

Oynadığı rolü ve önemini bilmeyen tek bir Ermeni'nin dahi var olmadığından hareketle amacını açıklamayı fuzuli bulduğum bu büyük milli cemiyete Malatyalılar da katkı koymuşlardır. Dolayısıyla kendimden hiçbir şey katmadan bu büyük ve yararlı milli cemiyetin Malatya şubesiyle ilgili yazılmış satırları aktarmakla yetiniyorum:

Malatya Gatoğigosluk vekili Rahip Mesrop Yeretsyan (Amaduni) ve cemaat ileri gelenlerinden bazıları, Ermeni harflerinin icadının 1500. yılı vesilesiyle Ermeni halkının coşku içinde olduğu Kasım 1913'te kentte bir HPIM şubesi açmayı düşünmüşlerdir. Bu amaçla Dr. Ludvig Halepliyân'ın evinde bir toplantı yapmışlar ve doktorun başkanlığında geçici bir kurul oluşturmuş, mevcut olanlardan 15 kişiyi de üye kaydetmişlerdir.

1 Ocak 1914'te yapılan genel kurul toplantısında idare heyetine, Dr. Ludvig Halepliyan (başkan), Mihran M. Terğanyan (sekreter), Dikran Sarafyan (kasadar), Harutyun Vosgeriçyan ve Manuk Tamburacıyan (danışman) seçilmişlerdir.

Kurul gayretle çalışmaya koyulmuş, çeşitli etkinlikler ve konferanslar düzenlemiştir. Üye sayısı hızla 26'ya yükselmiş, ancak Birinci Dünya Savaşı başlayınca şube lağvolmuştur.*

Aramyan Cemiyeti (Hüsn-ü Mansur'da)

Malatya'da kültürel sahada sergilenen çaba, civarındaki yerlerde ve Malatya marhasalığına bağlı bölgelerde de benzer atılımlarda bulunulmasını teşvik etmiştir. Nitekim Hüsn-ü Mansur'da "Aramyan Cemiyeti" kurulmuştur. Büyük ihtimale 1880'den sonra kurulmuş olmalıdır, zira İstanbul Ermeni Patrikliği'ne gönderilmiş 26 Mayıs 1885 tarihli bir mektupta Aramyan Cemiyeti'nin sarsılmış olduğu bilgisi yer almıştır. Buradan hareketle düzenli bir geçmişi olduğu anlaşılmaktadır.

Parekordzagan Cemiyeti (Hüsn-ü Mansur'da)

Malatya Marhasalığı'na bağlı Hüsn-ü Mansur'da 1891 tarihinde "Parekordzagan" adında bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyet 5 Kasım 1892 tarihli mektupla Patrikhane'den onay istemiştir. Onay verilse de cemiyet uzun ömürlü olamamıştır.

G. BASIN ve MATBAA

Malatya'da 1900 yılında okunan gazeteler ve abone sayıları şöyleydi:

Avedaper (dini gazete, misyoner) 10

Arevelk (İstanbul gazetesi) 1

Püzantion (İstanbul gazetesi) 3

Püragn (etnografik) 6

Surhantak (İstanbul gazetesi) 4

Punç (haftalık edebi gazete) 4

Masis (haftalık edebi gazete) 2

Mecmua-i Ahbar (dini gazete, Katolik) 1

Ceride-i Şarkıye (Ermenice harfli Türkçe günlük gazete) 1

* Ayrıntılı bilgi için cemiyetin "Gümüş Yılı" vesilesiyle Paris'te basılan *Vosgemadyan Haygagan Parekordzagan İnthanur Miutyan* (1908-1931) [Ermeni Genel Hayırsever Birliği Altın Kitabı], adlı eserine bakılabilir, s. 121.

Listeye göz atan biri Malatya'nın gelişim derecesini ve geç kalmışlığını hemen anlayacaktır.

Buna karşın, 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra artık engeller kalkınca, Anadolu'nun iç kısımlarındaki hemen hemen her şehirde yerel basın ve matbaacılığı tesis etmek için büyük bir hareket başlamıştır. Meşrutiyet'in ilanından henüz altı ay geçmeden Malatya'da Masyats Cemiyeti'nin çabalarıyla, daha doğrusu Taşnak üyeleri tarafından 20 Ocak 1909'da *Çah* [Fener] adlı hamur baskı bir gazete yayımlanmaya başlamıştır (Teotig, *Amenun Daretsuytsi*, 1919, s. 14).

Mart-Nisan 1909'da Malatya'yı ziyaret eden Parseğ Şahbaz, *Çah*'la ilgili "hamur baskı olmasına karşın her halükarda içerik olarak Sivas'ta yayımlanan *Antranik*'ten çok daha yüksek seviyede. Ancak her talep, büyük maddi fedakârlıkları da beraberinde getirdiği için yoksul halk ne yapsın" ifadesini kullanmıştır (*Arevelk*, 1909, sayı 7069).

Çah'ın Grtasirats Cemiyeti tarafından yayımlandığı söylene de bu bilgi doğru değildir. Masyats Cemiyeti'nin yayınıdır. Bu tezin bir yanlış anlamadan kaynaklandığı da doğru olabilir, zira o tarihlerde Grtasirats Cemiyeti, S. Manuşyan'ın başyazarlığında haftalık bir gazete (elyazması) yayımlamaktaydı.

Her üye ayda en az bir kere yazı vermek zorundaydı. Mahlas kullanma kuralı getirilmişti (*Nor Malatya*, XV. yıl, sayı 3-4, s. 45). Ne yazık ki gazetenin adı zikredilmemiştir. Ancak başka kaynaklardan 1910-1914 tarihlerinde Malatya'da Yeğya Topalyan'ın başyazarlığında *Grtaşirats* adında hamur baskı bir gazetenin yayımlandığını biliyoruz. Sanırım *Grtaşirats*'in haftalık gazetesi budur. Ya da adı karıştırılmış ve *Grtaşirats* adı konmuştur. Eğer öyleyse adı *Lusnag* olmalıydı. Bir belgeye göre *Lusnag*, Gırtasirats tarafından *Çah* ile beraber yayımlanıyordu. İki gazete de hamur baskıydı.

Çah'ın başyazarlığını ise toplumda her yararlı işte öncülük eden Hosrov Keşişyan üstlenmişti.

Kütüphane

Surp Yerortutyun kilisesinin yanındaki derslik için inşa edilmiş salonun içinde yer alan kütüphane içerik açısından oldukça zengindi. Rahip Kevork Arslanyan kütüphanenin zenginleşmesine çalışmıştır. Yararlı rol oynayan kütüphanenin çalışanları bir öğretmen ve yaşı ileri talebeler olmuştur.

Tiyatro

Malatya'da tiyatro olmamıştır. Sadece, talebelerin bir kutlama esnasında temsil sergiledikleri zikredilmiştir. 1906 eğitim döneminin bitiminden hemen sonra öğretmenlerin yardımıyla *Genevieve* adlı oyun Türkçe olarak sergilenmiştir. Salon tıkabasa dolmuştur. Seyirciler arasında birçok Türk de yer almış, sağlanan başarı üstüne oyun tekrarlanmıştır (Isdepan Manuşyan, *Nor Malatya*, XV. yıl, sayı 3-4, s. 45).

VI. BÖLÜM

CEMAAT YAŞAMI

1. CEMAAT KURUMLARININ İDARESİ

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilan edilene kadar (1839), reaya olan Ermenilerin devlet işlerine karışmaya veya ülkeye memur olarak hizmet etmeye hakları yoktu.

Gayrimüslim halkların sahip olduğu tek hak, dini müesseselerinin yönetimiydi. Kilise önderleri, idareleri altındaki marhasalık bölgelerini, kiliseleri, manastırları ve manastırlara bitişik veya onların bir bölümü gibi görülen okulları cemaatten seçtikleri danışman niteliğindeki insanlar aracılığıyla yönetirlerdi.

Aslında ruhani önderler (murahaslar) kendilerine verilen “berat”lara dayanarak tek başlarına, hesap vermeden hareket edebilirlerdi. Ancak tek başına hareket hakkı kilisemizin ruhuna ters olduğundan, böyle bir şeye tevessül etmemişlerdir. Siviller her zaman ruhani önderlerle işbirliği içinde olmuşlar ve ruhani önderler de tek başlarına hareket etmemişlerdir. Cemaat müesseselerini idare etmede kendilerine yardımcı olan insanlar her zaman var olmuştur.

Eski zamanlarda murahaslar her manastır veya kilise için “mütevel-li” adı verilen idareciler seçerlerdi. Mütevelliler yöredeki halktan veya kilise müritleri arasından kendilerine yardımcıları seçerler, kiliseleri ve onlara bağlı müesseseleri bu şekilde yönetirlerdi. Bu sistem düzensizdi. Zira mütevelliler ya da diğer bir deyişle *ışkhan ağalar* belli bir kurala göre seçilmezlerdi. Hesap vermek zorunda olmadıkları gibi, belli bir süreden sonra istifa etme zorunlulukları da yoktu.

Kiliselerin ihtiyaçları gönüllü bağışlarla karşılanırdı. Ruhbanlar ise aynı şekilde ayin ve dini hizmetler karşılığında yapılan bağışlarla hayatlarını idame ettirirlerdi. Kilisedeki bağış tabakları ve kutulardaki gelirler de kilise ve ruhbanlara tahsis edilmişti. Halkın gönlünden kopan bu bağışlarla o zamanlar yeterli gelir sağlanmaktaydı. Zira halk dindardı ve imanlı her Ermeni, Pazar günü kiliseye gitmeyi görev addederdi.

Uzun yıllar tüm merkezlerde olay bu minvaldeydi. Ancak 1860'tan sonra Nizamname-i Millet-i Ermeniyan uygulanmaya başlayınca mütevellilik sistemine son verildi. Kiliseler için cemaatten yönetim kurulları seçilmeye başlandı. Marhasalık merkezlerinde ise 20-48 azalılı "Taşra Meclisleri" oluşturulmaya başlandı. Taşra meclisleri murahhasın danışmanı gibiydi. Bu gelişmelerle cemaat müesseselerinin idaresinde büyük bir değişiklik meydana gelmişti. Bu değişiklik anlaşmazlıklar doğurdu, tartışmalara sebebiyet verdi.

Malatya'da da aynı şeyler yaşanmıştır. Ancak 1830 tarihinden önce-sine ait hatıralar, şehrin yer değiştirmesi sebebiyle yok olduğundan, o dönemle ilgili neredeyse hiçbir şey hatırlanmadığı gibi, mütevellilerin veya aylığı olmayan, sadece bağışlarla hayatını idame ettiren murahhasın yanında danışman vazifesi görmekte olan ağaların kim olduğu bilinmiyor. Papazlar da aynı kaderi paylaşıyordu. Onlar da "halkın eline bakmak" zorundaydılar. Bu sebeple Malatya'daki papazlar da yakın tarihlere kadar maddi açıdan kötü durumda bulunuyorlardı.

Malatya'daki üç kilisede, ayrıca marhasalık sınırları içindeki diğer şehir ve köylerdeki kiliselerde görev yapan papazların hepsi, her yerde olduğu gibi, tahsilsiz, ahlak ve dini yaşam konusunda halka önderlik edebilecek niteliklerden yoksun insanlardı.

Öğretmenlikten din adamlığına geçmiş ve az buçuk yetişmiş bir insan olan Papaz Garabed Benneyan, Malatya'daki papazların bu durumunu saklamamış ve gayet üzücü hatlarıyla ortaya koymuştur. Elyazması raporunda (s. 154-156) Malatya'nın rahmetli papazlarından birinin sözlerini aktarmıştır:

Papaz pamuk balyasıdır. Herkes tekme atar, kimse acımaz." Şimdi bir de biz vurmayalım ama biraz eleştiride bulunalım. İstisnalar hariç Malatya'daki papazlar asra ve zamanın ruhuna uygun değiller. Bırakalım görev bilincinden ve sorumluluktan yoksun olmalarını, aralarında okumayı bilmeyenlerin, bir imzayı dahi doğru dürüst atmaya beceremeyenlerin sayısı çok fazla. Peki onların kabahati ne! Çoğunun papaz sülalesinden geliyor veya papaz oğlu olması yeter de artar. Şu ya da bu ağanın koruduğu, kendi zanaatını icra ederek gündelik ekmeğini çıkarmaktan aciz kişilere bir ağanın hami olup "Bizim de ölülerimiz için papaza ihtiyaç" var "İşte papaz H... 'nın büyük oğlu da iyi okuyor, hali de perişan, papaz yapsak olmaz mı" diyerek imza toplayıp marhasalığa gitmesi, bir ay sonra da böyle kişileri papaz yapması artık yetti! Sevgili okuyucular, böyle din adamlarına sahip halkın sonu ne olur bilirsiniz!

Eleştiri ve yargı her ne kadar amacımızın dışında olsa da, birinin maddi zorluktan kurtulmak için papaz olmasına ve daha kötü duruma düşmesine de kayıtsız kalamazdık. İşte şöyle:

Başlangıçtan beri burada da *dzukh* [hane, ocak] sistemi olduğundan, her papaz kendi sorumluluğunda bulunan ailenin dini ihtiyaçlarını karşılar-ken, aile de kendi papazının her tür maddi ihtiyaçlarını karşılamak durumundaydı. Papaz din adamlığının yanı sıra sivil hayattaki mesleğini de sürdürürdü (mesela terzilik). Ancak şehirde üç kilise inşa edilince, cemaat semtlere bölünmüş, *dzukh* sistemi kaldırılarak kiliseye para ödeme (vergi) sistemi getirilmiştir. Bu paralarla düğün, cenaze, vaftiz ve diğer dini hizmetler karşılanmıştır. Dini nikâhtan 30-40 veya 50 kuruş, kurbandan 15 kuruş, vaftiz ve cenazeden 7,5 kuruş alınıyordu. Toplanan paralar papaz, *lusarar*, zangoç, kilise sandığı, bazen de Kilikya'daki gatoğigosluğa tahsis edilmiştir. Papaz bu hesaptan aldığı kadarnya yakın bir miktarı da yaptığı din hizmetleri esnasında dolaylı yollardan alırdı.

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Malatya'daki papazların maddi durumu çok imrenilesi değildi. Bu yüzden özellikle kilise düzeni konusunda titizlenen sınıf, papazlar da gönül rahatlığı içinde görevlerini yapabilsinler ve maddi açıdan zorlanmasınlar diye yakın tarihlerde "Genel Milli Vergi" adı altında bir aylık ödeme sistemi getirmişlerdir. Ancak halk bu sistemi kilise gelenegine ters bulmuş, "Biz eski sistemi isteriz" diye karşı çıkarak kendilerine biçilen vergiyi asla ödememiştir. Neticede papazların maddi durumu son derece kötüleşmiş, neredeyse "Allah çekirtmesin" dedirtecek duruma gelmişlerdir.

Sonuç olarak papazların maddi durumunun düzelmesi, kilisenin düzen içinde olması ve gelecekte tahsilli papazlara sahip olmak için şimdiden tatmin edici ücretler veya aylıklar ödenmeli, din adamlığına adaylar bulunabilmesi için teoloji okullarına talebe gönderilmelidir.

Ancak İstanbul'da yayımlanan *Surhantak* gazetesinin muhabiri (yüksek ihtimalle Hosrov Keşişyan) durumla ilgili olarak, Rahmetli Papaz Benneyan kadar kötümser değildi. Nitekim gazetede şunları yazmıştır:

Diğer pek çok marhasalık bölgesinde olduğu gibi şehrimizde de son yıllarda tahsilli papazlar var. İçlerinden bazıları henüz 1-2 yıl önce Gatoğigos Sahak tarafından takdis oldular (*Surhantak*, sayı 1906).

* Sadece iki kişidirler: Krikor Taşçıyan ve Yeğya Garabedyan. Adı geçen bu şahıslar 1905'te din adamı olarak takdis edilmişlerdir.

Aynı şekilde Senekerim Apalakyan da 1941’de hatıralarında şu satırlara yer vermiştir:

Malatya’da altı papaz vardı. Aralarından ikisi doyumsuz karakterleriyle memnuniyetsizliklere ve şikâyetlere sebep oluyordu. Ama dördü iyiydi, yaptıkları işin bilincindeydiler ve halka fedakârca hizmet ediyorlardı (Apalakyan, *Bab Ukhdi* içinde, sayı 26 s. 7).

Papazlardan geçip sivillere geledim. Nizamname-i Millet-i Ermeniyane gereği kurulması gereken meclisler Malatya’da çok geç tesis edilmiş ve nadiren doğru şekilde uygulanmıştır. Taşra Meclisi, Nizamname’nin kabulünden sonra 23 yıl boyunca bir türlü oluşturulamamıştır. Meclis seçimleri ilk kez ancak 1883’te gerçekleşmiştir. Urfa murahhası Episkopos Khoren Mkhitaryan, Patrikhane’nin emriyle Malatya’ya gitmiş ve halkın oylarıyla Taşra Cemaat Meclisi seçimini gerçekleştirmiştir. Seçim Patrikhane tarafından 2 Kasım 1883’te onaylanmıştır. Oluşturulan Taşra Meclisi’ndeki üye sayısı 32’dir.

Bu ilk seçimden sonra 1887’de tamamlayıcı bir seçim daha yapılmış ve 27 Şubat 1888’de Patrikhane tarafından onaylanmıştır. Bu seçimde üye sayısı 32’den 28’e indirilmiştir. Ancak 1913’te taşra mebuslarının sayısının 35’e yükseldiğini görüyoruz.

Episkopos Khoren Mkhitaryan başkanlığında Nizamname kurallarıncı seçilmiş olan ilk taşra meclisi, seçim yaparak beş üyeli ilk Ruhani Meclisi teşkil etmiştir. 30 Mayıs 1889’da Patrikhane, Malatya Cismani Meclisi’ni onaylamıştır.

Görüldüğü üzere Episkopos Khoren Nizamname’yi tesis etmek üzere 1883’te Malatya’ya gönderilmeden önce de orada düzensiz de olsa meclisler teşkil edilmişti. O tarihlerde Malatya’dan yazan bir muhabir Cismani ve Ruhani meclislerin ismen var olduklarını ancak düzen adına tek bir emarenin bulunmadığını belirtmiştir.

Malatya’daki üç kilisenin yönetim kurulları birbirleriyle iyi ilişkiler içinde değildi. Her biri kendini ileri çıkarma gibi saçma bir çaba içindeydi, diğerini görmezden gelmek hatta zarar veriyor olmak umurlarında dahi değildi.

Bu durum, büyük ağaların artık etkisinin olmadığı dönemde gerçekleşmişti. Onların eksikliği marhasalıkta gevşeme ve parçalanmaya sebep olmuştu, her şey düzensizdi. Ancak merkez bu duruma 1883’e kadar dikkat etmemişti. Ta ki Episkopos Khoren Mkhitaryan, Nizamname meclislerini oluşturmak üzere görevli olarak gidene kadar.

1877'de Malatya murahhası Episkopos Srapyon, 4 Mart 1877'de İstanbul'daki Cemaat Genel Meclisi için Malatya temsilcisinin seçilmesini emretmiştir. Murahhas 1 Nisan 1877'de şöyle yazmaktadır:

Meclisimiz toplantı yaptı, meclistekiler ve cemaatimizin rızasıyla, seçimle, İstanbul'da ikamet etmekte olan Malatyalı ve cemaatin önde gelen insanlarından total Kevork Vartanyan Efendi temsilci tayin edilmiştir.

Başka raporlara karşı gösterdiği titizliği, uyduruk şekilde gerçekleştirilen bu seçime göstermeyen Patrikhane Genel Meclisi, hiçbir eleştiride bulunmadan 13 Mayıs 1877'de belgeyi onaylamış, böylece Kevork Vartanyan 26 Temmuz 1891 tarihine kadar sandalyesini korumuştur.

19 Mart 1891'de Malatya Taşra Meclisi'nde Sarkis Gülbenkian Malatya delegesi seçilmiş, ancak seçim raporundan seçimin gizli oyla yapılmadığı görülünce eksiğin giderilmesi talebiyle Murahhas Episkopos İshak Sahakyan'dan seçimin yenilenmesi istenmiştir. 25 Temmuz'da Taşra Meclisi 28 üyesinden 21'inin mevcut bulunduğu oturumda gizli oylama sonucu 18 oy alan Sarkis Gülbenkian'ı tekrar seçmiştir.

İstanbul'daki Cemaat Genel Meclisi 9 Ağustos 1891 tarihli oturumunda bu seçimi onaylamıştır. Ancak Gülbenkian, Sultan Abdülhamit tarafından Cemaat Genel Meclisi oturumlarının askıya alındığı tarih olan 4 Eylül 1891'e kadar toplanan iki oturumda da mevcut olmadığından hiç görev yapamamıştır.

Patrik İzmirliyan'ın seçimi için özel izinle yapılan 7 Aralık 1894 tarihli oturum sırasında Sarkis ölmüş olduğundan Malatya sandalyesi boş kalmıştır.

1908'de Meşrutiyet'in tekrar ilan edilmesinin ardından Cemaat Genel Meclisi tekrar teşkil edilmiş ve yeni seçilen delegelerin raporları Genel Meclis'e sunulmuştur. Rapordan Malatya'yı temsilen Diran Gümüşgerdan'ın seçildiği görülmektedir (*Adenakrutyun Azkayin Joğovo* [Cemaat Genel Meclisi Zabıtları], 1908, s. 3). Meclis seçimi onaylamış olsa da Gümüşgerdan, Pera semtinden de delege seçildiğinden Malatya delegeliğinden istifa etmiştir (*a.g.e.*, s. 14).

Dolayısıyla Patrikhane'den gönderilen emir üzerine yeni seçim yapılarak Malatyalı Hagop Akıyan (veya Akılkutusuyan) delege seçilmiştir. 25 Kasım 1908 tarihli seçim bildirgesi 28 Aralık 1908'de Cismani Meclis tarafından Cemaat Genel Meclisi'ne verilmiştir. Genel Meclis de 16 Ocak 1909'da onaylamıştır (*a.g.e.*, s. 194). Akıyan iki yıllık hizmetten sonra vefat etmiştir (bkz. 22 Ekim 1910 tarihli zabıtlar).

Malatya delegesinin sandalyesi 30 Eylül 1911 tarihine kadar boş kalmıştır. Aynı günkü Cemaat Genel Meclisi oturumunda, Malatya Taşra Meclisi'nin Onnik Çayyan'ı seçtiğini bildiren 15 Nisan 1911 tarihli rapor okunmuştur.

3 Mayıs 1913'ten sonra Onnik Çayyan'ın vefatı ile Malatya sandalyesi Birinci Dünya Savaşı'na kadar boş kalmıştır. Gerçi Malatya Taşra Meclisi 10 Kasım 1913'te Hagop Siruni'yi (Cololyan) delege seçmiş, ancak İstanbul'daki Cismani Meclis yaşının uygun olmaması sebebiyle bu seçimi onaylamamıştır.

2. MUHTAÇLARIN BAKIMI

Eski tarihlerden beri Ermeniler, yoksulların bakımını milli idarecilerin asli görevlerinden biri olarak görmüştür. Bu sebepten yoksullarla her zaman ruhbanlar ilgilenmiştir.

Nizamname-i Millet-i Ermeniyan'a göre ise bu görev kilise yönetim kurullarının vazifeleri arasına girmiştir. Ancak birçok yerde yönetim kurulları bu görevi Fakirler Kolu adıyla teşkil edilen oluşumlara bırakmışlardır.

Malatya'da da fakirlerle ilgilenen bu tarz oluşumlar var olmuş, ancak çok da verimli sonuçlar elde edilmemiştir. 1905'te 12 kişiden oluşan bu tarz bir Fakirler Kolu'nun varlığı zikredilmiştir. Ancak ne tarz bir faaliyette bulunduğu bilinmemektedir (*Püzantion*, sayı 2362).

Malatya birçok darbeye maruz kalması sebebiyle kendine dahi bakamamış, dış desteğe muhtaç olmuştur. Mesela, 1893 tarihli depremde Patrikhane'den yardım istemek zorunda kalmışlardır. Patrikhane İstanbul'da bir bağış kampanyası başlatarak Malatyalı depremzedeler için önce 300, daha sonra 200 lira göndermiştir. Kampanyadan artan 22,57 lira da Sarkis Gülbenkian müessesesine emanet verilmiştir.

Aynı şekilde 1895-1896 Ermeni kırımları esnasında, saldıran güruha kahramanca karşı koymaya çalışan Malatya Ermenileri maddi olarak yıkıma uğramış ve tekrar dış destek istemek zorunda kalmıştır. Patrikhane evraklarında kayıtlı olduğu üzere Patrikhane 1895'te Hüsn-ü Mansur'a yardım olarak hemen 100 lira göndermiştir. Bu olay vesilesiyle Amerikalı misyonerler de Malatyalı Ermenilere destek sağlamışlardır.

Patrikhane kayıtlarına göre Ağustos 1896'da Harput'taki misyoner Mr. Gates ve Matmazel Bush muhtaçlara 800 lira dağıtmış, 50 yetim

için 200 lira bağışlamış, okul ve kiliselerin yenilenmesine yardım etmişlerdir. Yardım dağıtmak üzere kızı ile beraber Malatya'ya gitmiş olan J. Randel Harris, 3 Ağustos 1896 tarihli mektubunda Malatya'ya ulaştığını ve orada Matmazel Bush ile Mr. Gates'i ve Harput Amerikan Koleji'nden Prof. Tenekeciyan'ı bulduğunu yazmıştır.

Harris ve kızı Helen Harris, Türk kırımcıların Malatya'da yaptıklarını görmek için orada kalmak istemişlerdir. Harris, Urfa'yı istisna sayarak, en büyük felaketin Malatya'da yaşandığını ancak buna karşın sefaletin daha az olduğunu ifade etmiştir. Bölgedeki işlerin emin ellerde olduğunu görebilmek adına iki-üç ay kadar Malatya'da kalmayı arzu etmişlerdir. Randel Harris yardımlarla ilgili şu bilgileri vermektedir:

Bu şehirde 1.139 kişi yardım almıştır. Bu yardımlarla; hastalara, yaralıları, açlık çekenlere hemen derman olunacaktı. Dostlarımız en iyisini yapabilmek için zorluklara göğüs gerdiler. Böylece şehrin durumunu ayrıntılarıyla öğrenmiş olacağız (Harris, 27. Mektup, s. 100).

Harris ayrıca Malatya'daki kırımın birçok eleştiriye sebep olabilecek üslupta anlatmıştır:

Olaylar olmadan önce Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişkiler çok iyiydi ve Türkiye Asyası'ndaki şehirlerin büyük bölümünde de olduğu üzere devrimci herhangi bir hareket yoktu. Ancak Ermenilerin gelişimi yobazları çabuk kıskırtıyordu. Sultan'dan gelen bir telgraf kibriti çaktı. Müslümanlar bire karşı beş kişiydiler, bu sebeple kırımın başarısı şaşırtıcı değil. Ancak hayret verici olan Hristiyanların, saldıranların üstüne Ermeni Kilisesi'nin damından eski silahlarla ateş açarak birkaç gün kendilerini savunabilmeleri oldu. Ancak saldıranlar devlet tarafından Martini-Henri silahlarıyla donatılmış olduklarından bu üç günle ilgili anlatılacak birçok başka hikâye mevcut. Öldürülen Hristiyanların sayısı 2.000 ile 4.000 arasında hesap ediliyor. Protestan yöneticilerin çoğu öldürüldü ve cesetleri çarşıda 20 paraya satışa çıkarıldı. Bu son vicdansızlığı dört farklı kaynaktan derledim ama sanırım kesin değil.*

Kilisenin birinde 50 kişi yakıldı. Şayet kahramanca karşı koymamış olsalardı, hiç kuşku yok ki Ana Katedral, Urfa'daki kilise gibi temelden yıkılacaktı. Daha önce de ziyaret etmiş olduğum Protestan Kilisesi bugün harap, bir duvar yığını sadece. Hristiyan semtindeki 560 ev harap hale getirilmiş ve zavallı halk korkusundan hiçbir binayı onarmıyor.

* Tam tersi, bu bilgi kesindir. Zira birçok şahit tarafından tasdik edilmiştir. Ancak bazı Hristiyanlar, bu inanılması güç şeytanlıklara "pek saygıdeğer" Türklere yaranma fırsatını kaçırmamak için inanmamış gibi davranıyorlardı.

Bunlara bir de harap hale getirilmiş evlerden yapılan talanı eklemek gerekiyor. Kilise ve okullardan sırtlayacakları ne varsa çalmışlar. Kadınları kirleterek (600 kadın ve kız, Kürt ve Türk evlerinde bulunuyor) ailenin reisini öldürerek birçok aileyi söndürmüşler. Malatya'da yaratılan durumdan düşüncenin alçaklığını anlayabilirsiniz. Dedğim gibi bazı açılardan Malatya'nın durumu Urfa'dan daha kötü. Urfa'da evler sert taşlardan yapılmış olduğundan yangından daha az etkilendiler. Ama burada güneş altında kurutulmuş çamurdan kiremitlerle yapılmış evler ve damlar söğüt keresteleriyle kaplıydı. Dolayısıyla bu evler diğerlerine kıyasla daha çabuk yıkılıyordu.

Kırım, Malatya Ermenilerinin maddi zorluğa düşmesine ve sefaletin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Patrikhane 1895-1896 olaylarına karşı pek bir şey yapabilmiş değildir. Patrik İzmirliyan'ın ricası üzerine taşraya yardım yetiştirenler Amerikalılar olmuştur. İzmirliyan'ın istifasından sonra patrik kaymakamı olan Episkopos Partoğimeos Çamiçyan döneminde Patrikhane'de tamamen bir kaos ortamı mevcut olduğundan taşra için neredeyse hiçbir şey yapılamamıştır.

Episkopos Ormanyan, 6 Aralık 1896'da patrik seçilince yardım işini, özellikle yurtdışından sağladığı bağışlar ve yurtiçinde düzenlediği gizli yardım kampanyalarıyla yürüttü. Amerikalıların misyonerler aracılığıyla ulaştırdığı yardımın yanı sıra Patrikhane de yardım etmiştir. Ancak Malatyalılara saygı icabı şunu da söylemek gerekir ki, dışardan ilk yardımları aldıktan sonra kendi kendilerine yetinmeye ve dışarıya el uzatmamaya gayret etmişlerdir. Ancak civar şehir ve köylerdeki kendi ihtiyaçlarını giderme durumunda olmadıklarından marhasalık sadece onlar için yardım istemiştir. Ormanyan şunları söylemektedir:

Malatya marhasalık bölgesinin merkezinden ziyade köyleri yardıma muhtaçtır. Dolayısıyla yardımlar öncelikle Hüsn-ü Mansur, Kaygan, Belveren vs. yerlere gönderildi. İlk yıl 146,30 Osmanlı lirası gönderilmiştir. Ondan sonra da neredeyse her yıl belirli bir yardım gönderilmiştir. Hatta bu sene de 55 Osmanlı lirası yollanmıştır. Yardımların toplamı ise 413,56 Osmanlı lirasıdır (*Nbasdits*, s. 30).

1895-1896'daki kıyımlar, Moskova'daki fukaraperverlerin bağışlarıyla bir yetimhane kurulmasına sebep olmuştur. Yetimhane, Moskova'daki Fukaraperver kuruluşunun açtığı ikinci yetimhaneydi. Patrikhanenin izin vermesinden kısa süre sonra 1898 Aralık ayında şehrin içinde açılmış, ertesi bahar Surp Lusavoriç Manastırı'na nakledilmiştir.

Yetimhanenin kuruluşunda yapılacak ilk masraflar için 30 Osmanlı lirası verilmiş ve 15 Osmanlı lirası aylık tahsisi edilmesine karar verilmiştir. Yetim sayısı 50 olmuştur. Moskova'daki Fukaraperver Komisyonu da paraları Patrikhane kanalıyla Malatya'ya göndermiştir (*Nbasdits*, s. 30).

Yetimhanede çocuklara zanaat da öğretilmiştir. Bu amaçla açıktan yardım da tahsis edilmiştir. Yetimhane dört yıldan uzunca bir süre varlığını sürdürdükten sonra Ağustos 1903'te kapanmıştır (*Nbasdits*, s. 39).

Yetimhanede zanaat öğrenen çocuklar İstanbul'a götürülmüş, Anadolu'nun başka yerlerinden buraya gelen (toplam 100 kadar çocuk) zanaatta ilerlemeleri sağlandıktan sonra usta olarak yerlerine geri gönderilmişlerdir (*Nbasdits*, s. 40).

Yardım Komisyonu ayrıca, Patrik Ormanyan'ın direktifiyle Malatya marhasalığına bağlı bazı yerlerdeki okullara da yardım etmiştir. Konuyla ilgili olarak Ormanyan şöyle yazmaktadır:

Malatya marhasalık bölgesinde Hüsn-ü Mansur veya Adıyaman'da Kasım 1898'de bir okul açıldı. Aylık 1 Osmanlı lirası ödeniyordu. Behesni kasabasında ise Eylül 1900'de bir okul açıldı. Yine 1 lira aylıkla, bu kez St. Petersburg sandığına ödenmek üzere. Malatya Ulbiş köyündeki Miatsyal Okulu, Mayıs 1899'da tekrar açıldı. 1 lira aylıkla. Kontrolü kolay olsun diye Urfa marhasalığı eliyle yönetilecek. Malatya marhasalık bölgesinde 1900'den sonra Ansur, Muşovıga ve Kahta köylerinde okullar açıldı. Dağıtım 1903'te tümüyle marhasalığa bırakılana kadar 5 Osmanlı lirası aylık tespit edilmiştir. Hekimhan köyünün din değiştirme konusu halledildikten sonra ona da Eylül 1904'te özel yardım olarak 1,50 Osmanlı lirası aylık tahsis edildi. Şimdi (yani 1908'de) Malatya marhasalık bölgesine, Hekimhan da dahil olmak üzere 2,50 Osmanlı lirası tahsis devam ediyor. Malatya marhasalığı dahilindeki tüm okullara yapılan yardım ise 6.345 Osmanlı lirası olmuştur (*Nbasdits*, s. 47).

Malatya marhasalık bölgesi 1896'daki kırımdan 1908'e kadar aşağıdaki bağışları almıştır:

Halka yardım	413,56 Osmanlı lirası
Yetimhaneler için	876
Malatya okuluna	20
Taşra okullarına	345

Toplam 1.654,56 Osmanlı lirası

Yardımlı Komisyonu, Malatya'ya gönderdiği gezici papaz ve yardımcı-
sının yol masraflarını kendi kasasından karşılamıştır. Bunlar da yardımlı
sayılır, zira marhasalık bu masrafları karşılayacak durumda değildi.

Malatya'da 1893'te gerçekleşen büyük depremde zarar görenlere
yardımlı amacıyla İstanbul'da özel bir yardımlı kampanyası yapıldığını ha-
tırlatmak yerinde olacaktır (toplanan miktardan 220,57 Osmanlı lirası
rahmetli Gülbenkian'ın çocuklarının yanında bulunuyordu).

Patrik Ormanyan bu miktarın tamamını Haziran 1897'de tahsil ede-
rek (*Nbasdits*, s. 23) Malatya'daki kilise ve okulların tamiri için gönder-
miştir (*Nbasdits*, s. 54).

Görüldüğü üzere Malatyalılar yardımlı olarak çok büyük meblağlar
almış değillerdir. Kendi ihtiyaçlarını karşılamaya ve kendi muhtaçları-
na yerel imkânlarla bakmaya çalışmışlardır ki, bu da takdire şayan bir
durumdur.

VII. BÖLÜM SİYASİ GELİŞMELER

1. 19. Yüzyıl Ortalarına Kadar Malatya'da Türk-Ermeni İlişkileri

Ermeni yıllıklarında Malatya'da yaşayan Ermenilerle Türklerin arasındaki karşılıklı ilişkilerle ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Ancak, Malatya'daki Ermenilerin hayatı da Türkiye'de hüküm süren genel durumdan pek de farklı olmasa gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyanların durumunun ne kadar çekilmez olduğu aşîkârdır. Bu öylesine açık bir gerçektir ki, birçok resmi ve gayriresmi belgeler ve tanıklıklarla onaylanmış olduğundan yeni ispatlara veya açıklamalara gerek yoktur.

Öyle ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun, birçok halkın, dolayısıyla Ermenilerin de eziyet çektiği kuşku götürmez bir gerçektir. Malatya Ermenileri de Osmanlı hâkimiyetinde bulunan ülkelerdeki diğer Ermenilerden istisnai bir durumda değillerdi ve gerçekten de Osmanlı idaresine girdikten sonra ne sürekli bir huzurları ne de rahatları olmuştu.

Osmanlılar Anadolu'yu fethettiğinde ülke nüfusunun büyük çoğunluğu Hristiyan'dı. Osmanlı idarecileri reayanın sayısını düşürme siyasetini takipte, resmi yolları kullanmaktan geri kalmamışlardır. Bu fikri-sabit Osmanlı idarecilerinin iç siyasetteki esas çizgilerinden biri olmuş ve sayıyı Türkler lehine artırmak için çeşitli yöntemler uygulamışlardır.

Bu çizgide atılmış en önemli adımlardan biri Yeniçeri ocaklarının kuruluşu olmuştur. Bu ocaklar Hristiyan halktan vergi niyetine toplanan ve İslamlaştırılan çocuklardan meydana getirilmişti. Bu sistem vasıtasıyla yüzyıllar boyunca binlerce Hristiyan Müslümanlaşmıştır.

Müslümanlığa geçmeyi teşvik eden etkenlerden biri de kelle vergisi olmuştur. İslam ülkesinde yaşayan her gayrimüslim bu vergiyi ödemek zorundaydı. Vergi bazen kıyasa gelmeyecek kadar yüksek ve tahsil edilme şekli o kadar zorbaca olmuştur ki, çoğu kimse İslamiyet'i kabul edip kurtulmayı tercih etmiştir. Üstelik vergiyi ödememeleri halinde kellele-

rinin gitmesi de söz konusuyken. Bunların dışında zorla İslamlaştırma olayları her zaman yaşanmıştır.

Hiç kuşkusuz Malatya da devşirme olayına, vergi sömürülerine veya zorla İslamlaştırma denemelerine maruz kalmıştır. Ancak bunlar kayıt altına alınmamış olduğundan bilinmiyor.

Son zamanlarda Malatya'nın çevresinde Ermeni köyü bulunmaması dikkat çekicidir. Oysa eski tarihlerde Malatya çevresinde Ermeni köylerinin var olduğuna dair birçok belge bulunmaktadır. Bu köyler Osmanlı idaresi yüzünden silikleşmişlerdir. Dr. Mikayel Keşişyan konuyla ilgili sunları anlatmaktadır:

Timurlenk Malatya'yı aldıktan sonra eski Melidine ve civarına saldırarak şehri yerle bir etmiştir. Yolları, değerli büyük binaları askerlerine söktürerek taşlarını Fırat nehrine atmalarını emretmiştir. Hristiyanları ve 40 Ermeni prensini kılıçtan geçirmiştir. Mezarları bir tepeye yana yana dizilmiştir. Bu mezarlar "Karasun Manuk" [Kırk Çocuk] adıyla bilinmektedir (bkz. *Nor Malatya*, I. yıl, sayı 4, s. 7).

Bu hikâyenin bir benzeri de Sivas'ta yaşanmıştır. Aynı cani komutana kurban olan "Karasun Manuk" hatırası orada da bulunmaktadır.

Hiç kuşku yok ki, Türklerin hâkim olduğu dönemde de Hristiyanlara eziyetler yapılmıştır. Melidine ovası ve etrafındaki kiliseler yıkılmış, nüfusun büyük kısmı kırıma uğratılmış, kalanlar da din değiştirmişlerdi. Din değiştirmeler sürekli devam etmiş, böylece Anadolu'da Ermenilerin sayısı azalmıştır. Keşişyan'a göre "Beg Dağı, Akçadağ, Kahta ve İzollu'daki Kürt veya Türk nüfus arasında birçok ailenin isim ve soyadı Ermenicedir. Gelenekleri de Hristiyanlıkla ilgilidir. Ekmek pişirecekleri zaman uzun tahtaya haç işareti yaparlar; başlıklarının üstünü, süslemelerin ortasında veya resimlerin başlarını veya ortalarını haç işaretiyle süslerler" (Keşişyan, *Bab Ukhdi* içinde, sayı 25).

Hiç kuşkusuz buna benzer şekilde başka birçok köy de İslamlaşmış ve Ermeni nüfus kaybolmuştur. Bu Malatya'ya has olmayan, Türkiye'nin birçok yerinde görülen alışılmış bir durumdur. Şahısları zorla İslamlaştırma denemeleri, başka yerlerde olduğu gibi Malatya'da da uygulanmıştır. Bununla ilgili sadece iki tanıklık bulunmaktadır. İnancı uğruna şehit olan iki Garabed'den söz edilmiştir.

İlki, kilisede *lusararlık* yapan Melidinelî Garabed'dir. Dinini inkâr etmeyi kabul etmediği için 1524'te kılıçla öldürülmüştür. İkincisi ise Malatyalı Garabed'dir. 1724 tarihinde şehit edilmiştir. Şehadeti, 1811

tarihinde Sivas'ta *lusarar* Mardiros tarafından kaleme alınmış bir *Haysmavurk*'ta yer almıştır. Sözü edilen elyazması *Haysmavurk* günümüzde Londra'daki British Museum'da bulunmaktadır. F. C. Conybeare'e göre (s. 182) 68-6988 numarada korunmaktadır.

Bu ve buna benzer olayların eksik olmaması sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfus gittikçe azalmıştır. Tüm bu gerçekleri dikkate aldığımızda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeniler için tüketen, yok eden bir yapısı olduğunu tereddüt etmeden ifade edebiliriz.

Öyle ki Osmanlı İmparatorluğu tebaası Hristiyanların –bunlara Ermeniler de dahildir– yaşamlarının çok zor olduğuna hiç şüphe yoktur. Kendilerine tanınan bazı önemsiz haklar onlara birer lütuf gibi sunulur. Mal sahibi olmak veya dini ayinler yapabilmek gibi elzem hakları bile sultanların vicdanı sayesinde veya kendi yaratıcılıkları ya da rüşvetle elde etmişlerdi. Hristiyan'ın (gâvurun) sözünün, hatta yemininin değeri yoktu, şahitliği dahi kabul görmezdi. Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyanlar için Müslümanlar karşısında hakkını savunmak imkânsızdı. Bir Müslüman iki yalancı şahitle Hristiyan'ın malına sahip olabiliirdi.

Rüşvet sadece ufak tefek memurlar için değil sultanlar için dahi alışkanlık olmuştu. Ayrıca hâkim unsur için herhangi bir sebep göstermeden bir “kafir”i öldürüp onun malına sahip olmak alışkanlık haline gelmişti. Sadrazamların dahi yarına sağ çıkıp çıkmayacaklarına dair garantileri yoktu. Bu durumda reaya nasıl rahat edebilirdi ki!

Osmanlı ülkesinde gayrimüslimin yaşaması Müslüman tarafından bahşedilmiş bir lütuftu. Zira onun teneffüs ettiği hava ve kullandığı su, Müslüman'a verilmiş bir haktı. Ve bu haklar Hristiyanlar değersiz varlıklarını sürdürebilsin diye onlara Müslümanlar tarafından bahşedilmekteydi. Ayrıca Müslüman bir ülkede dini ayinlerini serbestçe yapabilmesi de –üstelik Müslümanların kulağını rahatsız ediyorken– bahşedilmiş bir lütuf sayılırdı. Zira Hristiyan'ın duası onun için küfürdü, nitekim kiliselere verilen beratlarla da bu açıkça belirtilmişti.

Hatta Müslüman'ın kutsal memleketinde, gayrimüslime mezarlık olarak toprak verilmesi bile bir lütuf ve vicdan meselesiydi. Nitekim Hristiyanlara verilen gömme izinlerinde bu durum açıkça görülmektedir.

Günlük hayatta ve karşılıklı ilişkilerde Hristiyanlar konumlarını hatırlasın diye bazı şeylerden mahrum olmak ve hakaretlere katlanmak zorundaydı. Kaldırımda yürüme hakkı Müslümanlara aitti. Hristiyan aşı-

ğıdan yürümek zorundaydı. Gayrimüslimin at binme hakkı yoktu. En fazla eşeğe binebilirdi. Hristiyan istediği kıyafeti giyemez, özellikle de İslamların kıyafetlerini kullanamazdı. Özel kıyafet giymek zorundaydı.

Yukarıda sayılanlar zaman içinde ortaya çıkan yasaklardı. Onları doğuran sebep yobazlıktı. Hristiyanlar tüm bu yasaklara ve yobaz keyfiyete mecburen uymuşlardı. Zira o tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu yenilmez güç kabul edilmekteydi. Hiçbir devlet onun içişlerine müdahaleye cesaret edemezdi. Gerçi İstanbul'un fethinden sonra Osmanlıların Avrupa'nın merkezine ilerleyişini durdurmak en başta gelen düşünce olmuştu ama bunu başaramamışlardı.

Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı Haçlı Seferi hazırlıklarına giriştikleri her sefer, Doğu Hristiyanları geleceklerine dair umdu bu harekette görüp hiç kuşkusuz içlerinden hâkim unsurun yenilgisini arzu etmişlerdir. Zira kendi güçleriyle bu korkunç şartları yaratan devlete karşı duracak durumda değillerdi.

Kabul etmek gerekir ki içinden çıkılmaz durumlarda sadece yaşamın yolunu bulmak bile büyük bir başarıdır. Ki Ermeniler bunu başarabilmişlerdir. Özellikle hor görülen gâvur olarak bile bazı etkili konumlar elde etmeyi başarmış ve yobazlık kisvesi altında ortaya çıkan barbarlıklara engel olmayı ve reayaya karşı her zaman bileyleli olan grupların iştahlarını engellemeyi becerebilmişlerdir.

Bu tarz etkili Ermenilerden bazıları soydaşlarının yanı sıra Osmanlı Devleti'ne de hizmet etmişlerdir. Osmanlı'nın yabancı devletlerin baskısı altında hiç olmasa göstermelik olarak da olsa veya bazen de Avrupalılaştırma yolunda, iyileştirme adına reformlar yapacağı günler gelene kadar soydaşlarının kahrılı hayatlarına belli ölçüde gevşemeler getirmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne ise "Gâvur da insandır ve yaşama hakkı vardır" düşüncesini sokarak hizmette bulunmuşlardır.

İstanbul'un merkezinde ve Anadolu'nun başlıca kentlerinde Ermeniler tüccar ve zanaatkâr olarak o kadar ünlenmişlerdi ki, paranın gücüyle mevki ve nüfuz elde eden Ermeniler olmuştu. Ve o insanlar, çoğu zaman sömürülenlerin tek silahı olan kurnazlıklara başvurarak kendi soydaşlarına büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Savunma içgüdüğü çok doğal ve güçlü bir dürtüdür. Güç, kendini savunmaya yetmeyince hilekârlık kendiliğinden ortaya çıkar. Ermeniler de bu genel kuralın dışında kalamazlardı. Dolayısıyla Ermenilerin mad-diyata düşkün ve paraya kavuşmaya hevesli olmaları şaşırtıcı değildir.

Zira parayı kurtuluşlarını sağlamak için rüşvet olarak kullanmışlardır. Yağcılık da yapmışlardır. Çünkü o cehennemsi atmosferde postlarını kurtarmak ve varlıklarını devam ettirebilmek için başka çareleri yoktu.

Bazı Ermeniler ise sadece parayla değil, bazen ince zekâları ve başka yollarla nüfuz elde etmeyi başarmışlardır. Buna örnek olarak Tomarza'daki Surp Asdvadzadzin Manastırı başrahibi Parseğ Torosyan gösterilebilir. Kendisi, Toros dağlarındaki Avşar aşireti üzerinde o kadar etkili olmuştur ki, devlet bazen onlara laf anlatabilmek için Torosyan'a müracaat etmek zorunda kalmıştır. Nitekim Moltke, 1838'de bu durumu tecrübe etmiştir (bkz. *Azad midk* [Özgür Akıl], sayı 26; *Gesaryo*, s. 653).

Aslında Türklerin 1860-1880 tarihlerine kadar Ermenilere karşı özel bir siyaseti yoktu. Gerçi zaman zaman Ermeniler aleyhine iftiralar atılmış ama kuşkuyla dağıtılarak devleti sakinleştirmek mümkün olmuştur. Ermeniler tarafından yerel isyan hareketleri veya gösteriler yapılmışsa da bunlar genele yayılmadığından Ermeni milletinin tümünden kuşku duyulmamıştı. Gerçekte de zaten Ermeniler hiç isyan etmemişlerdi.

Malatya'da da durum aynıydı. Ermeniler Türklerle yaşayıp gidiyorlardı, kendi hallerine razıydılar. Her zaman umut ve daha iyi bir gelecek beklentisiyle yaşıyorlardı. Zira Avrupa etkisinin Türkiye'ye yavaş yavaş girdiğini görüyor, bunun neticesinde devlette birtakım reformların gerçekleşeceği ümidini taşıyorlardı.

İyiye doğru değişimler her ne kadar önemsiz olsa da yine de bir şeyler vardı. Değişimler Türkleri etkilemeye ve yavaş yavaş psikolojik değişime uğramalarına sebep olmuştu. Bunlar iyi niyetli adımlardı, ancak doğal gidişat içinde devam edemediler ve yollarından saptılar.

Avrupa siyaseti, Türk'ü zayıflattıktan sonra onun postunu paylaşma planları yapmış, bu durum da Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim milletlerin yaşamlarını önemli derecede etkilemişti. İdari, askeri, eğitim, mali alanlardaki tüm atılımlar doğrudan veya dolaylı olarak Osmanlı Devleti'nin dış ilişkileriyle bağlantılı olduğundan, tebaa halklar devletin Avrupa ile kurduğu ilişkilerle yakından ilgilenmişlerdir. Zira varlıkları veya durumlarındaki değişimler kısmen bu ilişkilerle ilgiliydi.

Teba halklar, elde ettikleri ayrıcalıkların büyük kısmının bu etkinin sonucu olduğunu bilirlerdi. Nitekim daha sonraki tarihlerde, elde ettikleri bu özel haklar 1862'de Rum Patrikhanesi Nizamnamesi ve 1863'te Nizamname-i Millet-i Ermeniyan ile kanun niteliği kazanmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu yenilmez gücü elinde tuttuğu sürece hiçbir Avrupa devleti onun işlerine müdahale cesaretinde bulunamamıştı. 1839 tarihine kadar İslam ile reayayı eşit gören herhangi bir kanun yoktu. Aynı şekilde, Osmanlı güçlü olduğu müddetçe hiçbir devlet onu oluşturan unsurlardan herhangi birinin koruyuculuğuna soyunamadı. Ancak Osmanlıların Viyana önündeki yenilgisinden sonra (1683) durum değişti.

Osmanlı topraklarını paylaşmada Tuna'yı geçen Avusturya ile İstanbul yolunu tutan Rusya rakip oldular. 1700-1770 tarihleri arasında, bu iki devlet, imparatorluğun kalbine doğru ilerledi. Kazandıkları zaferler sonucu imparatorluk dahilindeki Katolik veya Ortodoks dinine mensup unsurların hamiliği hakkını elde ettiler. Bu yolla sadece Osmanlı işlerine müdahale etmekle kalmadılar, Moldova, Yunanistan ve Mısır'ı imparatorluktan kopardılar, ayrıca Babilî'ye ülkede reform yapma zorunluluğu getirdiler. Ancak Türkler bu reformları hiçbir zaman samimi olarak uygulamamışlardır.

1830'lardan sonra, özellikle Fransız ve İngiliz siyasetinin Osmanlı'yı güçlendirerek Rusya'nın emellerine engel olmak yolunda yeni bir çizgi izlediği inkâr edilemez bir gerçektir. Bu sebeple, İngiltere ve Fransa ülkede modern bir idarenin kurulup Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini istiyorlardı. Avrupa diplomasisi, ülkede reformlar yapıp bu yolla gayrimüslimlerin sömürüsüne son verilmedikçe, onların her zaman yabancı devletlere alet edileceklerini gayet iyi biliyordu. Dolayısıyla Babilî'ye, gelen şikâyetlere kulak vermesini, adalet ve eşitlik temeline dayalı bir devlet düzeni tesis etmesini tavsiye etti.

Bu tavsiyelerin sonucunda 1839'da Tanzimat ilan edildi. Tanzimat, Avrupa devletlerinin, özellikle de İngiltere'nin dostluğu kazanmak isteyen Osmanlı'nın son derece güç durumda bulunduğu bir tarihte ilan edilmişti. Gerçekten de Tanzimat'ın ilanı Osmanlı'yı Mısır'ı kaybetmekten kurtardı. Zira Mehmet Ali Paşa, 11 Mayıs 1839'da ikinci kez isyan etmiş ve Osmanlı ordusunu 17 Haziran 1839'da Nizip'te yenmişti. Ayrıca Kaptan Paşa'nın ihanetini sağlayarak 4 Temmuz 1839'da onu kendi yanına çekmeyi başarınca, durumunu daha da güçlendirmişti.

Tanzimat'ın ilk sonuçlarından biri, 15 Temmuz 1840 Londra Anlaşması ile İngiltere'nin Avusturya, Rusya ve Prusya'nın tarafsızlığını sağladıktan sonra Fransa'daki donanmasını Mehmet Ali Paşa'ya karşı harekete geçirmesi olmuştur. Mehmet Ali Paşa'yı Küçük Asya ve Su-

riye'den çıkarıp hâkimiyetini Mısır'la sınırlandırmıştır (Kasım 1840'ta imzalanan anlaşma).

Tanzimat aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm gayrimüslimlere, dolayısıyla Ermenilere de ümit vermişti. Gayet doğaldır ki ilan edilen reformların samimiyetle uygulanacağı ve Türkiye'de umut ettikleri rahata kavuşacakları beklentisi içine girdiler. Ancak bu iyi niyetli düşünce gerçekleşmedi ve çok az şey değişti. Hatta Tanzimat, Türkler tarafından İslam haklarına muhalif kabul edildiğinden, sadece tepki doğurmakla kalmadı, bazı yerlerde Hristiyanların hayatı daha da kötüleşti ve Avrupalı devletlerin müdahalesine fırsat yarattı.

Müdahaleler, hem devletin kendi tebaasına karşı izlediği siyaseti hem de tebaa halklara özgürlük ümitleri aşılayarak onların kaderini derinden etkilemiştir. Şöyle ki, 1-Türkler geniş Osmanlı topraklarının bütünlüğünü korumakta; 2-Avrupa Devletleri ise Osmanlı Devleti'ni güçlendirerek Rus ilerleyişini durdurmakta; 3-Osmanlı'yı oluşturan unsurlar ise özgürlük ve bağımsızlıklarını elde etme çabalarında başarılı olamamışlardır. Ve Doğu'da durum daha karmaşık hale gelmiştir.

Harcanan hiçbir çaba fayda vermedi ve felaketler birbirini takip etti. 1854-1856 Kırım, 1876-1877 Osmanlı-Rus ve 1912 Balkan Harpləri ne yazık ki Şark Meselesi'nin halline fayda sağlamadı. Dolayısıyla Ermenilere rahat bir yaşam, huzur, mal ve namus güvencesi sağlanamadı. Hristiyanlar, hatta Müslümanlar dahi -Kürtler ve Türkler- genel olarak Osmanlı Devleti'nden şikâyetçiydiler ve memnuniyetsizliklerini çeşitli şekillerde dile getiriyorlardı.

2. Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulması

19. yüzyılın ilk yarısına kadar Türk-Ermeni ilişkilerinde dikkat çekici olan nokta, hiç olmazsa Türklerin Ermenilerin sadakati konusunda kuşku duymuyor olmalarıydı. Eğer Türkler bu düşüncede olmasaydı, Ermenilerin hayatı çok daha çekilmez olurdu.

Türklerin Ermeniler hakkındaki bu inancı ne yazık ki kalıcı olmadı ve Türk-Ermeni ilişkilerine kuşku zehri karışmaya başladı. Türkler bu kuşkuyu ilk kez Rusların Osmanlı'ya savaş açtıktan sonra Ermenistan'a girip Ermenilere ümit aşıladıkları tarih olan 1828'de hissettiler.

Bazı gerçek ya da hayali olaylar Türklerin kuşkusunu haklı çıkarmaya başlamıştı. Ermenilerin 1827 Rus-İran Savaşı'nda gönüllü asker-

ler vermek suretiyle Ruslara yardım ettikleri açıktı. Savaştan sonra da kalabalık gruplar halinde, üstelik bizzat Rus devletinin davetiyle göç etmişlerdi. Ermenilerin gerçekten isteyerek mi yoksa baskı altında mı attıkları belli olmayan bu adımlar, Osmanlı idarecilerinin kendi topraklarındaki Ermenilerin de aynı şeyi yapacağından kuşkulanması için yeterli oldu.

Böylece 1828'den sonra oluşturulan atmosferde Ermeniler *gerçekleri ve olasılıkları* görmeye başladılar. Bunları görmezden gelemezler ya da hiç olmazsa düşünmeden edemezlerdi. Onlar, Rusya'nın Osmanlı Devleti ve İran'da yaşayan Hristiyan halkları kurtarmak için bu iki İslam devletine savaş açtığını, Yunanistan ve İran Ermenistanı'nı kurtardığını görmüşlerdi. Gerçek buydu. Rusya aynı şekilde, İran Ermenistanı'nda da özerk bir Ermeni vilayeti oluşturacağına söz vermişti. Yapabilirdi de ama yapmadı. Bu da bir olasılıktı.

Ermeniler duyarsız kalamayacakları başka gerçekler de görmüşlerdi. Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerindeki ağırlığını, hatta iç işlerine müdahalesini görmüşlerdi. Üç büyük devletin, yani Rusya, İngiltere ve Fransa'nın dostane tavsiyelerinin dinlenmemesi üzerine Osmanlı'ya silah zoruyla istediklerini yaptırdıklarını da görmüşlerdi. Savaş açmışlar ve sonunda Edirne Anlaşması'yla (2-14 Eylül 1829) Yunanistan'ın bağımsızlığını tanınmasını sağlamışlardı.

Bu gerçeklerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm Hristiyan tebaa için teşvik edici, hatta cesaretlendirici nitelikte olduğunu söyleyebiliriz. İster istemez onlar da, isyan ederlerse tıpkı Rumlar gibi büyük Hristiyan devletlerden yardım alabileceklerini düşünmeye başlamışlardı. Dolayısıyla Ermeniler arasında da bu tarzda düşünenler olmuştur mutlaka.

Bunun çeşitli nedenleri vardır, başlıcası da Ermenilerin Rusya'ya besledikleri hayal kırıklığıdır. Zira Rusya, Gatoğigos Astaraklı Nerses'e verdiği sözü, yani "*Ermeni Vilayeti*"nin teşkili konusundaki sözünü tutmadığı gibi onu Kafkasya'dan öteye, Besarabya'ya sürmüştü.

Rusya sadece sözünü tutmamakla kalmamamış, Ermenilerin en hassas duygularını yaralayacak başka bir harekette daha bulunmuş, 1836 tarihinde, Ermeni kilisesi geleneklerine hiç uygun olmayan bir Ermeni Kilise Nizamnamesi hazırlamıştı.

Bu iki olay Osmanlı Ermenileri üzerinde çok kötü etki yaratmıştı, Rusya'nın ilerleyişinde kendi milliyetleri ve dinleri için tehlike sezmeye

başlayarak Rusya'nın hamiliğini istememişlerdir, daha doğrusu ondan soğumuşlardır.

Ermenilerin Rusya'dan ümit kesmeleri için önemli bir sebepleri daha vardı. Sözünü ettiğimiz tarihlerde Rusya geleneksel siyasetinin tam tersi bir hareketle Osmanlı'yı himaye etmeye başlamıştı. Rusya gerçekten de kritik bir anda Osmanlı'ya el uzatmıştı. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ordusuyla Bursa önlerine kadar ilerleyip başkenti tehdit etmeye başlayınca, sultanın hayatını ve tahtını korumak amacıyla 7 Şubat 1833'te 10.000 kişilik Rus ordusunu Beykoz'daki Yuşa tepelerine yerleştirmişti.

Beş ay sonra, 8 Temmuz 1833'te Rusya, Osmanlı Devleti ile Hünkâr İskelesi Anlaşması'nı imzalamıştı. Rusya bu anlaşmayla gerek Mısır valisine gerek onun arkasındaki güçlere daha fazla ilerlemeye izin vermediğini göstermişti. Mehmet Ali Paşa'yı dört gün sonra (12 Temmuz 1833) Kütahya Anlaşması'nı imzalamak zorunda bırakmıştı. Şayet Ruslar müdahale etmemiş olsaydı, Şark Meselesi belki de o tarihte başka bir çözüm bulmuş olacaktı.

İşte 1820-1840 arasındaki yirmi yıllık süre, yani Yunan İsyanı'ndan Tanzimat'ın ilanına kadarki zaman dilimi, Osmanlı'yı oluşturan tüm unsurların kafasına devrim düşüncesinin canlandığı önemli bir dönem olmuştur. En tedbirli, en zayıf, dolayısıyla bu konularda en korkak milletler –Ermeniler gibi– dahi kıpırdanma emareleri göstermeye ve memnuniyetsizliklerini dillendirmeye başlamışlardı.

Ermenilerin Türklerden şikâyetlerini artık dile getirebiliyor olmalarının sebebi, Erzurum, Bayezit, Alaşgert ve diğer şehirlerdeki Ermenilerin Ruslardan yardım görüyor olmalarıydı.

Rus sınırından uzak olan Malatya Ermenileri veya daha batıdaki Ermeniler 1828 savaşından uzakta kalmışlar ve etkilenmemişlerdi.

Gelelim Mısır ile yapılan savaşa... Malatya halkı bu savaşın sonuçlarından dolayı çok üzgündü; evini barkını kaybetmişti. Şehirdeki evlerini yitirmiş, yazlıktaki çok da sağlam olmayan, hafif inşa edilmiş evlerine taşınmak zorunda kalmış ve bin bir eziyetle orada yeni bir şehir inşa etmişlerdi (1833-1839). Bu şartlar altında, üstelik Sultan II. Mahmut sanki devletini yenilemek ister gibi büyük adımlar atmaya başlamışken, herhangi bir harekette veya en ufak şikâyetle dahi bulunmaları imkânsızdı. Sultan, Moltke'nin de tavsiyelerine kulak vererek Osmanlı sınırları içinde henüz fethedilmemiş (tamamıyla hâkimiyet kuramadığı)

toprakları fethetmeye karar verdi. Bunlardan biri, içinde Türkmenler ve Avşarların yaşadığı Toros dağları vadileri ve tepeleri, diğeri ise Kürt aşiretlerinin yaşadığı Dersim'di. Ayrıca Ermenistan ve Kuzey Mezopotamya'da bulunan yarı bağımsız gruplara boyun eğdirmeye karar verdi (bunlar Malatya'dan uzak, Toroslara ve Dersim'e yakındılar). Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından sonra Malatya ile Mezre, Türkmenler, Avşarlar ve Kürtlere karşı askeri harekâtlar gerçekleştirmek üzere ordugâh olarak tespit edilmişti. Buralardaki halk, asi unsurların askeri harekâtlarla nasıl şiddetle bastırıldığını görünce korkmuş, kabuğuna çekilmişti.

Ancak Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı Batı devletlerinin himayesine sığınıp Avrupa devletleri de Osmanlı'yı güçlendirerek Rusya'ya karşı bir set oluşturma denemelerine girişince, durumda bir nebze yumuşama oldu ve birtakım reformlar gerçekleşti. Ermeniler yeni Türkiye'de tekrar rahat etme ümitleri beslemeye başladılar.

Özellikle, Rusya'nın Ortodoks Hristiyanların haklarını korumak için 1854-1855 tarihleri arasında Osmanlı'ya savaş açması, Türkiye'deki tüm Hristiyanları coşturdu. İngiltere, Fransa ve Sardunya, Türkiye'den toprak kopartmak için bu durumu fırsat bilerek Osmanlı'yı destekleyip müttefik oldular. Rusya'yı Sivastopol'de yenilgiye uğratarak Doğu Hristiyanlarını Osmanlı boyunduruğundan kurtarma planının da başarısızlığa uğramasına sebep oldular.

Ancak bu devletler Türkiye'deki Hristiyanların içinde bulunduğu memnuniyetsiz halin her zaman yeni müdahalelere ve savaşlara vesile olabileceğini düşünerek, Osmanlı Devleti'ne kendiliğinden reform yapması tavsiyesinde bulundular.

Bu amaçla Sultan Abdülmecit, 18 Şubat 1856 tarihinde Islahat fermanını yayımladı. Ferman, Paris Anlaşması'nda da zikredildi (18/30 Mart 1856). Bu ferman ile Tanzimat fermanında verilmiş olan sözler yineleniyor ve Osmanlı genel reform meselesini kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmış oluyordu. Zira Paris Konferansı'nda bir millet veya bir bölge için reform yapılması zorunluluğundan kurtulmuş oluyordu. Babıâli bu diplomatik oyunu başka vesilelerle de oynamıştı. Ne zaman bir milletin veya bölgenin rahatsızlığı vesilesiyle Avrupanın müdahalesi söz konusu olsa, Osmanlılar asla samimi olarak reform yapmak istememiş, işte bu yüzden de isyanlar ve şikâyetler hiç eksik olmamıştır.

Öyle ki, 1856 tarihinden 1877-1878 Rus Harbi'ne kadarki yirmi yıllık dönemde dış müdahaleler veya baskı altında 1860'ta Lübnan bağımsızlık elde etti, 1862 ve 1867'de Zeytun isyanları gerçekleşti, 1867'de Bosna ve 1866-1868'de Girit isyan etti ve Avrupa tekrar müdahalede bulundu, ancak kesin bir çözüm yerine sadece prensipler üzerinde tartışmakla yetindi.' Böylece Türkiye'ye hem Avrupa'yı hem de tebaa halkları vaatlerle oyalaması için zaman vermiş oldu. Halklar reform adına hiçbir şey yapılmadığını görerek karışıklık çıkardılar, isyan ettiler ve memleketin huzurunu bozdular.

Bu durum Ermeniler için örnek olmuştu. Onlar da ayrılıkçı taleplerde bulunmaya ve bu genel akıma karışmaya başlamışlardı. Yirmi yıllık süre içinde gerçekleşen birkaç zayıf atılımın, ki Ermenilerin de bu alanda birkaç denemesi olmuştu, gerçekten bir olgunlaşma sürecinin ürünü mü yoksa dış tavsiyelerin bir sonucu mu olduğunu kesin olarak söylemek zor.

Denemelerin ilki 1861 tarihinde Mikayel Nalbantyan'ın teşviği ve Meğu'nun başyazarı Harutyun Sivacıyan'ın önderliğinde teşkil edilen devrimci gizli örgüttü. Örgüt 1862 tarihli Zeytun ayaklanmasına dahil olmuştu. İkincisi ise 1872'de Vaspuragan'da kurulmuş olan "Oknutyun yev Pırgutyn" [Yardım ve Kurtuluş] adlı gizli örgüttü. Hazırlıklar yapmaya çalışıyorlardı ama bunlar çok kısıtlı olduğundan sonuç doğurmaktan çok uzaktı.

Devrimci diğer oluşumlardan biri de İstanbul'da 1873'te Mıgırdıç Portukalyan'ın öncülüğü ve başkanlığında kurulmuş olan Varaztadyan Cemiyeti'ydi (bkz. *Yevtogyo*, s. 1087).

Balkanlar'da milletlerin birbirleriyle yarıştığı ve var olma mücadelelerinin çok güçlü olduğu karmaşık bir dönemde Portukalyan görünüşte derslik-okuma salonu kurma amacı güden bir cemiyetin kuruluşuna öncü oluyordu. Hakikaten radikal bir devrimci olan Harutyun Şahrikyan konuyla ilgili şunları söylemektedir:

İstanbul'da derslikler-okuma salonları görmüştüm ancak "Varaztadyan" İstanbul'dakilere benzemedi. Taşranın her yerini Varaztadyanlar ağı sardı ve her biri kendi bölgesinde tek başına hareket eden oluşumlara dönüştü (*Karasun Darvan* içinde, s. 53).

* Fransa genel reform talebinde bulunmuştu. Oysa Rusya, İstanbul'daki elçisi Gorçakov'un açıklamasına göre, *autonomie ou anatomie* (özerklik veya ayrılma) prensibinin uygulanmasını öngörüyordu.

Portukalyan tarafından yayımlanan ve Khrimyan taraftarı olan *Asia* gazetesi de muhtemelen bu oluşumun gayriresmi organıydı.

Patrik Nerses, Ruhani Meclis'in talebiyle Türk hükümetine gazeteyi kapattırınca Portukalyan tekrar öğretmenlik yapmak zorunda kalmış ve kendisi gibi cesur planları olan Garabed Panosyan'ın gazetesine ve *Manzume*'ye çalışmaya başlamıştır. Panosyan, *Manzume*'de özellikle "Ermenistanlı İstanbul'a geleceğine, İstanbullu Ermenistan'a giderek orayı geliştirmelidir" fikrini savunmaktaydı.

Krikor Ardzruni bu pratik fikrin sahibiyle ilgilenmiş, İstanbul Ermenileri tarafından taşranın aydınlanması için coşku içinde çalışıp Araratyan, Tbrotsasirats, Arevelyan, Giligya, Azkanver, Hayuhyats ve Tbrotsatser Dignats cemiyetlerini kurduklarında kendi yayını olan *Mşag* ile onlara destek vermiştir. Araratyan Cemiyeti'nde aktif görev alan Portukalyan, cemiyetin kuruluş tarihinden (15 Nisan 1876) iki ay sonra Haziran 1876'da Kafkasya'ya gidip Ardzruni ile görüşmüş, sonra İstanbul'a dönmüş ve *Mşag*'ın [Rençber] başyazarının tavsiyelerini iletmıştır.

Van ve civarı merkez seçilmiş, oraya gidip durumu incelemeyi üstlenecek biri aranmaya başlanmıştır. Bu kişi Portukalyan olmuş ve 1876'nın Ağustos ayı ortalarında Van'a hareket ederek Samsun-Amasya-Tokat-Sivas-Harpüt-Diyarbakır güzergâhını izleyerek dört buçuk ay sonra Van'a varmıştır. Hiç alışılmadık bir güzergâh izleyerek yapılan bu uzun yolculuğun amacı büyük ihtimalle Varaztadyan Cemiyeti'nin şubelerini ziyaret etmek olmuştur. Malatya'yı ziyaret etmediğine göre orada şube yoktu.

Portukalyan, Vaspuragan'da eğitim faaliyetinin yanı sıra devrim vazalarında da bulunmuştur. Hükümet ise kuşkuluydu, zira Türkiye'nin Avrupa bölümünde isyanlar alevlenmişti ve Anadolu'da da yayılması Osmanlı Devleti'nin yıkımına sebep olabilirdi. 1854-1855'te Türkiye'yi korumuş olan Avrupa'nın 1870'lerde hâlâ Türkiye'nin yenilenecek kendi menfaatlerine hizmet edebileceği konusunda ümit besliyor olması dikkat çekicidir. Oysa imparatorluk kendini yenileyebilecek durumda değildi.

Nitekim 1878'de Bosna ve Hersek ayaklandığında, Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan müdahale ederek yerel ve özel bir reform programı hazırladılar ancak Babıâli'ye sunamadılar. Zira *memorandumu* sunacakları günün bir akşam öncesi Sultan Abdülaziz tahttan indirilmişti. Konsoloslar Babıâli'de evrakı verecek kimseyi bulamadılar.

Avrupa diplomasisi Sultan V. Murat'a süre tanımak adına bir müddet meselenin peşini bıraktı. Birkaç ay sonra Sultan Abdülhamit tahta çıktı. O sırada Bulgarlar da ayaklanmış ve Kızıl Sultan ilk katliamını 200.000 Bulgarı kırıma uğratarak gerçekleştirmişti.

Avrupa diplomasisi duruma tekrar müdahale etmek zorunda kalmıştı. Aralık 1876'da İstanbul'daki elçiler toplanarak Bosna, Hersek ve Bulgaristan'a özel reform programları hazırladılar. Programlar Avrupa'nın denetiminde ve garantörlüğünde uygulanacaktı. Sultan Abdülhamit bu tehditkâr gelişme karşısında 23 Aralık 1876 tarihinde Mithat Paşa'yı sadrazam tayin etti ve ertesi gün, yani 24 Aralık 1876'da, tam da Osmanlı nazırlarının programları dinlemek üzere elçilerle toplantıda olduğu esnada Meşrutiyet'i ilan etti.

Milletlere özgürlük, eşitlik, huzur ve mutluluk bahşeden bu kapsamlı genel reform programı karşısında Avrupa tekrar geri çekildi ve elçiler komisyonunun planı suya düştü. Ve Türkiye artık bir daha kurtulamadı. Zira Rusya hayli uzun süre bekledikten sonra Osmanlı Devleti'ne savaş açtı ve sonuçta Moldovya, Sırbistan, Bulgaristan, Berlin Kongresi kararlarıyla Osmanlı'dan ayrıldılar.

Tecrübesiz Ermeni önderleri ise Balkan halklarının bağımsızlıklarını isyan ve Rusya'nın müdahalesi sayesinde kazandıklarını görünce, kendi haklarının hazırlıksız olduklarını dikkate almadan, kansız bir şekilde milleti bağımsızlığa kavuşturmak için siyasi dilbazlıklara giriştiler. Rusların iyi niyetine sığındılar ve Aya Stefanos'ta Çar Nikola'ya başvurarak 16. maddeyi koydurmayı başardılar.

Rusya'nın bu anlaşmayla elde ettiklerini sınırlamaya çalışan İngiliz diplomasisi ile Sultan Abdülhamit, talebi olanları çoğaltıp birbirine karşı çıkarlar yaratmak için milletimizin önderlerini (Patrik Nerses ve bir elin parmakları kadar az sayıdaki danışmanını) tuzağa düşürerek onlara Berlin'e başvurmaları ve taleplerini orada sunmaları telkininde bulundular. Bu yolla hem Balkan milletlerinin hem de onların kurtarıcısı Rusya'nın aşırı taleplerini durdurmayı hedeflemişlerdi.

Patrik Nerses ve danışmanları, ne yazık ki çocuksu bir saflıkla bu diplomatik tuzağın içine düşerek, milletin durumunu iyileştirmeye çalıştılar ama İngiliz düzenbazlığına kurban gittiler. Nitekim Kıbrıs Anlaşması bunu gayet açık şekilde ortaya koymuştur.

Sultan Abdülhamit'in tavsiyelerini dinleyen Patrik Nerses –Nubar Paşa'nın gönüllü olma teklifini reddederek– Khrimyan, Narbey, Çeraz

ve Isdepan Papazyan gibi konuya vâkıf olmayan kişileri temsilci olarak göndermişti. Ayrıca sonradan nefretini kazanma pahasına, sultanın temsilcileri geri çağırma buyruğuna mağrur bir şekilde karşı çıkmıştı.

Patrik Nerses ile etrafında bulunan “İstanbul’un kendini beğenmiş akıllıları”nın, Khrimyan’ın deyimiyle “İngilizlere alet olduklarını” açıklamak sanırım fuzuli olacak. İngilizlerin siyasi kandırmacaları, Berlin Kongresi’nin ölü doğmaya mahkûm 61. maddesini doğurmuştu.

Krikor Odyan en erken uyanıp gelecek felaketi fark eden ender aydınlardan biri olarak “Berlin Anlaşması’na 61. maddeyi koydurmayı başardık, keşke sildirmeyi başarsaydık” demiştir. Odyan hiç kuşku yok ki, İngiltere’nin saygın olmayan çabalarını bilen ünlü devlet adamı Lord Derby’nin alenen ifade ettiği “61. madde muhataplarını korumaktan ziyade sömürünün ve gaspın artmasına sebep olacaktır” şeklindeki sözlerinden etkilenmişti.

3. Ermenilerin Memnuniyetsiz Hali ve

Ermeni Aydınların Oynadığı Rol

1828 ve 1856 Osmanlı-Rus harpleri Malatya’da akis bulmamış, Malatya ve civarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. Her türlü Osmanlı baskısını yaşamış olmasına karşın ses yükseltmeden hepsine katlanmış, herhangi bir şikâyetle bulunmamıştır. Ta ki 1860-1870 tarihleri arasındaki on yılda Balkan halkları Osmanlı baskısına karşı şikâyetlerini dillendirmeye başlayınca kadar. O zaman Ermeni oluşumları da seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Khrimyan, patrik seçildikten kısa süre sonra (1869) taşradaki sömürü meselesini gündeme getirerek Cemaat Genel Meclisi’nden bu konuyla ilgilenmesini talep etti.

İstanbul Patrikliği Cemaat Genel Meclisi 8 Ekim 1871’de bir komisyon oluşturdu ve bu komisyon 18 Şubat 1872’de raporunu sundu. Rapor, 1852-1872 tarihleri arasındaki yirmi yıllık dönemde gerçekleşmiş sömürü vakalarıyla ilgili devlete sunulmuş ve çoğu kez dikkate alınmamış 529 takrire atıfta bulunmanın yanı sıra Malatya marhasalığındaki Ermenilerin uğradığı sömürü hakkındaki 10 takriri hatırlatıyordu. Bu da Malatya’daki durumun o kadar da dayanılmaz olmadığını gösteriyor zira yirmi yılda şikâyet mahiyetini haiz sadece on vaka olmuştu.

Khrimyan’ın istifasından ve 1874’te Nerses Varjabedyan’ın patrik seçilmesinden sonra, Balkan yarımadasında yaşayan halkların nere-

deyse tamamı isyan ederek bağımsızlıklarını elde etmeye çalışıyorlardı. İstanbul Cemaat Genel Meclisi sömürü meselesini tekrar gündeme getirdi ve ilk raporun hiç dikkate alınmamış olduğunu hatırlattı. 1876 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde yeni bir komisyon oluşturdu ve yeni olayları ilk rapora ekleyerek sömürü meselesini Babiâli'nin dikkatine sunarak çözüm rica etti. İkinci raporla eklenen yeni olaylardan biri Malatya'yla ilgiliydi. Orada vuku bulan yobazlıkla ilgili bir mesele hakkında Patrik Nerses 1 Eylül 1876 tarihli bir takrirle şikâyetle bulunmuştu.

Takirde Malatya mutasarrıfı Mustafa Bey'in, birkaç serserinin bir köpeğin boynuna haç asarak çarşı ve sokaklarda dolaştırmalarına göz yumduğu ifade edilmişti. Bu vaka, Balkan halklarının isyanlarının, Hıristiyan halkların bağımsızlığı için Rusya tarafından Osmanlı'ya karşı sürdürülen savaşın Malatya'da akis bulduğunu ve orada yaşayan Ermenilerin de Hıristiyan olarak bu nefrete muhatap kaldıklarını göstermektedir.

Daha sonra ise Ermenilerin Aya Stefanos ve Berlin'e müracaatları hiç kuşkusuz duyulmuş, bu da yobazlar için kışkırtıcı olmuştu.

Berlin'deki 61. maddenin kâğıt üzerinde kalması Ermenilerde büyük hayal kırıklığı yaratmış ve korkuya kapılmışlardı. Zira Türk halkının ve Sultan Abdülhamit'in Ermenilere nefreti bilenmeye başlamıştı. 1878 Nisan ayında incelemeler yapıp rapor vermesi için Patrikhane tarafından taşraya gönderilmiş olan Rahip Karekin Sırvantsdyants'ın Malatya'da bulunduğu 26 Temmuz'da akşam yeni mutasarrıf gelmiş ve şehrin ileri gelenlerinden Hacı Bey adlı bir Türk'ün evinde konaklamıştı.

Sırvantsdyants ertesi gün hoş geldin ziyaretine gitmeyi bir görev adanmıştı. Mutasarrıfı şu sözlerle anlatmıştır:

Boynu kalın, şişman, uzun boylu, çok konuşkandı, Türkçesi de Rumlar gibi bozuktu. Giritliydi ve Şebinkarahisar'dan geliyordu. İyi karşılandı ve akşam şehre geldiğinde vuku bulan bir olayı anlattı:

Bir Türk evinin önünden geçiyorduk, damdan bir adam kendini aşağı attı ve suya düştü. Birkaç kişi de damın diğer tarafından bağırarak ve silah atarak kaçtılar. Paşa'nın adamlarından bazıları hırsız olduklarını zannediyorlar. Paşa'nın haremisi ile kızı, paşa vuruldu zannederek uyanıyorlar. Paşa da suya düşenin polisten kaçtığını, polisin de onu vurmak istediğini zannediyor. Sonuçta adam kaçıyor ve bunlar da olayı kazasız belasız atlatıyorlar. Sabahleyin bir Türk hanım Paşa'nın huzuruna çıkıp

“Damdan kaçanlar kızımı almaya gelmişlerdi, suya düşen de başları Abdülkadir Efendi idi” diyor. Şehrin en saygın ve yüksek rütbeli adamlarından birinin oğlu, kendisi de saygın biri. Paşa kaç kere emir gönderdi getirmedi.

Biz de bizim bildiklerimizi, Ermenilere nasıl küfrettiklerini, taşladıklarını, kadınlarına ve çocuklarına, namus ve imanlarına nasıl hakaret ettiklerini, papazın, hatta murahhasın arkasından “keşiş hoş. hoş!” diye bağırıp taş attıklarını Paşa’ya anlattık. Bizim de şahit olduğumuz bu olaylar için özel takrir yazıldı ama işleme kondu mu, sanırım hayır. İki gün sonra da Kürtler kışlanın yakınında bir süvariye vurdular ve şehrin içi dışı eşkıyalarla doldu.

Kürtlerin böyle bir yapıları var. Her yeni mutasarrıf geldiğinde ilk günler birkaç vukuatta bulunuyor, gelen mutasarrıf keskin ve kararlı ise sakinleşiyorlar, eğer gevşek ve şaşkın hareket ederse serbestçe her türlü harekette bulunuyorlar.

Ermenilerden bazıları, yalnız olduklarında, Türk yöneticiler ve halkın yaptıklarıyla ilgili birçok şey anlatıyorlardı. Ancak bir arada olduklarında cesaret edemiyorlardı ve bu davranışı bir korunma içgüdüsüyle yapıyorlardı. Zira “Yargılayan ve ceza veren olmadı, şayet şikâyet ettiğimizi duyarlarsa daha fazla yaparlar” diyorlardı. Bir olay vardı, ayrı ayrı hepsi anlatıyordu ama başkalarının önünde inkâr ediyorlardı. Ama yalandan inkâr ettikleri belliydi. Henüz kısa süre önce bir köpeğin boynuna tahtadan bir haç asıp güya Rusları lanetlemek adına çarşıda Ermeni dükkânlarının önünde dolaştırmışlardı. ‘*Tedbirli*’ Ermeniler sessizce seyretmişler ve hükümete fısıldar gibi söylediklerinde de “bunu yapanın bir deli olduğu” söylenerek konu kapatılmıştı. Acaba çarşıda köpeğin ardından yürüyen onca Türk de mi deliydi! Ermeniler korkuya kapılmışlardı, ne haklarını ne de dinlerini açıkça savunabiliyorlardı. Böyle yaşayacaklarsa hiç yaşamazınlar (Toros I, s. 316-318).

Khrimyan’ın talebesi olan Sırvantsdyants’ın yaşamakla ilgili bu tespiti çok doğrudu. Halkın kendi hakkını koruyabilmesi için o yönde hazırlanması gerekiyordu. Gerçi Sırvantsdyants hocasından daha gerçekçi ve birçok durumda onun çizgisini kabullenmemiş olsa da, Avrupa’nın hamiliği fikrini kendisi de benimsemişti. Nitekim yukarıdaki satırlardan hemen sonra şunları eklemiştir:

Buna benzer şehirlerde şayet Avrupalı elçiler bulunsa, mevcut durumun değişmesinde çok etkili olur. Ne yazık ki iyi mutasarrıflara sahip

* 1 Eylül 1876’da Patrik Nerses’in takririnde zikredilen olay.

** Bu söylem rahip Sırvantsdyants’a aittir.

değiller, bari Ermeni murahhasları çalışkan ve donanımlı olsalar, o zaman hiç olmazsa yarı mutasarrıf veya tam bir konsolos sayılırlar. Ve halk aydınlatılırsa kendi kendini koruyabilir, zira bilgi güçtür (*Toros I*, s. 315-319).

Sırvantsdyants, Ermeni murahhaslardan şikâyet etmekte haklıydı zira gerekli donanımına sahip değillerdi. Konsoloslara ümit bağlamak ise bir hataydı. Zira konsolosun aracı olması yabancı müdahalesi olarak algılanıyor ve varlıkları sık sık ters tepki yaratıyordu.

Sırvatnsyants'ın *tedbirli* kelimesini alaycı bir üslupla yakıştırdığı Malatyalılar, yetersiz ve cahil murahhaslarının aptallıklarını, etkin sivil kişilerin hareketleriyle tamir etmeye çalışmışlardır. Bu insanlar şehirdeki yaşamda önemli rol oynamışlardır. Her ne kadar hâlâ Türk barbarlığı hüküm sürse de, 1839-1855'teki reform eğilimleri ülkede bir şeyleri değiştirmişti. Ve bu minik reformlar bile az çok tatmin ediyor ve daha iyi günler için ümit vaat ediyordu.

Gerçekten de, tam bir reform gerçekleşmemişti ve tablo pembe değildi, ancak 1880'lerin Türkiyesi, devlet kurumları ve idari şekliyle 1820'lerin, hatta 1840 ve 1850'lilerin Türkiyesi değildi ve imparatorluk halkları –Ermeniler de dahil olmak üzere– değişimler olacağı konusunda ümitliydi, dolayısıyla Ermenilerin de durumu iyileşecekti.

Malatyalı Ermeniler arasında tanınmış ve saygın bir şahsiyet olan Dr. Mikayel Keşişyan'ın da bu izlenimde olduğu anlaşılıyor (bkz. *Nor Malatya*, II. Yıl, sayı 4, s. 7; “Badmagan agnarg mı Malatyo antsyalin yev nergayin vra” [Malatya'nın Geçmişine ve Bugününe Tarihi Bir Bakış] adlı yazı dizisi).

Keşişyan, yazılarında, memleketinin coğrafi durumu ve Ermenilerin yaşam tarzıyla ilgili şu dikkat çekici ve coşkulu tanımlamalarda bulunmaktadır:

Eski Melidine ziyadesiyle sağlam konumuyla milyonların yerleşimine, doyurulmasına ve onların fiziksel olarak korunmasına dair büyük ünün yanı sıra tabii güzellikleri de dünyada bir tanedir. Tüm şehir bir orman görünümündedir, buz gibi pınarları ve ırmakları sayesinde ucu bucağı olmayan ovası hep yeşildir. Her hanenin kendine ait soğuk ve temiz bir suyu ve bahçesi vardır. Tüm ova 13 kadar ırmak ve dereyle sulanmaktadır. Evler her zaman yeşil olan çeşitli meyve ağaçları ve rengârenk çiçeklerle çevrilidir. Gümüş rengi suların sesleri, tınıları bizim çalgımızı oluşturur ve cennet görüntüsü verirler. Yabancılar Malatya'yı

“cennetin bir örneği” kabul ediyorlar. Beyrut’taki Amerikan Üniversitesi’nden ünlü Prof. Dr. Post, iki doktor oğluyla beraber yaklaşık 25 yıl önce (yani 1915 civarlarında) Melidine’yi ziyaret etti. Dönüşünde “lecture” ile onu dünyanın en eski, en güzel kenti ve cenneti, Eden bahçesi olarak tanıttı.

Herhangi bir yerleşim yerindeki halkın sağlığı, güzelliği, fikri ve ruhi yetileri, doğal zekâ ve yetenekleri, zevki, bulundukları ortamdan doğar ve etkilenir. Bizim eski memleketimiz de hemşerilerimizi büyük ölçüde etkilemiştir. Onun temiz havası ve suyu sağlık verir, manzaralarımızın güzelliği, gül ve güzel kokulu çiçeklerle dolu tabiatı, rengârenk ve çeşit çeşit kuşları ve güzel sesli bülbülü, temiz suların şırıltısı bir tablo gibidir. Şiir ve müzik, özellikle de bahçelerde, bir avlu içinde yaşayan, filizlenen ve çiçeklenen bin bir çeşit meyve ağacı, onların birbirine zarar vermeden uyum içinde yaşamaları bize beraber yaşamayı ve anlamayı öğretmişlerdir. Dedelerimizin ve yaşlıların anlattıklarına göre atalarımız yaklaşık bir buçuk asır önce çok saygın ve örnek alınacak bir yaşam sürmüşlerdir.

Memleket aşkıyla dolu birinin ağzından çıkmış bu hayranlık dolu satırlarda biraz abartı da olsa, bilinçli ve sosyal faaliyetleriyle tanınmış bir yöre insanının tanıklığı olması hasebiyle büyük bir memnuniyetle buraya kaydettim. Özellikle Dr. Keşişyan’ın atalarının Malatya’daki yaşamını anlatırken kullandığı “Birbirleriyle hep beraber barış ve huzur içinde yaşamışlardır. Aileye veya komşuya sevgi, hatta İslam komşularla beraber dahi sevgiyle yaşamışlar, değerli insanlara, özellikle yaşlılara saygı göstermişlerdir” cümleleri çok dikkat çekici ve aynı zamanda tarihten ders almasını bilenler için de önemli bir mesaj içermektedir.

Peki, kendi içinde ve İslam komşusuna sevgi besleyen bu millete ne oldu da genel anlayış ve barış bozuldu ve her şey yerle bir oldu?

Yobazlığın ve barbarlığın daha yaygın olduğu dönemlerde bile Türk-Ermeni ilişkileri daha az fırtınalıydı ve daha az şikâyetle sebep olmuştu. Özellikle Malatya’da Tanzimat ve Islahat’ın ilanından beri Ermeniler daha huzurlu komşuluk ilişkileri içinde yaşamaktaydılar. Onlar ve onlara benzer reformlar ve reform adına gerçekleştirilen atılımlar, memleket idaresinde kökten çözümler getirememişlerse bile Müslümanların düşüncesinde hiç olmazsa belli ölçüde değişiklikler yaratmışlardı.

Buna karşın 1839 Tanzimat fermanının yayımlanmasından sonra Osmanlı Devleti’nde az çok bir şeylerin değiştiğini kabul etmek gere-

kiyordu. Özellikle Müslümanların artık reayanın devlet memuru olduğunu, rütbeli üniformalar giydiğini ve beline kılıç taktığını görmeye başlamıştı.

Bu durum Hristiyanlar arasında amiralardan sonra ilk kez bir memur sınıfının ortaya çıkmasını sağladı. Taşrada, özellikle valiyle birlikte toplantılara katılan İdare Meclisi üyeleri, etkin konumları vesilesiyle kendi milletlerine de yararlı olmuşlardır.

Dr. Mikayel Keşişyan ortaya çıkan bu yeni sınıftan da bahsederek şunları söylüyor:

Yaklaşık bir asır önce Malatya şehrinde birkaç yönetici vardı. Bunlar dönemlerindeki eğitimle donanmış, iyi karakterli, insani duyguları ve vicdanları ile fiziksel ve maddi olanaklarını milletin genel terakkisi ve gelişmesi hizmetine sunmuş olduklarından tüm şehrin ve köylerdeki Müslim ve gayrimüslim ahalinin saygı ve sevgisine mazhar olmuşlardı. Sahip oldukları bu özellikler sebebiyle de “ışkhan” unvanına layık görülmüşlerdir. İslam ahali ise kendilerini “çelebi” olarak adlandırmıştır. *İşkhanlar* devlet nezdinde de çok sevilir, sayılırlardı, gayet etkiliydiler. Zira tüm ahali itisnasız onların yanındaydı ve onları takip ederdi. Bizim *ışkhan ağaların* etkileri İslam halk arasında dahi geçerliydi. Büyük ve asil iki Türk aile, Hacı Abdi ile Sülükzadeler arasında pek çok kez vuku bulan büyük tartışma ve kavgalar bizimkilerin aracılığıyla halledilir, onları barıştırır ve hâkim rol oynarlardı. Dağlı aşiretler ile diğer aşiretler arasında doğan savaş da çoğu kez devlet kuvvetlerinden ziyade bizim *ışkhanlar* aracılığıyla halledilirdi (Keşişyan, s. 3).

Keşişyan, Malatya “ışkhanlarının” faaliyetlerini ve oynadıkları rolü olumlu şekilde sunmaktadır. Hatta bazılarını isim isim zikrederek şöyle yazmaktadır:

Önde gelen *ışkhanlarımız*; Hacı Mikayel Kızıkeşişyan, Hacı Garabed Kılıçyan Ağa, Hacı İsdepan Tütelyan Ağa ve Bağdoyan Napolyon Efendi'nin babası olmuştur.

Tanrı korkusuna sahip, dindar ve eğitimsever olan bu insanlar hemen iki muhteşem kilise ve bitişiklerine okul ve eğitime hizmet edecek binalar inşa etmişlerdir. Halk fiziksel ve maddi desteğini büyük memnuniyetle *ışkhan ağaların*kine katarak millet yararına olan bu atılımların hemen tamamlanmasını sağlamıştır. Hacı Mikayel Kızıkeşişyan Ağa, en yaşlıları ve maddi açıdan en güçlüsü olarak çarşıdaki kilisenin yapım masraflarının büyük kısmını kendi kesesinden karşılamış olduğundan, mihrabın önünde iki taht yapılarak sağ taraftaki murahhas episkoposa,

sol taraftaki ise Mikayel Ağa'ya ayrılmıştır. Onların döneminde kilisenin bir episkoposu ve papazlar grubu dahi vardı (Papaz Muşeg [Kızıl keşiş], Derder Keşişyan Ağa vs).

Doğal olarak o tarihlerde yüksek seviyede aydınlarımız yoktu. Kolejin adı veya eğitimi bilinmiyordu. Ortamın yetiştirdiği aydınlardan Belo Varjabed Güreğyan, Kambur Varjabed Keçecian, sonradan Dzerun Varjabed, Tiftikçian Varjabed, yabancı olarak Gürünlü Varjabed, eğitim işiyle kiliselerdeki ilahileri okuma ve öğretme işini üstlenmişlerdi. *İşkhan*larımız millete yaptıkları hizmetlerden dolayı tüm Ermenilerin sevgilisi olmuş ve çok saygı görmüşlerdir. Her bir Ermeni şahıs veya aile büyük bir memnuniyetle maddi ve manevi desteğini vermiştir. Bizde büyüklere karşı saygı o derece ileri gitmişti ki, Pazar günleri *ışkhanlar* kiliseye geldiğinde herkes onlar geçsin diye yol verirdi. Kilisede ayın bitiminde *ışkhanlar* mihrap yönünden çıkış için hareketlenmeye başlayınca binlerce insan onlar rahat geçsin diye iki tarafa ayrılarak yol açardı. Eve dönüş için ise binlercesi onların arkasından sessizce yürürdü. Ancak yaşlarının ileri olması (her biri 80-90 yaşı aşmış) sebebiyle *ışkhanlar* bir-biri ardına bu dünyadan göçmüşler ve bedenleri saygı ve minnettarlığın ifadesi olarak Bab Ukhdi üzerinde Ören denilen, *ışkhanlara* tahsis edilmiş mezarlara gömülmüştür.

Saydığımız *ışkhanların* halefleri ise şu isimler oldu: Aslanyan Krikor Efendi, Sarafyan Asdur Ağa, Kızılkeşişyan Hagop Efendi, Kızılkeşişyan Hampartzum Efendi (son iki isim kardeştir), Mazmanyanyan Kevork Efendi, Terzi Manukyan Mikayel Ağa, Tütelyan Hovhannes Efendi, Bağdoyan Hovhannes Efendi, Bağdoyan Napolyon Efendi, Ansurlıyan Hacı Hovsep Efendi, Bılıkyan Hacı Hagop Ağa, Civelekyan Hampartzum Ağa, Kılıçyan Madatya Efendi, Nazaret ve Garabed Kızılkeşişyan Efendiler vs.

İkinci nesil içinde göze çarpan kişilerin faaliyet gösterdiği dönemde ben henüz 7-8 yaşında bir çocuktum. Ancak babam Hampartzun Efendi ve amcam Hagop Kızılkeşişyan Efendi ile mesai arkadaşı olmaları, cemaat meselelerinde beraber çalışmaları, sık sık evimizde toplanıp görüşmelerde bulunmaları üzerimde büyük etki bırakmıştı. Bu sebeple simalarını, zevkli giyimlerini, yaşam şekillerini, birbirlerine ve başkalarına karşı saygılı duruş ve davranışlarını net hatırlıyorum. Kendileri o dönemin değerli aydınları ve siyasi şahsiyetleriydiler. Hepsi de iyi birer Türkolog ve Armenologdu. Aldıkları eğitimi yeterli bulmayarak kendi kendilerini geliştirmişlerdi. Aynı zamanda çok okuyan insanlardı. Sürekli Ermenice ve Türkçe gazete okurlardı. Her birinin kendine ait kütüphanesi vardı.

Sahip oldukları bu özellikler sayesinde devlet memurluklarında yüksek makamlara ve mevkilere gelebilmişlerdi. Hagop Kızılkеşіşyan Efendi idare meclisinde mutasarrıf kadar etkiliydi, kardeşi Hampartzum Efendi ise sorgu hâkimi olmuştu. Mahkemede oldukça uzun süre genel savcı vazifesi yapmış, yönetim konusundaki yetisi ve becerisi sebebiyle padişah iradesi ile tüm Harput'un, Mamuretülaziz Vilayeti dahilindeki Protestan halkın, yani Harput, tüm köyleriyle Mezre, Eğin, Arapgir, Malatya, Hüsn-ü Mansur, Behesni, Çemişgezek, Maşgert şehirleri, dini, eğitim, milli, iç ve dış her iş onun elindeydi. Onun idare meclisinde Prof. Melkon, Prof. Tenekeciyan, Prof. Haçadur Nahigyan, Sarkis Movsesyan Efendi ve Harput Amerikan Koleji hocası Aşot Bey bulunuyordu.

Sarkis Movsesyan Efendi ile beraber özel bir temsil heyeti, cemaat başını götürmek üzere Malatya'ya gelmişti. Görev yerine ulaştığı gün, Harput Koleji ve diğer tüm okullar tatil edilmiş, tüm şehir halkı, profesörler, misyonerler, Mezre ve köylerin ahalisi kortej teşkil ederek, Mezre'nin oldukça dışına, hatta bazıları Han çeşmesine kadar karşılamaya gitmişlerdi. Mezre ve Harput'a girerken tüm çanlar çalmaya başlamıştı. Görevi 1896 kırımına kadar devam etti.

Mazmanyanyan Kevork, Tütelyan Hovhannes, Bağdoyan Napolyon Efendiler mükemmel Türkologlar ve iyi kalem erbabı olmaları sebebiyle kâtiplik yapmışlardı. Krikor Efendi Çil Aslanyan, yakışıklı, uzun boylu, son derece ciddi, oldukça etkili ve usta bir diplomattı. İdare meclisine her zaman aza seçilmişti. Asdur Sarafyan Ağa, yumuşak mizaçlı, alçakgönüllü, herkes tarafından çok sevilen, son derece misafirperver ve merhametli bir insandı. Şık evi herkese açıktı. Masraflı davetler vermediği hafta yok gibiydi. O da idare meclisi azası idi. Terzi Manukyan Mikayel Ağa, Civelekyan Hampartzum Ağa, Bılıkıyan Hacı Hagop Ağa, Kılıçyan Madatya Ağa vs. hepsi de değerli şahsiyetlerdi ve sık sık idari mahkemede veya belediye meclislerinde görev alırlardı.

Adı geçen şahıslar zamanında Melidine'deki cemaat hayatı oldukça memnuniyet vericiydi. Zira herkes özgür ve güven içindeydi. Bizimkiler herhangi bir tehlike veya zorluk hissetmiyorlardı. Karakolda komiserler, en iyiler arasından seçilmiş düzenli giyinmiş Ermeni polislerimiz ve jandarmalarımız vardı. Tüm Ermeni semtleri geceleri lambalarla aydınlatılmıştı, Ermeni bekçiler vazife başındaydılar.

O zamanlar Ermeni-Türk problemi yoktu. Ermeniler kuşkulananılacak unsur olmaktan uzaktılar ve çok seviliyorlardı. Evlerde, sokaklarda milli şarkılarımız serbestçe söylenirdi. Her evde milli şarkılar kitabı bulunurdu. Düğün kutlamaları için oluşturulan kortejlerde talebeler tarafından

sokaklarda “Mer Hayrenik” [Vatanımız], “Sire Hayı” [Ermeni’yi Sev], “Te Hayrenyats” [Vatan] gibi şarkılar söylenirdi. Ne mutlu günlerdi! Yazık çok yazık!

Halkımız gelişmeye ve çoğalmaya başlamıştı. Kiliseler ve okullar dindar ve eğitimsever halkımıza dar gelmeye başlamıştı (*Nor Malatya*, II. yıl, sayı 2, s. 7).

Daha önce de söylediğim üzere Malatya’da çok sayılan bir şahıs olan Dr. M. Keşişyan, eski nesil *ışkhan*ların tedbirli ve etkili oluşlarını, kendilerini saydırarak cemaate faydalı olmalarını işte böyle anlatıyor.

Kevork Melidineti de, etkili Ermenilerin yaptığı iyilikleri dile getirmiştir:

Siyasi gelişime paralel olarak, sahip oldukları olağanüstü yetiler sayesinde toplum hayatında iyi konumlara gelmiş bazı Ermeniler ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında zikredilmeye değer olanlar, Bağdoyanlar, Sarafyanlar, Tütelyanlar, Adurağayanlar, Çil Aslanyanlar, daha sonraki dönemde Karoğlanyanlar, Der Muşegyanlar, Çitakyanlardır. Bu grubun içinde cesareti ve yapıcılığıyla en öne çıkan isim Krikor (Çil) Aslanyan Ağa olmuştur. Onun yılmaz gayretleri sayesinde kiliseye ait topraklar üzerinde birçok dükkân inşa edilmiş (eskilerin deyişiyle “*galalinots*”) ve bunların gelirleriyle sadece kilise bütçesi denklenmekle kalmamış, aynı zamanda eğitim işine de hız verilmiştir. Krikor Ağa devlet nezdinde de Ermenilerin tek ve en etkili aracısı olmuştur. Ayrıca sefalet içinde sürünenlerin ümidi, hükümetin can çıkartan vergileri sebebiyle hapsedilenlerin ışığı olmuştur.

Krikor Ağa isyankâr yaşamların ve özgür anlayışın tek temsilcisi olmuştur. Nitekim 1890’lı tarihlerde, halk karanlıklar içindeyken ve bazı alçak çorbacılar kendisini “komiteci” ve hain olarak devlete ispiyonlarken Malatya’da Hınçak Partisi şubesinin açılışına destek vermiştir. Krikor Ağa döneminin etkili ve özgürlükçü insanı olarak tüm Malatyalıların yüreğinde her zaman özel bir yere sahip olacaktır.

K. Melidineti gibi düşünen başkaları da Napolyon Bağdoyan, Hagop Keşişyan, Krikor Aslanyan, Kevork Mazmanyan, Hovhannes Bağdoyan, Hovhannes Tütelyan, Mikayel Terzimanukyan, Hampartzum Keşişyan, Hovhannes Sarafyan ve diğer isimleri “milli ve siyasi faaliyetleriyle Malatya Ermenilerine iyilik yapan ve sonsuza kadar dua edilmeye layık” insanlar olarak sunmaktadırlar (bkz. *Bab Ukhdî*, sayı 27, Haziran 1941, s. 2).

Makul bir devrimci olan Melidineti şöyle devam ediyor:

Gerçekten de, Abdülhamit'in kırım politikası uyguladığı 1875'ten [sic] 1895'e kadarki o kara günlerde bile, Malatya Ermenilerinin önde gelen bu temsilcileri öylesine yüksek dereceli siyasi mevki ve görevlere ulaşmışlardı ki, bugüne kadar yüreğimizi ve ruhlarımızı memnuniyet ve gururla doldurmaktadırlar. Hiç kuşku yok ki merkezi hükümetin Ermenileri yok etme politikası olmasa ve 1895 kırımı yaşanmasa, Malatya Ermenileri, yüzyıllardır sahip olamadığı kıskanılasi bir cemaat hayatına ve siyasi konuma kavuşacaktı.

1875-1895 Malatya Ermenileri için öylesine şanslı ve gelişmiş bir dönem olmuştur ki Dr. Mikayel Keşişyan bugün hâlâ, sonsuz bir özlem ve minnetle anıyor dönüşü olmayan o günleri. Bunu söylerken şunu da vurgulamak gerekir ki, o gelişkin dönem Türk hükümetinin bilinçli olarak gevşek davranması veya iyi niyeti sayesinde oluşmamıştır. Nedeni, o dönem İstanbul'daki Türk hükümeti tarafından bilinçli tuzaklar kurulmamasının yanı sıra özellikle Malatya Ermeni murahhaslarının eğitimleri, bilgileri, karakterleri, cömertlikleri ve fedakârlıkları sayesinde Türk görevlilerle ve halk arasında göze çarpan önderlerle yakın temasa geçip Türkleri dengelemiş olmalarıdır. Bunun sonucu olarak da kademe kademe çeşitli mevkilere ulaşmışlar, kendileri ve soydaşları için daha iyi ve memnun edici şartları yaratabilmişlerdir.

Öncekilere kıyasla huzurlu, gelişkin sayılabilecek 1870-1894 dönemi, 1895 kırımının kara günleri takip etti. Kızıl Sultan'ın Ermenileri yok etme politikasına sadece Bağdoyanlar, Tütelyanlar, Aslanyanlar, Keşişyanlar, Mazmanyanyanlar, Yağupyanlar, Sarafyanlar gibi muhteşem cemaat önderleri değil, Malatya Ermenileri de kurban gitmişlerdi. Gerçi halk kendini savunmak için yiğitçe savaşmıştı ancak sonunda yüzlerce masumu kurban vermiş, tüm zenginliğini kaybetmiş ve lanetli kaderine ağlayarak yıkıntılar arasında kalmıştı.

Naklettığım bu satırlar, Malatya Ermenilerinin 1895 kırımından önce, diğer dönemlere kıyasla, 15-20 sene gibi özgür bir gelişim dönemi yaşadıklarını göstermektedir (*Bab Ukhdi*, sayı 30, 1942, s. 1).

Varsın, o özgürlük merkez idarenin reformlarından veya Ermenilere karşı yürütülen yeni politikanın sonucundan doğmamış olsun. Ama sonuçta özgürlük vardı işte, üstelik onun var oluşunda etkin ve faal Ermeniler rol oynamıştı.

Malatya Ermenilerinin 1880-1894 tarihlerinde daha yaşanılasi bir hayata sahip oldukları bir gerçektir. Ancak o yaşam Türklerin anlayı-

şındaki değişimin sonucu değil, zeki evlatlarının bitip tükenmeyen çabaları ve çalışmaları sayesinde elde edilmişti. Ve işte tam da bu noktada 1895 kırımı öncesinde önderlik eden neslin temsilcileri olan Napolyon Bağdoyan, Hovhannes Bağdoyan, Hovhannes Tütelyan ve Hovhannes Sarafyan gözümüzde daha da büyüyorlar.

Hiç kuşku yok ki tanınmış bu simaların faaliyetleri sadece Ermeni cemaatiyle sınırlı olsaydı, saygınlıkları o tepe noktasına ulaşamayacak, dolayısıyla yaptıkları yararlı çalışmalar da sınırlı kalacaktı. Onların aldıkları eğitim, sahip oldukları özel yetenekler ve Türkçeyi iyi bilmeleri bir şans olmuş, bu özellikleri sayesinde oldukça önemli devlet memurluklarında bulunmuşlar, kendilerine yüksek mevkiler ve geniş çevreler edinmişler, zaman içerisinde tartışılmaz bir yetkiyle donanarak kendi halklarına ve kiliseye sadıkane hizmet etmişlerdir.

Bu şahsiyetler arasında, arkadaşlarının adlarını ve anılarını gölgede bırakmamak kaydıyla Napolyon Bağdoyan'a özellikle dikkat çekmek gerekmektedir. Kendi yetenekleri sayesinde hem Türk hem Ermeni toplumunda büyük ün yapmış, Bağdoyan adı Malatya ve civarındaki en ücra köşede dahi duyulmuştur. Yapıcı sosyal icraatları, mahkeme azası sıfatıyla verdiği adil kararlar sebebiyle halk tarafından o kadar sevilmişti ki, İstanbul'daki hükümet kendisine bir kılıç hediye etmiş ve onu taşıma hakkı tanımıştı. Devlet mahkemesinin hukukçu azası olarak sözü ve fikri, diğer azalar, hatta müftü için dahi örnek teşkil etmiştir. Bunların yanı sıra kendi milleti için de yararlı faaliyetlerde bulunmuştur. Pek çok insan ona fikir danışmış, birçoğu da mahkemelerde onun adil savunmasına nail olmuşlardır. Napolyon Bağdoyan doğal zekâsı sayesinde Ermenice ve Türkçeye ziyadesiyle vâkıf olmuş, dönemin mahkemelerinde kanun yorumcusu ve kanun yapıcı olarak sözü ve etkisi çok fazla olmuştur.

Hovhannes Bağdoyan ise her ne kadar küçük kardeşi ölçüsünde eğitim ve bilgi sahibi olmasa da, onun gibi devlet memurluklarında bulunmamışsa da cesur ve atılımcı kişiliğiyle Bağdoyan mülklerinin, özellikle de Bağdoyan adının ve ünlü kervanının idarecilliğini üstlenmiştir. Şunu belirtmek gerekir ki, Bağdoyanların kervanı demek, o tarihlerde Bağdoyanların şerefi demektir. Bir dönem bu kervandaki katırların sayısı 40'a kadar ulaşmış ve çanların sesi Malatya'dan Adıyaman, Urfa, Halep, Harput, Eğin, Arapgir, Sivas, hatta Samsun'a kadar yayılmıştır.

Onların kutsanmış ve herkese açık olan bereketli sofralarını da unutmamak gerekir. O bereketli sofradan zenginler ama özellikle de

fakirler, işçi ve zanaatkârlar, Türk, Ermeni, Kürt ayırt edilmeksizin tüm insanlar doymuştur. Özellikle Bağdoyanların evinde düzenlenen eğlenceler çok ünlü olmuş, içkiler su gibi akmış, müzik ve şarkılar misafirleri coşturmuş ve en yüksek rütbeli devlet memurları hayatlarında görmedikleri şekilde eğlenmişlerdir. Ancak ne yazık ki birkaç yıl sonra masa arkadaşları, onu has vahşetle namertçe vurmuşlardır.

Hovhannes Tütelyan ile Hovhannes Sarafyan da Malatya ileri gelenlerinden olarak cemaat ve kiliseyle ilgili görevler yapmışlar, Türk hükümeti ve toplumu nezdinde belirli bir etki yaratarak, kendi cemaatleri ve kiliselerinin gelişmesi için vicdanlı şekilde hizmet etmişlerdir. Cemaatle ilgili tüm problemlerin halledilmesinde danışman olmuşlar, hayırsever işlerde en iyisini yapmaya çalışmışlar, güçleri yettiğince Ermeni cemaatine yardım etmişlerdir. Ama ne yazık ki halk tarafından tanınmış bu simaların faaliyet dönemi kısa olmuştur.

Bağdoyan kardeşler, Tütelyan ve Sarafyan, henüz 35-40 yaşlarında, yüksek mevkiler elde etmişken ne yazık ki 1895 kırımının kara günleri yetişmiş; N. Bağdoyan ve H. Tütelyan tiksindirici bir tuzakla mutasarrıfın evine davet edilmişler ve orada mesai arkadaşlarının gözleri önünde haince öldürülmüşlerdir. H. Bağdoyan ve H. Sarafyan ise 1895 savunmasına bizzat katılmışlardır.

Napolyon Bağdoyan, Hovhannes Bağdoyan, Hovhannes Tütelyan ve Hovhannes Sarafyan, Malatya Ermeni tarihinde unutulmayacak ve ebediyyen yaşayacaklardır.

4. Berlin Kongresi'nin Olumsuz Sonuçları ve Ermeni Devrimci Partilerinin Kuruluşu

Lord Derby'nin öngörüsü gerçekleşmiş, Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi Ermenileri korumaktan ziyade sömürünün artmasına sebep olmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin durumu gittikçe kötüleşmişti. O madde Ermenilerde hayal kırıklığı yaratmış ve bir felaket olmuştu. Zira onu elde etmek için Ermeni cemaat müesseselerinin sarf ettiği çabalar, Sultan Abdülhamit'te ve devletin yönetim kadrosunda, Ermenilerin kesin olarak ayrılma kararında oldukları izlenimi yaratmıştı.

Artık Ermeniler bir zamanlar Osmanlı'nın adlandırdığı gibi "teba-yı sadıka" olmaktan çıkmıştı. Türk hükümeti Ermenileri de Türkiye'den

ayrılmak isteyen zararlı unsur olarak değerlendirerek bu yeni tehlikenin önüne geçmek için önlemler almaya başlamıştı.

Belki medeni bir devlet şikâyet sebeplerini ortadan kaldırarak Ermeniler için yaşanılabilir bir ortam oluşturup onları kazanmaya çalışacaktı. Ancak Türkler bu anlayıştan çok uzaktılar. Dolayısıyla bildikleri yöntemle başvurular. Ermenileri ezmek için sömürülere başladılar, böylece de Lord Derby'nin öngörüsünü haklı çıkarmış oldular.

Ermeniler ne yazık ki Krikor Odyan'ın gördüğü o tehlikeyi görmediler, dolayısıyla da Sultan Abdülhamit'in hiddetini sakinleştirecek önlemler almadılar. Tam tersi, yanlış bir vatanseverlik anlayışıyla onu daha çok tahrik ettiler. O yanlış adımları atanları itham etmektir. Onlardan bazılarının vatanseverliği ve milletseverliği her türlü kuşkudan uzaktır. Ancak onların bilinçsizliği, tedbirsizliği ve geleceği öngörmekte uzak oluşları da bir o kadar kuşku götürmezdir.

Onlar üfledikleri sihirli nefesle bizim hazırlıksız ve bilinçsiz halkımızın uyuşukluktan silkinip bir mucizeyle esaret zincirlerini kıracağını ummuşlardı. Bu safların ve hayalperestlerin başında Ermenistan'ın gerçek durumunu çok yakından bilen biri olan Khrimyan bulunuyordu. Buna karşın, görüldüğü üzere, ne yazık ki memleketin halini ve Ermenilerin oradaki konumunu, özellikle de ne kadar gücü olduğunu anlayamamış ve kavrayamamıştır.

Berlin'de kendisine ve temsilci arkadaşlarına özgürlüğün sadece silahla kazanılacağı söylendiği için de 1878'den sonra "harisadan yiyecek", yani "özgür" olabilmek için "demirden kepeçler", yani "silah" gerektiğini vaaz etmeye başlamıştı. Khrimyan'a kendisi gibi coşkulu biri olan Mıgırdiç Portukalyan da Van'da destek oluyordu. Portukalyan şehirdeki dersliklerde konferanslar veriyor, devletin politikasını bilmesine rağmen, Vaspuragan halkını Türklere ve Kürtlere karşı kışkırtıyordu.

O günlerde Van'da yaşamakta olan Khrimyan hayranı, aynı zamanda Portukalyan'ın talebelerinden olan Panos Terlemezyan (ünlü ressam) takdir edilesi bir samimiyetle şunları yazmıştır:

Biz Ermeniler vatanseverlik gösterilerimizde tedbirsizdik, valinin dikkatinden kaçması mümkün değildi... Hayrik [Khrimyan'ı kastediyor] bile, ki Varak manastırının başrahibi idi, sanki o gösterileri cesaretlendirir gibiydi... Nizamname-i Millet-i Ermeniyan kutlamalarının üstü çok açıktı... Milli bayraklarla donanmış, milli şarkılar söyleyerek on bin kişiyle Varak Manastırı'na gidiyorduk... Portukalyan da cahillikler ya-

piyordu. Talebeler sınav zamanı valinin huzurunda Kamar Katiba'nın Türkleri aşağılayan şiirlerini okuyorlardı (bkz. Varantyan I, s. 30).

Bu boş ve aptal gösterilerin hiçbir yararı yoktu. Ermeni halkının acı durumuna hiçbir çare olmuyor, tam tersi Ermenilerin kötü halini daha da ağırlaştırıyordu.

Panos Terlemezyan'ın deyimiyle Mıgırđıç Portukalyan "cahillikleri" ve "düşünmeden ve sersemce verdiği vaazlar"la her şeyden önce Van için çok yararlı olan ve bizzat Portukalyan tarafından gerçekleştirilmekte olan eğitim faaliyetini baltaladı. Başkaları da vatanseverlikle veya kahramanlık adına benzer vaazlarda bulunmaktan geri kalmak istemiyorlar, yaptıkları hareketlerle Ermenilerin durumunu daha da ağırlaştırıyorlardı.

Diğer taraftan 61. maddeyi kazanılmış hak olarak kabul eden Patrik Nerses ve etrafındakiler gerek Babiâli'ye gerek Berlin Anlaşması'na imza koymuş büyük devletlere müracaatta bulundular. Bu devletler gösteriş icabı Babiâli'ye raporlar sunuyorlar, ancak Avrupa devletlerinin oyunlarını bilen Sultan Abdülhamit onların tehditlerini küçümsüyor ve sadece reformları uygulamamakla kalmıyor, Kürtleri de kışkırtıp onlar aracılığıyla Ermenilere karşı sömürüleri şiddetlendiriyordu.

Değişken bir politika izleyen Patrik Nerses Kıbrıs Anlaşması imzalanıp da İngiltere Türkiye'nin koruyucusu olduğunda şaşırıp kalmıştır. Patrik, Berlin Kongresi'nden sonra Ermenistan'ın durumunun daha da ağırlaştığını görünce bu kez de Babiâli'ye müracaatlarda bulunmuş, Avrupa diplomasisinin desteğine de ümit bağlayarak, 61. maddenin uygulamasını zorlamak istemiş, ancak ne yazık ki başarılı olamamıştır.

Rus ordularının Ermenistan'dan çekilmesinden sonra orada kritik bir durum hasıl oldu. Türklerin ve Kürtlerin intikamı ve kıtlık, Patrik ile idaresini kaosa sürükledi. Patrik Nerses, Babiâli'nin duyarsızlığını görerek (ki çok doğaldı, zira Kıbrıs Anlaşması'yla güvenderdi) göstermelik bir istifayla etki yaratmak istedi. Tabii her zamanki gibi yine Avrupa'nın müdahalesine umut bağlamıştı.

Patrikhane meclisleri bu istifadan faydalanarak bir temsil heyeti ile sadrazama müracaatta bulunmuşlar ve patriğin istifasının sebebi olan baskılara son verilmesini istemişlerdir. Temsil heyetinin Cemaat Genel Meclisi'ne sunduğu rapordan da anlaşıldığı üzere (bkz. *Adenakrutyun* 1878 [Milli Meclis Tutanakları], s. 344) sadrazam heyetin sert eleştirilerini dinledikten sonra kendisi de gayet sert ifadelerde bulunmuştur.

Doğrusunu isterseniz hem bu taraftan hem o taraftan çok şeyler söyle-
niyor bana. Ne yazık ki her ikisi de mübalağalarla dolu. Gerçi bu göreve
yeni geldim, konular hakkında tam bir bilgiye sahip olmak benim için
çok zor, lakin ben her unsuru eşit görerek hepsinin rahatını ve iyiliğini
eşit şekilde sağlamakla yükümlü bir görevliyim. Benim çabalarım sonu-
ca ulaşacak mı acaba? Gerçekten bilmiyorum. Ancak şunu bilmek ge-
rekir ki, böylesi ağır bir dönemde, bu ülkedeki tüm Osmanlı unsurları,
ister Ermeni olsun ister Arap, ister Türk, devletin çabasına yardımcı
olmak zorundadır, zorluk çıkarmak değil. Ne yazık ki bana verilen bil-
giler, yüzyıllarca sadakatiyle Osmanlı Devleti'ne yararlı olmuş Ermeni
milletinin şu günlerde, diğer bazı Osmanlılar gibi bu istikametten saptı-
ğını ve yabancı kanallara başvurup onlardan medet umduğunu gösteri-
yor. Yabancı ne yapabilir ki? Yabancı kendi menfaatleri doğrultusunda
ya onu ya bunu tavsiye eder. Ermeni milleti bilmelidir ki, yabancıların
hiçbiri Osmanlı Devleti'nin yararından ve menfaatinden yana değildir.
Dolayısıyla onlara alet olmamak gerekir, tam tersi bu felaketin onarımı-
nı sadece Osmanlı Devleti yapabilir. Bu sebeple devletin işi kolaylaşsın
diye her unsur işbirliği içinde olmalıdır. İşte bu amaçla iki komisyon
tesis ettim: Biri Türkiye Avrupası için. Komisyon başkanı Hristiyan
bir paşa. Diğer Türkiye Asyası için, onun da başkanı zengin* ve adil bir
Türk paşa. Onlara bu kötülüklerin sebeplerini incelemeleri, müsebbip-
lerini bulmaları ve hemen cezalandırmaları için tam yetki vereceğim.
Merkez tarafından incelenmesi gerekenleri ise bize bildirecekler.

Bu lafların hepsi havada kaldı ve hiçbir iyileşme görülmedi. Zira
Türk hükümeti artık Ermenilere eziyet etmeye başlamıştı ve Ermeniler
oluşan uçurumu kapatmak için hiçbir gayret sarf etmiyordu. Tam tersi,
Berlin'in 61. maddesinin uygulanması için Mebuslar Meclisi'nde bağır-
rıp çağırarak nefreti daha da tahrik ediyorlardı. Öyle ki Ermenistan'ın
durumu dayanılmaz hale gelerek Ermenileri ümitsiz yöntemlere ve dü-
şüncesiz adımlar atmaya yönlendirdi.

İşte böylece, gerek Ermeni resmi makamları gerek gayriresmi ve so-
rumluluğu olmayan, yaptıklarını ve onların sonuçlarını öngörmekten
aciz şahıslar, yazıları ve söylevleriyle, hiçbir hazırlığı olmayan milleti
isyana teşvik ettiler. Hazırlıksız derken, Berlin'den önce 1861-1862
tarihlerinde Mikayel Nalbantyan ve Harutyun Sivacıyan'ın kurduğu
ve 1862'de Zeytun ayaklanmasını teşkilatlandırmış olan gizli cemiyeti,

* Bu kelime dikkat çekicidir. Sadrazamın paraya doymuş olduğundan rüşvet yemedi-
ğini ima etmiştir.

1872’de İstanbul’da teşkil edilen ve taşrada şubeler açan Varaztadyan Cemiyeti’ni ve onunla aynı tarihlerde Vaspuragan’da kurulan, slogan olarak “Mah Gam Azadutyun”u [Ya Ölüm ya Özgürlük] kabul etmiş olan “Miutyun İ Prgutyun” [Kurtuluş Birliği] gizli cemiyetini (bu cemiyet hakkında çok bir şey bilmiyoruz) ve 1882’de Erzurum’da faaliyete geçmiş olan “Başdban Hayrenyats Kağdni Ingerutyun Partzr Hayots” [Yüksek Ermenistan Vatan Savunucuları Gizli Cemiyeti] ve 1885’te “Pokr Hayki Gazmagerbutyun” [Küçük Ermenistan Örgütü] adlı oluşumları dikkate almıyoruz.

Bunların haricinde bazı cemiyetler ve hayali gruplar vardı ama neredeyse hiçbiri organize olmamıştı, sorumsuz hareketlerde bulunarak millete zarar vermekteydiler. Tam da o tarihlerde Osmanlı hükümeti sert tedbirlere başvurarak 1885’te önce Portukalyan’ı Van’dan sürdü, sonradan da Khrimyan’ı uzaklaştırdı. Sadece bir isimden ibaret olan “Hayots Hayrenasiragan Miutyun” adlı cemiyetin ölçülü talepleri vardı. Zira cemiyet sadece “Ermeni halkının yerel ihtiyaçlarına göre Türkiye Ermenistanı’nda idari reformlar” talep ediyordu. Devrimci bir yapı sergilemeseler de, kendilerinden memnun olmamaları sebebiyle ayrıldılar ve Vaspuragan’da partiye dönüştüler. Portukalyan’ın ölçüsüz ve başına buyruk hareket etmesinden şikâyetçi olan ve ülkenin ümit kırıcı durumundan etkilenen başkaları da ortaya çıktı ve daha devrimci bir düşünceyle faaliyete geçmeyi denedi.

Kapriyel Gafayan (Şımavon) ve Rupen Ğanazadyan devrimci bir parti kurma atılımında bulundular (bkz. Ğanazadyan, “Huşer” [Anılar], *Hayrenik*, 1927). *Armenia*’ya Lerents mahlasıyla yazan Nazarbeg, birkaç Rus Ermenisi talebeyle beraber, Portukalyan’ı kendi planıyla baş başa bırakarak, yeni teşkil edilmiş bu oluşuma katıldı. Yeni grup ve birkaç başka genç de (Minas Çeraz, Garabed Hagopyan, Mihran Sivaslı vs) yavaş yavaş Ermenice, Fransızca ve İngilizce gazeteler yayımlamaya başladı.

5. Malatya ve Civarında Gasp

Türkiye’deki tüm Ermenilerin muhatap olduğu eziyet ve sömürüler söz konusu olduğunda Ermeni nüfuslu bir şehir olan Malatya’nın da bir istisna teşkil etmesi mümkün değildi.

1839 tarihli Tanzimat ve 1856 tarihli Islahat fermanlarından önce genel bir nitelik arz eden bu sömürüler, Osmanlı Devleti’ni oluşturan tüm unsurlara, hatta İslamlar dahi istisna kabul edilmeden uygulanır-

ken yavaş yavaş Asya Türkiye'si'nde yoğunlaşmaya ve özellikle de doğuda, yani Ermenistan'ın Ermeni ahalisi üstüne ağırlaşmaya başladı.

Burada Ermeni meselesinin doğuşuyla ilgili tüm etapları anlatmaya sanırım gerek yok. Zira oldukça işlenmiş ve birçok kişi tarafından geniş şekilde açıklanmış bir mesele. Sadece meseleyi birkaç kelimeyle açıklamak açısından şunu söyleyebilirim ki, konu gittikçe büyüdü ve onarılmaz hale geldi. Ermeniler, Osmanlı devletini Ermenilerin hayatını, malını ve namusunu reformlarla garantiye almaya mecbur etmek için günden güne daha büyük gayretlerle mücadele ettiler. Buna karşın Babiâli de Ermenilerin şikâyetini gittikçe daha sert baskılarla boğmaya ve onları baskı altına almaya çalıştı.

Özellikle Kızıl Sultan II. Abdülhamit –ki tahta çıkışının daha ilk günlerinde “Ermeni meselesi” yaratılmış ve Avrupa diplomasisi tarafından kullanılmıştı– eski tecrübeler üzerine yeni bir program çizdi (hiç kuşkusuz kendi menfaatleri doğrultusunda). Buna göre problemi yerinde boğmaya, Ermeniler vasıtasıyla Avrupa devletlerinin müdahalesine yer bırakmamaya gayret etti. Böylece bir gün bir Ermenistan teşkil etmek için toprak kopartamayacaklardı.

Sultan Abdülhamit'le diplomasi oyunlarındaki danışmanı Sait Paşa beraberce “Ermeni meselesinden kurtulmak için Ermenilerden kurtulmak gerek” prensibinden hareketle, Avrupalılar müdahale etmesin diye patırtı gürültü çıkarmadan bu planı uygulamak için her şeyi yaptılar.

Ermenilerin gelecekteki olası isyanını –Abdülhamit için bir kâbusa dönüşmüştü– önlemek için gün geçtikçe daha teşkilatlı yöntemlerle mücadele verdiler. Bu durumun sonucu olarak Ermeniler memleketten göç etmeye başladılar. İmparatorluğu dahilindeki Ermenilerin sayısını azaltmaya gayret etmekte olan Sultan Abdülhamit bu durumu memnuniyetle izliyordu. Sultan, Ermeni unsurunu ekonomik anlamda da sömürmeye ve fakirleştirmeye çalışıyor, onların maddi gelişimlerinin önüne engeller koyuyordu. Dolayısıyla istisnasız tüm Ermenileri sömürme siyaseti benimsendi. Ancak tüm bu baskıların daha fazla hiddet oluşturup isyana sebep olabileceği dikkate alınmamıştı. Bu kaçınılmaz bir durumdu, zira devrimci faaliyetler azalmak yerine yayılmaya başlamıştı.

Osmanlı idarecilerinin bu iç siyaseti, hiçbir devrimci hareketin vuku bulmadığı, herhangi bir uyanış emaresinin görülmediği Malatya Ermenilerini de kapsadı. Malatya halkı Ermeni meselesinin doğduğu ve sömürüyle ilgili şikâyetlerin ortaya çıkmaya başladığı tarihten çok

önce eziyetlere maruz kalmış olmasına rağmen hazırlıksızdı, uyuşmuş bir haldeydi.

Malatya, sömürüyü çok doğal ve genel bir durum olarak değerlendiren, bunun için de İstanbul Patrikliği'nin başını ağrıtmak istemeyen ender yerlerden biri olmuştu.

1872'de Khrimyan ve 1876'da Patrik Nerses tarafından hazırlanmış olan ilgili raporlar ise Malatya'da Ermenilere yapılan baskının orada da her zaman var olduğunu, ancak çok şiddetli uygulanmadığını göstermektedir. Şikâyetler daha yüksek sesle dile getirilip daha fazla tepki gösterildikçe Türk hükümeti tarafından daha sert önlemler alınmıştır.

Her alandaki baskının gittikçe arttığını ve daha şiddetle uygulandığını burada anlatmak durumunda değilim. Ancak Malatya'nın da, tüm Türkiye Ermenilerinin maruz kaldığı ve korktuğu Abdülhamit'in acımasız siyasetinin ürünü eziyetlere maruz kaldığını göstermek adına, resmi belgelerden öğrenmiş bulunduğum, hiç ortaya dökülmemiş ve bilinmeyen bazı olayları burada anlatmaya çalışacağım.

Papaz Garabed Benneyan 1866 dönemiyle ilgili birçok şey anlatıyor:

Ünlü binbaşı Rahmi Bey gelip Akçadağ'daki Kürtleri bastırmış ve eski pınarı onartarak 18 saatlik yerden su indirmiş ve diğer köylerden insan getirterek pek çok köy kurmuştur. Ayrıca şehirden batıya doğru altı saatlik bir mesafede büyük bir kışla inşa etmiştir. Şimdilerde IV. ordu kontrolünde bulunuyor ve Çiftlik-i Hümayun adıyla biliniyor.

Papaz Benneyan bu satırlardan sonra "Bu çiftlik bol pirinç, buğday vs. üreterek Melidinelilere çok yararlı oldu" sözlerini eklemiştir.

Prof. Vorperyan da topografyasında (Vorperyan, s. 69) bu çiftlikten bahsederek ve yerini tarif ederek özellikle alanının 36 kilometre uzunluğunda ve 34 kilometre genişliğinde olduğunu tespit etmiştir. Bu alan dahilinde 30 kadar köy bulunmaktadır. Tarlaları sulayan Sultan Suyu başlıca su kaynağıdır. Onun kıyısındaki güzel mevkiye askeri görevlilerin ikametgâhları, ahırlar, depolar, değirmenler inşa edilmişti. Zira çiftlik IV. ordunun denetiminde bulunuyordu. Prof. Vorperyan da çiftlikten "Malatya için büyük bir şans oldu" diye bahsetmiştir.

Oysa gerçek şuydu: Çiftlik, Sultan Abdülhamit'in şahsi hazinesine aitti ve 1891 tarihli resmi bir rapora göre 1876'da IV. ordu oraya konuşlandırılmıştı. Çiftlik elliden fazla tarlanın bulunduğu bir alandı, 160.000 altın değerindeydi, hepsi de Ermeni malıydı.

Sultan Abdülhamit'in tahttan indirilişinden sonra yerine geçen Sultan Mehmet Reşat çiftliği devlet malı yaptı (Aleksantryan, s. 397). Meşrutiyet döneminde bile adalet işte böyle sağlanıyordu.

1890'lı tarihlerden sonra Ermeniler artık tamamıyla güvenilirmez unsur olarak kabul edildiğinde, o kadar büyük olayların yaşanmamış olduğu Malatya'da bile bir şekilde baskı başlamıştı. Bunun ilk işareti de Sultan Suyu çiftlik topraklarının işgali olmuştur.

Malatya'dan Patrikhane'ye gönderilen 26 Nisan 1895 tarihli bir mektuptan cemaat malı olan 4 dükkânla ilgili durumu öğreniyoruz. Cemaate ait olan bu dükkânlar kül edildikten sonra yeniden inşa edilmişti. Ancak idare meclisi azası ve belediye başkan vekili Bedrozade Ahmet, 5-6 ay evvel bu barakaları zorla yıkmış ve çarşıya dönüştürmüştü. Aynı şekilde 1896'da Samsun'dan bildirildiğine göre 70 hane Ermeni kırım tehdidi yüzünden Müslüman olmuştu. 19 Aralık 1896 tarihli Hekimhan'dan gelen mektup ise daha önce kırım tehditi yüzünden İslam'a geçmiş olan 70 hane Ermeni'nin tekrar Katolikliğe geçtiğini bildiriyordu.

13 Mart 1896 tarihinde Malatya'dan yazan Rahip Çevont Hekimyan, Orduzili Khriginoğlu Hanes'in Ana Katedral'in malı ve Kral Hettum'a ait olan İncil'i Adana'ya götürüp 150 liraya sattığını bildirmişti. 27 Şubat 1897'deki kırımda ise Behesni'deki Belveren köyünden 15 Ermeni hanenin zorla din değiştirdiklerinde, devletin özgürlük tanımalarına rağmen 350 Kürt'ün arasında yaşadıklarından, kendi dinlerine dönme cesareti gösteremediklerinden bahsedilmektedir. Hepsisi katırcı olan bu insanlar özgürce Hristiyanlığa dönebilmek için Adana veya Antep'e taşınmak talebiyle Patrik Ormanyan'a müracaat etmişlerdi.

Ocak 1900'de askeri vergilerle ilgili Malatya'da ve Hüsn-ü Mansur'da çok sert uygulamalar yapılmıştır. Hüsn-ü Mansur'daki birçok Ermeni hapse atılmış (12 Ocak 1900'de yazılan bir mektuba göre) ve Ermeni mallarına el konmuştu (20 Ocak 1900 tarihli mektup).

Papaz Garabed Jamgoçyan ile Papaz Krikor Der Nersesyan, 26 Ocak ve 8 Şubat 1900 tarihli mektuplarla bu olağanüstü eziyetlerin müsebbibinin mal müdürü Hacı Muhammet Hilmi olduğunu yazmışlardır.

Hüsn-ü Mansur'daki üç cemaatin ruhani önderleri toplu bir dilekçeyle bu olaylarla ilgili Ermeni Patrikliği'ne, Ermeni Katolik Patrikliği'ne ve Protestan ruhani önderliğine müracaatta bulunmuşlardır. Patrik Ormanyan meseleyle ilgili olarak saraya ve dahiliye nazırına müracaatta bulunmuştur. Ancak sonucun ne olduğu hakkında fikrimiz yok.

Şans eseri ele geçirilmiş bu mektuplara benzer ve devlet tarafından kaale alınmamış bir sürü başka mektup olduğuna eminim. Bu yüzden sömürü hep devam etmiş, hatta devlet tarafından cesaretlendirilmiştir. Ermenilere uygulanan eziyetin boyutu o kadar üst düzeye varmıştır ki, 1895-1896'da tüm kentlerde kırımlar tertip edilmiştir.

Görüleceği üzere Malatya bu konuda istisna olmamıştır. 15 Kasım 1895'te başlayan kırımda halk kendini beş gün boyunca savunduysa da 1.000 kişiyi kurban vermiştir.

Ermenileri sömürmek, hatta öldürmek öylesine alışlageldik bir durum haline gelmişti ki, bu tür eylemler 1908'de ilan edilen Meşrutiyet'ten sonra bile devam etmiştir.

Balkan Savaşı'ndan sonra Doğu Meselesi, Avrupa diplomasi masasına geldiğinde, Dünya Ermenileri Gatoğigosu tarafından Boğos Nubar Paşa başkanlığında oluşturulan Milli Delagasyon müracaatta bulundu. Bu vesileyle 1908 Meşrutiyeti'nin Ermenilerin canını, malını ve namusunu koruyamadığını göstermek için 1908'de sonra gerçekleşen olayların belgelerinden oluşan, Fransızca basılmış dokuz dosya teslim edildi (*La situation des Arméniens en Turquie exposée par des documents*, 1908-1912). Bu dosyalarda şu tür şikâyetler yer alıyordu:

I. 19 Şubat 1908'de şöyle denmişti: “Bütün ümitlerimiz askeriye vergisiyle yok olmuş bulunuyor. Vergi, halkın içinde bulunduğu sefalet göz önünde bulundurulmadan son derece sert şekilde talep ediliyor. Hatta yiyecek bir lokma ekmeği olmayanlar dahi polis eşliğinde hapse atılıyorlar (5. dosya, s. 36).

II. Temmuz 1908'de Kahta'nın Halbiş köyünde, Narıncalı Hacı Abuzer Ağa'nın oğlu Vehbi ve kardeşi Basri'nin emriyle Kürt Sile Molla, Ali Ramazani, Osman Bekir ve Sile Mahmut tarafından iki Ermeni öldürülmüştür (4. dosya, s. 16).

III. Malatya'ya yakın Narınca köyünden Arakel İsdepanyan, Fırat kıyısında bulunan Halis köyünde, Birhanlı Ahmo ve arkadaşları tarafından soyulmuştur. Aynı Ahmo bir yıl önce Süryani Episkoposunu ve hizmetlisini de katletmiştir.

IV. 2 Temmuz 1908'de Malatya'daki Narınca köyünde iki aşiretin kavgası esnasında asker ve zaptiyelerin köye gelmesi üzerine gerek aşiret üyeleri gerek onları takip edenler Ermenilerin evlerine yerleşerek her türlü kötülükte bulunmuşlardır. Ayrıca ev sahiplerini çocukların beslenmesine ayırdıkları çavdar ekmeklerini kendilerine vermeleri için zorlamışlardır (4. dosya, s. 37).

V. 31 Ağustos 1908'de Gatogigos Sahak Kabayan, Malatya ve civar köylerdeki halkın canının, malının ve namusunun tehdit edildiğini ve insanların adaletsiz vergiye maruz kaldıklarını iletmiştir (4. dosya, s. 37-39).

VI. 19 Eylül 1908'de Kahta'dan bildirildiğine göre yedi seneden beri birbirleriyle kavgalı olan 25-30 köyün aşiret reisleri, zorla çekiştirerek aralarına aldıkları çok sayıda Ermeni'yi öldürmüşlerdir. Her iki tarafın adamları ilk önce Ermenilere nişan alınması tavsiyesinde bulunmuşlardır. (4. dosya, s. 38).

VII. 28 Ekim 1908'de Malatya'dan bildirildiğine göre Hüsn-ü Mansur Şeyhi –ki kanlı bir eşkıya grubunun başıydı– civar Kürt beylerini çağırarak (mesela hapisten kaçmış Hamig Ağa'yı) Ermenileri kesmelerini emretmiştir. Hamig Ağa 50 atlısı ile beraber bu çağrıya olumlu cevap vermiştir. Şeyh "Biz Ermenileri kesmeye gidiyoruz" diye ilan etmiştir. (4 dosya, s. 39).

VIII. 17 Ekim 1908'de Behesni'den Abidin Bey ve Akçadağ Kürtleri Ermenileri kesme tehdidiyle gösteriler yapmışlardır. Halk şehre kaçmıştır (aynı dosya, s. 39).

IX. 18 Ekim 1908'de Malatya'dan bir rapor gönderilerek 25 yıl boyunca bölgede her türlü sömürü ve talanı yapanların isimleri bildirilmiştir. Buna göre aşiret reislerinin isimleri şöyledir: Hacı Beyzade Hamig Ağa, Zeyned Bey, Hacı Ahmet Beyzade Hamig Ağa vs. Rezıvan aşiret beyleri, Emin Ağazade Veysi, Hacı Abuzer Ağazade Sabah, Şükrü ve Hacı Ali Ağazade Hacı ve Ahmet, Mirdez aşireti beyleri, Hacı Osman Paşazade Abdullah ve Osman, Gavoz aşireti beyleri, Koroğluzade Osman Ağa, Kavi aşiret beyi (aynı dosya, s. 39).

X. 30 Nisan 1909'da bildirildiğine göre 4 Nisan'da Kürtler Ermenileri kesmek üzere silahlı olarak şehre girmişlerdir. Ermeniler 4 gün boyunca dükkânlarını açamamışlardır. Askerlerin müdahalesi, ayrıca Taşnak Komitesi ile İttihat Terakki Partisi üyelerinin müdahalesi olası bir kıyıma önlemiştir (5. dosya, s. 39).

XI. 3 Haziran 1910'da Malatya'dan iletildiğine göre Kahta'nın gerçek zorbaları olan Osman Paşa ile Bedir Ağa tutuklanmışlar ve işin incelenmesi mahkeme azası Kevork Efendi Boğosyan adlı bir Ermeni'ye verilmiştir. Bedir Ağa'nın emriyle hizmetindeki biri Kevork Efendi'ye ateş açmıştır. Şans eseri kurşun kıyafetini sıyırmış, şahıs yaralanmamıştır. Böylesi bir cinayet teşebbüsüne yetkililer duyarsız kalmışlardır (6. dosya, s. 27).

XII. 22 Haziran 1911'de iletildiğine göre Sara adında genç bir kızı kaçıran ikinci sınıf müdür Fehmi cezalandırılmak yerine ödüllendirilerek

Kahta'da birinci sınıf müdürlüğe tayin edilmiştir. Kürtlerin ve Ermenilerin şikâyetçi olduğu, Ermeni papazını da dövmüş olan Güyelencik müdürü, Behesni belediye idaresine kâtip tayin edilmiştir (7. dosya, s. 27).

İşte bunlara benzer olaylarla Ermeni sömürüsü, yöneticiler eski veya yeni olsun hiç fark olmaksızın her dönem sürüp gitmiştir.

Sonu gelmeyen bu sömürüler kaçınılmaz olarak Ermenileri memnuniyetsizliklerini dile getirmeye itecekti. Hatta çok incisini düşünmeden ve sonuçlarını hesaplamadan, iyi bir sonucu olacağı konusunda ümit taşımadan birtakım cesur hareketlere tevessül edeceklerdi.

Anadolu'nun diğer yerlerinde görülen hareketler de hiç kuşkusuz Malatya'ya örnek teşkil edecek, kaçınılmaz olarak orada da hareketlenmeler olacaktı. Ve sonunda çok geç de olsa beklenen oldu.

6. Devrimci Partilerin Malatya'daki Faaliyetleri

1872'de kurulan ve Anadolu'nun birçok yerinde şubesi olan Vaztadyan Cemiyeti'nin Malatya'da şubesi olmadığı görülmektedir. Zira eğer kurulmuş olsaydı, Portukalyan, Van'a yaptığı gezi esnasında oraya da uğramış olacaktı. Ayrıca diğer bölgelerde kurulmuş olan birbirinden bağımsız oluşumlara da Malatya'da rastlanmamaktadır.

Daha önce de gördüğümüz ve farklı görüşten yazarların da teyit ettiği üzere Malatya Ermenileri, devrimci Ermeni partiler faaliyetlerine başlamadan önce, yani 1880-1890'lı tarihlerde, etkin Ermeni ileri gelenleri sayesinde oldukça rahat ve sakin bir hayat sürdürmekteydi.

Yukarıda anlattığımız üzere önce bir gerginlik oluştu ve gittikçe hissedilir hale geldi. Berlin Kongresi'nin yarattığı ümitsizlik de buna eklenince, bu durum bazı Ermenilerde özgürlüğün sadece silahla kazanılabileceği fikrini doğurdu. Diğer taraftan halk bilinçlenmeye başlamıştı. Ermeniler devlet baskısına karşı savunmaya geçmeye veya karşı önlemler almaya başlamışlardı. Bir grup, savunma için halkı silahlandırmaya gayret ediyordu. Rahmetli Parseğ Ohanyan, Küçük Asya'nın durumu hakkında şunları söylüyor:

Devlete ait silah ve kurşundan istediğin kadar elde edebiliyordun. Martini tabancanın tanesi 8 meci diyeye satılıyordu. Satan bir devlet görevlisi veya polis olduğundan, konunun sır olarak kalması onların daha çok işine geliyordu.

Bu şekilde kentler, köyler ardı ardına teşkilatlanıyorlardı. Görünüşte bir eşkıya grubu gibi görünen Minasoğlu grubu (Küçük Asya'da) bu oluşumun bir koluydu. Ben Hovhannes Minasoğlu'nu şahsen tanıdım. Diğer taraftan "Türkler artık Ermeni'nin de silah kullanabileceğini hissetmeye ve çekinmeye başlamışlardı."

1889'da Erzurum olayı olur olmaz Sultan Abdülhamit kendine has cezalandırma metodlarını uygulamaya başladı. Malatya'da parti teşkilatı olmamasına karşın Malatya Ermenileri de cezalandırıldılar. Sarsılınsınlar ve baş vermeye başlayan Ermeni isyan hareketine katılmasınlar diye onlara ekonomik darbe indirildi. Abdülhamit bu metodu birçok şehirde uygulamıştı. Halk zor durumda kalsın, sadece geçim derdiyle uğraşsın diye çeşitli şehirlerdeki çarşıları yaktırmıştı.

İlk olarak 8 Kasım 1889'da çarşıda büyük bir yangın çıkmıştı. Görünen o ki suçu işleyen şeytanlar bu kadarıyla yetinmemişlerdi. Zira 24 Ekim 1890'da Malatya çarşısını ikinci kez ateşe vermiş ve Malatya Ermenilerini maddi olarak büyük bir yıkıma uğratmışlardı. Oysa Pokr Hayk teşkilatlanmasında Malatya Ermenilerinin hiçbir dahli bulunmuyordu. Ancak Hınçak Partisi kurulmadan önce, büyük ihtimalle Pokr Hayk teşkilatı ile ilişkisi olan Minasoğlu, Toros Dzarukyan ve birkaç arkadaşından oluşan ve Çello adı altında faaliyet gösteren bir çete vardı. Türk efeler gibi hareket edip Ermeni olduklarını gizleyen bir başka efe grubu daha vardı. O da Malatya ve civarında Minasoğlu ve Çello gibi faaliyette bulunmuştu.

K. Melidinetşi'ye göre Adıyamanlı Sarkis ile Samanyemez de Minasoğlu gibi "cesareti ve faaliyetleri ile halkın takdirini" kazanmışlardı:

Adıyamanlı Sarkis, faaliyet alanı olarak Malatya sınırları dahilini seçmiş ve Ermeni halkına korku salan Türk talan çeteleriyle mücadele etmiş, birkaç kez kaçırılan kızları kurtarmıştır.

Sarkis bir gün pınarın kıyısına oturup dinlenmek isterken karşı ağaçta asılı bir papaz cesedi görmüştür. Beklenmedik bu olay tüm varlığını derinden sarsmıştır. Silahsız ve yaşlı bir insan öldürülmüş ve insafsızca ağaca asılmıştır... İnsan vicdanı böyle bir cinayeti nasıl kabul edebilir! Yaralı yüreği bir an bin bir kötü hisler içine gömülür, soyunun çektiği eziyet yüreğini dağlar. Yaşlı papazın sakallarından hâlâ kan damladığını görünce katilin çok da uzaklaşmamış olacağını ve acele etmesi gerektiğini anlar. Yarım saat geçmeden kervanın arkasında gitmekte olan silahlı bir Çerkes görür. Konuşmalar esnasında kuşkularında haklı olduğu ortaya çıkar. Çerkes, Sarkis'in Türk olmadığı konusunda hiç

kuşku duymaz. O zulüm günlerinde bir Ermeni'nin, "reaya"nın, silahla dağlarda dolaşması mümkün değildir ki! Çerkes o gün işlediği suçları böbürlenerek anlatır. Bu suçlar arasında, gümüş sigaralığını alabilmek için papazın öldürülmesi de vardır. İzlediği kervanı soyabilmek için yeni tanıştığı silahlı arkadaşından yardım ister. Sarkis büyük bir dikkatle hislerini belli etmez ve yüreğine gömer. Yolu gayet iyi bilen biri olarak kervanın yanlış yolda olduğu konusunda ısrarcı olarak aynı yoldan geri dönmelerini teklif eder.

Beş dakika sonra cinayetin işlendiği yere varırlar ve dinlenmek üzere pınarın yanına otururlar... Sarkis bir fırsatını bulup düşmanın silahını ele geçirir. Beş adım ötesine gidip kim olduğunu açıklar ve papazın insafsızca katledilişini zikrettikten sonra intikamını almak için adamı vurur. Gelelim Samanyemez'e: Samanyemez daha cesur ve ünlüdür. Her zaman Malatya sınırları dışında yaşamış ve faaliyet göstermiştir. Çift çatal kılıcını zengin kervanlar ve devlet görevlileri için kullanmıştır. Kaçak olduğu ilk yıllarda bile yaptıklarının namı ünlü çetebaşı Çello'nun kulağına kadar ulaşmıştır. Kendisi de onun hakkında anlatılan kahramanlık hikâyelerini duymuştur. "Aynılar aynı yere" misali, zulümden ve acıdan doğmuş, kendi anlayışları doğrultusunda zorbalığa karşı isyan eden iki kişi birbirlerini çok çabuk bulurlar ve yemin ederler. Ayrıca daha serbest hareket etmek için Ermeni olduklarının gizli kalması konusunda anlaşırlar. Bu gizliliğin üzücü tarafı şuydu; halk arasında takma isimleri öylesine benimsenmişti ki, ikisi de öldükten sonra gerçek isimleri çoğu kimse tarafından bilinemedi. Hatta Türkler bugün bile Çello'nun Türk olduğunu zannediyorlar. Samanyemez hakkındaki fikirlerini ise onun uzun yıllar süren mahpusluğu esnasında değiştirdiler.

-
- * Kimileri gerçek adının Hovhannes kimileri de Avedis Sepetçiyen olduğunu söylüyor. Devrimci ismi "Yergat"tır [Demir]. 1860'lı yılların sonunda Malatya'da dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini memleketinde almıştır. Gençliği zorbalığa karşı mücadeleyle geçmiş ve Çello grubuna katılmak istemiştir. Çerçi olarak Malatya civarındaki Türk ve Ermeni köylerinde çalışmış, bir taraftan da devrimcilik ruhu aşılama uğraşmıştır. Nihayet Çello'nun grubuna katılmış ve onun silah arkadaşı olmuştur. Beraberce Bağdat postasını vurmuşlar ve Çello'nun tutuklanışına kadar beraber olmuşlardır. Çello tutuklanınca Samanyemez Tokat'a geçmiş, orada da postayı vurmuştur. İspiyon edilmiş ve saklandığı yerde etrafı çevrilmiştir. Kahramanca bir direnişten sonra tutuklanarak Tokat hapisanesine konmuştur. Daha sonra Sivas'a götürülmüş, 101 yıla mahkûm edilmiştir. Sinop kalesinde mahpus kalmıştır. 1896 kırımında Ermenileri hapse tıkip öldürecekleri sırada Ermeniler Avedis'in önderliğinde direnişe geçerek karşı tarafın planını suya düşürmüşlerdir. Bu hareketinden dolayı zindana atılmış, çok kötü şartlar altında korkunç eziyetlere maruz kalmıştır. Hapishanedeki eziyetler 16 yıl boyunca devam etmiştir. 1908'de serbest bırakılmış, Malatya'ya dönmüş ve ölümüne kadar orada yaşamıştır (*Yevtogyo*, s. 1151).

İki asi haydut mücadele alanı olarak işlek kervan yollarını seçmişler, planlarını öylesine beklenmedik bir anda ve büyük bir cesaretle uygulamışlardır ki kısa sürede devletin dikkatini çekmişlerdir. Ama ne gam! Polisler, Malatya'dan Sivas'a giden yolda korku içinde onların izini sürerken, Halep-Diyarbakır yolundan yeni cinayet ve hırsızlık haberleri alıyorlardı (Melidineti, s. 67-68).

K. Melidineti'nin "Samanyemez her zaman Malatya sınırları dışında yaşamış ve faaliyet göstermiştir" yönündeki görüşü İsdepan Manuşyan tarafından anlatılan ancak tam olarak hangi tarihte gerçekleştiği belli olmayan hikâyeye son bulmaktadır (bkz. *Nor Malatya*, XI. yıl, 1949-1950, sayı 1-2, s. 29). Daha sonra Los Angeles'a yerleşen Manuşyan şunları yazmaktadır:

Samanyemezlerin Hovhannes mavi gözlü, sarı saçlı, uzun boylu ve güçlü kuvvetli biriydi. Küçük fakir kulübesi Mnavor sokağında, Manuğlu Kaspar Amu'nun evinin karşısındaydı.

Devlet posta arabasını basan Çello'nun arkadaşlarından biri olduğu söyleniyordu.

Ne iş yaptığını kimse bilmezdi. Sadece kışın Zobianların evine bitişik Aymelenlerin Garabed'in dükkânının önünde balıkçılık yapardı.

Sıcak temmuz akşamlarından biriydi. Yataklarımızı dışarı, avlunun içine yaymış uyuyorduk. Kapı hızla vurulunca uyandık. Ağabeyim elinde silah kapıya gitti. Bense korkudan yatağın içine büzüldüm, Ermenice konuşan birinin "Toros kapıyı aç. Benim, Samanyemezlerin Hovhannes" dediğini duydum. Kafamı yatağın içinden gizlice çıkararak dikkatle izledim. Silahlı dört Kürt içeri girdi ve kapı kapandı. Biraz sonra babamın odasına ateş yakıldı ve üç Kürt kucaklaşıp ayrıldılar, biri bizde kaldı. Bu benim için bir bilmeceydi, rüya mıydı gerçek miydi! Uykum götürmüştü.

Sabahleyin uyandığımda güneş parıldamaya başlamıştı. Gece olanları unutmuş gibiydim. Çeşmeden soğuk suyla yıkandıktan sonra kahvaltı için peynir ekmeğimi almak üzere içeri koştum. Ama yengemin yanında kara gözlü henüz yirmi yaşlarında genç bir kız görünce şaşırıp kaldım. Yengem, ismi Vartuhi olan uzak bir akrabası olarak tanıttı. Aynı hikâye komşulara da tekrarlanıyordu. Vartuhi bir ay kadar yanımızda kaldı. Çok az konuşuyor, bazen odada saatlerce tek başına kalıyordu.

Gece yarısıydı. Silah sesleri duyuluyordu. Haydutların Terzi Yağupyan Minas Ağa'nın evini kuşattıkları haberi yayıldı. Vartuhi, Kürt kıyafeti kuşanıp silah elinde dışarı fırlamıştı. Biraz sonra silah sesleri önce arttı, ardından sustu. Ertesi gün de aynı olay tekrarlandı, sonrasında haydutlar yok oldu.

Vartuhi nişanlısı Dikran'ın kardeşi Bedo'yla birlikte Hovhannes de fedaileriyle beraber Maze Gamurç kayalıklarında saklanmış emir bekliyorlardı. Geceleri Türk ileri gelenlerini korkuya gark ediyorlardı. Hükümet çevreleri bu olayları Zeytunlu devrimcilere atfediyorlardı. Onları bulmak üzere Ermeni evlerini aradılar. Aramalar esnasında kuşku gördükleri gurbetçileri tutuklayıp hapsettiler.

Bu kötü haber Türk muhbirlerden biri tarafından Ermeni ileri gelenlerine ulaştırıldı. Böylece Ermenilerin yanında bulunan zararlı kitaplar muhbirin tavsiyesiyle ya yakıldı ya da dut ağaçlarının kovuklarına saklandı.

Türk ileri gelenlerinden Arif Bey muhbirin yardım ettiğini tahmin ederek onu tehdit etmişti. Haber Hovhannes'in grubuna ulaşınca, onlar da gece yarısı beyin evini basarak ağzını bağlayıp dışarı çıkarmışlar. Vartuhi intikamını almıştı. Zira öldürülen kişi, grubuyla beraber Elbistan köylerinden birine gidip Ermeni muhtarın evine girip insafsızca evdekileri katlettikten sonra Vartuhi'yi kaçırın kişiydi. Nişanlısı ve kardeşi kaçmışlar ve gizli gizli haydutları takibe başlamışlardı. Hovhannes'in grubu onlara rastlayınca haydutlar kaçmaya başlamış, Vartuhi de o esnada kendini atın terkisinden atarak kurtulmuştu.

Samanyemez'in bu cesur hareketi ile Adıyamanlı Sarkis'in masalsı hikâyeleri sanırım Çellolarla aynı zamana denk gelmektedir. Yani büyük olasılıkla 1890'dan sonra vuku bulmuştur. Zira Pokr Hayk'ta [Küçük Ermenistan] devrimci bir hareketin işaretleri o tarihten sonra başlamıştır. K. Melidineti'ye göre de "1890'da ünlü çetebaşı Çello, Malatya'ya uğramış ve H. Çitakyan'a kendisini Ermeni olarak tanıtarak Türk olduğu yolundaki söylentilerin yalan olduğunu ifade etmiştir. Haber halk arasında dalga dalga yayılınca hükümet de duymuş, Çello da hiçbir harekette bulunamadan Malatya'dan kaçmıştır."

Yine aynı tarihte (1890) "Kumkapı Numayışı tertip edildikten sonra Şınavon Gafayan, Hınçak Partisi kurmak üzere Malatya'ya geldi" demektedir (*Yeridasart Hayasdan*, Hınçak gazetesi). Ancak bu bilgi yanlış, zira Şınavon'un 1890 öncesinde ve sonrasında Malatya'yı ziyaret ettiğine dair hiçbir işaret bulunmamaktadır.

Haçadur İsdepanyan'ın aynı Hınçak gazetesine 1890 tarihinde veya kısa süre önce Malatya'da Hınçak Partisi kurulduğuyula ilgili verdiği bilgi de kuşku vericidir. Güya ilk faal üyesi de ünlü fedai Toros Dzarukyan (Çello) olmuştur. Daha güvenilir kaynaklara göre ise Hınçak Partisi'nin Malatya'ya girişi daha geç tarihlerde gerçekleşmiştir. Bu oluşum belki

doğrudan Hınçak Partisi'nin bir şubesi değil, başka şehirlerde, Merzifon, Pokr Hayk, Kayseri vs. olduğu gibi yerel bir oluşumdu ve zamanla Hınçak Partisi içinde erimişti.

Haçadur Isdepanyan'a göre bu oluşumun ilk azaları şunlardır (*Yeridasart Hayasdan*):

Garabed Erkekyan, Bedros Taniyelyan, Avedis Samanyemezyan, Hacı Babik Urliyan, Hagop Deyinyan, Sarkis Sukiasyan, Murat Bala-banyan, Hagop Ataşyan, Krikor Ananikyan, Krikor Mardikyan.

K. Melidinetsi ise Hınçak aza sayısının 75'e yükseldiğine, on ikişerli gruplara ayrıldığına, grupların emirleri özel onbaşılardan, onbaşılardan da merkezden aldıklarına tanıklık etmektedir (Melidinetsi, s. 75). Ayrıca faal azaların isimlerini şöyle sıralamıştır:

M. Darboyan, S. Sukiasyan, K. Nazaretyan, M. Çekemyan, N. Sukiasyan, S. Kalustyan, H. Şahrikyan, K. ve Ğ. Çitağyan, Ördek Bedros, K. Vosgeriçyan, N. Bağdasaryan, K. Kenderyan (bu son üç isim aralarına sonradan eklenmiş).

Senekerim Apalakyan ise Hınçakların sayısını 150'ye kadar yükseltir (*Bab Ukhdı*, sayı 26, s. 7). Ne yazık ki Hınçakların Malatya'daki teşkilatlanmasıyla ilgili diğer bilgiler eksik. Hatta onların 1895 kırımını esnasında gerçekleşen savunmada teşkilat olarak oynadıkları rol de kuşkulu. Belki tek tek şahıs olarak Hınçaklar savunmaya katılmışlarsa bile grup olarak yer almamışlardır. Hatta kırımdan hemen önce veya sonra dağıldıklarına tanıklık edenler bile vardır. Mesela H. Kocabaşyan şöyle yazıyor:

Şimdiye kadar dahi Malatya Hınçak şubesinin 1895 kırımının yaşandığı günlerdeki savunmaya katkı sağladığına veya o tarihten Meşrutiyet'in ilanına kadar herhangi bir faaliyette bulunduğuna dair bir şey duymuş değilim (*Bab Ukhdı*, sayı 31, s. 9).

K. Melidinetsi'nin görüşüne göre "ilk teşkil edilen Hınçak oluşumunun dağılmasından, 1908'den sonra iki Hınçak, Paramaz' ile Nalbantyan" Malatya'ya gelerek Hınçak şubesini tekrar teşkil etmişlerdir. An-

* Apalakyan (*Bab Ukhdı*, sayı 26, s. 8) onu şöyle anlatıyor: "Sempatik, milliyetperver ve devrimciydi. Bu iyi özelliklerinden dolayı Taşnak önderleri onu konuşma yapması için derneklerine davet ettiler. Paramaz onları kırmadı. Konusu, din ve din adamları olan bir konuşma yaptı." Apalakyan bu konuşmadan sonra Taşnak komitesinin kendisiyle bir danışma görüşmesi yaptığını ve Hosrov Keşişyan'ın fikir alışverişinde bulunduğunu anlatmaktadır (a.g.y.).

** Apalakyan, Nalbantyan için ise şunları söylüyor: "İyi intiba bırakmayarak parçalanmaya sebep oldu ve hemen ayrıldı. Ondan sonra Dr. Bonapartyan halka açık

cak onların ayrılışından sonra, şube sadece isim olarak kalmış, herhangi bir faaliyette bulunmamıştır” (Melidinetsi, s. 76).

Malatyalılar şehirlerinde Taşnak temsilcilerini de görmüşlerdir. 1908 sonlarında Malatya’ya ulaşan ilk Taşnaklardan biri Parseğ Şahbaz’dır. 1883’te İstanbul’da doğmuş olan Parseğ Şahbaz, Malatya’ya gittiğinde 25 yaşında, en ateşli çağındaydı. İlk ve orta öğretimini İstanbul’da tamamlamış olan bu genç adam, tahsilini Venedik’teki Murat-Rafaelyan okulunda tamamlamış, Venedik’te yaşadığı iki yıl esnasında [Avedis] Aharonyan’ın bir ziyareti sonrası Taşnak saflarına katılmıştı.

İstanbul’a dönüşünde Mikayel Şamdancıyan’a ait *Dzağig* [Çiçek] dergisinde başyazar olmuş ve 1903’te Taşnaklar tarafından Patrik Ormanyan’a düzenlenen suikast sebebiyle İstanbul’u terk etmek zorunda kalmıştır. Mısır’a sığınmış ve beş yıl boyunca orada kalarak (1903-1908) ateşli yayınları ve söylevleriyle Meşrutiyet mücadelesine destek vermiştir. Aynı tarihlerde orada bulunan Yervant Odyan ve Levon Larents ile Meşrutiyet mücadelesinde işbirliği yapmıştır. Bu vesileyle *Grag* [Ateş] adlı bir gazete (sadece 2 sayı), *Mdrag* [Kırbaç] adlı 15 günlük bir dergi ve *Haşivner* [Hesaplar] başlığını taşıyan bir kitapçık ve bildiriler yayımlamıştır (Hepsi de Pançuni tarzındadır).*

1908’de Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a dönenlerden biri de kendisi olmuştur. Taşnak Partisi kendisini henüz ayak basılmamış Malatya’ya göndermiştir. Orada da ateşli ve tahrik edici konuşmalarıyla hareketlenme ve coşku yaratmış, orada ilk kez Taşnak komitesi teşkil etmeyi başarmıştır.** Yeni komitenin kurucuları, Setrak Momcıyan, Krikor ve Kapriyel Ansuryan, Manuk Ğantsyan, Hosrov Keşişyan, Simon Uluhocyan, Viktor O. Buncuklıyan, Dr. Mikayel Keşişyan, Dr. Haçadur Bonapartyan ve isimlerini bilemediğimiz başkaları olmuştur.

konuşma yaparak parçalanma yerine sevgi ve birliği ve gerçek devrimciliği yüceltti. Apalakyan yanlışlıkla Paramaz yerine Şahbaz diye hatırlamaktadır (bkz. *Bab Ukhdi*, sayı 26, s. 7).

Onları bilenler, Yervant Odyan’ın İskenderiye’de olduğu sırada Parseğ Şahbaz’ı yakından tanıdığını ve *Yoldaş Pançuni*’yi kaleme alırken de Pançuni karakterini onu model alarak ve bazı hatlarını keskinleştirerek yarattığını anlatmaktadırlar. Anlatılanlar muhtemelen doğrudur.

** Senekerim Apalakyan (*Bab Ukhdi*, sayı 26, s. 7) ve K. Melidinetsi (s. 78) 1908’den önce Malatya’da Taşnak komitesinin var olduğunu ve az sayıda üyesi bulunduğunu ancak devletin takibinden kaçınmak için gizli tutulduğunu yazmışlardır. Ancak bu bilgi tıpkı Taşnaksutyun’un yaklaşık 1912’lerde Malatya’ya girdiği bilgisi gibi pek olası görünmüyor (*Bab Ukhdi*, sayı 31, s. 2).

Önceleri Hınçak olan Viktor Boncuklıyan'ın babası Senekerim, Amerika'dan döndükten sonra Taşnak saflarına katılmış ve komitenin en faal üyelerinden biri olmuştur. Senekerim Apalakyan, Taşnak partisinin bu ilk tanınmış üyelerini, savaş öncesi yıllarda Malatya Ermenilerinin siyasi, eğitim ve cemaat işlerinin önderleri olarak tanıtarak, onların karakter özelliklerini şu sıfatlarla ortaya koymaktadır: Setrak Momcıyan "idareci", Senekerim Boncuklıyan "insan kazanan" ve "sempatik", Manuk Ğantsyan "işleri en iyi şekilde düzenleyen", Simon Uluhocyan "bilinçli, fedakâr ve her zaman karşısındakini ikna eden", Dr. Mikayel Keşişyan "uzak görüşlü ve hatip", Hosrov Keşişyan "milli birliğin sıkı savunucusu", Kapriyel Ansurlıyan "rüşvet yemez eğitimci, korkusuz, dahi bir önder", Dr. Haçadur Bonapartyan "korkusuz ve mücadeleci" (*Bab Ukhdi*, sayı 26, s. 7).

Senekerim Apalakyan bu bilgilerden sonra şöyle ekliyor: "1908'de Meşrutiyet ilan edildiğinde adı geçen kişilerin faal katılımıyla Taşnak komitesinin kurulduğunu gördük."

Parseğ Şahbaz, örgütlenmeyi tamamladıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve bu kez de önce Bulgaristan'a daha sonra Mısır'a gönderilmiştir. Orada 1912 yılında evlenmiş ve Fransa'ya geçerek Paris Hukuk Fakültesi'ne girmiştir. Parti işlerinden ayrılmamış ve *Pro Armenia*'nın yayımlanmasında M. Varantyan'a yardımcı olmuş, ayrıca Taşnak yayın organlarına çalışmıştır. Diplomasını almasına yakın Birinci Dünya Harbi patlamış, Victor Berard tarafından kendisine verilen bir görevle İstanbul'a gelen Şahbaz (Teotig'e göre) tuzağa düşürülerek 24 Nisan kurbanlarından olmuştur.

Onun Malatya'ya ulaşmasından önce veya onunla beraber gelenler Sivaslı meşhur Murat, Garo, Avo, Dikran Asdikyan (Amerika'dan) olmuştur. Onların söylevlerinin etkisinde kalan birçok kişi teşkilata katılmış ve Taşnakların sayısı 475-500'e ulaşmıştır. 40 grup lideri, 40 kadar da yardımcı görev yapmıştır. Böylece, geç oluşmasına karşın Taşnaklar Malatya'da kök salmış, yayılmış ve elle tutulur faaliyetlerde bulunmuştu. Nitekim yaşayan birçok Malatyalı bunu bilir (bkz. *Bab Ukhdi*, sayı 21, 1942, s. 2).

Taşnaktsutyun, Malatya'ya örgütlendikten kısa süre sonra kendine ait binaya kavuşmuş ve orada her akşam okumalar, tartışmalar ve konserler düzenlemiştir. Ayrıca bir binada, içinde devrimciliği ateşleyen kitaplarla dolu bir kütüphane tesis edilmiştir.

Taşnak Komitesi, Malatya’da derslik tipi toplantılar düzenlemiş, bu toplantılar esnasında kimi konuşmacılar cesur ve tedbirsizce konuşmalarla sanki tepelerinde bir hükümet yokmuş, onların hareket ve planlarını izlemiyormuş gibi davranmışlardır. Aslında Türklerin karşısında devrimci bir oluşum olarak çıkmamak gibi bir tedbiri düşünmüş olan Taşnaklar kendilerini “Masyats Ingerutyun” [Masis Cemiyeti] adıyla tanıtmışlardı. Ancak konuşmacılar bu incelikte hareket edememişlerdir.

Bu partinin “inananlarından” ve görünen o ki en keskin takipçilerinden olan ve onların çözümlerini en mükemmel şekilde benimsemiş K. Melidineti yeni teşkil olmuş Taşnak komitesinin faaliyet esasının “Gelebilecek tehlikelere cesaretle karşı koyabilmek için mümkün olan tüm yöntemlerle halkı silahlandırmak” prensibi olduğunu teyit etmektedir (Melidineti, s. 78).

Pek tabiidir ki bu hazırlıklar yönetimin gözünden kaçmayacaktı. Ermeniler de Türklere güvenmemekte tabii ki haklıydılar. Zira birçok kez onların sözlerine inanmış ve sonunda hayal kırıklığına uğramışlardı. Özellikle kurtuluşun en önemli yolu olarak gördükleri Meşrutiyet’in yeniden tesisinden dokuz ay geçmeden Kilikya Felaketi gerçekleşmiş ve ondan sonra da Ermenilerin durumunda hiçbir iyileşme görülmemişti. 1911-1912 tarihlerinde Ermenistan’da Abdülhamit dönemine özgü sömürüler ve kırım tehditi devam etmişti, hatta daha da çoğalarak ve zenginleşerek. Ermeniler o zaman Meşrutiyet’in bir aldatmaca, ülkede adalet ve güvenlik olacağı yolunda Türklerin verdiği sözlerin de bir kandırmaca olduğunu açık şekilde gördüler.

Gerçekten de ülke idaresinde hiçbir reform görülmemişti. Türkler “millet-i hâkime” haklarından söz etmeye başlamıştı. Hristiyanları öldürmüş olmaları sebebiyle birkaç Müslüman’ın darağacına çıkarılması, İslam’a karşı bir hakaret olarak kabul edilmiş ve Hüseyin Hilmi kabinesinin devrilmesine sebep olmuştu. Abdülhamit döneminde çalınan ve el koyulan malların hiçbiri adalet adına sahibine geri iade edilmemiş, Kürtlerin yaptığı talana ve kötülüklere engel olunmamıştı.

Tüm bunlar Ermenileri ümitsizliğe gark etmişti. 1912’de Balkan Savaşı patladığında genel bir memnuniyetsizlik vardı. Türkler Hristiyanlara karşı nefretle doluydular ve onlara kötü gözle bakmaya başlamışlardı. Bu nefret, Doğu meselesinin Avrupa diplomasinin tartışma konusu olup, Ermenilerin çabalarıyla Berlin Anlaşmasına 61. maddenin konmasına uzanıyordu. Bu durum, Osmanlı hükümetinin Türk toplumu-

nu gizli yöntemlerle Ermenilere karşı kışkırtmasına sebep oldu. 1914'te Birinci Cihan Harbi patlayınca artık bu durumun gizlenmesine gerek kalmadı ve Ermenileri yok etmekle ilgili felaket planı en şiddetli şekliyle uygulamaya kondu.

7. Malatya'da 1895 Kırımı ve Ermeniler

Malatya Ermenilerinin siyasi yaşamı konusunda buraya kadar verdiğimiz bilgiler, izlenen bu siyasetin korkunç sonuçlarını ve Malatya Ermenilerinin yok oluşunu da anlatmamızı zorunlu kılıyor, aksi halde buraya kadar anlattıklarımız eksik kalacaktı. Türk hükümeti, reayanın hareketine karşı kullanacağı yöntemler konusunda seçimini çok erkenden yapmıştı. Özellikle Hristiyanların sayısını azaltmak için çeşitli yöntemler benimsemişti (bkz. *Gesaryo*, s. 631-633).

Şunu söylemek gerekir ki, Osmanlı devleti idarecileri, dahili siyasetlerinin temel taşını oluşturan "sayı meselesi"ni, fırsatını bulduklarında, beyaz ve kızıl kırimlarla halletme konusunda başarılı olmuşlardı. Nitekim Osmanlı devletinin her kısmında sözbirliği edilmiş gibi zorla İslamlaştırma denemeleri olmuş, diğer dinlere mensup unsurlar İslamlaştırılarak Türkleştirilmek istenmiştir. Aynı şekilde reayanın ülkeden göçü de her zaman devlet tarafından memnuniyetle izlenmiştir.

Yöntemler içinde en tiksindirici ve en vahşisi ise çeşitli bahanelerle ve şekillerle yapılan yaygın kırimlar olmuştur. Özellikle Ermeniler için konuşacak olursak, onlar genel kuralın dışında kalıp istisna teşkil etmemiş, yüzyıllarca bu duruma muhatap olmuş, reayanın sayısını mümkün olduğunca azaltma yolundaki korkunç eziyetlere maruz kalmıştır.

Bu siyasetin sonucu olarak Ermenilerin sayısı çok düşmüştür. Zira devlet gayrimüslim unsurları geniş Osmanlı toprakları dahilinde sayıca önemsiz azınlıklara dönüştürmek için resmi veya gayriresmi hiçbir önlemden kaçınmıyordu. Nitekim, imparatorluk dahilinde yaşayan çeşitli soyları ve dinleri, İslamiyet ve Türklük içinde asimile etmek için dört-beş asır boyunca her türlü zulüm uygulanmıştı.

Ne yazık ki Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları ilan edildikten sonra bile bu çizgi değişmemiş ve katliam siyaseti sürmüştür. Rumlar, Osmanlı devleti sınırları dahilinde, 1818-1828 tarihlerinde durmadan korkunç kırimlara maruz kalmışlardır. Bulgarlar ise 1876'da toplu halde kırima uğramışlardır.

Atalarının mirasını taşıyan Sultan Abdülhamit siyasi yetenekler açısından da donanımlıydı. Tebaasını bastırmak için Bulgarlara karşı bu yöntemi uyguladıktan sonra, devrimci Ermeni partiler teşkil olduğunda da aynı yöntemi uygulamaya girişti ve 1895-1896 tarihlerinde Trabzon'dan başlayarak Ermeni nüfusun yoğun olduğu tüm bölgelerde kırımlar tertip ettirmeye başladı. Böylece imparatorluk dahilindeki Ermenilerin sayısını hissedilir şekilde azalttı.

Malatya da bu felaketten payını aldı. Orada da Ermeni nüfusu kırmak istediler. Ancak şunu söylemek gerekir ki, Malatyalılar beş gün boyunca kendilerini savundular. Daha önce de belirttiğimiz üzere, 1895 tarihli kırım, Ermenileri yok etmek için Yıldız Sarayı'nda planlanan genel kırımın bir parçasıydı. Sultan Abdülhamit'in Avrupa'yı inandırmak istediği gibi kızgınlık ve tahrik sonucunda bir patlamayla gerçekleşmiş değillerdi. Yukarıdan telkin ve emir gelmişti.

Bu gerçek, savunma mücadeleleri esnasında da ortaya çıkmıştı. Nitekim yerel Türk önderler arasında kırıma devam edip etmeme konusunda ikilik doğmuştu. Yobaz ve kan içici caniler çarpışmanın Ermeniler tamamen yok olana kadar devam etmesini istiyor, oysa ölçülü Türkler "merkez idarenin (burada Abdülhamit'i anlamak gerekir) kırım emrinin 24 saatle sınırlı olduğu" konusunda onlarla tartışıyorlardı (*Bab Ukhdi*, sayı 21, s. 1).

Malatya'nın yöneticileri Ermenilerin bu kadar güçlü şekilde karşı koyabileceğini hiç beklemiyorlardı. Ermenilerse önce şaşırıp ne yapacaklarını bilememiş, ancak hemen kendilerini toparlayıp savunmaya geçmişlerdi. Papaz Yeğişe Haçaduryan saldırının ilk işaretini gördüğünde haçı ile İncil'ini bir tarafa atıp silahla kılıcı eline almıştır. Birkaç adamla beraber, çarşı tarafında Ana Katedral'e yakın bulunan Der Bağdasaryanların evinden saldırganlara ateş açmıştır. Kırımın ilk işareti verildikten sonra bu mevkiden sürdürülen savunmanın şöyle yararları olmuştur:

1. Kalabalığın Ermeni semtlerine dağılması önlenmiştir.
2. Zaiyat verdirerek saldırının hızını kesmiştir.
3. Kesin kararla hareket edilince Ermenilerin tereddütüne mahal bırakmamış ve sakladıkları silahları çıkarmaları ve yeni mevkiiler tutarak savunmaya katılmaları için onlara zaman kazandırmıştır.
4. Silahsız halkın, yani yaşlıların ve çocukların kargaşaya düşmeden Ermeni Katolik kilisesine ve Üç Horan kiliselerine sığınması için za-

man ve olanak hazırlamıştır. Nitekim adları zikredilen bu mevkiler, birkaç gün sonra savunma hamlesine yardımcı olmuştur.

Kentin Ermeni nüfuslu semtlerinde olaylar aynı anda vuku bulduğundan olayların tam bir panoramasını vermek mümkün olamamaktadır. Zira konuyu yazarların her biri kendi gördüklerini veya duyduklarını aktarmıştır. Yazılanların hepsini aktarmaya kalkmamız durumunda tekrarlamalar olabilirdi. Belki de birbirine muhalif bilgiler, doğrulanması zor farklılıklar, bazen taraflı olarak kaleme alınmış kasti satırlar, kendini veya bir dostu, akrabayı kahramanlaştırmak için yazılmış satırlar da olabilirdi. Üzülererek söylemek zorundayım ki, bir kısmı öylesine özensiz şekilde yazılmıştı ki, böylesine aymazlıkla yazılmış satırların belgesel niteliğine güvenmek zordur.

8. 1915 Felaketi

Bu büyük cinayet nasıl hazırlandı, Türkiye Ermenilerinin neredeyse tamamı kimin kurbanı oldu anlaşılsın diye felakete sebep olan olaylara bir göz atmak zorundayız.

Berlin Kongresi'ndeki 61. maddenin ölü doğması sebebiyle, Ermeni milleti dahilinde bazı hareketlenmeler olduğunu anlatmıştık. Hareketlenmenin amacı, Ermenistan'da reformlar yapılması ile Ermenilerin can, mal ve namusunun korunması için Avrupa diplomasisinin Osmanlı devletine baskı yapmasını sağlamaktı. Bu amaçla memlekette kurulmuş oluşumların hemen hepsi daha sonra Nazarbeg'in öncülüğünde hareket eden ve 1895'e dek etkili olan Hınçak partisi çatısı altında birleşti.

1895'ten sonra irade başka bir oluşumun eline geçti. O da 1890'da, özellikle Kafkasya ve Rusya'daki küçük oluşumların birleşmesiyle teşkil olmuştu. "Hay Heğapokhaganneru Taşnaktsutyun" [Ermeni Devrimcileri Federasyonu] adıyla tanınan bu birliğin adı daha sonra "Hay Heğapokhagan Taşnaktsutyun" [Ermeni Devrimci Federasyonu] oldu. Adı geçen oluşumun yöneticileri Türkiye gerçeği konusunda fikir sahibi olmayan Kafkas Ermenileriydi.

Kafkasyalı bu genç Ermeniler, sağlam bir programları olmadan Türkiye Ermenileri meselesini kendilerine dava ve iş edinmişlerdi. Onlar duruma göre plan ve istikamet değiştirdiler. Burdan bile Taşnakların değişken ve birbirine muhalif istikametlere sahipti. Bu da Ermeni milleti için felaket sonuçlar doğurdu.

Taşnaklar ilk zamanlar Rus Narodovoltsi devrimci partisinden etkinmişlerdir. Zira ilk kurucular, Moskova Petrovskaya Akademisi'ndeki Ermeni talebelerden Rosdom Zoryan ve Martin Şatıryan olmuştur. Bu kişiler, Türkiye Ermenileri için bir parti kurmak üzere adı geçen partiden ayrılmışlardı.

Fikirleri talebe arkadaşları arasında bile yandaş bulmamıştı. İçlerinde, en ateşli simalardan biri olan Simon Zavaryan Rus devrimiyle öylesine meşguldu ki, Ermeni devrimi üzerine düşünmeyi bile reddetmişti. Kendisine "Hay Heğapokhaganneru Taşnaktsutyun"a katılması teklif edildiğinde, hatta İsdepan Şahvertyan ile bir danışma toplantısına çağrıldığında, orada bulunanlara Ermeni siyasi faaliyetinin aptalca bir şey olduğunu söyleyerek, Ermeni halkının kaderinin ve selametinin Ruslara bağlı olduğu konusunda onları ikna etmeye çalışmıştır. Taşnaktsutyun'un kurucularından ve en etkili simalarından Krisdapor Mikayelyan da 1889'da aynı tavrı sergilemiştir. Zira o da Tiflis'te tamamen Narodovoltlerin işleriyle meşguldü.

Ancak Krisdapor ve Zavaryan, her ikisi de sıkı komünist olmalarına, Ermeniliğe tamamen yabancılaşmış bulunmalarına karşın uluslararası sosyalizmden ayrılıp milliyetçi oldular. Eski fikirlerini bıraktılar ve parti programına komünizmi sokmadılar. 1891 Mayıs ayında gizli bir matbaada basılan *Troşag* [Bayrak] gazetesinin ilk sayısında belirtildiğine göre yeni parti, diplomasiye ve hümanizme bel bağlamadan Türkiye Ermenilerinin kurtuluşunu sağlamayı hedefliyordu. Ancak Avrupa'nın duruma müdahale etmesini sağlamaya çalışacaktı ki bu da bir şekilde yine Avrupa'ya bel bağlamak demekti.

Bu parti de tedbirsiz hareketlerde bulunmaktan geri kalmadı. Birkaç yiğitle (Gugunyan Birliği) beraber Ermenistan'ı ayağa kaldırmak gibi komik atılımlarda bulundu ve kaçınılmaz bir yenilgiye uğradı. Bu hareketler Türk hükümetinin gözünü açmaktan ve unsurlar arasında nefret uyandırmaktan başka bir işe yaramadı.

1895'ten sonra varlığı daha etkili olmaya başladı, hâkim ve yöneten unsur oldu. Nitekim o tarihten itibaren Ermeni hareketlerinin sorumluluğu ona aittir.

Taşnaktsutyun, 1896 tarihine kadar seçmiş olduğu hareket tarzına uygun olarak gruplar teşkil etmeye başladı. Birtakım anarşist hareketlerde bulunduktan sonra 14 Ağustos 1896'da İstanbul'daki "banka olayı"nı gerçekleştirdi. Avrupa diplomasisini harekete geçirmek için de

aynı zamanda Samatya semtinde bombalar patlattı. Rus çarından kuvvet alan Sultan Abdülhamit bu gösteriye karşılık olarak İstanbul'daki Ermenileri kırıma uğrattı.

Krisdapor Mikayelyan, 1898'de Tiflis'ten Cenevre'ye geçti ve Taşnaktsutyun'un idaresini ele aldı. Taşnaktsutyun'un işleyişinde yaptığı ilk değişiklik şu oldu: *Troşag* artık Avrupa diplomasisinin vurdumduymazlığından şikâyet etmeyi bıraktı ve tam tersi halka ümit aşılacak için Avrupa'yla ilgili yapıcı yorumlara başladı. "Ünlü Ermeni yanlısı Avrupalıların" fikirlerine değer verilmeye başlandı. Bu amaçla *Pro Armenia* dergisi kuruldu. Bunlar için maddi olanaklara ihtiyaç vardı. Bu meblağları elde etmek için Taşnaktsutyun liderleri varlıklı Ermenilerin yakalarına yapıştı. Ermeni zenginleri keselerini açmadıkları için Krisdapor korku salan "Potorig" [Fırtına] grubunu teşkil etti. Bu grup, ölüm pahasına para babalarından büyük meblağlar toplamaya başladı.

Krisdapor'un çabalarıyla Taşnaktsutyun, uluslararası sosyalist teşkilatı [II. Enternasyonal] tarafından kabul edildi ve Paris'teki genel kurulda, komünist basının Türkiye Ermenilerinin durumuna dikkat çekmesi gerektiği kabul edildi.

Peki ya sonuç? Bazı parlamentolarda birkaç komünist vekilin soru ve soruşturmaları, hükümetlerin birkaç yalan dolan ilanı ve sonra unutulma... Avrupa diplomasisinin umursamaz bakışları altında Sultan Abdülhamit'in gerçekleştirdiği kırımlar ve Krisdapor'un faaliyetleri devam etti. Taşnaktsutyun'un benimsediği istikamet hayalîydi, çizgisinde sağlam durmaktan ve istikrarlı olmaktan uzaktı.

1896'daki kırımlardan sonra Sultan Abdülhamit, Harutyun Dadyan Paşa aracılığıyla Taşnaktsutyun'la bir anlaşmaya varmak istedi. Taşnaktsutyun bu teklife kuşkuyla yaklaştı, haklıydı da. Ancak aynı zamanda görmezden gelmeyecek, olasılık ölçüsünde bir yarar sağlamak amacıyla, en azından görünürde inanmış gibi yaparak bir denemede bulunmak da boynunun borcuydu. Taşnaktsutyun aylar süren görüşmeleri bir noktada kesti. Krisdapor'un etkisi altındaki Taşnaktsutyun, Abdülhamit istibdadını devirmek için tüm devrimci güçleri birleştirme teklifinde bulunan Jöntürklere de ret cevabı verdi. Krisdapor, "Kürt-Ermeni Birliği" teklifini de gereği gibi değerlendiremedi. Bedirhan aşiretinin iki oğlu Ermenilere birlik çağrısında bulunmuşlardı.

Makedonyalılar 1902 tarihinden beri ya bağımsız olmak ya da Bulgaristan'a bağlanmak için silah elde davalarını savundukları esnada Er-

meni oluşumları henüz yeni yeni şikâyet babında ifadelerde bulunmaya başlamışlardı. Bu arada başka bir felaket yaşandı ve millet dikkatini Kafkasya'ya çevirdi. Çarın 12 Haziran 1903 tarihli emriyle Ermeni kiliselerine ait mallara el konulmuştu. Ermeni halkı bu duruma karşı ayaklanınca Taşnaktsutyun da fırsatı değerlendirdi ve partiden bağımsız, tamamen kendiliğinden bir hareket olan isyanın başına geçmeyi başardı. Böylece Taşnaktsutyun halka inmiş oldu ve zengin maddi kaynaklara kavuştu. Taşnaktsutyun, Rus idari kadrosunu teröre uğratarak birinci ve ikinci sınıf Rus görevlileri öldürdü.

Türkiye Ermenilerinin kurtuluşu için kurulan oluşum böylece Rus hükümeti ile düşman oldu. Böylece Taşnaktsutyun, kendi gücünün kısıtlı imkânlarını tartmadan hem Türkiye hem de Rusya ile mücadele etmeye başladı.

Taşnaktsutyun 1904'te "Kafkas çizgisi"ni benimseyerek Kafkasya'da faaliyet gösteren, çizgileri farklı da olsa amaçları mevcut düzene karşı mücadele etmek olan diğer oluşumlara çağrıda bulundu. Hatta Taşnaktsutyun, 1905'te Paris'te çeşitli Rus oluşumların yapmış olduğu toplantıya katıldı. Taşnaktsutyun artık alenen Rusya'ya karşı çarpışıyordu ve Ermeniler bu bakımdan Kafkas milletleri içinde ilk sırada geliyorlardı.

Çar yönetimi de Abdülhamit'in yöntemine başvurarak, 1905'te Ermeni-Tatar savaşını çıkararak Ermenilere kırım uyguladı.

Taşnaktsutyun bu mücadele sayesinde daha da güçlendi, zira savunma faaliyetinde yönetici rolü üstlenmişti. Gerek Ruslar gerek Türkler amaçlarına ulaşamadılar ama hem Türkiye'de hem Rusya'da Ermeniler istenmeyen unsur olarak bir çeşit nefretin hedefi oldular.

1905'te Kafkasya'da Golitsın siyasetine son verildi. Rus yönetimi devrimin kokusunu almış olduğundan Kafkas halklarını kazanmaya çalışıyordu. Yeni siyasetin ilk işareti, Mayıs 1905'te Vorontsov Daşkov'un Kafkasya genel valisi ilan edilmesi oldu. Taşnaktsutyun, Rus ve Ermeni halkları arasında açılan uçurumu kapatmak yerine, tam tersi, genel valinin ilan edilmesi vesilesiyle bir bildiri yayımlayarak Ermenileri bunu kabul etmemeye davet etti. Ancak Taşnaktsutyun, dokuz yıl gibi kısa süre sonra tüm şubeleri, tüm organları ve aydınlarıyla beraber, adeta bir çocuk gibi, Vorontsov Daşkov'a kandı ve körü körüne onun aleti oldu.

Ekim 1905'te, temelinde komünistlik söylemi bulunan Rus Devrimi patladı. Taşnaktsutyun da kendini hemen komünist ilan ettikten

sonra hem Türkiye hem Rusya'da faaliyetlerine devam etti. 1906'da Rusya sakinleşince Taşnaksutyun'un faaliyet alanı Türkiye ile sınırlandı. Ayrıca artık Ermenilere yönelik ılımlı tutum son bulmuş, Ermeni hayalperestliği de her anlamda hayal kırıklığına uğramıştı. Dolayısıyla Taşnaksutyun da Aralık 1907'de Osmanlı sınırları dahilinde faaliyet gösteren devrimci oluşumlarla mecburen anlaşmaya vardı.

Ancak Selanik'teki ordu Sultan Abdülhamit'i 1876 Meşrutiyet'ini 11-24 Temmuz 1908'de tekrar ilan etmeye zorladığında sınır dışındaki bu oluşumlar henüz harekete geçmemişlerdi.

Taşnaksutyun 1901'de Jöntürklerle işbirliğini reddetmişti. Zira onlar 61. madde ile Ermenistan için yapılacak özel uygulamayı kabul etmeyerek tüm Türkiye'de reformu ileri sürmüşlerdi. Şimdi ise Taşnaksutyun kendiliğinden her şeyden vazgeçiyor ve Berlin'deki Ermenistan ile ilgili 61. madde ve Girit ve Makedonya ile ilgili 23. maddenin önemini kaybettiğini, Ermeni ve Makedonya meselesinin uluslararası diplomasi masasından kaldırılıp Osmanlı devletinin dahili meselesi olduğunu ve Türkiye'nin genel ve temelden yapılanmasıyla ilişkilendirildiğini söylüyordu (bkz. *Troşag*, 1909, sayı 4).

Taşnaksutyun, fırsatçılıkla güçlenmiş İttihat ve Terakki'nin himayesinde ve onlarla sıkı işbirliği içinde, Abdülhamit tarzı tüm Türk siyaset ve planlarını gizli olarak taşıyan Jöntürklerin yardımcısı veya gönüllü destekçisi olmaktan çekinmedi. Bunun en açık delili Adana kırımudur (31 Mart-12 Nisan 1909). Taşnaksutyun buna tahammül etti. Hatta sahip olduğu mevkii ve etkin durumunu kaybetmemek için tereddüt etmeden, kendi Ermeni yapısını dahi inkâr ederek İttihat Terakki ile anlaşma imzalayıp "Osmanyan Taşnaksutyun Gusagtsutyun" [Osmanlı Taşnaksutyun Partisi] haline dönüştü. Ve bunun bedelini, kendi deyimleriyle "kan bedeli"ni 20.000 Ermeni'nin kanyla ödédiler.

İttihat Terakki, en etkili Ermeni oluşumu olan Taşnaksutyun'u bu şekilde kuyruğuna bağladıktan sonra Ermenileri aşağılamaya başladı ve memlekette tek bir reform hareketinde dahi bulunmadı. Ermeniler için en hayati konu olan toprak meselesiyle ilgili hiçbir şey yapılmadı. Hatta işgal edilmiş tek bir toprak parçası dahi sahibine geri verilmediği gibi eski rejime has tüm sömürü ve talanlar devam etti.

Adana kırımı sorumlularından birkaç Müslüman'ı darağacına çıkarmış olduğu için Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'yı istifa ettirdiler. Başka bir İttihatçı, Sadrazam Hakkı Paşa, Ermenistan'daki eziyetlerle ilgili

şikâyetlere karşılık olarak Ermenistan'daki demiryollarının inşası bite-
ne kadar sabredilmesini tavsiye ediyordu.

Aynı şekilde, İttihat'a yönelmiş olmaktan dolayı ümitsizliğe düşmüş
olan Taşnaktsutyun da şikâyet etmeye başlamıştı. Troşag, "Yeni rejim-
den şikâyetçiyiz" diye yazıyordu (1910, sayı 1). Ancak Taşnaktsutyun,
İttihat'tan ayrılmaya cesaret edemiyor, tam tersi sürekli Türklere yak-
laşmaya çalışıyordu.

İtalya'nın 1911'de Afrika'da Trablusgarp'a saldırması üzerine Taş-
naktsutyun "Eski rejime karşı en sonunda sağduyu ve adaletin zafer
kazanacağına duyduğumuz büyük güvenle, tüm memleketi tehdit eden
tehlike karşısında, biz şikâyetlerimize son veriyoruz" diye ilan etmişti.
İttihat kaçmak istediği tehlikeyi, benimsediği siyasetle bizzat kendisi ya-
ratmıştı. Rumeli'deki Hıristiyan halkın şikâyetleri Balkan ülkelerinin
birleşmesine sebep oldu. Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanis-
tan hep beraber Osmanlı'ya savaş açtılar ve Çatalca'ya kadar ilerlediler
(1912). Böylece Doğu meselesi, Ermeni meselesi de içinde olmak üzere
tüm yönleriyle Avrupa diplomasisi masasına tekrar geldi.

Ermeniler de kendi seslerini duyurabilecekleri bir ortamın yaratıldı-
ğını, edinilmiş hak olan ancak uygulanmayan, ölü doğmuş Berlin An-
laşması'nın 61. maddesinin Avrupa devletlerinin aracılığıyla işletilme-
sini sağlayabileceklerini sandılar. Araplar da hareketlenmeye başlamış,
onlar da Suriye ve Mezopotamya için talepler sunmuşlardı. Avrupa,
Doğu meselesini kökünden halletmek istiyor gibi görünüyordu.

İttihatçılara yaranmak için 61. maddeden vazgeçen Taşnaktsutyun
bu defa geri adım attı ve onun uygulanmasını arzu ederek, Türkiye
Ermenilerinin resmi oluşumlarının müracaatta bulunmasına yardımcı
oldu. İstanbul Patrikliği'nin tavsiyesiyle Gatoğigos V. Kevork, Çar'a
müracaat etti. Gatoğigos, çarın da iyi niyeti sayesinde, Avrupa devletle-
rinden 61. maddenin uygulanmasıyla ilgili yardım istemek üzere Boğos
Nubar başkanlığında bir temsil heyeti oluşturdu.

Ancak neredeyse her şey Rus hükümetine bağlıydı. Gerçekten de
meseleyi ele alanlar yalnızca onlar olmuştu, ancak bunu ne derece sami-
miyetle yapmışlardı bilinmez... Ermeni hareketi, Vorontsov Daşkov'un
genel valilik makamından yönetiliyordu ve bu sayede Taşnakların rolü
açıkça görülüyordu. Taşnaktsutyun 1912'de hâlâ Rusya'ya karşı hare-
ket etmesine, hatta Novoçerganski Vilayeti Mahkeme Müfettişi Le-
jin'in suçlamasıyla dava edilerek sürgün ve hapse mahkûm olmalarına

rağmen, 1913'te ile Rus maslahatgüzarlar diz dize oturmuş fikir alış-verişinde bulunuyordu. "Sosyalist-devrimci" Taşnaktsutyun, "barbar" çarlık rejimiyle kucaklaşmış, Türklere karşı birleşmişti.

Babîâli zor durumdaydı. Her zaman buna benzer zamanlarda yaptığı gibi, Ermenilerin şikâyetini haklı bularak Ermenistan'ın durumunu iyileştirme sözü verdi. Tek isteği problemin dış müdahale olmadan Ermenilerle Türkler arasında halledilmesi idi.

Bu sözlerin ne değer taşıdığı belliydi. Ermeniler, büyük devletlerin kontrolcü olma talebini reddedemezlerdi. Dolayısıyla Babîâli'nin verdiği sözleri önemsemediler ve tek güvence olan Avrupa'nın kontrolcü olması talebinden vazgeçemediler. Ermeniler, Babîâli'nin sözlerine o kadar çok kanmışlardı ki, rolü veya mevkii ne olursa olsun, herhangi bir Ermeni'nin, Avrupa'nın kontrolcü olma talebine hayır demesi düşünülemezdi. Zira böyle bir harekette bulunduğu zaman hain damgası yemekten kurtulamazdı.

Osmanlı devletinin kader anını yaşadığı bir zamanda Ermenilerin Ruslar tarafından himaye edilmesi ve Avrupa müdahalesini reddetmeyip bilakis tam tersini talep ediyor olmaları, Türklerin nefretini daha da artırdı. Dolayısıyla İttihat ikna ederek veya dalkavukluk yaparak bir netice elde edemeyince, el altından tehdit yöntemini kullandı ve Türk unsuru Ermenilere karşı *boykot* yapmaları yönünde gizlice kışkırttı.

Ayrıca tehdit etmekten ve kılıcı Ermenilerin gözüne sokmaktan çekinmiyordu. Nitekim 1915 Ermeni Kırımı'nın baş sorumlusu Dr. Bahattin Şakir, şahıslara yaptığı tehditkâr söylemlerden ayrı, boykot için kendisine müracaat edildiğinde şu sözlerle yayın yapmakta tereddüt etmemiştir:

Türkler, reform konusunu ortaya attıkları ve büyük devletlere başvurdukları için Ermenilere kırgınlar. Oysa Türkler, büyük devletler müdahil olduğu vakit, Ermenilerin, Türk yönetiminden memnun olduklarını söyleyerek onların ağızlarını kapatmalarını, diğer taraftan da kendilerini her şekilde memnun etmeye hazır Babîâli'ye müracaat etmelerini beklerdi. Türkler, Patrikhane ile partilerin, doğrudan Babîâli ile anlaşmaya varmasını beklerdi. Böylece Boğos Nubar Paşa'ya gerek kalmazdı. Gerçi hükümet boykotu desteklemiyor ancak İttihatçılar da dindaşlarına mutlaka Ermenilerle alışveriş etmeleri konusunda baskı uygulayamaz. Türkler zor kızar, ancak kızdılar mı uzun süre kin beslerler... Ermeniler kırımdan korkmasınlar. Bir yere bomba atılırsa o zaman başka tabii... Sonucu ağır olabilir... (Püzantion, sayı 5276, 15-28 Şubat 1914).

Bu ifadeler, boykotun, Ermenileri zayıflatmak adına, bizzat İttihat tarafından tertip edilmiş bir kırım olduğunu göstermekteydi.

Ama Ermeniler vazgeçmediler. Onca çabadan ve onca eziyetten sonra, milli emellerin gerçekleşmesi ihtimali yakın görünürken, davayı bırakmak ve Türk'e teslim olmak mümkün değildi. Ayrıca hiç kimse geleceği öngörececek durumda değildi. Dolayısıyla Türklerin talebine milletçe toplu olarak sergiledikleri bu reddedişi suçlamak mümkün değil. Elbette adil olmak ve tüm suçu Taşnaktsutyun'a yüklememek de gerekir. Zira o tarihlerde yaşayan herkes, Ermenilerin tekrar Türklerin vaatlerine inanmaması konusunda hemfikirdi.

Dolayısıyla felaket bu reddedişe uygun kıyasta yaşandı, Türkler bu reddedişe paralel şiddette eziyet ettiler ve Ermenileri katlettiler. Hiç kimse böyle bir felaketi hayal edemezdi. Zira beşikteki masum bebeklerden ta doksan yaşındaki ihtiyara kadar ayırım gözetmeden cinayet işlemek, insanlık dışı ve şeytanydı.

Ermenilerin farklı davranmış olmasının farklı bir netice doğurabileceğini söylemek de yanlış bir düşüncedir. Eğer Ermeniler daha tedbirli ve daha sinsice davranmış olup gösteri yapmadan faaliyet göstermeyi bilmiş olsalardı, acaba felaketin önü alınabilir miydi? Hakkında kesin bir yargıya varmanın zor olduğu bir konu elbette.

Rus tehdidi altındaki uzun ve zorlu görüşmelerden sonra Sadrazam Sait Halim Paşa'nın 8 Şubat 1914'te anlaşma imzalamasından sonra doğal olarak Ermeniler daha da tedbirsiz davranmaya başladılar. Bu anlaşma ile Osmanlı devleti, Avrupalı büyük devletler tarafından görevlendirilen iki Avrupalı müfettiş kontrolünde ve Avrupa'nın denetiminde Ermenistan'da reform gerçekleştirmeyi kabul etmişti.

İttihat, Ermenilerin kendi sözüne güvenmemesini hazmetmedi ve reform programının kabulünden sonra nefretle dolu olarak Ermenilere karşı kışkırtmalarını sürdürdü. Ama Ermeniler bunların hepsine tahammül ettiler, zira ortada gerçek bir sonuç vardı ve reformlar Avrupa kontrolünde uygulanmaya başlamıştı. Hatta iki Avrupalı müfettiş görevlendirilmiş ve bunlardan biri Van'a gitmişti bile. Ermeniler ümitliydi. Ancak kara talihe bakın ki, Avrupa siyaseti, Avusturya Macaristan veliahtı ve eşinin Sırp bir vatansever tarafından öldürülmesiyle karardı (28 Haziran 1914). Bir ay geçmeden tüm Avrupa ateşle yanmaya ve tüm büyük Avrupa devletleri iki gruba ayrılıp birbirleriyle savaşmaya başladılar.

1 Ağustos 1914'te dünya altüst olmuş ve 27 devlet birbirleriyle savaşmaya başlamıştı. Dört yıl süren (1914-1918) bu savaşta birçok şey yıkıldı, özellikle de "Avrupa dengesi" denilen ve yaklaşık 40 yıllık bir geçmişi olan, az çok yerleşik olan düzen yıkıldı ve devletler üçerli gruplar olarak ikiye bölündüler. Gruplardan ilki Almanya'nın başkanlığında, Avusturya ve İtalya'nın katılımından oluşmuş İttifak'tı. İkincisi ise Fransa, Rusya ve İngiltere'den oluşan İtilaf'tı.

Savaşı başlatan grup ilkiydi ve tüm bunlar Ermeniler için görülmemiş bir felakete sebep oldu. Zira 1 Kasım 1914'te Osmanlı devleti asırlık düşmanı Rusya'yı yıkmak için Almanya'nın yanında savaşa girdi.

Birinci Dünya Savaşı'nın dört yılı boyunca Ermeniler, Türkiye'nin her tarafında olduğu gibi, Malatya'da da en bahtsız günlerini yaşadılar. İttihat ve Terakki'nin tüm kötülüklerine maruz kaldılar. Cemiyet'in planı Ermenileri yok etmektir. Nitekim İttihat-Terakki'nin 15 Nisan 1916[?] tarihli geniş bildirisinde de bu açıkça görülmektedir (bu bildirinin tamamının tercümesi için bkz. *Gesaryo*, s. 1443-1445).

O tarihlerde İttihat'ın genel sekreteri olan Mithat Şükrü, 1953'te *Resimli Tarih* adlı dergide Ermeni tehciri ve kırımları hakkındaki beyanlarında İttihat Terakki'yi haklı göstermeye çalışarak, gerçekleştirilen sayısız vicdansızlıkların sorumluluğunu özellikle Erzurum'daki Teşkilat-ı Mahsusa Heyeti idarecisi, tanınmış İttihatçı Bahattin Şakir ve Diyarbakır Valisi Dr. Reşit gibi adamlara yüklemeye çalışmıştır.* Ancak belgeler canı planın partinin işi ve gerçekleştirenin de Dahiliye Nazırı Talat Paşa olduğunu gösteriyordu. Nitekim sonradan, şifreli emirler bulunmuştu.

Mithat Şükrü ise Ermenilerin Türklerle beraber hareket etmeye niyetleri olmadığı belli olduğu halde İttihat'ın sadece önlemleri Ermenilerden saklamaya çalıştığını, ancak diğer taraftan da onların mutluluğunu ve huzurunu sağlayamaya gayret ettiğini göstermeye çalışmıştır. Şükrü'ye göre Ermeniler Rus çarının yandaşlarının dürtmesiyle yer yer silahlanarak Türkiye sınır bölgelerinde kanlı saldırılarda (gönüllü Ermeni birlikleri kastedilmektedir) bulununca Bahattin Şakir bu emre uymamıştır. Yine de bu söylemin yalan olduğu bellidir.

Osmanlı devleti, onu idare eden İttihat hükümeti ve yönetimdeki Türkler, korkunç Ermeni soykırımının sorumluluğundan kaçamazlar. Hatta müttefikleri Almanya dahi herhangi bir şekilde onları haklı çı-

* Bu konudaki beyanlarının tercümesi için bkz. *Arev*, 27 Temmuz 1953.

kartmaz. Zira Türklerin elini güçlendirmiş ve cesaretlendirmiştir. Nitekim bu durum Alman belgeleri, vicdan sahibi birkaç Alman'ın tanıklığıyla kanıtlanmıştır.* Dolayısıyla sorumluluğu kişilere yüklemek boşunadır, ortada kolektif bir sorumluluk vardır.

İstanbul Nuruosmaniye'deki İttihat merkezinde ele geçen iki telgraf, bu belgeler arasında yer almaktaydı. Telgraflardan birini Talat Paşa, diğerini ise Bahattin Şakir, Malatya İttihat şubesine göndermişlerdi. Talat Paşa şöyle yazıyordu:

Maddi-manevi her türlü sorumluluk bana ait olmak üzere, nahiyeinize gönderilmiş-toplanmış Ermenileri yok edin.

Bahattin Şakir ise şöyle yazıyordu:

Ermenileri öldürmek için size verilmiş olan emri harfi harfine uygulayın.

Bu planın bir kişiye bağlı olmadığı, aksine yönetimdeki tüm Türklerin önerisi olduğu yolundaki emareler ve belgeler o kadar çok ki, yeni yeni delillere gerek yok. Ancak yine de Erzurum Mebusu Vartkes'in Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile 12 Mayıs 1915 tarihli bir görüşmesine değinmek yerinde olacaktır. Görüşme esnasında Talat Paşa utanmadan, gizlemeye gerek dahi duymadan hükümetin Ermenileri kıracağını, ama sebebin Taşnakların devrim planları değil, Ermenilerin reform için sarf ettikleri gayret olduğunu, nitekim Abdülhamit zamanında da kırıma bunun sebep olduğunu ifade etmiştir.

Talat Paşa o gün Vartkes'e kelimesi kelimesine şu dikkat çekici ifadede bulunmuştu:

Bizim zayıf zamanımızda, Edirne'nin düşmesinden sonra, boğazımıza sarılıp bir reform meselesi ortaya attınız. İşte, şimdi içinde bulunduğumuz ortamdan neden yararlanacağımızın sebebi. Halkınızı öyle bir dağıtmalıyız ki, 50 yıl boyunca bir daha reform için başınızı kaldıramamalısınız.

* Rahip Hagopos Daşyan'ın hazırlamış olduğu *Hay azkin darakrutıyını kermanagan vaverakımeru hamemad* [Alman Belgelerine Göre Ermeni Tehciri] adlı esere özellikle bakmak gerekir. Eserin I. cildi, 1921'de Viyana Mihitarist matbaasında basılmıştır. Ne yazık ki ikinci cildi yayımlanmamıştır. Eser Türklerin masum oldukları yolunda ileri sürdükleri tezlerin çürüklüğünü ve Almanların işbirliğini açıkça ortaya çıkmaktadır. Patrik Zaven ise anılarını kaleme aldığı kitapta (s. 50) Musul'daki Alman konsolosu Holstein'in savaş başlamadan önce Muş ve Bitlis taraflarında dolaştıktan sonra Ermenilerin güvenilirmez ve İtilafçılara yakın olduklarını Berlin'e rapor ettiğini yazmaktadır.

Vartkes'in "Demek ki siz Abdülhamit'in işini sürdürme niyetinde-siniz" sözü üzerine Talat tek kelimeyle cevap vermiştir "Evet" (Lord Bryce, s. 206-107).

Bu sözler Ermeni kırımının çok önceden, yani 1912-1913 yıllarında planlandığını göstermektedir. Fırsatını bulduklarında Ermenileri ortadan kaldırmaya o zaman karar verilmişti.

Bunun için başka sebepler de vardı. Burada İstanbul'daki Alman Elçisi Wangenheim'in 31 Mayıs 1915 tarihli bir mektubunda yer alan bazı satırları aktaracağım. Bu satırlar bile Almanların suç ortaklığı hakkında fikir vermesi açısından yeterlidir:

Ermeni ajanlara engel olmak ve toplu isyanların önünü almak konusunda Enver Paşa hemfikir. Savaşın olağanüstü halinden faydalanarak çok sayıda Ermeni okulunu kapatmak, Ermenice yazışmayı yasaklamak, gazeteleri kapatmak ve isyan merkezlerinden en kuşku duyulan aileleri Mezopotamya'ya sürmek. Buna engel olmamamız için bize yalvarıyor (bkz. D. H. H. "Hay azkin yev hadgabes Garno darakrutıyını (kerm. vaverakirneru hamemad)" [Ermeni Halkının, Özellikle Erzurum'un Tehciri (Alman Belgelerine Göre)], *Hantes amsorya*, 1920, s. 92).

Türklerin baş koruyucusu olan elçi, görüldüğü üzere Enver'in talebine cevap verebilmek için onu arzusunun Berlin'e ilettikten sonra şunu eklemiştir:

Bu yöntemler kuşkusuz Ermeni halkı için çok sert. Fikrimce, biz bu yöntemleri şeklen yumuşatmalı ancak prensip olarak engel olmamalıyız (*a.g.e.*).

Aynı elçi, 7 Temmuz 1915 tarihli bir yazışmasında açıkça şöyle yazmıştır:

(...) tehcirin uygulanış şekli hükümetin gerçekten de devlet dahilindeki Ermeni ırkını yok etme niyetinde olduğunu gösteriyor (*a.g.e.*, s. 94).

Almanya'nın müttefikleriyle hemfikir olduğu açıkça görülmektedir. Kayzer Wilhelm'in İstanbul'daki şahsi maslahatgüzarı-temsalcisi Humann, Amerikan elçisine hiç gevelemeden şunları söylemişti:

Ermenilerle Türkler bir arada yaşayamazlar (...) Bu soylardan biri ortadan kalkmalı. Ermenileri yok etmek üzere olan Türkleri dışlayamam. Ermeniler Türklerin organlarını kesmek istiyorlar. Bu savaşta Almanya'ya ve Osmanlı'ya karşılar, dolayısıyla var olma hakları yok (*a.g.e.*, s. 227-228).

Başbakan Bethmann-Hollweg, Kasım 1916'da Ermeni kırımlarını ve tehcirini "dahili işlerde ele alınmış önlemler" olarak değerlendirmekten çekinmemiştir. Planının özgürce uygulanması için Almanya'nın Osmanlı'yı cesaretlendirdiğini ispatlayan buna benzer birçok belge mevcuttur.

Almanya, Rusya ile Fransa'ya savaş ilan ettiği ilk günden itibaren Türkler, Ermenilere karşı adımlar atmaya başladılar. Nitekim savaş ilanından hemen sonra Türkiye, dünyanın karışık halinden faydalanarak Ermenistan'la ilgili reformları rafa kaldırdı ve iki müfettişi geri yolladı. Daha sonra da "Ermeni meselesine son vermek için Ermenileri yok etme" fırsatının doğduğunu düşünerek Ermenileri kırım ve tehcirle ortadan kaldırmaya karar verdi. Bunun için de bir bahane uydurmak gerekiyordu, onu da buldu: Osmanlı ordusunun güvenliği, güya Ermenilerin savaş alanlarından ve demiryolu hatlarından uzaklaştırılmasını gerektiriyordu. Böylece ordular iki ateş arasında kalma tehlikesinden uzak olacaktı.

Bu, suçu haklı göstermek için uydurulmuş bir yalandı. Yalan olduğunun ilk ispatı şudur ki, sadece savaş alanları ve demiryolları yakınındaki Ermeniler değil, memleketin en ücra köşelerinde yaşayan, her türlü eziyete rağmen sadakatle vatandaşlık vazifelerini ifa eden Ermeniler de sürülmüşlerdir.

Üzerlerindeki pençeleri sivrileştirdiğini görmelerine karşın Ermeni gençleri askeri vazifelerini öylesine fedakârca yerine getiriyorlardı ki, Enver Paşa, Erzurum cephesinde bir Ermeni asker sayesinde esir düşmekten kurtulması vesilesiyle Ermeni Patriği'ne Ermeni askerler için takdir yazısı göndermişti. Dolayısıyla gösterilen gerekçe yalandı, gerçek amaç Ermeni meselesinin tek seferde hallolması için Almanya'nın yardımıyla Ermenilerin yok edilmesi idi.

Bu amaçla Türk hükümeti bazı emirnameler ve kanunlar yayımladı. Bu özel kanunlar, planlanmış büyük felaketin ön hazırlıklarıydı. Osmanlı sınırları dahilindeki tüm Ermenilerin başına kara bulutların üşüştüğü ve her yerde Ermeniler için tehditkâr bir atmosferin hâkim olduğu belliydi. Bazı Türkler, gizli şekilde de olsa Ermenilerin etrafında bir şeylerin döndüğünü söylemlerinde dile getiriyorlardı.

Ermeniler, hükümetin 25 Temmuz tarihli genel seferberlik ilanından beş gün sonra, muhtarlara ve polis merkezlerine emir gelmedikçe açılmamak üzere mühürlü zarflar gönderildiğini duymuşlardı. Demek

ki hükümet her şeyi hazırlamıştı ve uygulamak için uygun anı bekliyordu. Bunun için bahaneler arıyordu, Ermeniler de bahane için fırsat veriyorlardı. Özellikle Kafkasya cephesinde gösterişli şekilde gönüllü birliklerin oluşturulması, onların silah ve bayraklarının kutsanması ve her tarafta resimlerle ilan edilmesi harika bahanelerdi.

Savaş patladıktan sonra, Krikor Zohrab'ın tavsiye ettiği gibi Türkleri kazanmak ve yumuşatmak yolunda güçlü bir atılımda bulunmak yerine, tam tersi Türklerin öfkesini daha da tahrik edici hareketler yapıldı. Türk hükümetinin ajanları, özellikle de Ermeni ajanlar sayesinde bu adımları büyük bir dikkatle izliyordu.

9. Malatya'daki Kırım ve Tehcir

Özellikle 1912-1914 arasındaki iki yıllık dönemde İttihatçıların Malatya'daki tahrikleri gerekli zemini hazırlamıştı. Zaten 1895'teki Ermeni savunmasında çok sayıda Türk ölmüş ve bu unutulmamıştı, Ermenilere karşı kin taşıyorlardı.

Bir süreden beri sürdürülen Ermeni karşıtı propaganda, zehirleyici etkisini göstermişti. Ermeniler için bir felaket hazırlandığının emareleri mevcuttu. 27 Temmuz 1914 tarihli genel seferberlik çağrısı sanki Ermenilere karşı eziyetlerin başlatılması için bir işaret olmuş ve baskı günden güne artmıştı. Zaten Türk ahali arasında söylentiler dolaşmaktaydı. Ermenilerin cezalandırılacağı konusunda fısıltılar vardı. Bazı Türkler, Ermeni dostlarına hükümetin bir planı olduğunu gizlice duyuruyor ve başlarının çaresine bakmalarını salık veriyorlardı.

Örneğin, Malatya'nın Arnavut mutasarrıfı –ne yazık ki Dr. M. Keşişyan ismini zikretmemiştir– bu şeytani plana tahammül edemeyen Türk idarecilerden biriydi. Keşişyan, bir sabah mutasarrıfı ziyaret ettiğini, onu uzun tespihi elinde, bir köşede gözleri ağlamaktan ıslak ve kızmış, çok ağır şekilde hüzünlü bir devrimci Arnavut türküsü söylerken bulduğunu anlatmaktadır. Keşişyan, paşanın neden üzgün olduğunu sorunca şöyle bir cevap almış:

Bir-iki günden beri aldığım irade ve emirler beni hasta etti. Zayıflara karşı yapılan herhangi bir vicdansızlığa tahammül edemem. Biz Arnavutların da sizin gibi canımız ve haklarımız gasp edildi, sebeplerini bildiğim için de yüreğim her zaman yaralı. Ve şartlar bizim ve diğer ezilmişlerin hikâyesini hatırlattığında kendime hâkim olamıyorum,

kendimi tutamıyor ve ağlıyorum. Ben bu devre uygun bir idareci değilim, olamam, uyuyamıyorum. Keşke kanatlarımız olsaydı, seninle uçup öyle bir yere gitseydik ki, gözlerimiz birbirini parçalayan vahşi insanları görmeseydi. Binlerce ananın feryadını, masumların dökülen kanlarını, çıplak ve aç yetim masum çocukların feryatlarını duymasaydık. Sen, benim yüreğimin tüm insanlığa karşı iyi olduğunu bilirsin, özellikle zayıflara karşı yapılan insafsızlık söz konusu olduğunda.

Dr. Keşişyan, daha açık konuşmasını istediğinde paşa yine dolu dolu gözlerle “Zulüm, zulüm, zulüm, tüm insanlığa, özellikle de zayıflara” demişti. Bu sözlerle beraber tekrar deli gibi sinirli bir biçimde elindeki tespihi hızlı hızlı çevirmeye ve Arnavutların “bu ne zulüm dünyadır” manasındaki bir türküsünü söylemeye başlamıştı. Dr. Keşişyan oradan ayrılmadan önce de son derece dikkatli olmasını söyleyerek “Din adamlarına ve önder sınıfına söyle, komşu Müslümanlarla çok iyi geçinsinler, hükümete daha fazla sadakat gösterip verilen emirlere ve taleplere uysunlar” tavsiyesinde bulunmuştu.

O günden sekiz gün sonra, paşa yine üzgün ve sıkıntılıydı, kilercinin dediğine göre o gün İstanbul’dan gizli bir emir almıştı. Emri okuduktan sonra aklını kaçırmış gibi kâğıdı buruşturmuş, oturduğu minderin altına koyduktan sonra uyumuştur. Kilerci sabah erken vakit yatak odasında paşanın cansız bedenini bulmuştu (*Nor Malatya*, III. yıl, sayı 3).

On beş gün sonra da savaş başlamıştı. Malatya mutasarrıfı büyük ihtimalle, vicdanına sığmayan o emir sebebiyle aniden vefat etmişti.

Onun halefi döneminde yönetim günden güne daha sertleşmiş ve kötüleşmiş, ahali için durum çekilmez hal almıştı. Baskılar gün geçtikçe dayanılmaz hale gelmişti. Hükümetin korkunç politikası, Malatya Ermenilerini demirden halkaya almış gibiydi, dışarıdan hiçbir ümit yoktu. Ne bir mektup ne ümit verici bir haber. Her şey çok sıkı askeri kontrol altına alınmıştı.

Siyasi görevler İttihatçılara teslim edilmişti. Hiç kimsenin ne olup bittiğinden haberi yoktu. Sansür o kadar sıkıydı ki, en masum mektuplar dahi açılıyordu. Sadece komşu şehirlere seyahat etmenin yasaklanmasıyla kalınmamış, Ermenilerin bir saat uzaklıktaki köyleri dahi ziyaretleri engellenmişti. Tüm kaçış yolları kapatılmıştı. Tüm iletişim yolları hükümet tarafından sıkı kontrol altına alınmıştı. Postahane sıkı denetim altındaydı. Hükümetin izin verdiği yazışmalar dışında köylerle şehirler arasında hiçbir bağ kalmamıştı. O yazışmalar da hükümetin

tavsiye veya baskısıyla, şüphe ve belirsizlik yaratmak, korku salmak gibi şeytani fikirlerle yapılanlardı.

Her yerde Ermeni karşıtı hareketin, Türklerin iştahının kabardığının emareleri görülüyordu. Savaş şiddetlendikçe tahrik de artıyordu. Özellikle, cephede savaşırken yaralanan veya hastalanan asker ve subaylar Malatya'ya dönüşlerinde gördüklerini ve Osmanlı ordusunun Kafkas cephesindeki yenilgilerini anlattıkça Türklerin öfkesi daha da artıyordu. Bu yenilgi vesilesiyle Van ve Eleşkirt taraflarından kaçan Türk ve Kürt muhacirlerin sayısı artıyordu. Muhacirler beraberlerinde felaket haberleri ve Ermeni gönüllü birliklerinin vicdansızlıklarıyla ilgili hikâyeler taşıyor, bu da zaten tahrik olmuş Türkleri kudurtuyordu.

Halk bu bedbaht duruma çare bulmaya muktedir değildi, yardım umarak dört bir yana bakıyordu. Bu amaçla 8 Mart 1915'te marhasalıkta şehrin tüm önemli şahsiyetlerinin katıldığı önemli bir tanışma toplantısı yapıldı. Toplantıda bulunanlar halkın içinde bulunduğu çekilmez hali uygun bir lisanla Patrikhane'ye bildirme kararı aldılar. Ancak toplantıda Patrikhane'den gelen ve halka itaat tavsiyesinde bulunan tüm yazılar okunduğunda, yeni problemler yaratmamak düşüncesiyle hiçbir şey yazılmamasına karar verildi. Özellikle Patrikhane'nin güçsüz olduğu ve kötülüğü itaatle engellemeye çalıştığı hissediliyordu.

Gerçek şuydu ki artık Ermeniler için kanunların geçerli olmadığı düşünülüyor ve ortadan kaldırılmaları planlanıyordu. Ve halkın buna karşı duracak herhangi bir gücü yoktu, zira büyük bölümü Ermeni milletini tehdit eden korkunç tehlikeden bihaberdi. Her ne kadar tedbirli hareket ediyor olsalar da duygularını saklayamıyor, kurtuluşu için ümit bağladığı İtilaf'a sempatisini gösteriyordu.

Nitekim 27 Temmuz 1915 tarihli seferberlikten sonra Malatya Ermenileri huzursuzlaşmıştı, zira durumu Türkiye'nin diğer taraflarında yaşayan tüm Ermeniler gibi gittikçe dayanılmaz hale gelmeye başlamıştı. Resmi veya gayriresmi tüm kötülükler, sömürü ve talan birbirini takip ediyordu. Ermeniler tuzağa düşmüştü ve kıpırdayacakları hiçbir yer yoktu. Her taraftan kuşatılmışlardı ve birbirini takip eden olaylar öyle bir şekilde tasarlanmıştı ki, Ermeniler artık büyük bir felaketle karşı karşıya olduklarını hissediyorlardı.

Özellikle Van Ermenilerinin Vali Cevdet'in tuzağına karşı 5 Nisan 1915'te savunma mücadelesine giriştikleri haberi ulaşınca, Türk hükümeti felaket planını uygulamaya koydu.

Malatya Ermenilerinin o kader anıyla ilgili bilgi sahibi olmak çok zor, zira mezbahadan kurtulanların sayısı çok az. Kalem tutan birkaç tanığın verdiği bilgilerin büyük kısmı da şahsi hatıralar, genel tabloyu yansıtmıyor. Ancak içlerinde cemaatin geneliyle ilgili oldukça geniş bilgiler de yer alıyor.

Hatıratlardan bir kısmı günlük tarzında, bazıları edebiyat yapmak ve devrimci ruhu aşılacak için kaleme alınmış, bazıları ise Ermeni devrimcilerin faaliyetlerini haklı çıkarmak için yazılmış. Ama genelde şahsi yaşanmışlıklarla ilgili belgeler bunlar. Dolayısıyla hatıratların içinde, toplumun genelini değil de yazarların şahsiyetlerini ilgilendiren kısımları dikkate almayarak genelin o günkü deneyimini anlatmaya çalıştım. Tabii ki elime ulaşan basılı ve elyazma belgelerin izin verdiği ölçüde. Kaynak olarak kullandığım basılı ve elyazması kaynaklar şöyle:

1. Kevork Melidineti (gerçek adı Kevork Hagop Topalyan), *Nakhcirner* (1915-1918) [Cinayetler], *Hayrenik*, Boston, basım 1929.
2. Taniyel Kalustyan, “İnç desa (1914-1927)” [Ne Gördüm], *Bab Ukhdi*, 1931-1941.
3. Mardiros Taşçıyan, *Sev Huşer - Miğtsavançayin yotu dariner* [Kara Hatıralar - Kâbus Dolu Yedi Yıl] (1915-1922), Sarkisyan Matbaası, basım 1952, Beyrut, s. 163.
4. N. G. Gananyan, *Arünod twaganı* [Kanlı Tarih], *Nor Malatya*, I. yıl (1940), sayı 1, s. 4.
5. A. Yağupyan, “1915 Baderazmi Huşeris” [1915 Savaş Anılarım], *Nor Malatya*, III. yıl (1941), sayı 1, s. 19.
6. Dr. M. Keşişyan, “Garmir tzünü” [Kızıl Kar], *Nor Malatya*, III, IV. ve V. (1942-1943-1944).
7. Harutyun Çalgıcıyan, “Çarten azadoği mı gyankı” [Kırımdan Kurtulan Birinin Hayatı], *Nor Malatya*, XV. yıl (1952-1953), sayı 1-2, s. 21-23.
8. Hayatta kalan ve yurtdışında yaşayan birinin kaleme aldığı “Huşer değahanutyen oreren” [Tehcir Günlerinden Hatıralar], *Nor Malatya*, XV. yıl, (1952-1953), sayı 3-4, s. 11-17.
9. H. Kevorkyan, *K. Çağatsbanyani abradz yev badmadz antskerı* [K. Çağatsbanyan’ın Yaşadığı ve Anlattığı Olaylar], Elyazması, 23 sayfa, tarihsiz.
10. Hovhannes N. Apalakyan, “Nor aksoraganneru verçin isbantanoısı Malatia [Yeni Sürgünlerin Son Mezbahası Malatya]”, Elyazması, 26 sayfa, 1953.

11. Kıdemli papaz İsdepan Gazaryan, "Malatyo 1895'i çartı yev 1915 çartı badmutyuni [Malatya'daki 1895 Kırımı ve 1915 Kırımı Tarihi], Elyazması, 18 sayfa, 1952.
12. Kevork S. Donabedian, "Verçin artzagurtı" [Son Tatil], Elyazması, 41 sayfa, tarihsiz.
13. Kerop Vorperyan, "1914'i godoradzı [1914 Kırımı]", Elyazması, 5 sayfa, tarihsiz.
14. Maryam Lüleciyan'ın tanıklığı, 9 sayfa, tarihsiz.

1914-1918 döneminde gerçekleşen dehşet verici olaylar, yukarıda zikredilen kaynaklar ve ufak tefek makalelerden derlenen bilgilerle oluşturulmuştur. Türklerin başka yerlerde olduğu gibi Malatya'da da –sanki burada daha sert ve acımasız olmuş gibi– Ermenilere ardı ardına metodik olarak vurdukları darbeleri ayrı ayrı anlatmaya gayret ettim.

O zaman birinci darbeden, yani *seferberlikten* başlayalım. Türkiye genel seferberlik ilanını 27 Temmuz 1914'te yapmıştı. Her tarafta, kent ve köylerde davullar çalmaya, halkı askere yazılmak üzere kışlalara davet etmeye başladılar. Akçadağ, Beydağı, Hüsn-ü Mansur, Kahta, Besni'den binlerce erkek şarkılar söyleyerek, dans ederek, davullarla Malatya kışlasının avlusunda, civarındaki bahçelerde ve kışla görüntüsüne bürünmüş Karnak'taki tüm bahçelerde toplandılar.

Eğin, Arapgir ve Maden'deki kuvvetler de Malatya'da toplanmak üzere emir almışlardı. Böylece her gün 500 ila 2.000 kişilik gruplar çarşıdan geçerek hükümet konağı önünde saygı duruşunda bulunduktan sonra kışlaya gidiyorlardı. Şehrin İslam ahalisi de her semtten kendi grup öncülerinin önderliğinde kışlaya dolmaya başladılar.

Ermeniler de duruma seyirci kalmadılar. Marhasalıkta bir toplantı yaparak, tüm kilise papazlarına ve yönetim kurullarına yazı yazıp belirlenen gün ve saatte Ana Katedral'in çanı çaldığında, semtlerdeki ve çarşıdaki Ermeni erkeklerin hiç vakit kaybetmeden Ana Katedral'de toplanmalarını duyurdular.

Öyle de oldu, vakit geldiğinde binlerce Ermeni delikanlısı işi gücü bırakıp kilisenin avlusunda toplanarak yaklaşık 2.000 kişilik büyük bir tabur oluşturdular. Aslanyan Kevork Ağa (Kevuş) elinde bayrak onlara önderlik ediyordu. Grup hükümet konağı önünde "Yaşa padişahım!" diye bağırarak, askeri nizamla kışlaya vardılar. Dr. M. Keşişyan yukarı kata çıkarak memurlara Ermeni askerlerin geldiğini, hepsinin yazılmaya hazır olduğunu arz etti.

Komutan subaylarıyla beraber üst kattaki büyük balkona çıkarak Ermeni taburuna mutluluğunu ve teşekkürlerini ilettikten sonra, çağrıldıklarında gelmek üzere dağılmalarını söyledi.

Malatya'da yaklaşık 25 bin asker adayı toplanmıştı. Kışla ve civarındaki bahçeler dolduğundan komutan çarşıdaki büyük taştan camiyi, Emir Ahmetzade'nin yaptırdığı camiyi, Söğütlü camiyi, Isıtma Pınar ve Sülukoğlu'nun evinin karşısındaki camiyi de kışlaya çevirdi. Buraları da askerlerle doldurdu. İlk önce 25 yaşına kadar olanlar silah altına alındılar. Bunlar redif taburuna mensuptular.

Ermenileri ekonomik olarak yok etmek ve fakirleştirmek için seferberlikten birkaç gün sonra 31 Temmuz 1914'te 40 lira *bedel* ödeyenlerin askeri hizmetten azade olacakları ilan edildi. Ermeniler arasında bu meblağı ödeyebilecek durumda olanlar ödeyip orduya katılmadılar. Ancak bu durum geçici bir süre içindi. Zira *bedel* ödemiş olanlar bir yıl sonra tekrar ödeme yapmak zorunda kaldıkları gibi daha sonra onlar da askere alındılar veya ölüm yoluna gönderildiler. Bedelle kurtulabileceklerini sananlar ellerindekileri, topraklarını vs. sattılar.

Askere yazılan Ermeniler, Malatya'daki 98. Alay'ın 3. Tabur'una katıldılar. 15 Ağustos 1914'te komutan Hüseyin Cahit Paşa, Harput'tan Malatya'ya geçerek geniş halk kitlesine şu konuşmayı yaptı:

Saygıdeğer yurttaşlar,

Milletlerin geleceği askeri güçlerinde saklıdır. Madem Avrupa devletleri savaş halinde, hükümet gelecekte olabilecek her şeye karşı seferberlik ilan etti. Gerektiğinde vatanımız için can vermeye hazır olmalıyız.

Halka hitaben yapılan bu çağrı, orkestra eşliğinde İttihatçıların marşının okunmasıyla son buldu.

Ağlama sen garip Turan / Biz geliriz sana, inan.

Ne yazık ki kötü işaretler vardı. Seferberlikten henüz birkaç gün sonra, memlekette en küçük köylerin muhtarlıklarına ve belediyelerine İstanbul'dan gelmiş, üzerinde "gizli" ibaresi bulunan zarflar dağıtılmıştı. Haber geldiğinde zarfların açılması, okuduktan sonra içeriğinin gizli tutulması ve ne isteniyorsa onun yapılması emredilmişti. Gizli olmasına rağmen durumu Ermeniler duymuşlardı. Zarfların sadece Müslümanlara dağıtıldığını duyunca da korkuya kapılmışlardı.

O günlerde Kafkas cephesinde kan dökülmeye başlamıştı. Rus ordusu ilk saldırıda sınırı geçmiş, Sarıkamış ve Yüzveren'e, Hasankale'ye

kadar ulaşmıştı. Türkler Hasankale'deki kuvvetlerini geri çekmek ve Erzurum'u tahkim etmek zorunda kaldılar. Rus ordusu Pasin'deki Ermeni nüfusu beraberinde götürerek hemen geri çekilmişti. Türkler Rusların geri çekilişinden faydalanarak cepheye büyük kuvvetler sevk etmek için acele etmeye başladılar. Erzurum'da toplanıp hemen kaleden dışarı Hasankale, Yüzveren'e saldırdılar. Ancak savaşın başlarıydı ve Türk orduları tamamen tahkim edilmediğinden cephe zayıftı, güçlendirmek gerekiyordu. Harput'taki 11. Ordu bin kişilik kuvvetle cepheye gitme emri aldı. Ağustos ayında ise Malatya'da talim yaptırılmakta olan 25.000 acemi askerin cepheye gönderilmesi emredildi. Hazırlıklar hemen tamamlandı.

21 Ağustos 1914'te Malatya'da 450-500 Ermeni askerin bulunduğu üç tabur Erzurum'a doğru yola çıktı. Bu askerler Malatya, Hüsn-ü Mansur, Besni, Eğin ve Arapgir'den gelmişlerdi. O tarihten itibaren her gün yeni yazılan askerler, yük taşımak üzere cepheye doğru yola çıkarılıyorlardı. Zira Ermeni askerlerin eline silah verilmiyordu ve "Amele Taburları"nda neredeyse tecrit edilmiş gibiydiler. Yolların ve binaların inşasında çalışıyor ve kendi zanaatlarını icra ediyorlardı.

Cepheden gelen mektuplardan Ermenilerin silahsızlaştırılarak bu taburlara gönderildikleri anlaşılıyordu. Türkler, Almanların, *gâvurların* (yani Ermenilerin) korunması için, yolların yapımında çalıştırılmaları yönünde baskı yaptıklarını söylüyorlardı. Oysa gerçek sebep her şeyden önce Ermenilere güvenilmemesi, ikincisi ise silahsız insanları kolayca ortadan kaldıracılmaktı.

Ermeni askerler aynı zamanda çok sert muamelelere maruz kalıyor ve sertlik günden güne artıyordu. Ermeni bölükleri sırtlarında ağır yüklerle yaya olarak cepheye gönderiliyor ve çoğu kez hayvanlara verilen yiyecek bile onlara çok görülüyordu. Ermeni yiğitler besinsizlikten bitap düşmüş ve yürümekten tükenmiş halde, günde yüzlerce hayata son veren tifüsün kol gezdiği pis, bitli yerlerde kalıyorlardı.

Her gün cepheden Ermeni askerlerin ölüm haberleri ulaşıyor, aralarından çok istisna olarak —o da subay rütbesi olanlar— birkaçı tedavi olmak üzere geri gönderiliyordu. Halk devlete verdiği askerlerin düştüğü bedbahtlığı gördükçe ümitsizliğe kapılıyordu.

20 Şubat 1915'te 35-45 yaşlarındaki insanlar da silah altına alındılar. Bu durum halkın keder ve ümitsizliğini doruğa çıkardı. Bunlar müstahfız gruptu. Askeriyede düzen sağlamak ve Ermenileri kontrolde

tutmak üzere askere alınmışlardı. Türkler Ermenilerin her bir adımını takip ediyorlardı. Zira Ermeniler hakkında olumsuz, onları hain olarak gösteren söylentiler vardı. Özellikle Ruslar tarafından işgal edilmiş bölgelerden zengin Kürt tüccarlar davarlarıyla kısım kısım Malatya'ya gelmeye ve yalan dolan hikâyelerle İslamları daha çok tahrik etmeye başlamışlardı. Askere alınan Türkler cepheye, Ermeniler ise Harput ve diğer yerlere yol yapımına gönderiliyorlardı.

Türkler, Erzurum ve Hasankale'de yenildiklerini ve Rusların ilerlediğini söylüyorlardı. Yeni bir emirle "bedel" ödeyenlerin kendi paralarıyla buğday, arpa ve diğer tahıllardan alıp cephenin biraz gerisindeki bölgelere ulaştırmaları isteniyordu. Bedel ödeyenlerin büyük bölümü Ermeniler olduğundan, hazırladıkları zahireyi eşek ve katırlara yükleyerek nakletmek zorunda kaldılar.

Ermeniler etraflarındaki sivriltilmiş pençeleri ve Ermeni askerlerin orduda çektiği eziyetleri görerek yük taşımak üzere askere gitmek istemiyorlardı, zira kendilerinden silahlı hizmet istenmiyordu. Asker kaçakları çok sıkı takip edilmesine ve ölümle cezalandırılmasına rağmen kaçaklar önlenemiyordu.

Hükümet Ermenileri korkutmak ve kaçakları ortaya çıkarmak için, Harput'ta üç Akçadağlı aşiret reisinin kaçak asker saklamış olduğundan darağacına çıkarıldığı söylentisini yaymıştı. Bu üç kişinin gerçekten kaçak asker sakladıkları için ölüme mahkûm olan kişiler mi, yoksa 27 Şubat 1915'te Malatya hükümet konağına cesetleri getirilen üç asi mi olduğu anlaşılamadı.

Ermeni askerler kaçak da olsalar, amele taburuna da gitseler, sonuçta öldürüleceklerini düşünüyorlardı. Öte taraftan kaçacak yerleri de yoktu. Türkler, Ermeni kaçakları saklamak istemezlerdi, çünkü saklayanlar ölümle cezalandırılacaktı. Diğer taraftan takip her zaman çok sıkı tutuluyordu. Dolayısıyla Ermeniler askerlikten muaf olmanın bir yolunu bulmak için oraya buraya başvurmaya başladılar.

Ermenilerin bu çabası insafsızca suistimal edilmelerine sebep oldu. Hükümet Ermeni ustaları ve işçileri bedava çalıştırarak İndere suyunu borularla kışlanın önüne getirmeye karar vermişti. Bu işçileri, şube reisinin denetiminde Keçellozade Ali adındaki bir Türk çalıştırıyordu. Keçello işi altın madenine çevirmişti. Yalvar yakar yanında çalışmak isteyenlerden rüşvet olarak ailelerinin her bir ferdi için en az beşer altın alıyordu. Zavallılar da hepsini bekleyen kara alın yazısından bihaber

kurtuluş ümidiyle bu meblağı ödüyorlardı. Kaçaklardan bir kısmı da bu çalışmaya katılarak kurtulabileceklerini zannedip gizlendikleri yerden çıkıyor ve kurtların tuzağına düşüyorlardı. Bu çalışma için 150-300 işçi kullanılıyordu. İşçiler İndere suyunu, kırmızı topraktan yapılma pişmiş borularla kışlanın önüne getirdiler. Çalışma bittikten sonra ustalar ve işçilerin hepsi öldürüldüler.

O tarihlerde Malatya'da yaşayan birinin anlattığına göre ustalar ve işçiler Malatya kasapları tarafından İndere mağarasından fışkıran suyun başında katledilmişlerdir. Kışlanın önüne yapılmış çeşmeden iki gün boyunca kanlı su akmıştı. Ancak bu bilgi biraz kuşku verici. Zira başkaları bu iki yüz kişinin İndere'deki Karlık'ta (kar deposu) öldürüldüğünü ifade etmektedirler.

Bu çıkarıcı, menfaat düşkünlerinden bir diğeri ise Ğaraza semtindeki dokuma fabrikası sahibi Arap Osman olmuştur. Bu fabrika çok fazla değer ifade etmiyordu ama yine de şehre faydası vardı. Orada Manisa dokumasının tüm çeşitleri, kumaşlar, havlular vs. hazırlanıyordu. Fabrika sahibi Türk olsa da, ustalar ve işçiler Ermeni'ydi, büyük kısmı da Arapgirliydi. Savaştan önce doyurucu maaş alıyorlardı. Ancak savaş döneminde, özellikle de tehcirde durum tamamen değişti. Zavallı işçiler yıllar boyunca zorlu çalışmalarıyla topladıkları birikimlerini şimdi bedava işçi olarak kaydolabilmek veya rüşvet için harcıyorlardı. Arap Osman'ın oğlu Muhammet, tehcirden kurtaracağı sözünü vererek kendi işçilerini insafsızca sömürüyordu. Oysa yalan söylemişti. Onlar da 5 Haziran 1915'te amele taburunda çalışan 1.500 Malatyalı Ermeni asker gibi öldürüldüler.

Askerler Malatya'dan 5-6 saat uzaklıktaki Çiftlik ve Mamuran denilen yerlerin yol yapımında çalışmaktaydılar. Besin olarak gündelik yarım kara somun veriliyordu. Ne bir ödeme ne de temizlenmek için bir olanak vardı. Sabahleyin şafakla işe başlayıp güneş batana kadar çalışıyorlardı. Aç veya susuz, yorgun veya hasta, çalışmak zorundaydılar. K. Melidineti, onların yürek paralayan halini anlatmıştı, çok korkunçtu (Melidineti, s. 143-144). Buna karşın onlara da insaf edilmeyip öldürüldüler, tıpkı çeşitli şehirlerden askere alınan ve Malatya-Harpur yol yapımında çalıştırılan 2.500 işçi gibi.

Hava tebdiline gelmiş olan askerleri, hastalık dolayısıyla izin almış olanları dahi tekrar çağırdılar. Çağrıya cevap vermeyenlerin izin kâğıtları geçersiz kabul edildi. Zengin olup parası olanlar izin kâğıtlarını yeni-

liyorlardı. Fakirler ise hasta bile olsalar yine de taburlarına geri gönderiliyorlardı. İttihatçılar planın başarısını garantilemek için bir müddet bu şekilde asker alımına devam etti. Böylece şehirdeki Ermenileri gençlerden arındırdı. Bunu yaptıktan sonra paranın gücüyle planı engelleyebileceklerini veya kendilerini kurtarabileceklerini düşünerek, Ermenileri ekonomik olarak da yok etmek için askeri işgallere başladı.

Bu amaçla güya askeri ihtiyaçlar için yapılıyormuşcasına mülklere konuyorlardı. Hükümet “Tekalif-i Harbiye” adıyla bir komisyon oluşturdu. Bu işin yürütülmesi altı kişiden oluşan bir komisyona teslim edildi. Bu resmi soygun ve talan, onların eliyle olsun diye komisyonda iki de Ermeni görevlendirildi: Mardiros Terzibaşyan ve İskender Kündübegyan. Komisyon halkın tüm servetine at, katır, evcil hayvan, kumaş, yiyecek vs. ne varsa güya savaş sonunda ödemek üzere makbuz karşılığı el koyuyordu.

Ermeniler bu günlerin geçeceğini ümit ederek sessizce tüm bu fedakârlıklara katlanıyorlardı. 29 Şubat 1915’te “Tekalif-i Harbiye” kadrosuna yeni kişiler katılarak işe başlandı. Yeni bir emirname ile eşya veya yiyecek saklayanlar için sert cezalar getirildi.

Yeni teşkil edilen bir listeyle, özellikle de Ermeni tüccarlardan, daha önceden belirlenmiş miktardaki mallar toplanmaya başlandı. Verecek durumları olsun olmasın, bulmak, hatta başka yerlerden satın alarak o malları teslim etmek zorundaydılar. Aksi takdirde Divanı Harp önünde sorumlu olacaklardı.

Türk hükümeti malları işgal edişine öyle bir şekil verdi ki, bu işlemler doğrudan talana dönüştü. Türkler geceleri serbestçe Ermeni semtlerini gezip gördükleri her şeyi talan etmeye başladılar. Bir kısmı da kızları ve kadınları kaçıırıyor, tüm evlere korku salıyorlardı.

Savaşın ilk günlerinde ilan edilen *moratorium* ekonomik çöküş ve fakirleştirmeyi hızlandırdı. Zira borçlular ödemelerini erteleme hakkına kavuşmuşlardı. Hatta bankalara bile yanlarında emanet bırakılmış paraları ödeme hakkı tanınmıyordu. Böylece Ermeniler, zengin fakir fark etmeksizin sefalete düştü.

Bu durumdan özellikle Müslümanlar faydalandılar. Zira Ermenilere olan borçlarını ödemiyorlardı. Kırım ve tehcir son bulduktan sonra hükümet daha önce yayımlamış olduğu Emval-ı Metruke Kanunu uyarınca Ermenilerin taşınmaz malları için bir komisyon oluşturdu. Zira Ekim 1915’ten itibaren Kafkas cephesinde Türklerin yenilmesi sonucu Türk

muhacirler sefil halde Malatya'ya gelmişlerdi. Onlara barınak bulmak gerekiyordu.

Emval-ı Metruke komisyonu, Ermenilerin evlerini yok pahasına bu muhacirlere satıyordu. Muhacirler Ermeni semtlerini yıktılar ve buralar toprak parçalarına dönüştü. Türklerin Ermenilere özel bir programla uyguladığı kırım sonucunda şehir bir harabe halini aldı. Ermeniler fiziksel ve maddi açıdan zayıf kalsınlar, böylece karşı koyacak güçleri olmasın, kendileri de onları kolayca yok edebilsinler diye öncelikle nasıl gençleri uzaklaştırıp sonra da halkı fakirleştirildikleri ortaya çıkmıştı. İttihatçılar kendilerini tamamen emniyette hissetmek için, Ermenileri en zavallısından en iyi durumda olanına kadar silahsız ve korumasız bırakmaya karar vermişti.

Diğer şehirlerde olduğu gibi Malatya'da da silahlar toplanmaya başlandı. 20 Mart 1915'te Ermenilerin varlığını tehdit eden ilk kara haber duyuldu. Çarşıdaki tüm semtlerde tellalar aracılığıyla "Müslim veya gayrimüslim, silahı olan herkesin on* gün içinde hükümete teslim etmesi" duyuruldu. Emre uymayanlar ölümle cezalandırılacaklardı.

Ermeniler müslim ve gayrimüslim söyleminin bir aldatmaca olduğunu biliyorlardı. Endişe başlamıştı. Saf olanlar hükümetin silaha ihtiyacı olduğunu zannediyor, bazıları da halkı sakin tutmak için böyle bir uygulama olduğunu düşünüyordu. Bir kısım Türkler göstermelik olarak silahlarını teslim ediyor, daha sonra ise geri alıyorlardı. Kevork Donabedian'ın anlattığına göre o kritik anlarda bir kısım genç toplantı yapmış ve Sahak Gezüryan'ın evinde bulunan silahları teslim etmeyerek savunmaya hazırlanmak istemişlerdi. İttihat'ın planından haberdar olan Kevork Donabedian, evinde toplanan gençlere yaklaşan tehlikeyi anlatmış, ancak aralarından bazıları safça onun dediklerine inanmamışlar ve iş yarım kalmıştır. Polis muhtemelen ispiyon sonucu bu toplantıyı haber almış ve atılımın gerçekleşmemesi için tutuklamalara başlamıştı.

Gençlerin başarısızlığa uğrayan toplantısına paralel olarak 25 Mart 1915'te marhasalıkta Papaz Muşeg Der Muşegyan başkanlığında yapılan toplantıya Cismani Meclis azaları ve parti önderleri katıldı.** Top-

* Başkaları üç gün olarak zikretmişlerdir ama bu bilgi yanlıştır.

** Malatya Taşnak Komitesinin tüm azaları toplantıda bulunmuşlardır: Parunak Babigyan-Darendeli, tüccar; Hosrov Keşişyan, eczacı; Boncukyan, kırtasiyeci; M. Ğants-yan, bakırcı; S. Uluhacyan, rakı satıcısı; M. Terğanyan, sarraf; Hınçak Partisi'nden ise S. Der Pağsaryan, B.D. Pağsaryan ve öğretmen K. Kenderyan hazır bulunmuşlardır.

lantıda, tüm av silahlarının, kılıç vb.nin toplanıp papazlar ve muhtarlar aracılığıyla hükümete teslim edilmesi kararı alındı. Zira Patrikhane ve Gatoğigos Sahak tarafından emre uyulması tavsiye edilmişti. Türk hükümeti bu eski püskü, hiçbir kıymeti olmayan silahların teslimiyle tatmin olmadı. Zira Ermenilerin yanında başka silahlar olduğunu gayet iyi biliyordu.

Sahip oldukları silahların yerlerini göstermeleri için tutuklanan partililere ve tanınmış simalara her tür eziyet yapıldı. İstisnasız hepsi de herhangi bir şey göstermeyi ve ispiyon etmeyi reddettiler. Polis komiseri İrinkoğlu Abdullah ve mutasarrıf Faik Bey düşünceleri için kendilerine zaman tanımış, bu kez fikir alışverişinde bulunsunlar diye altı kişiyi aynı hücreye kapatmışlardır. Hapistekiler ise kesin bir karara varamamışlardır.

Sonunda halkı korumak adına hapishanede her türlü eziyete katlanmaya razı olmuş, bu yolla belki de Türkleri yumuşatabileceklerini ummuşlardır. Mutasarrıf ertesi gün Papaz Muşeg'i serbest bırakmış. Papaz marhasalığa gelerek, hapistekilerin akrabalarını ve Ermeni hükümet memurlarını fikir alışverişinde bulunsunlar diye çağırmişti.

İçlerinden birinin tanıklığına göre partinin liderleri, "İkilemde kalmışlardı. Onları gelecekte sorumlu olmaktan azade edecek, üstten gelmiş bir emir yoktu. Bazıları silaha davranmak gerektiği görüşünü savunuyordu. Başkaları daha soğukkanlıydı, yukarıdan bir emir alabilme imkânı doğana kadar zaman kazanmak ve bekleme taraftarıydılar. Muhafazakârlar ve din adamları ilk görüşü kesinlikle eleştiriyor, silaha başvurma siyasetini kesinlikle reddediyorlardı. Halkın kurtuluşu için tek yol olarak tedbirli olmak ve itaat etmek gerektiğini savunuyorlar ve görüşlerine dayanak olarak Patrikhane'den gelen genelgenin de tüm imanlılara aynı şeyi tavsiye ettiğini söylüyorlardı."

Papaz Muşeg'in gerçekleştirdiği danışma toplantısından silahları teslim etme kararı çıktı. Böylece, silahı olmayan varmış gibi gösterilerek masumlar suçlu duruma düşürülmüş oluyordu. Düşünün, Ermenilerde artık silah yoktu ama hükümete teslim edebilmek için 15-20 Türk lirası ödeyerek Türklerden silah satın alıyorlardı. Safça, şayet silahları teslim ederlerse, yakınlarının serbest bırakılacağına inanıyorlardı.

Papaz Muşeg Arakelyan, Boğos Ağa, Pağsaryan Isdepan Ağa mutasarrıfa gidip halkın ruh halini anlattılar. Mutasarrıf silahların toplanması için üç gün mühlet vererek Papaz Muşeg'i serbest bıraktı. Güya halk

tehlikeden ve hükümet takibinden kurtulsun diye aceleyle silah teslimi başladı. Çırtağyan semtinden Sahak Gezüryan karara karşı gelerek “Papaz efendi, dün silahların diye vaaz ediyordun, bugün silahları teslim edin diye vaaz ediyorsun, gerçek ve yararlı olan hangisi? Papaz efendi biz senin tekrar cesurca önderlik etmeni ve bizi silahsız bırakmak yerine ‘Çocuklar acımadan vurun’ diye emretmeni bekliyoruz” demişti.

Orada bulunanlardan çoğu cesurca ölüm yolunu gösteren Sahakyan ile hemfikirdiler. Papaz “Eğer herhangi bir şekilde karşı koyarsanız, hapisteki tüm mahpusların canına mal olur” diyerek bu emri mantıkla açıklamaya çalışıyordu. Sahak, sanki olacakları biliyor gibi, “Eğer silahları teslim edersek, hem hapistekileri hem tüm halkı yine kesecekler. Savaşır ve ilk saldıran olursak mahpustakileri kurtarabiliriz. Şehrin civarında bulunan silahsız 500 askeri yanımıza alırız. Semtlerde mevzilenerek düşmana bir yerine on zayıat verdirebiliriz” dedi.

Hapisteki F. Babayan’ın (acaba Parunak Babigyan mı?) kendisine yemek götüren M. Taşçıyan ve S. Babigyan aracılığıyla Papaz Muşeg’e göndermeyi başardığı mektuba rağmen Sahak ve taraftarlarının sesi çoğunluğun sesinde boğuldu. Babayan, “Papaz efendi, bizden ümidi kesin, silahlarınızı teslim etmeyin, savaşın” diyordu.

Üç günlük süre içinde silahlar toplanıp hükümete teslim edilmişti. Polis komiseri ile mutasarrıf halkı oyalamak için o gün 30 kadar mahpusu serbest bıraktılar. Ancak aralarında parti önderleri yoktu. Onların serbest kalması halinde savunma tertip edebileceklerinden korkutkları için hapiste eziyete devam ediyorlardı. Kim ki silahlarını teslim ederse tutuklanmayacak, tutuklu ise serbest kalacak şeklinde her tarafa haber yayıyorlardı. Halk hâlâ aynı saflıkla, mahpusları kurtarmak için her yere başvuru silah satın alıyordu.

Böylece halkın gücünü bitirdikten ve onu korkuya saldıktan sonra hükümet yok etme hareketine girişti. Öncelikle halkı öndersiz, sonra da silahsız bırakarak korunmasız halde ölüme götürdü.

Malatya Ermenilerinin katili olma görevini hükümet Mutasarrıf Faik Bey’e, Tahrirat Müdürü İzzet Bey’e, Polis-jandarma kumandanı Nedim Bey’e, Belediye Reisi Aziz Mustafa Ağa’ya teslim etmişti. Be-

* Oğlu Ehsan ve kızı Baderhan ile beraber, evlerinde sakladıkları 12 kişiden biri olan Hovhannes Apalakyan, Aziz Mustafa Ağa’nın kurtarıcı rolünü anlatmıştır. Ağa başkalarını da kurtarmıştır. En küçük oğlu Ekrem daha sonra et satırıyla babasını öldürmüş ve mahkemede gâvur papazı serbest bıraktığı için babasını öldürdüğünü söyleyince kahraman olarak beraat etmiştir. Nüfus memuru Battal’ın da Ermenilere yardımcı olduğu biliniyor ancak bununla ilgili bir kanıt yok.

lediye reisi haricindekiler Malatya Ermenilerinin yok edilmesini gerçekleştirenler oldular. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da işe Nisan ayının başlarında başladılar. 3 Nisan 1915'te yaklaşık 80 tanınmış sima çarşıda tutuklanarak hapse gönderildi. Aynı gün murahhas vekili Papaz Muşeg Muşegyan ve beraberindeki parti önderlerinden Manuk Ğantsyan, Hosrov Keşışyan, Setrak Momcıyan, Senekerim Boncuklıyan ve Parunak Babigyan polisler tarafından nazik sözlerle tutuklanıp ayrı ayrı hücrelere kondular. Büyük çoğunluğu partili olan diğer tutuklular da hapishaneleri doldurdular.

Polis komiseri İrinkoğlu Abdullah ilk gece parti başkanlarıyla tatlı tatlı konuşarak silahları hükümete teslim etmeleri konusunda onları ikna etmeye çalıştı. Manuk Ğantsyan, Ermenilerin yanında bulunan silahların zaten teslim edilmiş olduğunu, eğer başka bir talepleri varsa yerine getirmeye hazır olduğunu söylemiştir. Komiser hiç sinirlenmeden, hükümetin elinde Ermenilerin sahip olduğu silahların bir listesi bulunduğunu ve Ermeni önderler aracılığıyla bu silahların toplanmasını arzu ettiklerini dile getirdi. Bu konu hakkında görüşmeleri için de kendilerine bir gün mühlet verdiğini ekledi.

Ertesi akşam Papaz Muşeg ile kervancı Hovhannes Terğanyan (Artin Çavuş'un oğlu) sorguya alınmışlardı. Hovhannes silahların nakil işinde hayatını tehlikeye atma pahasına büyük hizmette bulunmuş biriydi. Onların sorgusu esnasında Papaz Muşeg de Ermenilerdeki tüm silahların hükümete teslim edilmiş olduğunu ifade etmişti. Papazın ifadesinden sonra polis komiseri, hükümetin sabrını taşırmamalarını tavsiye ederek tekrar bir gün daha mühlet vermiştir. O zamana kadar hapistekilerin aileleri tarafından götürülen yemekler mahpuslara teslim ediliyordu.

Üçüncü günkü sorgudan sonra parti önderleri tekrar sır vermeyi reddedince, Türk müfettişler pençelerini göstermeye ve çeşitli işkenceler yapmaya başlamışlardı.

İşkencelerden sonra Hosrov Keşışyan, Manuk Ğantsyan, Papaz Muşeg Der Muşegyan, S. Boncuklıyan ve diğer parti önderlerini tekrar sorgulamışlardır. Polis komiseri "ders alıp almadıklarını, silahların yerini itiraf edip etmeyeceklerini" sorunca hepsi istisnasız ret cevabı vermişlerdir. İçlerinden hiçbiri gevşeklik göstermemiştir. Ancak daha önce de gördüğümüz üzere, Papaz Muşeg'i halkla fikir alışverişinde bulunması için üç günlük mühletle serbest bıraktıklarında, papaz gençlerin muhalefetine rağmen halkı silahları teslim etmeye ikna etmeyi başarmıştı.

Böylece hükümet birkaç gün nefes alma imkânı tanıdıktan ve ahalîyi kandırdıktan sonra silahları toplamaya muvaffak olmuştu. Tüm silahların toplandığını ve herhangi bir isyan tehlikesi olmadığını görünce yaşlılar ve çocuklar hariç bütün Ermeni erkekleri tutuklayıp bir gün içinde hapisaneye doldurdu. Papaz Muşeg de tekrar hapse atıldı. Papaz Serovpe, Papaz Yeğya ve Papaz Krikor da onunla beraber tutuklandılar. Ermeni katolik rahibi İsdepan Gosdanyan da tutuklandı. Ermeni Protestanların iki pastörü Vartan ve Giragos da aynı şekilde hapse atıldı.

Malatya Mutasarrıfı Faik Bey bu esnada İstanbul'a gitmiş olduğundan yerine polis-jandarma kumandanı Nedim Bey vekalet etmekteydi. Hapistekileri korkunç işkencelere maruz bıraktı. S. Momcıyan, M. Çantıyan, Ğ. Keşişyan, S. Boncukyan, H. Jarjatyan, H. Terğanyan, Terzibaşyan, Parunakyan, N. Bonapartyan adı geçen kişi tarafından yarı ölü hale gelecek derecede işkenceden geçirilmişlerdir. Hapishanenin civarında oturan Türk aileler gece vakti işkencelerden dolayı yükselen feryatlara dayanamayarak uzaktaki evlere gitmişlerdir. Geceleyin gördükleri işken- ce sebebiyle ölenler sabah tek atlı belediye arabasına doldurularak İnde- re dağının eteğinde açılmış özel çukurlara dolduruyordu.

Ermeni papazlar, parti önderleri ve göze çarpan Ermenilerin hepsi öldürülmüştü. Hosrov Keşişyan işkencelerden kurtulabilmek için 5 Haziran 1915'te zehir içerek canına kıymayı denemiş ancak başarılı olamayıp tüm işkencelere maruz kalmıştır.

Tutuklu Ermeni Katolik rahibi İsdepan Gosdanyan'ı gece vakti hapisten çıkarıp dayaktan öldürdükten sonra cesedini kendi evinin önüne atmışlardı. Aynı cemaatin ruhani önderi Episkopos Mikayel Haçaduryan'ın Gosdanyan'ın serbest bırakılması için yaptığı müracaatlar sonuçsuz kalmıştır. 5 Mayıs 1915'te ise geceyarısı saat 3'te Ermeni Katolik marhasalığından rahip Hovhannes Gidoyan ve rahip Ğevont Khorkhoruni tutuklanarak hapse atılmışlardır. Episkopos, rahiplerin hangi sebepten tutuklandığını öğrenmek üzere bir rahibeyi göndermiştir.

Sonuçta, "Papaz İsdepan'ın ölümüyle ilgili araştırma yapmak üzere bir komisyon oluşturulduğu, rahiplerin rahat olduğu ve inceleme tamamlanincaya kadar tutulacakları, gerekirse episkoposu da davet edecekleri" yolunda cevap verilmişti.

* Taniyel Kalustyan bu rahibin soyadını Bağdasaryan olarak zikretmiştir. Ancak Gosdanyan olması gerekiyor. 1853'te dünyaya gelmiş ve 1894'te rahip takdis edilmiştir (1920, s. 40).

Rahiplerin öldürüldüğünü söylememize herhalde gerek yok. 15 Haziran'da episkopos da tutuklanmış ve aynı kadere mahkûm olmuştur. Onun yürek paralayan cinayetinin ayrıntılarını tekrarlama gereği duymuyorum (bkz. bu kitapta, s. 232).

Bu olaylar, yaratılan korku atmosferi içinde gerçekleştiriliyordu. Gazeteler aynı gün, yani 2-15 Haziran 1915'te İstanbul Beyazıt Meydanı'nda 20 Hınçak Partisi mensubu ile Kayseri'de çeşitli partilere mensup 11 Ermeni'nin asıldığını yazınca memleketteki Ermeniler dehşete kapıldılar. Ayrıca 12 Ağustos 1915'te Divan-ı Harp tarafından Boğos Nubar Paşa'ya 10 gün içinde divanın huzuruna çıkması çağrısı yapıldı. Nubar Paşa, "Doğu vilayetlerinde Ermenistan teşkil etmek için İtilaf devletleriyle işbirliği yapmak, Eçmiadzin Gatoğigosu'nun emri ve işbirliğiyle Ermenilerden bağış toplamak, Kafkasya'da Rus ordusuna gönüllü kaydetmek, Osmanlı devletine karşı ayaklanan Ermenilere maddi ve çeşitli yardım sağlamak"la suçlanıyordu.

Türk basını Ermeniler hakkında zehir kusuyordu. Türkleri tahrik etmek için Ermenilerin Van'da Türkleri kestiği söyleniyordu. Güya Ermeni doktorlar hastanelerde Türk askerlerini zehirlemişler, Ermeni askerler de silahlarıyla Rus tarafına geçmişlerdi. İttihatçılar işlenen suçlardan dolayı hükümet suçlanmasın diye bir taraftan Türkleri tahrik ediyor, diğer taraftan da Ermenileri kandırmak için yine Türkleri kullanıyordu. İttihatçılar Türkleri tahrik etmek için her tarafta Ermenilerin Van'da isyan edip Türkleri kestiği haberini yayıyorlardı. Böylece hükümetin Malatya'da herhangi bir olayı önlemek için Ermenileri tutukladığına halkı inandırmak istiyorlardı.

Diğer taraftan Ermenileri uyutmak ve ümitlerle oyalamak için sürekli olarak "tehlike yok, her şey çabucak bitecek" söylentisini yayıyorlardı. Bu sözlerle kanak bazı Ermeniler dükkânlarını açmaya devam ediyorlardı. Türkler hapisteki herkesin bir ay zarfında özgür bırakılacağını söyleyerek mahpus yakınlarını kasti olarak ümitlendiriyorlardı. Ermeni halkı ise hükümetin sadece partilileri takip ettiğini sanarak güzel rüyalarla oyalanıyordu. Ermeni kadınların yüzlercesi hapisane önünde toplanarak, sevdiklerini görebilmek için ağlayıp sızlayarak vicdansızların merhametini harekete geçirmeye çalışıyorlardı. Onların getirdiği yemekleri polisler yiyor, mahpuslar ise aç susuz kaderlerini bekliyorlardı.

Gerçekten de durum her geçen gün daha da ağırlaşıyordu. Zira hükümet sadece mahpusları azat etmemekle kalmıyor, yeni bir emir ya-

yımlayarak Türk ve Kürtlere nerede bir Ermeni görürlerse tutuklayıp hükümete teslim etmelerini emrediyordu. Ermeni semtleri ıssızlaşmıştı. Zira boyu biraz uzun olan, delikanlılık çağına gelmiş talebeler dahi tutuklanıp hapse atılıyorlardı.

Bu yöntemle neredeyse tüm erkekler ya tutuklanmış ya öldürülmüşler, halk başsız ve sahipsiz kalmıştı. Bu arada yeni mutasarrıf Rumelili Nazif Sırrı Bey Malatya'ya ulaşmış, gelir gelmez Malatya mebusu Haşım Bey'in evinde 15 İttihatçı'nın katıldığı bir toplantı düzenlemişti. Orada Ermenileri nasıl ortadan kaldıracaklarına karar vermişlerdi. Nitekim kırım 7 Haziran 1915'te hapistekilerden başlatıldı.* Zaten hükümet hapse yaklaşmayı yasaklamıştı. Mahpusların dış dünyayla ilişkileri kesilmişti. Onlara yemek getirmek de yasaklanmıştı. Hapishane görevlilerine onların Harput Divan-ı Harbi'ne teslim edildiklerini duyurmaları emredilmişti. Bazen de Derzor'a gönderildikleri söyleniyordu.

Yeni mutasarrıf İstanbul'dan aldığı emir uyarınca İttihatçılarla yapılan toplantıda verilmiş olan kararı uygulamaya koydu. Türk hükümeti vahşi planını bir şekilde haklı göstermek ve ona zemin hazırlamak için, polis aramaları esnasında Taşnaktsutyun'un faal üyelerinden Garabed Haçaduryan'ın elinde 500 çift polis kıyafeti bulunduğu haberini yaymaya başladı. Güya silahlı Ermeniler bu kıyafetlerle polis gibi görünüp hükümet konağı ve hapishaneyi işgal edeceklerdi. Hepsisi bu tür düzmece haberlerin uyandırdığı tepkileri sabırsızlıkla beklemeye başladılar. Hapsedilenler arasında bulunan Garabed Haçaduryan polis kumandanı Nedim Bey'in bu tür çabalarına rağmen gayet sağlam durmuş, hatta karşı çıkmaya çalışmıştı. Bu yüzden de aldığı ağır bir darbeye yere serilmişti. Söylenenlere göre Nedim Bey kafasını kendi elleriyle kesmişti. Nedim'in emriyle insafsızca katledilenler şunlardı: Senekerim Boncuklıyan, Setrak Momcıyan, Krikor Civelekyan, Mihran Tütelyan, Boğos Der Boğosyan (Eğinli), Manuel Kızıryan, Simon Uluhacyan, Nışan Apalakyan.

Halkın yanında artık silah kalmadığını ve öldürmenin sorgulama yoluyla uzun zaman aldığını gören polis teşkilatı ertesi gün, yani 8 Haziran'da aşağıda adı geçenleri baltalarla katletti: Hagop Havgıtukyan, Mıgset Bağdasaryan, Krikor Akayan, Hagop Papazyan, Haçadur Kazmayan, pastör Arakelyan, Isdepan Benneyan, Sahak Papazyan.**

* Melidinetisi bu tarihi vermiş, ancak Taniyel Kalustyan 7 Mayıs tarihini zikretmiştir.

** Ne yazık ki arama esnasında polisler Malatya Taşnaklarının isimlerinin yazılı olduğu listeyi ele geçirmişler, bu sayede tüm partilerini kolayca toplamışlardır. K. Melidinetisi, Haziran 1915 başlarında, yeni ve önemli belgeler ele geçirdiğini ve Haçadur

Bu mezbahadan şans eseri kurtulan az sayıda insan, geceleri yüzlerce mahpusun şehirde baltalarla öldürüldüklerini anlatıyorlardı. Öldürülenler arasında Behesni'den Ermeni Katolik rahip Gıgemes Sisageryan' da bulunmaktaydı. Rahibi zincire vurulmuş halde Kündübeg köyü yakınlarında insafsızca öldürdükten sonra cesedini bir kuyuya atmışlardı.

Nedim hapisteki Ermeni sayısının çok olduğunu ve tek tek öldürerek sonunun gelmeyeceğini, çok zaman alacağını düşünmüştü. Genel bir temizlik için Malatya hapishanesinde bulunan Türk ve Kürt canileri, her türden katili ve suçluyu serbest bırakarak onlardan bir çete oluşturdu. Çetenin başına ise Malatya mebusu Karşı Haşim Bey'in oğlu Muhammet Bey geçti ve devlet koruması altında işe başladı.

Zikredilen katiller devlet tarafından temin edilmiş silahlarla donanmışlardı. Çetelerin istasyonu Malatya Kilisesi'nin yakınında bulunan büyük bir han oldu. Her tür vahşeti oradan çıkarak gerçekleştiriyorlardı. Kesiyor, yıkıyor, kırıyor, insanların namusunu kirletiyor ama hiçbir şeyden sorumlu tutulmuyorlardı. Her tarafta Ermeni arıyor, 15 yaşından 90 yaşına kadar olan Ermeni erkeklerini hapishaneye dolduruyorlardı.

10 Haziran 1915'te" hapishaneden kışlaya kadar uzanan yol üzerindeki dükkân ve kahvehanelerin kapatılması emredilerek geçiş engellendi ve yol polis kontrolüne alındı. Korkunç karanlık bir geceydi. Polis komiseri ve mebus Haşim Bey'in oğlu Muhammet emrinde caniler hapishaneye girerek 300 mahkûmu ikişerli zincirlediler. Aynı gece Sarıcıoğlu Kasap Hüseyin önderliğinde kışlanın doğu tarafında bulunan

Ğazikyan'ın İslam olan kardeşine ve Vasak Ahmet'e tercüme ettirdiğini söylüyor. Ancak kâğıtların ne tarz belgeler olduğunu söylememiştir. Ğazikyan, Nalcı Ahmet hakkında olumsuz şeyler söylemiştir. Mardiros Taşçıyan da *Sev huşer* [Kara Anılar] adlı çalışmasında aynı görüşü tekrarlamıştır. Ancak kız kardeşinin oğlu Kevork Arslanyan –ki daha sonra Amerika Cleveland'a (Ohio) yerleşti– onu temize çıkarmaya çalışmaktadır. Arslanyan, Ahmet'in şartların zorlaması sebebiyle Müslüman olduğunu ifade ettikten sonra, onun özbeöz kardeşi olan Boğos Ağa'nın mallarına konmak için hem onu hem de yetişkin üç oğlunu elleriyle öldürdüğü şeklindeki dedikodunun da doğru olmadığını söylemektedir. Kevork Arslanyan, Ahmet'in, kurtulması için Boğos Ağa Ğazikyan'a görünürde Müslüman olmasını tavsiye ettiğini ancak o reddedince Türkler tarafından öldürüldüğünü anlatmaktadır. Arslanyan ailenin diğer üyelerinin ise Samosat'a giden tehcir kervanına katıldıklarını, Ahmet'in kendi oğlunu oraya göndererek kardeşinin ailesini geri getirmiş olduğunu, ayrıca kız kardeşini ve onun çocuklarını da güvenli yerlere yerleştirerek hayatlarını kurtardığını ifade etmektedir.

1861'de dünyaya gelmiş, 1885'te din adamı olarak takdis edilmiştir.

** Eğer kırımın başladığı tarih 7 Mayıs ise, bu tarih de 10 Mayıs olmalı.

İndere vadisinde hepsini baltayla öldürerek oradaki “Karlık” denilen yere doldurdular.

Adı geçen Muhammet, çeteleriyle beraber, Malatya’dan bir saat uzaklıktaki Pınarbaşı mevkiinde çalışmakta olan 1.200 silahsız Ermeni askeri de öldürdü. Ölenlerin hepsi Malatyalı değildi. Aralarında Harputlu, Eğinli, Arapgirli, Behesnili, Adıyamanlılar da bulunuyordu. Çeteler bu silahsız askerleri Perot köyüne götürerek camiye doldurdu ve ilk gece onarlı gruplara bölerek çeşitli bahanelerle dışarı çıkartıp katlettiler.

Arapgirli Ėazar adındaki genç bu felakete tanık olmuştur. Karanlıkta kaçmayı başarmış, tarlaların içinde sürünüp Malatya’ya gelerek olan biteni anlatmıştır. Ėazar daha sonra Dersim’e geçmeyi başarmıştır. İkinci akşam, hâlâ sağ kalmış olanlar camiden çıkmayı reddettikleri için çete ve polisler kapı ve pencerelerden kurşun yağdırarak hepsini öldürmüşlerdir. Daha sonra zincirli gruplar halinde ardı ardına İndere mevkine götürölüp Taş Tepe ve Aşağı Şehir’deki Karlık’a götürölerek baltayla öldürölmüşlerdir.

15-20 Haziran’a kadar partili simalar, din adamları ve birçok ileri gelen ve orduda hizmet görmekte olan silahsız askerlerin hepsi öldürölümüştü. 20 Haziran’da ise Ermeni halkının tüm erkeklerinin yok edilişi başlamıştır. Zengin, fakir, okumuş veya cahil, küçük büyük, fark gözetmeksizin hepsini tutuklamaya başlamışlardır.

1915’in 1-2-3 Temmuz geceleri Taş Tepe’deki uçurumlarda ve Aşağı Şehir’deki Karlık’ta toplu katliamlar devam etmiştir. Temmuz’un ilk günlerinde artık her şey tamamlanmıştı. Şehrin tutuklu tüm erkekleri, yani Ermeni nüfusun üçte ikisi kılıçtan geçirilmişti. Malatya Ermenilerinin soyu tükenmişti. Tutuklamalar bitmişti, çünkü artık tutuklayacak erkek kalmamıştı. Şehir, sahipsiz kalmış Ermeni kadınlarla yetim çocukların mekânına dönüşümüştü. Toplu olarak katledilen erkeklerin sayısı 1.800’den fazla hesaplanmışsa da bu sayının çok daha fazla olması gerekir.

Erkeklerin katledilmesinden sonra geriye yaş ve cinsiyet farkı gözetilmeden tüm Ermeni ırkının yok edilmesi kalmıştı. Zanaatkârlar haricinde Malatya’da zaten erkek kalmamıştı. Sağ bırakılanlar da Malatya’da onların işini yapacak Türk olmadığı için hayatta bırakılmışlardı. Ancak onların da ortadan kaldırılması planlandığı için her Ermeni ustanın yanına onlara zanaatını öğretmesi için ikişer Türk çırak konmuştu.

Bazı özel sebeplerle istisna olarak bir-iki Ermeni daha hayatta bırakılmıştı. Tıpkı Kevork ve İsdepan Çekemyanlar gibi. Çekemyanlar, Malatya yeraltı suları ağlarını bilen ve olası terslikleri düzeltebilecek yegâne insanlardı. Yani şehirde korkuya gark olmuş zavallı çocuklarla sahipsiz kadınlar topluluğu kalmıştı. Bu topluluk Türkler tarafından hakarete uğruyor, soyuluyor ve öldürülüyordu. Genç gelinler ve kızlar geceleri kaçınıyorlardı.

30 Haziran 1915'te tellallar vasıtasıyla Ermeni semtlerinde halkın beş gün içinde yola çıkarılacağı duyurulmuştu. Duyuruda "göç edenlere Derzor'da toprak, ev vs. verileceği" bildiriliyordu. Bu duyuru, kadın ve çocuklardan oluşan nüfusu patırtı çıkarmadan sessizce kızgın çöle sürüp aç susuz öldürmek için planlanmış bir sahtekârlıktı. Zaten 27 Mayıs 1915'te yayımlanan bir kanunla, şüphe duyulması durumunda delil veya mahkemeye gerek olmadan "şehir ve köylerdeki nüfusun" sürülmesi yolunda orduya yetki verilmişti.

Fukaralar ev ve eşyalarını yok pahasına satıyorlardı, o da Türkler ödemek isterlerse... "Ramazan Bayramı"nın ertesi gecesi tehcir emri uygulanmaya başladı. Nedim, şehri üç bölüme ayırmış, birinden diğerine geçişi veya irtibatı yasaklamıştı. Her bölgenin halkı bir kervan oluşturmaktı. Polisler, gözyaşı ve feryatlar içinde sürgünleri evlerinden çıkarak kervanlara katıyorlardı. Kervanlar şehrin dışındaki ilk geceyi Çeknuge denilen ovada geçirdiler. Sürgünler daha sonra yaya bırakıldılar. Yiyeceklerini sırtlamış sürgünler, Almaloğlu bahçesi, Hacı Sabri'nin hanı yakınlarında, Beylerderesi, Elemendik ve nihayet Gölene denilen yerlerde konaklayarak geniş araziye kat etmeye çalışıyorlardı.

Kervan, Eylül başında, Fırat kıyısındaki Samsat'a, yani tarihi Samosat'a vardı, ki normal yolcular için Malatya'dan dört günlük mesafede bulunuyordu. Sözü edilen kervan ancak 6-7 haftada oraya varabilmişti. Zira devlet mümkün olduğunca çabuk ölsünler diye onları yılan gibi kıvrılan dağ yolundan, aşılmaz vadilerden ve yollardan götürmüştü.

Bu şartlar içinde sürgünlerin ilk kervanı sayıca çok azalmış olarak ve yarı ölü halde Samosat'a ulaşabilmişti. Yarı ölü halde yola devam ederek aşılmaz Fırıncı ve Naldöken kayalıklarını aşmış, Cerablus'tan Suruç'a, oradan da kavurucu Derzor çöllerine kadar yürümüş, o esnada da Çerkesler onları katletmişti.

Surp Yerortutyun semti ahalisinden müteşekkil ikinci kervan da aynı şekilde ilk geceyi Çeknuge denilen yerde Almaloğlu ovasında geçirmişti. K. Melidinetşi şöyle anlatmaktadır:

Malatya Ermenilerinin namusuna göz dikmiş olan Haricioğlu Şaşı ve Hacebaoglu Hasan Bey gece gündüz tiksindirici olaylara gömülmüşlerdi. Sürgün kervanları onlar için zevk ve talan mekânları olmuştu. Gece gündüz demeden serbestçe işledikleri suçlarla anaları cehennem eziyetlerine gark ediyorlardı. Gelin ve bakire kızları pis arzularını tatmin için kullandıktan sonra katlediyorlardı (Melidinetisi, s. 167-168).

Bu vahşiler Tohma suyu kıyısında 10 yaşından 90 yaşına kadar olan erkekleri tek tek ayırıp vahşice katlediyorlardı. Devlet görevlileri bakire kızları analarının elinden zorla alıp götürüyorlardı.

Kırkgözü mevkinde (Tokma suyu kıyısında) üç gün boyunca sürgün kervanlarını soyduktan, erkekler katledildikten sonra, yine devletin emriyle sürgünler için tahsis edilmiş veya kiralanmış ulaşım araçları, araba, at, eşek vs. ellerinden alınmıştı. Erimiş bitmiş analar bebelerinin yanı sıra taşıyabilecekleri eşyaları da sırtlıyor, geri kalanları ise Türk-Kürt güruha bırakıyorlardı. Bu dağlarda, güneşin kavurucu ışığı altında sürgünler susuzluktan yanıyorlardı. Uzaklardan getirilmiş bir bardak su beş kuruşa satılıyordu.

Sürgünler, dinlenme imkânı bulunan istasyonlarda hiç mola verilmeden hemen yola çıkarılıyor, ama su, ekmek gibi hayati ihtiyaçları karşılama olanağı olmayan bölgelerde, aç ve susuz, işkence çekerek ölsünler diye haftalarca tutuluyorlardı. İkinci kervan da ilk kervanla aynı kaderi paylaştı.

En korkunç son ise üçüncü kervan için hazırlanmıştı. Zira üçüncü kervan, dağ yollarını ve aşılmaz vadileri yaya olarak geçmek zorundaydı. Kervan, Fırıncı denilen cehennemden Naldöken dağına doğru yola çıkarılmıştı. Dağın zirvesi o kadar yüksekti ki aşağıdaki uçurumda birbirine doğru yatmış kayalıklar karınca gibi görünüyorlardı. Kervan dağın zirvesine yaklaştığında birden ilerleyişini durdurdular. Süngülü polisler yukarıdaki dar geçidi kapattılar ve kurtulmaları için rüşvet istediler. Parası olanlar cehennem işkencesinden kurtuldular. Olmayanlar ise insafsızca dayak yiyorlardı. Caniler kurbanlarının gerçekten parası olmadığına ikna olduklarında da uçurumdan aşağı yuvarlıyorlardı.

Böylece devasa dağların tepelerinde ve vadilerde sürekli kırıma uğrayan kervan önce Samsat'a, daha sonra Suruç'a ulaşmalarının ardından diğer şehirlerdeki soydaşlarının kaderini paylaşmak üzere Derzor'a doğru ilerlemeye devam etmişti.

Malatya bir kırım merkeziydi. Sürgün Ermeniler oraya getiriliyor ve cesetleri orada İndere, Taş Tepe, Fırincılar, Kündübeg kuyusu ve aşağı semtteki Karlık denilen yere dolduruluyordu. Türkler, bu mezbahaya getirilen Ermenilerin arasında Malatya'nın yerli Ermenilerini de kattılar. Erzurum, Erzincan, Samsun, Sivas, Arapgir, Eğin ve diğer şehirlerdeki sürgün kervanları kırıma uğrayarak Haziran 1915'te Malatya'ya varmışlardı. Güya oraya yerleşeceklerdi ancak bir tek gün bir dinlendirilmeden, şehre dahi sokulmadan, Fırinci'daki dağ yolundan Derzor çöllerine sürüldüler.

Devlet, kervanları soyma hakkını açık artırma usulüyle talancı Kürt aşiretlerine veriyordu. Nitekim Malatya'daki Erzurumlulara ait ilk kervan, Malatya ile Harput arasındaki İzolu adlı kalabalık aşiretin ve civar Kürt aşiretlerin başı olan Bedir Ağa'ya 3.000 liraya verilmişti. Talan işi ni kardeşi Zeynel ile beraber yürüten Bedir Ağa büyük servet dizmişti. Onun Erzurumlulara ait kervanı talana ve kırıma uğrattığına bizzat şahit olan Arapgirli Boğos Ciğerciyan mucize eseri kurtulmuştu (Taniyel Kalustyan, *Bab Ukhdi*, IV. yıl, sayı 4, s. 17). Kim bilir daha kaç kervan ve grup, şehitliklerine tanıklık edecek kimse olmadan göçüp gitti.

Malatya şehrinin tehcirine paralel olarak Ermeni köyleri de boşaltıldılar. Savaş başladığında hükümet yöredeki iki Ermeni köyü olan Muşovıga ve Ansur'un hesabını görmeye karar vermişti.

20 Haziran 1915'te her iki köyün 15 yaşından 70 yaşına kadar olan erkekleri tutuklandılar. Aynı gece şehre taşınma bahanesiyle yakındaki bir vadide yayılım ateşine tutuldular. Ertesi gün kadın ve çocuklar yürek parçalayan şartlar altında sürgün edildiler.

1 Temmuz'da Talat Paşa'nın emri harfiyen uygulanmış ve Malatya Ermenileri insafsızca öldürülmüşlerdi. Ama memleket hâlâ durulmuş değildi. Hükümet Ermenilerden sonra, tehcir emrine karşı gelerek Ermenileri saklayan veya barınacak yer temin etmiş olan Kızılbaş Kürtlere yöneldi. Onlara yapılan eziyetler sonucunda 16 Ocak 1916'da Balyanlı ünlü Bozo Ağa isyan etti. Bu Kızılbaş Kürt Ağa 20 adamıyla beraber yolları kesip Türklere korku saldı. Gündüz gözüyle Malatya'nın Çırmığı kazasına girip polis komiserini öldürdükten ve bir sürü zarar verdikten sonra uzaklaştı. Grubu gittikçe kalabalıklaştı ve hükümet kuvvetlerine karşı düzenli saldırılarda bulunarak 2000 kayıp verdirdi. Ama sonunda yenildi.

Bu olaylardan önce 25 Ekim 1915'te Osmanlı ordusunun Kafkas cephesinde yenildiği ve Rusların ilerlediği haberi ulaştı. Türk muhacirler gelince haberin doğruluğu tasdiklenmiş oldu. Ermeni evleri bu muhacirlere tahsis edildi.

Gerek Kızılbaşların isyanı gerek Türk muhacir akını dolayısıyla meydana gelen karmaşa, sefalet ve pahalılığı artırdı. Türk muhacirler açlıktan sokaklarda ölmeye başladılar. Türkler birbirlerine "Ermeniler gitti, hayır ve bereketi de beraberlerinde götürdüler, Allah'ın bize verdiği cezayı çekiyoruz" demeye başlamışlardı.

Bu olayları, savaş, kıtlık ve toplu kaçışlar vesilesiyle görülen salgınlar takip etti. İspanyol gribi, tifo ve tifüsün yayılması, Malatya ve civarında büyük kayıplara sebep oldu. Tehcir edilmemiş Ermeniler bu salgınlarda da kayba uğradılar. Bu felaketler Malatya'yı tamamen söndürdü.

Malatya, İttihatçıların şeytani planları ve onun sonuçlarını dolu dolu yaşamıştır. Büyük İttihatçı ve bu planın baş mimarı Talat Paşa, 3 Kasım 1916'da Malatya'ya gitmiş ve mebus Haşim Bey'in evine misafir olmuştur. Talat Paşa bu vesileyle Ermenice tüm kayıtların ve kırımla ilgili izlerin tamamen yok edilmesini emretmiştir. Bu emir uyarınca Ermeni mezarlığındaki tüm taşlar kışla yapımında kullanılmıştır. Talat, İslamiyet'i kabul etmiş Ermenilerin de öldürülmesini emretmişti. Nitekim onlar köylerden kente gelmeyi başardıklarında tutuklanıp sürgün edildiler ve Gölene dolaylarında yok edildiler.

Erzurum Ermeni Katolik Murahhası 80-85 yaşlarındaki Episkopos Hovsep Melkisetekyan Malatya'ya vardığında, üç tehcir kervanı yola çıkmış ve Malatya Ermeni nüfusundan geriye sadece şehirdeki birkaç kişi kalmıştı. Melkisetekyan'ın yanında kız kardeşi, Bayburtlu iki kız, gelini ve kız kardeşinin çocukları bulunuyordu. Avusturya elçisinin yardımlarıyla kendisinin ve yanındakilerin hayatı bağışlanmıştı. Erzurum'dan Harput'a gelmiş, uzunca bir süre orada kaldıktan sonra Malatya'ya gelerek bir eve yerleşmişti (bkz. *Bab Ukhdi*, V. yıl, sayı 18, s. 12).

Yaşlı din adamı Malatya'da gizlice, patırtı çıkarmadan ve dikkat çekmeden elinden geldiğince geride kalanları teselli etmeye çalıştı. Evinde ayin yapıyor, Ermeniler de korka korka bu ayinlere katılıyorlardı. 1917 yılının ilk aylarında bir şapel tesis edildi. Paskalya'da yapılan görkemli ayin Ermenilere büyük teselli oldu.

5 Mayıs 1917'de Malatya'nın yeni polis komiseri Fadil ayinle ilgili rahatsızlığını belirtmiştir. Eylül 1917'de Malatya mutasarrıfı olarak,

daha önceden episkoposun tanıdığı Erzurumlu Şevket Bey göreve getirilmişti. Episkopos Melkisetekyan tebrik ziyaretine gitmiş ve İstanbul'a döneceği tarihe kadar ayinlere devam izni alabilmişti.

Adı geçen episkopos, Malatya tehcirinin sekinci ayında (Şubat 1916), Katolik ve Protestan Ermenilerin tehcirden azat edilmeleri sebebiyle sayıları artan Malatya Ermenilerinin başına geçti. Malatya Ermenilerinin sayısı, sürgün yollarında kıl payı ölümden kurtulup geri dönenler sayesinde 1917'de biraz arttı.

Kızılbaş köylerinde ve Kürt dostlarının yanına sığınmış Ermeniler de şehre dönmüşlerdi. 28 Ekim 1918'de Mondros'ta ateşkes imzalandığı ve bir Ermenistan kurulduğu yolundaki haber her tarafa duyurulduğunda, Malatyalı olsun veya olmasın Malatya'daki Ermeni sayısı zaten 2.000'e ulaşmış bulunuyordu.

Yenilen Osmanlı devleti hemen politikasını değiştirmiş ve yumuşak bir tarzı olan Kürt Halil Rahmi Bey'i Malatya mutasarrıfı tayin etmişti (1919).

10. Tehcirden Sonra Malatya'daki Ermeni Kalıntıları

Ekim 1917'de tehcir artık sonlanmıştı. Ermeniler az da olsa nefes almaya başlamışlardı ama Türklerin nefreti henüz bitmemişti. Ermenilere kötülük yapmak için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı.

Mesela, Hagop Sahakyan (Çertilyenlerin), Serovpe Kündübegyan ve Mançuk adıyla anılan öğretmen, tehcir bittikten sonra katledilmişlerdi. Cemaate ait müesseselerin tümü ya yıkılmış ya da işgal edilmişti. Ayakta kalan tek hayır müessesesi, 300 yetimin barındığı Alman Yetimhanesi'ydi. Malatya Ermenilerinin "hayrik" [baba] diye adlandırdığı yetimhane müdürü, Alman siyasetine paralel olarak kendisi de Türklerle yakın bir davranış tarzını benimsemişti.

Emrinde bulunan ve aslında kurtarabileceği Ermeni görevlileri öldürsünler diye kendi elleriyle Türklerle teslim etmişti. Müdür, işçileri kurtarmak için Almanya'ya sormuş ve böyle bir lütfâ gerek olmadığı cevabını almıştı. Eğer ihtiyaç hasıl olursa, Almanlar işçi olarak gelmeye hazırlardı. Alman yetimhanesinin haricinde devlet de Surp Yerortutyun Kilisesi dahilinde Hacı Çekirdekzade Hacı Ahmet'in denetiminde bir yetimhane açmıştı. Bu yetimhanede, kendilerine günde elli gram ekmek verilen yaklaşık 100 Ermeni yetim bulunuyordu. Yetimlerin

neredeyse tamamen bakımsız, terk edilmiş haldeydi, sürekli hastalanıyorlardı. Onların başına belletmen olarak görevlendirilen o adam, günde 5-6 hasta çocuğu çöp arabasıyla Ören ovasına naklettirerek diri diri gömdürüyordu.

1917'de Erzurum'daki yenilgiden sonra 30.000 kişilik kuvvet Ahmet Ali Bey'in komutasında Malatya'ya geldi ve şehir askeri kışlaya dönüştü. Ancak komutan adil bir insan olduğundan askerlerinin Ermenilere kötülükte bulunmasına izin vermemiştir. Komutan maalesef Akçadağ Kürtlerinin isyanını bastırmak için saldırdığı esnada öldürüldü ve ordu dağıldı. Komutanın cesedi zorlukla şehre getirildi ve manastır yolu üzerinde yer alan Çingenelik'teki Türk mezarlığına gömüldü.

İttihatçı hükümet, kırımdan sonra da Ermenileri takibe devam etti. Emval-ı Metruke işiyle meşgul olmak için İstanbul'dan bir memur geldi ve tüm evleri devlet hazinesine kaydettikten sonra kalan Ermenilerin Fırıncı'ya sürgün edilmek üzere hazırlanmalarını emretti. Amacı, Ermenilerin evlerine el koyarak onları tamamen açıkta bırakmaktı.

İki gün sonra Ermeni semtlerini kuşatıp onları Almaloğlu tarlasına götürdüler. Önce eziyet etmeye, sonra da soymaya başladılar. Daha sonra aralarından Protestan, Katolik, Süryani ve bir kısım zanaatkârları ayırarak şehre geri döndürdükten sonra diğerlerini sürgün ettiler.

30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Anlaşması imzalandığında Malatya Ermenileri işte bu şartlar altında eziyet çekmekteydiler. Osmanlı yenilmiş ve İttihatçı önderler kaçmışlardı. Türkler sinmişler ama dış gıcırdatmaktan da vazgeçmemişlerdi. 18.000 Ermeni'den sadece 2.000'i dönmüştü, ancak hepsi Malatyalı değildi, çeşitli şehirlerden sürgün edilen Ermenilerden geriye kalanlardı. Malatya ıssızlaşmıştı ve aktif hayat bitmişti.

Ermeni semtleri tamamıyla harabeye dönmüştü. Cemaate ait mallar ve müesseseler işgal edilmişti. Ana katedralin mihrapları ve kutsalları söküldükten sonra askeri kışlaya dönüştürülmüştü. Surp Yerortutyun Kilisesi de önce Türk muhacirlerin merkezi olmuş, sonra da hapishaneye dönüştürülmüş ve Katil Damı olarak adlandırılmaya başlanmıştı.* Surp Harutyun Kilisesi'ni ise sökmüşler ve taşlarını ev inşa etmekte kullanmışlardı. Aynı şekilde Ermeni Katoliklere ait kilise de işgal edilmişti. Ancak bu kilise ve onun mülkleri daha ateşkes imzalanmadan geri verilmişti. Episkopos Hovsep marhasalık binasına yerleşmiş ve ki-

* "Dam" kelimesi hem "tavan, çatı" hem "tuzak" anlamına gelir.

lise ayinlerine başlamıştı. Protestanların dua yeri ise askeriye ekmek hazırlanması için fırına dönüştürülmüştü. Latin Kilisesi de polis merkezi olmuştu. Katoliklere ait hastane hükümete geçmiş ve maarif müdürü aynı zamanda hastane müdürü olarak görevlendirilmişti. Orduzi'deki kilise ile Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi ise soyulmuştu.

Mütareke'nin ilanı, artık Ermenilerin çektikleri son buldu diye düşünen Malatya'daki Ermeni kalıntılarına yeni bir hayat ve coşku verdi. Çok nüfus kaybetmiş olmalarına rağmen ölüm korkusunun hâkim olduğu günlerin ardından hâlâ milletin kalıntılarını toplamak ve onları yaşatma arzusunda olan ve bundan vazgeçmeyen insanlar vardı.

Mütareke ilan edilir edilmez Garabed Kılıçyan Patrikhane ile gayri-resmi olarak yazışmaya başladı. Onun en yakın yardımcıları Harutyun Sırakordzyan, Kevork Çekemyan (Çekem Kezo), Kevork Jamakordzyan oldu. Adları zikredilen kişiler cemaatin yöneticisi konumundaydılar. Yeni katılan kişilerle beraber yardımcılarının sayısı gittikçe artıyordu. Yönetim Kurulu diye adlandırılan bu oluşuma Garabed Donabedyan, Taniyel Kalustyan, Arakel Karakızyan (Arakel Usta), Manuel Der Vahramyan, Hagop Köletavityan, Haçadur Indrikyan, H. Berberyan, Kevork Gemalmazyan, Muşeg Der Muşegyan dahil olmuşlardır.

Oluşuma o sırada Malatya'da bulunan Katolik ruhani önderi epsikopos Hovsep Melkisetekyan başkanlık etmiştir. Oluşumun ilk işi cemaate ait malları resmi yollardan geri kazanmak oldu. Azalar bu konuda büyük çaba sarf etmiş ve olmazı oldurmuşlardır. Cemaate ait ve işgal altında bulunan gayrimenkulleri, kilise, okul ve manastır binalarını geri almayı başarmışlardır.

Bu durumu ve hâkim olumlu havayı gören Müslümanlaşmış Ermeniler de tekrar Hıristiyanlığa dönmeye başlamışlardı. Kaçırılmış ve zorla Türklerle evlendirilmiş Ermeni kızları fırsat bulduklarında kurtulmak üzere marhasalığa sığındılar. Cemaat ayrımı gözetilmiyordu.

Yönetim kurulu İstanbul Patrikliği ile düzenli yazışmayı sürdürüyordu. Latinlere ait kilise yetimhaneye dönüştürüldükten sonra civar köylerdeki yetimler toplanmaya başlandı. Kısa sürede yetimlerin sayısı 2.000'e yükseldi. Çünkü civar bölgelerdeki yüzlerce yetim de Malatya'ya getirilmişti. Onları korumaya almak için Ermeni okul binaları ve birçok zenginin geniş evleri yetimhaneye dönüştürüldü. Yüzlerce yetim besinsiz ve bakımsız yetimhanenin dışında sokaklarda kalıyor, ölenler çoğu kez gömülemiyordu bile. Öyle ki yetimlerin sadece çeyre-

ği ölümün pençesinden kurtarılabildi. Amerikalılar tarafından Alman “baba”nın binasında tesis edilmiş ve kendileri tarafından yönetilmekte olan yetimhane bu dönemde büyük hayır işledi.

Garabed Donabedian kurtarabildiği daha büyük yaştaki yetimleri yönetim kuruluna, minikleri ise Amerikan yetimhanesine teslim ediyordu. Bir süre sonra Patrikhane, yönetim kuruluna, kendi himayesindeki yetimlerin de Amerikan yetimhanesine teslim edilmesi yönünde emir verdi. Böylece onların da hayatı kurtuldu, Türkler güçlenmeye başlayınca Amerikalılar onları Suriye’ye naklettiler. Yetim toplama işinde en faal kişi olarak Garabed Donabedian öne çıkmış ve sonunda da bu fedakârlığının kurbanı olmuştur.

Mütareke’den sonraki iki yıl boyunca (1918-1920) Ermeniler az çok rahatlamışlardı. Türkler ise cezalarının ne olacağını bekliyorlardı. Ancak bu hal uzun sürmedi. Kemalist hareket Türkleri tekrar yüreklendirdi ve yeniden Ermeniler üzerinde baskı uygulamaya başladılar. Mustafa Kemal, Aralık 1919’da Erzurum’dan Sivas’a geçtiğinde merkez olarak orayı seçti ve Türkler eğik başlarını tekrar yükseltmeye başladılar.

1920’de bu olumsuz havaya ve Türklerin tekrar uyanmasına karşın Garabed Donabedian yetim toplama işine devam ediyor, araştırmalarını köylere doğru genişletiyordu. Köylerden 150 kadar yetim toplamayı başarmıştı. Papaz Isdepan Ğazaryan’ın tanıklığına göre onların ihtiyaçlarını kendi kesesinden karşılıyordu. Bazılarına göre ise –ki bu daha mantıklı– Patrikhane’den gelen yardımı kullanıyordu. Ancak bizce daha akla yakın olanı, yetimhanenin Malatya Eğitimseverler Cemiyeti’nin paralarıyla 1918’de Garabed Donabedian tarafından açılmış olduğudur.

Çarşıdaki Ana Katedral’in yıkık bölümleri Arakel Usta ve hayatta kalan diğer ustaların fedakârca çalışmaları sayesinde onarılmıştı. Aynı şekilde Surp Yerortutyun Kilisesi de geri alınmış ve onarılmıştı. Papaz dönüşümlü olarak pazarları her iki kilisede de *Badarak* ayini yapmaktaydı. Sadece tamamıyla yıkık durumda bulunan Surp Harutyun Kilisesi onarılamamıştı. Yönetim ayrıca Surp Pırgıç Manastırı’nı da onarttı. Orduzi’deki manastır ise temelinden yıkılmış olduğu için onu onarmak mümkün olmadı.

Ermeni Katoliklere ait kilise, Ermenice konuşan Fransız bir rahip tarafından tekrar açıldı. Kışlaya dönüştürülmüş olan Latin Kilisesi ise yetimhane oldu. Askeri fırına dönüştürülmüş olan Protestanların dua yeri olduğu haliyle kaldı.

Hayatta kalmış yetimlerin eğitim görmesi için kiliselerden sonra bir de okul açılması gerekiyordu. Ancak ne kiliselerin ne de okulun sabit bir geliri vardı. Zira bütün gayrimenkuller yıkılmıştı. Cemaatin en fazla gelir getiren mülkü olan Tellal Pazarı veya Kalaycı Çarşısı'nı Ermeni ustalar büyük fedakârlıklarla ve çabalarla onarmışlardı.

18 Aralık 1920'de Episkopos Kūd Mkhitaryan'a mektup yazmış olan Hovhannes Sırakordzyan bu inşaat sebebiyle okulun açılışının bir yıl ertelenmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Episkopos Kūd eğitim işinin sağlam temellere oturtulması için bu gecikmeyi olumlu bularak diğer Ermeni okullarından faydalanılmasını tavsiye etmiştir.

Nitekim Katolik Murahhas Hovsep Melkisetekyan'ın muhalefetine rağmen Ermeni Katolik kilisesine bitişik binaların birinde okul açılmıştı. Melkisetekyan cemaat farkı gözetilmeksizin açılacak bir okula taraf-tar değildi, buranın "Ermeni Katolik Okulu" olmasında ısrarcıydı.

Uzun süren tartışmalardan sonra Ermeni Katolik episkoposu devreden çıkarmak mümkün olmuş ve Garabed Donabedian yönetime başkan seçilerek "Millet Başı" unvanı ona verilmiştir.

Okul açılmış, episkopos Hovsep ise makamına çekilerek sadece dini işlerle ilgilenmeye başlamıştır. 1919'da ise tüm ailesiyle beraber İstanbul'a göç etti. Marhasalığı da Latin papaz H. Buna'ya teslim etti.

Kilise ayinleri bir şekilde sürdürülmüş, ancak okulu sürdürmek mümkün olmamıştır. Katolik din adamının yobazca hareketleri sonucunda Malatya Ermenileri 26 Temmuz 1919 tarihli bir dilekçeyle Patrikhane'ye başvurup bir murahhas veya papaz gönderilmesini istediler. Patrikhane, Malatyalıların dini işleriyle ilgilenme vazifesini o esnada Harput marhasalığını idare etmekte olan Episkopos Kūd'e vermiştir.

Henüz bu bölünme gerçekleşmeden, 25 Mart 1919'da Amerikalı Dr. Baron ve Mr. Riggs Harput'tan Malatya'ya gelmişlerdi. Yönetim kurulu kalabalık bir grup ve hükümet görevlileriyle beraber gelenleri şehrin dışında karşılamaya gittiler. Dr. Baron ve Mr. Riggs arabadan iner inmez mutasarrıfın elini sıkıp, "Memleketinizin selameti için sizi ziyaret geldik, kabul eder misiniz?" diye sormuş. Mutasarrıf da gülümseyerek "Hoşgeldiniz, başımızın üstünde yeriniz var" diye cevaplamıştı.

Misafirler mutasarrıflıktan sonra Katolik önderini de ziyaret etmişlerdi. Mr. Riggs okul için belli bir meblağ bağışlayacaklarını söylemiş ve bu sözünü de yerine getirerek 15 Osmanlı lirası tahsis etmişti.

Amerikalı misyonerlerden sonra 15 Mayıs 1919'da bir İngiliz topçu alayı gelip kışlanın yakınında çadır kurmuşlardır. Garabed Donabedyan, Taniyel Kalustyan ve Manuel Der Vahramyan İngiliz komutanı ziyaret etmişler ve onun sorularını cevaplamışlardır. Komutan şehir ve köylerde ne kadar Ermeni kaldığıyla ilgilenmiş, Kürt ve Türklerin oranını sayı olarak öğrenmek istemiştir. İngilizler sekiz gün kaldıktan sonra oradan ayrılmışlardır.

1919 Ağustos başında İttihatçı önderlerden nüfus memuru Hacı Efendi, tahrirat katibi Talat Efendi, Hacı Çekirdekzade Hacı Efendi, Ahizade Abdurrahman Efendi, Karakaşzade Muhammet Efendi, Saltzade Vahip Efendi ve birkaç ileri gelen İstanbul'a gönderilmek üzere tutuklanıp hapse konmuşlarsa da gönderilmemişlerdir.

Mutasarrıf, Ermenilerin Sivas'a kadar onlara öncülük etmelerini istemişti. Bu muhtemelen Ermenilere kurulmuş bir tuzaktı. Ermeniler teklifi reddedince İttihatçılar da orada kalmış oldular.

19 Ağustos 1919'da Washington'dan Malatya'ya gelen sekiz kişilik bir komisyon Haşim Beyzade Talat'ın evinde ağırlandıktan sonra ertesi gün Harput'a gitmek üzere ayrıldılar. Onların ardından üç Fransız görevli geldi. Onlar da kumaş tüccarı Osman'ın evinde misafir edildiler. 12 Eylül 1919'da İngiliz Binbaşı David 10 askerle Malatya'ya gitti ve 1914 seferberlik ilanından önceki tarihlerdeki milletlerin sayısı ile ilgilendi.

Garabed Kılıçyan gerekli bilgileri vermiş, Patrikhane'ye de kendisinin verdiği sayının gerçek sayıdan az olduğunu haber vermişti –nitekim Binbaşı David de bunu teyit etmiştir. Türklerin verdiği sayı ise her zaman abartılı ve yalandı.

Ermenilerin yeniden diriliş çabalarını izlemekte olan Türkler ve Kürtler, köyün birinde yetimleri aramaya gelmiş olan Garabed Donabedyan'a saldırıp onu öldüresiye dövmüşlerdir. Donabedyan korkudan hastalanmıştı. Durumu ağırlaşınca komünyon almak istemiş, sadece Katolik görevli olduğundan ona başvurmuşlardır. Din adamı, Donabedyan Katolik olmadığı için ona komünyon vermek istemeyince, onun bu yobazlığına kızan Donabedyan son dileğinden vazgeçmiş ve komünyon almadan vefat etmiştir. Katolik kilisesinin sert ve yobaz temsilcisi Donabedyan'ın cenaze merasimine de katılmamıştır. Bu duruma sinirlenen Kevork Çekemyan, Hovhannes Sırakordzyan, Garabed Köletavityan dini ritüelleri iyi bilen taşçı Mıgırdiç Çazaryan'a müracaat ederek duaları ona okutmuş ve Garabed Donabedyan'ı Ermeni mezarlı-

ğına defnetmişlerdir. Bir kez daha bu tarz yobazlıklara maruz kalmamak ve halkı dini ritüellerden mahrum etmemek için bir din adamı bulunmasına karar verilmiş, bu konuyu görüşmek üzere de cenazenin ertesi günü bir halk danışma toplantısına davet edilmiştir.

Toplantıda Mıgırdiç Ėazaryan'ın papaz takdis edilmesine karar verilmiştir. Ėazaryan da teklifi kabul ederek Harput'a gitmiş ve Episkopos Kūd Mkhitaryan tarafından 18 Eylül 1920'de Isdepan adıyla papaz takdis edilmiştir. Kırk günlük tövbe süresini tamamladıktan sonra Malatya'ya dönmüştür. O sırada kilise binaları da Türklerden geri alınmıştı.

Cemaat okulunun 1920'de kapanması ve Papaz Isdepan Ėazaryan'ın takdis edilişinden sonra yeni bir cemaat okulunun açılması zaruri hale gelmişti. Dolayısıyla onunla ilgili izin alma zamanının geldiğine karar verildi. Ėazaryan kendi imzasını taşıyan bir dilekçeyle Mustafa Kemal'e müracaat ederek küçüklere bir okul açmak için izin istedi. Mustafa Kemal Ermeni tarihi öğretilmemesi ve okulun Türk bir öğretmenin denetiminde bulunması şartıyla okulun açılışına izin verdi.

1923 yılına kadar eğitime devam eden okulda Yervant Ataşyan ve Sımpat Apkaryan (Sivaslı) adında iki Ermeni öğretmen görev yapmaktaydı. Ancak ne yazık ki Ermenilerin hayatının gelişmesine izin veremeyecek bir ortam oluşturuldu ve yeni korkular başladı. Bu durumun ilk sebebi 1921'de başlamış olan Türk-Yunan Savaşı oldu. Bu savaş sebebiyle Mustafa Kemal kırım uygulamadan ahaliyi tehcir ettirdi. Bunu yaparken olası yenilgiyi hesaplamıştı. Bu vesileyle Küçük Asya'daki Rumlar Doğu'ya göç ettirildiler. Malatya'ya çok sayıda Rum getirildi. Neredeyse kuru ekmeğe talim etmeye mahkûm olmuşlardı.

1921 sonbaharında büyük bir yangın çıkmış, çarşıdaki dükkânların %90'ı bu yangında yok olmuştu. Hükümet bu yangını memnuniyetle seyretmişti. Yangını kendi çıkartmamışsa bile yayılmasına izin vermiş, söndürmek için ciddi bir gayrette bulunmamıştı. Türkler fırsattan istifade ederek tüm dükkânları talan ettiler. Hükümet binaları da yangın sebebiyle kül olmuştu, tekrar inşa edilmeleri gerekiyordu. Ancak Ermeniler sürgün edilmiş olduğundan, yapacak usta bulunmadığı için sürgün Rumları bu iş için kullandılar.

Böylece bir felaket olan yangın, hayırlara vesile olarak Rumlara ekme kapısı açtı. Büyük, yeni bir cami (30 yıldan beri minareleri yarım kalmıştı) ile hükümet binaları inşa edildi.

Buna rağmen, 1922’de kış çok sert ve soğuk olunca korunmasız Rumlar büyük kayıplar verdiler. 9 Eylül 1922’de İzmir’in alınışı sonucunda Türk-Yunan Savaşı, Mustafa Kemal için büyük bir zafer oldu. Bu zafer onun konumunu güçlendirdi ve Osmanlı devletinin mirasçısı durumuna getirdi. Babiâli’nin saltanatına son vererek devlete kendisi hükmetmeye başladı. Duruma hâkim olduktan sonra da Ermeni karşıtı siyaset izlemeye başladı.

Emval-ı Metruke görevlileri tekrar işe başladılar. Sadece Ermenilerin bıraktığı malları işgalle kalmıyor, kendi evlerinde ikamet edenlerden bile kira talep ediyorlardı. Diğer taraftan gitmek isteyenlere serbest *vesika* verileceği duyuruluyordu. Gerek Ermeniler gerek Rumlar Suriye’ye geçmek için serbestçe vesika almaya başladılar.

Ermeniler 1924’te bölük bölük göç etmeye başladılar. Zira her gece 15 kişilik çeteler bir Ermeni evine saldırıyor, öldüresiye döverek gümüş, altın, para vs. talep ediyorlardı.

Ateşoğlu Yıldırım veya Yıldırım Ateş olarak adlandırılan bu oluşum, terörist rol oynayarak halkın huzurunu kaçıırıyordu. Evlere ilanlar yapıştırarak 10 gün içinde kenti terk etmeleri, aksi halde canlarından olacakları şeklinde tehditlerde bulunuyorlardı. Nitekim tehdit ettikleri şekilde hırsızlık, soygun olaylarına başlamışlardı. Her gece Ermeni evleri taş tutuluyor, Ermeniler korkuya kapılıyorlardı. Herkesten önce Köletavityanların evini basmışlar, Garabed Ağa’yı dövdükten sonra 50 Osmanlı altınını çalıp gitmişlerdi. Bu olaylar bir ay boyunca sürmüştür.

Bir gün de Ana Katedral’in kapısına bir ilan yapıştırarak eğer beş gün içinde gitmezlerse Yıldırım Ateş cemiyetinin Ermenileri ateşe vereceğini bildirmişlerdi. İlanı yapıştırdıkları gece papazın evini de ziyaret etmişlerdi. Ancak kapıdaki üç silahlı Ermeni, Harutyun Kepenekyan, Kerop Vorperyan ve Papaz Isdepan Der Ğazaryan kendilerini dostça yollamışlardır.

Emval-ı Metruke müdürünün Papaz Isdepan Der Ğazaryan’a da açıkça söylediği üzere amaçları Ermenileri korkutarak gitmelerini sağlamak, ülkeyi onlardan temizleyerek mallarına sahip olmaktı. Böylece İttihatçı plan gerçekleşecek ve ülke Türklere kalacaktı.

Devlet siyasetinin sonucu olduğu ortaya çıkan bu korku ortamında Papaz Isdepan başkanlığında 35 kişi marhasalık binasına toplandılar ve Ankara’ya Mustafa Kemal’e telgraf çekip yardım isteme kararı aldılar.

Kevork Gemalmazyan’ın kaleme aldığı telgrafın içeriği şöyleydi:

Biz Malatyalı Ermeniler cumhuriyet hükümetinin hizmetkârlarıyız ve adaletine inanıyoruz. Vatandaş ve tebaa olarak, evlerimizde yaşamak istiyoruz. Devletin koruması ile evlerimizin taşlanmasına engel olunmasını arzu ediyoruz. Eğer tebaalığımız istenmiyorsa ve gitmemiz arzu ediliyorsa, bunun geceleri evlerimize korku salan haydutlar tarafından değil, hükümet tarafından bize bildirilmesini istiyoruz.

Telgraf 9 Kasım 1923 tarihinde Taniyel Kalustyan ile Hacı Hagop Kündübegyan'ın imzalarıyla çekildi. Ancak bir faydası olmadığı gibi belki de daha ters tepki yaptı. İmzalayan iki kişiden ülkeyi terk etmeleri istendi. Papaz İsdepan Ğazaryan da neredeyse hükümet baskısı sonunda çaresiz 35 haneyle beraber 1 Eylül 1923'te Malatya'dan uzaklaşmıştır.

Ertesi aylarda yeni baskılar göç dalgasını hızlandırdı ve birçok Ermeni doğduğu yeri terk ederek –çoğu kaçarak– Suriye'ye geçti. Zira Mustafa Kemal'in zaferleri azınlıkları yok etmek ve Türkiye'yi tamamen bir Türk devletine dönüştürmek konusundaki İttihatçı büyük planı gerçekleştirmede ona cesaret veriyordu.

Türk-Yunan Savaşı'ndan sonra Kürt isyanının bastırılması başka bir zafer oldu. İsyân 18 Şubat 1924'te Kürt Sait başkanlığında patlamıştı. Maden, Osmaniye ve Çermuk, Kürt isyancılar tarafından ele geçirildi. Diyarbakır ise kuşatıldı. Şeyh Sait, Mustafa Kemal hükümetini tanımıyor ve şeriat talep ediyordu. Şeyh'in İngilizler tarafından korunduğu ve Kürtlerin onlardan maddi yardım aldığı da söyleniyordu.

Kürtlerin olduğu bölgelerde savaş durumu ilan edildi. Malatya da bu çemberin içindeydi. Orada kalan, seyahat etmeleri ve Türkçeden başka dil kullanmaları yasaklanmış olan 50-60 hane Ermeni şaşırmış, korku içinde sonucu beklemekteydiler.

Türk ordusu isyanı 28 günde bastırdı. Kürtler Diyarbakır ve civarında kılıçtan geçirildiler. 24 Mart 1925'te Türkler Çermuk'u ele geçirdiler. Böylece Malatya yeni bir Kürt savaşının korkusundan kurtulmuş oldu.

Mustafa Kemal artık "Türkiye Türklerindir" söylemini sert şekilde uygulamaya başlamıştı. Dini yobazlığın yerini milliyetçilik alıyordu. Kadınlar özgürleşmeye başlamıştı, ancak halk korku içindeydi ve işgaller sürüyordu. Ermeniler gayrimenkullerini ve mallarını satamıyor, ancak devlet Ermenilere ait malları "Halk Partisi" adına satabiliyordu.

Ermenilerin durumu umut kırıcıydı, göç devam ediyordu ve sayıları iyice azalmıştı. Dolayısıyla henüz yeniden toparlanmaya başlayan Er-

menilerin varlığı son bulmuştu. Ne yarım yamalak kilise kalmıştı ne de okul. Ermeni çocukları Türk okuluna gidiyorlardı. İslamiyet'i seçip sonradan kendi dinine dönmüş olanların önemli bir bölümü kesin olarak tekrar İslamiyet'e geçmişlerdi. Türkiye tamamen Türklerden mürekkep bir ülke haline geliyordu.

VIII. BÖLÜM EKONOMİ

1. Ticaret Merkezi Olarak Malatya

Malatya harika bir iklimi, bol suyu ve verimli toprağı olan bir bölgede kurulmuştu. Suyu ve güneşi bol ovada kurulmuş ve Fırat'a çok yakın olan kentte eskiden beri neredeyse her şeyin yetiştiğine eski tarihçiler, yeni coğrafyacılar ve araştırmacıların hepsi tanıklık etmektedirler. Episkopos Sahak Gokyan'ın da söylediği üzere Malatya “sonsuz doğurganlığa” sahiptir (Gokyan, s. 8).

Strabon Amasyalıydı ve Küçük Asya'yı çok iyi biliyordu. Zira bu bölgeyi gezmişti. Melidine'den bahsederken “Melidine, Kommagene'ye benzer. Zira tamamıyla meyve ağaçlarıyla doludur. Kapadokya'nın işlenmiş tek bölgesidir. Zeytin yetiştirir ve Yunanistan'ın şaraplarıyla yarışabilecek nitelikteki Monarit şarabını üretir” demektedir (Strabon, XII, s. 535).

Strabon, Malatya'da zeytin de yetiştirildiğini söylemektedir ki bu beklenmedik bir durumdur. Son zamanlarda görülmeyen bu “kutsal” ağacın daha önce olduğu yolundaki bu bilgi şaşırtıcıdır. Bu bölge sahip olduğu verimli ovalar sayesinde Küçük Asya ve Ermenistan'da yetişen ürünleri bolca yetiştirebilmekteydi. Verimli ve doğal kaynaklarla zengin bu bölgenin, askeri açıdan da önem arz ettiği ve ırkların geçiş yolu üzerinde olduğu doğrudur. Ve bu konumu sebebiyle de her zaman fethedilmesi arzulanan bir yer olmuştur.

Gerek konumu gerek zenginliklerinden faydalanmak için komşu büyük güçler onu elden ele kapışmışlardır. Bu sebeple de özellikle Malatya ve civarı uzun süre Bizans İmparatorluğu ile Arap halifeleri arasında mücadele bölgesi olmuştur. Özellikle çöllerden gelen Araplar zenginliğinden büyüledikleri bu şehri ve kurulmuş olduğu ovayı ele geçirmeye çalışmışlardır. Arap dünyasının coğrafyacısı İdrisi, 931'de Malatya için şöyle yazmıştır:

Malatya, Cebel ül'Lukkam'ın* eteğinde Akdeniz'e doğru bir kazada yer almaktadır. Etrafında birçok tepe, o tepelerde de fındık, badem ağaçları ve bağlar yer almaktadır. Toprağında hem sıcak hem soğuk iklim meyveleri yetişir. Orada yetişmeyen bir şey yoktur. Günümüzde (10. yüzyıl) en güçlü Bizans şehirlerinden biridir ve nüfusu Ermenilerden oluşmuştur (G. le Strange, *Palestine*, s. 449).

XIV. yüzyılın Arap yazarlarından Mustavfi, Malatya'nın verimliliğini "Ovaları ünlüydü, civarında buğday, pamuk ve bol miktarda meyve yetişiyordu" sözleriyle tasdiklemektedir (G. le Strange, *Eastern*, s. 120).

Episkopos Sahak Gokyan'ın da dediği üzere "gerçekten de Malatya ovası büyüleyici"ydi. Tüm dünyayı dolaşmış ve bilimsel olarak incelemiş Karl Ridder, Malatya ovasını "cennet" diye nitelemekte tereddüt etmemiş, ayrıca "dünyada benzerinin az bulunduğunu" eklemiştir (Gokyan, s. 8).

Çalışmasını modern Malatya'nın kuruluşundan oldukça önce kaleme almış olan Ermeni yazarlardan Rahip Ğugas İnciciyan, onun verimliliğinden çok büyük övgülerle bahsetmiştir (İnciciyan I, s. 321).

Episkopos Gokyan ise "Suyu ve güneşi böyle olan bir ovada acaba ne yetişmez?" diye sorduktan sonra ekliyor:

Eskilerin bilmediği bazı bitkiler vardı. Mesela nadide cins afyon, ipek böceği kozası, tütün. Ama eskiler de bugünkülerin bilmediği bazı bitkileri biliyorlardı.

Ancak gerek eski gerek yeni zamanlar için Malatya ovası buğday ve arpa deposuydu. Strabon bağları ile şarabını da övmüştür. Sirvantsdyants ise "lezzetli, iri, güzel" dutunu, mışmış, elma, armut ve kuru üzümünü övmüştür (Gokyan, s. 9).

Çok eski zamanlara uzanmadan, sadece VII. yüzyıldan sonra Bizans-Arap savaşını dikkate alacak olursak, bu iki büyük devletin, özellikle Malatya için uzun süre mücadele ettiklerini, XI. yüzyıldan itibaren de Bizans'ın doğudan gelen boylara karşı Fırat çizgisini muhafaza etmek için büyük gayret sarf ettiğini görüyoruz.

Gokyan'ın da (s. 11) belirttiği üzere MÖ I. yüzyıldan önce, Strabon ünlü *Coğrafya*'sını kaleme alırken Malatya şehir olarak henüz mevcut

* El-Müşterek, bu dağın sınır bölgesinde olduğunu zikretmiştir. Harun el-Reşit tarafından 800'de kurulan iki Haruniye kalesi bu dağın yanındadır. Yakut Morcam el-Buldan'a göre Suriye sınırında Maraş'a yakın bulunuyorlardı ve onun döneminde Kilikya Ermeni Krallığı'na aitlerdi.

değildi. Strabon'a göre Melidine, Gadavonya ile Fırat arasında yer alan bir Kapadokya şehriydi. Plinius (öl. MS 79) de aynı şekilde MÖ I. yüzyılda Melidine'nin bir şehir olmayıp Kapadokya'nın bir bölümü olduğunu, Ermenistan'a doğru Fırat kıyılarına uzandığını teyit etmektedir. Ancak, Kapadokya'nın 10 vilayetinden biri olan Melidine'nin içinde Melida adından bir kale bulunuyordu. Plinius söylenceye dayanarak kalenin yapımını Şamiram'a mal etmektedir.

Büyük Dikran'ın Malatya'ya hâkim olduğu doğrudur ancak orada kalamamış ve MÖ 64'te Fırat'ın Batı tarafında fethettiği yerleri kaybetmişti. Öyle ki Malatya da Ermenilere ait olmaktan çıkmıştı.

Melida da dahil olmak üzere Kapadokya Romalıların eline geçmiş, Partlar ve Sasanilere saldıran Roma lejyonlarına geçit yeri olarak hizmet vermiştir. Ancak hâlâ Melidine şehri yoktu, sadece bir kale vardı ve orada Roma'nın sınır devriyeleri bekliyordu (Gokyan, s. 13).

Vespasianus (69-79) zamanında 72-74 tarihlerinde Küçük Ermenistan imparatorluğa dahil edildi ve eski Kağadia vilayeti neredeyse tamamen asimile olarak geniş Kapadokya vilayetine katıldı. Bu yolla yüksek vilayet sınıfına terfi etti. Artık sürekli bir ordusu vardı. Sadağ' ile Melidine onun garnizonlarıydı (Anderson, *Hedazodagan uğevorotyun i Bondos* [Pontus'a Doğru Araştırma Gezisi], s. 106; Rahip Hagopos Daşyan, *Bondagan usumnasirutyunk* [Pontus Araştırmaları]; J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et L'Islam*, s. 301).

İmparatorlar döneminde Romalılar Fırat sınırlarını korumak için Sadağa, Melidine ve Samosat'ta sürekli ordugâhlar tesis etmişlerdi (Germon[?] Kardeşler, *Uğevorutyun hnakhosagan hedazodutyun i Bondos yev i Pokr Hays* [Pontus ve Küçük Ermenistan'a Arkeolojik Araştırma Yolculuğu], s. 314, 360). İmparator Titus (28-30) zamanında Melidine vilayetinde bulunan kalede sınır devriyesi olarak konuşlandırılmış ordu yirminci lejyondur (Atonts, s. 93; Gokyan, s. 13).

Garnizona dönüşen bu kalenin çevresine yavaş yavaş halk yerleşti, böylece bir yerleşim yeri, daha doğrusu bir şehir ortaya çıktı. Zira birçok ev inşa edilmişti. İmparator Trajanus (98-117) yeni inşa edilen bu garnizona Roma kanunlarına göre şehirlerin sahip olduğu hakları bahşederek şehir statüsüne yükseltmiştir. İnşacı unsurlar toplanmaya, kalenin dört bir tarafında binalar yükselmeye başlamıştı. Geniş meydanlar şehir Roma stili vermişti. Dini mekânlar, hamamlar, gerek eğlence gerek

* Mommsen'e göre Sadağa zaten büyük bir ihtimalle garnizondur.

egitim için şart olan tiyatro, şehri güzelleştirmeye başlamıştı. Nitekim Procopius (526'da) beş yıllık çalışmanın sonucunu betimlerken şehri "güzel ve gelişmiş" olarak nitelemiştir (*Peri Ktismaton*, IV, s. 15; Gokyan, s. 13).

Demek ki şehrin var olmasına askeri istasyon sebep olmuştur. Bu alındık ve çok anlaşılabilir bir sebeptir. Zira bir ordunun her zaman yiyecek ikmal meselesi vardır. Bunun için de etrafında bu ihtiyacı resmi veya gayriresmi kazançlarla karşılayacak kişiler türer. Diğer yerlerde olduğu gibi, Melida kalesinin çevresinde de kaçınılmaz olarak böyle bir durum hasıl olmuştu. Kale şehre dönüştü, şehir de üzerinde bulunduğu ovanın adını aldı. Melidine'nin şehir olarak önemi günden güne arttı ve çoğu zaman vilayetin başkenti olma niteliği kazanmasına gerek kalmadı.

Küçük Ermenistan'ı Kapadokya'dan ayıran İmparator Diocletianus (284-305) Melidine'yi bu yeni vilayetin başkenti yaptı. Daha sonraki dönemde Küçük Ermenistan, Birinci, İkinci, Üçüncü Ermenistan olarak adlandırıldığında Melidine 378 tarihinde İkinci Ermenistan'ın başkenti oldu. 536'da Üçüncü Ermenistan'ın, Justinianus'tan (527-656) sonra ise Birinci Ermenistan'ın başkenti oldu (Atonts, s. 90-97, 139; Gokyan, s. 16).

Ancak Episkopos Gokyan'ın da dikkat çektiği üzere "Başkent Melidine'nin özellikle savaş zamanı çok önem arz eden temel bir eksikliği vardı. Procopius surları olmadığını söylüyor (...) Bu eksikliği İmparator Anastasius (491-518) gidermeye başlamış, ancak ölümü sebebiyle yarım kalmıştır. Başlanan işi İmparator I. Justinianus (527-565) sürdürmüş, sadece surları tamamlamakla kalmamış şehri de yeni yapılarla şenlendirmiştir" (Procopius, *Peri Ktismaton*, IV, s. 15).

Savaş ve büyük devletlerin silahlı mücadele sahası olan bölgede doğmuş olmasına karşın Melidine bu konumundan yararlanabilmiş, şehir olarak büyüyüp gelişebilmiştir. Ancak bir o kadar da zarar görmüştür. Zira savaş alanı olması sebebiyle asla sakin ve huzurlu kalamamış ve ekonomik gelişimi süreklilik arz etmemiştir. Birçok kez yerle bir olmuş ancak bulunduğu yer ve mevkinin yadsınamaz önemi sebebiyle tekrar ayağa kalkmıştır.

Özellikle VII. yüzyıldan sonra Hristiyan medeniyeti ile kültürünü koruma vazifesi Roma İmparatorluğu'na düşünce o da bu vazifeyi VII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Arap halifeleri ve Asyalı barbar soylarla mücadele ederek sürdürmüştür. Bu mücadelede Bizans'ın başlıca ön-

celiği Fırat çizgisini korumak ve barbarların bu hattı geçmesine engel olmaktı. Çeşitli başarılarla Bizans bu hattı korumayı başardı, hatta bazen kendisi hattı geçerek Ermenistan, Suriye ve Filistin'e saldırılarda bulundu.

Bizanslılar konumundan dolayı Malatya'yı garnizona çevirmişlerdi. Malatya'nın askeri garnizon olması şehir açısından hem yararlı hem de zararlı sonuçlar doğurmuştur. Aktif ticaret sayesinde zenginleşmiş ve yaşam seviyesi yükselmişti. Ancak birçok kez çeşitli devletlerin savaştığı saha olması sebebiyle zarara da uğramıştır. Hatta birçok kez ateşe verilmiş ve yıkılmıştır. Örneğin, Bizans-Sasani savaşları esnasında, 577'de, gelişmiş şehir Bizanslılara kalmasın diye I. Hüsrev (532-579) tarafından yakılıp kül edilmiştir. Hüsrev, Malatya yakınında korkunç bir yenilgiye uğramış, filin tepesinde Fırat'ı aşıp ölümden kıl payı kurtulmuştur (Gokyan, s. 6).

Araplar, Acemlerin ardından Bizans'a rakip olunca, Malatya'nın askeri açıdan önemi daha da arttı. Bu durumun anlaşılmaz bir tarafı yoktu, zira görüldüğü üzere VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu ile Arap halifeleri Küçük Asya'nın girişinde, özellikle Orta Fırat üzerinde mücadele etmişlerdi. Araplarla Bizanslıların birçok kez şehri karşılıklı alıp vererek elden ele çekiştirmeleri Malatya tarihinin temel belirleyeni olmuştur.

Fırat hattını, özellikle Fırat vadisinde Eğin ile Arapgir şehirlerinden başlayan, Suriye sınırına inen Malatya'yı merkez alan bölgeyi korumak isteyen Bizanslılar, orayı sürekli olarak hâkimiyetleri altında tutmayı başaramadılar. Dolayısıyla Araplar birçok kez şehri fethedip hâkimiyetleri altına aldılar. Hâkimiyetlerini de sürekli sanıp şehri tekrar inşa ederek geliştirdiler. Örneğin, Halife Mansur (754-775) birkaç kez küle dönmüş olan Malatya'nın tekrar inşasına 756'da hız verdi. Ancak kısa süre sonra şehir tekrar harabeye döndü. Zira İmparator Konstantin Kopronimus (740-775) Melidine'yi Araplara bırakmamak için 775'te yaktı.

İmparator Konstantin Kopronimus çoğunluğu Ermeni olan şehir nüfusunu İstanbul'a naklettirdi ve şehir tekrar ıssız kaldı. Şayet Malatya devriye garnizonu olmasaydı belki de hep öyle ıssız kalacak, hiç şenlenmeyecekti.

X. yüzyılda ünlü Ermeni komutanlar sayesinde Bizans orduları Suriye ve Mezapotamya'yı tekrar fethettiler. Bizans ordularına parlak zaferler kazandırarak bir taraftan Kudüs, diğer taraftan Urfa'ya ve Dicle'ye

kadar ilerlediler. O sırada iki Ermeni komutan, Hovhannes Kurken (Kurkuas) ile Mleh, Malatya'yı da (934) fethettiler.

Sürekli savaş ve birbiri ardına yıkımlar ve sayısız katliam Malatya'yı güvenliksiz bir yer haline dönüştürmüştü. Hiç kimse orada yaşamak istemiyor ve güvenli yerlere taşıyorlardı. Ancak şehri şenlendirmek şarttı. Nitekim İmparator II. Nikeforos (963-969) çeşitli parlak vaatlerle Yakubi Süryanilerini orada ikamet ettirmeyi başarmıştı. Ancak onlar da hayal kırıklığına uğradılar, zira imparator sözünü tutmamış, Bizans kilisesi inancını kabul etmedikleri için onları çeşitli eziyetlere maruz bırakmıştı. Çok geçmeden, XI. yüzyıl başında, Selçuklu akınları başladı. Selçuklular 1021'de Vaspuragan sınırlarını geçtiler ve ardı ardına yaptıkları akınlarla Bizans topraklarında ilerleyip memleketin altını üstüne getirdiler.

Bizanslılar Fırat hattını koruyamadılar ve Malatya 1058'de Selçukluların eline geçti. Lasdiverli Arisdages'in yürek burkan satırlarında ve Süryani Patriği Yuhanna X. Bar Sauma'nın kronolojisinde anlattığı üzere Malatya tekrar kırım ve talana maruz kaldı.

Malatya bir daha huzur bulamadı. Çeşitli devletler tarafından işgal edildi ve huzurlu bir gelişim kaydedemedi. Bu savaşlardan önceki bölümlerde geniş şekilde bahsedilmiş olduğundan tekrar etmeyi gereksiz görüyorum.

Sonunda şehir 1396'da Sultan I. Bayezid (1389-1403) tarafından fethedilerek Osmanlı hâkimiyetine girdi. Bayezid de kenti talan edip yıktı. Ancak bu fetih de sonuncusu olmadı. Zira 1401'de Özbek Tatarlarının korkunç hükümdarı Timurlenk Malatya'yı işgal etti. Bir asır sonra ise 1516'da Sultan I. Selim çoktan sönmüş, harabeye dönmüş şehri tekrar ve son olarak fethetti. Malatya Osmanlı hâkimiyeti altında, özellikle de ilk dönemlerde yine savaş kuşağı içinde yer alıyordu. Zira Suriye, Filistin ve en nihayet Mısır'a yapılan seferlerde, İran-Osmanlı savaşlarında yine ordugâh ve garnizon vazifesi gördü.

Malatya ayrıca, Toros dağlarına yuvalanmış Türkmen, Afşar ve diğer aşiretlere karşı savaşan güçlerin askeri ordugâhı haline gelmişti. Bu sebeple de Osmanlı orduları tarafından halka yapılan tüm kötülüklere ve Yeniçeriler tarafından gerçekleştirilen talana maruz kalmıştır.

Bir şehir için orduya geçiş vermenin ne demek olduğu hakkında bir fikir vermek adına, sadece ödenen vergileri sıralamak yeterli olacaktır. Üstelik bunları toplamak için orduların ne gibi vahşi uygulamalarda

bulundukları da başka bir mesele. Örneğin, savaş masrafları için tekalifi örfiye genel ismi altında imdadiye-i seferiye, iane-i cihadiye vs. gibi çeşitli vergiler ödemenin yanı sıra ordu bir yerde konakladığı zaman askerlere yiyecek temini ve huzuru için birtakım başka vergiler de ödüyorlardı. Mukabele akçesi, avarız akçesi, menzil malı, konak masrafı, bedel-i nüzül, han ve hane ve çayır kirası, peksimet bahası, zahire bahası, ulufe bahası, kumanya bahası, katık bahası, taamiye nevale bahası vs. ödenen vergi türleriydi (K. Hınaser, *Pazmaveb* içinde, 1934, s. 33-34).

Böylece gasp resmi ödemeler adı altına kanunlaştırılmıştı. Orduları misafir eden şehirler bunları ödemek zorundaydı. Bu, hırsızlığın resmi kısmıydı. Bunun dışında gayriresmi olarak tamamen keyfi yapılan bir hırsızlık daha vardı ki, o daha ağırdı. Bazen kötülükler iyilikleri de beraberinde getirir. Bir şehrin orduların geçiş yolu üzerinde bulunması veya garnizon olması olumsuzlukların yanı sıra ekonomik açıdan artılar da getiriyordu. Zira bu sayede ticari hareketlenme gerçekleşiyordu. Orduların mola verdikleri yerde yiyecek ikmali yapması gerekiyordu. Bu sebeple istedikleri şeyleri buldukları zaman talan ediyorlardı. Ancak her zaman da arzu ettiklerini bulamıyorlardı. Çünkü halk askerlerin para ödemeyeceğini hissettiği anda hiçbir mal vermiyor, hatta olanları da saklıyordu.

Talan ve zorla el koyma başka ters etkiler de yapıyordu. Yerli halk devlete karşı nefret beslemeye başlıyor ve onun savaşta yenilmesini arzu ediyordu. Hatta becerebildiğinde yenilgiye uğrasın diye uğraşıyordu. Belki de sırf bu sebeple İran Hükümdarı Şah İsmail, 1499'da Osmanlı ile savaşırken askerlerine her şeyi parayla satın almalarını, aksini yapan olursa ölümle cezalandırılmasını emretmişti.

Bir süre Uzun Hasan'ın (1469-1478) yanında bulunmuş olan Giovan Maria Angiolello (1472-1514) daha sonra Sultan I. Selim'in (1512-1520) Mısır seferine iştirak etmiş ve Osmanlı ordularının yiyecek ikmal şeklini şu satırlarla dile getirmiştir:

Orduda yiyecek bolluğunu temin için yiyecek ikmali büyük özen ve çaba gerektirirdi. Bunun için iki arpa emini görevlendirilmişti. Onların görevi Osmanlı savaşa gittiği zaman, bir gün önce halka ordunun o bölgede konaklayacağını haber vermektir. O bölgenin mutasarrıf ve idarecileri ordu için bol yiyecek temin ederler ve her rütbeden insan, herhangi bir zorbalık olmayacağından ve zarar görmeyeceğinden emin şekilde, malını satmak, dostluk gösterip hoş geldin demek için gönüllü olarak gelirdi. Vay zorbalık yapmaya kalkanın haline! Çünkü hemen cezalan-

dırılırdı. Ordugâha kasap, ekmekçi, aşçı ve birçok zanaat erbabı giderdi. Onlar kâr etmek amacıyla dışardan mal alıp ordugâha satarlardı. Bu alışverişe zengin tüccarlar da iştirak ederlerdi. Bu ticaretle meşgul olan herkes devletin koruması altındaydı. Ordunun yiyecek ikmaline hizmet eden herkes, ordu buraya geldiğinde, eğer yollar düşman tarafından tutulmamışsa büyük kâr ederdi (Hagopyan, s. 260).

Aynı seyyah, savaş zamanı ordunun düşman ülkede ilerlemesinden sonraki ikmal konusunu da anlatmaktadır. Özellikle olaya şahit bu yabancıнын söylediği inanılması güç şu sözler çok ilginçtir: “Uzun Hasan’a yapılan bu akın esnasında Osmanlı düzenli ödeme yapmanın haricinde üç aylık da peşin ödemiştir” (a.g.e., s. 262).

Bu hareketlerden, ordunun ikmalini mümkün kılmak ve halkı korusuzca tahılını vermeye cesaretlendirmek için peşin ödeme yapılarak yiyecek satın alındığı anlaşılmaktadır. Öyle ki ordunun ihtiyaçlarını temin ve kâr sağlamak amacıyla birçok kişi uzak yerlerden mal getirip satıyordu. Ordular, geçiş yolları üzerindeki şehirlerde işte böyle ticari hareketlenmeye sebep oluyorlardı.

Aynı şekilde geçici veya sürekli ordugâha dönüşmüş şehirler her ne kadar orduların mevcudiyetinden eziyet çekiyor olsalar da, bir taraftan da maddi açıdan yararlanıyorlardı.

Malatya gerçekten yol üzerinde bulunan büyük bir şehirdi. Osmanlı orduları İran, Mezapotamya ve Suriye’ye sefere gittiği zaman hep oradan geçmişlerdir. Malatya da ikmal istasyonu olarak bu geçişlerden ekonomik açıdan faydalanmıştır. Dahili isyanlar, fethedilmemiş yerlerin Osmanlı devletine bağlanması ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın kuvvetlerinin geri püskürtülmesi için hep Malatya ordugâh yapılmıştır. Hafız Paşa ile Alman Moltke orayı ordugâh yaptıklarında Malatya’nın halinin ne olduğu görülmüştü. Bu sebeple, şehrin yeri değiştirilmiş, Eski Malatya’dan uzakta Yeni Malatya, yani şimdiki şehir inşa edilmişti.

Görüldüğü üzere, İran kral yolu Malatya’dan geçiyordu. Efes’ten başlayıp Hamadan’a uzanan yol askeri olduğu kadar ticari açıdan da büyük önem taşıyordu. Bu yol en uygun mevki olarak Malatya yakınlarında Fırat’ı aşıyordu. Bizans İmparatorluğu zamanında kısa bir yol da vardı. Bu yol, eski yolu az farkla takip ediyordu, İpek Yolu’nun bir devamı veya kolu gibiydi. O da aynı şekilde Malatya’dan geçiyordu.

Küçük Asya'nın yeni Strabon'u kabul edilen Prof. Ramsey, Küçük Asya'ya ithaf ettiği ünlü çalışmasında şöyle diyor:

Küçük Asya genelde sakin bir ülkeydi ve yolların büyük kısmı İtalya'ya kolay nakil yapmak amacıyla genellikle ticari niyetlerle inşa edilmişti. Ancak bu yolların haricinde de yollar inşa edilmişti. Nitekim Kapadokya ve Küçük Ermenistan yolları sınırların korunması amacıyla yapılmıştı.

Melidine büyük bir garnizondur. Melidine'den çıkan bu yolun uzaklıkları, mil taşları üzerine oyulmuştur.

Sıradagların güneyindeki vadilerde, İsaure ve Besidia adlı dağlardan korunmak için başka yollar inşa edilmişti. Bu yollar İmparator Augustinus zamanında inşa edilmişti. İmparator Augustinus, Toros dağlarının etekleri boyunca birtakım Bizans toplulukları ve kaleler kurmuş ve bunlar merkezdeki topluluğa, yani Besidia Antioch'a birleştirilmişlerdi (günümüzde Akşehir).

Yolların yapımı bize, İmparator Augustinus'un, Bizans toplulukları ile kalelerinin askeri olarak korunmasını hedeflediğini açıkça göstermektedir. Ancak yine de sağlam deliller eksik. Belgeler bazı yollardan hiç bahsetmemiş ve hiçbir yazar onlara değinmemiştir. Gerçekten de mil taşlarının varlığını sadece yabancı kaynaklardan öğrenmiş bulunuyorum. Bu taşlardan sadece bir tanesini buldum (...) Bilinmeyen bir topluluğun yakınlarında bulduğum taşta MÖ 6 tarihi, İmparator Augustinus'un adı, bölge idare yardımcısının adı ve bir sayı bulunuyordu. Bu sayı askeri merkezin Besidia Antioch'a olan mesafesini gösterebilirdi ancak. Dolayısıyla bu taş, bir yolun varlığını ispatlar, ayrıca oradaki topluluğu Andioch'a bağlama amacıyla inşa edildiğini de gösterir. Başka bir yolun varlığı ise başka toplulukların olduğuna işaret eder. Bu topluluklar askeri değerlerini çok çabuk yitirdiler ve askeri yol geleneği de kaldırıldı. Genel Anadolu ağına tabi oldular (Ramsey, s. 44).

Gerçekten de eski dönemlerde, bugünkü Malatya değil ama eski Melid, Melidine ve civardaki birkaç şehir, özellikle de Samosat, gerçekten ticaret merkezleri olmuşlardı. Şayet Malatya huzurlu bir yer olsa ve savaş kuşağından uzakta bulunsaydı, hiç kuşku yok ki ekonomik olarak gelişecekti. Ancak askeri konumu sebebiyle huzuru yakalayamadı ve pek çok iniş çıkış yaşadı. Ancak şehir coğrafi konumunun sağladığı olumlu etkiler, özellikle gelişimin önemli etkenlerinden olan tarımsal üretim bolluğu sayesinde çöküşlerden sonra hemen yeniden inşa edilmiştir. Nitekim Malatya için mücadele eden bir halkın temsilcileri ola-

rak onunla bilhassa ilgilenmiş bulunan Arap tarihçiler de bu durumu teyit etmektedirler. Örneğin, eserini XII. yüzyılda, 1154 dolaylarında kaleme almış olan İdrisi şöyle yazıyor:

Malatya bir kale kent ve eski zamanda da büyük bir şehirdi. Ancak Bizanslılar onu birçok kez yıkıp yakarak gelişmiş haline son verdiler ve zenginliklerine el koydular (İdrisi, s. 26).

İstahri ise Malatya'yı "geniş bir şehir, garnizonu ve binaları ile en güçlü ve önemli kalelerden biri" şeklinde tanıtmaktadır. Aynı şekilde dünyayı dolaşmış bir tarihçi olan Şehabettin Abu Abdalla Yakuti'nin Hicri 625'te (Miladi 1227) kaleme aldığı ve muhteşem bir eser olan *Mucemü'l-büldân*'de [Coğrafi Sözlük] Malatya'dan şu cümlelerle bahsedilmiştir:

Malatya Roma'nın ünlü şehirlerinden biridir ve şimdilerde İslamların elinde bulunmaktadır. Şehrin kurucusu Büyük İskender'dir ancak cami Muhammed'in yakınları tarafından inşa edilmiştir.

Halife bin Hayat, Malatya'nın Hicri 140 yılında (Miladi 757-758) buraya yerleşen Müslümanlar tarafından tekrar inşa edildiğini anlatmaktadır. Mütenebbi ve Abu Ferus adlı edebiyatçılar da bu şehirden bahsetmişlerdir. Hicri 322'de (Miladi 934) gerçekleşen olaylardan bahseden Abu Galip Hemam El Faal, kendi tarih kitabında, aynı yıl Bizans komutanı Domostos'un Malatya'yı kuşatarak surlarını yıktığını anlatmıştır.

XIV. yüzyılda yaşamış Kalkaşandi kendisinden önce yaşamış yazarlardan derlemeler yaparak bu "büyük şehir" hakkında bazı bilgiler aktarmaktadır. Bu bilgiler şehrin askeri önemini ve mevkiini teyit etmektedirler:

İbni Çankal, Malatya'yı Suriye memleketi dahilinde kabul ediyor ve Bilad el Rumi köylerine* çok yakın olduğunu söylüyor. Hamayi ise Bilad el Rumi'nin bir bölümü olarak kabul etmenin daha doğru olacağını yazıyor. Er Ravd El Mihtar ise şöyle diyor: "Bizanslıların yıktığı eski bir şehirdi." Dolayısıyla Abdu Cafer El Mansur, yani Abbasilerin ikinci halifesi onu Hicri 139 tarihinde (Miladi 756-757) tekrar inşa ettirip sağlam surlarla çevreledi. Ağaçlar, meyveler ve tarlalarla donanmış, etrafında surlar bulunan, geniş alana yayılı ve uzaktan dağlarla çevrili bir şehirdir. Surların önünden akan bir nehir var. Evlere kadar ulaşan

* Bizans'a ait ülkeler diye anlamak gerek.

kaynak suları bulunuyor. Ama şehir çok soğuk. Kuzey tarafında bir dağ bulunuyor, Besü de dağın Batı kısmına yer alıyor.

Arap yazarların bu tanıklıkları, Malatya'nın ekonomik gelişimiyle ilgili ileri sürmüş olduğumuz etkenleri teyit etmektedir. Ne yazık ki Ermeni kaynaklarında bunları teyit eden bilgiler bulunmuyor. Sadece iki tanıklık bulunuyor. Onları da burada zikredeceğim.

Bu tanıklıklardan biri, bir mektup. Döneminin büyük düşünürlerinden, uluslararası eğitim almış Krikor Makisdros tarafından (öl. 1059) kaleme alınmıştır.* Mektubun içeriğinden anlaşıldığına göre Yetapol bir Ermeni'dir ve adı Kevork'tur. Makisdros ona övgüler düzmektedir. Yunan mitolojisini bilen biri olduğu anlaşıyor. Eğer anlamayan biri olsaydı, zamanın en kültürlü Ermenisi kesinlikle ondan böyle övgü dolu bir dille bahsetmiş olmazdı. Her halükarda bizi burada ilgilendiren şey, 1059 veya 1058'den önce Melidine'de Ermeni bir tüccarın yaşıyor olmasıdır. Makisdros ile tartışacak seviyede olduğuna göre yüksek ihtimalle Yunanca bilen kültürlü bir adamdı.

İkinci tanıklığın sahibi Lasdiverli Arisdages'tir (basım 1844, Venedik, s. 89). Arisdages Malatya'nın 1058'de Selçukluların saldırısına maruz kalarak yıkıldığını anlatmakta ve şehri "kâr ocağı" [*şahasdan*] olarak tanımlamaktadır. Malatya'nın önemli bir ticaret merkezi olduğunu göstermek açısından çok hünerli bir tanımlamadır. Zira "kâr ocağı" parlak durumda olan başlıca ticaret merkezleri için kullanılan bir terimdir.

Tüm bu deliller, onca felaketten sonra bile bulunduğu coğrafi konum sebebiyle ticarete gelişmeler kaydeden, savaş sebebiyle inşa edilmiş yollar sayesinde iletişimde birçok imkâna sahip Malatya'nın önemli bir şehir olduğunu ispata yetmektedir.

2. Malatya'nın Ekonomik Yaşamında Ermenilerin Rolü

Görüldüğü üzere Malatya'nın eski tarihlerden itibaren şehir olarak önemli bir merkez olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ticari yaşamındaki ilk meta, doğal olarak tarım ürünleri olmuştur. Bu ürünler yerel tüketim-e yetiyor, bunun haricinde ihraç da ediliyordu. Oysa Türkiye Cumhu-

* Münih'teki Saray Kütüphanesi, Ermeni Elyazmaları Kataloğu. Rahip Krikor Kalemkâryan bu bölümü, K. Makisdros'a ait kâğıtların, 1791'de İstanbul'da diyakoz Melkon tarafından gerçekleştirilmiş kopyasından almıştır. Orada 40. mektup olarak takdim edilmiştir. Gostanyan'a ait eserde ise 78. mektup olarak gösterilmiştir (1910, Aleksandropol [Gümrü]).

riyeti'nin kuruluşuna kadar Malatya'da iletişim yolları yoktu. Mallarını uzak yerlere gönderebilecek, diğer şehirlerle özellikle vilayetlerle iletişimini sağlayacak demiryolları yoktu.

Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Malatya'nın ekonomik hayatının hareketlenmesinde de önemli rol oynamışlardır. Malatya'nın ekonomik hayatı ve Ermenilerin oynadığı rol üzerine fikir vermek için Papaz Garabed Benneyan'ın eserinden Malatya'nın ekonomisiyle ilgili satırları aynen aktarıyorum.

Şunu da hatırlatmak yerinde olacaktır ki adı geçen papaz henüz sivilken ilk kez *Püragn*'da (17 Aralık 1898, s. 871-873) Malatya'nın ekonomik durumuyla ilgili bir makale yayımlamıştır. Makale, aynı yıllarda kendisinin kaleme almış olduğu ve Beyrut'ta basılmış *Değakrutyun Malatyo gam Melidinei* [Malatya veya Melidine'nin Coğrafi Tasviri] adlı eserde de aynen yer almıştır (s. 77-82).

1912'de kaleme aldığı eserinde yer alan kısım öncekine kıyasla daha kapsamlı olduğundan doğal olarak onu tercih ettim. Bilgiler öncekilerden çok farklı olmamakla birlikte yine de ufak tefek farklılıklar var, ancak üçüncü baskının ilk ikisinden daha mükemmel olacağını dikkate alarak onları zikretmeyi gereksiz buluyoruz. İşte Papaz Garabed Benneyan'ın Malatya'nın ekonomik durumuyla ilgili verdiği bilgiler:

Ekonomik Durum: Zanaat ve Ticaret

Malatya'da pek çok zanaat gelişmiştir. Ancak hepsi de eski ve atalardan kalma yöntemlerle uygulanmaktadır. Zanaatların büyük bölümü Ermenilerin elindedir. Türk unsur gayrimenkullerinden, yani tarlalar, çiftlikler ve dükkânlardan aldığı kiralara geçiniyor. Gerçi son zamanlarda onlar da zanaat öğrenmeye başlamış bulunuyorlar.

Malatya'daki zanaatlar çarıkçılık, yerel ve Avrupalı tarzda kunduracılık, dülgerlik, boyacılık, fotoğrafçılık, bakırcılık, kuyumculuk, çilingirlik, berberlik, yazmacılık, iplikçilik, silahçılık, duvarcılık, taşçılık, demircilik, tenekecilik, çömlekçilik, şarapçılık, saatçilik, mazmanlık [urgancılık], çulhacılık, yağcılık, terzilik, baytarlık, değirmencilik, dericilik, ipekböcekçiliği, kendircilik, dericilik, kasaplık, eyercilik, semercilik, palancılık, leblebicilik, fırıncılık vs.dir.

Bunların haricinde zanaat olarak nitelendirebilecek meşgaleler de bulunmaktadır. Mesela kervancılık, hamallık, katırcılık, hamamcılık vs. Tarımda alanında bahçıvanlıkta tek olan Ermeniler afyon da yetiştirmektedir.

Manifaturacılık, çerçilik, kuruyemişçilik gibi bazı ticaret dallarında Türkler Ermenilere kıyasla daha aktiftir.

Daha önce söylediğimiz üzere saydığımız tüm bu zanaatlarda bir gelişim söz konusu olmadığı gibi ileride de olacak gibi değil. İşçiler babalarından veya ustalarından ne öğrenmişlerse onu uyguluyor, geliştirmek adına hiçbir şey düşünmüyorlar. Demek ki bizim zanaatkârların gelişmek için bir arzu ve çabaları yok. Bir cemiyet veya lonca aracılığıyla üretim yapma fikri onlardan çok uzak. Herkes kendi hesabına çalışıyor.

İthalat-İhracat

Malatya'nın nereden ne ithal ettiğinden veya nereye ne ihraç ettiğinden bahsetmeden önce yerli ürünlerden, tarlalardan, bahçelerden ve bağlardan bir yıl içinde elde edilen ve gerek üretildiği yerde gerek ihraç yoluyla tüketilen ürünlerin miktarıyla ilgili tespit edilmiş verileri aktarmak istiyorum. Şöyle ki: 500.000 litre elma ve armut, 20.000 litre kayısı içi (tatlı ve acı), 60.000 litre kayısı kurusu, 200.000 litre kuru üzüm (3/4'ü kara), 200.000 kriv'' kuru dut, 180.000 litre bastık, 40-50.000 okka afyon, 15-20.000 litre haşhaş yağı, 25.000 litre pirinç, 8.000 litre koza, 50.000 post (koyun ve keçi), 40.000 bağırsak (keçi ve koyun).

İhraç edilen ürünler arasında tahıl (buğday ve arpa), sarımsak, zambak, kürk hayvanlarının derileri, keten (beyaz ve kırmızı), kilim, halı, yazma, yağ, peynir, bal, haşhaş tohumu, tütün, meyvesiz ağaçlar ve bunlardan üretilmiş kereste, bin bir çeşit tahta, sandık, basit sandalye, kutu, kaşık-lık, kaval, salıncak ve bir sürü eşya yer almaktadır.

İhracat

Malatya'dan ihracat yapılan kentler ve ihraç edilen ürünler:

Halep: Pamuk, pirinç, haşhaş tohumu ve yağı, badem, bal, kitre, yağ, peynir, balmumu, yemiş, kuru yemiş, halı, kilim vs.

Antep: Haşhaş yağı, pirinç, bal, yağ, peynir, tütün, yemiş, kuru ve yaş meyve, halı, kilim, kereste vs.

Hüsn-ü Mansur: Kuru ve yaş meyve, halı, kilim, bal, sandık, ineklere su vermekte kullanılan kap, yazma, haşhaş yağı vs.

Besni: Yaş ve kuru meyve, tahta, sandık, yazma, haşhaş yağı vs.

Urfa: Haşhaş yağı, pirinç, bal, kuru ve yaş meyve, kereste, sandık, yazma vs.

Siverek: Haşhaş yağı, yazma, kuru meyve, kereste, sandık, yazma vs..

Diyarbakır: Büyükbaş ve küçükbaş hayvan, yağ, yemi, kuru meyve, yazma, kereste, sandık vs.

* Yaklaşık bir kilograma tekabül eder. ç.n.

** Yaklaşık 9 kilograma tekabül eder. ç.n.

Harpur: Pirinç, kırmızı ve beyaz keten, haşhaş yağ, yaş ve kuru meyve, peynir, yemiş, kereste, sandık, ineklere su vermekte kullanılan tahta kap, sal, hasır.

Divrik: Pamuk, kırmızı ve beyaz bez, iplik, pirinç, yemiş, yaş ve kuru meyve, kereste, sandık vs.

Eğir: Beden denilen kumaş, kırmızı bez, pamuk, pirinç, hasır, yemiş, kuru meyve.

Arapgir: Pirinç, pamuk, yaş ve kuru meyve, bez, yemiş, kereste, sandık, hasır ve süpürge vs.

Erzincan: Pirinç, meyve, yemiş, yazma vs.

Sivas: Yemiş, yaş ve kuru meyve, pamuk vs.

Tokat: Pamuk, pirinç, halı, kilim vs.

Kayseri: Halı, kilim, yemiş, bal, pirinç, kuru meyve vs.

Samsun: Haşhaş yağı, yazma, pirinç, yağ, peynir, yün, halı, kilim, bal, koyun derisi, yemiş vs.

İstanbul: Badem, yağ, peynir, bal, yemiş, kuru meyve, halı, kilim, koyun derisi, afyon vs.

Avrupa: Koyun derisi, kürklük deri, afyon, kitre, ceviz içi, kayısı içi, yemiş, haşhaş tohumu, yağ, bal, balmumu ve çeşitli eşyalar.

İthalat

Çeşitli ürünler ve Avrupa malları, her çeşit manifatura malzemesinden çerçilikle ilgili en ufak araca kadar mallar, yünlü, pamuklu, ipekli kumaşlar, şeker, gazyağı, pirinç, demir, kalay, çivi, mum, cam, çini, boya vs. Aynı şekilde, civar veya uzak şehirlerden birçok mal ithal edilmektedir.

Halep: Manusa, sabun, ipekli, gümüş ve altın sırmayla işli kumaş, sündüz, türlü kumaşlar vs.

Antep: Manusa, sahtiyan, ayakkabı, sabun, rakı vs.

Adana: Avrupa malı iplik ve kumaş.

Hüsn-ü Mansur: Pamuk, iplik, kuru üzüm, tahıl vs.

Besni: İplik, pamuk, kuru üzüm, rakı, fındık vs.

Maraş: Bakır, manusa, rakı, tarak vs.

Gürün: Şal ve benzeri kumaşlar.

Şebinkarahisar: Kaşık, (kimyasal) tuz vs.

Erzincan: Bakır tencere vs.

Arapgir: Manusa, nar, üzüm vs.

Kayseri: Tuz, pastırma, anason.

Sivas: Tuz, çorap, kırmızı deri, ayakkabı, terlik vs.

Tokat: Bakır tahtası, bakır tencere, rakı, yazma vs.

Harpur: Şarap, beyaz nohut, ayakkabı vs.

Palu: Çiriş otu, soğan kökü, maşrapa.

Diyarbakır: Kumaş, ipekli vs.

Çinkuş: Şarap, kösele, nar, nar kabuğu vs.

Aynı şekilde İran'dan tıpsı ve tömbeki, Bağdat'tan hurma, Musul'dan *galagar*(?), Erzurum'dan da anason ithal edilir.

Malatya dahilindeki kaza ve köylerden ise yakacak odun, kömür, koyun, yağ, peynir, bal, çorap, kuşak, halı, kilim, tahıl, tütün vs. getirilirdi.

Maddi Durum

Önceki satırlarda Malatya Ermenilerinin zanaatla, Türklerin ise taşınmaz menkullerin kiralalarıyla geçindiğini söylemiştik. Her iki unsur içinde de zengin olarak adlandırılabilen insanlar yok. Zengin diye bilinen bir kişinin serveti ancak 2.000-3.000 lira civarında.*

Mevcut şehir taşındıktan sonra, ipekböcekçiliği yaparak birkaç yıl başarılı olmuşlar ancak sonraları kozaların bozulması sebebiyle tamamen zarar etmişler.

İpekböcekçiliğini kök boya bitkisi üretimi izlemiştir. Bu da 10-15 yıl sürmüş, gerek toprak sahiplerine gerek işçilere, gerek zanaatkârlara iyi kazanç sağlamıştır. Ancak rakibi *alızarin* (kırmızı boya) piyasaya çıkınca o da yok olmuştur. Kök boya bitkisi ekimi yapıldığı esnada afyon ekimine de başlanmış, kök boya bitkisi düşünce büyük bir gayretle afyon ekimine yoğunlaşmışlardır. Öyle ki bir avuç toprağı olan dahi ağaçları keserek afyon tarlasına dönüştürmüştür. O yıllarda afyonun bir okkası 600 kuruşa yükselmiş olduğundan gerek yetiştirenler gerek ticaretini yapanlar ekim işine hız vermişlerdi.

Afyon, bugün olduğu gibi, o zamanlar da israfı körtüklemiştir. Fırsattan faydalanmasını bilememişler, evi olmayanlar ev almış, evi olanlar ise ya bir tane daha almış veya eskisinin yerine yenisini inşa ettirmiştir. Pahalı kuşaklar satın alarak Acem hacıların torbalarını boşaltmış, altın liraları onların avuçlarına doldurmuşlardır. Fazla mal göz çıkarır sözünden bihaber evin eşyalarını artırıp müsrif bir hayat sürmüşler, ancak afyon fiyatları 70-80 kuruşa kadar düştüğünde tasarrufla ekonominin önemli şeyler olduğunu anlamışlardır. Ancak nafile, artık ok yaydan çıkmıştır bir kere.

Bu yüzden afyon ektiği o tarlayı, sonradan satın aldığı evi ve eşyaları satmaya başlamış, tıpkı elindeki cevizin içine girip iyice yedikten sonra tombullaşıp dışarı çıkamayıp orada kalan Hint faresi gibi eski maddi durumuna dönmüştür.

* 1878'de Malatya'yı ziyaret etmiş olan Rahip Sirvantsdyants da bu yönde görüş belirterek "Birkaç gurbetçi tüccar dışında bu kentte sermaye sahibi Ermeni yok" demiştir (*Toros* I, s. 310).

Üstelik Malatyalıların ticaret hayatında pek başarılı olmadıklarını da unutmamak gerekir. Oysa başka şehirlerden mesela Arapgir, Sivas, Kayseri, Antep, Eğin, Gürün ve diğer yerlerden buraya gelenler ticaret yapıyorlar, kendileri ise “tavşanı yerli olan avlar” sözünün tam tersi kâr getirecek kaynakları onlara vererek kendilerini umursamazca davranıyorlar.

Malatyalılar gurbete gitmeyi istemedikleri için doğdukları yerde kavrulup kalmışlardır. 20-30 yıldan beri sadece Adana ve Amerika'ya göç etmektedirler. Şimdilerde (1912) 2.000'e yakın gurbetçisi var ve sayı gün geçtikçe artmaktadır.

Ancak her halükarda Malatyalının övülesi bir özelliğini, yani burada hiç dilencisi olmamasını unutmamak gerekir.* Dilencileri olsa dahi başka şehirlere gidip kapı kapı dolaşmasına izin vermezler. Böyle bir durumdan haberdar oldukları zaman tanıdıklar aralarında bağış toplayarak ona yardımcı olurlar.

3. Ermenilere Karşı Ekonomik Savaş

Coğrafi konumuna, verimli toprağına, bol suyuna rağmen son dönemlerde Malatya'nın parlak bir ekonomisi olmamış, nüfusun büyük bölümü hep ekmek sıkıntısı çekmiş, hayatın elzem zevklerinden bile nasibini alamamıştır (Melidineti, s. 38).

Papaz Benneyan'ın görüşüne göre Malatyalılar ticarete becerikli ve başarılı değillerdi. Kuşkusuz bunun sebepleri vardı. Bu sebeplerin en başlıcası, doğal veya doğal olmayan birtakım felaketler sonucundaki ani değişimler ve onların yarattığı yıkım olmuştur. Depremler, yangınlar, savaşlar bu bölgede hiç eksik olmamıştır.

Bu gerçeğin haricinde Kevork Melidineti şehrin ekonomik açıdan geri kalmasına sebep olan başka gerçeklere de parmak basmıştır. Bu gerçekler demiryolunun olmayışı, yeraltı kaynaklarının kullanılmayışı, sermaye birikiminin olmayışı ve her şeyden daha fazlası, yadsınamaz bir gerçek olan hükümetin kötü yönetimiydi.

Ermeniler, Osmanlı devletinin özellikle 1878-1880 tarihlerinden sonra uyguladığı eziyetlerden en fazla zarar gören unsur olsalar da, iyi kötü kervanlarını yürütebilmişler, az çok iyi bir yaşam sürdürmeyi başarmışlardır ki bu da ekonomik alandaki savaşta yıkılmadıklarını gösterir.

* Rahip Sirvantsdyants (*Toros I*, s. 310) Malatya'da muhtaç hiç kimse olmadığını teyit etmektedir.

Meşrutiyet'in (1908) ilanından sonra şayet doğal ortam korunup Ermenilerle Türkler birbirlerine karşı kıskırtılmamış olsalardı, belki de olaylar tamamen farklı gelişecek ve ticaret yeteneği taşıyan bir halk olan Ermeniler hiç kuşku yok ki ekonomik olarak daha iyi bir mevkide bulunacaklardı.

1915 felaketinden önce birçok şehrin durumunu yansıtmış olan S. M. Dzotsikyan, Malatya'nın aynı tarihlerdeki ekonomik durumu hakkında şunları söylemektedir:

Ermeniler Malatya'da her tür zanaat, sanat, bağcılık, bahçıvanlık, ipekböcekçiliği ve çiftçilikle meşgul oluyorlardı. Zanaatkârlar içinde sayılarının çok fazla oluşu ile çömlekçiler göze çarpıyordu. Büyük miktarda yerli ürün ve mal ithal veya ihraç eden çok sayıda tüccar vardı. Ermeniler Malatya çarşısının genel ticaretinde neredeyse tek hâkim unsurdur. Malatya piyasası herkes için tatmin edici olmasına karşın, yerel Türk idare tarafından yapılan eziyetler sebebiyle Ermeniler gurbete gitmeye başlamışlardır (Dzotsikyan, s. 382).

Türk devletinin onlar için yaratmaya çalıştığı zor şartlar içinde yaşamaları mümkün değildi, göç etmeye mecburdular. Abdülhamit döneminde Ermeniler giderek daha fazla sıkıştırılmış, yapacakları her atılımın önünde engeller, zorluklar çıkartılmıştır. Dolayısıyla geniş çaplı ticaret yapamamış ve küçük ölçekli ticarete hız vermek zorunda kalmış, özellikle de zanaatlara yönelmişlerdir.

Ülkeye bu yolla da hizmet vermişlerdir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, bir dönem ipekböcekçiliği, haşhaş ekimi ve afyon işiyle hem kendi ekonomik durumlarını düzeltmişler hem de ülke ekonomisine katkıda bulunmuşlardır.

Rahip Andreas Aleksantryan şöyle diyor:

Malatya iktisadi açıdan gelişiyor. Başlıca ticaret metası haşhaş ve afyon. İpekböcekçiliği de gelişiyor. Zımaralı episkopos ve rahipler bu işe hayli destek veriyorlar (Aleksantryan, s. 399).

Rahip Sırvantsdyants 1878 tarihinde gerçekleştirdiği ziyaret esnasında afyon ticaretinin gelecekteki önemini öngörmüş ancak Ermenilerin bundan az fayda sağladığına hükmetmiştir. Kendisine "Afyon satışının yılda en az 120.000 lira getirdiğini" söylediklerini (*Toros I*, s. 309), ancak halkın bundan çok önemsiz bir pay almasını "şaşırtıcı" bulduğunu, bu ürünleri ekenlerin ve kâr sağlayanların Kürtler olduğunu eklemiştir.

Türk hükümetinin Ermeni karşıtı siyasetinin henüz çok hissedilir olmadığı ve afyon fiyatlarının da yüksek olduğu dönemde Ermeniler az çalışarak çok kazandıklarından iş konusunda çok gayretkeş değillerdi. Sırvantsdyants'ın da dikkat çektiği üzere gevşek bir halleri vardı:

Büyük evleri, geniş bağları, koruları ve azıcık kazançlarıyla kendilerini mutlu hissediyorlardı. İçlerinde şikâyet ruhu yeni yeni uyanmış, çalışmaları gerektiğine, maddi ve fikri sahada gelişmeleri gerektiğine ikna olmaya başlamışlardı. Zaten Ermenilerden de bu beklenirdi, zira oradaki tek Hristiyan unsur kendileriydi, ama onların da yol gösterecek, aydınlatacak ve geliştirecek önderleri yoktu (*Toros I*, s. 310).

Türk hükümeti önce ekonomik durumlarını bozarak Ermenileri bezdirmek istedi. Memleketten uzaklaşsınlar, imparatorlıktaki sayıları azalsın diye doğrudan veya dolaylı yollarla Ermenileri yoksullaştırmaya ve onları ekonomik olarak tüketmeye çalıştı. Osmanlı devletinin bu yönde aldığı önlemlerin sonuçları hemen hissedildi ve ekonomik darlık diğer yerlerde olduğu gibi Malatya Ermenilerine de baskı yapmaya başladı.

Harput Amerikan Koleji mezunlarından, kültürlü, eğitim almış ve ağırbaşlı bir şahsiyet olan Prof. Vorperyan, Abdülhamit idaresi altında Ermenilere karşı Türklerin nefretinin artmış olduğu ve sansürün çok sıkı olduğu bir dönemde dahi Malatya'ya yaptığı ziyaretle ilgili çok değerli bilgiler verebilmiş, devletin baskısı ve sanki onlarla sözbirliği etmiş gibi gelen doğal afetler sebebiyle Malatya Ermenilerinin XVIII. yüzyıl sonlarındaki kötü ekonomik durumunu büyük bir beceriyle ortaya koyabilmiştir.

Prof. Vorperyan'ın dikkatli ve üstü örtülü satırlarla Malatya Ermenilerinin bahtsız ekonomik durumunu anlatmıştır, dikkatle okunması yararlı olacaktır.

Çeyrek yüzyıl önce [1875] Malatya'da afyon tarımı hız kazanmıştı, satışı 600 kuruşa kadar yükselmişti (...) Yüzyıllık rahat uykusundan uyanan Ermeni çocukları gelir fazlasının sarhoşluğu içinde yeni yeni masraf kapıları açtılar. Ancak afyonla ilgili alışveriş yıldan yıla düşünce, halk iki yakayı bir araya getirmekte zorlanmaya başladı.

Tüm zanaatlar, afyon ticareti sebebiyle coştı ancak buna paralel düşüş de çabuk başladı. Dolayısıyla zanaatkâr Ermeniler 18/28 Kasım 1889'da gerçekleşen ve çarşının büyük bölümünü yutan beklenmedik yangından sonra kaosa düştüler.

Ahali bu felakete göğüs gerdi, ancak henüz bir yıl geçmeden 24 Ekim 1890 gecesi yeni bir yangın çarşının neredeyse kalanını da küle çevirdi. 19 Şubat 1893'te büyük bir deprem tüm evleri yıktı. 132 kişi öldü. Haziran 1894'te başlayan kolera salgını, Eylül ayına kadar birçok kurban aldı (Vorperyan, s. 99-100).

Prof. Vorperyan'ın zikrettiği felaketler zincirine daha büyük felaketler olarak 29 Kasım 1895 tarihli kırımı, en ağır ve anlatılmaz felaket olarak ise Malatya Ermenilerinin fiziksel ve ekonomik varlığına son veren 1915 kırımını ekleyebiliriz.

Sansürcülerin gözünden kaçmış olan bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Abdülhamit istibdadı çarşıya hâkim Ermenilerin maddi darlığa düşmelerini sağlamak için çarşığı bir yıl içinde iki kez yakmıştı. Yangın, Türkler tarafından Van, Diyarbakır, Sivas, Kayseri, Tokat vs. gibi birçok şehirde Ermenileri ekonomik olarak yok etmek için uygulanan bir yöntemdi. Bir muhabir sıkı sansüre rağmen 1905'te Malatya Ermenilerinin ekonomik açıdan bahtsız halini beceriyle ifade etmeyi başarmıştır:

Malatya halkının çoğunluğu zanaat ve bahçecilikle meşgul oluyor, çok az bir kısmı yerli malı ve üretimlerle ilgili ticaret yapıyor, geriye kalan çok az kesim ise çiftçilik ve hayvancılıkla ilgileniyor. Köylülerin hemen hepsi çiftçi sınıfından... Birçok Anadolu kentinde olduğu gibi Malatya halkının önemli bir kısmı gurbetçi. Yeterince kazanç kapısı ve kaynağı olmaması sebebiyle gurbetçilik orada da kabul görmüş. Sürekli meydana gelen depremler Malatya nüfusu için çok sert ve acı felaketlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Çarşıdaki bilindik yangınlar ve kırım Malatya ekonomisini gerçekten yok etti (*Surhantak*, 1905, sayı 1900).

İşte böylece ekonomik çöküş çok hızlı gerçekleşti ve daha kısa süre önce göç nedir bilmeyen Malatyalı şansını uzaklarda aramaya, Amerika'ya göç etmeye başladı.

Meşrutiyet (1908), Ermenilere karşı yürütülen ekonomik savaşı bir nebze hafifletmişti ama getirdiği olumlu hava çok kısa sürdü. 1912 Balkan Harbi esnasında Ermenilere karşı tekrar savaş başlattılar ve sonunda Türkiye'deki Ermenileri yok ettiler. Türkler, neredeyse harap ve bomboş memlekette, tüccar ve zanaatkâr olarak rakipsiz kaldılar.

4. Ticarete Ermeniler

Göröldüğü üzere Ermeniler tarımda önemli bir yere sahip değillerdi, zira ne yazık ki toprakları ellerinden gitmişti. Türk ve Kürt beyler genellikle gayriresmi şekilde Ermeni topraklarını işgal etmişlerdi. Ancak Ermeniler yine de tüccar olarak çarşıya hâkimdiler ve Malatya'daki tüm ihracat ve ithalat onların elindeydi.

Malatya'daki ticari işlemler diğer yerlerdekine benzer şekilde yürümezdi. Malların ithalinde temsilcilik rolünü Ermeni sarraflar üstlenmişlerdi. Bu sarraflar, merkez şehirlerdeki aracılar karşısında basit birer temsilci görevini yerine getiriyorlardı. İstanbul ve Halep'te, doğrudan, ithal eden ticarethaneyi temsil ediyorlardı. Başka bir deyişle, küçük veya büyük müesseselere ve ticarethanelere kredi açanlar Ermeni sarraflardı (bkz. G. K. Nacaryan, s. 10).

Malatya'ya ithal edilen mallar çok çeşitli ve büyük miktardaydı. Başlıca ithal malzemeler, erimiş haldeki metaller, kumaşlar, Rus ve Amerikan derisi, gazağı, tuz, sabun, kibrit ve manifaturaya özgü yurtdışında hazırlanmış süsler ve eşyalardı (Nacaryan, *a.g.e.*).

İhracat da tıpkı ithalat gibi yapılmaktaydı. Tek fark, ihracatta bulunan temsilci sayısı çok daha fazlaydı. Malatya dışarıya başlıca afyon, ipek, kuru kayısı, kuru dut, pekmez, armut, elma, üzüm, kayısı çekirdeğı (tatlı ve acı) gönderiyordu. Malatya ihracatının büyük kısmı, birkaç madde hariç, Türkiye sınırları dahilinde tüketiliyordu. O maddeler de Avrupalı temsilcilikler aracılığıyla doğrudan Avrupa'ya gönderiliyordu: örneğın kayısı çekirdeğı, ipek, tütün ve afyon.

Türkiye içine ve yakın ülkelere ihraç edilen ürünler arasında dut, duttan üretilmiş rakı, pekmez, pestil ve birtakım başka tatlılar, gerek taze gerek konserve olarak kayısı, şeftali, armut, elma, kuru üzüm, erik çeşitleri yer almaktaydı. Bu arada şunu da zikretmek gerekir ki, Malatya'nın kayısısı, armudu ve elması çok ünlüydü. Ayrıca kayısı çekirdeğı, ceviz, fındık, badem, buğday, arpa, mısır, darı, mercimek, nohut, pirinç ve fasulye gibi çeşitli tahıllar da ihraç edilmekteydi. Pamuk, yün, kendir, haşhaş, tütün, deri gibi daha değerli ve elzem maddeler de ihraç edilen ürünler arasında yer almaktaydı. Ermeni çiftçilerin yetiştirdiğı kavun, karpuz, patlıcan, pancar, domates, lahana, havuç, salatalık vs. gibi sebzeler çok kaliteliydi (Nacaryan, s. 10).

Malatya'da gerek ithalat gerek ihracat, özellikle 1895 kırımından önce Ermenilerin elindeydi. Ancak onların uğramış olduğı fiziki ve

maddi kayıp bu sahaların büyük kısmının Türklerin eline geçmesine sebep oldu. Ancak Ermeniler yavaş yavaş eski mevkilerine ulaşmaya başlayarak, özellikle çarşığı kısmen tekrar Türklerin elinden aldılar. Ne yazık ki I. Dünya Savaşı ve 1915 tehciri gerçekleşti. Acı hikâye Ermeniler aleyhine bir kez daha ama bu kez asla olmadığı kadar korkunç tecelli etti.

Malatya'daki Ermeni tüccarlar çoğunlukla üretilenleri sadece Malatya'ya değil, başka yerlere, özellikle de civar taşralara, hatta yurtdışına satmakla meşgul oluyorlardı. K. Melidineti Malatya'nın başlıca ticaret ürünlerini kuru kayısı, kuru üzüm, dut, ceviz, kenevir ve belirli miktarda afyon olarak zikretmiştir. İçlerinden kalitesiyle ünlü olan kuru kayısı ve kuru üzüm Türkiye'nin her tarafına, kısmen de yurtdışına ihraç edilmekteydi. Duttan özellikle kış için pekmez ve pestil hazırlıyorlardı. Yaş dutu torbalara doldurup tahta aletlerle suyunu çıkardıktan sonra daha nazik kumaştan yapılmış torbalara dolduruyorlardı. Oluşan şire damlaların üstündeki toprak kaplar içinde, güneşin altında buharlaşır, kıvama gelerek pekmez halini alırdı. Ya da şireye belli oranda un veya nişasta karıştırarak malez yaparlardı. Daha sonra malezi beyaz bir beze ince olarak yayar, kurumak üzere güneşin altına bırakırlardı. İkinci veya üçüncü gün kumaşın ters tarafını nemlendirerek kâğıt inceliğinde kendini bırakan malezi pestil olarak alırlar, üçgen veya kare şeklinde katlayarak tenekelere basarlardı (Melidineti, s. 10).

Ne yazık ki Malatya'nın ticari tablosunu ortaya çıkarmak için ne kadar ürün ihraç, ne kadar ithal ettiğini, Ermenilerin ithal-ihraç ettiği ürünlerin değerini gösterecek istatistiki verilerden mahrumuz.

1908'den sonra "Ermenilerin tam ticarete göze çarpan bir konumda" oldukları esnada her şeyi yutan savaş sebebiyle ellerinde ne varsa onu da kaybettikleri ve fakirleştikleri bellidir.

5. Ermeni Zanaatkârlar

Eğer Ermenilerin elinde zanaatları olmasa, 1895 kırımından sonra ekonomik durumları çok daha korkunç olacaktı. Zanaatkârların %95'i Ermeni'ydi. Zanaatları sayesinde ekonomik olarak yıkılmıyor, ayakta kalıyorlardı.

Nitekim, şehrin en önemli ve gerekli, ayrıca kârlı zanaatları Ermenilerin elindeydi. Türkler arasında da az çok zanaata yatkın insanlar vardı,

ancak sayıları çok azdı. Tıpkı çiftçilik alanında Ermenilerin sayısının az olması gibi.

Bazı zanaatlar ise tamamen Ermenilerin elindeydi. Mesela ince bir zanaat olan kuyumculuk kesinlikle Ermenilerin tekelindeydi. Malatya'da Türk veya başka millete mensup kuyumcu bulunmuyordu. Aynı şekilde boyacıların hepsi Ermeni'ydi. Bakırcılık ve yan branşları da Ermeni zanaatıydı.

Bakır hammaddesi, dökümhanede topağa dönüştürülmüş şekliyle Avrupa'dan ithal edilirdi. Ermeni ustalar bu topakları döverek tabakalara dönüştürüyor, sonra da evde kullanılan eşyalar haline getirip üzerlerini çiçek veya yazılarla süslüyorlardı. Malatya'daki evlerde genellikle *sini* denen büyük tepsiler bulunurdu. Bu sinilerin bazıları yüz yıllıktı. Bakırlar paslanmasın diye kalay yapılırdı.

Silah yapımıyla uğraşanlar da Ermenilerdi. Önce silahın boru kısmını yapar, sonra da diğer bölümlerini eklerlerdi. Tüfek ve tabancaları genellikle gümüş veya sedefle nakşeder, süslerlerdi.

Avrupalı kıyafet diken terziler ve bu tip ayakkabı imal edenler de Ermeni'ydi. Binaları inşa edenler ise mimarlardan başlayarak en alt kademedeki işçiye, duvarcıdan taşçıya kadar hepsi Ermeni'ydi. Kamu binaları, hükümet binaları, dini binalar, cami ve kiliseler, hamamlar, kışlalar, okullar vs. hepsi Ermeniler tarafından inşa edilmişti. Bu binaları inşa edenler arasında tüm alt kolları da dahil olmak üzere kerestecileri de unutmamak gerekiyor. Ermeni ustalar binaların sadece ahşap kısımlarının yapımıyla meşgul olmamışlar, günlük kullanım için tahtadan aletler, sandık, beşik, makara, sandalye, kürek, su-süt-bal ve pekmez doldurmakta kullanılan tahta kaplar imal etmişlerdir. Bu eşyaları imal edenler ve inşaatlarda çalışan keresteciler genellikle Ermeni'ydi. Keçe yapanlar da aynı şekilde Ermenilerdi.

Pamuk, yün ve keten kumaşlar üzerine işleme yapmak, ayrıca yazma imalatı da Ermenilerin elinde bulunuyordu. Dokumacılık da Ermenilerin elindeydi. Yerel kıyafet imalatında kullanılan manusa adı verilen rengârenk kumaşları onlar hazırlarlar, genellikle de evlerde kadınlar tarafından üretilirdi. Malatyalı Ermeni kadınlar mavi veya kırmızı pamuklu yerli bezler üzerine bazen iplik bazen de ipekle işlenge yaparlardı. İşleyecekleri çiçekleri, yerli ustalar tarafından üretilmiş olan tahta kalıplarla önce kumaşa çıkartırlardı. Nakışlarla süslenmiş kumaşlar yorgan, sandalye, masa veya yastıkların yüzlerini kaplamak için kullanılırdı. İş-

lemeler çok sağlam ve dayanıklı olur, nesilden nesile geçerdi. Belli bir kısmı da yurtdışına ihraç edilirdi.

Şehirdeki dökmeçiler de yine Ermeni'ydi. Tunç veya demirden aletler ve ev eşyaları hazırlarlardı. Saban, kazma-kürek vs. gibi tarım aletleri yine Ermeniler tarafından üretiliyordu. Şehrin saatçıları da Ermenilerdi (Nacaryan, s. 10).

Dünyanın her yerinde en geçerli zanaatlardan biri kunduracılıktır. Özellikle de yaşanan ülke kundura giymek zorunluluğu doğuruyorsa. Malatya karma bir iklime sahip, özellikle kışları şiddetli geçen bir bölge olduğundan gelişmiş bir kunduracılığın olması gerekir. Nitekim kundura imalatı Malatya'da geçerli bir işti ve Ermeniler de bu zanaat dalında parlıyorlardı. En fazla kullanılan kundura çeşidi yemeniydi. Köylerde çarığın birkaç tipiyle beraber köylü tarafından en fazla yemeni kullanılırdı. Şehirde ise halkın %70'i yemeni kullanırdı. Normal halk dışında yüksek tabakaya mensup olanlar ve zenginler ise sadece ayakkabı giyerlerdi. İkisi de aynı amaca hizmet ediyor olmalarına rağmen yemeni ile ayakkabının aynı şey olmadığını sanırım söylememe gerek yok. Dolayısıyla kundura zanaatçıları ikiye ayrılmıştı: yemeniciler ve ayakkabıcılar.

Kunduracılıkta en ünlü usta Konduracı Gurği idi. Donanımlı bir atölyesi ve 5-6 çırağı vardı. Hükümet görevlilerinden, polislerden, işçilerden sipariş alırdı. Sayıları ona ulaşan başka ustalar da vardı. Şehrin gençleri belirli oranda iyi giyinmeyi severlerdi.

Önceleri çuhadan mintan (gömlük), alaca zıbın giyer, başlarına fes takar, üstüne de yazma bağlarlardı. Dışardan gelenleri, özellikle Harput kolejindeki talebeleri görerek onlar gibi giyinmeye çalışırlardı. Öyle ki yavaş yavaş yazmalar kalktı, zıbının yerini pantolon aldı, yemeninin yerine de ayakkabı giyilmeye başlandı (N. K. Kepenekyan, *Bab Ukhdi* içinde, sayı 23, s. 13).

Gerek şehirde gerek köylerde yemeni ve ayakkabı dikenlerden sonra *tegeleciler* gelirdi. Bu biraz daha narin bir zanaattı. Bu zanaatla meşgul olan 10-12 kadar dükkân ve buralarda çalışan çıraklar vardı. Gözle ilgili ve çok narin bir zanaat olduğundan halk arasında "tegelecilik iğne ile kuyu kazmaya benzer" tabiri kullanılırdı. Bu ustalar mintanlar üzerine iğneyle güzel nakışlar işlerlerdi. Kim daha iyi dikip işlerse ünlü olma sırasını kapardı. Bu işin ustaları Malatya ile Harput arasında yaşayan Şiro köylüleriydi. Şirolu kadınlar *sahay*, erkekler ise *tegele* giyerlerdi. Şiro'nun köylüleri her bahar İstanbul'a gider, sonbaharda dönerlerdi.

Ermeni zanaatkârlar sonbahara siparişler hazır olsun diye tüm bahar ve yaz boyunca çalışırlardı. Ustalar çıraklarına yılda 2-3 lira öderlerdi.

Teletun ve ayakkabı yüzü hazırlamayı Mısır'da öğrenmiş olan Hovhannes Tüfenkçıyan adlı bir Ermeni, bu zanaatı Malatya'ya getirmişti (Kepenekyan, s. 13). Tiftikçıyan, teletunu inek derisinden (kösele) imal ederdi. Zira sahtiyanın (yemenilerin imal edildiği deri) ıslandığında suyu ve çamuru geçirdiğini biliyordu. Sonunda teletun derisinin su geçirmediğine ve daha dayanıklı olduğuna yemencileri ikna etmişti. Yeni deriyi ilk deneyen kişi Aharon Çalgıcıyan usta olmuş, diğerleri de derinin faydasını pratikte görmüşlerdir. Aharon Usta'nın işi Sinanlılar ve Dırjanlılar adlı göçmen aşiretleriyle idi. Bu aşiretler her Mayıs yaylaya gider, sonbahar sonunda geri dönerlerdi. Yeni deriyi denediklerinde daha dayanıklı olduğunu görünce Aharon Usta'nın adını sağlam ayakkabı yapan ustaya çıkardılar. Bunun üzerine kervancılar ve deveçiler ona müracaat etmeye başladılar.

Diğer ustalar da teletun kullanmaya başlayınca deriye olan talep artmış ve Tiftikçıyan taleple tek başına başa çıkamayacağını anlayınca Amerika'dan dönmüş olan Tavit Delidedeyan'la ortak olmuş ve işi büyüttüştür. Tavit Delidedeyan (Tavit Haçaduryan) zanaatı öğrendikten sonra Tiftikçıyan'dan ayrılarak kendine ayrı bir atölye açmış, yaratıcılığı ve gayretleri sayesinde orayı minik bir fabrikaya dönüştürmeyi başarmıştır. Delidedeyan sadece Malatya'nın değil, yakın şehirlerin taleplerine de cevap vermeye başlamıştır.

Kısa süre sonra onun da karşısında güçlü bir rakip, Hovhannes Der Muselyan çıkmıştır. Tiftikçıyan'ın başlattığı teletun deri (kösele) hazırlama işi gelişip yayılmış, Malatya Ermenileri için en kârlı zanaatlardan ve geçim kaynaklarından biri haline gelmiştir (Kepenekyan, s. 13).

Günlük ve yaygın işlerden biri de demircilik zanaatının incelikli kısmını teşkil eden çilingirlikti. O da Ermenilerin elindeydi. Kevork Kekevyan ve Sarkis Bacaksızyan bu daldaki iki ünlü ustalardı. Zincirler, yeni moda sobalar, çeşitli bıçaklar, kilitler, pencereler için demir menteşeler vs. imal ederlerdi (Kepenekyan, s. 13).

Malatya'da keresteciler de vardı. Aralarındaki en ünlü usta Karakızyan Arakel ustaydı. Bunun dışında kuyumcular, çömlekçiler, bakıcılar, keçeciler vs. vardı.

Zanaatkârların %95'i Ermeni olduğundan bu dallardaki herhangi bir yenilik veya gelişim de yine Ermeniler tarafından gerçekleştirilmektey-

di. Malatya'da Türklerin hâkim olduğu özel bir zanaat dalı yoktu. Tam tersi, tüm alt dallarıyla beraber madencilikte de hâkim unsur Ermenilerdi. Demirden, bakırdan, tunçtan, tenekeden, gümüş ve altından eşya üretimi Ermenilerin elindeydi. Terziler, kunduracılar, duvarcılar, boyacılar vs. hepsi Ermeni'ydi.

İlk sırada önem arz eden ve hayati işler olarak değerlendirilen bu zanaat dallarını Ermeniler özel bir ihtimamla altın bilezik misali babadan oğula, nesilden nesile aktarıyorlardı.

6. Zanaat Cemiyetleri

Malatya, verimli toprağı ve coğrafi konumuyla ticarete de elverişli olmasına rağmen, ticaretten ziyade bir zanaat kenti olmuştur. Malatya'da ticaret yöntemleri ve zanaat kollarındaki üretim tarzları çok eski modeldi. Türk ve Ermeni nüfusun düşünce tarzı o kadar eskiydi ki, çalışma karşılığındaki ödemeler parayla değil, hâlâ eski devirlerdeki gibi malla yapılıyordu. Bütün sene müşterilerin taleplerini karşıladıktan sonra paralarının karşılığını alabilmek için sonbahardaki hasatı bekleyen zanaatkârlar vardı.

İşte böylece, 1908'den sonra, zanaatkârlar grubunun kendi menfaatlerini koruması için birkaç zanaat birliği kurulmuştu. İlk zanaat derneğini bakırcılar ve kalaycılar beraber kurmuşlardı. Bu zanaatkârların hepsi istisnasız Ermeni'ydi.

Zengin, daha doğrusu varlıklı olan bakırcılar yeni tencereler imal ederlerdi. Bakırcılar fiyat kırarak birbirlerinin elinden müşteri çalarlardı. Dernek kurulduktan sonra tencereler için belirli fiyatlar tespit edildi. Tespit edilen fiyattan aşağı satanlar için de cezalar belirlendi. Böylece bir anlaşma sağlanmış oldu ve kendileri de bundan kârlı çıktılar. Bakırcılar şehirde çalışıyorlardı, köylere gitmeye ihtiyaçları yoktu. Hayli iyi bir geçimleri vardı.

Sermayesi olmayanlar kalaycılık yaparlardı. Geçimlerini sağlamak için ve müşterilere kolaylık olsun diye onların şehre gelmesini beklemez, kendileri köylere ziyaret ederlerdi. Dernek kurulana kadar kalaycılar, özellikle de aralarından köylere gezenler en fazla sömürülenlerdi. Ancak bu sömürü köylü tarafından yapılmıyor, körü körüne rekabetten ve rüşvet verme yoluyla köylere birbirlerinin elinden alma alışkanlıkları yüzünden oluyordu.

Kalaycı ustaları baharda çalışır ama ödemeler sonbaharda yapılırdı. Köylü, ustaya ödemesini ürettiği ürünle yapardı. Yani buğday, arpa, peynir vs. verirdi. Köylüler işlerini şehirde peşin parayla daha ucuza yaptırabileceklerini biliyorlardı. Ancak nakit paraları olmadığı için, biraz fazla ödemek zorunda kalsalar da bu yöntemi uygun buluyorlardı.

Kalaycılar borçları tahsil etmek üzere köye gittiklerinde, ödenecek miktar köyün ağası veya beyinin keyfine göre belirlenirdi. İşte ustalar tam da bu noktada sömürülürlerdi. Hatta bazen çok kaba muamelelere maruz kalırlardı. Ücret belirlenirmen bakırcı ustası ağanın yaptığı haksızlığa itiraz eder ama bir şey elde edemezdi. Ağa “Baharda geldin, elimi ayağımı öptün, işi verdik, şimdi de yüz bulmuş şikâyet ediyorsun, utanmaz” diyerek azarlardı. Ermeni usta önce alacak defterine baktığında, rüşvetle aldığı köyden ettiği kârın, bırakmış olduğu köyden fazla olduğunu görerek sevinirdi. Ancak tahsilat zamanı geldiğinde ödemenin ağanın keyfine bağlı olduğunu görür ve zarar ederdi. Bazı ustaların kalıcı müşterisi olan köyler vardı. Buradaki ağalar bir okka şeker veya kahve karşılığında usta değiştirmezlerdi (Yeğyayan, s. 15-16).

Kalaycılar şehirde de hemen hemen aynı yöntemle sömürülüyorlardı. Bazıları hiç pazarlık etmeden borcunu öder, hatta bazen fazlasını verirdi. Bazıları canı ne kadar istiyorsa o kadarını öderdi. Borcunu uzun süre erteleyip sonradan ödemeyenler de olurdu.

Sayıları 250’yi bulan kalaycılarının içinden sadece 50’si zanaatıyla ilgili alışveriş yapabilecek sermayeye sahipti. Geriye kalanlar veresiye satın aldıklarından daha yüksek bedel ödemek zorunda kalıyorlardı. Bu ustaların çoğu zaman köylüden alacaklarını da tahsil edemediklerini hesaba katacak olursak neden zavallı durumda oldukları ve paralarının nasıl tüccarların kesesine girdiği daha iyi ortaya çıkar (Yezigyan, s. 9).

Bu garip sömürülere ve uğradıkları zarara bir son vermek isteyen kalaycılar Bakırcılar Cemiyeti’ne katılarak haklarını savunmaya çalıştılar. Önce rüşvet vermek suretiyle köyleri birbirlerinin elinden kapmayacakları konusunda anlaşmaya vardılar. Sonra da en büyük tencereden başlayarak kaşığa kadar kalaylanacak eşyaların fiyatlarını belirlediler. Gerek yeni kapları gerek eskileri kalaylama fiyatlarının yükselmesi neticesinde bu zanaatkârlar rahat yaşamak için gerekli kârı temin edebildiler. Dolaşısıyla bu dernek yararlı oldu ve komşuları tahrik edecek bir harekette bulunmadı. Zira 250 zanaatkârın hepsi de Ermeni’ydi ve Türklerle doğrudan bağlantıları yoktu.

Buna karşın Türkler bu derneğin başarılı olmasını istemediler ve bozmak için her şeyi yaptılar. Sertahsildar Hacı Ahmet Efendi ve Emir Ahmetzade, müftü ile fikir alışverişinde bulunarak tanıdıkları birkaç ustaya bol keseden vaatlerde bulunarak onları dernekten ayırmaya çalıştılar. Ama Ermeni ustalar ayrılmadılar. Ancak Türkler ilk başarısızlıktan hemen yılmadılar. 1895 kırımı esnasında Müslüman olmuş Çırmıkdılı bir Ermeni usta bularak Akpunar yakınında bir dükkân açtılar. Yarım yamalak ustanın çabucak Türk ustalar yetiştirebileceğini ummuşlardı. Böylece Ermenilerin kurmuş olduğu derneği dağıtabileceklerdi.

Müslüman ahali İslam zanaatkârı desteklesin diye de dükkânın açılışını tellallar vasıtasıyla çarşıda ve başka yerlerde duyurdular. Yeni açılan dükkânın yakınında bulunan ve dolayısıyla en fazla zarar edecek olan Der Pilibosyan kardeşler dininden dönmüş bu zanaatkâra bir ders vermek istediler. Tutiya' adlı maddeyi toz haline getirdikten sonra yeni dükkâncıya tebrik ziyaretinde bulunurlar. Ağabey Pilibosyan tatlı sözlerle onu meşgul ederken küçüğü fark ettirmeden tutiyayı ocaktaki kömürlerin üzerine boşaltmıştı. Herkes tarafından Ermeni düşmanlığı ve yobazlığıyla tanınan bir kasap o esnada kalaylatmak için tencerelerini getirmişti. Dönme usta, eşyaları kalaylama işlemine başlamış, ancak tüm çabalarına karşın eşyalar siyahla karışık bir renk almış ve lekelenmişti. Tutiya yapacağını yapmıştı! Kap kacağı götürmek için beraberinde bir hamalla gelmiş olan Türk kasap kapların acayip halini görünce kudurmuş gibi ustanın üstüne atılıp bin bir küfür sıralamıştı, zira bayram çok yakın olduğundan kaplarının kalaylı olması gerekmektedir. Sonunda yobaz Türk kasap, yanlış kalayı düzeltmenin daha pahalı oluşunu da sineye çekerek derneğin şartlarına ve tespit ettiği fiyata razı olmuştu. Dönme usta diğer müşterilerin de kalaylarını bozunca birçok kişiyi kızdırmış, sonunda dükkânını kapatmak zorunda kalmıştır.

Böylece Türklerin, Ermeniler tarafından kurulan derneği yıkmak için verdikleri uğraş boşa gitmiş, Haçadur Güreğyan, Kevork Mardikyan ve Senekerim Apalakyan'ın öncülüğünde kurulmuş olan dernek, bazı üyelerinin yanlış hareketleri sebebiyle zorluklarla karşılaşsa da yaşamaya devam etmiştir.

* Yezigyan, nışadır olduğunu söylüyor. Oysa bu bilgi yanlıştır. Nışadır kalay işinde gerek kap, gerek kömür gerek ocağa döküldüğünde parlaklık verir. Tutiya ise kalayı bozar.

Tamamıyla bir Ermeni müessesesi olan derneği yukarıda isimleri zikredilen üç kişi kurmuştu. Ancak bu dernek öyle pek de kolay kurulamamıştı. Her şeyden önce zanaatkârları yararlı olacağına ikna etmek gerekiyordu. Öncelikle iki danışma toplantısı yapıldı. Sonra herkese açık yapılan bir toplantıda Dikran Asdikyan derneğin faydalarıyla ilgili konuşma yaptı. Tüm üyelerin hazır bulunduğu toplantı esnasında atılımı gerçekleştiren üç kişiye, kurulacak derneğin idari heyeti için aday listesi hazırlama görevi verildi.

Halka açık ikinci toplantıda getirilen liste üzerinden oylama yapılarak idare heyeti ve yürütme kurulları seçildi. İdare heyetine Haçadur Güreğyan, Kevork Mardikyan, Kerovpe Apalakyan, Garabed Mokosyan, Kevork Aslanyan, Muşeg Nalbantyan ve Kevork Pilosyan seçilmişlerdir. Yürütme kurulu üyesi olarak ise Senekerim Apalakyan, Garabed Nalbantyan, Napolyon Mokosyan, Penyamin Odabaşyan ve Mergianos Barsamyan seçilmişlerdi. Nizamname ve program hazırlama işi Ğ. Güreğyan ve S. Apalakyan'a verilmiş, derneğin işleri bu nizamnameye göre yürütülmüştür.

Derneğin kuruluşu, 1910 Nisan ayında halka açık büyük bir toplantı esnasında duyuruldu. Gerek şehirde gerek köylerde ses getirdi. Yönetim kurulu nizamname gereğince köyleri ustalar arasında her birinin ailesindeki üye sayısını göz önüne alarak bölüştürdü. Ustalar yıllarca iş yaptıkları köyleri başkalarına vermeye razı oldular. Kalaylama ücretinin de kabin ağırlığına göre tespit edilmesi kuralı kabul edildi. Bu çabalar sayesinde zanaatkâr için daha olumlu bir ortam oluşturuldu.

Kalaycıların durumlarının iyileşmesinde, zanaatkârlardan Ganan Ğantsyan ile oğlu Manuk Ğantsyan çok faydalı olmuşlardır. Ustallığıyla zanaatkârlar arasında ünlü Ganan, derneği neredeyse tek başına kurmuştu. Böylece dernek faaliyet göstermeye başladı ve onu yıkmak isteyenlerin tüm çabalarına rağmen yaşamaya devam etti. Ne yazık ki dernek dahilindeki bazı Ermeniler de attıkları yanlış adımlarla derneği yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya bıraktılar. Dernek kurulduktan birkaç ay sonra üyelerden K. Aslanyan, G. Harputluyan ve birkaç bakırcı, dernek nizamnamesine aykırı hareket ederek gizlice eksik fiyata iş yapmaya başladılar.

Derneğe muhalif olanların da isteği zaten, dernekte çatlak oluşturmaktı. K. Aslanyan idari kurul azası olmasına karşın az fiyat vererek müşteri kaybetmek istemiyordu. Bu durum tespit edilince kendisini

uyardılar. Ancak o kendine gelmek yerine başka ustaya verilmiş bir köye gitmiş ve kendisinin dernek üyesi olmadığını söyleyerek iş yapmıştır. Bu durum karşısında kendisinin dernekten ihraç edilmesine karar verilmiştir.

Derneğin sadık ve samimi üyelerinden S. Apalakyan bu cezaıyla yetinmemiş, G. Nalbantyan'la beraber Harputluyan'ın iş yapmış olduğu köye, yani Örüşüg'e gitmişler ve ağanın da onayını alarak çalışmaya başlamışlardır. G. Harputluyan durumu haber alınca hemen köye gitmiş, ağayla konuşmuş, ancak red cevabı almıştır. Şehre dönmüş ve derneğin idare heyetinin huzuruna çıkarak kendisini affetmeleri için yalvarmıştır. Heyet köye gidip S. Apalakyan ve G. Nalbantyan ile görüşüp pişmanlığını onlara belirtmesini, ayrıca da derneğe sadık kalacağına namusu üzerine söz vermesini istemiştir. G. Harputluyan, G. Nalbantyan'ın en yakın akrabasını aracı olarak beraberinde alıp görüşmeye girmiştir. Nalbantyan meselenin sadece kendisiyle kapanmayacağını, S. Apalakyan ile de anlaşmaya varılması gerektiğini söylemiştir.

Harputluyan sonunda Apalakyan'ın huzuruna çıkmış, Apalakyan da hiç vakit kaybetmeden başka ustaya verilmiş olan köye gidip alet edavatını toplamasını ve alacaklarını da eski ustanın hesabına kaydettikten sonra idare kuruluna gitmesini tavsiye etmiştir. Pişmanlığını dilekçeyle bildirecek, ayrıca derneğin nizamnamesine uygun hareket edeceğine dair namusu üzerine söz verecektir. Şayet dernek onun pişmanlığını kabul ederse, bununla ilgili Nalbantyan'a hitaben bir yazı kaleme alacaktır. Nalbantyan bu şartlar yerine getirildiği zaman o köyde yaptıkları işlerin bedelini tahsil hakkının da kendisine verileceğine dair söz vermiştir. G. Harputluyan da adil yargıyı kabul etmiş, konu böylece kapanmıştır. Bakırcılar için derneğin tüzük-programından sapanlarla mücadele etmek daha zordu. Bu konuda birtakım görüşmeler yapıldıktan sonra Rafayel Pilibosyan (ünlü Keloğlanyan) bir öneri getirmiştir. Buna göre 150 altın sermaye koyacak ve istediği adamlar kendisine verilecek, kendisi bilinçli olarak dernekten ayrılacak ve dernek aleyhine çalışanlarla mücadele –tabii ki ticari sahada– edecekti. Öneride birtakım değişiklikler yapılarak genel bir anlaşmaya varılmıştır. Buna göre dükkân “Dernek Merkez Dükkânı” olacak ve üyeler alışverişlerini bu dükkândan yapmak zorunda olacaklardı.

Dükkânı, Rafayel Pilibosyan, Haçadur Güreğyan ve Mergianos Barsamyan idare edecekti. Adı geçen şahıslar Halep'teki ve diğer yerlerdeki

büyük ticarethanelerden toplu alım yapacak ve uygun fiyatlarla dernek üyelerine satacaklardı. Hazır kapları ise daha pahalıya satacaklardı. Genel bir hesapla yılda 450-500 lira kâr edeceklerdi. Sene sonunda bu paradan Rafayel Pilibosyan'ın parası geri verilecek, dükkânda çalışan usta ve çırakların haftalıkları verilecek, geriye kalan kâr ise dernek kasasına ve üyelere kalacaktı.

Dernek dükkânının açılışı 1 Ağustos 1911'de ilan edildi. Fedakâra ne ve sadakatle çalışanlar sayesinde sermaye arttı. Dernek üyeleri gün geçtikçe dayanışmanın yararına daha fazla ikna olmaya başladılar, dernek daha da güçlenmeye ve başka zanaatkârlara örnek olmaya başladı. Ancak ne yazık ki dernek kısa ömürlü oldu.

İş tam da doğal akışına girmişken Balkan Savaşı patladı ve derneğin zayıflamasına sebep oldu. Zira aktif üyelere bir kısmı savaşa gitmek zorunda kalmıştı. Tam sükûnet tesis edildi derken bu kez de Birinci Dünya Savaşı patladı. Türkiye Ermenilerinin hali ne oldu zaten biliyoruz; Ermenilerle beraber, kurmuş oldukları dernek de yok oldu.

Bakırcılar ve kalaycılardan sonra marangozlar derneği kuruldu. Organize olamamış bir halde bulunan marangozlardan bir kısmı çok zarar görüyor, diğer bir grup da onların zararından kâr sağlıyordu.

İşleri ev inşa etmek olan usta marangozlar ağır çalışmalarının karşılığında iyi kazanamıyorlardı. Aslan payını sadece büyük ustalar alıyor ve meslektaşlarıyla hiç ilgilenmiyorlardı. En büyük kârı kendileri alıyor, ağır işçiliği götüren ustalara ise kendi istedikleri kadar ödeme yapıyorlardı. Ezilen bu ustalar da doğal olarak yaşadıkları adaletsizliğe karşı sürekli şikâyet ediyorlardı. Sonunda buna son vermenin yolunu buldular.

Arakel Karakızyan, büyük bir usta, aynı zamanda da belediyede kalfaydı. Meslektaşlarını yanına çağırarak onlara dengesiz kâr dağılımını ve şikâyetleri açıklayarak Marangozlar Derneği kurmanın gerekliliğini açıkladı. Sıraladığı sebepler gayet makul ve ikna ediciydi. Orada bulunan herkes fikir birliği içinde olunca 1909-1910'da Marangozlar Derneği'ni kurdular. Bu dernek sayesinde marangozlar daha fazla kâr ettiler ve eşit dağılımı sağladılar (Yezigyan, s. 10).

Böylece bakırcılar ve kalaycılardan sonra onları örnek alarak marangozlar derneği kurulmuş oldu. Bu meslek dalında birkaç temsilcisi bulunan Türkler de derneğe katılmışlardı. Dernek sayesinde, özellikle Ermeni azaların bilinçli idaresiyle, tüm usta ve çıraklar tatmin edici ücretler almaya başladılar. Ancak memnun olmayan küçük bir grup,

ki bunlar Türk ustalardı, ortak menfaatle çalışan derneği gevşetmekle kalmıyor, ucuza çalışarak onların işlerine de engel oluyordu. Ermeni ustalar başlarda bu hareketlere çok da önem vermediler. Ancak daha sonra gördüler ki daha önce yılın on ayını boş geçiren Türk ustaların her zaman işi vardı, kendileri ise boştaydılar. Ustalar, Türklerin daha az fiyat vererek belediyenin yaptıracığı dükkânların yapımını üstlendiklerini duymuşlardı. Onlara bir ders vermek için derneğin temsilcisi belediyeye başvurarak dernek üyelerinin inşaatı bedava yapacağını söyledi. Ermeni ustalar sözlerini tutup gerçekten de inşaat bedava tamamladılar. Ve bu yöntemi Türk ustaların fiyat kırıp iş aldığı her yerde uyguladılar. Sonunda Türk ustalar pişman olup Ermeni ustaların derneğine katıldılar, ancak sadece Birinci Dünya Savaşı'na kadar beraberce çalışıp kâr edebildiler.

Malatya'nın üçüncü zanaat derneği berberlerinki olacaktı. Ancak atılımda bulunulmuşsa da teşkil edilememiştir. Zira Türk berber sayısı hayli fazlaydı ve bu berberler kâr için dahi olsa gâvurlarla beraber hareket etmek istemiyorlardı (Yeğyan, s. 9). Gerçi Bağdasar Yezigyan bu derneği kurulmuş gibi göstermektedir (s. 9). Belki en azından saç kesme ve tıraş fiyatları belirlenmiş olabilirdi ama o bile mümkün olamadı. Zira henüz zihinler buna hazır değildi.

Malatya çevresindeki tüm köylerdeki berberler Ermeni'ydi. Türk berberlerin köylerde işi yoktu. Çünkü köylünün Türk berberlere güveni yoktu. Sanki yazılı olmayan bir kuralmış gibi köylüler tüm zanaatkârların Ermeni olacağına, Türklerden usta çıkmayacağına inanmışlardı (Yezigyan, s. 9).

Dolayısıyla Türkler dahi Ermeni berberleri tercih ediyorlardı. Ayrıca namahrem anlayışı gerek köyde gerek şehirde bir Türk'ün Türk hanelere girmesine izin vermiyordu (Yeğyan). Türk kadınların dişlerini çekenler de yine Ermeni berberlerdi.

Şehirdeki Türklerin büyük çoğunluğu Türk berberlere giderlerdi. Ama berberin eve gelmesi gereken durumlarda Ermeni berberlere müracaat eder, iyi de ücret öderlerdi. Şehir berberlerinin belirli bir fiyatı yoktu. Saçı keser, tıraş eder, kafayı da yıkar ve tüm bu işlemlere karşı müşteri ne verirse kabul ederlerdi. Gerçi büyük dükkânlara giden müşteriler daha fazla öderlerdi ancak genellikle 10 kuruş (40 para) gayriresmi olarak kabul edilmiş bir fiyattı. Bundan az ödeyen olmazdı. Ancak Türk askeri ve devlet görevlileri bunun iki mislini veya daha fazlasını

öderlerdi (Yeğyayan). Köy berberlerinin büyük çoğunluğunun şehirde de dükkânı vardı, dükkânı olmayanların sayısı çok azdı. Her iki haftada bir belirlenmiş köye gidip oradakilerin saçını kesip sakal tıraşı yapmak köy berberlerinin göreviydi. Bu çalışmanın karşılığındaki ücret nakit parayla ödenmezdi. Ustalar harman zamanını bekler, alacaklarını buğday olarak tahsil ederlerdi.

Malatya berberleri arasında büyük ün yapmış ustalar vardı. Malatya'daki zanaatlar üzerine yazmış iki kişi, Bağdasar Yezigyan ile Hosrov Yeğyayan (s. 30) berberler arasında önceliğin kimlerde olduğu konusunda hemfikir değillerdir. Ancak anlaşılan o ki hem Türk hem Ermeni pek çok usta bulunuyordu. Hosrov Yeğyayan'a göre birinci sırayı kapatan iki usta vardı. Ustalar bu ünleri sebebiyle de askeriyedeki görevlileri ve devlet memurlarını, Ermeni ve Türk zenginlerini ve ileri gelenlerini kendilerine müşteri edinmişlerdi. Bu ustalardan ilki Karaoğlanyan kardeşler, ikincisi ise Hamit Usta idi. Karaoğlanyan kardeşler 1895 kırimından önce rakipsiz olmuşlar, Hamit usta ise o tarihten sonra onlara yetişmiştir (Karaoğlanyanlar, Yegenmanukyan adıyla da tanınırlardı).

Bağdasar Yezigyan'a göre bir de Toros Usta vardı ve Malatya berberlerinin ilki idi. Ancak Ğ. Yeğyayan kendisinin ilk olmadığını iddia etmiş, ayrıca Malatya'da herkes tarafından bilinen mesel haline gelmiş "Hâlâ Kör Toros'a tıraş oluyor" sözünü hatırlatmıştır. Malatya'da biri yaptığı yanlışta inatçılık ettiği zaman bu söz kullanılmış.

Toros Usta daha ziyade Kör Toros adıyla tanınırdı ve Bağdasar Yezigyan'a göre "İstanbul'dan gelen hükümet ve askeri erkân bu ustaya giderlerdi." O tarihlerde herhangi birine "Kime tıraş oluyorsun" diye sorulduğunda, cevap "Toros Usta'ya" olurmuş. Ayrıca isim yapmış ustalardan Sarkis Elicanyan'ın da yüksek tabakadan müşterileri vardı. Bu usta ayrıca tabiplik de yapardı.

IX. BÖLÜM

MALATYA'NIN ETNOGRAFİSİ

1. Günlük Yaşam

I. Hane

Modern Malatya henüz 110-120 yıl önce tesis edilmiş çok yeni bir şehirdir. Eski şehrin ahalisi yaşadıkları yeri terk edip şimdiki şehre taşınmak zorunda kalmışlardı.

Bu taşınma yeni şehrin modern mimari ile inşa edilmesine sebep olmuştu. Bilindiği üzere eski tarihlerde Türkiye’de yaşayan Hristiyanlar, İslam ahalinin eziyetlerinden sakınmak için, tıpkı eski bir atasözünde ifade edildiği gibi “Zenbil, içindekini sen bil” misali her zaman dışa kapalı yaşamışlardı.

Bu söz, atalarımız için bir düstur olmuştur. Onlar Müslüman ahalide kötü duygular uyandırmamak adına çok tedbirli davranmışlar ve gösterişli evlerde yaşamayı tehlikeli addetmişlerdir. İslam ahalinin daha tutucu olduğu şehirlerde ise Ermenilerin evlerinde sokağa bakan pencere dahi olmamış, tıpkı Kayseri’deki gibi evlerin odaları avluya açılır şekilde inşa edilmişlerdir (*Gesaryo*, s. 1672-1677).

Eski Malatya’da da belki bu tarz evler bulunuyordu ama Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından (1826) ve Tanzimat’ın ilanından (1839) sonra Hristiyanların daha özgür bir hayat yaşayacağı ümidinin beslendiği tarihlerde kurulan yeni şehirde artık korkuya, tedbire, kapalı yaşam ve saklanmaya gerek kalmamış olduğu düşünülerek bu tarz evler inşa edilmemiştir.

Yeni şehirde bu tarz evlerin bulunmamasının başka bir sebebi daha vardı. Yeni şehir, eski şehre ait bağların bulunduğu yere taşınmıştı. Halkın şehirden ve İslam ahalinin gözünden uzakta zaman geçirdiği bağ evleri çok hafif ve yarı açık inşa edilmişti. Ve bu evler yeni şehrin çekirdeğini oluşturduklarından eski tarz evler artık yoktu. Bu sebepten 1870’li tarihlere kadar inşa edilen evler tek katlı ve köy kulübelerine benzer şekilde inşa edilmişlerdi. Ancak bu tarihten sonra inşa edilenler, günün modasına uygun, diğer şehirlerdeki binalara benzer güzel, iki katlı ve gösterişli olmuştur. Her ailenin tuğla ve kavak ağacından inşa edilmiş bir ya da iki katlı, bahçeli kendine ait bir evi vardı. Her evin içinde de

içilebilir suyun aktığı taştan bir çeşme bulunurdu (*Nor Malatya*, III. yıl, sayı 2, s. 13). Hagop Benneyan Malatya evleri hakkında şöyle yazıyor:

Malatya Ermenilerinin evleri genellikle çok odalı olmayıp bir oda hem misafirhane, hem yatak odası hem mutfak vazifesi görür. Sobada odun doludur, öyle ki bacada gereğinden fazla ateş sesi duyulur. Evin hanımı aşçılık yapar, tavada eriyen yağ caz-cuz sesler çıkarır, dünür tatlıları pişirir (*Püragn*, 1899, s. 120-121).

Papaz Garabed Benneyan ise Malatya topografyasıyla ilgili kaleme aldığı ancak yayımlanmamış kapsamlı çalışmasında “Ev ve Eşyalar” başlığı altında şunları anlatıyor:

Daha önce de söylediğimiz üzere Malatya son değişimi ya da taşınmayı XIX. yüzyılın son çeyreğinin başında yaşadı. Şimdiki yerde bulunan evler basit ve gösterişsiz kulübelardı. Ancak onları süslü (eğer böyle söylenebilirse tabii) ve gösterişli evler takip etti. İlkleri tek katlıydı, şimdikiler ise en az iki katlılar. Evlerin hepsinin yanında çitlerle çevrili bahçe ve duvarlarla çevrili avlu bulunuyor. Avluların tabanı taş döşelidir. Damlar şire sermek ve yiyecek kurutmak için toprakla örtülmüştür. Damları kiremit kaplama alışkanlığının yaygınlaşması henüz 10-20 yıl olmuştur.* Her evde çeşme ve hela bulunduğundan kötü koku ve pislik yoktur.

Evlerin en önemli kısmı “kışlık ev” olarak adlandırılıyor, soba-ocak bu odada bulunuyor. Çoğunun mutfağı, sofrası ve yatak odasını bu kısım oluşturuyor. Yemek saatinde yemek piştiğinde hemen sofra hazırlanır ve eğer yeni gelin yoksa ailenin tüm üyeleri sofranın etrafına toplanarak yemek yerler. Eğer yeni gelin varsa, önce erkekleri doyurur, sonra sofrayı biraz öteye taşır, kadınlar da sessiz sedasız yemeklerini yerler.

Evin diğer kısımlarına, aşağı sekü (seki), yukarı sekü (seki), odunluk, samanlık, ahır, yıkama ve tandır örtme, esas ev gibi isimler verirler.

Evin mobilyası, servisleri, sağlam çekmeceleri ve diğer şeyler gerektiği gibi inşa edilmiştir. Evlerde örtüleri ve meyveleri koymak için büyük sandıklar bulunur. Erzak için özel tahtadan yapılmış ambarlar, ayrıca pişmiş veya ham küpler de vardır.

Sedir ve sandalye çok az evde bulunur. Ancak halı, kilim, yatak, yastık her evde bol miktarda mevcuttur. Yataklar pahalı ve takdire şayandır. Yatak, yorgan, yastık yüzleri ve minderler genellikle yıldızlarla süslüdür. Bir yatak takımının nakışını hazırlamak için Ermeni kadınının 6 ay dur-

* Yazının kaleme alındığı tarih 1912 olduğundan, kiremit kullanımının 1890-1900 tarihlerinde başlamış olduğunu ifade etmek istemiştir.

madan çalışması gerekir. Bir tam yatak takımı beş yüz kuruşa mal olur. Ev eşyalarının büyük bölümü bakırdandır. Her evde en azından 100 okka bakır sahan bulunur (Benneyan, s. 190).

II. Giyim Kuşam

Türk hâkimiyetinde yaşayan Hıristiyanlar eskiden giyim kuşam konusunda özgür değillerdi, istediklerini giyemezlerdi. Sultanlar kesin emirlerle gayrimüslimlerin giyim şeklini belirlemişlerdi. Hıristiyanların, giyim kuşamlarıyla İslamlardan muhakkak ayırt edilebilmesi gerekiyordu.

1826 tarihine kadar süren bu aşırı sert yasaklar, 1839 ve 1856'dan sonra yavaş yavaş yumuşamaya başladı ve gayrimüslümler en azından giyim kuşam konusunda az da olsa özgür olmaya başladılar. Ancak kadınlar ister Türk ister Ermeni olsun, en azından Birinci Dünya Savaşı'na kadar namahrem kuralına kesinlikle uymak zorunda kalmışlardır. Kapalıydılar ve ortada görünmezlerdi.

Erkeklerin giyimi ise genellikle yerel kumaştan yapılan mavi zıbın ve üstlük idi. Şam ve Halep işi renkli, süslü kumaşlar da giyerlerdi. Yüzyılın başında Malatya'da henüz Avrupalı giyim yaygın değildi. Sadece memurlar ve zenginler o tarz giyinirdi.

Erkekler genellikle uzun entari (zıbın), kısa entari, yelek, pardösü (mintan veya nemtan) giyerlerdi (Benneyan, s. 194).

Kadınların giyimi ise iç çamaşırı haricinde hemen hemen erkeklerle aynıydı. Gömlekleri genellikle ya mavi ya da kırmızı renkte olurdu. İç çamaşırı ise manusa çeşitlerinden, kumaştan ve sunduzdan dikilirdi. Kadınlar gömleklerinin önüne rengârenk ipliklerle üçgen şeklinde bir motif işlerlerdi. Motifin işlemesi ancak dört ya da beş ayda tamamlanırdı (a.g.e., s. 194). Başlarına fes takar, fesin etrafına siyah yazma dolarlar, tepelerine de gümüş veya altından yapılma koni şeklinde "tepelik" oturturlardı. Onun üzerine de yerel yazmalardan bırakırlardı (Benneyan, s. 195).

Sadece yeni gelin ve damatların giyim tarzı bu genel giyimin dışında kalırdı. A. Yağupyan onların giyimini şöyle tarif etmektedir:

Saçlarını alnın ortasından iki kısma ayırarak sıra sıra örüp, gümüş ve altın süslerle süsledikten sonra geriye atarlar. Nişana veya kız görmeye giderken hediye götürülen altınlar özel bir bezin üstüne dikilmiş olarak

gelinin alnının sağ ve sol tarafından kulaklara, çeneye kadar sallandırılırdı. Bunlar gelinin özel servetiydi, bozdurulup harcanması mümkün değildi.

Gelin elbisesi Harput'taki Hosrov Kürkcüyan'ın ipek fabrikasında dokunmuş, koyu mavi, kırmızı, yeşil renklerde çizgili ipektен olurdu.

Elbisenin kolları ve göğsü kapalı olur, ayak bileklerine kadar uzanırdı. Beline el yapımı nakışlı Acem işi kuşak bağlanırdı. Bunların üstüne de işlemeli çuha mintan giyilir, o da kemere kadar inerdi. Bu giysiler sadece ziyaretler esnasında giyilirdi. İç çamaşırları ise yumuşak ketenden yapılır, baba evinden getirilir ve çeyiz diye adlandırılırdı.

Yeni damat ise Halep'ten ithal getirilmiş kırmızı ve beyaz çizgili ipek zıbın giyerdi. O da kuşak bağlar ve işlemesi olmayan düz çuha mintan giyerdi.

Çocuklara gelince, onların don ve gömlekleri genellikle mavi olurdu. Eski zamanlarda, Malatya'da henüz manusa (kumaş cinsi) yokken, zıbınlar genellikle yerli siyah kumaştan hazırlanırdı. Ancak manusa kumaşın gelişinden sonra yerli kumaştan zıbın kullanımı tamamen kalkmıştır. Giyeceklerden entari ve pardösü yıl içinde birer, iç çamaşırları ise üç veya dörder takım yapılırdı.

Papaz Benneyan kapsamlı eserinde "Giyim ve Süs" başlığı altında yerel giyim kuşam hakkında şu bilgileri vermektedir:

Melidinelî Ermeni kadınların giyim kuşamı çok göz alıcı ve etkileyici değil. 30-40 yıl öncenin geleneklerine göre giyiniyorlar.* Çivit zıbın, yani maviye boyanmış yerel kumaştan önü açık uzun entari kullanıyorlar. Entarinin etrafına veya kenarına genellikle kaytan çekilmiş oluyor. Entari sunduz, kumaş veya alacadan da yapılmış olabilir. Bunun altından aynı kumaşlardan dikilmiş kısa entari giyiliyor. Onun da üstüne eğer yeni gelin veya genç kız ise sırmalı, eğer yaşı büyük ve yaşlı ise basit mintan giyiyor. Çorap sadece soğuk havalarda veya bir yere giderken giyilir. Bunun dışında ayakları her zaman çıplaktır. Ayağına ayakkabı (yerli malıdır, sarı, kırmızı veya siyah renkte) pabuç giyer, çamurlu günlerde de ğapğap (tahta ayakkabı) giyer. Başında fesi, onun üzerine "tepelik" denen gümüş kubbeli süsü vardır. Fesin kenarında yazma bağlanmış ve yazmanın alt tarafına bir *gıdık* dikilmiştir. Yazma kafasından çıkmasın diye oradan geçirilir. Süs olarak başının ön tarafında kaşlarına kadar inen 7-8 santim kalınlığında gümüşten yapılma *kabaran* ve kulaklarının önünde Boncuklu üçgen şeklinde *şığbek* bulunur. Kafasını örter. Evin içinde yazma veya *dolağ* takar. Bu başlık *garurts ele* veya *al*

* 1870-1880'li yılları kastediyor.

malı adıyla da tanınır (şimdilerde genellikle Eğin yazması ya da *dolağ* kullanılıyor). Evin dışında hamama, düğüne, kiliseye gideceği zaman beyaz çarşaf (Avrupa malı *hasa*) giyinir. Bele Acem veya Lahor işi, uçları ve kenarı saçaklı kemer takılır. Kadınların iç çamaşırları (atlet, don) yine yerel kumaştan mavi ve kırmızı renkte olur. Eğer gömlek beyaz ise göğüs kısmına renkli ipek ipliklerle dik açılı bir üçgen şekli veya kenarları boyunca nakış işlerler. Gelinler süs olarak bellerinde saçlarını toplamaya yarayan bir kurdele taşırlar. Kurdelenin ipek püsküllerinin başında gümüşten tutma yerleri vardır. Kadın süsleri arasında gümüşten yapılmış *peşvant* ve *hamayli* vardır, bunların altında altın veya gümüş küçük paralar asılıdır.

Eski zamanlarda kadınlar başlarına taç şeklinde gümüş veya bakırdan yapılmış takkeler takarlardı. Kollarına *kolluk*, ayaklarına da *halhal* geçirirlerdi. Ancak şimdilerde kadın kıyafetlerinin malzemesi ve biçimi tamamen değişmiş bulunmaktadır. Eski zamanlarda birisi pardösü giyse hayat kadını diye ismi çıkardı, oysa son zamanlarda bu giyim yaygınlaştı. Şimdi çarşafın yerini Avrupai şal, terliğin yerini de çeşit çeşit kundura aldı. Melidinelî kadın elini yüzüklerle, göğsünü kolyeyle süsler, kulaklarına da gümüş veya altın küpe takar. Son zamanlarda Halep işi küpeler kullanılıyor. Ayrıca, kadınların geleneksel cübbesini de unutmayalım. Gelin kızın ilk giysisi olan gabayı anlayabilmek için günümüzdeki Kürt kadınlarının giyimini görmek gerekiyor.

Malatyalı erkeklerin giyimi kadınlarınkine çok benzerdir. Sadece iç çamaşırları, başlığı ve ayakkabısının şekli, rengi farklıdır. Malatya'da günümüz gençlerinin %80'i başına kırmızı fes takıyor ve püskülün üstünden siyah veya mor çiçekli yazma bağlıyor. Yazın ayağına siyah veya kırmızı *gözükle yemeni*, kışın ise kundura geçiriyor.

Mintan erkeklerin geleneksel kıyafetidir. Avrupai kıyafeti resmi kişiler, onların deyimiyle "pankdos"lar ve aydın kesim giyer sadece. Sıradan halkın giydiği genellikle uzun entari, paçalı don* ve kolsuz gömlektir.** Bellerine şal*** ve kemer kuşak (yerli) takarlar. Kumaş olarak günümüzde en fazla kullanılan manustadır. Giyim şekli ve malzemesi artık çok fazla ve çok çabuk değişiyor.

* Melidinelî Ermenilerin sevdiği renk maviydi. Eskiden beri yatak takımları (yünlü hariç), kadınların ve küçük çocukların giyecekleri, hatta yetişkin erkeklerden çoğunun donu maviydi. Hatta 40-50 yıl önce Ermenilere kırmızı fes ve ayakkabı giymek yasakken başlarındaki keçenin üstüne mavi kumaş bağlarlardı. Hatta Türk bir âşik şöyle demiştir: "Senin bana ettiğini gök başlı veya başı gök gâvur etmez."

** İç çamaşırları (don-atlet) uzundur, paçalarda ve kollarda kopça yoktur. Sadece yaka kısmında birer kopça bulunur.

*** Genellikle Avrupa, Acem veya Gürün malıdır.

Malatya'da püsküllü fes yaygındı. Yaşlılar fesi geleneksel haliyle kullanılır, üstüne kalınca bir püskül asarlardı. Kimisi de üstüne yazma veya siyah poşu bağlardı (Benneyan, s. 194). Malatyalıların giydikleri ayakkabılarla ilgili A. Yağupyan daha geniş bilgi aktarmıştır:

Yaz aylarında, yerli veya Antep'ten gelme kırmızı veya siyah deriden yapılma ve *yemeni* denilen ayakkabıları giyer, kışın ise Sivas'tan getirilmiş sağlam ayakkabılar kullanırlardı. Siyah renkte ve ucuz olan bu ayakkabılar kundura diye adlandırılırdı. Yerli malı olanlar yumuşak ve daha pahalıydı. Maddi durumu biraz daha iyi olanlar üstüne bir ayakkabı daha giyerlerdi ki, bu tarz Türkler arasında yaygındı.

Yumuşak deriden, yani koyun veya keçi derisinden hazırlanmış siyah renkli, ayak aşığından iki parmak üste kadar gelen *mest* diye adlandırılan bir ayakkabı daha vardı. Gerek kadınlar gerek erkekler evde derli toplu giyinirlerdi. Doğal ihtiyaçlarını görmek veya su getirmek için evden dışarı, bahçeye çıktıklarında kullandıkları *habhab* denilen tahtadan yapılma dört veya yedi parmak yüksekliğinde kolay kullanılan bir ayakkabıları vardı.

Çoraplar genellikle kısa, renkli ve çiçekli idi. Kalın beyaz yünden çorapları Türk kadınlar hazırlardı. Oldukça ucuz fiyata alınırdı. Genellikle orta halli olanlar kullanırdı. Eski nesle mensup olanlar yaz aylarında çorap giymezlerdi (Nor Malatya, III. yıl, sayı 2).

Görüldüğü üzere Malatyalılar, ev eşyalarında olduğu gibi giyim kuşam konusunda da süsten ve israftan uzak, çok mütevazı idiler.

III. Yeme İçme

Malatyalılar yiyecek içecek konusunda Anadolu'nun diğer bölgelerindeki Ermenilerden çok fazla farklılık göstermezler. Çeşitli kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı üzere sadece içkiye biraz zaafı vardı ve fazlaca içiyorlardı.

Malatyalıların beslenmesinde bölgelerinde ziyadesiyle fazla olan meyve geniş yer tutmuştur.

Hemen hemen her evde bir süt ineği bulunurdu.

Papaz Benneyan yayımlanmamış geniş araştırmasında halkın yeme alışkanlığı hakkında şunları anlatmaktadır:

Malatya halkının, yeşillikler hariç herhangi bir yiyeceği günü gününe satın alma alışkanlığı yoktur. Her ev, yıllık erzak ve zahiresini sonba-

harda hazırlar. Hazırlık, yıllık kişi başına 30 kriv taneli tahıl, yani 5 kriv bulgur, 5 kriv gorgod (bulgur ile buğday elekten geçirildikten sonra sımındır, pıt pıt, kül, dzıdzik, gorşuk vs. gibi çeşitli isimler alırlar ve başka maddelerle karıştırılarak çeşitli yemekler ve çorbalar hazırlanır), 15 kriv ağon [öğütülmüş buğday], birer kriv siyah ve beyaz nohut, bir buçuk kriv gandma [dövülmüş buğday], 1 kriv mercimek vs. şeklinde yapılır. Zahirenin yanı sıra, yağ, peynir, docorag, pastırma, sucuk, makarna, re-çel, tatlı, içkiler, kuruyemiş ve meyveler de önceden hazırlanır.

Öğle yemeği ve kahvaltı için her gün yemek pişirirler. Ekmek yaz aylarında sekiz günde bir, kış aylarında ise 15 günde bir pişirilir. Malatya'da ekmek her zaman cumartesi günleri hazırlanır ve tandırda pişirilir.

Malatya'nın geleneksel ve bilinen yemekleri şunlardır:

Perper, pıtpıt, tarhana, yahni, lahana (soğanla, pirinçle, turşuyla), yaprak, lantag, lapa (pirinçle veya buğdayla), hiyar çorba, dzıdzik, gabuoğa, kabak bastı, dzıvadzeğ, et patlıcan, musakka, maznok çorba, çorba (süt, mercimekle, tapşeyle, khorşukla, tatlı leylek çorbası vs), helva-çorba (dolma ve kesme), bamya, buklama (kabak ve çerişle), pestil kızartması, boldik çorba, borani, çırvıra, çırtma (kabakla), çel çorbası, sıhdorçor [kuru sarımsak], sarma, srsrdzedz, sohıorzot, mantar çorbası, dıpşeş, dolma veya külâh-dolma (patlıcan, kabak, hıyar), prşung, pilav (bulgur, pirinç, buğday vs), kelle, fakkabur (çorbası), köfte (8-10 çeşit).

Hamur işleri ve tatlı (un ve nişastayla yapılmış helva, hoşaf, katmer, börek, terpoş, pasta, sütlü kadayıf vs.)

Malatyalı ev hanımları adı geçen yiyecekleri mevsime ve duruma uygun yapmayı bilirler. Varlıklı Türk evlerinde yemekler Ermenilerinkinden daha iyi hazırlanmaktadır.

Düğün veya başka kutlamalar vesilesiyle hazırlanan yemekler, büyük köfte, kaburga, pirinçle doldurulmuş et, bamya, ayva (pirinçle doldurulmuş ayva), pirinçli lahana, pirinç pilavı, sütlü, birkaç çeşit hamur işi, meyve ve beyaz peynir olur.

Bazı Yemiş ve Reçellerin Hazırlanışı:

1. *Pestil:* Taze (ıslak) dutu bir kazanın içinde pişirdikten sonra özel bir torba (tortu torbası) ile süzerler. Oluşan tatlı sıvının miktarına göre belirli oranda nişasta veya un karıştırarak macun haline getirirler. Macunu tekrar pişirerek tahta bir kaşık veya kevgirle karıştırarak malez haline getirirler. Malez, damlarda, beyaz örtüler üzerine kâğıt inceliğinde serilir ve ertesi güne kadar orada bırakılır. Serdikten sonra üzerine haşhaş tohumları ve tatlı kayısı çekirdeği serperler. Ertesi gün sıcakta dama çıkar ve örtünün ters tarafından su serperler, böylece örtünün ucundan tuttuklarından pestil kendini bırakır ve tek parça halinde kumaşın

üstünden sıyrılır. Bir-iki saat ip ve sopaların üstüne serdikten sonra, normal mendil büyüklüğünde keser ve içine nişasta veya un serperek dörtgen veya üçgen şeklinde katlar, tenekelere basarlar. İçine serpiştirilen un, pestile renk vermesi ve yapışmaması içindir. Pestil ne kadar ince olursa rengi de o kadar güzel ve parlak görünür. Dedğimiz gibi pestil duttan hazırlanır ve “nişe” adı verileni makbuldür. Son zamanlarda üzüm ve erikten de pestil hazırlanıyor, ona da “köpük” pestil deniyor.

2. *Kesmece*: Dutu malez haline getirip pişirdikten sonra, bir parmak kalınlığında olacak şekilde bakırdan kaplara doldurup, soğuması ve katılaşması için bir gece bırakırlar. Ertesi sabah dama çıkarıp bıçakla keser, una bulayarak çarşafın üstüne yayarlar. İki-üç gün güneş altında kalarak kurur. Toplayıp una buladıktan sonra sandıklara doldururlar. Özellikle kışın yemiş olarak veya yumurtayla kızartıp yemek olarak tüketirler.

3. *Reçel*: Reçel, erik, üzüm, alıç, kayısı ve kabaktan hazırlanır. Kayısı, erik ve alıcın çekirdeklerini çıkarırlar. Kabuğunu ya da çiri (kurutulmuş meyve) daha önceden kaynatılmış dut şiresine karıştırdıktan sonra kapları içinde güneşin altına bırakırlar. Yoğunlaşana kadar beklerler. Kabaktan reçel yapmak için kurumuş tutmaçı önce kapların içine bölüştürür, tatlıyı üstüne doldurarak birkaç gün güneşin altında bırakırlar ve daha sonra içine gül suyu ve çekirdek karıştırarak teneke küplere doldururlar. Erik, elma ve kayısıdan elde edilen *perverde* denilen meyve rakısı da aynı yöntemle üretilir. Nardanı (ekşi) ise eriğin ekşi ve ham olduğu zaman hazırlar ve güneşin altında yoğunlaşmaya bırakırlar. Reçeli tek başına, perverdeyi ise su içinde eriterek ekmekle yerler. Nardanı ise yemeklere katarlar.

Malatyalı kadınlar güzel yemek yapmakta maharetli olmalarının yanı sıra yaptıkları tatlı, turşu ve reçelleri de yıllarca bozulmadan saklama konusunda beceriklidirler.

Yemeklerden köfte, lahana, yaprak sarma, dolma ve jahrayı genellikle komşularla toplaşıp hazırlarlar. Hazırlıklar esnasındaki sohbetlerde ya kızlar gelinler konu edilir ya da onun bunun evindeki meseleler konuşulur, sırlar ortaya dökülür. Yaşlı kadınlardan biri zaman geçsin diye hikâyeler anlatır veya şakalar yapar.

Çalışmasında Benneyan'ın “Özel Günlere Has Yemekler”le ilgili yazdıklarını da aynen aktarıyorum:

Serbestçe yenen günlere veya oruç günlerine has geleneksel yemek köfte, pilav, çorba ve yapraktır.

Pazar günleri öğleyin “miçok köfte”, akşam “kaburga veya pilav” olur. Düşün yemekleri; ayva çorbası, kabak bastı, kadınlar için fakkabur, erkekler için miçok köfte, pirinç pilavı, ayva çorbası, pirinçli lahana vs. Herhangi bir kutlama esnasında ise, kaburga, köfte, borani, ayva çorbası, lahana, bamya, pirinç pilavı, sütlü, hamur işi ve mevsimine göre meyve ve peynir yenir.

Yeni yılda ve yılbaşı gecesi “perper” yenir.

Büyük Oruç’un pazartesi günü lovig abur* veya ekşili köfte, Aziz Toros’un gününde ise geleneksel “hadig” (“gulepan”) yenir. Yedi evden hadig yemek uğur sayılır.

Büyük Oruç’un tam ortasına rastlayan ve *miçink* olarak adlandırılan günde “miçink köftesi” yenir. Köftelerden birinin içerisine para veya yüzük konur, aileden kime çıkarsa onun şanslı olduğuna inanılır.

Paskalya’dan bir gece önce, haşlanmış ıspanağın üstüne sarımsaklı yoğurt karıştırılarak hazırlanan “caceğ” adlı yemek pişirilir. O günle ilgili olarak Türkler “Gâvurlar cacığı yedi” derler.

Büyük Oruç’un son haftasının çarşamba günü susuz tarhana pişirilir ve akrepler sokmasın diye de evin duvarlarına sürülür (Anlaşılan o ki akreplere rüşvet verirmiş. Ancak yeni şehirde hava nemli olduğundan bu hayvanlar ortalıkta yoklar).

Büyük Oruç’un son haftasının perşembe günü öğleyin “keşkek” pişirirler.

Vartavar, Asdvadzadzin [Meryem Ana Yortusu] ve Haç yortularında “buğlama” ve soğanlı kabak çorbası yenir.

2. Aile

A. Ev

Anadolu’nun Ermeni nüfuslu bölgelerinde hüküm süren ataerkil düzen Malatya’da da korunmuştur. Her Ermeni için olduğu gibi Malatyalılar için de evin kutsiyeti vardı. Kalabalık aileler, ailenin atası konumundaki kişinin hâkimiyeti altında saf ve temiz bir yaşam sürdürürlerdi.

Anadolu’nun diğer yerlerinde olduğu üzere Malatya’da da aile, Avrupa’dan gelen garipliklere kapalıydı. Hayat çok büyük iniş-çıkışlar yaşanmadan sakince akıp giderdi. Zira gerek kadınlar gerek erkekler

* Büyük Oruç haftasının pazartesi günü için “Mgndon” adı da verilirdi. Her evde bakla veya lovig pişirilir ve “baklakhum” denirdi. Demek ki o gün için “baklakhuran” denmesi doğrudur. Mgndon ise acaba eski inançla mı ilgilidir?

kaderlerine razı olur ve ses çıkarmadan ona boyun eğerdiler. Malatya'da evlilik içi tartışmalar veya boşanmalar neredeyse yok gibiydi. Namus anlayışı, evlilik akdine sadık kalma konusundaki güçlü irade, ayrıca toplumun baskısı nedeniyle duyulan büyük korku, evliliklerinde çok mutsuz olsalar da Ermeni kadınlarını gayri ahlaki davranışlardan alıkoymaktaydı. Kısmi bir harem hayatı sürdürülmekteydi; mesela kadın ve erkek birlikte yemek yemezlerdi. Bu açıdan Malatyalılar Anadolu'nun diğer taşralarında yaşayan Ermenilere kıyasla biraz geri kalmışlardı.

Aile ocağına saygı ve ailenin adına leke sürmeme çabası, genel anlayış biçimiydi ve atalardan geleneksel olarak aktarılmıştı. Ailenin sürekliliğini sağlama güdüsü olağanüstü güçlüydü. Bu sebeple mutlaka erkek çocuk sahibi olmak isterlerdi. Bu yüzden erkek çocukların doğumunu sevinçle karşılardı. Kız çocuk, eğer bir de arka arkaya kız doğmuşsa, bir de erkek evlat yoksa, eşlerde memnuniyetsizlik yaratırdı. Erkek çocukları aile ocağının ayrılmaz fertleri olarak görüldüğünden Malatya'da iç güveyine neredeyse hiç rastlanmazdı.

Aileler kalabalık olurdu. Görünüşte çok uyumlu görünseler de gelin-kaynana, elti, görümce anlaşmazlıkları da yok değildi. Ermeni milletin manevi surlarını ve varlığının kalesini aile teşkil ediyordu. Bu anlayış Malatya'da da geçerliydi.

B. Aile Bireylerinin Otoriteleri ve Karşılıklı İlişkiler

Ailede otorite erkeğe atfedilen bir özellikti ve erkeklere her zaman saygı gösterilirdi. Kadının, özellikle de çocukları üzerindeki otoritesi göz ardı edilmez ve saygısızlık gösterilmezdi, ama ataerkil irade vurgulanmıştı. Evlerin dahili idaresinde güç büyükannelerin elindeydi. Evi o yönetir, gelin ve kızlara emirleri o verirdi. Evin tüm tahlil ve zahiresi onun emri altındaydı. Kızlara ve gelinlere iş dağılımını o yapar, dışarı çıkacakları zaman izni o verirdi.

Türk yaşam tarzı örnek alınmış ve kadın, ev dışında ikincil duruma atılmıştı. Ancak ev içerisinde Türk âdetleri geçerli değildi.

Yaşlılara her zaman saygı gösterilirdi. Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi akrabalık bağları kuvvetliydi. Aile hayatı Anadolu'nun hemen hemen her yerindeki Ermenilerle aynıydı. Bu sebeple bu konu üzerinde çok durmayacağım, zira herhangi bir yerin aile hayatını okuduğunuzda diğerleriyle ilgili de bir fikir edinmiş olursunuz.

Diğer bölgelerde olduğu üzere Malatya’da da gelinler kayınbaba ve kaynanadan önce yatmaya gitmezdi. Onların gece elbiselerini çıkarmalarına ve sabah erkenden giyinmelerine yardım ederlerdi. Kayınları el ve yüzlerini yıkarken havluyla bekler, onların çocuklarını giydirir, ekmek çıkını ve kitaplarını hazırlayarak okula gönderir, sonra da ev temizliğine başlardı.

Erkek evlatlar evlendiklerinde baba ocağından ayrılmazlardı. Dört-beş gelinin çocuklarıyla beraber aynı çatı altında yaşaması kolay olmasa da, yine de Ermeni geleneği olduğunu söyleyerek kendilerini şanslı adederlerdi.

C. Çocuk Bakımı ve Eğitimi

Malatyalı kadınlar, diğer tüm Ermeni kadınları gibi, çocuğu için her daim fedakârlığa hazır ihtimamlı annelerdi. Papaz Benneyan’ın “Gelişim ve Eğitim” başlığıyla kaleme aldığı bölümü, Malatyalı ve bilinçli bir insanın tanıklığı olması sebebiyle aynen aktarıyoruz:

Vaftiz tantanası bitti, kadınlar artık kendi evlerinin işleriyle meşgul olmaya başladılar. Yeni doğanımızın da gelişmeye ihtiyacı var. Artık anası yeni gelin değil. Süt veren bir ana olarak birtanecığının üzerine titriyor. Beşiğin tüm takımları hazırlanmış olduğundan kundağını çıkarıp bebeği oraya nakleder. Papazın verdiği haç işlemeli *narodu* beşiğin üstüne asar. Bebek her ağladığında onu emzirir, tatlı sesiyle ninniler söyleyip sallar ve mışıl mışıl uyutur. Bebenin kundaklanması kırkına veya altı aya kadar devam eder. Günler geçtikçe bebek de güçlenir ve gelişir. Yavaş yavaş ön dişleri çıkar. Damakları dişlerin kolay çıkmasına izin versin diye kuru soğan kemirtirler. *Dadi* yapmaya başladığında, yani yeni ayağa kalktığında, yağlı-delikli *blüh* (plet) yapıp ayağına geçirirler ve küçük çocukları çağırıp ayağından çekmesini isterler. Birisi de eline bir tas su alıp bebeği itıştırıp kakıştıranların üstüne serper, böylece bebeğin de kaçmak için yürümeye gayret etmesini sağlarlar. Çocuk yavaş yavaş dile çıkar, anasına “mani”, “katsi” (ekmek, peynir) gibi kelimeleri kekelemeye başlar. Artık o da arkadaşlarının yanına gidip oynamak istemektedir, çocukluk oyuncuğu olan *şışşığı* (bir bebek oyuncuğu) bir tarafa atar. Ailesi, özellikle de annesi onun fikri gelişimine de duysız kalmamıştır. Minik çocuğuna haç çıkarıp diz çökmeyi öğretir. İçinde Tanrı inancı uyandırarak, İsa ve teslisi öğretir. Ancak çocuklar gayri ahlaki şeyleri bu bilgilerden daha çabuk öğrenirler. Zira bunları pratikte görürler ve

duyarlar: Mesela “Mardiros şu taşı ona at, tahtayla vur, kşfret” vs. gibi. Çocuk artık yedi-sekiz yaşına gelmiştir, okula gşnderirler. Bir sene içinde de mezun olmasını isterler! Çocuk bir-iki yıl okula devam ettikten sonra, eğer erkek ise “Ne yapayım, bir şey öğrenmiyor, okullarda da insan ruhunu eğiten bir şey öğretilmiyor, hep kedi köpek üstüne yazılış kitaplar” diyerek okuldan alıp zanaata verirler. Eğer kız çocuğu ise anası onu dizinin dibine alır, her türlü ev işini, dikiş dikmesini ve çorap örmesini ğretir. Yavaş yavaş gelinlik çeyizini de hazırlamaya başlar. Genç kız yarın öbür gün evlenir. Anası, her şart altında ciddi ve ağırbaşlı olmayı ğretir. Her türlü ev işini ve çalışmayı bilmeli, mesela hamur yoğurmalı, çamaşır yıkamalı, süpürmeli, dikiş dikmelidir vs.

Kız çocuğunun tek başına hamama, kiliseye veya başka yerlere gitmesi hoş karşılanmaz. Herhangi bir yere gittiği zaman anası kızına eşlik etmelidir. Kız sokağa çıktığında kafasında bir yazma olmalı, bir erkekle karşılaştığında yazmanın ucundan tutup yanaklarına götürerek yüzünün yarısını rtmelidir. Kadınlar arasındayken konuşması veya onların sözüne karışması hiç hoş karşılanmaz. Her nerede rastlarsa, büyük kadınların elini pmelidir. Zira bekâr ise bu hareketleri yapmadığı zaman onu vmezler ve “evde kalır.”

D. Aile İçi Eğlenceler

Daha önce de söz ettiğimiz üzere Malatyalılar, içmeyi severlerdi. Bunun için evlerde toplanır, yiyip içerek eğlenirlerdi. Bayram günleri, nişan, düğün, vaftiz ve isim günleri bu eğlenceler için bahane olurdu.

Kadınlar eğlencelerin sadece seyircisi konumundaydılar. şarkı sylen veya dans eden sadece erkeklerdi. Zira kadınların dans etmesi, şarkı söylemesi veya müzik aleti alması ayıp sayılırdı.

şarkıları çoktu. Dans şekilleri ise Doğu’ya zgyd. Yerel algıları ise eski tip müzik aletleriydi.

Malatyalılar şehrin civarındaki manastırların veya pınarların yakınına gezmeye (mesireye) giderlerdi. Bu gezileri pazar günü yapar, yer içer, akşama da şehre dönerlerdi.

3. Gelenekler

A. Evlilik Gelenekleri*

Malatya'da Ermeniler genellikle kendilerine *denk* ailelerle dünürlük yaparlardı.

Beşik kertmesi dışındaki durumlarda nişan, genellikle daha çiftler çocukken yapılırdı. Beşik kertmesi ise çocuk henüz doğmadan yapılır, söz olarak altın verilirdi. Bu olayda ailelerin istemesi ve birbirlerini sevmesi yeterliydi. Buna padişah bile engel olamazdı, zira bu davada aracı, eğlence sırasında içilen rakıydı. Doğacak olanların yaşça veya fiziksel olarak uygun olmamasının hiç önemi yoktu.

Gelelim resmi nişana: Sımo'nun oğlu ile Sirpo'nun kızı artık olgunlaşmaya başladığında aileler erkenden araştırma yaparak uygun bir kız belirler. Önce bir kadın göndererek kızın anasının ağzını arar ve niyetini, fikrini öğrenirler. Aracı kadın, anladığı niyeti gelir aktarır. Ertesi gün kızın babasına sözünü dinletecek bir erkeği (*ayıcı*), Allah'ın emriyle kızı istesin diye gönderirler. Eğer kızın ailesi isteyene vermeye gönüllü ise "Biz bize bir danışık edelim, yarın cevap veririz. Allah yazmışsa kul ne yapsın" diyerek *ayıcı*yi gönderirler. Kızı verme sözü alınmıştır artık. Nişanı kutsama vakti gelmiştir. Hemen akraba ve tanışlar oğlanın evinde toplanır, papaz çağrılır, o akşam yenip içilir, mutluluk temennilerinde bulunulduktan sonra hep beraber kızın evine gidilir. İçinde yemişlerin bulunduğu "polad" diye adlandırılan kabı da beraberlerinde götürürler. Kız evinde önce sade kahve ikram edilir, karşılıklı şakalaşmalardan sonra papaz meseleyi açarak nişanı kutsama teklifinde bulunur. Günlük, nişan ve "polad" ortaya getirilerek kutsanır. Nişan "gözünüz aydın" denerek kızın ebeveynine veya onlar yoksa büyük ağabeyine veya yakın akrabalarından birine verilir. Nişan olarak kutsanan şeyler, altın, saat ya da bilezik olur. Eski âdetlere göre kızın ailesi, dünürüne, akrabalarına

* Evlilik, doğum, vaftiz, cenaze gelenekleriyle ilgili bilgiler hakkındaki üç bölüm, Papaz Garabed Benneyan'ın Kudüs Manastırı Kütüphanesi'nde bulunan kapsamlı el yazması eserinden alınmıştır. Zikrettiğimiz üzere eser 1912'de Beyrut'ta basılmıştır. Evlilik gelenekleriyle ilgili 1899 tarihli *Püragn* dergisinde (sayı 120, 121, 246, 247 ve 424) Hagop A. Benneyan imzasıyla yayınlanmış bir yazı dizisi bulunuyor. Ancak bu yazı dizisi Papaz Benneyan'a ait değildir, zira onun sivil ismi Hampartzum'dur. Düğün gelenekleriyle ilgili N. Kepenekyan (*Bab Ukhdi*, sayı 24, s. 16-18) da yazmıştır. Kevork Melidinetzi ise *Nakhcimer* adlı eserinde (s. 49, 56) düğün, vaftiz ve cenazeyle ilgili genel bilgi vermiştir (sonra tekrar yayımlanmıştır: *Bab Ukhdi*, sayı 45, s. 18-22).

** Erkek çocuk.

da birer altın getirmesini önerirdi.* Zira onların da onayı alınmadıkça nişan geçerli olmazdı. Nişan kutsandıktan sonra ikram edilecek içki tatlı olmalıydı. Aksi takdirde dünürün sevilmediği ve nişanın geçici olduğu anlamına gelirdi. Nişan esnasında kız ve oğlan orada olmazlardı. Nişanlanan oğlanın değil kızın evine gitmesi, o sokaktan dahi geçmesi ayıp sayılırdı. Nişanlı kız, nişanlısından, onu ailesinden ve akrabalarından sürekli kaçar ve onlara görünmezdi. Görümcesi olacak yaşıtı kızlar ve küçük oğlanlar istisna teşkil ederdi. Ancak dünürler ilişkiyi sıcak tutmaya çalışırlardı. Özellikle kadınlar kilisede veya hamamda karşılaştıklarında, konuşup sohbetle bulunur, birbirlerine iltifat ederlerdi.

Dünürün Evini Ziyaret: Düğün gününe kadar, beş dini yortuda, yılbaşında ve önemli günlerde “dünür evine ziyaret”e gidilir. Oğlanın anası, toplu olarak kız evine gitmek için tüm akraba ve tanıdığı kadınları özel olarak davet eder. Onlar da kıza hediye olarak giyecek tarzı şeyler alarak oğlan evine gelirler. Orada birkaç çeşit yemek yedikten sonra toplu olarak (20, 30, 50, hatta 100 kadar kadın) dünürün evine giderler. Orada da yiyip içtikten sonra hediyeleri kızın anasına teslim eder, “Dünürümüz şen kal, biz eksilttik, Allah artırsın” diyerek ayrılırlar. Aynı akşam damat evinden birkaç erkek de dünüre ziyarete gider ve ayrılacakları zaman mendillerinin köşesine yerleştirilmiş altınları ona hediye ederler.

Hediye edilen altınların sayısı çok olduğunda gelinlik kız bunları ya başının üstüne diker veya şerit yaparak göğsüne asar. Altınları başlığına dikmediği veya göğsüne asmadığı zaman hediye edenlere saygısızlık etmiş olur. Ayrıca bu hareket nişanlısını beğenmediğini ve ona varmaya gönlü olmadığını gösterir.

Gelinlik kız, akranı ve kendisi gibi nişanlı kızlarla görüşerek evlilik konusunda karşılıklı fikir alışverişinde bulunur. Kız çocukları henüz 8-10 yaşından itibaren etraflarındaki kadınlar ve gelinler tarafından iş konusunda eğitilmeye başlanır. Tembellik ettikleri zaman sürekli olarak “Kızım, kızcağzım, yarın öbür gün el evine gideceksin... Han görmemiş hanedan, öğüt görmemiş anadan derler, ayıptır. Biz ağızdan çıkanı hemen yapardık, çok uyumak da neymiş, ne iş verirlerse görürdük, yüz çevirmek de neymiş” diyerek uyarırlar, onları işe alıştıırırlar.

Düğünden önce dünür evine yapılan son ziyaret esnasında geline zıbınlık dikilmesi için bir top tezak, *sntus* veya ipek götürülürdü. O gün, kumaşın biçilmesi için bir gün tespit edilir (her zaman akşam vakti olur-

* Verilen altınlar kızın sayılırdı, akrabalar getirip kıza teslim ederlerdi.

du) damadın ailesi tespit edilen gün bir-iki tanıdık ve terziyle beraber biçim yapmak üzere dünürün evine giderlerdi.

Kumaş biçmek de öyle lafla olacak kolay iş değildi. Terzi kumaşı kız tarafının gösterdiği şekilde biçmek zorundaydı.* Daha sonra sofraya rakı meydana çıkardı. Oğlanın babası rakı bardağını eline alır, dünüre “Gözün aydın, Allah tamamına erdirdin, teşekkürler, şu düğün gününü de tespit etsek iyi olur...” derdi. Ancak düğün gününü tespit etmek için daha çok zaman vardır. Yenilip içildikten sonra gelinin diğer eksikleri öğrenilerek dünür evinden ayrılırlar. Kızın anası, terziye ve diğerlerine gidecekleri zaman hediye olarak birer mendil verir.

Bu seramoniyle ilgili olarak Hagop Benneyan aşağıdaki diyalogu aktarmıştır (*Püragn*, 1899, s. 120):

Evin hanımı dünüre hitaben şöyle der:

“Eee gözümün nuru dünürüm, bunlar biçildi, başka ne yapacaksın?”

“Allah ne layık görmüşse onu.”

“Yok, ben sayayım siz ona göre yapın; 50 tane *ecnas* [türlü, çeşitli] altın, üçü Mahmudiye olsun. Harput zeteriyesinden bir fistan, koluna burma, gerdanlık, kulağına Halep küpesi (saf altın olarak değeri 150 kuruştur), ayağına da potin-galoş isterim.”

Dünür biraz tereddüt ettikten sonra:

“Peki,” der.

Eğlence coşkuyla devam eder. Yemekte bulunanlardan en yaşlısı dolu bardağını ev sahibine doğru kaldırır ve içmeden önce:

“Ağa, hanen şen olsun, Allah hayırlı etsin, yastık değiştirtmesin, hanen ihtiyaç ve muhtaç etmesin,” der. Misafirler hep bir ağızdan, “Amin,” derler.

Ev sahibi misafirleri içkiden mahrum bırakmaz. İçtikçe samimi dilekler söylenir, sevinç doruktadır. Her birinin yüzünden mutluluk okunur, eğlenceli sohbetler, kahkahalar eksik olmaz. Örtüsü, kaşığı, çatalı dizilmiş masa ve yemek hazırdır. Ev sahibi önce kaburga yemeğini sunar. Dünür kibarlık yaparak kaşığın ucuyla tadına bakar. Bunu gören kız anası sabırsızlıkla yaklaşır ve şunları söyler:

“Canım, bu nasıl yemek böyle, artık dünür olduk, canciğer olduk, eğer evindeymişsin gibi yemezsen günahın boynuna.”

Bu yemeklerin ardından sofraya köfte, bamya, pirinç pilavı, pasta, kar-

* Malatya’da nişanlı kızlar oğlan tarafından hiç kimseye görünmedikleri için, anası kızının elbiselerini ortaya getirir, terzi onların üstünden biçerdi. Terzi makasını çıkarır ve “Allah hayırlı etsin” diyerek kıyafetleri biçer, *polka* dikerdi (bkz. Benneyan, 1899, s. 120).

puz ve peynir getirilir. Yemekten sonra sade kahve içilir ve misafirler ayrılır. Dünür biraz daha kalır ve gelenek olduğu üzere ev sahibinin eline altın sıkıştırdıktan sonra kendisi de ayrılır.

B. Düğün

Düğün geleneklerini aktarmaya Benneyan'dan devam ediyoruz.

Düğün günü yaklaşmaya başlar. Oğlan 20-25, kız ise 18-20 yaşını devirmişti artık. Malatya'da 20 yaşına erişmemiş oğlanı veya 12-15 yaşındaki kızı evlendirmek, gelin etmek çok nadir görülür.

Düğünden bir-iki hafta önce oğlanın ailesi veya bir yakını düğün gününü tespit etmek üzere dünür evine gider. Dünür eğer değirmene gitmişse, yani o yılki zahiresini tamam etmişse, "Pekâlâ, şu gün gelin götürün" diyerek günü tespit eder.

Düğün günü artık beklenir, iki taraf da hazırlıkları sürdürür. Eğer hal-leri vakitleri yerinde aileler ise günler öncesinden düğün vesilesiyle din adamlarına, öğretmenlere, çarşıdaki ve mahalledeki komşularına, akrabalara, tanıslara ayrı ayrı yemek verirler. Oğlan evinden de dünürü ve tüm akrabalarını davet ederler.

Malatya'da düğünler genellikle sonbaharda, dini nikâh ise pazartesi öğleleri yapılır. Eskiden nikâh pazar günü yapılır, öğlen kına için kız evine gidilir, kız almaya da pazartesi giderlerdi.

Malatyalılar genel olarak düğün eğlencesini Pazar, dini nikâhı ise Pazartesi yaparlar. Ondan bir hafta önce perşembe günü kızın akrabası ve tanıdığı olan kadınlar birer hediyeyle (gömlek, çarşaf vs) çeyiz katlamaya gelirler. Çeşitli yiyeceklerle karınlarını doyurduktan sonra giderler. Cumartesi günü akrabalarından biri kızı hamama götürür. Hamamdan sonra eline ve ayaklarına kına sürmeyi unutmazlar. Ekmeğin haricinde kete pişirirler, bir kısmını daros (darısı başına) alsınlar diye genç kız ve oğlanlara yedirirler. Kız tarafında düğünle ilgili başka önemli bir gelenek yoktur.

Düğün sahibi kadın, tüm akraba ve tanışların gelinlerini ve genç kızlarını konak (misafir) eder. Kadınlar için "tahig" (teşrifatçı kadın), erkekler için de uygun birini tespit edip onları çarşıya ve evlere göndererek düğüne davet eder.* Kaynana veya teşrifatçı kadın davet etmeye gittik-

* Hagop Benneyan (*Püragn*, 1899, s. 246) dini nikâhın gerçekleştirildiği pazartesi gününden sekiz gün önce yemek davetiyelerinin dağıtıldığını söylemektedir. Pazartesi din adamlarına, salı ileri gelen kişilere, perşembe eğitimcilere, cumartesi de akraba ve komşulara yemek verilirdi. O günlerde ev sahibi büyük misafirperverlik gösterir, hiç durmadan arka arkaya kahveyle sigara ikram ederdi. Eve kalabalık do-

lerinde yanlarına torbayla ekmek alır ve uygun gördükleri evlere birer tane bırakırlardı. Ekmekle davet edilmek özel bir şerefti.

Teşrifatçı kadın her bir haneye girdiğinde “Bacı, K...lerin P... Hanım mahsus selam ediyor, gelinini kızını konağa yolla, def de çalınacak” diyerek davet eder. Davetli kadın ve kızlar gelin evini doldurmaya başlarlar. Bir tarafta ekmek hamuru yoğrulurken diğer tarafta kazanlarla yemek hazırlanır, bir taraftan da davulun dum dum sesleri, el çırpışlar ve müziğin ahenkli sesi duyulur. Eğlence bu şekilde üç-dört gün devam ettikten sonra düğün sabahı damadın kardeşi tarafından damat, ağabası ve 20-30 erkek davet edilir. Hamamdan döndükten sonra berber gelir. Damat ağabalarının arasına oturtularak tıraş edilmeye başlanır. Eğer berber tecrübeliyse damadın yüzüne sabundan bir sakal yapar. Bu hareket “Damat karısıyla beraber sabun rengi gibi ak ve mutlu günler yaşasın” anlamına gelir. Damattan sonra kirvesi ve ağabası tıraş olur. Damat hamamcıya verdiği gibi berbere de para verir. Buna karşılık damada bir ayakkabı ve bazen bir de zıbın verilir.

Damat utanma ve saygı göstergesi olarak yalnız kalacağı bir yere çekilir. Papaz damadı giydirmeye gelir. Damadın ve kirvesinin giyeceklerini ağabası getirir. Papaz ilahi söylemeye başlar. İki çocuktan biri günlük, diğeri balmumundan *baroti* tutar. Görevliler damadın ve kirvenin elbiselerini çıkartarak yenilerini giydirirler.*** Damat yeni esvaplarını

luştığında müzisyenler hazırolda işaret bekler durumda olurlardı. Bir işaret yeterdi. Hemen sazıcı tellere dokunur, davul çalmaya başlardı. Önce melankolik şarkılar söylenir. Onları şiirler, Âşık Kerem, Köroğlu gibi Türk ozanların türküleri izlerdi. En sonunda rakı ortaya çıkardı. Darısı geridekilerin başına diyerek içer de içerlerdi. Sarhoş olanlar müzisyenlerin karşında dans eder, kimisi ağzından çıkanı bilmeden konuşur, bir başkası çap çup yemek yer, üstüne başına döker, şapkası, kuşağı bir tarafa kayar, yakası açılır, ceketin düğmeleri kırılırdı vs. Eğer içlerinde içki içmeyen biri varsa “dolandırma” adlı etli yemeğin keyfini işte o kişi çıkartırdı.

Hagop Benneyan (*Püragn*, 1899, s. 247) Cumartesi günü, düğün sahibiyle samimi olan kişilere davetiye gönderildiğini söylüyor. Kadınları çağırmak için tellal çıkartırmış. Böylece gün evvelinden yeni gelinler ve kızlar getirilir ve onların yardımıyla bolca ekmek pişirilirmiş. Misafirler Pazar günü davete katılarak pişirilenleri dağıtırlarmış. Akşama yine davet olurmuş. Davet akşam dokuza kadar sürer, ondan sonra da baba en sevdiği kişileri, damat evinin erkeklerini, ağabalarını, müzisyenleri toplar, hamama götürürmüş. Hem giderken hem dönerken, hem hamamda şarkı söyler, şafakta da eve dönerlermiş.

** Damadın samimi dostlarından 2-3 kişi zifaf gecesine kadar onunla beraber gezer.

*** Hagop Benneyan 1899'da böyle tarif etmiş: (bkz. *Püragn*, 1899, s. 247) “Günlerden artık Pazartesi, tüm davetliler di i merasime katılmayı borç bilirler. Öğleyin papaz efendi hocalarla beraber kıyafeti giydirmek üzere damat evine gelir. Eğer damadın ebeveyninden biri hayatta değilse ev ahalisi papazın duası başlar başlamaz duyulanıp ağlamaya başlar.

giydiğinde gençler “Kral ışıktan elbise giydi, Allah kutlu etsin” diye bağırırlar. Daha sonra kirvenin öncülüğünde tüm misafirleri tek tek saygıyla selamladıktan sonra kadınların bulunduğu tarafa geçerler.

Damat giydirildikten hemen sonra, gelini almak üzere kalabalık halde onun evine gidilir. Bu kalabalığın içinde erkekler, gençler ve 15-25 kadın bulunur. Kadınların sayısı her zaman tek sayı olmalıdır. Zira gelini alınca, evliliği sembolize etmesi açısından sayı çifte tamamlanmış olur. Kadınlar gelinin evine at sırtında veya arabayla giderler. Birer kahve içtikten sonra papaz “halaf”ı kutsar ve evden ayrılır. Erkekler ise kadınların geleneksel seremonisinin bitmesini bekler. Ancak kadınların seremonisi öyle sözle olmaz! Gelinin eteklerinden iki kişi tutar, birkaç kişi de ellerine mum alır, önde ilerleyen kortejle kızı kalabalığın ortasına konmuş bir yastığın yanına götürürler. Yastığın etrafında üç kez döndürdükten sonra oturturlar ve mumlarla süslü tepsinin içindeki kından alıp 1 kuruşluk mecdi de üstüne koyarak avuç içine bağlarlar. Gelin iradesini göstermek adına avucunu biraz kapatmış olduğundan zor açarlar. Sonra da yeni esvaplarını giydirerek başını bağlarlar. Kuşağını küçük kardeşi bağlar. Saçları ise daha önce anasının evinde örülmüştür. Saç örgüleri yine nikâh alameti olarak çift örülür. Yeni gelinin oğlu olsun diye saçı örülürken emziren bir kadının sütü saçına damlatılır. Kaynanasının evinde herkes karşısında yaprak gibi titresin ve ona ihtimam göstereyin diye koynuna söğüt yaprağı koyarlar. Mendilinin ucuna tuz bağlar, koynuna ekmek koyarlar. Karı koca birbirleriyle hep muhabbetli olsunlar diye gelin, tuzu damat evindeki tuzluğa, ekmeği ise ekmekliğe boşaltır.

Gelin giydirilmiştir. Anası gelini almaya gelen kadın misafirlere 8-10 tane “kete” verir. Kaynanasının evine vardığında oradaki kadınlara dağıtılsın diye kızının koynuna da 2-3 tane kete sokar. Gelini sokağa çıkartıp süslenmiş ata ya da arabaya bindirirler ve düne dönerken “Şan kal baba, teşekkürler, Allah bu kapıya ehtaç ve muhtaç etmesin” deyip gülerek ve dans ederek gelini kiliseye götürürler. Gelin, erkek çocuk doğursun düşüncesiyle at daima beygirden seçilir.

Gelin alayı gelmeden damat kilisede kendi akrabalarıyla ayakta beklemeye başlar. Düğün ayini başlayıp damatla gelinin başları birleştirildiğinde, çiftler evde kendi sözleri geçsin diye uyanıklık yaparlar. Yeni çiftler birbirlerinin parmağından yüzüğü çıkarmaya ve sağ ayaklarıyla karşısındaki sol ayağına basmaya çalışırlar. Kötülükler uzak olsun diye ise gelini getiren kadınlar ve ağabazları da ustura açar ve düğün sonuna kadar açık tutarlar. Düğün bittiğinde gelin ve damadın önünden hiç kimse geçmesin diye papazlar zil çalarak kilisenin kapısına kadar çifte öncülük

eder, orada “bahbaniç” [“koruyucu” duası] okur. Düğün sahibi onlara da birer hediye verir. Kiliseden çıkarken gelin ve damadın önünden kimseyi geçirmemenin sebebi de kötülüklerden uzak kalmaları içindir. Düğün merasimi bitene kadar dışarda olanlar içkilerini içerek şenlenmişler ve gelin ata binerken altından biri geçmesin veya üzengisinden taş geçirmesinler diye gelinin atını korumaya almışlardır. Bunun da amacı çiftin birbirinden soğumasını sağlamak için yapılacak kötülüklerle engel olmaktır.

Gelin alayı oynayıp dans ederek eve yönelir. Kızı attan indirecekleri sırada, kaynanası yeni gelin korksun ve her zaman itaatkâr olsun diye *köşkten* aşağı yeşil bir küp atar.

Gelini getirenler birer kahve içtikten sonra evden ayrılırlar. Damat yine her birine temennah* ettikten sonra dinlenmek için biraz oturur. Aynı şekilde gelin de “arçineg”in (kirvenin eşi veya öncü kadın, ki genellikle yeni evli biri olur) dizine başını koyarak dinlenir. O sırada bir kadın gelinin ayağındaki ayakkabıyı çıkararak kaynanasına verir, kaynana da gelini çok çocuk doğursun diye ayakkabının sağ tarafına buğday veya darı doldurur. Başka biri de gelinin erkek evladı olsun diye üstüne bir erkek çocuğu oturtur. Gelinin koynundan keteyi çıkararak, orada bulunanlara dağıtması için üstüne oturmuş olan oğlan çocuğuna verirler. Gelin ayağa kalkar ve öncü kadının eşliğinde erkekler hariç oradaki herkesin elini öper. Gelin ve damat ellerinde bir havlu, yarı bellerine kadar eğilerek beklemeye başlarlar. Bir-iki saat böyle durmak zorundadırlar. Artık gelin alayından kimse kalmamıştır. Damat kendi tarafıyla geceleme üzere başka bir eve gider. Zira zıfâf gecesine kadar eve girmesi veya gelini görmesi yasaktır. Gelin kız da iki-üç gün boyunca öncü kadının yanında yatar.

Düğün töreninin ertesi günü “pazartesi” denilen gelini görme merasimini gerçekleştirmek üzere gelinin anasının evinden birçok kadın gelir. Onlara birkaç çeşit yemek sunulduktan sonra kızın çeyizi ortaya getirilerek misafirlerin seyrine sunulur. Çeyizde, kaynana, kayınbaba, kayınlar, görümce, damat ve diğerlerine hediye olarak verilecek giyecekler, havlu, gömlek, tütün veya para kesesi, başlık vs. bulunur. Ana evinden çeyiz olarak sayıları 10 ila 50-60 arasında değişen gömlek, bir çift gümüş veya altın bilezik, gerdanlık, birkaç takım ceket ve zıbın, “sırmalı” pardösü (melton), bir hamam takımı, yani havlu, hamam taşı, kese, tarak vs. verilir. Kaynananın evinden ise 20 ila 60 adet türlü çeşitli altın, 1-3 ipek zıbın, 1 pardösü (melton), bir adet hilalbaşı denilen üçgen ve zincirli süs, 1 çift altın veya gümüş küpe, bir çift ayakkabı veya terlik, bir

* Damat zıfâf gecesine kadar rastladığı herkese bu temennahı yapmak zorundaydı.

acem şal vs. gelir. Son zamanlarda pardösü yerine Avrupalıların giydiği *caket*, yerli ayakkabı ve terliğin yerine de Avrupalıların kullandığı ayakkabılardan verilmektedir.

Damat dört-beş gün boyunca bütün tanıdıkların, akrabaların ve komşuların evlerini dolaşır. Dolaştığı yerlerde yiyip içip eğlendikten sonra torbalarla meyve, yemiş vs. de toplar. Damat için verilen masalarda hizmet eden daima damat ve kirvesi olur. Eğer başkaları hizmet ediyorsa bile, misafirler evlerine dağılana kadar ayakta durmak zorundadırlar. Bu eğlenceler esnasında tokuşturulan bardakları ve söylenen iyi temennileri görmek duymak gerek. Misafirlerin her biri içmeden önce kadehi damadın babasına hitaben kaldırarak “Baba gözün aydın, gözümüz aydın, Allah mesut etsin, kral kazansın, kılıcı keskin olsun,” bir yastıkta kocasınlar, darosu” kirvesine***, cümle ergenlere, kınayanların evine olsun” dedikten sonra içkisini yuvarlar.

Zıfak gecesine kadar azapbaşları ile öncü kadın arasında karşılıklı bir yarış sürer gider. Azapbaşları gelinin ve öncü kadının ayakkabılarını çalmaya çalışırlar, onlar da damatla kirveninkini çalmaya uğraşırlar. Kazanan kişi özel bir hediye karşılığında (meyve veya yemek) aldığını geri verir.

Buna benzer bir hırsızlık da gelini alırken kız evinde gerçekleştirilir. Gelini almaya gidenlerden biri kahve ikramından sonra fincanı ortadan kaldırır, ertesi gün kız evinden aranmasa bile sevindirmek için fincanı geri götürür. Ama bu olay çoğu zaman kavga ve küfürle sebep olur.

Yeni gelinin yüzünde peçesi ve elinde eldivenleri olur. Yüzündeki peçe zıfak gününün sabahı kaynanası tarafından açılır. Zıfak için özel ayrı bir yer hazırlanır, damat ailesinin elini öptükten sonra oraya girer. Gelinle damat yatağa girmeden önce, kendileri için hazırlanmış olan şerbeti içerler. Bunun amacı birbirleriyle şerbet gibi tatlı olsunlar dıyedir.

Düğün sahibi bütün bunları yaptıktan sonra dahi henüz masraftan kurtulmuş değildir. Henüz “on beş” âdetini yerine getirmesi gerekir. “On beş yapılmazsa gelin gelin olamaz” denir. Teşrifatçı kadın bu kez de tüm akrabaları hamama davet eder. Bu merasim düğünden 15 gün sonra yapılır. Düğün sahibinin hali vakti yerindeyse hamamı gün boyu kapatır. Eğer durumu yoksa sadece davetlilerin parasını öder.

Kadınların düğün merasimi bu şekilde sona ermiş olur. Öncü kadın

* Eski zamanlarda damadın beline bir rubap asılır ve kuşağına süslü bir mendil geçirilirdi.

“Daros” Türkçedeki “darı” kelimesinin değişik söylenişidir. Bir tür iyi temennidir. Eski zamanlarda gelinlerle damatların başlarına darı atılırdı. Ayakkabıya darı koymak da o günlerden kalma bir gelenektir.

*** Kirve her zaman bekâr bir erkek olur.

ile gelin kıyafetlerini çıkarmadan hamamın giyinme yerinde (iç avlu) dururlar. Tüm davetliler geldiğinde, içlerinde bulunan yeni gelinler ile natır kadınlar kortej oluşturarak tef ve alkışlarla yeni gelini şadırvanın etrafında üç kez döndürürler. Hamamcı kadınlar geline düzdükleri met-hiyeler karşılığında hem gelin hem misafirlerden para toplarlar ve bun-ları alınlarına yapıştırırlar. Peşkirleri ise omuzlarına atarlar. Bu kortej iç salona kadar ilerler. Gelini, “gelin sekisi” denen merdivende ters çev-rilmiş bir leğenin üstüne oturtturarak kıyafetlerini çıkartıp saç örgülerini çözerler. Gelin içeri girer girmez hamamdakilerin hepsinin elini öper, orta yaşlı ve yaşlı kadınları keseler ve yıkar, kendisi ise doğru dürüst yıkanamadan herkesten önce giyinir. Zira yıkananları giydirecek ve son kez ellerini öpecektir.

“On beş”in ertesi günü, kaynana veya büyük elti yeni gelini anasının evine götürür. Bu ilk ziyaretinde gelin anasının evinde sadece üç gün kalır ve utanma belirtisi olarak ailesi ve ağabeyi ısrar etmedikçe onların yanında yüzünü açmaz. Üç gün sonra aynı şekilde anası veya ağabeyi onu kaynanasının evine geri götürürler. Daha sonraki ziyaretler için yortu günlerini bekler ve küçük çocukların eşliğinde gidip gelir. Sonra-ki ziyaretlerinde anasının evinde sekiz güne kadar kalabilir, ancak gidiş gelişler arasındaki süre gittikçe uzar. Damadın da kayınbabasının evine gitmesi için en az bir yılın geçmesi gerekir. Bu süre dolduktan sonra davet gönderilir, damat da birkaç arkadaşıyla beraber ziyarete gider. Başka bir konuya geçmeden önce gelin alma sırasında kadınlar tara-fından söylenen oyunlardan birkaçını burada sunuyoruz. Ne yazık ki içinde tek bir Ermenice kelime yok. Anlaşılan o ki komşu halkın gele-nekleriyle beraber dili de bizim dünyamıza büyük etki yapmış.

Anasının evinde geline kıyafet giydirilirken:

*Yüksek eyvanlarda bülbüller öter,
Bülbülün figânı âleme yeter,
Sana ayrılık var ölümden beter,
Gel anam, gel bacım, gelin olasm.
Ağlama, ağlama, hatun olasin.*

*Üç yolun çatında berber dükkânı
Anandan mı öğrendin sen bu ifğanı
Bu evi sorarsan kızlar mekânı
Gel anam, gel bacım...*

*Seni geçirirler delikli taştan,
Seni ayırırlar eşten yoldaştan,*

Gözlerin dolacak kan ile yaştan,
Gel anam, gel bacım...

Elinin kınası çamurdan m'ola,
Gözünün sürmesi kömürden m'ola,
Şu kızın yüreği demirden m'ola,
Gel anam, gel bacım...

Elinin kınası al gerek idi,
Gözünün sürmesi mor gerek idi
Şu kızın babası sağ gerek idi
Ağlama gelin olasin...

Çamura dağ atman, batar da gider
Garibe kız vermen, yiter de gider,
Anayı babayı terk eder gider
Gel anam, gel bacım...

Geline gerektir ana,
Ağlayaydı yana yana,
İki gözün biri ana,
Ağlama, gelin olasin,
Sabır eyle hatun olasin.

Geline gerek bir baba,
Ağlayaydı kaba kaba,
İki gözün biri baba,
Ağlama, gelin olasin,
Sabır eyle hatun olasin.

Geline gerekdir bacı,
Ağlayayadı acı acı,
İki gözün biri bacı
Ağlama, gelin olasin,
Sabır eyle hatun olasin.

Gelin olan biner ata,
Al dolağı tuta tuta,
Gider mahlemizden öte,
Ağlama, gelin olasin,
Sabır eyle hatun olasin.

Torbayı tuzsız koyan kız,
Mahleyi insiz koyan kız,
Anayı kızsız koyan kız,

Ağlama, gelin olasin,
Sabır eyle hatun olasin.

Gelin ağlar, yaşı yaşı,
Getnem deyi salları başı,
Getirin ağa kardaşı,
Ağlama, gelin olasin,
Sabır eyle hatun olasin.

Gelinin ağzından söylenen:
Acap anam aşı pişirir m'ola,
Küfleti başına devşirir m'ola,
Beni de fikrine düşürür m'ola,
Ko, geyineyim, ayrılığın donları,
Arar da bulamam ben bu evleri.

Acap anam hamama varır m'ola,
Yunducağım erleri görür m'ola,
Kızım nerde deyi çağırır m'ola,
Ko, geyineyim ayrılığın donları,
Arar da bulamam ben bu evleri.

Anam beni yana yana ağlasın,
Alını çıkarıp kara bağlasın,
Bir kızı daha var beni neylesin,
Ko, geyineyim ayrılığın donları, Arar da bulamam ben bu evleri.

C. Doğum ve Vaftiz

Davul sesleri ve danslar bitti. “On beş” de yapıldı. Artık gelin onların malı oldu. Daha doğrusu sessiz-dilsiz bir köleye sahip oldular. Zira gelinin yüzünü açması, aile içinden veya dışından kendi cinsinden olmayan biriyle konuşması yasaktır. Kaynana, görünce, elti veya kendi cinsinden olanların yanında yüzünü açabilir, ama konuşabilmesi için bir sene sabretmesi gerekir. İstisna olarak küçük çocuklarla konuşabilir, ancak o esnada tek başına olmalı ve alçak sesle konuşmalıdır. Kocasıyla gündüz gözüyle değil sadece geceleri konuşabilir. Yabancı bir erkek gördüğünde, yüzünün perdesi olan başındaki dolağı veya yazmayı hemen örter. Birçok gelin, torun torba sahibi olduktan sonra bile kayınbabası ve kayını ile konuşmaya cesaret edemez. Konuşacakları zaman da yüzleri kapalı olmalı ve kısık sesle konuşmalıdırlar. Yeni gelinin konuşması genellikle nidalar şeklinde olur, evet yerine “hı”, hayır yerine “tsı” nidaları

ile cevap verir. Yeni gelin aile bireylerinin ve başkalarının bulunduğu ortamlarda damada ne su, ne kahve ne de başka bir şey verebilir, aynı şekilde damat da kendisinden bir şey isteyemez. Hatta babasının, ağabeyinin ve onların akranlarının yanında kendi çocuğunu dahi sevmez. Yeni gelin aile bireylerinden önce yatağa giremez. Hepsinin kıyafetlerini giydirdikten sonra ateşi söndürüp yatar. Sabahleyin de herkesten önce kalkmak ve onları giydirmek zorundadır. Yıkanmaları için gereken suyu hazırlamak, havlu tutmak, ateş yakmak ve yemeğin suyunu ısıtmak, çay kahve yapmak onun görevidir. Böylece bizim yeni ve sessiz gelinimiz evin her işini üstlenir. Dikiş dikmek, yemek pişirmek, hamur yoğurmak, çamaşır yıkamak, ağır çalışmalara dayanmak, hiç dirdirilmemek, sıcak ve soğuğa tahammül etmek, her türlü alçakgönüllülikle büyük ve küçüğün her emrini yerine getirmek onun görevidir.

Aylar ve seneler geçer. Tanrı layık görür ve sessiz gelinimiz hamile kalır. Kendisi ve evdeki kadınlar (kaynanası ve eltisi) gerekli önlemleri bildiklerinden çoğu zaman düşük yapar veya başka hastalıklara yakalanır, hatta ölür. Zira gelin sessiz olmak zorunda olduğundan kendini zaten ifade edemez, diğerlerinin de pek umrunda olmaz. Bir gelinleri vardır, nasılsa bir gün doğuracaktır. Artık o da bir ana olduğuna göre kendine bakması gerekir, “Derdini veren Allah dermanını da verir” derler. Bizim amacımız sağlık konusunda söylev olmadığından amacımızdan sapmamak için konumuza dönelim.

Sabah olur, akşam olur ve doğum vakti gelir. Doğum sancıları başladığında kocası dahil evdeki erkekler doğum yapılacak yerden uzaklaştırılırlar. Yolcu (bebek) tekmeyi koyar ve ebe yetişmeden dünyaya gelir. Ebe vazifesini yapar, yani bebeği yıkar, göbek bağına keser, tuzlar ve kundağa sarar. Lohusa bebeğini yanına alıp yatağına geçer. “İyi saatte olsunlar” uğramasın veya al basmasın diye yastığın üzerine bir makasın ucuna geçirilmiş kuru bir soğan konur. Soğanın yanına çoğu kez resimli ve “hamayli” veya *tılsımı* denilen süslü tas getirilir.

Ebe, bebeğin vaftiz olacağı güne kadar birkaç kez eve uğrar, onu yıkar. Vaftiz babası olacak kişiye meyve götürerek belirtilen günde çocuğu kucaklaması ve vaftiz etmesi için kiliseye davet eder. Vaftiz genellikle doğumdan sekiz gün sonra yapılır, pazar gününe rastlatılarak *Badarak* ayını de ifa edilir. İmanları tamdır, ancak vaftiz babalığı alelade bir şey haline gelmiştir. Çocuğu eğitmek vaftiz babasının esas vazifesi olmaksızın çıktığı gibi, kendisine gösterilen saygı da azalmıştır. Çocuk sadece ebe ve vaftiz babasının huzurunda vaftiz edilir ve vaftiz babası kundağın

* Hamayli, Farsça “hemayil”den geliyor. Üzerinde dualar, resimler, büyü vs. bulunan uzun kurdele şeklinde kâğıt, kıvrılarak kumaş içine konup boyundan asılır. -ç.n.

üstüne bir-iki arşın kumaş bırakır. Vaftizden sonra papaz, vaftiz babası ve ebe, lohusanın evine gider, orada yemek yerler. Yemekte yakın akrabalarından kadın ve erkekler de hazır bulunur. Kadınlar gerek kilisede gerek evde bebeği öper ve birer damla vaftiz yağından ağızlarına koyarlar. Kadınlar gerek vaftiz öncesi gerek sonrası lohusaya yemekler getirir, böylece “çocuk görme” vazifelerini ifa etmiş olurlar. Ancak ilk çocukta veya ilk “gıtduk” olayında davranış tarzları daha değişiktir.

Gıtduk: “Gıtduk” veya “gıngıduk.” Birinci kelime “sağmak” anlamına gelir. İkincisi ise “kadınların kalabalıklığı”yla ilgili bir kelimedir. İlk evladın vaftizinden bir-iki hafta sonra yapılan “gıtduk günü”nde önceden kararlaştırıldığı üzere lohusanın tüm akrabaları çocuk görmeye gelirler ve beraberlerinde bebek için meyve, yemiş; kaynana ve ebe için ise altın getirirler. “Gıtduk” merasimi şöyle gerçekleşir:

Kaynana ve kayınpeder tarafından kadınlar ordusu toplanır, hepsi de süslenmiş püslenmişlerdir. Yeni gelinler yumuşak ve nazlı şekilde, orta ve daha büyük yaştaki kadınlara hizmet ederler. Kahve ve şerbeti, birçok çeşidin yer aldığı sofralar takip eder. En önemli yer dünüre verilmiştir, yağlı lokmalar ona sunulur. Ama dünür hareketlerine dikkat etmelidir. Zira hem çatalı hem lokmaları kontrol altındadır. Kaşığı ağır, lokmaları küçük olmalıdır ve sofradan herkesten önce çekilmelidir.

Sofra kaldırılır. Misafirlerin getirdiği hediyeler görülsün diye özel bir urganın üzerine asılır. Kaynana ve kayınbabanın getirdikleri ayrı, nişanlı kız için getirilenler de ayrı asılır.

Sofra kaldırıldıktan hemen sonra ebe çocuğu kucağına alır ve misafirler arasında dolaştırır. Herkes bebeği öper ve “eline sağlık” diyerek ebeye birer hediye verirler.

Doğurttuğu haneden ebeye başka vesilelerle de hediye verilir. Sözü edilen vesileler “göbek bağını kesme” ve “vaftizden çıkartma” törenleridir.* Göbek bağını keseceği zaman makası bağın üstüne koyarak “bağı kesiyorum” der, misafirler de “eline sağlık” diye karşılık verirler. Vaftizden çıkartma töreni ise şu şekilde gerçekleşir: Çocuğu bir güzel yıkadıktan sonra altına bol miktarda pamuk serer ve çocuğu kollarından ve ayaklarından tutarak kaldırıp bırakarak “..... ziyaretgâha giderken pamuğa düşesin, köşkten pamuğa düşesin, hamam sekisinden pamuğa düşesin, yürüdüğün koştüğün yerde pamuğa düşesin” der.

Gıtduk veya çocuk görme âdetine buranın insanları “bıgınts gordzum” [bakır çökerten] derler. Daha önce de söz ettiğimiz üzere bu âdet öyle

* Çocuğun müronadan çıkarılması vazifesi papazların ihmali yüzünden ebelere geçmiştir.

lafla olacak cinsten değildir. Ekonomik olarak ev yıkan bir âdettir. Gıtduk vesilesiyle kayınbabanın kesesi, yağ şişesi, pirinç çuvalının tamamı boşalır. Gıtduk yapmamak ise büyük günah sayılır. Bu vesileyle evlerde gerçekleşen tartışmalardan birini buraya aktarmayı uygun buluyorum:

Kaynana: “Ya herifim, gelecek Pazar gıtduk yapacağız. Yarın veya öbür gün gerekli şeyleri alalım da hazır olsun.

Kayınbaba: “Bir gıtduk eksikti, benim halime bak, senin derdine bak. Ne alacağım ya!”

“Herif, hiç öyle şey olur mu, el âlem suratımıza tükürür.”

“El ne karışırımış! Ben borcun altında inim inim inleyeyeyim, alacaklı yüzünden sokağa çıkamayayım, omzuma binmiş ha para diyor, ben ne yapacağımı bilemiyorum, sen çıkmışsın gıtduku gözüme sokuyorsun.”

“Ne yapayım, yapmazsak olur mu? Dünürün olmasa neyse! Yarın gelirse ne yüzle bakacağım...”

“Yerinde otur hele karı. Onun keyfini mi yapalım. Dünürün gelmezse gelmesin, kim isterse o gelsin. Gelirse hoş geldi, gelmezse kendi bilir. Seni isteyen acı kahveye de kanaat eder gelir.”

“Vay başıma ben neler yapayım! Herkesin ardında kocası var, yapıyor!”

(Biraz sustuktan sonra ağlar gibi yapıp)

“Adam, köpeğin olayım. Birkaç kuruş ver bu vartayı da atlatalım, ondan sonra bir şey söylersem iki olsun.”

“Olmaz. Ev batıran, benim evinde gıtduk olmayacak. Dün kilisede papazı duymadın mı? Her kim ki evinde gıtduk yaparsa cezalandırılacaktı... Hem herkes yorganına göre ayağını uzatsın.”

“Papazın söylediği... için değil... Senin de bir itibarın var. Bil ki evinin tadı tuzu kaçacak. Bir tek gelinin var, yapmayacak mısın? O da insan evladı değil mi!”

“*(Yakasını silkerek)* Of of be kadın! Allah sizin şerrinizden korusun. Biliyorum yine bir-iki kuruş deyip borcun altına sokacaksın bizi. Söyle bakalım, neler alınacak!”

“Evet, ne alacaktık? Köfte için et, bir litre yağ, iki litre pirinç, iki litre helva, yarım litre şeker, karpuz, birkaç litre *haveğ*, biraz köftelik kıyma. Eğer birkaç kaburgalık da lazım olursa onu sonradan söylerim. Bugün sana ise yarın da ona.”

“Artık lafı uzatma...”

D. Ölüm ve Cenaze Töreniyle İlgili Gelenekler

Hasta gücünü kaybetmeye başlayıp, duyamaz-konuşamaz hale geldiğinde artık canını teslim vakti gelmiştir.* Kadınlar yatağın etrafını sarar, sessiz sedasız, başlarını sallayarak son nefesini vermesini beklerler. Bu kritik dakikalar uzun sürerse, çabuk can versin diye, çok sevdiği yakınlarından birinin giyim eşyalarından veya son mektuplarından biri hastanın üstüne konur. Hasta öldüğü andan itibaren o sessiz sedasız oturmakta olanlardan birden feryat figân ağlama sesleri duyulmaya başlanır. O esnada becerikli biri hemen ölünün yüzünü duayla örter. Açık kalmasın diye önce çenesini bağlar, korkunç görünmesin diye de gözlerini kapatır. Başkaları da yıkamak için su ve kefeni hazırlar. Ölen kişi eğer erkek ise Kudüs'e gitmiş hacı olmuş biri tarafından, kadın veya kız ise yaşlı bir kadın veya ebe tarafından yıkanır. Eğer hazır kefeni varsa ona, yoksa yerli kumaştan bir kefene sararlar, ağzına komünyon, kulak ve burun deliklerine pamuğa sarıllı günlük tıkar, el parmaklarına da balmumu sararlar. Bu işlem ölenin imanını gösterir. Kefen dikildikten sonra beline çapraz "gurokdik" bağlarlar. Hasta günün hangi vakti ölürse olsun, birkaç kişi haberi hemen tüm akraba ve tanıdıklara duyurur. Onlar da hemen cenaze evine gelip tabutu omuzlayarak kiliseye götürürler.** Orada *Badarak* ayini yapıp dini vecibeler yerine getirildikten sonra, cenaze sahibi kilisedeki tüm görevlileri cenazeye davet eder. Rahmetlinin evi kiliseden ne kadar uzak olursa olsun, önce mutlaka evin önünden geçirilir, sonra mezarlığa götürülür. Aile bireyleri cenazeye katılanların en arkasından yürürler. Mezarlıkta jamgoç kara toprağı örterken, orada bulunanlar cenaze sahibine saygı olarak para verip papaza dua okuturlar. Papaz kabri kutsadıktan sonra eve dönüp "cenaze pilavını" yerler. Malatya'da siyah giyme geleneğı yoktur. Ölen yaşlı veya çocuk ise iki gün, eğer yetişkin ve acı verecek bir ölüm ise dört-beş gün evde oturup yas tutarlar. Yas tutan erkekler üç-dört ay tıraş olmazlar, kadınlar da bir dost veya akraba gelip de hamama götürene kadar yıkanmazlar. Yasın ilk günü ilk yemek cenaze evinde pişirilen "cenaze pilavı"dır.

* K. Melidinetisi şöyle yazıyor: "Konu komşular, akrabalar sırayla hastayı ziyaret ederlerdi. İhtiyar dedeler neneler dillerinde hep bir dua, hep teselli edici sözlerle saatlerce yanında kalırlardı." (Melidinetisi, s. 54).

** Tabut geçerken yoldaki herkes bir tarafa geçip durarak saygı gösterir, sonra da dualar mırıldanarak yoluna devam ederdi. Bazıları son görev addederek on-on beş adım kadar tabutu taşır, sonra da işlerinin başına dönerlerdi. Cenaze kortejinin hüznüyle izleyen biri kalabalığın ileri geri hareketlerle nasıl da deniz dalgaları gibi ilerlediğini ama düzeni bozmadığını görürdü. Her on beş-yirmi adımda bir tabutu taşıyan dört kişi değişirdi. Öndekiler ağır adımlarla geri kalır, yeni taşıyıcılar adımlarını tabuta doğru hızlandırırldı (Melidinetisi, s. 55).

Daha sonra yas bitene kadar komşular, dünürler ve akrabalar bir-iki çeşit yemek yapıp getirirler. Getirilen yemekler artsa da ölü evinde bırakırlar. Sadece, yas kendi evlerine bulaşmasın diye cenaze evinden ayrıldıkları zaman yanlarına bir ekmek alırlar.

Cenaze evine teselliye gelen, doğal olarak başka konuşacak mevzu olmadığından oturur oturmaz oradakilere “Buyrun, bir dua okuyalım” önerisinde bulunur. Diğerleri de onu örnek alıp öneriyi tekrarlamaya başlayınca, ta ki papaz duayı okuyana kadar bu öneri en az yirmi-otuz kişi tarafından tekrarlanmış olur.

Kadınların cenaze vesilesiyle yaptıkları ziyaretler ziyadesiyle ilginçtir. Tıpkı hasta görmeye gittikleri zaman olduğu gibi, birinin evinde cenaze olduğunu duyunca gruplar halinde oraya giderler. İçlerinden “ağlak” veya yakın tarihlerde yakınlarından birini kaybetmiş varsa hemen öne atılarak rahmetlinin anasının veya bacısının boynuna sarılıp ağlamaya başlar. Ne yazık ki tıpkı düğün geleneğinde olduğu gibi bu ağlayışlar esnasında tek bir Ermenice kelime duyamazsınız. Ağlayan kişinin feriatlarında ölenin özellikleriyle ilgili hiçbir söz bulunmaz.

Ziyaretçi kadınlar sadece ağlamakla yetinmezler. Ortalık biraz sakinleştikten sonra böylesi üzücü bir günde bile, onu bunu evlendirmekten, dedikodudan geri durmazlar. Bu şekilde boş konuşmalarla bir-iki saat geçirdikten sonra içlerinden en yaşlısı ayağa kalkarak “dua” okur ve ölü evinden ayrılırlar. Kendi evlerine veya başkalarına yas bulaşmasın diye mutlaka ölü evinin çeşmesinde ellerini yıkadıktan sonra evlerine giderler.

Teselliye gelen ziyaretçiler bitince, rahmetlinin elbiseleri ve yatağı yıkar. Eğer bir fakire verirlerse iyi. Yoksa hiç çekinmeden ölünün kıyafetlerini giyer, yatağında da yatarlar.

VASIYET: Malatya Ermenileri arasında hayattayken vasiyette bulunmak ender görülen bir durumdur. Sadece ölüm döşğinde yapılır. O da başkalarının önerisi üzerine gerçekleşir ve vasiyet edilen miktar çok önemsiz bir meblağ olur, 1000 kuruşu geçmez. Eğer rahmetli olan kişi vasiyet yapmamışsa, akrabaları onun anısına vasiyet gibi bir şey yapar, kiliselere, manastırlara, papazlara, okullara, zangoça ve fakirlere dağıtırlar. Ayrıca bu vasiyeti kilisede okuturlar.

4. Halk Tıbbı (Hastalıklar ve Halk İlaçları)

Malatya, bataklık yapısı nedeniyle pek de sağlığa uygun bir yer değildi. İklimin olumsuz şartlarıyla mücadele edecek gerekli bilgiye sahip

olmayan yerel halk için sıtma insan sağılığını sürekli tehdit eden bir hastalıktı. Hastalıklar çok yaygındı. Ne yazık ki ortam da halkın aydınlanmasına yardımcı olmaktan uzak bulunduğı için bilimsel tıbbın önemi anlaşılamamıştı.

Halk, önemli bir bölümü bitkisel olan ve aktarlardan sağılanan geleneksel ilaçlara çok önem veriyordu. Devlet halk sağılığına yönelik hizmetlerin tesisinde ve halka tıbbi hizmet sağılamada oldukça duyarsız kalmıştır.

Doktor ve ilacın önemi çok az kavranmıştı. Berberler ve yaşlı kadınlar, sık sık doktorlar aleyhine konuşarak ve onları aşağılayarak kendileri doktor gibi iş görüyorlardı. Diplomalı doktor ve eczacılar –büyük çoğunluğu Ermeni’ydi– henüz geçen yüzyılın yarısından sonra Malatya’ya yerleşmeye başlamışlardı. Bu yüzyılın başında bile diploması olmayan doktorlar faaliyet göstermekteydi.

Kocakarı ilaçları her zaman var olmuştur. Bu ilaçlar, geleneksel olarak ve tecrübeyle uygulanırdı. Aralarından bazıları bilimsel bir değer taşımakta, hiç olmazsa tıbbi olarak bir şey ifade etmekteydi. Belki de eski tıp kitaplarından derlendikten sonra halka aktarılmışlardı. Ancak bunların yanında bazı büyüler ve boş inançlarla ilgili yöntemler de uygulanmakta, muska, tılsım, büyü, dua, adak vs. şeyler kullanılmaktaydı. Bunlar ne bilimin ne de alternatif tıbbın alanına giriyorlardı, niteliksiz oluşları sebebiyle inanç veya önyargıların sahasına giriyorlardı.

Malatyalılar hasta olduklarında bu iki çeşit tedavi yöntemini de kullanmaktaydılar. Ne yazık ki bu komik tedavi yöntemleri hakkında bilgi veren kaynaklara ulaşamadım. Ancak, bunların Anadolu’nun diğer yerlerinde, ilaç olarak kullanılan bitkisel, madensel ve hayvansal maddelerle çok az farklılık gösterdiğini, bedensel hareketlerin aynı olduğunu düşünüyorum. Zaten onlara ait bilgiler de önemli külliyatlarda yayımlanmış bulunuyor.

Başka yerlerde olduğu gibi Malatya’da da halk kutsal eşyalara el sürüldüğünde iyileşebileceğine inanırdı. Papazlar kilisedeki kutsal eşya ve hatıraları hasta evine götürerek bunları onlara öptürür, böylece hastanın moral bulmasını sağırlardı. Belki de telkinle iyileşiyorlardı.

Yine aynı şekilde, başka yerlerde olduğu üzere, Malatya Ermenileri bazı azizlerin belli hastalıkları tedavi edici güce sahip olduğuna inanırlardı. Papaz Garabed Benneyan, elyazması eserinde Malatyalıların XX. yüzyılın ilk çeyreğinde hastalıklar, tıbbi tedaviler ve kocakarı ilaçlarıyla

ilgili anlayışlarını çok iyi ortaya koymuş, yaptığı çeşitli açıklamalarla Matalyalı Ermenilerin bu konudaki halini anlatmıştır. Yukarıda anlatılan duruma belge olarak onun anlattıklarını aynen aktarıyorum:

Dediğimiz üzere iklim nemli olduğundan basit hastalıklar hiç eksik olmaz. Halk, hastalandığı zaman doktor çağırmaya henüz alışık değil. Üstelik doktor kıtlığı da devam ediyor. Resmi tabiplerin sayısı üçten dörde çıkmaz bir türlü. Ama isim yapmış doktorlar da vardır. Onları ancak ağır hastalıklarda, yani Azrail'in soluğunun hissedildiği zaman çağırırlar.

Hastalık söz konusu olduğunda Ermeni kadınları mesafeyi ve mevsimi dikkate almaz hemen koşarlar. Oturur oturmaz da bir taraftan ceplerinden, koyunlarından meyve veya yemiş çıkartırlar bir taraftan da “ah kurban olayım, ağrın bana gelsin” diyerek acınır dururlar. “Hele ne oldu, iki kaşık ye bakalım. Bir armut ayıklayayım, ne güzel ekşi ekşi bir dilim al hele. İyi olursun inşallah. Ne derdin var” diyerek otururlar. Hastaya birkaç kaşık yedirir. Eğer ziyarete gelen hastanın yakınlarından biri ise evin hanımına hitaben (eğer hasta da kendi hemcinsiye) “Hiç hamama götürdünüz mü?” diye sorar. “Geçenlerde görümcemin kızı da böyle hastalandı, hamama götürünce aslan gibi oldu. Hamam dediğin çok iyi şeydir. Yarın ses verin gelelim, bunu götürelim. Sonra hemi de *korku ocağına* götürürüz. Hemi bizim bir okuyan var, iyi de muska yazar, *kalemi bire birdir*. Ona da bir muska yazdırırız. Papaz’nın evinde de “Urpak kirk” ve “Gibrianos” olacak, çağırın o da okusun, kurban olayım, bizim başımız İncil’le bağlanmıştı ne varsa onda var, iyi olur” dedikten ve birkaç tane de kocakarı ilacı ve tedavisi tavsiye ettikten sonra hastanın karşısında ümidini yitirmiş gibi işaretlerde bulunduktan, hastalığın bulaşıcı olabileceğini dikkate almadan hastayı öptükten sonra evden ayrılır. Hasta haberini eşe dosta herkese duyurur.

Ertesi gün o çokbilmiş hanım gelir ve hastanın halsizliğine bakmadan veya kulak asmadan onu hamama götürür. Eğer hasta bu şekilde sağlığına kavuşamazsa, başka sözde yöntemlere başvururlar. Ve nihayetinde onların hekimliği sayesinde hasta çoğu kez ölür, pek ender olarak da sağlığına kavuşur.

Ancak bunların yanı sıra hasta ve yakınlarının samimiyetleri takdir edilesidir. İnsanüstü güçlere ve şifalarına inançları sonsuzdur. Hastalanır hastalanmaz papaz çağırır, kendilerini okutur, tövbe ederek komünyon alırlar.

5. Halk Edebiyatı

İnsanlar hayatlarında tek başlarına, herhangi bir telkin olmadan şarkı söylerler. Şarkılarının ve ona uydurdukları sözlerin sanatsal değerden uzak olmasının ve ilkel nitelik taşımasının önemi yoktur.

Özellikle çiftçilik, dokumacılık veya halıcılık gibi zanaatlarla meşgul olanlar çalıştıkları esnada kendiliklerinden, doğal olarak kendi mesleklerinin marşını yaratırlar sanki. Böylece çalışma daha hafif gelir onlara. İşin tekdüzeliğinden kurtulmuş olurlar.

Aynı şekilde hayata dair birçok hüznü veya mutlu olay insanı duygularını şarkılarla ifadeye iter. Sadece bilinen hazır şarkıları söylemekle kalmazlar. Bazen söyleyenler yeni ezgiler yaratırlar veya bilinen bir ezgiye yeni sözler uydururlar. Bazen de sözlerle ezgiler, ikisi birden uydurulur. Böylece yazıya aktarılmamış bir halk edebiyatı ortaya çıkar. Bu edebiyat basit formuyla, insan ruhunun en doğal halinin dışavurumunu yansıtır ve tamamen doğaldır. Zira halk orada şairin veya yazar-çizerin değil, tamamen kendi duygusunu dışa vurur. Bu açıdan halk edebiyatının en özgünü şarkıdır, zira bazen bir dakikalık bir etkileşim neticesinde ortaya çıkar. Bu şarkıların bilinen yaratıcıları yoktur, halkın eseridir. Onu yaratan sanatçılar değildir. Onlar halkın buluşudur, hatta sık sık da cahil unsurun buluşudur.

Bu edebiyat şarkılardan, sohbetlerden, Hampartzum niyetlerinden, sevdâ ezgilerinden, ağıtlardan, düğün şarkılarından oluşur ve tamamen millî özellik taşır. Anaları, ninnileri bebelerin salınacağı önünde uydururlar, zanaatkârlar ve işçiler üretimle ilgili şarkıları ellerinde iş yaparken yaratırlar. Sevinçli ve üzüntülü günlerde kendiliğinden yaratılmış, çoğu zaman sanatsal özelliği olmayan ama yürekten gelen bu şarkılar zamanla güzelleşmiş, onlara sanatsal değer de katılmaya başlamıştır. İşte bu şartlar altında yaratılan şarkılar, zamanla yeni duygularla ve ilavelerle zenginleşmiş ve sayıları artmıştır.

Ermeni milletin canlı unsurlarından biri olan Malatya Ermenilerinin de halk edebiyatı olmaması mümkün değil. Hatta çok eskilere dayanmış olması gerekir. Ancak ne yazık ki pek çoğu yazıya geçirilmiş değil. *Keyf* yapmasını seven Malatyalılar, yiyip içip bol miktarda rakı tüketirlerdi. Aile arasındaki eğlenceler esnasında söyledikleri çok sayıda şarkı vardı. Malatya'ya özgü bu şarkıların haricinde, halk özellikle 1908'den sonra her yere girmiş olan millî şarkıları söylemeye başlamıştır.

Yöresel kıyafetleri içinde iki Ermeni erkeği.

Yöresel kıyafetleriyle üç Ermeni kadını.

Mokkosyan, Kuyumcuyan, Mardigyan aileleri üyelerinden bir grup.

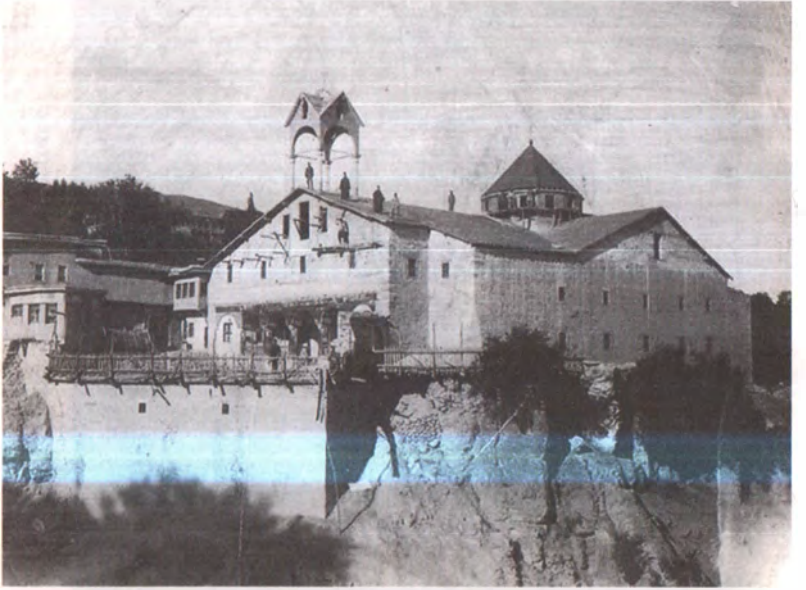

Garabet Donabedian'in cenaze merasimi, 1920.

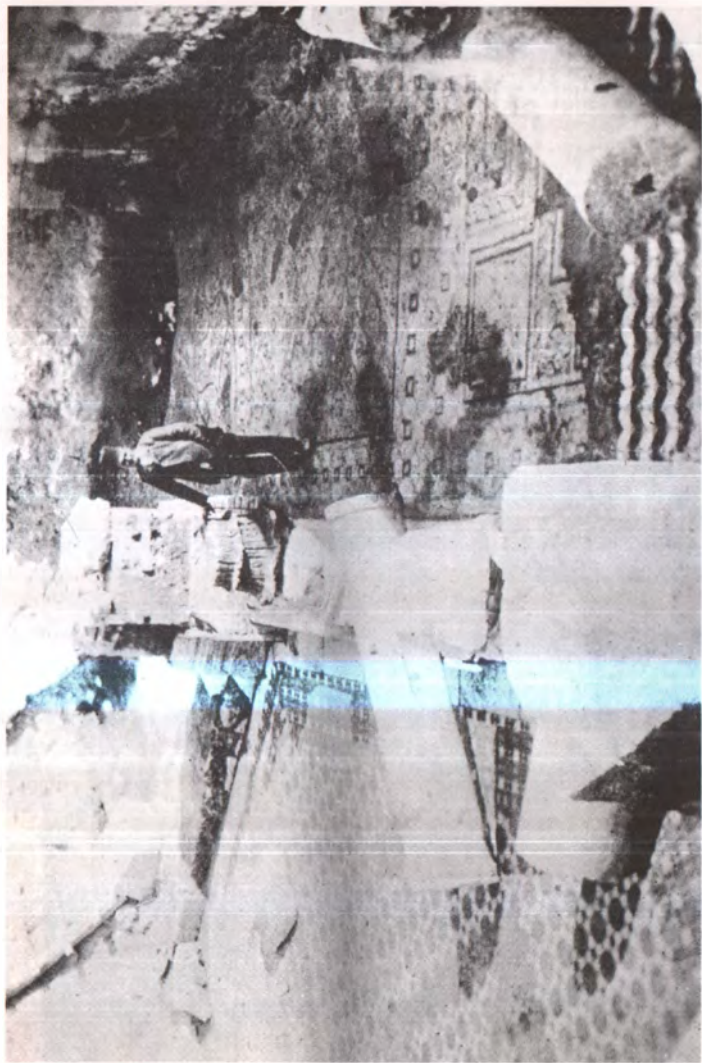
1896 katliamında yetim kalan erkek çocuklar.

Arapkir Meryem Ana Kilisesi

Kapusen rahiplerinin okulu, avlusunda öğrencileriyle.

Malatya'da yürütülen arkeolojik kazılardan.

Kaynakça

- A. Haçaduryan. *Hayasdani sebakragan şırcanı knnagan badmutyun* [Çiviyazısı Dönemi Ermenistanı'nın Analitik Tarihi], Erivan, 1933.
- A. K. "Karasun khoranner karasun lusasdgeru bes" [Kırk Kuzey Yıldızına Benzeyen Kırk Mihrap], *Bab Ukhdi*, sayı 28, s. 5-6.
- Adanalıyan, G. B. *Huşartzan hay avedaraganats yev avedaraganagan yegeğetsvo* [Ermeni Protestanların ve Protestan Kilisesi'nin Albümü], Fresno, 1952.
- Aginyan, Nerses. "Giragos V. Kidnagan 1050-1127", *Hantes Amsorya*, 1952, no 10-12, s. 481-546.
- Ağavnuni, Mıgırdıç. *Hayagan hin vanker yev yegeğetsiner surp yergrin meç* [Kutsal Ülkede Eski Ermeni Manastır ve Kiliseleri], Kudüs, 1931.
- Alboyacıyan, Arşag. *Badmutyun hay Gesaryo* [Ermeni Kayseri'nin Tarihi], 2 cilt, Kahire, 1937.
- *Badmutyun Yevtogyo hayots* [Tokat Ermenileri Tarihi], Kahire, 1952.
- *Badmutyun hay kağtaganutyen* [Ermeni Göçmenliğinin Tarihi], 3 cilt, Kahire, 1941-1961.
- Aleksantrıyan, Andreas. *Badmutyun aganavor kağakin Sepasdio yev sahmanats nora* [Yüce Şehir Sivas ve Civarının Tarihi], Venedik, 1911, s. 402.
- *Badmutyun aganavor kağakin Sepasdio yev sahmanats nora* [Önemli Sivas Şehrinin ve Çevresinin Tarihi], Venedik, 1911.
- *Hamarod Badmutyun yebisgobosagan atorots* [Episkoposluk Makamları Özet Tarihi], Venedik, 1906.
- Alişan, Ğevont. *Ayrırad – Pnaşkarh hayasdanyayts* [Ararat – Ermenistan Tarihi], Venedik, 1890.
- *Huşigk hayrenyayts hayots* [Ermeni Vatanından Anılar], Venedik, 1921 (2. basım).
- *Kağakagan aşkharakrutyen* [Siyasi Coğrafya], Venedik, 1853 (2. basım).
- Allard, Paul. *La Persécution de Diocletien*, 2 cilt, Paris, 1900.
- Apalakyan, Hovhannes N. "Nor aksoraganneru verçin ısbantanotsı Malatıa" [Yeni Sürgünlerin Son Mezbahası Malatya], *Elyazması*, 26 sayfa, 1953.
- Apalakyan, Senekerim. "Huşer Yev Khoher" [Anılar ve Düşünceler], *Bab Ukhdi*, sayı 26-27.
- Arisdages Lasdivertsı. *Badmutyun* [Tarih], Tiflis, 1912.
- Arsıanyan, Kevork. "Badarigner lusadzır şapatasyal vankeren" [Eski Manastırlardan Bilgi Kırıntıları], *Pazmaveb*, 1936, no 1-2, s. 37-40; 1938, no, 4-5, s. 108-110; 1938, no. 10-12. s. 277-279.

- Asduryan, H. *Hamarod hayots badmutyun ays şırçanis* [Dönemimizin Kısa Ermeni Tarihi], Venedik, 1912.
- Asoğik, Isdepanos. *Diezeragan badmutyun Isdapanos vartabedi Daronetsvo* [Muşlu Rahip Isdepanos Asoğik'in Evrensel Tarihi], Paris, 1859.
- Atonts, N. *Jüstinyen Döneminde Ermenistan* [Rusça], Sankt Peterburg, 1908; Ermenicesi: *Hayasdan Husdinianosu taraşırçanın*, Erivan, 1987.
- Bağdasar, Berber-Yezigyan. "Hin oreru hişadagner" [Eski günlerden Anılar], *Bab Ukhdi*, IV. yıl, sayı 1.
- Benneyan, Garabed. *Değakrutyun Malatyo gam Melidinei* [Malatya veya Melidine'nin Coğrafi Tasviri], Beyrut, 1912.
- Benois, M. *Dictionnaire de geographie sacrée et ecclesiastique*, Paris, Migne, 1854.
- Boğosyan, Yeprem. "Malatya hnutyunneri" [Malatya'daki Tarihi Eserler], *Bab Ukhdi*, sayı 2, 58, 61.
- "Tingıryan kertasdani" [Tingıryan Sülalesi], *Hantes amsorya*, 1952, no. 8-10, s. 428-460.
- Brant, James. "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, cilt 6 (1836), s. 187-223). Ayrıca bkz. "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, cilt 10 (1840), s. 341-434.
- Bryce (Lord). *Haygagan çarteru pasdatuğten* [Ermeni Kırımlarının Belgeleri], İstanbul, 1920.
- Chalandon, F. *Les Comnenes II, Jean II Comnene et Manuel I Comnene*, Paris, 1912.
- Conybeare, F. C. *Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum* Londra, 1913.
- Çalgıcıyan, Harutyun "Çarten azadoğı mı gyankı" [Kesimden Kurtulan Birinin Hayatı], *Nor Malatya*, XV. yıl (1952-1953), sayı 1-2, s. 21-23.
- Çamiçyan, Mikayel. *Badmutyun hayots* [Ermenilerin Tarihi], 3 cilt, Venedik, 1784-1785.
- D. H. H. "Hay azkin yev hadgabes Garno darakrutyunı (kerm. vaverakirneru hamemad)" [Ermeni Halkının, Özellikle Erzurum'un Tehciri (Alman Belgelerine Göre)], *Hantes amsorya*, 1920, s. 83-102.
- Daşyan, Hagopos. *Bondagan usumnasirutyunk* [Pontus Araştırmaları], Viyana, 1919.
- *Tsutsag hayeren tzerakrats Mkhitaryants i Vienna* [Mkhitaryanların Viyana'daki Ermenice Elyazmalarının Listesi], Viyana, 1895.
- Demirciyan, Sarkis. "Adıyamani badmutyunı" [Adıyaman Tarihi], *Baykar*, 30 Mart 1959.
- Der Ğazaryan, "Şuğri anabadi yev Garmir vankı", *Hasg yillığı*, I. yıl, s. 107-109.

- Der Markaryan, H. "Hak gatoğige gğerin nahadakğneri" [Ermeni Katolik Ruhban Sınıfının Şehitleri], *Hantes Amsorya*, 1920, no 1-2, s. 38-60.
- Donabedian, Kevork S. "Verçin artzagurtı" [Son Tatil], *Elyazması*, 41 sayfa, tarihsiz.
- Dzotsikyan, Sarkis M. *Arevmdahay aşkharh* [Batı Ermeni Dünyası], New York, 1947.
- Gabriel, Albert. *Voyage Archéologique dans la Turquie Orientale*, 2 cilt, Paris, 1940.
- Gananyan, N. G. *Arünod twaganı* [Kanlı Tarih], *Nor Malatya*, I. yıl (1940), sayı 1, s. 4.
- Gazaryan, Isdepan. "Malatyo 1895'i çartı yev 1915 çartı badmutyuni [Malatya'daki 1895 Kırımı ve 1915 Kırımı Tarihi], *Elyazması*, 18 sayfa, 1952.
- Giragos Kantsagetsi. *Badmutyun* [Tarih], Moskova, 1858.
- Gênier, F. Raymonnd. *Vie de Saint Euthyme Le Grand*, Paris, 1909.
- Gokyan, Melit, *Melidine*, *Malatya*, Philadelphia, 1948.
- Grenard, Fernard. "Note sur les Monuments du moyen age de Malatia", *Journal Asiatique*, XVIII, 1901. Ayrıca bkz. "Note sur les monuments du moyen Age de Malatia, Divrighi, Siwas, Darende, Amasia et Tokat", Paris, 1901.
- Güleseryan, Papken. *Badmutyun gatoğigosats Giligio 1441-en minçev mer oreri* [1441'den Günümüze Kilikya Gatoğigosları Tarihi], Antilyas, 1939.
- Halil Edhem. *Kayseri Şehri*, Tarih-i Osmani Encümeni yayını, 1334 (1918), s. 79. Hagopyan, Hovhannes. *Uğkrutyunner* [Seyahatnameler], Erivan, 1932.
- Harris, J. Rendel - Harris, Helen R. *Letters from Armenia*, Londra, 1897.
- Hatsuni, Vartan. *Garevor khntirner hay yegeğetsvo badmutenen* [Ermeni Kilise Tarihinden Önemli Meseleler], Venedik, 1927.
- Hovhannes Gatoğigos. *Badmutyun Hovannu Gatoğigosi* [Gatoğigos Hovhannes'in Tarihi], Kudüs, 1867.
- Hovsepyants, Karekin. *Hişadagaranık tzerakrats* (Y. tarits minçev 1250t) [5. Yüzyıldan 1250'ye Elyazmaları Kolofonları], Antilyas, 1951.
- "Huşer değahanutyen oreren" [Tehcir Günlerinden Hatıralar], *Nor Malatya*, XV. yıl, (1952-1953), sayı 3-4, s. 11-17.
- İnciciyan, Ğugas. *Aşkharakrutyun çorits masants aşkharhi* [Dünyanın Dört Tarafının Coğrafyası], 11 cilt, Venedik, 1802-1808. [11 ciltlik çalışmanın "Yeni Ermenistan" başlıklı 1. cildi ("Asya" ana başlığı altında ve 6 cilt hasredilen Avrupa cildinin 5. ve 6. ciltleri İnciciyan'a, diğer ciltler Isdepanos Küver'e (Agonts) aittir.]
- Kalustyan, Taniyel. "İnç desa (1914-1927)" [Ne Gördüm], *Bab Ukhdi*, 1931-1941 (çeşitli sayılar).

- Karasun darvan aşkxadavori: Mıgırdiç Portukalyan - Harkanki bsag [Kırk Yıllık Emekçi: Mıgırdiç Portukalyan - Saygı Demeti], İstanbul, 1914]
- Karekin Gatoğigos. "Hişadagarnk tzerakrats" [Elyazma Muhtıraları], Hasg, 1949, no 3, s. 78-82.
- Kasuni, Yeğya. *Lusaşaviğ-Badmutyun hay avedaranagan şarjman 1846-1946* [Ermeni Protestan Hareketi Tarihi 1846-1946], Beyrut, 1947.
- *Nakhahaygagan Hayasdan* [Ermeniler Öncesinde Ermenistan], Beyrut, 1950.
- Kekevyan, A. "Tebi Melidine yev Surp Prgiç vank, ukhdi" [Malatya'ya ve Surp Prgiç Manastırı'na Doğdu, Adağa], *Bab Ukhdi*, cilt I, sayı: 3, s. 3-5.
- Keşişyan, M. "Garmir tzüni" [Kızıl Kar], *Nor Malatya*, III, IV. ve V. (1942-1943-1944).
- Kevorkyan, H. K. *Çağatsbanyani ābradz yev badmadz antsker* [K. Çağatsbanyan'ın Yaşadığı ve Anlattığı Olaylar], Elyazması, 23 sayfa, tarihsiz.
- Krikor Taranağtsi. *Jamanagakrutyun* [Kronoloji], Kudüs, 1915.
- Kuşakyan, Torkom. *Boğikdos hay vga* [Ermeni Şehit Boğikdos], Kudüs, 1935.
- Laurent, J. *Byzance et les Turcs Seldjoukides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081*, Paris-Nancy, 1913.
- Leo. *Hayots badmutyun* [Ermenilerin Tarihi], 3 cilt, Erivan, 1917-1947.
- Madteos Urhayetsi [Urfalı], *Badmutyun* [Tarih], Kudüs, 1869.
- Manantyan, H. *Knnagan desutyun hay joğovrti badmutyun* [Ermeni Halkının Tarihine Eleştirel Bakış], 3 cilt, Erivan, 1945-1952.
- Melidineti, Kevork. *Nakhcirner 1914-1918* [Cinayetler], Boston, 1929, s. 13-14)
- Michel le Syrien, *Chronique*, çeviren Chabot, 3 cilt, Paris, 1899-1905. Ermenicesi: *Jamanagakrutyunk Dearn Mikayeli* [Mikayel'in Kronolojisi], Kudüs, 1871.
- Moltke, Helmuth von. *Lettres du Maréchal de Moltke sur l'Orient*, Paris, 2. Baskı, 1877. Türkçesi: *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullak Örs, İstanbul, 2016.
- Nacaryan, G. K. "Malatya vorbes getron yergrakordzutyun yev cardararvesdi", [Tarım ve Sanayi Merkezi Olarak Malatya], *Bab Ukhdi*, II. yıl, sayı 3.
- Nbasdits hantsna joğov, *haşvetsutsag yev değegakir 1897-1908* [Destek Komisyonu, Hesap Tablosu ve Rapor], İstanbul, 1909.
- Ormanyan, Mağakya. *Azkaabadum* [Milli Tarih], 3 cilt, İstanbul, 1914-1932.
- Ramsey, W. M. *The Historical Geography of Asia Minor*, Londra, 1890.
- Rey, E. *Les Colonies Franques de Syrie aux XIIme et Siecles*, Paris, 1883.
- Samuel Anetsi [Anili], *Havakmunk i krots badmakrats hağaks küdi jamanagats antselots minçev i nergays* (Kadim Zamanlardan Günümüze Tarihçilerin Eserlerinin Derlemesi), Vağarşabad, 1893.

- Schlumberger, Gustave. *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, Paris, 1900.
- Simeon, Lehatsi [Polonyalı]. *Uğekrutyun* [Seyahatname], Venedik, 1936.
- Smpad Sbarabed. *Darekirk* [Yıllık], Paris, 1859.
- Srvantsdyants, Karekin. *Toros Ağpar*, 3 cilt, İstanbul, 1879-1884.
- Strange, G. le. *Palestine under the Moslemes: A description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500*, Londra, 1890.
- Strange, G. le. *The Land of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905.
- Sürmeyan, Ardavazt. *Badmutyün Halebi hayots* [Halep Ermenileri Tarihi], 2 cilt, Halep, 1940-1946.
- Şnorhali. *Diarn Nersesi Şnorhalots hayots gatoğigosi pank çapav* [Gatoğigos Nerses Şnorhali'nin Manzum Sözleri], Venedik, 1830.
- Taşçıyan, Mardiros. *Sev Huşer - Miğtsavançayın yotu dariner* [Kara Hatıralar - Kâbus Dolu Yedi Yıl] (1915-1922), Beyrut, 1952.
- Tavernier, J. B. *Les six voyages de J. B. Tavernier en turquie et perse et au indes*, Paris, 1713.
- Tekeyan, Avedis. "Besni yev Kesun" [Besni ve Kesun], Sion, 1933.
- Texier, Charles. *Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du gouvernement français en 1833 - 1837 beaux-arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques*, 3 cilt, Paris, 1839-1849.
- Tivan hayots badmutyan [Ermeni Tarihi Divanı], 10 cilt, Tiflis, 1893-1912.
- Turyan, Yeğişe. *Badmutyün hay madenakrutyun* [Ermeni Yayıncılık Tarihi], İstanbul, 1885.
- Ütücüyan, İsdepan. *Dzakumn yev intatsk avedaraganutyun i hays* [Ermeniler Arasında Protestanlığı Doğuşu ve Gelişimi], İstanbul, 1914.
- Vicagatsuyts kavaragan azk. varj. [Taşradaki Ermeni Okulları Listesi], 2 cilt, 1901-1903
- Vorperyan, Kerop "1914'i godoradzı [1914 Kırımı]", Elyazması, 5 sayfa, tarihsiz.
- Vorperyan, Mıgırdiç S. "Malatya", *Püragn*, 8 Şubat 1900, no 5, s. 68-71.
- Yağupyan, A. "1915 Baderazmi Huşeris" [1915 Savaş Anılarım], *Nor Malatya*, III. yıl (1941), sayı 1, s. 19.
- Yeğyayan, Hosrov. "Arhesdagtsagan miutyunner Malatyo meç" [Malatya'da Zanaat Cemiyetleri], *Bab Ukhdi*, sayı 30, s. 15-16.
- Yezigyan, Bağdasar. "Arhesdagtsagan miutyunner Malatyo meç", [Malatya'da Zanaat Cemiyetleri], *Bab Ukhdi*, sayı 27, s. 9
- Zarbhanalyan, Karekin. *Madehataran hayagan tarkmanutyants nakhnyats* (Tar T-JK) [Eski Ermenice Çeviriler Bibliyografyası (4-13. Yüzyıl)], Venedik, 1889.

- Abdal (Kürt) 14**
Abdül-Zafa 117
Abdülgaŋfar 106
Abdülhamit II. 29, 110, 235,
 274, 287, 297, 311, 315,
 317, 327-329, 332, 333, 338,
 345, 347, 350-352, 357-358,
 409-411
Abdülharab köyü/gölü 10-11,
 161
Abdülmecit (Sultan) 312
Abdülvahab 11
Abidin Bey 336
Abu Dinar 62
Abul Fedai 81, 82
Adafi 12, 17, 131
Adalya 78
Adanalıyan, G. B. 235, 239
Adaras 133
Adıyaman 21, 29, 98, 126, 128,
 151-154, 157, 159, 160, 162,
 194, 195, 197, 198, 237, 238,
 240, 301, 326
Adras 133
Aduragaŋanlar 324
Ağa Kapı 104
Ağaye Ahuş 130
Ağcaadağ 10-12, 29, 119, 128,
 135, 136, 141-143, 179, 304
Ağinyan, Nerses 227
Ağılbaşı 139
Ağpınar 18
Agra 128
Aharon (Taşı) 182
Ahizade Abdurrahman Efendi
 388
Ahmet Ali Bey 384
Akayan, Krikor 377
Akçadağ 10-12, 14, 15, 29, 33,
 37, 119, 124, 126, 128, 135-
 143, 179, 197, 274, 304, 333,
 336, 364, 384
Akdeniz 26, 28, 56, 394
Akkoyunlular 244
Aklıgutsuzyants, Hagop 121
Akşehirabat 33
Akseki 39
Alaca Kapı 43-44, 111, 179
Alâeddin Keykubat 68, 69, 72,
 77, 78
Alanya 78
Alaşgert 311, 362
Alekan 24
Aleksantrıyan, Andreas 35, 110,
 122, 133, 135, 154, 197, 212,
 223, 409
Alevi 44, 136, 163
Alhas 173
Ali Baba 44, 109, 112, 125
Ali bin Yahya el Armani 57
Ali Ramazani 335
Alikan 20
Alişan, Çevont 39, 108, 119,
 158
Alişar 129
Alkanuşağı 130
Alma Su 12
Almagest 20
Almalı (Mamrak) 130
Alman Yetimhanesi 273, 384
Alparslan 65, 243, 246
Altun Kaşık 19
Aluci 167
Amanos 28, 29, 59, 148, 226,
 227, 242
Amasya 78, 140, 222, 314
Amerikan Yetimhanesi 272, 275
Amid 23, 31, 83, 84, 226, 250,
 251 ayrıca bkz. Diyarbakır
Ananikyan, Krikor 342
Anardzat Pijişg Kilisesi/
 Manastırı 42-43, 70, 216,
 219, 220
Anastasius (imparator) 53, 396
Anatolios (General) 50
Andzanot Pijişg 18
Ani 63, 64, 70, 228
Anniballianus 35
Ansur 126, 137, 139-140, 142,
 197, 221, 222, 224, 225, 233,
 301, 381
Ansurlıyan, Hacı Hovsep Efendi
 322
Ansurlıyan, Kapriyel 344
Ansuryan, Krikor 343
Ansuryanlar 140
Antakya 27, 28, 60, 71, 110,
 149, 188, 191
Antakya Patriği 60, 110, 191
Antep 9, 15, 143, 144, 190,
 194, 237, 238, 334, 405, 406,
 408, 430
Antimios 51
Antiochos 48
Antonius (imparator) 35, 133
Antznıver Cemiyeti 264, 277-
 280, 282, 285
Apalakyan, Hacı Anan 278
Apalakyan, Kerovpe 420
Apalakyan, Nişan 377
Apalakyan, Senekerim 257, 296,
 342-344, 419, 420
Apkar (Kral) 202
Apkaryan, Simpat 389
Aradzani 13, 34
Arakel (Tebrizli) 83
Arakelyan, Hacı Kevork 278
Arakelyan, Khoren 207, 208,
 277, 278, 281
Arakelyan, Muşç 322, 371,
 372, 373, 374
Aramyan Cemiyeti 157, 290
Aramyan Okulu 263, 276
Arap Uşağı 130
Arapgir 33, 93, 126, 236-239,
 263, 271, 323, 326, 364, 366,
 381, 397, 406, 408
Ararat 23, 31, 55, 193
Arhavun 173
Arcadius (imparator) 51, 136
Ardalison 55
Ardaşat Anlaşması 34, 48
Ardeş 48
Ardzruni, Senekerim 63
Ardzruniler 61, 63, 149, 202,
 242, 314
Arek Manastırı 189
Arga 12, 15, 29, 37, 42, 52, 55,
 135-137, 141-143 197
Arguvan 93
Ariaratia 52
Arkaludia 20
Arksidis I. 45
Armenia Minör 9, 26-27, 30,
 33-37, 49-53, 61, 128, 133,
 143, 158-159, 197
Arpiaryan, Kaspar 181
Arşaguni Hanedanlığı 35
Arşaguni Krallığı 51, 52
Arsios (Episkopos) 53
Arslyan, Kevork
 (Başepiskopos) 162, 221, 222,
 224, 420

- Aşağı Banazi 12
Aşağı Eskikent 129
Aşağı Şehir 12, 42, 43, 70, 110, 112, 134, 183, 378
Aşağı Zarmuğı 19
Asbuzi 44, 89, 96, 99, 105, 108, 115, 193
Asdgik Cemiyeti 262, 279, 282
Asdikyan, Dikran 344, 420
Asipinar 11
Aslan Bey Oğlu 117
Aslan Kevo 162
Aslan, Yakup 68, 69
Aslanbegoglu 106
Aslantepe 38, 45, 104, 107, 111
Aslanyan, Kevork Ağa 365
Aslanyan, Krikor 324
Aslanyan, Krikor Efendi 322
Aslanyan, Krikor Efendi Çil 323
Aşur dağı 166
Atabeg 130
Ataşyan, Hagop 342
Ataşyan, Yervant 389
Ateşoglu Yıldırım 390
Augustus (imparator) 27
Avşarlar 32, 312
Avşin 65, 153
Aya Stefanos 315, 317
Ayri Manastırı 73
Azarya (Gatogigos) 193
Aziz Arfen (Aharon) 11
Aziz Barsam Manastırı 191, 225
Aziz Barsum 163, 247
Aziz Barteve 188
Aziz İknadios 109
Aziz Krikor Lusavoric 40, 209, 210
Aziz Maruke 163
Aziz Mustafa Ağa 373
Aziz Tateos 17, 42, 202
Aziz Teotoros 170
Aziz Vasil Kilisesi 249
Aziz Yevtoks 133, 134
Aznavuryan, Nerme 162
Bab Ukhdi (Babukhdi) 13, 19, 42, 43, 82, 111, 112, 125, 132, 186, 209, 215, 217, 219, 223, 224, 253, 257, 262-266, 273, 277, 282, 285, 287, 289, 296, 304, 322, 324, 325, 342-344, 347, 363, 381, 383, 415, 437
Baba İshak olayı 81
Babigyan, Parunak 371, 372, 373
Babigyan, S. 372
Babil 28
Babiâli 87, 164, 308, 312, 314, 317, 329, 332, 354, 390
Bacaksızyan, Sarkis 416
Bagdasaryan, Mıgset 377
Bagdasaryan, N. 342
Bagdat 13, 31, 57, 59, 94, 339, 407
Bagdanyanlar 140
Bağdin 149, 228
Bagdoyan, Hovhannes Efendi 322, 324, 326, 327
Bagdoyan, Napolyon 29, 321-322, , 326, 327
Bağköyü 131
Bahar çeşme 18
Bahattin Şakir 354, 356, 357
Bahlavuni, Vasil 68
Bahri 130, 143
Bakircıyanlar 164
Balabanyan, Murat 342
Balıklı Dere (Mamkasor) 130
Balkan 58, 60, 309, 315-317, 335, 345, 353, 411, 422
Ballıçay 38, 39
Balyan aşireti 129
Balyan, Dırtad 204, 210, 217, 220-222
Barğuzi 12, 17
Barlaho Manastırı 189
Barsamyan, Mergianos 420, 421
Başdhan Hayrenyats Kağdni İngerutyun Partız Hayots (Yüksek Ermenistan Vatan Savunucuları Gizli Cemiyeti) 331
Basra 13
Bayburt 90, 236
Bayezid I. 82, 110, 398
Bazar 44
Beberios 156
Bebun 166
Bedir Ağa 336, 381
Bedros Kedatartz 189
Bedrozade Ahmet 334
Begler Deresi 16
Behesni 9, 29-30, 37, 69, 119, 126, 128, 143-151, 157, 194-198, 201, 226, 229, 231-233, 274, 276, 301, 323, 334, 336-337, 377
Bekiçuç 130
Belere 151
Belin 172
Belveren 143, 147, 151, 198, 274, 300, 334
Bend 116, 130
Bendbaşı 106, 117
Benneyan, Garabed 10, 11, 13, 15, 16, 21, 24, 25, 27, 38, 42, 111, 115, 119, 131, 135, 137, 140-145, 147, 154, 157, 158, 160, 164, 169, 170, 180, 181, 183-186, 198, 200, 202, 203, 208, 209, 216, 217, 224, 229, 231, 234, 235, 240, 253, 256, 258, 159, 267, 271, 294, 295, 333, 404, 408, 426, 428, 430, 435, 436, 437, 453
Benneyan, Hagop 288, 426, 439, 440, 441
Benneyan, İsdepan 377
Berard, Victor 344
Berberyan, H. 385
Berecik 194
Bereket aşireti 156
Berlin Anlaşması/Kongresi 255, 276, 315-317, 327-330, 337, 345, 348, 352-353, 357-358
Beş Kardeşler 112
Besidia 27, 28, 401
Beskiran 16
Besni 29, 37, 126, 143, 146, 194, 364, 366, 405, 406
Bethmann-Hollweg 359
Beyat Ogulları 145
Beydağı 10-12, 18, 23-24, 104, 124, 126, 210-212, 364
Beydağları 11
Beykoz 311
Beylerderesi 16, 380
Beyrut 235, 269, 320, 363, 404, 436
Bibol 173
Bildim 129
Binboğa 31
Birhanlı Ahmo 335
Birinci Hayk 35-36
Bitlis 31, 55, 357
Bizans 37, 43, 50-65, 67, 70, 72, 75-78, 111, 123, 128, 134, 144-145, 156, 177, 188-190, 204, 215, 241-243, 246, 393-394, 397-398, 400-402
Bizans Kilisesi 52, 57, 59, 177, 190
Bizu 64
Bılıklar 140
Bılıkyan, Hacı Hagop Ağa 322-323
Bışrin 155
Boemondo I. 66
Boğikdos 133
Boğos (Varaklı) 189
Boğos Ağa 372, 377
Boğos Nubar Paşa 335, 354, 375
Boğosyan, Kevork Efendi 336
Bogosyan, Yeprem 38, 43, 219, 221, 263, 264, 277, 278, 280, 285, 289
Böketoglu 154
Bonapartyan, Haçadur 343, 344

- Boncuklıyan, Senekerim 344,
373, 374, 377
- Boran 129
- Boşgötüryan, Garabed 270
- Bostanbaşı 17
- Bozdağ 29
- Bozo Ağa 382
- Boztepe 19, 39, 104
- Bozuk 155
- Budaklı 137
- Bügezi 129
- Bulgaristan 315, 344, 350, 353
- Buncuklıyan, Viktor O. 343
- Buran, Ahmet 44
- Bursa 236, 311
- Burustan 130
- Butan 130
- Büyük Bağ 166-167, 169, 199,
276
- Büyük Bağdat Yolu 94
- Büyük Ermenistan 9, 37, 48,
52, 65
- Büyük Felaket 150, 240, 273,
282, 288-289
- Cabağcur 55
- Cafans 129
- Cahan 76
- Canbeg (Cihan Bey) 167
- Canbek dağı 11
- Canda (Cihan Dar) 167
- Candere 171
- Celali isyanları 86, 89, 186, 193
- Cubas 42, 129-130
- Cevdet (Vali) 363
- Ceyhan 51
- Çigerciyan, Boğos 381
- Cingenlik 12
- Cudas 11
- Cuinet, Vital 118, 119, 121,
230, 234, 240
- Cüzüngüd [Güzelyurt] 137, 142
- Çalgıcıyan, Aharon 416
- Çamaçang 39
- Çamazak 18, 183
- Çamurlu 129, 215
- Çanakçı 130
- Çarmuğı 104, 182
- Çarmuzuk 19
- Çatal Bend 116
- Çatal Köprü 17, 18
- Çatalbent 106
- Çavuşoğlu 106
- Çeho 13
- Çekemler 106
- Çekemyan, Kevork 379, 385,
389
- Çekemyan, Isdepan 379
- Çekemyan, M. 286, 287, 342
- Çeknuge 379, 380
- Çello (çete) 338-341
- Çemeçenk 39
- Çemesge 104
- Çemişgezek 220-221, 323
- Cerabulus 380
- Çeraz, Minas 331
- Çerkez Yazısı 12
- Çermegi 129
- Çermuk 163, 391-392
- Çiftlik-i Hümayun 15, 29, 333
- Çil Aslanyanlar 324
- Çitağyan, K. ve G. 342
- Çitakyan, H. 341
- Civelekyan, Hampartzum Ağa
322-323
- Civelekyan, Krikor 377
- Çıbdırz Kapısı 112
- Çıgalazade Sinan Paşa
[Çağaloğlu Yusuf Sinan
Paşa] 87
- Çıkım 116
- Çıklık 129
- Çırmışgik (Tzimiskes), Hov-
hannes (Ioannes) 58, 60, 63
- Çırmışud Cemiyeti 288
- Cırcırköşe 106, 117
- Çırmıkdi (Çırmığdi) 12, 17, 39,
129, 131, 132, 185, 197, 382
- Çitak 106
- Çıtık 117
- Çolaklı 130
- Çolaklızade 130
- Çorbacı 106, 282-283
- Çotum Dere 112
- Çukurdere 106, 117, 185
- Dabağhane 106, 117
- Dadyan, Harutyun Paşa 350
- Dağ Ovası 27
- Danişmentliler 65-68, 71, 74,
243, 249
- Darboyan, M. 342
- Dardağan (Dardağan) 155, 167,
199, 198
- Dardağan bkz. Dardağan
- Darende 14, 138, 141, 189,
193, 281
- Darius 30, 47
- Darıçban 130
- Daron bkz. Muş
- Daşan 130
- Daşyan, Hagopos 357, 395
- Davros bkz. Toros
- Davullu Pınar 19
- Daylun, Ahmet 65
- Dehli, Charles 80
- Delidedeyan, Tavit 416
- Delikli Taş 104
- Der Asdvadzaduryan, Krikor
Bedros VIII. 230
- Der Boğosyan, Boğos 377
- Der Gazaryan, Haçadur 122,
132, 167, 169, 181, 183, 185,
200, 205, 212, 261-263, 265,
266, 274, 275
- Der Hovhannesian, Asdvadzadur 82
- Der Mesih (Dermesi) 11, 16-18,
25, 39, 41, 160
- Der Muşegyan, Muşeg (Papaz)
371, 374
- Der Muselyan, Hovhannes 416
- Der Nersesyan, Krikor (Papaz)
334
- Der Sahakyan, Hovhannes 238
- Der Vahramyan, Manuel 385,
388
- Derbent 29
- Derby (Lord) 316, 327, 328
- Derder Keşişyan Ağa 322
- Dereköy 130
- Derme deresi 17
- Dermesi (Der Mesih) 12, 185
- Dersim 10-11, 42, 312, 378
- Desdukana 33
- Devecioğlu Çiftlik 129
- Deyinyan, Hagop 342
- Dicle 13, 31-32, 59, 97, 398
- Dikili Taş 42
- Dikran (Büyük) 33-34, 48, 395
- Diocles (imparator) 50
- Diocletianus (imparator) 35,
396
- Divan 72, 133, 166, 375-376
- Divriği 57, 62, 257
- Diyanbakır 31-32, 34, 37, 128,
192, 211, 224, 226, 234, 237,
239, 250, 314, 340, 356, 391-
392, 405, 407, 411
- Doğanşehir 144
- Donabedyan, Kevork 370
- Donabedian, Garabed 273,
385-389
- Dripaz 32
- Dudan 130
- Düldilol ovaları 11
- Dülük 191
- Dumlu gölü 13
- Dzağig 196, 343
- Dzamintav 64, 70, 189, 243
- Dzarukyan, Toros 338, 341
- Dzerun Varjabed 254, 261, 322
- Dzadzian Melidine Cemiyeti 285
- Dzopk 34, 48, 53, 55, 235
- Dzotsikyan, S. M. 64, 409
- Dzovk Kalesi 166
- Ebemendik (Edemenedik,
Elemendik) 12, 15, 16, 18,
25, 40, 143, 380

- Eçmiadzin 132, 185, 192, 193, 375
- Edionika 33
- Edirne Anlaşması 310
- Eğin 13, 21, 33, 147, 236-238, 249, 256, 271, 323, 326, 364, 366, 381, 397, 406, 408, 429
- Eğrice 40
- Elbistan 12, 76, 141, 143, 227, 341
- Elicanyan, Sarkis 424
- Emin Ağazade Veysi 336
- Emir Ahmetzade 365, 419
- Emvalı Metruke Kanunu 370
- Episkopos Khorkhoruni, Çevont 157, 186, 187, 229, 233, 268
- Ergani 31
- Erkekyan, Garabed 280, 342
- Erkenek 29-30, 143
- Erkenek Meydanı 29
- Ermenistan *hemen her sayfada*
- Erzincan 13, 31, 36, 62, 87, 137, 226, 236, 249, 381, 406
- Erzurum 13, 31, 36, 51, 60, 78, 83, 106, 124, 144, 236, 237, 311, 331, 338, 356-359, 366, 367, 381-384, 386, 407
- Evliya Çelebi 113, 114
- Eyribük 129
- Faik Bey (Mutasarrıf) 371, 373, 374
- Fatih Sultan Mehmed 192
- Fehradiye 106, 116
- Felaskine 11
- Filistin 192, 397, 398
- Fırat *hemen her sayfada*
- Fokas, Nikeforos 54, 58-60, 63
- Gaban 13, 14, 129, 165, 191, 238
- Gaber 168, 199
- Gabriel, Albert 113-115
- Gafayan, Kapriyel 331
- Gafayan, Şınavon 341
- Gagik III. 63
- Galanbağad 64
- Galanoros 73, 78
- Gamsaragan, Vasil 149
- Gamurç Peran 12
- Gantara 155
- Garabedian, Haygazun 123
- Çaraza 106, 368
- Gargar 9, 52, 68, 76, 150, 164-166, 169, 191, 199, 225-226, 250-251
- Gargar Kalesi 68, 225
- Gargar Surp Dimoteos Manastırı 225, 250
- Garmir Manastırı/Vank 149-151, 189-190, 195-196, 201, 220, 221, 226-228, 242, 363
- Gavoz aşireti 336
- Gâvurhan 41
- Gebeşoğlu Hanı 18
- Gelenceç 136, 139, 141
- Gemalmazyan, Kevork 385, 391
- Gemerek 189
- Gertrinos 60, 62, 64
- Gercan 33
- Gerger 9, 13, 52, 159, 164-170, 173, 199, 200, 225
- Germane 137
- Germanikos 35
- Gerublu 191
- Getronagan Okulu 257, 261, 266, 269
- Gevenis 130
- Gevrik 155, 233
- Gezürryan, Sahak 370, 372
- Gibrianos 71, 454
- Gidoyan, Hovhannes 375
- Girapolis 156
- Girit 60
- Gırtasrats Cemiyeti 264, 273, 282, 283, 284-287, 291
- Gıyaseddin I. Keyhüsrev 68, 78
- Göçeng 129
- Gogison 52, 55
- Gogopine 36
- Gök Soku 106, 117
- Göksu 29, 30, 52, 143, 148
- Gokyan, Sahak (Episkopos) 28, 188, 393-394, 396
- Göl Pınar 143, 155
- Gölbaşı 29
- Gölene 380, 382
- Golitsın 351
- Gomana 52, 55
- Gommak 9
- Gonsdantin 165
- Gorğ Ocağı 112
- Gosdanyan, İsdepan 232, 374, 375
- Gozani 155
- Grag 343
- Gresos 30
- Gülbenkian 183, 297, 298, 302
- Gülhane Hatt-ı Hümayunu 293
- Gülüm Uşağı 130
- Gümüştekin 65, 71-72, 74
- Güncük 104
- Gündüzbey 105
- Güney Fırat 61
- Gurağabat, Tavit 58
- Gürcistan 67
- Güreğyan, Belo 252
- Güreğyan, Haçadur 419-421
- Gürün 14, 52, 137, 140-141, 147, 193, 249, 406, 408, 429
- Güzene 29
- Çanazadyan, Rupen 331
- Çantsyan, Ganan 420
- Çantsyan, Manuk 256, 343, 344, 373, 374, 420
- Çaroyan 64
- Çazaryan, Haçadur 150, 198, 275
- Çazaryan, İsdepan (Papaz) 375, 386, 389, 391
- Çazaryan, Mıgırdiç 389
- Çugas (Gegeli) 226
- Çumar Ağzı 137
- Haçaduryan Okulu 268
- Haçaduryan, Garabed 376
- Haçaduryan, Yeğise (Papaz) 183, 184, 207, 208, 213, 261-263, 265, 266, 268, 271, 273, 347
- Hacı Abdi 12, 106, 117, 321
- Hacı Ahmet Efendi (Sertahsildar) 419
- Hacı Ali Paşa 32
- Hacı Haliloğlu Çiftliği 130
- Hacı Kıran 21
- Hacı Muhammet Hilmi 334
- Hacın [Saimbeyli] 21, 52, 195
- Haçlılar 67, 71, 128, 156, 191, 216, 225
- Hagopyan, Garabed 331
- Hakkı Paşa 353
- Haldun El Melik Mansur 76
- Halep 31, 60, 69, 82, 126, 128, 163, 164, 193, 270, 272, 274, 326, 340, 405, 406, 412, 421, 427-429, 439
- Halikan 10, 11, 20, 130
- Halil Rahmi Bey 383
- Hamdunyan 60
- Hamig Ağa 336
- Hamosi 196
- Hanaday 130
- Hanikalpat 107
- Harapşehir 10
- Harput 10-12, 20, 31, 37, 38, 48, 68, 96, 97, 102, 107, 149, 163-167, 169, 170, 188, 197, 200, 201, 215, 225, 231, 236-240, 257-262, 267, 269-272, 281, 298, 299, 314, 323, 326, 365-367, 369, 376, 381, 383, 388, 389, 406, 410, 415, 428, 439
- Harput Amerikan Koleji 257-260, 262, 270, 272, 299, 323, 410
- Harris, Helen 95, 299
- Harris, Rendel 95, 299

- Hasan Badrik Han 138
 Haşim Bey 376, 377, 378, 382
 Hasırcılar 129
 Hasun, Andon 231
 Hatsuni, Vartan 188
 Hatun Mat 21
 Hatun Suyu 19, 129
 Havgıtıkyan, Hagop 377
 Hay Parekordzagan Inthanur
 Miutyun (Ermeni Genel
 Hayırseverler Birliği) 289
 Hay-Horom 52, 57, 66, 248
 Hayırsız Han 41
 Hekimhan 11, 126, 136-138,
 140, 142, 194, 197, 224, 233-
 234, 274, 301, 334
 Hekimyan, Çevont 334
 Helenizm 48
 Herapolis (Membic) 152
 Hermoniorum Terra 67
 Herodot 30, 33, 107
 Hetum 77, 112, 145, 334
 Hetum (Kral) 77, 334
 Hidati 106
 Hilan 129
 Hin Keğ 129
 Hindistan 28
 Hilingo 130
 Hınçak Partisi 324, 338, 341,
 342, 344, 348, 371, 375
 Huskan 167
 Hoçgaşi 151
 Honi 70, 189
 Horasancıyan, Avedis 256, 261-
 263, 279, 281, 289
 Horata 17, 18, 39
 Horomos Manastırı 241
 Horseon 33
 Hoşluk Suyu 18
 Hosrov I. 397
 Hoşruk Mağarası 40
 Hovhannes (Gatoğigos) 188
 Hripsimiyants Okulu 266
 Hulbiç 166
 Hünkâr İskelesi Atlatması 311
 Hüseyin Beg 106
 Hüseyin Bey 12, 116
 Hüseyin Cahit Paşa 365
 Hüseyin Hilmi Paşa 353
 Husikyanlar 140
 Hüsn-ü Mansur (Adıyaman) 9,
 21, 37, 40, 42, 119, 128, 143,
 149-164, 174, 194-198, 201,
 231-234, 242, 256, 274, 276,
 290, 298, 300, 301, 323, 334,
 336, 364, 366, 405, 406
 Indrikyan, Haçadur 385
 Intersasirats Ingerutyun [Okur-
 severler Cemiyeti] 288
 Intersasirats Sanuts Ingerutyun
 [Okursever Öğrenciler Cemiy-
 eti] 284, 285
 Isdepanos, Manuk 150
 Isdepanyan, Haçadur 341, 342
 Isdirçikovosgi, Hovsep 80
 İberia 67
 İkinci Hayk 35, 36
 İknadios (Süryani Patriği) 60
 İmam Tepesi 39
 İnciciyan, Gugas 20, 108, 137,
 144, 152, 158, 163, 394
 İncirlik Tepesi 43
 İndere 40, 211, 213, 368, 374,
 378, 381
 İnek Pınar 16-17
 İran 28, 31, 36, 50-52, 55, 61,
 77, 84-88, 309, 310, 398-400,
 407
 İskender 31, 32, 47, 48, 83,
 106, 117, 369, 402
 İskenderun 31, 242
 İstahri 402
 İstanbul *hemen her sayfada*
 İstanbul Konsili 188
 İstanbul Patrikliği 122, 193,
 316, 333, 353, 386
 İtalya 27, 353, 356, 401
 İttihat ve Terakki 336, 352, 356
 İvanov, Yordan 60
 İzolu 10, 11, 13, 16, 38, 41, 45,
 124, 129, 130, 163, 165, 166,
 185, 200, 381
 İzolu aşireti 129
 İzolu ırmağı 10
 İzzeddin I. Keyhüsrev 78
 İzzetiye 106, 117
 İzzettin I. Keykavus 68
 Jamakordzyan, Kevork 385
 Jamgoçyan, Garabed 334
 Jarjatyan, H. 374
 Joslin 68, 149, 225
 Justinanos (imparator) 36
 Justinianus 54, 55, 57, 395, 396
 Kabayan, Sahak (Gatoğigos) 335
 Kaç Libarid 19
 Kadir Uşağı 129, 142
 Kadı Çayırı 129
 Kadıköy Konsili 53, 57, 58, 188
 Kafkasya 29, 124, 310, 314,
 348, 351, 360, 375
 Kahta 37, 38, 42, 43, 119, 124,
 128, 161-164, 166-174, 194,
 197, 199, 200, 225, 256, 274-
 276, 301, 304, 335, 336, 364
 Kale-i Gaçikan 173
 Kalenderoğlu 244
 Kalkaşandi 402
 Kalustyan S. 342
 Kalustyan, Taniyel 363, 374,
 376, 381, 385, 388, 391
 Kantara 155, 157, 163, 198
 Kantsagetsi, Giragos 47, 75
 Kanuni Sultan Süleyman 90
 Kapadokya 9, 23, 27, 28, 32-36,
 49-52, 54, 64, 107, 117, 393,
 395, 396, 401
 Kapriyel (Rum) 66, 72, 243
 Kara Baba 44, 112, 125
 Kara Uluk Otman 83
 Kara Yazıcı 86
 Karaaslan, Fahrettin 166
 Karabel Gâvur Deresi 140
 Karadağ 157, 160, 161, 353
 Karadeniz 28, 49
 Karagöz 129
 Karahisar 33
 Karakaş 87, 88
 Karakaşade Muhammet Efendi
 388
 Karakızyan, Arakel 385, 416,
 422
 Karaköy 130
 Karakuş 171
 Karaman 78, 192
 Karanğol 173
 Karants Ayd 25
 Karapınar 14
 Karasun Manuk 133, 304
 Karatepe 130
 Karayazıcı, Celali 244
 Karekin (Gatoğigos) 82, 248
 Karlanğuş 129
 Karlık 142, 368, 378, 381
 Karnak 12, 17, 18, 106, 116,
 364
 Karoğlanyanlar 324
 Kasuni, Manuel 29
 Kasuni, Yeğya S. 149, 235
 Katavonya 9, 33, 107, 117
 Kayanyan Cemiyeti 284
 Kayanyan Okulu 264, 265
 Kayır Uşağı 17
 Kaylaganç köyü 186
 Kaynarca 19, 142
 Kayseri 30, 32, 50, 61, 64, 75,
 78, 118, 123, 192, 235, 248,
 342, 375, 406, 408, 411, 425
 Kazmayan, Haçadur 377
 Kazoba 20
 Kean 168, 199
 Keavi 156
 Keban Maden 97
 Keçeciyan, Bellik 252, 322
 Keçellozade Ali 368
 Keferdiz 169
 Kefsizyan, Mıgırdiç 195

- Kekevyan, Kevork 181, 416
 Kekevyan, A. 82, 108, 110
 Kel Halil 129
 Kelesik 42
 Keleyik 17, 19
 Kelidig 130
 Kemah 13, 236
 Kenderyan, K. 342, 371
 Kepenekyan, Harutyun 391
 Kerkoğ 168
 Kermanig (Maraş) 9
 Keserik 130
 Keşişyan, Ğ. 374
 Keşişyan, Hagop 324
 Keşişyan, Hampartum 324
 Keşişyan, Hosrov 258, 287, 292, 295, 342-344, 371, 373, 374
 Keşişyan, M. 124, 183, 324, 360, 363, 365
 Keşolar 130
 Kesrecük 141
 Kesrik 129
 Kesun 9, 66, 69, 70, 76, 146-152, 189, 190, 195, 198, 201, 226-228, 242
 Kesun Garmir Manastırı 226
 Kevork, V. (Gatogigos) 353
 Khabayan, Sahak 195
 Khaçapayd 13
 Kharakhan 44
 Kharsoga 116
 Khazoba 16
 Khdrasor 24
 Khorkhoruni, Çevont 186, 187, 229, 230, 232, 233, 268, 375
 Khortsyan 36, 51
 Khrimyan, Mıgırdic 314-316, 328, 331, 333
 Khusgaşi 198
 Kiğı 55
 Kileyik 131
 Kilikya 19, 28, 33, 34, 67, 75-77, 81, 127, 144, 162, 192-194, 196, 242, 248-252, 274, 277, 295, 345, 394
 Kilikya Gatogigosluğu 127, 192-194, 196, 277
 Kilisani 155
 Kilisik 14
 Kıbrıs Anlaşması 315, 329
 Kıldan Köprü 40
 Kılıç Arslan II. 68, 69
 Kılıç Aslan 137
 Kılıçyan, Garabed 321, 385, 388
 Kılıçyan, Hacı Garabed 321
 Kılıçyan, Madatya Efendi 322, 323
 Kılmuhammetli 130
 Kırar 173
 Kırca 11
 Kırçuval 106, 116
 Kırım 84, 253, 300, 309, 360, 370
 Kırkgöz 14, 42, 17, 31, 42, 94, 138
 Kızıryan, Manuel 377
 Kızılbaş 93, 94, 118, 119, 126, 127, 130, 382, 383
 Kızılırmak 12, 30, 50, 51, 61
 Kızılkeşişyan, Garabed 322
 Kızılkeşişyan, Hacı Mikayel 321
 Kızılkeşişyan, Hagop Efendi 322
 Kızılkeşişyan, Hampartum Efendi 322
 Kızılkeşişyan, Nazaret 322
 Kızıltaş 148
 Kızlan 130
 Kocabaşyan, H. 257, 342
 Köletavityan, Garabed 389, 390
 Köletavityan, Hagop 385
 Kommagene 9, 29, 49, 51, 52, 61, 67, 74, 117, 128, 143, 148, 151, 155, 162, 194, 195, 197, 201, 225, 226, 393
 Komnenos, İsak 62
 Kömürçian, Eremya Çelebi 87, 88
 Kömürhan 11, 13, 38, 45, 97, 98, 129
 Konstantin (imparator) 35, 51
 Konstantin Kopronimus (imparator) 397
 Konstantinos Dukas X. (imparator) 65
 Konya 32, 68, 70, 72, 74, 75, 77, 79, 150, 243
 Koran 12, 143
 Köroğluzade Osman Ağa 336
 Körpe Su 12
 Korsgil 168
 Korucuk köyü 13
 Koruncuk 14
 Kösten 11, 29
 Kozluk 16, 129, 130, 209
 Krikor Bahlavuni III. 190
 Krikor Dğa (Gatogigos) 68, 247
 Krikor II. (Gatogigos) 196
 Krikor Makisdros 403
 Krikor Yerets, 69
 Krikoris (Episkopos) 71
 Kserkes 30
 Küçük Asya 9, 11, 27, 28, 30-32, 35, 49, 51, 54-57, 61, 63-65, 67, 68, 81, 86, 88, 103, 107, 110, 123, 128, 178, 192, 235-237, 239, 243, 246, 250-252, 308, 337, 338, 389, 393, 397, 401
 Küçük Ermenistan 61, 242, 250, 331, 341, 395, 396, 401
 Kūd (Episkopos) 387-389
 Kudüs 10, 53, 62, 82, 88, 133, 165, 210, 222, 226, 231, 244, 278, 398, 436, 451
 Kudüs Patrikliği Kütüphanesi 10, 82, 436
 Küffar Kalesi 146
 Küllü Mağara 129
 Kuluşağı 130
 Kündübeg 11, 12, 17, 105, 129, 131, 377, 381
 Kündübegyan, Hacı Hagop 391
 Kündübegyan, İskender 369
 Kündübegyan, Serovpe 383
 Kürdistan 240
 Kürdyan, Harutyun 20, 249
 Kürecik 14, 136, 142, 143
 Kurken (Kral) 148
 Kurken, Hovhannes (General) 59, 60, 398
 Kürne 13, 14, 136, 139, 141, 142, 143
 Kuruçay 94, 137
 Kuş Doğa Tepesi 39
 Kuşdoğan 129
 Küstübeg 131
 Kütahya Anlaşması 311
 Kutaklar 129
 Kutalmış Süleyman Şah 68, 72, 74
 Larents, Levon 343
 Larisa 58, 59
 Lasdiverli Arisdages 63, 398, 403
 Latin Urfa Kontluğu 190
 Levent 136, 142
 Levon III. 76
 Ligandon 64, 69
 Ligantos 76
 Lugullos 34
 Lukam 20
 Maçul 21
 Maden 13, 14, 31, 99, 165, 236, 238, 364, 391
 Maden, Gaban 13, 165
 Madrasan 148
 Madteos (Urfalı) 62, 64, 68, 71, 74
 Mağakya (Tercanlı Rahip) 90
 Mağrab 11
 Mağrab tepesi 11
 Mahmudi 129
 Mahmut II. 187, 311
 Makedonya 53, 352
 Maksimianos (imparator) 133
 Maksut (Sultan) 68
 Malatya Eğitimseverler Cemiyeti 387

- Malatya Grtasisrats Cemiyeti 282, 286
- Malatya Ovası 11
- Malazgirt 64, 65, 243, 246
- Mamaş köyü 173
- Mamazar 129
- Mamukan 16, 130
- Mamuretülaziz 37, 127, 128, 142, 167, 168, 194, 200, 269, 323
- Mamuthan 130
- Manantyan 34, 35
- Mancılık Manastırı 195
- Mandere 129
- Mangamazik 140
- Mansur (Halife) 397
- Manukyan, Mikayel Ağa 322, 323
- Manuşyan, İsdepan 70, 286-287, 292, 340
- Maraş 9, 12, 31, 37, 68, 70, 71, 96, 135, 143, 147, 148, 149, 151, 166, 189, 190, 191, 195, 227, 394, 406
- Marcus Aurelius (imparator) 133
- Mardikyan, Kevork 419, 420
- Mardikyan, Krikor 342
- Mardikyan, Varter 272
- Mardiropolis 55
- Mares (Maraş) 191
- Marmara 86, 155
- Maşgert 323
- Masis 113, 121, 264, 265, 279, 291, 345
- Mastigan 130
- Masyats Ingerutyun 287, 345
- Mavrikus (imparator) 36, 52, 55
- Maximianos 134
- Maze Gamurç 40, 210, 211, 215, 341
- Mazlımıyan, Arakel 183, 230, 231
- Mazmanyen, Kevork 322-324
- Medzopetsi, Tovmas 83
- Mehmet Ali Paşa 114, 308, 311, 400
- Melas 9, 10-19, 24, 25, 31, 39, 104, 108, 129, 136, 138, 140, 141, 165
- Melidine *hemen her sayfada*
- Melidine Cemiyeti 285
- Melidineti, Kevork 10, 12, 25, 42, 110, 178, 179, 181, 183, 185, 186, 206, 213, 287, 324, 363, 376, 408, 437
- Melidineti, Kevork 179, 181, 185, 186, 324, 338, 340-343, 345, 369, 377, 380, 413, 450
- Melkisetekyan, Hovsep (Episkopos) 382, 385, 387
- Melrik (Prens) 162
- Membic 152
- Mervan II. 152
- Meryem Ana Kilisesi 181, 183
- Merzifon 222, 342
- Mesrobyan Okulu 260, 276
- Meydan Başı 44
- Meydancık 130
- Mezere 39, 142, 200
- Mezopotamya 30, 61, 79, 83, 192, 312, 353, 358
- Mezre 169, 234, 312, 323
- Miatsyal Ingerutyun (Birleşik Cemiyet) 138, 166, 168, 170, 256, 262
- Midan 107
- Mihran (Sivash) 331
- Mihrtad 34
- Mikayel Stradonik VI. 62
- Mikayelyan, Krisdapor 349, 350
- Minasoglu, Hovhannes 338
- Mirakyan, R. 131
- Mirdez aşireti 336
- Misiri Deresi 129
- Mithat Şükrü 356
- Miutyun İ Prgutyan 331
- Mileh, Kevork 59
- Mırakha 164
- Mirdes 169, 170, 200
- Mısır 35, 76, 84, 85, 96, 102, 105, 112, 115, 169, 189, 192, 252, 308, 309, 311, 343, 344, 398, 399, 400, 416
- Mkhitaryan, Kūd (Episkopos) 387, 389
- Mleh 398
- Mnavor 106, 117, 340
- Moğollar 70, 81, 82, 85, 110, 112, 244
- Mokosyan, Garabed 420
- Molukan 24
- Momcıyan, Setrak 343, 344, 373, 374, 377
- Monamağos 64
- Monarit 20, 393
- Mondros Anlaşması 384
- Morafa 170, 171
- More Gedik 16
- Movsesyan, Sarkis 323
- Mudarasun 70, 189
- Muhammed Celaledin, 75
- Muhammed Gümüştekin 71, 72, 74
- Murad II. 109
- Muradyan, Hagop 255, 263, 264, 269, 282, 283
- Murat IV. 31, 88, 104, 111, 113
- Murat Suyu 13
- Muş (Daron) 13, 31, 55, 139, 357
- Muşar 44
- Muşovıga 126, 137, 139, 140, 142, 179, 180, 197, 221-223, 274, 301, 381
- Muşovıga Manastırı 223
- Mustafa Kemal 386, 389, 390-392
- Mustafa Paşa 15, 104, 106, 111, 117
- Mustavfi 394
- Nağas, Mıgırdiç 83, 84
- Nahigyan, Haçadur 323
- Nakhcirner 10, 12, 42, 110, 240, 342, 363, 369, 437
- Nalbantyan, Mikayel 313, 330
- Nalbantyan, Muşeg 420
- Nardiban 130
- Narınca 166, 168, 199, 335
- Nazarbeg 331, 348
- Nazaretyan, K. 342
- Nedim Bey 376, 377
- Nefsi 167, 174
- Nemrut 42, 172
- Nerati 117
- Nerses (Patrik) 314-318, 329, 333
- Nerses Bartev 188
- Nersesyan Cemiyeti 262, 282
- Nersesyan Okulu 262
- Nikeforos II. (imparator) 58, 398
- Nizamname-i Millet-i Ermeniyan 193, 277, 294, 296, 298, 307, 328
- Nohutlu 166
- Nor Malatya 256, 304, 363
- Nurettin (Sultan) 69
- Nuritsa 117
- Nuriya 106
- Odabaşyan, Penyanin 420
- Odabaşyanlar 140
- Odyan, Krikor 316, 328
- Odyan, Yervant 343
- Ohanyan, Parseğ 337
- Orduzi 18, 38, 43, 45, 104, 107, 129, 132-134, 179, 185, 197, 202, 204-207, 385, 387
- Ören 12, 15, 42, 112, 140, 143, 187, 322, 384
- Ormanyen, Mağakya (Patrik) 122, 167, 181, 205, 301, 302, 334, 343
- Orta Asya 63
- Ortodoks Kilisesi 58, 177
- Oşin Kalesi 153
- Osmanlı *hemen her sayfada*
- Pagsaryan, İsdepan Ağa 372

- Pakraduni 61, 63, 149, 242
Palatan 93
Palu 31, 407
Panaserats Ingerutyun
[İlimseverler Cemiyeti] 289
Papazyan, Hagop 377
Papazyan, İsdepan 316
Papazyan, Sahak 377
Paramaz 342, 343
Parekordzagan (Hayırseverlik)
Cemiyeti 290
Paris Konferansı 312
Parseğ (Anili) 189, 228
Parseğ (Gatogigos) 148, 227,
228
Parseğ I. 190, 243
Partzrahayats Surp Asdvadzadzin Manastırı 84
Parzman 149
Paşa Köprüsü 143, 144
Pazarcık 29, 143
Pel dağı 172
Peraş 173
Perhemçik 129
Perperim 129
Perra 152
Pertus 69, 76, 242
Perveri Köprüsü 29
Pıllardos 64, 65, 67, 128, 145,
189, 190, 225, 227, 242,
243, 246
Pilibosyan, Hovsep 181
Pilibosyan, Rafayel 421, 422
Pilosyan, Kevork 420
Pırot 13, 130
Pıtrge [Pötürge] 173
Pınarbaşı 17, 18, 40, 42, 43,
104, 203, 216, 217, 218, 378
Plinius 172, 395
Pokr Hayk 9, 242, 243, 338,
341, 342
Pol Uşağı 130
Polat 11, 15, 29, 136, 142
Polat Derbenti 29
Pompeus 34, 49
Pontus 34, 35, 54, 395
Porğa 11, 129
Portukalyan, Mıgırdıç 313, 314,
328, 329, 331, 337
Posgıran 167
Potorig 350
Pötürge 168, 173
Pro Armenia 344, 350
Prokopios 53
Ptolomeos (Bdgemeos) 32, 33
Püragn 116, 291, 404, 426, 437,
439, 440, 441
Raban 9, 147, 149, 150
Rafa 129
Rahanyan, Asadur 252-253,
260, 263, 283
Rahmi Bey 15, 333, 383
Raşit Paşa 96, 182
Rezıvan aşireti 336
Riggs (Mr.) 388
Rısduni, Teotoros 55
Roma 9, 28, 29, 31, 33-36,
48-51, 60, 77, 118, 123, 128,
133, 134, 148, 151, 155, 209,
241, 243, 395, 396, 402
Romanos (imparator) 64, 241
Romanos IV. (imparator) 243
Roslin, Toros 77
Rubruck'lu William 68, 73
Rüknettin Süleyman Şah 73
Rumkale 70, 77, 143, 149, 150,
166, 190, 192, 194, 195,
227, 229
Rupinyan Prensliği/Krallığı 67,
141, 153, 242
Rus 23, 106, 124, 144, 309-311,
313, 316, 317, 329, 331, 349-
356, 366, 375, 412
Rüstem Uşağı 130
Sabri Mustafa Paşa 15
Sahak Bartevev 50
Sahakyan Okulu 214, 258, 260,
263, 280, 283, 288
Sahakyan, Hagop 383
Saimbeyli bkz. Hacın
Sait (Kürt) 391
Sait Halim Paşa 355
Salköprü 106
Saltzade Vahip Efendi 388
Samanköy 39, 129
Samanlıoğlu 106
Samanyemez 338, 339, 340, 341
Samanyemezyan, Avedis 342
Samosat (Samsat) 9, 13, 37,
59, 76, 102, 144, 148, 151,
154-159, 161, 165, 166, 191,
198, 201, 225, 233, 377, 380,
395, 401
Sancaktar 106, 116
Sandzer 106
Santukhtyan Okulu 265
Sarafyan, Asdur Ağa 322, 323
Sarafyan, Hovhannes 324, 326,
327
Sarafyanlar 324, 325
Sardur III. 28, 45
Sargılın 44
Sarçıçek 10, 11
Sarıcıoğlu 106, 116, 378
Sarıcıoğlu Kasap Hüseyin 378
Sarucan 186
Savrun 145
Seav Lerink 242
Sekiler 41
Selahattin (Sultan) 162
Selçuklular 64, 67, 70-73, 75,
76, 80, 145, 156, 165, 178,
243, 398
Selevgos Krallığı 32
Seray 106, 116
Sev Çur 13
Sev Lerner 12, 189
Sevsereg 130
Seydi Kale 44
Seydusağı 16, 129
Seyf-ed Devle 60
Seyfettin, Melik 162
Sile Mahmut 335
Sile Molla 335
Simeon (Polonyalı) 89, 107,
120, 123, 124, 193
Sinani 173
Singa 30
Sion 58, 146
Sis 28, 192-194, 197, 227
Sisageryan, Gıgemes 377
Sivas 14, 31, 35, 36, 50, 57,
58, 61-64, 78, 135, 137, 140,
141, 158, 177, 186-189, 192,
222, 231, 236, 237, 239,
291, 304, 305, 314, 326, 339,
340, 381, 386, 388, 406, 408,
411, 430
Sivastopol 312
Siverek 170, 190, 405
Sirakordzyan, Harutyun 385
Sirakordzyan, Hovhannes 387,
389
Sırbistan 315, 353
Sirvantsdyants, Karekin 12,
26, 27, 31, 77, 93, 94, 110,
116, 124, 125, 126, 132, 139,
150, 156, 181, 198, 199, 204,
209, 211, 212, 217, 230, 231,
255, 260, 317, 318, 319, 394,
407-410
Sıtma Pınar 39
Sivacıyan, Harutyun 313, 330
Sondırlyar 117
Sorfaz 198
Srapyon (Urfalı) 226
Strabon 20, 21, 32, 33, 36, 50,
107, 117, 393-395, 401
Su Batan 40
Su Çırkı 129
Sukiasyan, Kerovpe 181, 182,
183
Sukiasyan, N. 342
Sukiasyan, Sarkis 342
Süleyman Paşa 88
Süleyman Şah I. 68
Sulinta 188
Sultan Su 10, 11, 12, 15, 25, 40

- Sülük 12, 16, 173
Sülükzadeler 321
Sünni 44, 119, 127, 130, 143, 156
Surfaz 147, 151
Sürgü 10, 11, 29, 143, 144
Suriye 28-30, 56, 61, 79, 96, 145, 192, 308, 353, 386, 390, 391, 394, 397, 398, 400, 402
Surp Asdvadzadzin 84, 138, 156, 182, 196, 206, 207, 217, 231, 260, 307
Surp Dimeteos Manastırı 226
Surp Garabed Kilisesi 41, 185
Surp Garabed Manastırı 220, 224
Surp Hagop 150, 151
Surp Harutyun Kilisesi 41, 185, 253, 254, 258, 262, 385, 387
Surp Hovhannes 139, 219
Surp Isdepanos 43, 44, 104, 111, 112, 114, 134, 135, 180, 219, 251
Surp Isdepanos Kilisesi 43, 104, 111, 112, 114, 180
Surp Kevork 164, 167, 223, 249
Surp Kevork Manastırı 223
Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi 385
Surp Krikor Lusavoriç Manastırı 178, 202, 210, 216, 217, 218, 250
Surp Lerink 12, 126
Surp Mardiros Manastırı 223
Surp Ohan Manastırı 224
Surp Ohan Manastırı (Hekimhan) 224
Surp Ovannes 42, 185
Surp Pirgic 18, 21, 43, 45, 85, 132, 147, 150, 157, 179, 185, 196, 202, 204-207, 210, 211, 215-217, 250, 387
Surp Sarkis 180, 181, 182, 186, 196, 207, 222, 223
Surp Sopya 203
Surp Teotoros Kilisesi 84
Surp Toros Kilisesi 104, 110
Surp Toros Manastırı 221, 222
Surp Yerortutyun Kilisesi 42, 183, 184, 186, 235, 253, 256, 263, 265, 384, 385, 387, 463
Suruç 191, 380, 381
Süryani 12, 44, 47, 57, 60, 65-67, 69, 72, 74, 77, 107, 109, 118, 126, 154, 157, 158, 163, 168, 169, 170, 179, 181, 191, 192, 205, 207, 225, 227, 228, 234, 242, 247, 335, 384, 398
Süryani Mikael 47, 66, 69, 72, 74, 107
Şah İsmail 399
Şahbaz, Parseğ 257, 261, 289, 291, 343, 344
Şahna Suyu 16
Şahnahan 16, 25, 129
Şahrıkıyan, Harutyun 342
Şahvertyan, Isdepan 349
Şakir Paşa 106, 215
Şakir Sokak 117
Şam 21, 23, 278, 427
Şambayat 151, 198
Şamboyanı 147
Şamdancıyan, Mikayel 343
Şamiram 107, 395
Şamr Kalesi 107
Şatırıyan, Martin 349
Şattularab 13
Şebinkarahisar 266, 317, 406
Şehabettin Abu Abdalla Yakuti 402
Şekerciyan, H. N. 180
Şemsettin Muhammet İbn Otman 113
Şemsettin Sami 119, 121
Şera 173
Şero 163, 164, 166, 167, 174, 200
Şeyh Bayram 106, 117
Şeyh Hasan 13, 14
Şiroti, Yezegiel 269
Şişman 16, 41, 130
Şişman Mamukan Deresi 16
Şinabi 155
Şinçirik köyü 165
Şnorhali, Nerses 150, 166, 222, 247, 248
Şuga 18, 182
Şugoni 19
Şükürü ve Hacı Ali Ağazade Hacı 336
Takıyüddin Ahmed Makrizi 76
Talabin 130
Talat Efendi 388
Talat Paşa 356, 357, 382, 388
Taniyelyan, Bedros 342
Tanzimat 276, 308, 309, 311, 312, 320, 331, 346, 425
Tarhanoglu 117
Tarsus 61, 188
Taş Tepe 378, 381
Taşçıyan, Kerovpe 182, 289
Taşçıyan, M. 372
Taşekan 24
Taşnaksutyun 257, 287, 336, 343-345, 348-355, 376
Tatar 20, 70, 73, 75, 79, 80, 81, 82, 142, 163, 164, 208, 351
Tatar Ovası 20
Tav-Plur 70
Tavdir 155
Taviyian, Simeon 238
Tavpılur 189
Tavşan deresi 17
Tecde 12, 17, 19
Tekçeşme 106, 117, 183, 269
Tel-Guran (Tilguran) 191
Tela 191
Telek 39, 129
Tenekeciyan (Prof.) 299, 323
Teodoros 51
Teotig 21, 268, 291, 344
Tepe Mağarası 40
Tepehani 173
Tephrike 57
Tercan 13, 36, 51, 90, 236
Terganyan, Hovhannes 373
Terganyan, Hripsime 272
Terlemezyan, Panos 328, 329
Terpetil 155
Tertsgı Teodoros Zinvor Manastırı 249
Terzibaşyan, Mardiros 369
Terzimanukyan, Mikayel 324
Terzoğlu 156
Tesinde 131
Teşkilat-ı Mahsusa 356
Texier, Charles 113, 118, 119, 134
Theodoros (imparator) 36, 51
Theodosius II. 51, 52
Tilbaşar 9, 149, 150, 166
Tiftikçıyan Varjabed 322
Tileg-Telag 39
Timurlenk 42, 43, 70, 82, 83, 110, 111, 124, 203, 205, 206, 218, 244, 304, 398
Titren 173
Tokat 89, 124, 140, 220, 225, 229, 231, 233, 235-237, 314, 339, 406, 411
Tokma (Tohma) 9-14, 24, 31, 94, 103, 165, 224, 380
Tomarza 32, 307
Top Kapı 43, 111, 179
Top Sögüt 18
Top Taş 44
Topalyan, Yeğya 291
Toros Manastırı 126, 221, 222
Trabzon 83, 84, 236, 347
Trajan Dace (imparator) 134
Trajanus (imparator) 395
Trakya 35, 53, 57
Troşag 349, 350, 352, 353
Tunguz (General) 82
Turan 63, 65, 109, 365
Tüfenkçıyan, Hovhannes 416
Türkmen(ler) 73, 82, 85, 118, 137, 148, 156, 244, 312, 398
Tütelyan, Hacı Isdepan Ağa 321, 395

- Tütelyan, Hovhannes 322-324, 326-327
- Tütelyan, Mihran 377
- Tütelyanlar 324, 325
- Tzimiskes, Ioannes bkz. Çımsıgik, Hovhannes
- Tzignapert (Balık Kale) 146
- Ubeydullah Bin Ömer 57
- Uçbağlar 106, 116
- Ulbiş (Ülbiş) 166, 168, 170, 199, 275, 301
- Ulniye 242
- Ulu Cami 42, 43, 80, 104, 109, 111-114, 154, 160
- Uluhacyan, Simon 343, 344, 377
- Urartu 28, 45, 107
- Urbelyan, Abudinar İvane 242
- Uremün 155
- Urfa 61, 83, 128, 143, 145, 149, 152, 164, 165, 170, 190, 191, 193-195, 202, 225, 234, 242, 296, 299, 300, 301, 326, 398, 405
- Urliyan, Hacı Babik 342
- Urmiye 31
- Urpelyan, İvane 62
- Usta-Şakirt kubbesi 42, 110
- Uzun Hasan 84, 142, 399, 400
- Uzun Yayla 30
- Üç Kilise 156
- Üçüncü Hayk 9, 36, 241
- Ümüryan 169
- Ürtüçüyan, Simon 238
- Vahan (Kurt) 154, 155
- Vakug 166
- Van 31, 87, 236, 314, 328, 329, 331, 337, 355, 362, 363, 375, 411
- Varak Manastırı 328
- Varantyan, M. 344
- Varatzadyan Cemiyeti 313, 314, 330, 337
- Vari (Aşağı) Banazi 131
- Varjabedyan, Nerses 316
- Vartaheer 148
- Vartana 154, 155
- Vasburagan 202
- Vasil I. 58
- Vasil II. 58, 59, 61, 63, 177, 178
- Vaspuragan 164, 202, 313, 314, 328, 330, 331, 398
- Verapokhman Surp Asdvadzadzin Kilisesi 231
- Vespasianus 128, 395
- Vgayaser, Krikor (Gatogigos) 148, 149, 189, 243, 247
- Viranşehir 14, 29
- von Mültsch 45
- Vorbalisine 33
- Vorontsov Daşkov 351, 353
- Vorperyan, Mıgırdiç 10, 11, 20, 26, 27, 93, 108-110, 114-116, 122, 125, 181-185, 205, 210, 212, 216, 230, 234, 235, 240, 264, 265, 271, 282, 333, 364, 391, 410, 411
- Voş Ocağı 112
- Vosgeperan, Hovhan 52
- Vosgeriçyan, K. 342
- Wangenheim 358
- Wilhelm (Kayzer) 358
- Yağupyan, A. 229, 363, 427, 430
- Yakındoğu 63
- Yakubiler 57, 109, 191, 398
- Yakup Ağa İbn Abu Bekir 78
- Yapraklı Pınar (Mamrak) 130
- Yarbuz 52
- Yarımcahan 130
- Yavuz Sultan Selim 84, 85, 90, 192
- Yazıhan (Yazılı Han) 12, 14, 38, 41, 93, 94, 140
- Yegeğyats 36
- Yeğekats Tzor 186
- Yeğyayan, Hosrov 125, 424
- Yeni Hamam 19, 106, 116
- Yeniköy 130
- Yepradatsik 9, 128
- Yeretsyan, Mesrop 290
- Yeşil Cami 110, 180, 181
- Yezigyan, Bağdasar 423, 424
- Yıldırım Ateş cemiyeti 391
- Yıldırım Bayezid 82
- Yıldırımcılar 133
- Yukarı Banazi 12, 17, 25
- Yukarı Masdikan 41
- Yüksek Ermenistan 29, 63, 89, 331
- Yunanistan 308, 310, 353, 393
- Zabedra 144
- Zadiye 106, 117
- Zareh 48
- Zargov 155
- Zavaryan, Simon 349
- Zeghol 160
- Zekan 130
- Zerni 129
- Zeydan 129
- Zeyned Bey 336
- Zeytun 52, 227, 232, 313, 330
- Ziyaret 17, 143, 205, 255, 438
- Zımmar Manastırı 229-233
- Zıravkan 156, 164, 170, 201
- Zod Di Roz 111
- Zohrab, Krikor 360
- Zortirsus Kapusu 179
- Zoryan, Rosdom 349
- Zurna-Zavana 155

Մալաթիայ երմենիլերի	Malatya Ermenileri
Մալաթիոյ հայերը	Armenians of Malatya
Արշակ Ալպոյաճեան	Arşag Alboyacıyan
պատմութիւն	history
Թրքերէն	Turkish
(հայերէն) թարգմանեց Սիրվարդ Մալխասեան	translator (from Armenian) Sirvart Malhasyan
Բ տպագրութիւն	2 nd edition
Մարտ 2020, Ստանպուլ	March 2020, Istanbul

Ermenilerin Anadolu coğrafyasında yaşadığı yörelerin tarihi üzerine hazırladığı monografileriyle tanınan Arşag Alboyacıyan'ın Türkçeye çevrilen bu ilk eseri, Malatya ve çevresinin en eski zamanlardan 20. yüzyıl başına dek tarihini hayranlık uyandırıcı bir titizlikle ele alıyor. Büyük tarihçi, coğrafya, arkeoloji, kültür, mimari, siyaset, folklor gibi farklı disiplinlerin sağladığı bilgiler ışığında, yörenin olabilecek en derinlemesine hikâyesini koyuyor ortaya. Çalışma, sadece Ermenilerin değil, Malatya ve civarında yaşamış ya da orada hüküm sürmüş, Bizanslılar, Araplar, Türkler, Kürtler, Süryaniler gibi tüm halkların ve devletlerin tarih yazımına katkıda bulunuyor.

1961'de yapılan özgün Ermenice baskısı 1500 sayfayı aşan bu dev eserin Türkçe çevirisi, konunun en can alıcı kısımlarını günümüz okurunun dikkatine sunmak üzere özetlenerek yapıldı.

ISBN 9786052100547

